Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 89

bron
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 89. Martinus Nijhoff, Den Haag 1974

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005197401_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

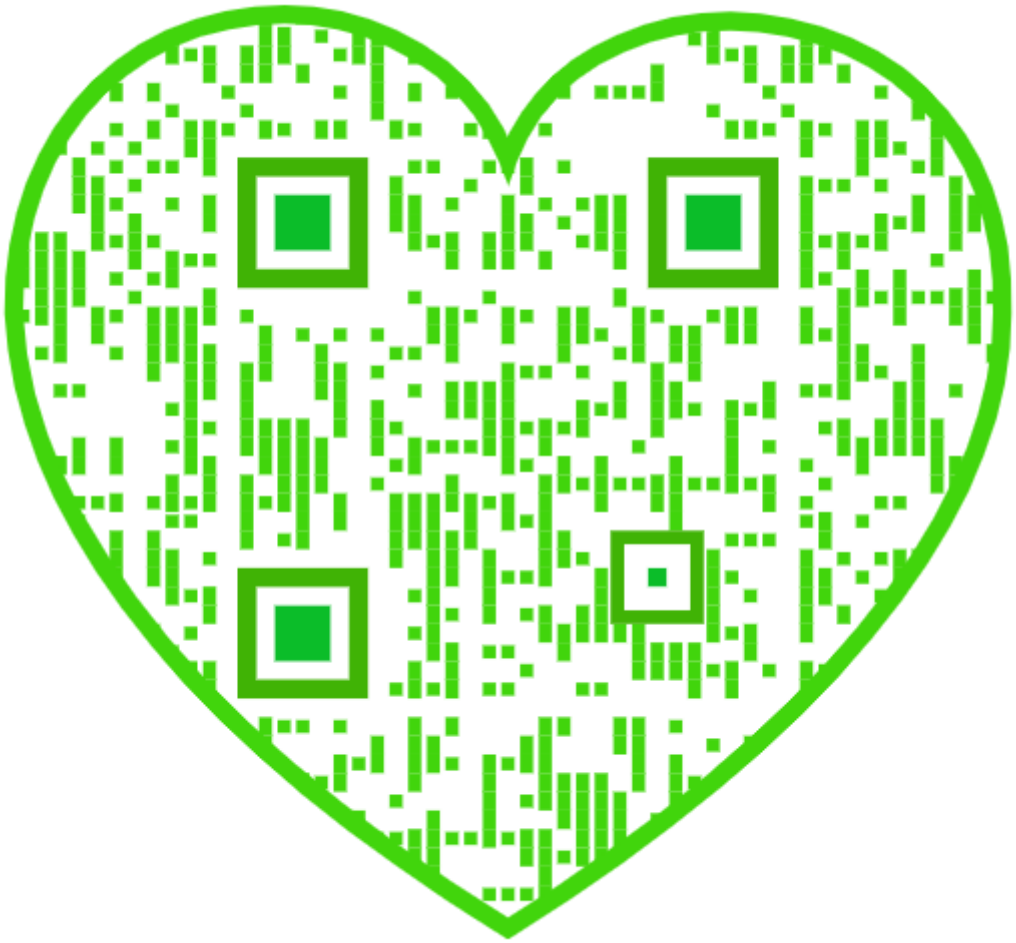

Latijn en volkstaal, schrijftaal en spreektaal in niet literaire teksten

G.M. de Meyer

Het heeft vele eeuwen geduurd vooraleer in de landen van West Europa, die ooit eens tot het Romeins imperium hadden behoord en waar de kerk vervolgens de Latijnse traditie had voortgezet, de volkstaal als schrijftaal gebruikt werd. Vanuit het zuiden drong de volkstaal als schrijftaal in noordelijke richting door, eerst naar de meest ontwikkelde gebieden. Aanvankelijk verscheen zij in literaire teksten waar vorsten en adel van genoten. Dezen lieten vervolgens, bij tijd en wijle, en in toenemende mate oorkonden en andere stukken in de volkstaal opstellen, ook al werd het Latijn, juist in die tijd bijgevijld tot een bijna volmaakt instrument om er oorkonden in uit te vaardigen[1].

Literaire meesterwerken als het Chanson de Roland[2], de Reinaert[3], en het Nibelungenlied[4] gingen dus vooraf aan de eerste Franstalige oorkonden van de Franse adel[5] en van koning Lodewijk IX[6]. Hetzelfde verschijnsel valt te constateren in Vlaanderen[7] en in het Duitse rijk[8]. Naarmate de steden bij de Middellandse zee,

1. J. Monfrin, 'Le latin médiéval et la langue des chartes', *Vivarium*, VIII (1970) 94-95.
2. Het allereerste begin van de twaalfde eeuw of eerder.
3. Het einde van de twaalfde eeuw. Zie E. Cramer-Peters, 'Reynaert-Heinrico Pedagogo', *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXX (1971) 99 vlg.
4. Omstreeks 1200.
5. Oorkonde van 1204 van Willem van Hornaing en één van omstreeks dezelfde tijd (ongedateerd) van Hunon van Beaumont. Zie B. Woledge en H.P. Clive, *Répertoire des plus anciens textes en prose française depuis 842 jusqu'aux premières anneés du XIIIe siècle* (Genève, 1964) 56, nr 6 en 8; M. Gysseling, 'Les plus anciens textes français non littéraires en Belgique et dans le nord de la France', *Scriptorium*, III (1949) 191, geeft een rentelijst uit de tweede helft van de twaalfde eeuw, die gedeeltelijk in het Frans is opgesteld.
6. 1254. Zie G. Tessier, *Diplomatique royale française* (Parijs, 1962) 239.
7. 1236. Zie M. Gysseling, 'De invoering van het Nederlands in de ambtelijke bescheiden in de 13e eeuw', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1971) 28. 1246. Zie C. Wijffels, *Inventaris van de oorkonden der graven van Vlaanderen*, *chronologisch gerangschikt supplement* (Kortrijk, 1958) 11. Deze oorkonde is van Margaretha, gravin van Vlaanderen. De eerste volkstaal-oorkonde in dit werk vermeld (Frans) is van 1228 en werd uitgevaardigd door Michiel, constabel van Vlaanderen. Over de taal aan het grafelijk hof zie H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, I (5e dr; Brussel, 1929) 336 vlg; C Wijffels, 'Een XIIIe eeuwse gerechtszaak (1290-1296). De erfenis van Jan van der Beurse, poorter van Brugge (± 1270)', *Handelingen van de Koninklijke commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, XIX (1958) 354, noot 1.
8. 1235. Zie F. Merkel, *Das Aufkommen der deutschen Sprache in den städtischen Kanzleien des ausgehenden Mittelalters*. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance, XLV (Leipzig-Berlijn, 1930) 94.

in de Rijnstreek en aan de Noordzee gingen groeien en bloeien, verbreidde zich ook het gebruik van de volkstaal als schrijftaal. Het gebruik van de volkstaal voor schriftelijke mededelingen heeft zich zo van het zuiden uit naar Noord-Frankrijk, Vlaanderen en de zuid-westelijke, economisch en cultureel meest ontwikkelde gebieden van het Duitse rijk uitgebreid[9].

De oudste Noord-Franse oorkonde in de Franse taal dateert uit de laatste jaren van de twaalfde eeuw[10]. De oudste Vlaamse ambtelijke tekst is van 1236[11] en een dertigtal jaren later, in 1267, gaf graaf Floris V van Holland aan de inwoners van Delft een privilege in de volkstaal[12]. In diezelfde jaren werd ook in Gelre voor het eerst een volkstaal in de grafelijke kanselarij gebruikt. De Gelderse graaf gebruikte op het eind van de dertiende eeuw het Frans als volkstaal in het schriftelijk verkeer met de Frans georiënteerde Brabantse[13] en Vlaamse collega's[14], van wie de eerstgenoemde zich wel de mindere zal hebben gevoeld. De oorkonden in het Middelnederlands bleven in Gelre zeldzaam tot 1320, het jaar waarin er een nieuwe graaf kwam, die een stroom van oorkonden in het Middelnederlands uitvaardigde[15]. In het Sticht Utrecht volgde omstreeks de eeuwwisseling (1297) de bisschop het voorbeeld van zijn westelijke buurman, de graaf van Holland[16]. De Stichtse edelen hadden al bijna twintig jaar eerder oorkonden in de volkstaal laten opstellen. In Overijssel, een deel van het Utrechtse Oversticht, dateert de oudste adellijke oor-

9. H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, II (Berlijn, 1958) 383. Merkel, *Das Aufkommen*, 16 meent dat dit niet onder Franse invloed gebeurd is, omdat er geen druk oorkondenverkeer tussen Frankrijk en Duitsland was. Hij beweert dat enkel plaatselijke aangelegenheden voor het gebruik van de volkstaal verantwoordelijk zijn geweest zoals het talrijker worden van de lagere adel. Als aanleiding kan dit best een rol gespeeld hebben, maar mij lijkt de fundamentele oorzaak toch het ontstaan van een volkstaalcultuur die haar oorsprong in het zuiden van Frankrijk had. 'Les oeuvres poétiques écrites en allemand se groupent surtout le long de la vallée du Rhin et à l'est de ce fleuve... le même phénomène se présente pour les chartes: des 2.500 chartes allemandes, datant d'avant 1300, 2.200 appartiennent à cette contrée', schrijft H. Obreen in 'L'introduction de la langue vulgaire dans les documents diplomatiques en Belgique et aux Pays-Bas', *Revue Belge de philologie et d'histoire*, XIV (1935) 93.
10. M.A. Arnould, 'Le plus ancien acte en langue d'oïl: la charte-loi de Chièvres (1194)', in *Hommage au professeur Paul Bonenfant* (Brussel, 1965) 85-112.
11. A.C.F. Koch, *Vroeg middelnederlands ambtelijk proza*. Fontes minores medii aevi, X (Groningen, 1960) v.
12. J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*, I ('s-Gravenhage-Haarlem, 1971) 68.
13. Pirenne, *Histoire de Belgique*, 186.
14. *Ibidem*, 336 vlg.
15. B.H. Slicher van Bath, *Herschreven historie. Schetsen en studiën op het gebied der middeleeuwse geschiedenis* (Leiden, 1949) 186.
16. Dat het inderdaad gaat om het voorbeeld volgen blijkt uit het feit dat reeds in 1279 juist de West-Utrechtse edelen, die in nauw contact stonden met de Hollandse graaf, als eersten in het Sticht de volkstaal in hun schrifturen gebruikten, zie *ibidem*, 185.

konde in de volkstaal van 1300; in Twente komt ze zelfs niet eerder voor dan in 1333[17].

Deventer, toen de voornaamste stad in het Oversticht, is tevens de eerste die de volkstaal gebruikte in een ambtelijk stuk, namelijk in 1315[18]. In haar eigen administratie zou de stad pas in 1361 overgaan op de volkstaal[19]. Deventer wordt hier speciaal vermeld, omdat een onderzoek naar de schrijftaal uit deze stad als concreet voorbeeld zal worden genomen om er algemene conclusies aan te toetsen. Omstreeks 1930 hebben een Duits en een Nederlands en in 1965 heeft een Belgisch historicus[20] zich beziggehouden met de vraag naar de oorzaken die ertoe geleid zouden hebben dat de volkstaal op een bepaald moment het Latijn als schrijftaal grotendeels ging verdringen. Volgens F. Merkel heeft de volkstaal het Latijn verdrongen, omdat de oorkonders, te weten de steeds talrijker wordende lage adel, niet meer in staat zouden zijn geweest Latijnse charters op te stellen, respectievelijk op te laten stellen[21]. Terwijl Merkel en Arnould de oorzaak zoeken in het niet beheersen van de Latijnse taal bij de uitvaardigers van de oorkonden, zoekt H. Obreen deze in de onverstaanbaarheid van het Latijn bij de geadresseerden[22]. Hoe tegengesteld deze meningen ook zijn, beide partijen zijn het er over eens dat het gaat om een ‘niet kunnen’. Zonder te willen beweren dat dit wel eens een bijkomende rol gespeeld zal hebben, meen ik toch dat het opdringen van de volkstaal in ambtelijke stukken in de eerste plaats een kwestie van ‘wel kunnen’ is geweest.

Mijns inziens is het duidelijk geen kwestie van onmacht, maar van ‘macht’, namelijk het zelfbewust bezit van een volkstaal, die zich ontwikkeld had tot een instrument waarmee zowel dichterlijke fantasiën als zakelijke afspraken uitgedrukt konden worden[23]. Het laïciseringsproces van de samenleving dat in de dertiende eeuw op gang kwam, zal een reden temeer geweest zijn voor de leken-opdrachtgevers om,

17. *Ibidem*, 189-190.
18. G.J. ter Kuile, *Oorkondenboek van Overijssel*, *regesten 797-1350*, III (Zwolle, 1966) nr. 652.
19. Namenlijk in J.I. van Doorninck, ed., *De Cameraars-rekeningen van Deventer*, III (Deventer, 1884) 1.
20. Merkel, *Das Aufkommen*, 94; Obreen, ‘L'introduction’, 93; Arnould, ‘Le plus ancien acte’.
21. Merkel, *Das Aufkommen*, 9, 13, 18.
22. Obreen, ‘L'introduction’, 97: ‘Plus le document écrit s'adressera à la masse, plus le besoin d'une rédaction dans une langue qui sera comprise par tous se fera sentir’.
23. Interessant is in dit verband het oudste stadsboek van Aken (± 1265), waar de eerste schrijver de Nederduitse taal gebruikte, naar P. Rehne, *Die Stadtbücher des Mittelalters*, I (Leipzig, 1927) 8 meent, omdat hij geen Latijn kende. Merkel, *Das Aufkommen*, 65 weerlegt deze mening als volgt: ‘Aber gerade er schreibt sehr kunstvoll und sorgfältig, was wiederum grosze Uebung voraussetzt. Da in den Schulen nur an lateinischen Vorlagen geübt wurde, müszte man eigentlich bei seiner Kunstfertigkeit annehmen, dasz er mit der lateinischen Sprache wohl vertraut war’. De logische gevolgtrekking dat in de dertiende en veertiende eeuw het vlot schrijven van de volkstaal van een hogere ontwikkeling en zelfbewustzijn kan getuigen dan het beheersen van het Latijn trekt Merkel niet. In zijn slotbeschouwing schrijft hij: ‘Wer Latein gelernt hatte, wird keinen Wunsch nach deutschen Aufzeichnungen gehabt haben’. Zie *ibidem*, 73.

bewust van eigen rechten en plichten, ook de eigen volkstaal te laten gebruiken door hun scribenten[24]. Niet voor niets volgden de oudste ambtelijke schrifturen in de landstaal de eerste literaire teksten in de volkstaal op eerbiedige afstand: deze literaire teksten zijn baanbrekend geweest. Bovendien is het veelzeggend dat het in veel gevallen juist de van latinisten goed voorziene vorstelijke kanselarijen en kloosters waren, die het eerst oorkonden of privileges in de volkstaal uitvaardigden[25]. Bovendien, zoals reeds is gezegd, verkoos men de volkstaal boven het Latijn juist op het moment waarop het Latijn van de oorkonde zijn meest volmaakte vorm gevonden had en was het bovendien vaak dezelfde hand die zowel het correcte Latijn als de volkstaal gebruikte[26]. Toen de volkstaal als schrijftaal eenmaal hanteerbaar was geworden, konden, dat valt niet te verwonderen, juist de meest gezaghebbende instanties met de Latijnse traditie breken om daar waar het hun wenselijk leek documenten in de volkstaal op te (laten) stellen.

De mening dat het gebruik van de volkstaal een uiting was van onkunde heeft blijkbaar nog alle schijn van evidentie[27]. Zonder naar bewijsplaatsen te verwijzen schrijft Arnould dat men reeds lang aanvaard heeft dat niet de prinselijke kanselarijen, noch vanzelfsprekend de geestelijke kanselarijen[28] op dit gebied het initiatief namen, maar dat de stedelijke schepenbanken dit gebruik hebben ingevoerd. Om nog eens het tegendeel aan te tonen in een niet eerder ter sprake gekomen land, Italië, wijs ik op de bevindingen van H. Bresslau, die stelt dat in de loop der middeleeuwen de pauselijke kanselarij weliswaar altijd het Latijn is blijven gebruiken en dat de overige geestelijkheid meestal haar oorkonden in het Latijn opstelde, maar dat de geestelijken toch de eersten waren die hiervoor ook het Italiaans gebruikten. In de kanselarijen van de Italiaanse vorsten en steden is de Italiaanse taal pas in de vijftiende eeuw meer algemeen in gebruik genomen. De publieke *notarii* hebben de hele middeleeuwen door de voorkeur gegeven aan het Latijn[29].

24. G. de Lagarde, *La naissance de l'esprit laïque au déclin du moyen-age*, I, *Bilan de XIIIe siècle* (3e dr.; Leuven-Parijs, 1956) 161, 162, 165.
25. Hetgeen Merkel, *Das Aufkommen*, 73 in zijn slotbeschouwing resumerend neerschrijft: ‘Solange nur die Kirche und der hohe Adel das Urkundenpublikum darstellten, deren Bildung lateinisch war, konnte keine Veränderung im Urkunden auftreten’.
26. Monfrin, ‘Le latin médiéval’, 94-95.
27. Arnould, ‘Le plus ancien acte’, 110. Hij beroept zich hiervoor enkel op C. Brunel, ‘Les premiers exemples de l'emploi du provençal dans les chartes’, *Romania*, XLVIII (1922) 364, waar deze in dit verband schrijft: ‘..., par suite sans doute de l'ignorance du latin’.
28. Niet zo vanzelfsprekend want de alleroudste tot ons gekomen volkstaaloorkonde, namelijk uit Sardinië, stamt uit het klooster van Sint Victor. Zie O. Schultz-Gora, ‘Über die älteste Urkunde in sardinischer Sprache und ihre Bedeutung’, *Zeitschrift für romanische Philologie*, XVIII (1894) 144.
29. Bresslau, *Handbuch*, 383. Interessant zijn in dit verband de statuten van Bologna uit de dertiende eeuw die aan de leraren in de *ars dictandi* voorschreven dat zij aan hen die toelating tot het notariaat wensten te verwerven naast het Latijn ook de Italiaanse schrijftaal moesten bijbrengen (*ibidem*).

Werkte de eerste Vlaamstalige schepenoorkonde van Boekhoute, wellicht omdat haar bestaan reeds lang bekend is, zo suggestief dat Arnould in zijn conclusie over de oorkonde voor Chièvres van Raas van Gavere de mogelijkheid oppert dat de dorpsschepenbanken misschien de stadsschepenbanken in de hantering van de volkstaal een stap vóór waren[30.]? In de uitgaven van de oudste nog bewaarde Franstalige teksten in België en Noord-Frankrijk[31.] staan negenentwintig teksten, waarvan er slechts zes uitgingen van stedelijke schepenbanken, zestien van voorname heren en zeven - waaronder de twee oudste teksten - van geestelijke instellingen. Is het toeval dat er geen enkele bij is van een dorpsschepenbank? Juist in een stuk als dat van de oorkonde voor Chièvres (1194), die niet uitging van de dorpsschepenen, maar van Raas van Gavere en zijn oom Nikolaas van Rumigny, werd de volkstaal gebruikt. Het betrof hier immers een belangrijke oorkonde, uitgegeven door een machtig heer. De argumenten voor deze stelling geeft Arnould zelf als hij aantoont dat Raas een belangrijk personage was[32.]. Hij wijst er op dat Raas van Gavere na de graaf, Boudewijn VI, blijkens een acte uit 1200 de zesde rang bekleedde in een rij van vierenzeventig edelen en ridders. Nikolaas van Rumigny, zijn oom, nam de veertiende plaats in. Dat het om een belangrijke oorkonde ging en dat men dit ook heeft willen laten blijken, kan men afleiden uit het feit dat het zegel van Raas van Gavere bij uitzondering niet aan een staart van leer of aan een dubbele staart van perkament hangt, maar bij deze gelegenheid aan een staart van vermiljoenkleurige zijde is bevestigd; in die tijd een vorstelijk gebruik[33.].

Het lijkt mij best mogelijk dat, toen de volkstaal eenmaal haar plaats als ambtelijke taal veroverd had, de verstaanbaarheid voor de ontvangers, vooral voor stukken van algemeen belang, ook een argument is geweest voor het gebruik van de volkstaal. Maar dit blijft bijkomstig[34.]. Het grote publiek immers had ook voordien de inhoud van Latijnse privileges en dergelijke nooit begrepen[35.] en toch was dit zelfs voor de Merovingers, die grote moeite hadden om mensen te vinden die een enigszins aanvaardbaar Latijn konden schrijven, geen reden geweest om in de volkstaal te gaan oorkonden[36.]. In de verstaanbaarheid der documenten voor een groter publiek

30. Arnould, ‘Le plus ancien acte’, 110: ‘que les échevinages ruraux - à moins que ce ne soit le fait de leurs seigneurs - peuvent avoir contribué aussi à cette innovation et que même ils semblent avoir devancé les villes’.
31. Gysseling, ‘Les plus anciens textes’, 190-209.
32. Arnould, ‘Le plus ancien acte’, 102.
33. *Ibidem*, 101.
34. Het is heel treffend dat juist transacties tussen heel gewone burgers, kopers en verkopers van leningen en renten, vaak het langst in het Latijn gesteld werden, hoewel geen van beide partijen die taal verstond en vermoedelijk ook de leeskunst niet machtig was. Juist voor deze eenvoudige mensen zal het Latijn een extra gewichtigheid aan het dokument hebben verleend.
35. Niet enkel voor het grote publiek ook voor vorsten blijkt het Latijn onverstaanbaar te zijn. Daarom moest bijvoorbeeld Nicolaas van Biervliet Latijnse brieven vertalen voor de Vlaamse graaf, zie Wijffels, *Inventaris van de oorkonden*, 617.
36. F. Lot, ‘A quelle époque a-t-on cessé de parler latin?’, *Recueil des travaux historiques de Ferdinand Lot*, II (Genève- Parijs, 1968) 424: ‘Un autre témoignage... de l'ignorance du latin c'est l'aspect que présente la langue des manuscrits des 7 et 8 siècles. C'est un fourmillement de bèvues, de fautes de tout genre... il n'y a quasi pas un mot qui soit écrit correctement’. Tessier, *Diplomatique royale*, 20 wijst er ook op dat de taal van de Merovingische oorkonden 'un latin dégéneré is. Hij merkt tevens op dat ook de eerste Karolingische oorkonden opgesteld zijn ‘dans un latin d'une barbarie à peu près équivalente à celui des diplômes des rois Mérovingiens’ (*ibidem*, 82). Onder de Capetingers wordt het Latijn beter, vooral sedert

van minder geletterden, en de groeiende stedelijke bevolking in de eerste plaats, ziet H. Obreen de beweegreden voor scribenten om van het Latijn af te stappen[37]. Hij vergeet hierbij dat de volkstaal die de Vlaamse graven en de hogere adel aanvankelijk gebruikten vaak het Frans was en dit was voor de meeste Vlaamse stedelingen evenzeer onverstaanbaar als het Latijn. Hetzelfde is vastgesteld voor het graafschap Lützelburg (later Luxemburg). Ook hier was het Frans niet de taal van de meerderheid der bevolking, maar wèl de hoftaal en dus tevens de taal van de grafelijke kanselarij voor zover deze niet in het Latijn oorkondde[38]. Ook in de steden buiten de Nederlanden blijkt uit niets dat de stedelijke bevolking voorop liep bij het invoeren van de volkstaal. In een zo toonaangevende stad als Keulen, waar een tweehonderdtal bewaarde *Schreinsbücher* een uitzonderlijk rijke en waardevolle bron zijn om de evolutie van de ambtelijke taal in deze stad te volgen, blijkt het allereerste stuk in de volkstaal pas van 1248 te dateren[39]. Het duurde nog anderhalve eeuw vooraleer het Duits de gebruikelijke taal werd. Toch had aartsbisschop Konrad van Mainz reeds in 1161-1165 de *Erfurter Judeneid* in de volkstaal laten neerschrijven, Otto het Kind in 1227 aan Brunswijk stadsrechten in de volkstaal verleend en Frederik II in 1235 in een Duitstalige oorkonde de landsvrede van Mainz laten vastleggen[40].

Bovendien moeten wij niet vergeten dat de verstaanbaarheid in die tijd niet zo'n grote rol speelde. Weinigen in de veertiende eeuw konden lezen en schrijven[41]. Het was dan ook gebruikelijk dat de oorkonden werden voorgelezen en de voorlezer zal, evenals nu nog wel bij de notaris gebeurt, de inhoud van het stuk voor zijn publiek

Lodewijk VII, en juist als de Latijnse taal geen enkele moeilijkheid meer oplevert gaat men in de dertiende eeuw voor het eerst de volkstaal gebruiken.

37. Het is merkwaardig dat het Obreen, die het tweetalige Vlaanderen van vóór de eerste wereldoorlog gekend heeft niet is opgevallen dat de verstaanbaarheid van de dokumenten voor de bevolking ook in het begin der twintigste eeuw nog geen argument vormde voor de overheid om een andere taal te gaan gebruiken.
38. Bresslau, *Handbuch*, 384.
39. H. Planitz en Th. Buyken, 'Die Kölner Schreinsbücher des 13. und 14. Jahrhunderts', *Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde*, XLVI (1937) nr. 714.
40. Bresslau, *Handbuch*, 385.
41. De Deventer schepenen schijnen de schrijfkunst niet of slecht beheerst te hebben en de rekeningen die zij als stadskameraar geacht werden te schrijven, werden in werkelijkheid door de stadsschrijver geschreven, in hun bijzijn. Het is trouwens opvallend hoe bijvoorbeeld nog omstreeks 1400 in Deventer vrijwel alle geschriften betreffende de stedelijke administratie door één en dezelfde hand zijn geschreven, zowel klad- als netteksten.

nader verstaanbaar hebben gemaakt[42]. Het is trouwens merkwaardig voor welk soort teksten men bij voorkeur de volkstaal gebruikte en voor welke men de voorkeur gaf aan het Latijn. Privileges en keuren werden meestal eerder in de volkstaal neergeschreven dan stukken voortkomende uit de voluntaire rechtspraak. Waarschijnlijk gaf juist de onverstaanbaarheid en de traditie van het Latijn extra waarde aan de documenten, zo ongeveer als het Latijn dat op de dag van vandaag nog doet in een aantal Rooms Katholieke kerken.

Onjuist is de voorstelling van Arnould dat de invoering van de volkstaal in ambtelijke schrifturen een tocht bergafwaart is geweest: eerst een paar losse volkstaalwoorden in een tekst, daarna hele zinnen en tenslotte hele teksten in de volkstaal[43]. De weinige teksten die dit zouden moeten aantonen, lijken mij foutief geïnterpreteerd. Voor wat zinnen of brokstukken van zinnen betreft, verwijst Arnould naar Franse zinnen in een Latijnse tekst uit Kamerijk[44]. Deze zin staat echter in een literaire tekst, de *Vita Sancti Cilliani*. De door Arnould niet genoemde Franse zin uit de rentelijst van een Kamerijkse abdij[45] bewijst weinig omdat de volledige post in het Frans geschreven is. Dit is ook het geval met een oorkonde uit Atrecht[46], omdat de eerste helft van dit stuk geheel in het Latijn, de tweede helft geheel in het Frans opgesteld is. Het feit dat er vanaf de elfde eeuw Provençaalse woorden in Latijnse oorkonden zijn terug te vinden[47], moet niet zonder meer worden gezien als een vorm van onkunde. Ook in de oudste oorkonden van de graven van Vlaanderen komen Vlaamse of Romaanse woorden voor, maar, zo zegt W. Prevenier[48], deze

> termen houden verband met voorwerpen waarvoor in het Latijn moeilijk een precies equivalent was te vinden, of waarvoor de dictator van de oorkonde van oordeel was dat de Vlaamse of Romaanse term sprekender was.

In de Keulse *Schreinsbücher* gebeurde hetzelfde. Ze bevatten zo nu en dan Duitse woorden, maar blijkbaar telkens voor begrippen waarvoor de Latijnse taal geen eigen term bezat[49]. In deze *Schreinsbücher* met hun ongeveer tweeeneenhalf-

42. Lot, ‘A quelle époque’, 422. De capitularia van Karel de Kale moesten ‘aperto sermone ut ab omnibus possint intelligi’, dus ‘viva voce’ in de volkstaal duidelijk gemaakt worden. Nieuwe stadskeuren in Deventer werden 's zondags na de hoogmis voorgelezen. Er werd nooit vermeld dat de tekst ter lezing werd opgehangen.
43. Arnould, ‘Le plus ancien acte’, 111-112.
44. Gysseling, ‘Les plus anciens textes’, 210.
45. *Ibidem*, 191.
46. *Ibidem*, 91.
47. Arnould, ‘Le plus ancien acte’, 96.
48. W. Prevenier, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1196-1206)*, I, *Diplomatische inleiding*. Koninklijke commissie voor geschiedenis. Verzameling van de akten der Belgische vorsten (Brussel, 1966) 387.
49. Planitz en Buyken, ‘Die Kölner Schreinsbücher’, nr. 702: ‘cum omni edificio subtus et superiis, quod dicitur ůzfanc... quod dicitur wezzehtdenc’; *ibidem*, nr. 1569: ‘...qui dicitur egtsterste gevil’.

duizend stukken is duidelijk vast te stellen dat alle oorkonden van voor 1248 geheel in het Latijn opgesteld waren. Na dit jaar verschenen er oorkonden of geheel in het Latijn òf geheel in het Duits, op het actum of de datum na, waarvoor hier en elders lang de Latijnse vorm bewaard bleef.

Voor de interne administratie van een stad gaat de bewering van Arnould vermoedelijk evenmin op. In ieder geval zijn de Deventer stadsrekeningen[50], op een enkel moeilijk vertaalbaar woord na, tot 1360 geheel in het Latijn geschreven en vanaf 1361, op een aantal formule-uitdrukkingen na, geheel in het Middelnederlands[51]. Het is interessant de evolutie van de schrijftaal in Deventer, bij wijze van voorbeeld, eens van dichterbij te bekijken. De oudst bewaard gebleven stukken in de volkstaal, door schepenen en raad van Deventer uitgegeven, dateren van 1315, en gaan over zaken waarbij meerdere mensen betrokken waren[52]. De Latijnse stukken van na die datum betreffen op één uitzondering na privé-aangelegenheden[53] of hebben te maken met de bisschop van Utrecht.

Voor eigen gebruik zou de stad het langst vasthouden aan het Latijn. Pas in 1361 stapte ze, zoals reeds gezegd, voor de administratie van haar financiën over op het Middelnederlands. Dat dit voor de scribent niet direct een vergemakkelijking van zijn taak betekende, blijkt uit het Latijn dat in de eerste en ook nog in de volgende jaren nodig was om technische zaken te formuleren[54]. Ook in Deventer zien wij dus - zij het op kleine schaal - dat, hoe belangrijker een stuk was, des te eerder het in de volkstaal werd neergeschreven en dat voor onbelangrijke stukken veel langer aan het Latijn vastgehouden werd. Voor eigen gebruik bleef Deventer lang de voorkeur aan het Latijn geven[55].

50. De stadsrekeningen in Deventer zijn voor de jaren 1337-1393 uitgegeven door J.I. van Doorninck, J. de Hullu en J. Acquoy, ed., *De cameraarsrekeningen van Deventer*, *1337-1393* (7 dln; Deventer, 1885-1914) en voor de jaren 1394-1415 door G.M. de Meyer, ed., *De cameraarsrekeningen van Deventer*, *1394-1415* (3 dln; Deventer, 1968-1973).
51. Hetzelfde geldt voor de stad Brugge. De administratie van deze stad gebruikte voor haar rekeningen, in ieder geval tot 1298, alleen het Latijn. In haar 'Inschrijvingsregister van de schulden rentebrieven ten laste van de stad 21 januari 1294-26 maart 1301', wordt of het Latijn of het Frans gebruikt. Zie C. Wijffels en J. de Smet, *De rekeningen van de stad Brugge* (*1280-1319*), I (*1280-1319*). Koninklijke Academie van België, Koninklijke commissie voor geschiedenis, LXII (Brussel, 1965) 963 vlg.
52. Bijvoorbeeld Ter Kuile, *Oorkondenboek*, III, nr. 652 (1315): schepenen en raad beslissen dat alle smeden in de stad voortaan in één straat moeten wonen; nr. 676 (1317): overeenkomst met Zwolle en Kampen in verband met scheepvaart op de IJssel; *Ibidem*, IV, nr. 872 (1328): geschil met de graaf van Gelre.
53. De oorkonders zijn eveneens schepenen en raad van Deventer, *ibidem*, III, nr. 693 (1319): twist met Zwolle in verband met toezeggingen van de bisschop; nr. 699 (1319): testamentaire beschikking van Deventer echtpaar; nr. 741 (1322): schenking van Deventer vrouw; nr. 749 (1323): erkenning van gilde der schippers (dit is dus een uitzondering op de regel); nr. 969 (1331): over huis in de Nieuwstraat; nr. 977 (1331): aanstelling van procurator van het gasthuis.
54. Dominus Genchardus en zijn opvolger Johan ter Hurnen, de scribenten van deze rekeningen waren dan ook clerici.
55. Wij komen hier dus tot een gelijkaardige conclusie als F. Prims voor de oorkonden uit het Antwerpse. Hij stelt vast dat het opvallend is dat het telkens weer de grote heren zijn waarvan de Middelnederlandse stukken afkomstig zijn, terwijl het kleinere volk in de stad het langst met Latijnse schepenbrieven is gediend. In het Antwerpse wordt het gebruik van de landstaal algemeen vanaf 1307. Zie F. Prims, 'Antwerpse teksten uit de jaren 1292-1312 en de eerste

Nu het duidelijker geworden is waarom en op welke wijze het Latijn uit de ambtelijke wereld werd verdrongen door de volkstaal, kan de vraag gesteld worden in hoeverre de volkstaal van de documenten tevens de spreektaal van de scribenten was. Is er hierin een analoge ontwikkeling geweest? In Vlaanderen en Brabant kwam vanuit Frankrijk samen met het gebruik van de volkstaal voor ambtelijke stukken ook het gebruik van de Franse 'volkstaal' mee[56]. Ook Gelre, dat in de tweede helft van de dertiende eeuw contacten onderhield met Vlaanderen en Brabant, gebruikte als 'volkstaal' in zijn oorkonden aanvankelijk het Frans, tenminste wanneer die oorkonden voor Vlaanderen of Brabant bestemd waren. De 'hoofscheid' en de 'bon ton' zullen hun het moeilijke Frans hebben opgelegd[57]. Ook waar de geschreven volkstaal het Middelnederlands was, hoefde dit niet de gesproken taal te zijn geweest. In Vlaanderen had men slechts de keus tussen het Frans van het 'voorbeeld' en de eigen gesproken taal. Toen later het gebruik van de volkstaal in Holland doordrong, was de Vlaamse schrijftaal het voorbeeld; in Utrecht was het de Hollandse schrijftaal en in Deventer de Utrechtse. Dit verklaart wat E. Tille[58] voor Gelderland vaststelde, dat in de oudste volkstaaloorkonden, om maar één voorbeeld te noemen, de inheemse *ald*-vorm verdrongen werd door de westelijke *oud*-vorm. Na het midden van de veertiende eeuw won *ald* geleidelijk weer terrein, om in de eerste helft van de vijftiende eeuw de laatste *oud*-vorm te verdringen[59]. Naarmate de tijd verstreek kwam dus in Gelre de oorkondentaal losser te staan van de Westnederlandse schrijftaal: dit lijkt mij de enige conclusie die hieruit kan worden getrokken.

Iets gelijksoortigs constateerde B.H. Slicher van Bath voor Overijssel. Bij zijn onderzoek van de vierenvijftig oudste oorkonden in de volkstaal, stelde hij vast dat bij twee derde hiervan de taal zuiver westelijk was[60]. Slicher van Bath meent in de oorkondentaal westelijke tegen oostelijke invloed te kunnen afwegen. Hij vergeet hierbij dat het gebruik van de volkstaal als schrijftaal hier vanuit het westen is doorgedrongen en niet vanuit het oosten. Hij neemt zonder meer aan dat alle

Brabantse teksten in onze taal', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* (1933) 301 vlg.

56. In Vlaanderen zal het Frans, naar het voorbeeld van het Parijse hof, voor de hoge adel óók spreektaal, zij het de tweede spreektaal, geweest zijn, maar niet voor de gewone man.
57. Hetzelfde gebruik constateert Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij*, I, 93 voor de Hollandse grafelijke kanselarij.
58. E. Tille, *Zur Sprache der Urkunden des Herzogtums Geldern*. Rheinische Beiträge und Hilfsbücher zur germanischen Philologie und Volkskunde, VII (Bonn-Leipzig, 1925).
59. *Ibidem*, 15, 26: 'speziell niederländische Wandlungen werden auf geldernschen Boden wieder rückgängig gemacht'.
60. Slicher van Bath, *Herschreven historie*, 207 vlg.

niet-westelijke klanken onder oostelijke invloed hier kwamen, alsof die niet tot de toen gangbare eigen taal behoord kunnen hebben. Het zal moeilijk zijn geweest de eigen spreektaal geheel buiten de schrijftaal te houden. Bovendien is oostelijke invloed uit Westfalen op de schrijftaal meer dan onwaarschijnlijk, omdat de betrekkingen tot Westfalen vergeleken met die tot Utrecht of Gelre in het niet verzinken[61].

Zowel Tille als Slicher van Bath geven de indruk ervan uit te gaan dat de eerste geschreven volkstaal in Gelre en Overijssel ook de landstaal (spreektaal) van deze gewesten was. Niet-westelijke taalelementen in de schrijftaal zouden noodzakelijkerwijze of onder Keulse invloed (voor Gelre), of onder Westfaalse invloed (voor Overijssel) in de taal geslopen zijn. In dit verband lijkt het mij nuttig erop te wijzen dat K. Heeroma[62] over de geschreven volkstaal een geheel eigen mening had. Hij schrijft:

> Het is duidelijk, dat men in de Oostnederlandse gewesten door middel van deze (hanze) schrijftaal schriftelijk met elkaar kon verkeren, dat men elkaar daarin verstaanbare mededelingen kon doen, evenals vroeger in het Latijn.

Met deze uitspraak ben ik het beslist niet eens. Zo'n bewering doet denken aan een geconstrueerde, min of meer kunstmatig in elkaar gezette verkeerstaal van de Hanze. Slaat men er het *Hansische Urkundenbuch*[63] op na, dan geven de hierin vervatte teksten echter allerminst de indruk, als zou er zoiets als een verkeerstaal hebben bestaan. Aan de taal die in de oorkonden gebruikt werd is duidelijk de herkomst van het stuk af te lezen. Oorkonden uit Bremen, Munster, Deventer, Keulen zijn op grond van hun taalgebruik te sorteren. Vanzelfsprekend zijn de nuances tussen een oorkonde uit Deventer en één uit Kleef subtieler dan die tussen een oorkonde uit Hamburg en één uit Stettin. Waarom ook zou het Nederduits in zijn schrijftaal een andere evolutie doorgemaakt hebben dan bijvoorbeeld het

61. De plaatsnamen die in de Deventer stadsrekeningen voorkomen, geven hieromtrent een duidelijk beeld. Een globale telling van deze plaatsnamen, voorkomend in de rekeningen van 1337 tot en met 1415 geeft de volgende cijfers: Gelre ca. 3100 (4600); Utrecht (Nedersticht) ca. 2160; Munsterland-Westfalen ca. 950 en Oostzeegebied, Denemarken en Noorwegen ca. 310. In het aantal vermeldingen van de Gelderse plaatsnamen (3100) zijn niet meegeteld de plaatsnamen van de Veluwe en de plaatsen die in de onmiddellijke nabijheid van Deventer liggen. Worden deze plaatsen er wèl bijgeteld dan komt het totaal op ca. 4600 vermeldingen. Bij de ontleding van deze cijfers blijkt bovendien dat het overgrote deel van de kontakten met het Nedersticht betrekkingen zijn met de bisschop van Utrecht of zijn direkte omgeving. De bisschop was tenslotte Deventers landsheer. De betrekkingen met Gelre zijn verspreid over het gehele hertogdom. Slechts 10% blijken het hertogelijke Hof te betreffen. Het kontakt met Gelre is dus veel reëler geweest dan dat met het Nedersticht. A.C.F. Koch, 'Die Beziehungen zwischen Westfalen und Deventer bis zum 17. Jahrhundert', *Westfälisches Zeitschrift*, CVI (1956) 259 wijst er op, dat in de eerste helft van de zestiende eeuw Deventer niet onder invloed stond van een of ander gebied, maar juist toen zijn grootste aantrekkingskracht uitoefende in oostelijke richting.
62. K. Heeroma en J. Waarding, *Oostnederlandse bijdragen tot de geschiedenis en de streektaalkunde van Oost-Nederland* ('s-Hertogenbosch, 1964) 40.
63. K. Höhlbaum, W. Stein, ed., *Hansisches Urkundenbuch*, K. Hunze, ed., V (Halle-Leipzig, 1899).

Romaans? Ook in Noord-Frankrijk blijkt de oorkondentaal van een bepaalde streek een eigen gewestelijke kleur te hebben gehad[64].

Ten aanzien van Oost Nederland lijkt mij de tegengestelde gang van zaken de juiste: de niet-westelijke vormen in de schrijftaal zijn afkomstig uit de spreektaal van de scribent, terwijl de westelijke vormen overgenomen zijn uit het westelijke voorbeeld. Aan de hand van een Deventer voorbeeld zou ik de juistheid van deze stelling en de invloed van de spreektaal op de schrijftaal willen aantonen. De volkstaal werd in de Deventer stadsadministratie blijkens de bewaard gebleven documenten het eerst gebruikt voor het neerschrijven van de stadsrekeningen, kameraarsrekeningen genoemd. Van 1361 af tot 1794 vormen deze rekeningen een vrijwel ononderbroken bron van toelichting over de wijzigingen die er in de loop der eeuwen in de schrijftaal der Deventer scribenten zijn opgetreden. De stadsrekeningen zijn in orgineel bewaard gebleven, zodat de afzonderlijke schrijvers ervan aan hun hand zijn te herkennen.

Johannes Ummen één van de schrijvers die van 1399 af ongeveer een kwarteeuw lang de stadsrekeningen van Deventer neerschreef, heb ik er als voorbeeld uitgelicht. Dat de invloed van zijn spreektaal duidelijk aanwijsbaar is in zijn schrijftaal, meen ik op twee verschillende wijzen te kunnen aantonen[65]. Bij het voorbereiden van de uitgave der Deventer stadsrekeningen viel mij op dat Ummen in de loop der jaren verschillende klanken voor dezelfde woorden in zijn schrijftaal gebruikte. Voor bepaalde woorden heb ik jaar na jaar geturfd hoe hij ze neerschreef. Dit leidde tot een tweevoudig resultaat. Bij het nagaan van zijn schrijfwijze van de twee navolgende, veelgebruikte woorden: ‘bode’, ‘brief’ bleek dat hij deze woorden in de loop der jaren op verschillende wijze schreef: *bode* en *bade*, *brief* en *breef*.

Toen Ummen in 1399 begon met het schrijven van de rekeningen, gebruikte hij op één uitzondering na steeds *bade* en bij voorkeur *breef*. In de rekeningen van het jaar 1402 stapte hij plotseling over op *bode* en van 1403 af tot het einde van zijn schrijversloopbaan komt *bade* slechts sporadisch voor. In de rekeningen van 1402 ging zijn voorkeur plotseling uit naar *brief*, en dit zo duidelijk dat buiten de jaren 1405-1407 *breef* een steeds groter uitzondering vormt. Het is uitgesloten dat de spreektaal van Ummen op deze wijze, van het ene jaar op het andere, zou zijn veranderd. Hieruit volgt dat de rekeningen zijn opgetekend in een schrijftaal die in zekere mate afweek van de gesproken taal; een feit dat onder andere reeds voor het Frans is vastgesteld[66]. Eén van beide vormen van de behandelde woorden:

64. M. Gosen, *Die Pikardie als Sprachlandschaft des Mittelalters auf Grund der Urkunden* (Bienne, 1942); M.L. Remacle, *Le problème de l'ancien wallon* (Luik, 1948).
65. Daar Joh. Ummen zowel de klad- als de netrekeningen en ook nog de detailrekeningen schreef, is het uitgesloten dat zijn schrijftaal beïnvloed zou kunnen zijn door de taal van een geschreven voorbeeld.
66. Arnould, ‘Le plus ancien acte’, 92: ‘Il est en effet établi aujourd'hui que la langue écrite du XIIIe siècle, particulièrement celles des chartes, était composite: elle superposait des éléments régionaux à une langue commune’ - ik zou hier liever zeggen langue exemple - ‘le “francien” de Paris’. In de oorkonden zal vermoedelijk de invloed van de toonaangevende kanselarij van veel groter invloed geweest zijn dan in de geschriften uit een stedelijke administratie.

bode of *bade*, *brief* of *breef* behoorde tot de spreektaal van onze Johannes en van zijn stadgenoten, aangezien er in Deventer en omgeving in die tijd geen andere vormen van deze woorden hebben bestaan[67].

Hieruit blijkt dat de schrijftaal - om welke redenen hoop ik verder aan te tonen - beïnvloed werd door de spreektaal van de scribent. Dit lijkt wellicht een voor de hand liggende conclusie, maar zij houdt in dat de schrijftaal ons iets kan leren over de spreektaal van de scribent. Het lijkt mij van belang voor scribenten die, zoals schrijvers van stadsrekeningen, nauwkeurig kunnen worden gedateerd en, de ene beter dan de ander, vrij goed gelokaliseerd. Om te weten wat de schrijftaal leert omtrent de spreektaal moet achterhaald worden welke vormen tot de spreektaal hebben behoord. Dit meen ik met grote waarschijnlijkheid te kunnen aantonen.

Gezien de reeds geschetste evolutie van de geschreven volkstaal, ligt het voor de hand te veronderstellen dat in Deventer en omstreken de "niet-westelijke" vormen in de schrijftaal tot de spreektaal hebben behoord. Voor hen die mochten menen dat deze schrijfvormen onder invloed van oostelijker streken zijn doorgedrongen, zij er op gewezen dat in Westfalen de volkstaal als schrijftaal later in gebruik kwam dan in Deventer.

Johannes Ummen gebruikte een aantal woorden waarin eenzelfde klinker voorkomt. Naast het woord *bade* dat Johannes zo vlot en vrij consekwent in 1402 verving door de *bode*-vorm, gebruikte hij woorden met een soortgelijke klinker, bijvoorbeeld *boven/baven*, *lovede/lavede*, *over/aver*, *hovescheid/havescheid*, *kolen/kalen*. Bij deze alledaagse woorden die ook minder vaak voorkomen, vergeet hij dezelfde regel aan te houden als bij het in deze rekeningen veel technischer getinte woord *bode*. Bij deze woorden blijft de *a*-vorm vaak voorkomen. Men zou dus kunnen veronderstellen dat deze woorden minder bewust gebruikt werden en dat Johannes hiervoor eerder zijn spreektaal zou gebruiken. Deze veronderstelling wordt zonder meer bevestigd door het woordje *boven* dat ik door zijn rekeningen heen gevolgd heb. Hij gebruikte gedurende zijn gehele schrijfcarriëre dezelfde vorm. Van 1399 tot 1424 schrijft hij *baven*, ook dus in de tijd dat hij *bade* verving door het in zijn oren deftiger klinkende *bode*. Uit deze enkele voorbeelden blijkt dat alle-

67. De veronderstelling dat het hier niet zou gaan om spreektaal en schrijftaal, maar om de weergave van een klank die het midden hield tussen bijvoorbeeld o en a lijkt mij uitgesloten. Immers, zoals verder aangetoond wordt, blijft voor de meer alledaagse woorden door de eeuwen heen vrijwel steeds de a-vorm gebruikt, terwijl het de meer opvallende woorden zijn die met de heersende schrijfmode meegaan. Bovendien zou het al te toevallig zijn dat de weergave van veranderende klanken steeds gelijkgericht: of westelijk of plaatselijk, zou zijn. Een voorbeeld om deze bewering duidelijk te maken: als *bode bade* wordt terwijl *kalen* (*kolen*) en *aver* (*over*) blijven bestaan, dan wordt *brief breef*, als het ook verandert. Het gebeurt nooit dat bijvoorbeeld *breef brief* wordt, terwijl *bode bade* wordt.

daagse woorden die veel minder bewust werden neergeschreven de spreektaal van de scribent veel eerder weergeven dan de met meer nadruk gebruikte, enigszins ambtelijk getinte woorden. Het lijkt mij interessant om een dergelijk onderzoek op veel groter schaal uit te voeren bijvoorbeeld met behulp van een computer[68].

Een tweede argument voor de stelling dat de zogenaamde 'oostelijke' taalvormen in de stadsrekeningen van Deventer tot de spreektaal van de scribent behoord hebben, meen ik te hebben gevonden bij het nagaan van de schrijftaal van de rekeningen tot 1794. In 1361 was Dominus Genchardus de stadsschrijver. Hij schreef voor het eerst de stadsrekeningen in het Middelnederlands, hoewel hij clericus blijkt te zijn[69].

Om het werk binnen redelijke perken te houden werden in hoofdzaak alleen de klankwisselingen van een drietal woorden nagegaan. Als eerste volgen hier de vormen *brief* en *breef*. Dit woord komt vaak in de rekeningen voor en B.H. Slicher van Bath behandelde het in zijn studie over de oudste oorkondentaal in Overijssel[70]. In de oudste oorkonden overweegt het Hollands-Utrechtse *brief*, maar *breef* is niet geheel afwezig. *Brief* overweegt ook bij de eerste scribenten-in-de-volkstaal van de rekeningen na 1361, ook al komt *breef* bij hen reeds vaker voor. De opvolger van Johannes ter Hurnen, Johannes Ummen, gebruikte aanvankelijk meestal *breef*, maar stapte, zoals reeds is vermeld, in 1402 bewust over op *brief*[71]. In de loop van de vijftiende eeuw volgden een paar schrijvers elkaar op die de voorkeur gaven aan *brief*. Maar in de eerste helft van de zestiende eeuw is bij de diverse schrijvers *breef* de meest voorkomende vorm. Deze vorm geeft na de eerste helft van die eeuw weer terrein prijs aan *brief*, voor zover dit woord niet vervangen wordt door *scrift*, en later door *missi(e)ve*. Bij de vorm *brief/breef*, waarbij in grote lijnen gezegd kan worden dat de Utrechts-Hollandse *brief*-vorm geleidelijk verdrongen werd door de *breef*-vorm, die op haar beurt na ca. 1550 weer plaats moest ruimen voor andere woorden, zou men nog kunnen beweren dat het hier gaat om beïnvloeding uit het oosten en niet om beïnvloeding door de spreektaal, daar *breef* ook in Westfalen gebruikt werd. Deze hypothese wordt echter onhoudbaar bij de bestudering van een gelijkaardige evolutie bij de vorm *bode/bade*. De *bade*-vorm is in Westfalen en verdere omgeving onbekend.

Voor de oudste *bode*-vorm moeten we teruggaan naar de studie van B.H. Slicher van Bath[72]. Deze stelt vast dat *bade* en andere *a*-vormen reeds in de oudste schrijf-

68. Een onderzoek waarvan ik meen dat het bijzonder interessant zou zijn het op grote schaal en grondig te verrichten; ik ben ervan overtuigd dat het de taalhistoricus verrassend nieuwe en betrouwbare gegevens zou verstrekken voor de bestudering van de taal in Oost-Nederland.
69. Van Doorninck, e.a., ed., *Cameraarsrekeningen Deventer*, VII, 379.
70. Slicher van Bath, *Herschreven historie*, 207 vlg.
71. Hij gebruikte vrijwel steeds *bode* en *brief*, schreef in de verleden tijd *liepen*, *hielden* en niet, zoals zijn opvolger, de vormen *lepen*, *heelden*, zie Tille, *Zur Sprache*, 92.
72. Slicher van Bath, *Herschreven historie*, 207-208.

taal van Overijssel voorkomen, zij het bij wijze van uitzondering. Van de oudste oorkonden in de volkstaal naar de oudste rekeningen in de volkstaal is maar een stap van tien jaar. De schrijver van die oudste volkstaal-rekeningen gebruikte vrijwel steeds de vorm *bode*, maar schreef wel *baven*. Zijn opvolger in 1371, Johannes ter Hurnen, schreef *bode* maar bijvoorbeeld zeer vaak *kalen* voor *kolen*. Vanaf 1399 gebruikte zijn opvolger, Johannes van Ummen, zoals reeds eerder is uiteengezet, *bode* naast *bade*. Diens opvolgers, Petrus van Aerssen, die maar zeer korte tijd rekeningen inschreef, en Johannes Pallas, die gedurende tientallen jaren schrijver van de rekeningen is geweest, gebruikten vrijwel uitsluitend *bode*. Daarnaast dringen echter wel *aver*dragen en *aver*leveren in hun rekeningen door. De hand die in 1475 begon, heeft weer *baede*, *aver*, ten *have*, *baetschap* en *haefscheit* (naast *hoefscheit*). De volgende scribent, die in 1510 begon te schrijven, geeft duidelijk de voorkeur aan *kalen*, *aver*, *pravest*, *haefscheit*, al gebruikte hij meestal *bode*. Zijn opvolger, die in 1540 begon, gebruikte evenals zij die na hem kwamen, bij voorkeur *bade*, tot in 1607 een nieuwe hand weer *boode*(*n*) verkoos, maar hiernaast ook *kaalen* en *haefscheit* bleef gebruiken. De *a*-vorm verdween hierna voorgoed uit de taal van de rekeningen.

De *o/a*-vorm lijkt mij een bijzonder geschikt voorbeeld om als argument te dienen voor de hypothese dat deze wisselende vormen niet het gevolg zijn geweest van wisselende schrijftaal-invloeden, maar zijn voortgekomen uit de invloed die de spreektaal van de scribent op zijn schrijftaal uitoefende. Dit lijkt mij wel hierom zo'n geschikt voorbeeld, omdat zowel in het Utrechts-Hollandse westen als in het Westfaalse oosten alleen *bode*, *boven* etc. gebruikt werden. Het is een strijd tussen een klein gebied waar de *bade*-vorm tegen de overmacht van één *o*-gebied stand hield. Zo trotseerde in Deventer toch de *bade*-vorm de eeuwen en voerde zelfs in de schrijftaal de boventoon in Deventers meest zelfbewuste periode.

Als derde en laatste vorm volgt hier *oud/olt* en *hout/holt*, en wel omdat deze *olt*- en *old*-vorm, die nu nog zeer sterk in het Deventer dialekt leeft, ook door de eeuwen heen een moeilijk te verdringen vorm blijkt te zijn geweest. B.H. Slicher van Bath constateerde dat zelfs in de oudste oorkonden de *old*-vorm in de meerderheid was en dat de westelijke *oud*-vorm enkel in de eerste jaren waarin de volkstaal als schrijftaal werd gebruikt zo nu en dan werd overgenomen. Wekt dit niet de indruk dat de *old*-vorm in die mate tot de taal van de Oostnederlanders behoorde, dat *oud* te vreemd aandeed om zelfs maar als geschreven vorm enigszins aanvaard te kunnen worden? Het vervolg pleit voor deze zienswijze.

In de oudste rekeningen in de volkstaal was *oud* volslagen onbekend en dat bleef zo de eeuwen door. De *old*-vorm hield zelfs stand tot in de overigens zeer Hollandse latere rekeningen. Zelfs ca. 1700 schreef men nog *Holt*markt en hegge*holt*. Pas in de rekening van 1794, de laatste in de zeer lange rij van Deventer stadsrekeningen, is ook het hegge*holt* hegge*hout* geworden, al sprak men toen in Deventer evenals nu nog van *holt*. Uit dit alles blijkt duidelijk dat in de periode van Deventers bloei, zo omstreeks de eerste helft der zestiende eeuw, klanken die tot de spreektaal behoorden en die nu nog in het Deventer dialekt terug te vinden zijn het talrijkst in de schrijftaal voorkomen. In de tijd dat Deventer haar laatste grote bloeiperiode kende - beroemde handelsstad[73], beroemde drukkersstad[74], beroemde onderwijs-stad[75] - was haar schrijftaal het meest doordrongen van de spreektaal. Naderhand zou aan haar schrijftaal te merken zijn welk vreemd gewest bij haar inwoners het hoogst in aanzien stond[76].

In het begin van deze studie is duidelijk gemaakt dat vermoedelijk de belangrijkste faktor bij de opkomst van de volkstaal in de ambtelijke wereld het aanzien was dat de volkstaal verwierf en het zelfbewustzijn dat de schrijver als cultuurdrager bezat. Ditzelfde verschijnsel zien wij bij de wisselwerking tussen schrijftaal en spreektaal, wat de waarschijnlijkheid van deze verklaring voor beide verschijnselen versterkt.

73. A.C.F. Koch in zijn overzicht van de geschiedenis van Deventer in E.H. ter Kuile, ed., *Zuid-Salland* ('s-Gravenhage, 1964) 4, 5; *idem*, 'Tussen Saksen en Hollanders de wording van Oost-Nederland', *Academiedagen*, XVIII (1966) 79.
74. *Idem*, 'Het gedrukte boek', in B.H. Slicher van Bath, G.D. van der Heide, e.a., ed., *Geschiedenis van Overijsel* (Deventer, 1970) 276 vlg.
75. *Idem*, *The Year of Erasmus' Birth and other Contributions to the Chronology of his Life* (Utrecht, 1969) 24 vlg.
76. Het lijkt mij een bijzonder interessante studie om, rekening houdend met de biografie van de scribenten, klank en woordenschat van de Deventer stadsrekeningen in de loop der eeuwen te volgen. Het zou cultuurhistorisch belangrijk kunnen zijn en een basis kunnen geven voor taalhistorische hypothesen.

Brabant in verzet tegen Alva's tiende en twintigste penning*

G. Janssens

Weinige perioden uit onze geschiedenis kenden een zo grote belangstelling vanwege de historici als de Opstand tegen Spanje. Toch loont het telkens weer de moeite één of andere episode uit dat tijdvak aan een nieuw onderzoek te onderwerpen. Vooral de periode van Alva's gouverneurschap in de Nederlanden heeft behoefte aan een nieuwe aanpak. Wie Alva zegt, denkt ook onmiddellijk aan de tiende en twintigste penning. Naast de legering van troepen en de oprichting van de 'Raad van Beroerten' verwekten ook deze nieuwe belastingen heel wat wrevel en tegenstand.

Vooral H.A. Enno van Gelder en J. Craeybeckx onderscheidden zich bij de behandeling van Alva's nieuwe belastingen[1]. Waar H.A. Enno van Gelder in de actie tegen de tiende en twintigste penning niet veel 'principieel' verzet ziet en de hele zaak eerder als 'een hand-op-de-beurs politiek van het ergste soort' afschildert, toont J. Craeybeckx aan dat er nog wel wat meer was. Hij zoekt naar een verklaring voor een zo stevige oppositie, te meer daar bewezen is dat de tiende en twintigste penning nooit werden geïnd. Deze belastingen kunnen bijgevolg niet verantwoordelijk zijn voor de economische depressie van de tweede helft der zestiende eeuw. Craeybeckx relativeert sterk het aandeel van de clerus in het verzet. Hij stelt de kooplieden en ambachtslui in het gelijk die om economische redenen de nieuwe belastingen verwierpen. De tiende penning was volgens hem een buitensporig hoge belasting, een zienswijze die bij Enno van Gelder niet zo veel gewicht krijgt.

Onze aandacht gaat dus ook uit naar de zo beruchte tiende en twintigste penning.

* Lijst van afkortingen van geraadpleegde archiefstukken: ARAB, Pap. St. Aud.: Algemeen Rijksarchief Brussel, Papieren van Staat en Audiëntie; ARAB, Man. Div.: Algemeen Rijksarchief Brussel, Manuscrits Divers-Handschriftenverzameling; BM, Add.: British Museum London, Additional Manuscript; GAsH: Gemeentearchief 's-Hertogenbosch; RAA, GAM: Rijksarchief Antwerpen, Gemeentearchief van Mechelen; SAA, Pk.: Stadsarchief Antwerpen, Privilegiekamer; SAB: Stadsarchief Brussel; SAL: Stadsarchief Leuven.

1. H.A. Enno van Gelder, 'De tiende penning', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XLVIII (1933) 1-36, 120-144; J. Craeybeckx, 'Alva's tiende penning een mythe?', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXVI (1962) 10-42. Veel van professor Craeybeckx' bevindingen bleven nog ongepubliceerd in zijn onuitgegeven licentiaatsverhandeling 'De tiende penning van Alva in Vlaanderen en Brabant' (Gent, 1946). Prof. Craeybeckx was zo vriendelijk ons zijn verhandeling ter inzage te geven. Wij willen hem dan ook speciaal onze oprechte dank betuigen. Een nieuwe benadering van Alva, tevens bedoeld als *status quaestionis* van het onderzoek, brengt M. Dierickx, 'Nieuwe gegevens over het bestuur van de hertog van Alva in de Nederlanden', *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlanden*, XVIII (1963-64) 167-192.

Vele aspecten van het verzet tegen deze belastingen bleven immers nog steeds in het duister. Wij willen speciaal het Brabantse verzet onder de loupe nemen. Zo stelden we ons de vraag naar de motieven die dit verzet dreven, naar de leiders, naar de wijze van onderhandelen met de landvoogd.

Vermits het toestaan der beden via de provinciale Statencolleges geregeld werd, zullen wij onze aandacht vooral richten op de politieke activiteit van de Staten van Brabant. In de schoot van hun vergadering kwamen de verschillende belangengroepen aan bod.

Eerste reacties op het belastingproject

Don Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva, stond bij zijn aankomst in de Nederlanden voor een zware financiële erfenis: de staatskas was leeg, het koninklijk domein was fl. 60.000. - boven zijn waarde belast, de staatsschuld was enorm en de negenjarige bede van 1558 liep ten einde[2]. Terzelfdertijd vergde de aanwezige troepenmacht een grote financiële inspanning. Om dit te verhelepen en om de Nederlanden in staat te stellen zelf de militaire lasten te dragen, kwam de hertog op 20 en 21 maart 1569 met zijn project voor de dag: een honderste penning (1%) op alle bezitingen, éénmaal te heffen; een twinigste penning (5%) op de verkoop van alle onroerende goederen, ten laste van de verkoper, en tenslotte een tiende penning (10%) op de verkoop van alle roerende goederen, eveneens ten laste van de verkoper. Tegelijkertijd zou een tiende penning geheven worden op de goederen bestemd voor de export. De tiende en twintigste penning waren als permanente belastingen bedoeld. Uitdrukkelijk werd ook gezegd dat deze hervormingen de Nederlanden zouden moeten kunnen toelaten de Spaanse oorlogsinspanningen in onze streken te financieren[3].

Na het voorstel trokken de verschillende Statenvergaderingen zich als naar gewoonte terug om te beraadslagen. Het Brabantse antwoord liet niet lang op zich wachten. Op 4 april reeds werd de honderdste penning door de prelaten en de edelen aanvaard. De tiende en twintigste penning stonden zij toe voor een termijn van negen jaar. Toch voegden zij bij dit akkoord verscheidene kritische bemerkingen[4]. Alva reageerde verontwaardigd, hij eiste een onvoorwaardelijke toezegging[5]. Hieraan gevolg gevend stelden de prelaten en de edelen dezelfde dag nog een remonstrantie op en willigden zij Alva's eis in[6]. Het verdere verloop lag nu nagenoeg

2. *Ibidem*, 181. Over de negenjarige bede K. Verhofstad, *De regering der Nederlanden in de jaren 1555-1559* (Nijmegen, 1937) 115-175.
3. J. Craeybeckx, 'Aperçu sur l'histoire des impôts en Flandre et en Brabant au cours du XVIe siècle' *Revue du Nord*, XXIX (1947) 98-99.
4. Antwerpse deputatie aan Antwerps stadsbestuur, Brussel, 5 april 1569 (n.s.), SAA, Pk., no 3296.
5. Relaas, 6 en 7 april 1569 (n.s.), *ibidem*, no 2478, los stuk.
6. Opinie van prelaten en edelen, 7 april 1569 (n.s.), SAL. no 1703, los stuk; remonstrantie, 6 april 1569 (n.s.), SAA, Pk., no 2478, los stuk.

volledig in de handen van de steden, het derde lid van de Staten[7]. De stedelijke gedeputeerden van Antwerpen, Brussel, Leuven en 's-Hertogenbosch dienden hun stadsbestuur te raadplegen. Pas na unanimiteit binnen de stadsbesturen, tussen de steden onderling en tussen de steden en de eerste twee standen kon een voorstel door de Staten aanvaard worden. Dit was het princiep. In feite beschikte de vorst over de mogelijkheid om een weigerende minderheid te 'vervangen' en zo het verzet te breken[8]. Het unanimiteitsbeginsel was zeer zeker een macht, vooral dan voor de steden, maar tegelijk ook de oorzaak van het dikwijls eindeloos lang aanslepen der onderhandelingen. Niet zonder reden noemde Alva de steden de lastigste tak der Staten[9].

Op 28 april verklaarde het Antwerpse stadsbestuur zich met de zienswijze der prelaten en edelen akkoord; wel maakte het zijn instemming afhankelijk van een gebeurlijke akkoordverklaring der drie andere Brabantse hoofdsteden[10]. Dit akkoord kan ons verwonderen, vooral wanneer we weten dat er in het stadsbestuur blijkbaar toch niet zo een eensgezindheid hieromtrent bestond[11]. We zien echter dat de stad aan het unanimiteitsbeginsel vasthield. Wellicht is de Antwerpse goedkeuring niet zo zeer principieel dan wel politiek-strategisch te verklaren, of was het een kompromis-oplossing tussen de magistraat en de zich verzettende ambachten?

De resterende steden kregen van de kanselier van Brabant de raad zich bij de opinie van Antwerpen aan te sluiten. Ook de hertog spoorde hen uitdrukkelijk daartoe aan[12]. Toch had dit maar matig succes: 's-Hertogenbosch stemde toe, Brussel en Leuven bleven weigeren[13]. Over de honderdste penning werden daarentegen weinig moeilijkheden gemaakt[14].

Bijna drie maanden waren nu verlopen en Alva had nog geen resultaat bereikt.

7. Craeybeckx, 'Aperçu sur l'histoire', 100.
8. L. Wils, 'De werking van de Staten van Brabant, omstreeks 1550-1650, volgens Leuvense archiefbronnen', *Standen en Landen*, V (1953) 4-5, 8-9.
9. Alva aan kardinaal de Espinosa, 29 april 1569, BM, Add., no 28. 386, fo 206. De steden waren samengesteld uit 'leden'. Voor Leuven hebben we de magistraat, de geslachten (= de patriciërs), de dekens van de gilde der drapperije en tenslotte de ambachten. Brussel had drie leden: de magistraat, de brede raad (= oudmagistraten plus de dekens van de gilde der drapperije) en de naties (= dekens der ambachten). Te Antwerpen: de magistraat, de raad (= oud-schepenen) en de ambachten. Een zelfde samenstelling kende het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch.
10. Antwerpen, 28 april 1569, SAA, Pk., no 2478, los stuk.
11. R. van Roosbroeck, ed., *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*. Uitgaven van het genootschap voor Antwerpse geschiedenis (2 dln; Antwerpen, 1929-1930), II 87; J.-P van Dieren, ed., *Chronycke van Antwerpen sedert het jaar 1500 tot 1575* (Antwerpen, 1843) 202.
12. Relaas, 11 mei 1569, SAA, Pk., no 480, los stuk.
13. Opinie van 's-Hertogenbosch, ongedateerd stuk, opgesteld tussen 14 en 21 mei 1569, GAsH, A. 247, fo 261-263; 12 juni 1569, SAL, no 300, fo 105; Antwerpse deputatie aan Antwerps stadsbestuur, Brussel, 15 juni 1569, SAA, Pk. no 2396.
14. J. Craeybeckx, 'La portée fiscale et politique du 100e denier du duc d'Albe', *Acta Historica Bruxellensia*. Travaux de l'institut d'histoire de l'université libre de Bruxelles, I (Brussel, 1967) 348-350.

Eén troost had hij: de koning steunde zijn politiek volledig[15]. De hertog zou het nu over een andere boeg gooien. Hij trachtte de Staten er van te overtuigen dat men een partiële toestemming als een goedkeuring diende te beschouwen. Hier trad hij in het voetspoor van Karel V. Na de Gentse opstand had deze immmers op 30 april 1540 de 'vervanging' voor Vlaanderen gelegaliseerd[16]. Alva deed ook zijn best om de Brabanders gerust te stellen: hij gaf duidelijk te verstaan helemaal niet de ondergang van de handel te beogen[17]. Toch lieten de ambachten in de steden zich niet overtuigen[18] en dit was voor de hertog wellicht de aanleiding om zelf op te treden.

Op 13 augustus liet Alva weten 'datmen enighe leden gebreckelyck zoude vervanghen ende dat tconsent om tgebreck van het derde leth van Loeven ende tderde leth van Bruessel nyet en behoirt achter te blyven'. Hij gaf Brussel en Leuven nog veertien dagen de tijd om zich bij het akkoord aan te sluiten[19]. Dit gebeurde ook, respectievelijk op 19 en 22 augustus[20]. De overeenkomst werd op 31 augustus officieel door Alva bekrachtigd[21]. Hij had een belangrijke overwinning geboekt. Tegen de traditie en de wil der Staten in had hij een niet unaniem aanvaard voorstel kunnen laten ondertekenen. Werkelijk, Alva spande zich tot het uiterste in om de macht der Staten te breken[22].

Geven en nemen

Na de in augustus 1569 afgedwongen overeenkomst leken voor Alva de moeilijkheden definitief van de baan. Toch waren de klachten en remonstranties van de steden niet ongegrond gebleken. De hertog was bezorgd voor de sociaal-economische welvaart der Nederlanden en stilaan geraakte Alva ervan overtuigd dat de tiende penning in haar oorspronkelijke vorm té ongedifferentieerd was om aan

15. Philips II aan Alva, Madrid, 15 mei 1569 in: L. -P. Gachard, ed., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, II (Brussel, 1851) 92.
16. L. -P. Gachard, ed., *Relation des troubles de Gand sous Charles Quint*, *par un anonyme* (Brussel, 1846) 131; Enno van Gelder, 'Tiende penning', 131; J. Craeybeckx, 'De staten van Vlaanderen en de gewestelijke financiën in de XVI eeuw. Het verzet tegen Alva's tiende penning', *Handelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, IV (1950) 82.
17. L. -P. Gachard, ed., 'Relation du voyage des députés envoyés à Philippe II en Espagne, par les états de Brabant, pour réclamer contre le dixième et le vingtième denier: 8 mars - 11 août 1572', *Bulletin de la commission royale d'histoire*, 2e reeks, XI (1858) 312.
18. Opinie van Antwerpen in *ibidem*, 313; opinie van Brussel: Brussel, 6 en 8 augustus 1569, SAL, no 1788, los stuk; opinie van Leuven: 28 juli 1569, *ibidem*.
19. Antwerpse deputatie aan Antwerps stadsbestuur, Brussel, 13 augustus 1569, SAA, Pk., no 2396, twee brieven.
20. 19 augustus 1569, SAB, no 1724, fo 144; 22 augustus 1569, SAL, no 1789, los stuk.
21. 31 augustus 1569, ARAB, Pap. St. Aud, no 611, fo 26-51 vo
22. G.-B. Guicciardini aan Fr. de Medici, Brussel, 25 juli 1569 in: M. Battistini, ed., 'Lettere di Giovan Battista Guicciardini a Cosimo e Francesco de' Medici scritte dal Belgio dal 1559 al 1577', *Bibliothèque de l'institut historique belge de Rome*, II (Rome-Brussel, 1949) 341.

handel en nijverheid geen schade te berokkenen. Deze reële moeilijkheid, zou hem er toe brengen met een nieuw belastingvoorstel de eigenlijke heffing van de tiende en twintigste penning uit te stellen[23].

In dit perspectief stelde de hertog op 21 oktober aan de Staten van Brabant een jaarlijkse quote van fl. 542.000. - voor, als aandeel in een bede van fl. 2.000.000. -, en dit voor de tijd van zes jaar. Ook werd een tweede honderdste penning voorgesteld, deze zou na die zes jaar geïnd worden[24]. De Staten namen opgelucht kennis van de opschorting van de tiende en twintigste penning en gingen akkoord met de quote. In de vergadering rezen echter meningsverschillen over de wijze waarop men de gelden zou bijeenbrengen. De prelaten en de edelen stelden een belasting op een aantal (verbruiks-) goederen en diensten voor. Antwerpen wees dit verontwaardigd van de hand[25]. Uit de discussie komt vooral naar voren dat de prelaten, de edelen en de eerste leden van de steden (= de magistraat) gemeenschappelijke belangen hadden. Zij vermeden zorgvuldig elke kapitaal- en inkomstenbelasting. De andere leden verzetten zich krachtdadig tegen 'generale middelen' die bijna uitsluitend uit verbruiksbelastingen bestonden[26]. Men zat duidelijk in het slop.

De Staten hadden echter te vroeg gejuicht: de hertog had de penningen wel uitgesteld, maar niet afgeschreven. Hij zocht integendeel naar de meest geschikte middelen om zijn oorspronkelijk plan beter aanvaardbaar te maken[27]. Wellicht trachtte hij enkel tijd te winnen.

De eindeloze palavers der Staten bleven voor Alva een voortdurende bron van ergernis. Hij zou hun nu eens het mes op de keel zetten. Op 17 maart 1570 kreeg Brabant een gemodereerde tiende en twintigste penning voorgelegd. Het voorstel bestond uit zes punten: a. vrijgesteld van de tiende penning werden alle eerste verkopingen die in het land plaats vonden; b. en alle verdere verkopingen, behalve de laatste verkoop, als het verbruiksgoederen betrof; c. en alle onafgewerkte proproducten; d. de tiende penning diende betaald te worden op alle uit de Nederlanden uitgevoerde inlandse produkten; e. de twintigste penning werd geheven op elke verkoop van onroerend goed; f. er werd een tweede honderdste penning ingevoerd. Deze moderatie zou voor zes jaar gelden[28]. Alva wilde hier wellicht de ambachtslieden der steden ter wille zijn. Waren zij ook niet een van de meest opposante groepen? De prelaten en de edelen wezen het voorstel echter van de

23. Cf. Alva's brieven aan de koninklijke secretaris G. de Zayas, Antwerpen en Brussel, 12 en 31 oktober 1569 in: *Colección de documentos inéditos para la historia de España*, XXXVIII (Madrid, 1861) 186-188, 213-214.
24. 21 oktober 1569, SAA, Pk., no 2478, los stuk. Uitgebreid verslag over deze statenzitting: Antwerpse deputatie aan Antwerps stadsbestuur, Brussel, 21 oktober 1569, *ibidem*, no 2397.
25. *Ibidem*, no 2376, hoofdstuk tiende en twintigste penning, fo 13.
26. Ongedateerd (na 21 oktober 1569), GAsH, A. 247, fo 190-213.
27. Craeybeckx, 'Aperçu sur l'histoire', 101 en *idem*, 'De staten van Vlaanderen', 107-108.
28. Brussel, 17 maart 1570 (n.s.), ARAB, Pap. St. Aud., no 613, fo 33-41.

hand[29]. Komt hier nogmaals de standentegenstelling aan het licht? Alva was woedend. Zijn voorstel bereikte nu niet eens de stedelijke vertegenwoordigers! Onmiddellijk ontbood hij de gedeputeerden van de vier Brabantse steden. Hij bracht hen op de hoogte van zijn voorstel en voegde er aan toe dat de eerste twee standen deze moderatie verworpen hadden en dat hij zich daarom genoodzaakt zou zien vanaf 3 april een ongemodereerde tiende en twintigste penning in te voeren[30].

Deze mededeling sloeg in als een bom. Vooral te Antwerpen was er paniek. Liever nog wilde men de voorgestelde moderatie aannemen dan het slachtoffer worden van ongemodereerde tiende en twintigste penningen[31]! Alva's strategie bleek doeltreffend. Toch lieten Leuven en Brussel zich niet van de wijs brengen. Zij lieten weten dat ze er op stonden dat de prelaten en de edelen zelf hun opinie zouden mededelen[32].

De tiende penning hing meer dan ooit als een zwaard van Damocles boven de Staten. De Statenvergadering voelde nu ook dat het hoog tijd was om in actie te komen. Op 2 april vroegen de stedelijke afgevaardigden de eerste standen te willen onderzoeken hoe men de dreigende belastingen zou kunnen afweren. Tevens verwezen ze naar het voorstel om gedurende zes jaar elk jaar fl. 542.000. - op te brengen. Na een korte discussie werd een akkoord bereikt; om erger te voorkomen verklaarden de eerste twee standen zich akkoord met het voorstel van 17 maart[33]. Het woord was nu weer aan de steden. Te 's-Hertogenbosch verklaarden de eerste twee leden zich akkoord met de moderatie, toch hadden ze ook nog enkele kritische opmerkingen. Het derde lid (de dekens van de ambachten) vroeg eerst en vooral de opheffing van het militair garnizoen[34]. Te Leuven spraken vier leden zich uit tegen de moderatie[35]. Antwerpen ging wel akkoord, maar had toch nog heel wat kritiek[36]. Te Brussel ging enkel het eerste lid akkoord[37]. Dit wat de stemming rond de moderatie betreft.

Alva bracht nu ook weer zijn voorstel betreffende de jaarlijkse quote van

29. Ongedateerd, GAsH, A. 247, fo 1-9, 388-402.
30. Brussel, 25 maart 1570 (n.s.), ARAB, Pap. St. Aud., no 613, fo 49-50 vo.
31. Antwerpen, 29 maart 1570, SAA, Pk., no 2478.
32. 30 maart 1570, SAB, no 1724, fo 152-152 vo en 1 april 1570, SAL, no 300, fo 214 vo. De opinie van 's-Hertogenbosch hebben wij niet teruggevonden.
33. 2 april 1570, GAsH, A. 247, fo 6.
34. 28 april 1570, *ibidem*, fo 291-295.
35. 31 mei 1570, SAL, no 300, fo 231.
36. Antwerpen, 1 juni 1570, SAA, Pk., no 2478, los stuk en minuut van remonstranties, 20 juni 1570, *ibidem*, los stuk.
37. Antwerpse deputatie aan Antwerps stadsbestuur, Brussel, 23 juni 1570, *ibidem*, no 2396. Later conformeerde het tweede lid zich eveneens, opinie van Brussel, ongedateerd, GAsH, A. 247, fo 37.

fl. 542.000. - te berde[38]. De prelaten en de edelen maakten geen noemenswaardige moeilijkheden[39]. In de steden werd geen unanimiteit bereikt[40].

De hertog liet de Brabanders onder elkaar ruzie maken en zette zijn wil door. Op 2 augustus liet hij een belangrijk plakkaat verschijnen: de quote van fl. 542.000. - werd ingevoerd en tegelijk vinden we er ook het moderatie-voorstel van 17 maart in terug[41]. De regeling werd door de Staten aanvaard en op 13 augustus ondertekend[42]. In de schoot van de Statenvergadering begonnen nu opnieuw de moeilijkheden rond het bijeenbrengen der fl. 542.000. -[43]. Antwerpen stelde daarop voor, de nieuwe belastingen nog met één jaar uit te stellen. Men zou ondertussen kunnen zien hoe de andere gewesten hun quote opbrachten. De prelaten en de edelen verwierpen dit plan: het zou funest zijn voor de staatsinkomsten. Zij stelden voor de beslissing aan de hertog over te laten[44]. Alva distilleerde hierop zelf een taxatielijst en legde die op 29 oktober aan de Statenvergadering voor[45].

In november stond men nog geen stap verder. De landvoogd begon met aandrang de inning der toegestane fl. 542.000. - te eisen; dat zou geschieden op de wijze zoals door een meerderheid was aangenomen. Door nogmaals een beroep te doen op het 'vervangingssysteem' hoopte hij wellicht de besprekingen weer vlot te krijgen. Hij kon de halsstarrigheid der Staten niet verkroppen; bij verder verzet - zo vervolgde hij - zou hij zich genoodzaakt zien 'alle doorlochsvolck in andere landen liggende hier in Brabant te doen comen'[46]! Hij was niet van plan zijn greep op de Staten nog te lossen, zo verplichtte hij de eerste twee standen in vergadering te blijven. Ondertussen zond hij de stedelijke deputaties naar hun stadsbestuur. Op 23 november brachten zij verslag uit: Brussel en 's-Hertogenbosch hadden geen bezwaren tegen de inning der quote, Antwerpen verzette zich, te Leuven had men nog geen mening[47]. Maar Alva ging door. Steunend op een partiële goedkeuring, vaardigde hij op 7 december een instructie uit om de fl. 542.000. - te innen[48]. Het mes sneed, met de dood in het hart en wellicht hopend op een gunstige regeling waren de steden de

38. Brussel, 8 juli 1570, SAA, Pk., no 2478, los stuk.
39. 12 juli 1570, SAL, no 1788, los stuk.
40. Opinie van Leuven, 28 juli 1570, *ibidem*; Brussel, 21, 25 en 31 juli 1570, *ibidem*; 's-Hertogenbosch, 31 juli 1570, *ibidem*; Antwerpen, 31 juli 1570, *ibidem*.
41. Antwerpen, 2 augustus 1570, ARAB, Pap. St. Aud., no 611, fo 192-198 vo.
42. 13 augustus 1570, *ibidem*, no 647, fo 5-13.
43. Opinies van de vier Brabantse hoofdsteden, afgegeven op 20 september 1570, SAL, no 1788, losse stukken.
44. 12 en 19 oktober 1570, *ibidem*, no 300, fo 298-301 vo.
45. Antwerpen, 29 oktober 1570, SAA, Pk., no 2479, los stuk.
46. Antwerpen, 7 november 1570, ARAB, Man. Div., no 333A, fo 31-31 vo en 12 november 1570, SAL, no 300, fo 312-312 vo.
47. 14 november 1570, *ibidem*, fo 313 en 23 november 1570, ARAB, Staten van Brabant, reg. no 199^{16}, fo 339-341.
48. Antwerpen, 7 december 1570, SAA, Pk., no 2479, los stuk.

volgende dag bereid Alva's eis in te willigen[49]. Hierop volgde een plakkaat betreffende de inning van de fl. 542.000. -[50].

In deze eerste fase van de beperkingen rond Alva's tiende en twintigste penning tekenen zich enkele krachtlijnen af. De Staten vreesden permanente belastingen en wat specifiek de tiende en twintigste penning betrof waren zij van oordeel dat deze belastingen handel en nijverheid zouden ruïneren. Aanhoudend stroomden nu reeds vanuit alle steden en dorpen weeklachten toe over de achteruitgang van handel en nijverheid[51]. De toestand was immers ver van rooskleurig. Bij de economische stagnatie voegden zich de beginnende Opstand (beeldenstorm, plunderingen door soldaten, etc.) en plagen zoals hongersnood, pest en ongehoorde prijsstijgingen[52]. Opmerkelijk is ook dat herhaaldelijk in de remonstranties gewezen werd op de zware last die het inkwartieren en onderhouden van troepen voor de bevolking betekende[53]. Het verzet tegen de nieuwe belastingen ging vooral uit van de steden. Zij werden het meest onmiddellijk geconfronteerd met de moeilijkheden van neringdoeners en ambachtslieden. Het ‘vervangingssysteem’ was echter een machtig wapen in de handen van de landvoogd; de traditionele besluitvorming werd hier omgebogen in het voordeel van de machthebber. Toch kan niet worden ontkend dat het unanimiteitsbeginsel erg verlammend werkte op het politieke bedrijf. Een ander zwak punt voor de Staten waren de interne meningsverschillen over de wijze waarop men de quote zou opbrengen. Ook hier werd het een eindeloze discussie. Alva ging er met de grove borstel door. Hij zette de Staten onder druk, dreigde met militaire sancties en stelde alles in het werk om zijn vernieuwingen door te voeren.

Geen inning der nieuwe belastingen

Sinds het akkoord van augustus waren bijna vijf maanden verlopen - men schreef reeds januari 1571 -, en nog steeds was de toegestane bede niet geïnd. Terecht schreef Viglius over de contributie van de twee miljoen gulden als over een enorm moeilijke onderneming[54]. De steden bereikten geen eensgezindheid en begonnen met nog meer aandrang dan voorheen de terugtrekking der garnizoenen te eisen[55]. De

49. 8 december 1570, *ibidem*.
50. 14 december 1570 zie: J.B. Christyn, *Placcaeten ende ordonnantien van de hertoghen van Brabant*, *princen van dese Nederlanden*, II (Brussel, 1648) 39-54.
51. Zo bijvoorbeeld klacht van Antwerpen, 5 juli 1569, SAA, Pk., no 478, los stuk en opinie der prelaten, 25 september 1571 (stuk is ongedateerd), GAsH, A. 209, fo 196.
52. J.A. van Houtte, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen* (Zeist-Antwerpen, 1964) 108; H. van der Wee, ‘Typologie des crises et changements de structures aux Pays-Bas (XVe-XVIe siècles)’, *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, XVIII (1963) 220-224.
53. Bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch, ongedateerd na 21 mei 1569, GAsH, A. 247, fo 461-463; 27 januari 1571 (n.s.), SAL, no 300, fo 357 vo-358; 10 december 1571, *ibidem*, no 301, fo 134 vo.
54. Viglius aan J. Hopperus, Brussel, 8 december 1570 in: C.P. Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belgica*, I, ii (Den Haag, 1743) 604.
55. Opinies van Brussel en 's-Hertogenbosch, afgegeven op 20 januari 1571 (n.s.), SAL, no 1788, losse stukken.

prelaten en de edelen stelden nu voor om tijdens het eerste jaar slechts fl. 242.000. - op te brengen[56]. Hierover bereikte men op 27 januari slechts een gedeeltelijk akkoord. Het waren opnieuw hoofdzakelijk de derde leden der steden die het been stijf hielden. Ook nu paste Alva zijn tactiek van 'vervanging' toe, vervolgens gaf hij de weigerende leden nog dertien dagen de tijd om hun mening te herzien[57]. Bij de bevestiging van de overeenkomst waren enkel de prelaten van 't Park, van Averbode en de abt-graaf van Gembloers bereid het stuk te ondertekenen. Uitdrukkelijk verklaarden zij dat zij hun toestemming van een eensgezinde en volledige toestemming der steden afhankelijk maakten[58].

Alva was ondertussen genoodzaakt enkele toegevingen te doen. Op 22 januari werd de belasting op het dragen van goud en zilver afgeschaft[59]. Onder zekere voorwaarden werd aan 's-Hertogenbosch opnieuw tolvrijdom toegestaan. Het garnizoen werd er echter 'om veiligheidsredenen' behouden[60]. Toch konden deze concessies de stemming niet keren. De Staten bleven moeilijkheden maken. Alva's geduld werd erg op de proef gesteld.

De landvoogd vond het nu welletjes en achtte de tijd gekomen om definitief met de tiende en twintigste penning van wal te steken. Op 31 juli liet hij de Staten van alle gewesten weten dat de tiende en twintigste penning vanaf 13 augustus 1571 van kracht zouden worden[61]. In vergadering bijeengekomen, namen de Staten van Brabant op 11 augustus met verbazing kennis van de hertogelijke beslissing. Onmiddellijk stelden zij een rekwest op om Alva nogmaals duidelijk te maken welke schade de tiende en twintigste penning het land zouden toebrengen. Ook wezen zij de hertog op het feit dat zij reeds goed op weg waren de eerder gevraagde quote op te brengen. Tot slot verzochten zij om een audiëntie[62]. Na een eerste afwijzende reactie ontbood de landvoogd de Brabantse gedeputeerden tenslotte toch op 20 augustus. Hij hield hun voor dat, niettegenstaande hun remonstranties, het plakkaat der tiende en twintigste penning zonder verder uitstel zou gepubliceerd worden[63]. Hij had ondertussen ook de Grote Raad van Mechelen opdracht gegeven over de toepassing van dit plakkaat te waken[64].

De tiende en twintigste penning zouden dus uiteindelijk toch werkelijkheid wor-

56. Opinie van prelaten en edelen, 20 januari 1571 (n.s.), *ibidem*.
57. Antwerpen, 27 januari 1571 (n.s.), SAA, Pk., no 2480, los stuk.
58. 29 januari 1571 (n.s.), SAL, no 300, fo 361-361 vo.
59. Antwerpen, 22 januari 1571 (n.s.), ARAB, Staten van Brabant, reg. no 199[16], fo 361-361 vo.
60. R.A. van Zuylen, *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch*, *chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende* (*Stadsrekeningen van het jaar 1399-1800*), II ('s-Hertogenbosch, 1866) 844.
61. Jacobo Fitz James-Stuart duque de Berwick y de Alba, ed., *Epistolario del III*^{o} *Duque de Alba don Fernando Alvarez de Toledo*, II (Madrid, 1952) no 1348.
62. 11-13 en 16 augustus 1571, SAL, no 301, fo 39-41 en fo 44.
63. 20-21 augustus 1571, *ibidem*, fo 47 vo.
64. Brussel, 12 augustus 1571, RAA, GAM, no 44, fo 294.

den! Een gevoel van machteloosheid en onzekerheid overviel de Statenvergadering. Bovendien deden allerlei ontstellende geruchten de ronde. Zo vertelde men dat in Vlaanderen en in Artesië het gevreesde document reeds gepubliceerd was. De vrees was niet ongegrond: op 21 augustus verklaarde de burgemeester van Brussel opdracht te hebben gekregen het plakkaat onverwijld te publiceren en tevens commissarissen voor de inning der belastingen te benoemen. Te Leuven werd de ordonnantie op 23 augustus uitgeplakt[65]. Het was dus zover!

Sterker dan ooit voelden de Staten zich nu volledig in het defensief gedrongen. Meer en meer won ook de overtuiging veld dat de tiende en twintigste penning uitsluitend een initiatief van de hertog waren en dat het bevel tot daadwerkelijke heffing helemaal niet van de koning uitging[66]. In dit klimaat rijpte bij de Staten het plan zich rechtstreeks tot de vorst te wenden.

In september kwamen de prelaten en de stedelijke gedeputeerde te Brussel bijeen. Karel van der Linden, abt van 't Park, gaf een overzicht van de politieke toestand. Hij stelde voor om, wanneer eenmaal de toestand niet meer houdbaar zou worden, een afvaardiging naar Madrid te zenden. Terzelfdertijd spoorde hij de vergadering aan het geduld niet te verliezen[67].

De Staten van Brabant bleven de afschaffing van de tiende en twintigste penning eisen. Wel waren zij bereid jaarlijks en met ‘generale middelen’ hun deel in de twee miljoen gulden op te brengen, en dit voor een termijn van vier jaar. Indien er echter drie maanden na dit voorstel nog geen definitieve oplossing zou gevonden zijn, zou een afvaardiging de zaak bij de koning zelf gaan bespreken[68]. De Staten wilden Alva onder druk zetten. Zij hoopten dat hun voorgenomen deputatie naar Philips II de hertog tot een meer redelijke politiek zou bewegen. Ook zou men hun nooit kunnen verwijten de koning niet te hebben gewaarschuwd voor mogelijke schade aan handel en nijverheid[69].

Terwijl Alva vastberaden zijn wil trachtte door te zetten, lieten enkele belangrijke ‘toeschouwers’ hun stem horen. Begin oktober vatte Viglius in een brief aan J. Hopperus de situatie zeer inzichtelijk samen. Na de publikatie van het plakkaat, zo schreef hij, kwamen alle Nederlandse Statenvergaderingen samen om de hertog te vragen zich met de quote of met een andere bijdrage tevreden te stellen: de schade zou anders niet te overzien zijn. Nu reeds - nog vóór de uitvoering der besluiten - verlieten velen het land en kende de handel een ernstige stagnatie.

65. 18, 21 en 23 augustus 1571, SAL, no 301, fo 47, 49 vo en 50.
66. Craeybeckx, ‘De staten van Vlaanderen’, 110.
67. 13 september 1571, SAL, no 301, fo 56 bis-56 bis vo. K. van der Linden (1523-1576) was de zoon van ridder Jan van der Linden, burgemeester van Leuven. Hij was abt van de Parkabdij te Heverlee van 1558 tot 1576. P. Lefèvre, ‘Van der Linden (Charles)’, *Biographie Nationale*, XXVI (Brussel, 1936) kol. 335-338.
68. 25 september 1571, SAL, no 301, fo 74 vo-75.
69. 26 september 1571, *ibidem*, fo 75 vo en SAA, Pk., no 2390, kapittel 1561-1573, no 77.

Viglius was verder de mening toegedaan dat het volk, ‘dat het oproer schuwt en wiens stem Gods stem is’, zich in deze zaak tot de koning zou wenden. Hij was immers de hoogste autoriteit[70]. Hopperus lichtte Philips II onmiddellijk in. Hij vreesde duidelijk oproer, niet alleen tegen de tiende penning, maar tegen heel het bestuur[71]. Verschillende andere ‘hoge heren’ spraken hun bezorgdheid uit over Alva's financiële politiek. Reeds vroeg had kardinaal Granvelle moeilijkheden voorspeld bij een gebeurlijke inning der belastingen[72]. Ook Viglius en de bekende Spaanse humanist en exegeet Benito Arias Montano steunden de nieuwe belastingen niet. Speciaal wezen zij op het grote gevaar dat een eventuele emigratie zou meebrengen[73]. Philips van St.-Aldegonde, heer van Noircarmes, waarschuwde de koning voor ‘ongelukken’ wanneer men de tiende en twintigste penning zou willen ten uitvoer brengen[74]. Ook in Madrid waren een aantal personen de tiende en twintigste penning niet genegen[75]. Deze meningen waren voor Philips II erg belangrijk. Zij vormden een kritische aanvulling op de uitgebreide, plichtsbewuste, maar toch eenzijdige berichtgeving van Alva. Vooral Granvelle had nog steeds veel invloed. Hij verbleef weliswaar niet meer in de Nederlanden, maar in zijn vicaris-generaal M. Morillon had hij een uitstekende correspondent. Te Madrid waren de adviezen van Hopperus niet zonder belang[76].

Alva bleef ondertussen niet werkeloos toekijken. Op 16 oktober 1571 verscheen een instructie voor de collecteurs in alle gewesten: zij dienden onverwijld aan het werk te gaan en niet te wachten op een eventuele komst van de hertog of van de koning[77]. Ook bracht de landvoogd Philips II uitvoerig op de hoogte van de moeilijkheden die hij ondervond. In dit schrijven schetste de IJzeren Hertog zelf een van de meest hatelijke aspecten van zijn optreden. Hij verklaarde onder andere dat ‘noch door de hoofden die hij heeft laten rollen, noch door het verkrachten van

70. Viglius aan J. Hopperus, Brussel, 2 en 15 oktober 1571 in: Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belgica*, 649-651.
71. Hopperus aan Philips II, s.l., 6 oktober 1571 in: C. Piot, ed., *Correspondance du cardinal de Granvelle*, *1565-1583*, IV (Brussel, 1884) 592.
72. Granvelle aan Gaspar Schetz, Rome, 29 april 1569 in: E. Poullet, ed., *Correspondance du cardinal de Granvelle*, *1565-1583*, III (Brussel, 1881) 569; *idem* aan Karel Tisnacq, Rome 22 september 1569 in: Gachard, ed., *Correspondance de Philippe II*, II, 106 en *idem* aan G. Schetz, Rome, 24 september in: 1569 *ibidem*, 109.
73. Viglius aan J. Hopperus, Brussel, 23 augustus 1571 in: Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belgica*, 642 en B. Arias Montano aan G. de Zayas, Antwerpen, 28 augustus 1571, in: *Colección de documentos inéditos para la historia de España*, XLI (Madrid, 1863) 253-254.
74. Noircarmes aan Philips II, Brussel, 5 september 1571 in: Gachard, ed., *Correspondance de Philippe II*, 198.
75. A. d'Ennetières, staatssecretaris van Philips II aan Viglius, Madrid 4 december 1571, ARAB, Pap. St. Aud., no 484, fo 16.
76. A.W. Lovett, ‘Some Spanish Attitudes to the Netherlands (1572-1578)’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXV (1972) 18-19.
77. 16 oktober 1571, ARAB, Pap. St. Aud., no 611, fo 290-290 vo.

privileges of kostuimen' hij ooit een grotere tegenstand ondervonden had[78]. Toch was Alva op dat ogenblik nog zeer optimistisch gestemd in verband met de mogelijke opbrengst der belastingen. Hij beschikte echter niet over de juiste bevolkingscijfers. Na correctie kon men de feitelijke opbrengst op fl. 6.000.000. - schatten. Alva verwachtte in oktober 1571 de ronde som van fl. 20.000.000. -[79].

De hertog moest evenwel nog enkele concessies doen. Op 21 oktober verminderde hij de belasting op de nijverheidsprodukten bestemd voor de uitvoer: men zou er nog slechts een twintigste penning dienen op te betalen[80]. Andere toegevingen volgden: de tiende penning op de graanverkoop werd afgeschaft; op de nijverheidsprodukten, op de produkten van de huisnijverheid, alsook op de voor de uitvoer bestemde gezouten vis was men nu nog slechts een dertigste penning verschuldigd; vloeibare stoffen, dranken en elke koopwaar die met een inhoudsmaat gemeten werd, waren van de tiende penning vrijgesteld. Ook voor geweven stoffen waren moderaties voorzien[81].

Alva diende deze toegevingen natuurlijk te verantwoorden. In een brief aan de koning verklaarde hij te ervaren dat de bevolking zijn financiële politiek niet genegen was, maar anderzijds zag hij ook dat er dringend geld nodig was. De Staten bleven onverpoosd aandringen op de intrekking van de tiende en twintigste penning; om hun ter wille te zijn had hij enkele toegevingen gedaan. Volgens hem werden de steden niet gedreven door bezorgdheid voor nijverheid of visvangst, maar wel door de angst voor het feit dat zij in de toekomst hun wil aan de vorst niet meer zouden kunnen opleggen. De hertog hield het ook voor mogelijk dat de Staten zich rechtstreeks tot de koning zouden wenden; daarom spoorde hij Philips II tot onverzettelijkheid aan. Heel de brief getuigt van scherp inzicht in de toestand, maar ook van een grondig misprijzen voor de Staten en de bevolking[82].

Hopperus liet een ander geluid horen. De Staten - en velen met hen - zagen in heel de financiële onderneming enkel een initiatief van de hertog, zij wilden niet geloven dat de koning er achter stond. In heel zijn optreden toonde de hertog zich bovendien zeer onverzettelijk: hij wilde geen afvaardiging ontvangen, nog minder wilde hij een deputatie naar de koning laten vertrekken. Een andere moeilijkheid noemde Hopperus het feit dat alle Staten eensgezind en onafhankelijk van elkaar, de tiende en twintigste penning een catastrofe voor het land noemden[83].

Alva bleef de inning van de tiende en twintigste penning eisen, hij had naar zijn gevoel wellicht al genoeg toegegeven[84]. Toch gebeurde er niets, en het volk keek

78. Alva aan Philips II, Brussel, 19 oktober 1571 in: Duque de Alba, ed., *Epistolario*, no 1452.
79. Craeybeckx, 'Alva's tiende penning', 32-35.
80. SAA, Pk., no 2766, fo 152 vo-153 vo.
81. Brussel, 2 november 1571, ARAB, Pap. St. Aud., no 611, fo 295-297.
82. Alva aan Philips II, Brussel, 4 november 1571 in: Duque de Alba, ed., *Epistolario*, no 1471.
83. J. Hopperus aan Philips II, Madrid 8 november 1571 in: Gachard, ed., *Correspondance de Philippe II*, 210.
84. Brussel, 30 november 1571, ARAB, Pap. St. Aud., no 611, fo 305, 307, 309, 310.

met verlangen uit naar een nieuwe landvoogd waarvan men een welwillender en vooral redelijker beleid verhoopte[85].

In een schrijven van 23 december 1571 zette Alva nogmaals zijn visie op de belastingen uiteen. De prelaten en de edelen hadden op 27 januari toegestemd in een jaarlijkse bede van fl. 242.000. -, de eerste twee leden van Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch hadden zich daarbij aangesloten. Voor de hertog betekende dit dat de bede aanvaard was: hij had immers een meerderheid achter zich. Ook meende hij dat er van nieuwe belastingen geen sprake was, enkel de vorm was veranderd[86]. De prelaten, de edelen, alsook de eerste twee leden van de boven vermelde drie hoofdsteden waren het met deze visie eens[87]. Tegelijkertijd stelde de hertog alles in het werk om op het platteland en in de kleinere steden de collectatie van de tiende en twintigste penning te doen starten. Hij schreef naar de stadsbesturen en liet overal 'visitaties' houden, zonder resultaat evenwel[88].

Failliet van de financiële politiek

In de steden begon eind 1571 duidelijk iets te roeren. Te Antwerpen was men bevreesd dat sommige reeds met imposten of accijnzen belaste produkten als bier en wijn nu ook door de tiende penning zouden getroffen worden[89]. De brouwers vreesden dat én de brouwers-producenten én de tappers de tiende penning zouden moeten betalen. Samen met een brief zond het stadsbestuur een rekwest van de brouwers naar de gedeputeerden te Brussel[90]. Op 15 december maakte het Antwerpse stadsbestuur ook melding van een rekwest van de vissers[91]. Te Leuven waren er moeilijkheden met de vleeshouwers. Zij stuurden een afvaardiging naar de Statenvergadering en namen contact op met hun Brusselse collega's[92]. Te 's-Hertogenbosch waren er klachten vanwege de visverkopers, de vleeshouwers en de bakkers[93].

Te Brussel was de toestand zo gespannen dat het er tot een staking van ambachts-

85. Viglius aan J. Hopperus, Brussel, 3 november 1571 in: Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belgica*, 653. Men verwachtte don Juan de la Cerda, hertog van Medina-Celi. Reeds op 25 september 1571 benoemd, arriveerde hij pas in juni 1572 zie: M. Baelde, *De collaterale raden onder Karel Ven Filips II* (*1531-1578*). *Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw* (Brussel, 1965) 246-247.
86. Christyn, *Placcaeten*, III (Brussel, 1664) 382-383.
87. 23 december 1571, SAL, no 301, fo 159 vo.
88. ARAB, Pap. St. Aud., no 610, fo 34-376. Over de toestand zie: Contador Juan de Isuença aan kardinaal de Espinosa, Brussel, 24 december 1571, BM, Add., no 28. 387, fo 56.
89. Antwerps stadsbestuur aan Antwerpse deputatie te Brussel, Antwerpen, 3 december 1571, SAA, Pk., no 2408, los stuk.
90. Antwerps stadsbestuur aan Antwerpse deputatie te Brussel, Antwerpen, 5 december 1571, *ibidem*.
91. Antwerps stadsbestuur aan Antwerpse deputatie te Brussel, Antwerpen, 15 december 1571, *ibidem*.
92. 14 en 15 december 1571, SAL, no 301, fo 141 en 142 vo.
93. Van Zuylen, *Inventaris 's-Hertogenbosch*, 859-860.

lieden en neringdoeners kwam[94]. Van 8 tot 12 december werd er in de vleeshalle niets verkocht[95]. Het stadsbestuur begreep de klachten der ambachtslieden en gaf hun de raad een rekwest met grieven aan de hertog te overhandigen. Zij zouden er duidelijk dienen in te vermelden dat zij de tiende penning niet uit weerspannigheid afwezen, maar wel wegens hun grote materiële nood[96]. Op 8 januari 1572 gingen te Brussel alle winkels dicht[97]. Er werd geen verse vis verkocht, wollen of zijden stoffen waren niet te verkrijgen, de brouwers legden het werk neer en ook de vettewariërs, de kruideniers en de apothekers hielden hun deuren gesloten. Van hogerhand werden speciaal de brouwers aangemaand het werk te hervatten: er werd gedreigd met een boete van fl. 100. -, met verbeurdverklaring van goederen en zelfs met de doodstraf! Ook dreigde Alva in de huizen waar de winkels gesloten bleven Spaanse soldaten in te kwartieren, of op zijn minst een sterke troepenmacht in het stadscentrum samen te trekken. Zelfs het van huis tot huis trekken der collecteurs leverde niets op[98]! In de ogen van de hertog waren de Brusselse wethouders de schuld van alles: zij hadden immers véél strenger dienen op te treden. Hij liet hun weten dat indien zij tegen de brouwers geen maatregelen namen, dit hun duur te staan zou komen[99]. Het stadsbestuur wilde bemiddelend optreden en stelde daarom voor zelf de tiende penning te betalen. Noch Alva, noch de brouwers konden zich met dat voorstel verzoenen[100]. Op 13 februari gingen de winkels opnieuw open. Daar de hertog aan de tiende penning bleef vasthouden, legden de vleeshouwers op 15 maart opnieuw het werk neer[101].

Alva nam bij deze gebeurtenissen zijn toevlucht tot afschrikwekkende dreigementen. Er werd zelfs gezegd dat hij van plan was enkele van de meest vooraanstaande Brusselaars (de dekens van de ambachten?) aan hun deurpost te laten opknopen. Het nieuws van de inname van Den Briel zou deze bloedige repressie hebben verhinderd. Hoewel dit verhaal als legende dient bestempeld te worden, is het toch illustratief voor de toenmalige atmosfeer[102].

De Staten van Brabant hadden ondertussen hun tijd niet verloren. Vooral vanaf januari 1572 begonnen de voorbereidingen voor een deputatie naar de koning

94. Hierover A. Wauters, *La levée du dixième denier* (*Episode de l'histoire de Bruxelles*) (Brussel, 1841). Belangrijk is eveneens R.C. Bakhuizen van den Brink, 'Over den tienden penning', *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen vrijheidsoorlog*, I (3e dr.; Den Haag, 1891) 186-289. De auteur publiceert en bespreekt een anoniem gedicht dat de periode 8 januari-2 april 1572 behandelt. Het berust te Brussel, ARAB, Man. Div., no 393 bis, fo 122-123. De uitgave is echter nogal onnauwkeurig.
95. SAL, no 301, fo 137.
96. 21 december 1571, SAB, no 1724, fo 185 vo-186.
97. ARAB, Man. Div., no 393 bis, fo 122.
98. 14-15 januari 1572 (n.s.), SAL, no 301, fo 171 vo-172 vo.
99. 19 januari 1572 (n.s.), *ibidem*, fo 178.
100. 6 februari 1572 (n.s.), *ibidem*, fo 195.
101. ARAB, Man. Div., no 393 bis, fo 122 vo.
102. Craeybeckx, 'De tiende penning van Alva', 195-196.

vaste vorm te krijgen. Er werd gewerkt aan de samenstelling van een dossier en men keek uit naar geschikte personen om de reis te ondernemen. Vooral dit laatste was geen gemakkelijke opgave. Tenslotte stonden abt Karel van der Linden, abtgraaf Lambert Hancaert van Gembloers, Lodewijk van der Linden (broer van Karel en schepen van Leuven), dr. jur. Bartholomeus Kieffel en griffier Cornelius Weellemans klaar om te vertrekken[103]. Niettemin bleef Alva heviger dan ooit de inning der tiende en twintigste penning eisen[104]. Had hij immers niet gezworen de Nederlanden niet te zullen verlaten vooraleer hij deze belastingen zou hebben geind[105]? Toch kon de deputatie vertrekken. Niet zonder moeite bereikte men de Spaanse hoofdstad. Daar werd samen met de vertegenwoordigers van andere Nederlandse gewesten de afschaffing van de nieuwe belastingen gevraagd. De afgevaardigden werden er niet onvriendelijk ontvangen en uiteindelijk werd het doel bereikt. Op 26 juni 1572 verving Philips II de tiende en twintigste penning door een jaarlijkse bede van twee miljoen gulden[106]. De financiële problemen waren niet uit de weg geruimd, maar het onmiddellijk dreigend gevaar voor handel en nijverheid was afgewend. De politieke toestand in de Nederlanden was er ondertussen niet klaarder op geworden: de ‘rebellen’ behaalden nieuwe successen, de inname van Den Briel werd een symbool en van 19 tot 22 juli was te Dordrecht de ‘Eerste Vrije Statenvergadering’ van de Staten van Holland bijeengekomen[107]. Van nu af zou Alva's aanwezigheid in de Nederlanden vooral van militaire aard zijn.

Alva's financiële politiek was op een mislukking uitgelopen. Lange tijd had hij handig kunnen manoeuvreren door het herhaald aanwenden van de ‘vervanging’ der weigerende minderheden. Uiteindelijk strandde zijn politiek op de onwil van de bevolking ook maar iets te betalen. Het verzet kwam speciaal scherp tot uiting in de steden. De Brusselse staking van 1572/1573 is hiervan een treffend voorbeeld. Wel mogen we niet uit het oog verliezen dat vooral de ambachtslieden en neringdoeners hierbij de drijvende kracht waren. De Staten werden duidelijk gedreven door een grote bezorgdheid voor de sociaal-economische welvaart van het land. Hierbij voegde zich nog het onbehagen, veroorzaakt door het feit dat de belastingen bedoeld waren om de Spaanse oorlogsinspanningen in de Nederlanden te financieren.

103. 8 maart 1572 (n.s.), zie: Gachard, ed., ‘Relation du voyage’, 254-263.
104. Brussel, 5 maart 1572 (n.s.), SAA, Pk., no 2480, los stuk.
105. M. Morillon aan Granvelle, s.l., 3 maart 1572, zie: Piot, ed., *Correspondance Granvelle*, 120.
106. Gachard, ed., ‘Relation du voyage’, 359-361. De Brabantse deputatie naar Spanje behandelden we uitgebreider in onze onuitgegeven licentiaatsverhandeling ‘De staten van Brabant en Alva's financiële politiek. Het verzet tegen de Xe en XXe penning (1569-1572)’ (Leuven, 1971) en in het artikel ‘Gezantschap naar Filips II’, *Spiegel Historiael*, VIII (1973) 82-87.
107. H.A. Enno van Gelder, ‘De strijd in Holland en Zeeland, 1572-1576’, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V (Utrecht-Antwerpen, 1952) 41-48. Over de Hollandse Statenbijeenkomst, J.J. Woltjer, ‘Inleiding’, *Opstand en onafhankelijkheid. Eerste vrije statenvergadering Dordrecht 1572. Catalogus* (Dordrecht, 1972) 5-28.

Het in een periode van laagconjunctuur zuur verdiende geld zou dus afvloeien naar de ‘roversbenden’ die stad en dorp onveilig maakten. In feite een hopeloze situatie, want juist door het feit dat zij niet betaald werden sloegen de huursoldaten aan het plunderen. Het verzet binnen de Statenvergadering was lange tijd niet erg duidelijk en zeker niet algemeen. Er werd geen unanimiteit bereikt, maar door de ‘vervanging’ kon de landvoogd dit obstakel negeren. Pas met de deputatie naar Spanje kwam er schot in de zaak. De deputatie heeft ongetwijfeld sterk bijgedragen tot de uiteindelijke intrekkingen der belastingen. Toch menen we dat de stemming rond de penningen en vooral het niet op gang komen van de daadwerkelijke inning eveneens zeer belangrijke factoren in het verzet zijn geweest.

Het verzet tegen de tiende en twintigste penning is slechts één aspect van de moeilijkheden veroorzaakt door een steeds verder doorgevoerde centralisatie van het bestuur. In het kader van een meer en meer absolutistisch en centraal geleid wereldrijk was de macht der lokale Statenvergaderingen een ernstige hinderpaal. Nieuwe zware belastingen zijn steeds impopulair; wanneer zij bovendien uitgevaardigd worden ten tijde van politieke en economische moeilijkheden kunnen zij des te meer mede de oorzaak zijn van ontevredenheid en opstand[108].

108. Gaarne danken wij professor J.A. van Houtte voor zijn waardevolle raadgevingen en bemerkingen die wij bij het schrijven van dit artikel van hem mochten ontvangen.

Mr. K.F. Creutzberg
Beschouwingen over de staatsrechtelijke toekomst van Nederlandsch-Indië
Ingeleid door J. Erkelens

Ter oriëntatie

Dit stuk, waaraan titel, datum en ondertekening ontbreken, is afkomstig uit het archief van het voormalig ministerie van koloniën, waarvan de bescheiden over de jaren na 1900 thans onder beheer zijn van het ministerie van binnenlandse zaken, Leeghwaterstraat 125 te 's-Gravenhage. Uit een aantekening op de omslag ervan blijkt, dat het op 30 juli 1938 door J.F.W. van der Meulen is overgedragen aan het kabinet van de minister van koloniën en dat het door mr. K.F. Creutzberg werd geschreven. Van der Meulen was een goede vriend van Creutzberg en diens opvolger als directeur van het departement van onderwijs en eredienst in Nederlands-Indië in 1922.

Deze verhandeling is eerst onlangs weer te voorschijn gekomen, toen een zogenaamd ‘tussen-archief’ werd geordend; een archiefje, dat bij de opheffing van het ministerie van zaken overzee (de laatste officiele benaming voor het ministerie van koloniën) in 1959 werd gevormd door bescheiden waarvan de bestemming toen niet meer duidelijk was. Mr. P. Creutzberg (Creutzbergs oudste zoon) zei mij, dat deze beschouwingen hem onbekend waren en evenmin bij anderen bekend zijn. Vermoedelijk heeft Van der Meulen het uit overwegingen van piëteit onder zich gehouden. Of Creutzberg het stuk heeft opgesteld om het op enigerlei wijze te publiceren, is niet bekend. Hij moet het hebben geschreven na januari 1933 en voor 22 oktober van dat jaar, de datum van zijn overlijden[1].

Karel Frederik Creutzberg werd geboren op 18 december 1879 te Woudenberg. Na zijn gymnasiumtijd in Kampen studeerde hij rechten te Utrecht (1897-1902), waar hij op 19 januari 1904 cum laude promoveerde tot doctor juris op het proefschrift *Misdrijf en Overtreding*. Een ambtelijk rapport, opgesteld naar aanleiding van zijn sollicitatie voor de Indische dienst, leverde op dit werk het volgende commentaar:

> Het getuigt van aanleg - of voorkeur - voor philosophische subtiliteit, doch ook van practisch-critischen geest en van bekwaamheid om omvangrijke stof te verwerken[2].

1. Zie p. 38, noot **.
2. 's-Gravenhage, Archief van het ministerie van koloniën, verbaal 2 maart 1904, no. 2.

In maart 1904 werd hij ter beschikking gesteld van de algemene secretaris van het gouvernement van Nederlands-Indië. In 1909 bereikte hij de rang van referendaris en nog in het zelfde jaar (27 oktober) werd hij bij de opening van de 'Opleidingsschool voor inlandsche rechtskundigen' te Batavia benoemd tot leraar, tevens adjunct-directeur van deze instelling.

De in 1912 benoemde directeur van onderwijs en eredienst, dr. G.A.J. Hazeu, wist Creutzberg over te halen naar zijn departement. Deze gaf node toe (18 januari 1912), aangezien hem het werk op de genoemde opleidingsschool zeer ter harte ging. Maar Hazeu meende in hem een organisator gevonden te hebben, die hij bij de uitwerking van zijn onderwijsplannen nodig had. Gouverneur-generaal A.W.F. Idenburg wist Creutzberg inderdaad zover te krijgen (mededeling van dr. P.J.A. Idenburg), dat hij instemde - evenwel op Creutzbergs voorwaarde -, dat hij zijn werk aan de opleidingsschool voorlopig nog mocht voortzetten. Eerst in 1913 (6 mei) ging hij definitief naar dit departement over, waarvan hij ruim twee jaren de secretaris is geweest (2 december 1914-18 december 1916). Daarna volgde zijn benoeming tot tijdelijk directeur en op 28 december 1917 tot directeur van dit departement. Deze functie vervulde hij tot hij werd benoemd tot lid van de raad van Nederlands-Indië[3.]. Nog op vijfenveertig jarige leeftijd bereikte hij de top van de ambtelijke piramide: op 27 oktober 1924[4.] volgde zijn benoeming tot vicepresident van dat college; de naaste adviseur van de gouverneur-generaal (één jaar onder D. Fock en drie jaren onder diens opvolger Jhr. A.C.D. de Graeff). Op 10 oktober 1929 ontving hij op eigen verzoek eervol ontslag, reisde op 16 oktober naar Europa en vestigde zich in Zwitserland.

Op 22 oktober 1933 overleed hij te Genève, drieenvijftig jaar oud.

Creutzbergs snelle promotie (na twaalf dienstjaren departementschef en op vijfenveertig jarige leeftijd vice-president van de raad van Nederlands-Indië) doet wel uitkomen dat zijn kwaliteiten door de Indische regering werden gewaardeerd. Aan de verwachtingen, die hij door zijn studie en dissertatie had gewekt onder andere bij de hierboven geciteerde rapporteur, heeft hij ruimschoots voldaan. Zijn 'bekwaamheid om omvangrijke stof te verwerken' heeft hij al vroeg getoond, onder meer in het door hem bewerkte nieuw *Reglement omtrent de Particuliere Landerijen bewesten de Tjimanoek op Java* (Batavia, 1912). Maar vooral springt in het oog zijn organisatorisch werk ten behoeve van het lager onderwijs in Nederlands-Indië.

Voor enig begrip van Creutzbergs betekenis voor het onderwijs in Nederlands-Indië diene de navolgende schets. Bij zijn komst (1904) kende men in Nederlands-Indië een zevenjarige Europese lagere school (Nederlands model, ook voor Indo-

3. Koninklijk besluit, 20 oktober 1923, no. 41.
4. *Ibidem*, 27 oktober 1924, no. 43.

nesiërs en Chinezen toegankelijk) en twee vormen van lager onderwijs voor de inheemse bevolking: de Inlandse school der eerste klasse (vijfjarig, bestemd voor de Indonesische elite) en de Inlandse school der tweede klasse (driejarig, ten behoeve van alle andere Indonesiërs). Gouverneur-generaal Van Heutsz voerde (eigenlijk naast de laatstgenoemde school) in 1907 de desa- of volksschool in. Hazeu (mede op initiatief van gouverneur-generaal Idenburg) bouwde, daarbij geholpen door Creutzberg, de Inlandse school der eerste klasse uit tot een zevenjarige opleiding met het Nederlands als voertaal, de Hollands-Inlandse School (HIS, 1914).

Via de HIS kon de Indonesiër overstappen naar het voortgezet en hoger onderwijs, waar het Nederlands als voertaal werd gebruikt en het peil op Europees niveau lag.

Voor abituriënten van de Volks- en Tweede klasse school was deze overstap niet te maken. Het is nu Creutzbergs werk geweest, dat dit mogelijk werd gemaakt. Op zijn initiatief kwam de zogenaamde Schakelschool tot stand, die het bruggehoofd moest vormen tussen het inheemse lager onderwijs en het westerse voortgezet onderwijs[5].

Dit type bracht de Indonesiër in vijf jaar op het niveau van de HIS. Daarmede was het lager onderwijs voor de Indonesiër afgebouwd[6].

De waardering van Creutzbergs tijdgenoten[7] voor zijn werk werd in sterke mate bepaald door de opvattingen van de criticus over de waarde van westers onderwijs voor de inheemse bevolking en Creutzbergs bijdrage daaraan: de Schakelschool[8].

5. Bij brief van 11 maart 1920 diende Creutzberg het voorstel voor de Schakelschool in bij gouverneur-generaal Van Limburg Stirum. Dit schrijven is gepubliceerd in S.L. van der Wal, ed., *Het onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1900-1940* (Groningen, 1963) 362, 363. Het is de eerste uitgave in een reeks bronnenpublikaties betreffende het regeringsbeleid in Nederlands-Indië 1900-1942, door de Commissie voor bronnenpublicatie betreffende de geschiedenis van Nederlandsch-Indië 1900-1942. Tot nu toe zijn verder verschenen: S.L. van der Wal, ed., *De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië*, I, *1891-1926* (Groningen, 1964); *ibidem*, II, *1927-1942* (Groningen, 1966); S.L. van der Wal, ed., *De opkomst van de nationalistische beweging in Nederlands-Indië* (Groningen, 1967) en P. Creutzberg, ed., *Het ekonomisch beleid in Nederlandsch-Indië* (Groningen, 1972). De reeks zal worden afgesloten met het tweede en derde stuk over *Het ekonomisch beleid* en het vervolg op de *Opkomst van de nationalistische beweging*, waarin documenten gepubliceerd worden over de nationalistische beweging vanaf 1920.
6. I.J. Brugmans, *Geschiedenis van het onderwijs in Ned.-Indië* (Groningen-Batavia, 1938).
7. P.L. Geschiere, 'De meningsvorming over het onderwijsprobleem in de Nederlands-Indische samenleving van de 20e eeuw', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XXII (1968-1969) 43-87.
8. Door A.D.A. de Kat Angelino in *Staatkundig beleid en bestuurszorg*, II ('s-Gravenhage, 1929-1930) 1257, een 'geniale uitvinding' genoemd. Op p. 885-934 geeft hij een overzicht van de onderwijspolitiek, gezien vanuit het toenmalig regeringsstandpunt. Creutzberg noemt zelf de Schakelschool in twee opzichten belangrijker dan het tot dat tijdstip bestaande westers onderwijs voor de Indonesiërs. Ten eerste biedt het schakelonderwijs de gewone man een kans hoger onderwijs te volgen en ten tweede is het voor het kind uit pedagogisch oogpunt beter de eerste jaren van het onderwijs aan hem geheel in eigen sfeer te blijven. Zie K.F. Creutzberg, 'Education in the Dutch East Indies', *Asiatic Review*, XXX (1934) 118-127.

Zijn opvattingen liggen nog in het spoor van die van Hazeu en Idenburg: voldoen aan het verlangen van de inheemse bevolking naar westers onderwijs[9]. Voor sommigen ging hij niet ver genoeg, voor anderen weer tè ver. De kritiek van de laatste groep zou met het volgende citaat van Colijn kunnen worden weergegeven:

> Wat als een zegen gezocht en gegeven werd, kon ten slotte wel eens blijken catastrophale gevolgen te hebben. Economisch catastrophaal voor de betrokkenen, wijl de verworven bekwaamheden niet in vruchtbaar werk omgezet kunnen worden en politiek catastrophaal voor de Regeering, wijl zij op die wijze rechtstreeks de gelederen versterkt van de potentieelrevolutionairen[10].

Als vice-president van de raad van Nederlands-Indië bleef Creutzberg invloed uitoefenen op het onderwijsbeleid, ook al kon dat niet meer rechtsstreeks zijn. Als voormalig directeur van onderwijs en eredienst had hij met name veel invloed op de raadsadviezen over onderwijszaken (ieder lid van de raad had zijn eigen specialiteit). In het midden der twintiger jaren dreigde er een te kort te ontstaan aan gekwalificeerde onderwijskrachten voor de HIS (evenzo voor de Hollands-Chinese school, de HCS) door de geweldige uitbreiding van het aantal dezer scholen. In zijn advies (3 september 1926) voor een oplossing van dit probleem merkte de raad onder meer op, dat nu ten behoeve van de hogere standen en het belangrijkste deel der middenstand praktisch wel was voorzien in westers lager onderwijs, ‘verdere uitbreiding feitelijk het vullen van een bodemloos vat’ zou zijn. Bevrediging van de vraag zou nooit worden bereikt en derhalve achtte de raad geen motief aanwezig een oplossing voor dit probleem zo te kiezen, dat het peil van het onderwijs ondergeschikt zou worden gemaakt aan de uitbreiding ervan. In verband hiermee stelde de raad voor een onderzoek in te stellen naar onder meer rendement en uitbreiding van de HIS en HCS[11].

De resultaten van dit onderzoek door de in 1927 ingestelde Hollands-Inlandse onderwijscommissie (HIOC) zijn neergelegd in de in 1930/'31 verschenen *Publicaties Hollandsch-Inlandsch onderwijs-commissie*. Het advies van de HIOC - geen verdere uitbreiding van de HIS - viel samen met de noodzaak te bezuinigen in verband met de ingetreden economische depressie na 1929.

Afgezien van zijn ambtelijke adviezen, althans voorzover deze zijn gepubliceerd, is er na zijn dissertatie en zijn al genoemde artikelen in *Indisch Genootschap* en *Asiatic Review* weinig meer van zijn hand in druk verschenen. In brochurevorm is zijn veel geprezen rede, gehouden op 21 en 22 juni 1918 in de Volksraad, afzonderlijk uitgegeven. Daarin geeft hij een uiteenzetting van het toen bestaande onder-

9. Vergelijk zijn rede voor het Indisch Genootschap op 19 januari 1923: K.F. Creutzberg, ‘Enkele grepen uit de Indische onderwijs politiek’, *Indisch Genootschap. Verslag van de algemeene vergadering over het jaar 1923* ('s-Gravenhage, 1923). Overigens achtte hij ‘strenge handhaving van niet te lichte eischen’ ten behoeve van het hoger en voorbereidend onderwijs noodzakelijk.
10. H. Colijn, *Koloniale vraagstukken van heden en morgen* (Amsterdam, 1928) 35.
11. Van der Wal, *Onderwijsbeleid*, 409 vlg.

wijssysteem in Nederlands-Indië, van de tekortkomingen er van en van zijn ideeën over het te volgen beleid[12].

Van zijn inzichten op staatkundig gebied (verhouding Nederland-Nederlands-Indië, de nationalistische beweging) kan men kennis nemen door lezing van zijn ambtelijke adviezen in de hiervoor genoemde bronnenpublikaties. Ter inleiding op zijn hierna volgende beschouwingen moge één citaat worden gegeven uit zijn advies over het rapport van de 'Commissie tot herziening van de Indische staatsinrichting':

> Welke verandering men ook in de staatsinrichting aanbrengt, men zal het uitheemsche bestuur voor den bewusten Indiër, d.i. den nationalist, die, indien hij niet zelf abnormaal is, dit bestuur als een abnormaliteit ziet, nooit *volkomen* aannemelijk maken. Maar hij zal zich in het vooralsnog onvermijdelijke gemakkelijker schikken, indien ook dat uitheemsch bestuur zelf blijk geeft zich niet in dien zin als normaal te beschouwen, dat de leiding van buiten af tot in lengte van dagen gehandhaafd zou moeten worden.

Dit schreef Creutzberg (toen nog directeur van onderwijs en eredienst) aan gouverneur-generaal J.P. graaf van Limburg Stirum op 20 oktober 1920[13].

Nauw verwant waren zijn politieke ideeën aan die van Idenburg, Hazeu, Van Limburg Stirum en De Graeff. Ideeën, die na 1920 en later in nog sterkere mate werden gehekeld als 'ethisch gewauwel'.

Bij zijn afscheid als vice-president (10 oktober 1929) wijdde '*De Locomotief*' (Nederlandstalig dagblad, te Semarang uitgegeven) op 17 oktober 1929 een hoofdartikel aan hem, getiteld 'Creutzberg'.

> De naam 'Creutzberg' staat in Indië voor een beginsel, een politiek, een denkwijze - waarvan met Mr. K.F. Creutzberg wel de laatste grote vertegenwoordiger Indië heeft verlaten... Zijn onderwijswerk was, hoe men over de uitwerking moge denken, groot en opbouwend; zijn staatkundig inzicht was dit in veel geringer mate... Hij streefde naar verzoening en ging als zoodanig van de mogelijkheid dier harmonische ontwikkeling uit... Dit bewind kan men, en *moet* men, reeds thans zien als niet geslaagd... Van den werker zelf, die dit alles achter laat, kan slechts worden getuigd, dat hij een man was van bizondere gaven, toegewijd en vol werkkracht, die het grootste deel van zijn leven heeft gegeven aan wat hij voor Indië noodig achtte.

Van Nederlandse zijde voegt de NRC (23 oktober 1933) daar dan nog aan toe:

12. K.F. Creutzberg, *Volksraadrede van den Directeur van Onderwijs van 21 en 22 Juni 1918* (Batavia, 1918). In een herdenkingsartikel bij zijn overlijden schrijft de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (23 oktober 1933): 'Het is de verdienste van Mr. Creutzberg geweest, dat hij ernaar gestreefd heeft een stelsel te brengen in het grootelijks verbrokkelde Indische onderwijs. Tot dusver was dit nimmer in zijn geheel in onderling verband gezien!'.
13. Van der Wal, *Volksraad*, I, 375.

Zeker was Mr. Creutzberg een politiek van koloniale verplichting toegedaan, maar hij was een te nuchter waarnemer om daarbij in overdrijving te vervallen die hem ten onrechte vaak werd toegeschreven.

Terugziende op deze periode van Nederlands aanwezigheid in Indonesië maakte J.W. Meyer Ranneft in 1960 de balans op van de plus- en min-punten van ons koloniaal beleid. Meyer Ranneft (1887-1968), een iets jonger tijdgenoot van Creutzberg, heeft eveneens zelf een actief aandeel gehad in de vorming van dit beleid; onder meer als voorzitter van de Volksraad (1929-1933) en als vice-president van de raad van Nederlands-Indië (1933-1936).

> Het Nederlands koloniaal bewind is zeker niet te kort geschoten in technisch kunnen op alle buiten de oorlog liggend terrein. Ook niet in goede wil of wetenschappelijke en praktische belangstelling. Wèl echter in onderkenning van de groei van de geweldige krachten en driften die binnenslands het nationalisme en die in de wereld de internationale politiek beheersten. Dat zijn: veranderd gevoel van eigenwaarde, geldingsdrang en farizeïsme, die dan tot agressie voerden. Dit te kort schieten past in de Nederlandse geest van de laatste decennia[14].

A. Korte inleiding

Het is wellicht voor een deel toe te schrijven aan den zeer zorgwekkenden financieelen en economischen toestand waarin Ned.-Indië verkeert en die veler aandacht in beslag neemt, dat dit land op politiek gebied een periode van betrekkelijke rust beleeft. Daarnaast wijzen berichten omtrent hetgeen in inheemsche politieke kampen omgaat op groote verdeeldheid van inzicht omtrent den weg welken de nationalistische beweging, na de bewogen jaren die zij achter den rug heeft, verder moet volgen. Ook persoonlijke factoren in het antagonisme tusschen verschillende leiders en aspirant-leiders schijnen voor het oogenblik de vorming van een sterk eenheidsfront in den nationalen strijd te belemmeren[15].

Men zou zich echter deerlijk vergissen door deze betrekkelijke rust voor meer dan een tijdelijk verblijf in de luwte aan te zien. Het ligt niet in den aard van nationalistische stroomingen, tot stilstand te komen zoolang er nog terrein te veroveren blijft. Veeleer is er reden om aan te nemen dat die stroomingen in een meer of minder verwijderde toekomst vaak onstuimiger en gevaarlijker zullen zijn dan zij ooit waren in het tijdperk van ruim een kwart eeuw, sinds zij zich stelselmatig begonnen te openbaren. Het blijft daarom zaak, zich er bij voortduring rekenschap van te geven, dat rampen alleen voorkomen kunnen worden wanneer de stroomversnellingen een uitweg vinden in breed aangelegde beddingen.

14. I.J. Brugmans en H. Baudet, *Balans van beleid* (Assen, 1961) 351.
15. Het standaardwerk voor de geschiedenis van de nationalistische beweging tot 1930 is van J.Th. Petrus Blumberger, *De geschiedenis van de nationalistische beweging in Nederlandsch-Indië* (Haarlem, 1931). De dissertatie van J.M. Pluvier, *Overzicht van de ontwikkeling der nationalistische beweging in Indonesië in de jaren 1930 tot 1942* ('s-Gravenhage-Bandung, 1953) is hier het vervolg op. Het geeft ten behoeve van verdere studie veel literatuurverwijzingen. Historisch bronnenmateriaal over dit onderwerp tot 1920 is te vinden in Van der Wal, *Nationalistische beweging*.

De gebeurtenissen, welke de laatste jaren zich in Britsch-Indië afspelen, zijn een ware obsessie voor ieder, die de verhoudingen in Ned-.Indië voldoende kent om te beseffen dat de kiemen van eenzelfde noodlottige ontwikkeling en toespitsing van den strijd ook daar niet ontbreken. Is het mogelijk, te verhoeden dat N.I. het tooneel wordt van eenzelfden verbitterden strijd tegen het uitheemsch gezag, van even grondig bedorven verhoudingen tusschen belangrijke deelen van het westersche en het inheemsche element, van alleen door terreur te onderdrukken terrorisaties?

Men kan zich van deze vraag niet afmaken of zich en anderen geruststellen door te wijzen op de zeer uiteenloopende situaties en toestanden in beide gebiedsdeelen, al is het ook waar dat groote verschillen in de samenstelling, geaardheid en economische gesteldheid der bevolkingsgroepen, evenals in de bestuursmethoden, bij het maken van vergelijkingen bijzondere omzichtigheid eischen. Voor het bestek van deze verhandeling is het voldoende, voor wat Br.-Indië betreft, de volgende factoren aan te stippen, welke - direct of indirect van invloed op de politieke situatie - voor het meerendeel de problemen dáár veel hachelijker maken dan die, waarvoor men zich tot dusver in Ned.-Indië geplaatst ziet.

Groote armoede en ondervoeding onder de volksmassa, die in verschillende deelen van het land door geregeld wederkeerende hongersnooden en epidemieën geteisterd wordt. Zeer slechte levensvoorwaarden van een uitgebreid stedelijk proletariaat. Daartegenover, in vergelijking met Ned.-Indië, een veel breedere ontwikkelde bovenlaag, die ook in het bedrijfsleven, met name ook in de industrie, een belangrijker aandeel heeft en veel kapitaalkrachtiger is.

Eindelooze verdeeldheid van de bevolkingsgroepen, niet alleen verticaal, maar ook horizontaal (godsdiensten, kasten en kasteloozen), bron van veel onderlingen strijd, maar evenzeer van wantrouwen in de verzekeringen van onbevooroordeeldheid van Britsche organen (gezags-).

Geringe intensiteit van bestuurszorg. Zelfbestuurspolitiek waarbij belang der vorsten dat der onderdanen primeert.

Weinig vooruitziend staatkundig beleid, dat in typisch-Britschen stijl met concessies aan tegenstroomingen wacht totdat ze afgedwongen worden*. In denzelfden stijl: onvoldoende preventie ten opzichte van extremistische agitatie**, die eerst tegengegaan wordt - en dan met opzienbarend harde middelen - wanneer het water aan de lippen gekomen is. Het een zoowel als het ander veroorzaakt een vaak onbegrijpelijk lijkende wisselvalligheid van politieke gedragslijn, waarvan men als voorbeeld uit de laatste jaren, kan noemen de weinig verheffende opeenvolging

* Anderzijds onbegrijpelijke politieke generositeit door gemeentebesturen, zelfs in steden als Calcutta, volledig in inheemsche handen over te geven en te dulden dat die besturen aan de meest virulente extremistische agitatie deelnamen.

** Zie F.G.R. Paterson (Corr. Times) in *Asiatic Review* Jan. '33-Blz. 21/22. 'The changing frontier: from redshirts to reforms'.

van Hosanna- en Kruisigt hem-tafereelen, waarvan een figuur als Gandhi het object is*.

Groote fouten in de onderwijspolitiek: naast overmatig veel en slecht Westersch onderwijs, een onvoldoende verzorgd schoolstelsel op inheemschen grondslag, met geringe actieve eerbiediging van het landseigen[16].

Vooral op sociaal gebied nog - in zijn gevolgen zeker niet de minst belangrijke factor - de zeer bijzondere Angelsaksische habitus tegenover gekleurde rassen, welke aan vele Engelschen in Br.-Indië eigen is en het voor de wederpartij zeer moeilijk maakt met 'welkom vreemdeling' te reageeren.

Deze verschilpunten, die voor een deel overigens slechts van gradueelen aard zijn, mogen echter de oogen niet doen sluiten voor dien eenen gemeenschappelijken factor waarop het hier in het bijzonder aankomt: een steeds groeiende weerzin tegen vreemde overheersching bij het belangrijkste - niet numeriek, maar wezenlijk belangrijkste - deel der bevolking. Dit eene punt van overeenkomst tusschen Britsch- en Ned.-Indië is voor de ontwikkeling van de verhoudingen in de toekomst van meer gewicht dan alle verschillen tezamen. Dáár en nergens anders ligt het brandpunt, waarop alle aandacht gericht moet blijven om, indien het mogelijk is, de onmetelijke gevaren, welke het in zich bergt, af te wenden.

Daartoe is vóór alles noodig een scherpe en eerlijke waarneming van de verhoudingen, zooals die zich tot nu toe gevormd hebben. Er is geen dommer en tegelijk bedenkelijker struisvogelbedrijf denkbaar dan de pogingen, welke men toch niet zelden aangewend ziet, om van de Indonesische vrijheidsbeweging een voorstelling te geven, die ver beneden haar werkelijke omvang en beteekenis blijft. Daarbij worde dus allereerst stilgestaan.

B. Omvang nationalistische beweging

Het is geen politiek gezichtsbedrog wanneer men de nationalistische idealen in welken vorm of in welken graad van intensiteit dan ook, belichaamd ziet in nagenoeg allen die tot de ontwikkelde klassen der Indonesische volksgroepen te rekenen zijn, zeg allen die boven den kleinen tani en den koelie uitsteken en van zulke onderwerpen als 'politiek' iets begrijpen**. Dat daaronder velen zijn, wier gedachten

* Gandhi blijft zichzelf in groote trekken gelijk en het is niet *zijn* schuld dat hij beurtelings gast is op een gardenparty in Buckingham Palace, aan de onderkoninklijke tafel en in het gevang.

16. Creutzberg had terdege kennis genomen van het rapport van de 'Calcutta University Commission' van 1917. De hier gesignaleerde gebreken van het Britse koloniale onderwijs wenste hij in de opbouw van zijn onderwijssysteem te voorkomen (mededeling van dr. P.J.A. Idenburg). Zie ook De Kat Angelino, *Staatkundig beleid*, II, 888 vlg.

** Ook het Inl. bestuur, getuige het congres v/d PPBB 1932, dat zich tot de Reg. wendde met het verzoek om in de wetgeving 'Inlander' door 'Indonesiër' te vervangen.
[De Perhimpoenan Pegawai Bestuur Boemipoetra (vereniging van de inheemse ambtenaren bij het binnenlands bestuur) werd in maart 1929 opgericht, was aanvankelijk loyaal aan het koloniaal bestuur, maar sloot zich naar mate zij meer en meer werd teleurgesteld in haar verlangens naar staatkundige hervormingen aan bij de fervente nationalisten].

onder rustige omstandigheden weinig of weinig intens van politiek vervuld zijn, doet aan de zaak niet af. Het komt er voor de toekomst bepaaldelijk op aan, in welke richting hun gedachten gaan als zij zich op het politieke terrein begeven. Want er valt niet aan te twijfelen dat in tijden van onrust of onder den invloed van éclatante gebeurtenissen op dat terrein de vermeende politieke onverschilligheid der phlegmatieken van aanleg een pijnlijke vergissing zou blijken voor hen, die zich er door lieten geruststellen. Een niet minder bittere ontgoocheling zou onder critieke omstandigheden ondervonden worden door ieder die zich blind gestaard heeft op door ‘kenners’ van het land nog altijd graag opgevoerde beeld van een logge millioenenmassa, die rustig is en blijft, wanneer zij maar goed bestuurd en zoo weinig mogelijk gehinderd wordt en wanneer tevens het ‘handjevol intellectueelen’, waaruit de politieke leiders voortkomen, stevig in toom wordt gehouden. Dat de werkelijkheid in het geheel niet door dit beeld gedekt wordt, ligt allereerst hieraan dat het geen plaats laat voor een breede laag, gevormd door tenminste eenige millioenen die, zonder nog bij de élite der intellectueelen ingedeeld te kunnen worden, door hun ontwikkeling onmiskenbaar boven de massa uitsteken. Zij zijn het vooral die, uit zichzelf meer of minder politiek bewust, maar onder onafgebroken beïnvloeding door de politieke leiders, veelal nog in stilte de publieke opinie maken. En nu kan niet ernstig genoeg gewaarschuwd worden tegen onderschatting èn van de - steeds toenemende - getalsterkte dezer politiek bewusten èn van hun invloed en hun beteekenis voor het geheel. Men behoeft niet eens met de geschiedenis van andere landen en koloniën, bovenal die met nationalistische beroeringen, te rade te gaan om te begrijpen dat de gezindheid der onontwikkelde massa voor een zeer groot deel afhankelijk is van de gezindheid dergenen, die zijzelven als haar vertrouwensmannen beschouwt. Geen menschelijke macht kan beletten dat hùn gedachten en gevoelens, zij het in nog zoo simplistischen vorm, doorsijpelen in de massa. Het is waarlijk op den duur niet onverschillig hoe de ‘Blanda's’ en ‘kandjeng goebernemèn’[17.] er af komen in het dagelijksch gesprek aan de warong en op de pasar[18.], en hoe bijv. de duizenden volksonderwijzers tot in de afgelegen desa's[19.] daarover te spreken zijn en spreken. Want men kan er zeker van zijn dat de groote massa, mocht het onverhoopt ooit komen tot een op de spits gedreven conflict tusschen het uitheemsch gezag, en de inheemsche leiders en politieke organisaties, niet achter dat gezag, maar achter die leiders en organisaties te vinden zou zijn.

Naar haar werkelijken en potentieelen omvang beschouwe men dus, al ware het slechts voorzichtigheidshalve, de Indonesische vrijheidsbeweging als gemeengoed

17. Blanda: de Hollander; kandjeng goebernemèn: de hoge regering.
18. Waar iedereen iedereen ontmoet. Warong: eethuisje; pasar: de dagelijkse markt.
19. Desa: dorp (op Java).

van vrijwel alle min of meer ontwikkelden en tevens als een beweging waarvoor de groote massa, op haar wijze, gewonnen zou kunnen worden[20].

Naar haar oogmerken, werkmethoden en graad van intensiteit vertoont echter die beweging allerminst het beeld van een welomschreven, allen omvattende eenheidsactie.

C. Oogmerken nationalistische beweging

De veelheid van vertakkingen, waarvan hier alleen de voornaamste worden nagegaan - met terzijdestelling van territoriale nuances, evenals van cultureele en economische uitloopers - wordt niet in de eerste plaats veroorzaakt door verdeeldheid omtrent de doelstelling zelve. Men kan aannemen dat velen, voor wie het nationalisme overwegend zaak des gemoeds is, zich geen duidelijke en beredeneerde voorstelling gevormd hebben van de staatkundige positie van Indië, waarin zij het emancipatieproces zijn eindpunt willen zien vinden. Maar het is niet twijfelachtig dat in de kringen van hen, die actief aan het politieke leven deelnemen, de groote meerderheid *thans* geen ander toekomstbeeld dan dat van een volkomen onafhankelijken staat als een bevredigende bekroning van hun streven kan beschouwen. Voor een deel der bevolking van den Oostelijken Archipel kan een uitzondering gemaakt worden. Maar elders zal de nog vrij recente uitspraak van een bekende Molukschen leider[21], dat hij gaarne steeds de driekleur boven de sagopalmen zou zien wapperen, in toonaangevende inheemsche politieke kringen niet veel weerklank hebben gevonden. In deze kringen beteekent 'Indonesia merdeka[22]' voor de meesten een vrije staat niet ìn, maar buiten Nederlandsch Rijksverband.

Op de beteekenis van dit streven wordt van de zijde van Nederlandsche tegenstanders (o.a. Colijn, blz. 297 vlgg.)[23] vaak afgedongen door de ontkenning van

20. Dertien jaar eerder op 20 oktober 1920 bracht Creutzberg deze gedachte als volgt onder woorden: 'Ik voor mij ben overtuigd, dat de min of meer ontwikkelden onder de inheemsche bevolking vrijwel zonder uitzondering in hart en nieren nationalist zijn en dat zij in *beginsel* gekant zijn tegen het uitheemsch bestuur. En ook voor zoover bij hen loyaliteit bestaat, beteekent deze in den grond der zaak niet liefde tot het Nederlandsch gezag en de wensch dat dit hier tot in lengte van dagen gehandhaafd zal blijven, maar het besef van de ontoereikendheid van eigen krachten en derhalve van de noodwendigheid der Nederlandsche leiding, die aldus als een noodzakelijk kwaad verschijnt'. Zie Van der Wal, *Volksraad*, I, 378.
21. Diens naam heb ik niet achterhaald. Vergelijk ook J. Leimena, 'Nationalistische stroomingen in Nederlandsch-Indië', *Eltheto* (1935-1936) 227. Hij, afkomstig uit de Molukken, geeft deze uitspraak zonder bronvermelding.
22. Indonesia vrij. Te vergelijken met 'Uhuru' in de nationale beweging van verschillende Afrikaanse landen.
23. Deze verwijzing lijkt onjuist. Een werk van Colijn van déze omvang over dit onderwerp, geschreven vóór 1933, is mij niet bekend. In zijn *Koloniale vraagstukken van heden en morgen* (Amsterdam, 1928) 45 schrijft Colijn: 'Ik acht deze beweging eenerzijds futiel, geenszins een echte volksbeweging, veeleer een actie waar in werkelijkheid slechts een bovenlaagje der bevolking, dus als het zilvervliesje van de rijstkorrel, direct bij betrokken is'. En verder (60): de werkelijkheid waar Nederland in Nederlands-Indië mee heeft te rekenen is, 'dat er geen eenheid van volksbesef is'. In zijn in 1934 verschenen werk *Saevis tranquillus in undis. Toelichting op het Anti-Revolutionair beginsel-program* (Amsterdam, 1934) 524 schreef Colijn over dit onderwerp het volgende: 'Een *volkseenheid* in den zin van *natie*,

het bestaan van een volkseenheid, een natie, in Ned.-Indië. Voor zoover men hierin troost zoekt, is zij schraal. 1° Inderdaad kan men nog niet van een volgroeide Indonesische eenheid spreken. Maar de *wil* tot die eenheid - le désir d'être d'ensemble[24.] - bestaat en... groeit, hoorbaarder dan de padi[25.]. 2° Van den kant van Nederlandsche belanghebbenden bezien, is het volmaakt onverschillig of het, al dan niet, tot die eenheid komen zal, of de ontwikkeling zal gaan in de richting van één dan wel van meerdere naties, al dan niet onderling verbonden. Alleen de toekomst kan dit leeren. 3° De groote kracht van de beweging 'Indonesia merdeka' schuilt niet eens in het streven naar een Indonesischen eenheidsstaat, maar veeleer in het verlangen om van den huidigen staat van onmondigheid bevrijd te raken. Men wil *zichzelf* zijn, niet overheerscht door anderen, niet van anderen afhankelijk. Dit verlangen is oneindig veel sterker, veel dieper geworteld in het bewustzijn van hen in wie het belichaamd is, dan het verlangen van Nederlandsche zijde om de bestaande banden te handhaven. En het is een zoo natuurlijk, zoo voor de hand liggend verlangen, dat men zich waarlijk moet verbazen over de moeite, die het vele Nederlanders kost om het zonder meer als een natuurverschijnsel te aanvaarden, en om als een onvermijdelijkheid te begrijpen dat het door vrijwel alle politiek bewuste Indonesiërs gekoesterd wordt.

Eenzelfde eensgezindheid bestaat echter geenszins, wanneer het gaat om de voorwaarden en het tijdstip van vervulling van dat verlangen. Het is tot nu toe slechts een minderheid welk aan 'Indonesia merdeka' het woordje 'sekarang'[26.] toevoegt, en in die minderheid wederom een minderheid, voor wie deze toevoeging niet enkel propagandistische opluistering is, maar ook de werkelijke innerlijke overtuiging uitdrukt, dat het land op staanden voet zijn onafhankelijkheid dient te verkrijgen. Deze kleine minderheid omvat inderdaad niet meer dan een 'handjevol' figuren van geen beteekenis; en dan nog beteekenis vooral in dien zin, dat in hun omgeving

bestaat in Nederlandsch-Indië niet. Elk nationalisme dat zich aandient als een Indische natie te representeeren, maakt zich aan bedrog schuldig'. Creutzberg zou dit gelezen kunnen hebben, aangezien - zoals Colijn in zijn voorwoord zegt - 'de stof (voor dit boek) nagenoeg geheel gereed lag in de artikelen, welke tusschen September 1931 en October 1932 in *De Standaard* verschenen zijn'.

24. Het is niet onwaarschijnlijk dat Creutzberg dit las bij Snouck Hurgronje in diens *Nederland en de Islâm* (Leiden, 1911) 101: 'Als student hoorde ik eens eene voordracht van Ernest Renan over de vraag: "wat maakt eigenlijk eene natie?" Het antwoord kwam in hoofdzaak hierop neer: het waarlijk constitueerende element eener natie, dat is noch ras noch huidskleur, noch taal noch godsdienst noch natuurlijke grens, het is: "le desir d'être ensemble"'. Vergelijk de rede van Ernest Renan, *Qu'est ce qu'une nation* (Parijs, 1882) 26. Hij spreekt van 'le desir de vivre ensemble'.
25. Gedorste, ongepelde rijst.
26. Nu.

zekere magnetische werking uitgaat van de hypertrophie van hun temperament, waarmede zij den chaos die onvermijdelijk op vervulling van hun leus zou volgen, òf wegredeneeren òf op den koop toe aanvaarden. (Dit laatste in den trant van den bekenden Filippino Quezon, die zeide liever alleen naar de hel, dan met de Amerikanen naar den hemel te gaan)[27].

De overgroote meerderheid der nationalisten begrijpt daarentegen, ook al zeggen velen hunner het niet gaarne, dat de vrijheid van hun land niet anders dan als een nog ver verwijderd einddoel kan of mag worden nagestreefd; de overgroote meerderheid wel te verstaan, niet van hen, die in de pers en in de politieke vergaderingen aan het woord zijn, maar van de gezamenlijke nationalisten, ook de 'stillen in den lande'. Er wordt echter zeer verschillend over gedacht hoe ver de vervulling van dat einddoel in het verschiet ligt - velen hopen het nog wel te beleven - en van welke voorwaarden of omstandigheden deze afhangt. Dat de economische en financieele capaciteit van de bevolking, in het bijzonder van den bovenbouw der inheemsche maatschappij, aanzienlijk versterking behoeft voordat er van werkelijke en duurzame politieke onafhankelijkheid sprake kan zijn, wordt door hen, die de zaken reëel en bezadigd weten te beschouwen, zeer wel beseft.

Het is van overwegend belang zich rekenschap te geven van de geestesgesteldheid dezer meer bezadigde elementen in de nationalistische beweging, wier bescheiden geluid, overstemd als het vaak wordt door het politiek burengerucht van den linkervleugel, veel te weinig de aandacht trekt. Men dient hen vooral te begrijpen in hun betrekkelijke loyaliteit en zich te hoeden voor de fout om van dit tweeledig begrip òf het eene 7`of andere bestanddeel te scherp te accentueeren. Bij alle onderling verschil - niet alleen het reeds aangeduide, maar ook omtrent het tempo van nagestreefde hervormingen, in de mate van bereidheid tot compromissen op allerlei gebied in algemeene gezindheid jegens de Europeesche bevolkingsgroep enz. - kan men eenige belangrijke punten van overeenkomst vasthouden. Het is vooral het besef van de voorlopige ontoereikendheid van eigen krachten, dat hen de verwezenlijking van hun nationalistische aspiraties naar een verder verschiet doet verplaatsen. Zij aanvaarden daarom, met meer of minder gelatenheid, de leiding dan ook uitsluitend als die van een gids op den weg naar de vervulling van eigen idealen. Bovendien is deze gezindheid, die een goede basis voor samenwerking kan vormen, steeds voorwaardelijk, afhankelijk nl. van de bejegening welke zij en hun streven van de zijde van het Nederlandsche gezag ondervinden. Verderop zal op dit belangrijke punt worden teruggekomen.

27. Manuel Luis Quezon (1878-1944), de eerste president van de Philippijnen: 'We would rather be governed like hell and do it ourselves than like heaven and have it done for us'. Zie Pluvier, *Nationalistische beweging*, 10-11.

D. Werkmethoden nationalistische beweging (gevaren massa-actie. repressie)

De meerdere of mindere bezadigdheid van het nationalistisch *oordeel* valt slechts ten deele samen met de meerdere of mindere gematigdheid van de nationalistische *actie*, d.w.z. van de keuze en toepassing van de werkmethoden. Evenals de oprechtovertuigde aanhangers van de leuze: 'dadelijk los van Nederland' vormen ook de op onmiddellijk handelen zinnende revolutionnairen tot nu toe een kleine minderheid. Veel talrijker echter zijn, óók onder hen die de vrijheid van Indonesia als een zaak van een min of meer verwijderde toekomst zien, de revolutionnair-*gezinden*, d.w.z. zij die meenen dat er later om gevochten zal moeten worden en dat men dien strijd nu reeds moet voorbereiden, o.a. door aankweeking van een geest van afkeer van het uitheemsch element bij de massa. De groepen, die deze werkwijze voorstaan, en de non-coöperatoren, d.w.z. de principieel afzijdigen van Regeeringsarbeid en van het van Regeeringswege georganiseerde politieke leven, dekken elkaar voor een deel, maar niet geheel. Er zijn ook onder de coöperatoren revolutionnair-gezinden, ook al laten zij zich niet openlijk met massa-actie in, en er zijn non-coöperatoren, die zich tot de toepassing van dit beginsel bepalen en derhalve, van overheidshulp geen heil verwachtende, er enkel op uit zijn in constructieven zin, o.a. door nuttigen maatschappelijken arbeid eigen krachten en de krachten van het volk te stalen om op eigen beenen te kunnen staan. Er zijn dus evenzeer gematigde non-coöperatoren als niet gematigde coöperatoren*.

De actie, die zich in het bijzonder toelegt op voorbereiding van de massa tot een toekomstigen strijd om de vrijheid, is in meer dan één opzicht zeer gevaarlijk en zij is dit niet alleen voor die toekomst, waarop zij naar de bedoeling der leiders ingesteld is. Die leiders zelf hebben haar uitwerking niet in de hand. Zij kunnen niet beletten dat politieke avonturiers hier en daar hun slag slaan op het bewerkte terrein. Maar wat veel erger is: zij kunnen niet beletten dat de wind, dien zij zaaien zich tot een storm ontwikkelt, waarin zij over koers en tempo geen zeggenschap meer hebben. Ook de meest populaire en meesleepende volksredenaars moeten ervaren dat het volstrekt onmogelijk is de massa duurzaam te boeien met leuzen, die, wat zij ook voor de toekomst mogen beloven, vooralsnog slechts negatieve

* Onder non-coöper. bestaat een afz. groep (PNI) die i/h bijz. proletariaat (Marhaens) tot zich tracht te trekken en inh. kapitalisme bestrijdt. Hiertegenover PI, de 'ningrats'. Zie *Timboel* Sept. '32.
[In het tweemaandelijks verschijnend blad *Timboel*, VI (1932) 159 (met ondertitel: 'Algemeen periodiek voor Indonesië') schreef Sanoesi Pané een artikeltje over de tweespalt (dankzij persoonlijke kwesties) tussen de Pendidikan Nasional Indonesia en de Partai Indonesia. Beide partijen kwamen voort uit de in 1927 door Soekarno opgericht Partai Nasional Indonesia. Deze werd echter in mei 1931 ontbonden, toen het duidelijk werd, dat het proces tegen Soekarno c.s. in eerste instantie niet tegen hem maar tegen de PNI was gericht (Pluvier, *Nationalistische beweging*, 45-52). Marhaenisme (of Kromoisme): de proletariërs. Ningrats: de aristocraten].

beteekenis hebben. Dat de hoorders daarvan langzamerhand beu worden, heeft evenwel eerder verscherping dan verslapping van de actie tengevolge. Het ligt in den aard zelf van deze actie, in het fascineerende van de leuzen en van de wijze waarop zij worden voorgedragen, in de wederkeerige beïnvloeding van opzweepers en opgezweepten, dat op den duur in de gemoederen, overzadigd van heftige woorden, en niets dan woorden, een onweerstaanbare drang naar daden en tastbare resultaten ontstaat. En dan blijft er voor de leiders, die zich met den rug tegen den muur hebben geplaatst, geen kans; er is geen andere ont-spanning meer mogelijk dan de volstrekt hopelooze ontketening van een of ander offensief op grooter of kleiner schaal. Deze ontwikkeling, die zich over langer of korter tijdsverloop kan voltrekken, is onvermijdelijk. Even historisch noodwendig als de nationalistische beweging zelve, is het feit dat deze een linkervleugel heeft, die na amputatie steeds vanzelf weer aangroeit.

Een gansch ander, niet minder ernstig gevaar van de revolutionnair-nationalistische actie kan gelegen zijn in een onoordeelkundige bestrijding daarvan. Het spreekt vanzelf dat ongerepte handhaving van het gezag voor allen opbouwenden arbeid in Indië een eerste voorwaarde is. Maar zoo van iets geldt dat het gemakkelijker gezegd dan gedaan is, dan geldt het hier.

Het is niet de repressie, wanneer na feitelijkheden de openbare rust en orde moeten worden hersteld, welke de grootste moeilijkheden oplevert. Dit is politioneel werk, niet altijd eenvoudig, maar in hoofdzaak technisch en aan de beschikbare machtsmiddelen zeer wel toevertrouwd. Zeer subtiele politieke factoren komen echter een woord meespreken bij de bestrijding ten preventieve. Dit zou niet het geval zijn, wanneer het revolutionnaire nationalisme een geheel op zichzelf staande beweging was, welke men zonder meer met wortel en tak zou kunnen uitroeien. Het is echter de linkervleugel van de groote beweging van het nationalisme zelf, ten nauwste en organisch daaraan verbonden. Tusschen gematigde nationalisten en extremisten bestaat een veel nauwer verwantschap dan gewoonlijk wordt aangenomen. Hoe groot het verschil der methoden, door de eene en de andere groep voorgestaan, ook moge zijn, met hoeveel heftigheid - binnenskamers vaak nog meer dan in het openbaar - zij elkaar ook mogen bestrijden, de idealen die hen samenbinden zijn ten slotte veel sterker dan alles wat hen verdeelt. Deze innerlijke eenheid komt herhaaldelijk tot uiting in pogingen om, met verband tot samenwerking te komen. Maar bovenal openbaart zij zich telkens wanneer zich omstandigheden voordoen, waardoor de nationalisten van verschillende kleur een gemeenschappelijken vijand tegenover zich werkzaam zien. Als zulk een vijand nu zou de overheid zich tegenover de geheele nationalistische beweging plaatsen door een àl te diep ingrijpende preventieve bestrijding van den linkervleugel, eene bestrijding, welke niet alleen de uitwassen, maar ook het lichaam zelf der beweging zou aantasten. Het is zeer moeilijk het juiste midden tusschen te veel en te weinig, tusschen te vroeg en te laat

ingrijpen aan te geven. Vast staat dat afdoende bescherming van de openbare rust en orde streng optreden eischt niet alleen tegen verstoring en onmiddellijke bedreiging daarvan, maar ook tegen een bewerking van de massa, waardoor deze stelselmatig tegen het gezag en tegen andere bevolkingsgroepen wordt opgezet. Veronachtzaming van dien eisch heeft in Britsch-Indië noodeloos veel bloed doen vloeien. Maar evenzeer staat vast, dat een overheid, die haar preventieve maatregelen te ver zou drijven en bijv., om de actie der extremisten te verijdelen, alle propaganda voor de vrijheid van Indië zou verbieden of de vrijheid van vergaderen illusoir zou maken, het doel zou voorbijschieten en ook de gematigden tegen zich in het harnas zou jagen. Deze begrijpen zeer goed, dat de overheid tegen excessen der nationale beweging optreedt en moet optreden, maar zij zouden die beweging zelve, en daarmee hun 'heiligsten Güter', aangetast achten, wanneer niet alleen duidelijke excessen, maar ook normale uitingen van wat ook hun eigen streven is, onderdrukt worden. Zoo zou een onoordeelkundige bestrijding van het revolutionnair nationalisme een aanzienlijke versterking daarvan met te voren gematigde elementen tot onvermijdelijk gevolg hebben en ten slotte het gros van het ontwikkelde deel der bevolking tot onverzoenlijke vijanden van het Nederlandsch Gezag maken.

E. Tegenstand tegen de nationalistische beweging

Tot zoover de nationalistische beweging in haar hoofdvertakkingen. Wat vindt deze beweging tegenover zich?

Talrijk zijn in de laatste decennia de uitspraken van leiders der koloniale staatkunde - ministers van koloniën en landvoogden - dat het Indisch staatkundig beleid welbewust gevoerd wordt in de richting van opvoeding tot zelfbestuur[28]. De vorm daarvan werd veelal in het ongewisse gelaten of vagelijk aangeduid als een structuur van zelfstandigheid in Ned. Staatsverband. In ieder geval zijn er geen officieele uitingen van verantwoordelijke Nederlandsche bewindslieden aan te wijzen, welke de inheemsche politieke leiders zouden kunnen doen twijfelen aan de juistheid van hun herhaaldelijk uitgesproken verwachting, dat Indonesia merdeka, zooals zij dat verstaan, niet vrijwillig van Nederland verkregen zal worden.

Voor het overige is de bejegening, welke de nationalistische beweging in haar algemeen streven en in haar onderscheidene verlangens op het gebied der practische politiek van regeeringszijde ondervindt, zeer afhankelijk van de gezindheid te haren opzichte van de aan het bewind zijnde staatslieden.

In het algemeen - met het noodige voorbehoud voor tijdelijke afwijkingen - kan

28. In zijn eerder genoemd advies van 20 oktober 1920 refereerde Creutzberg in deze aan uitspraken van onder meer H. Colijn, S. de Graaff, toenmalig minister van koloniën, en D. Fock, toen juist benoemd tot gouverneur-generaal. Zie Van der Wal, *Volksraad*, I, 378.

men zeggen, dat het niet de geest van het centraal regeeringsbeleid is waarin die beweging, voorzoover zij binnen de perken der wet blijft, bepaalden weerstand ontmoet. In meerdere mate is dat het geval in het werkingsgebied der uitvoerende organen. Onder de bestuursambtenaren zijn het vooral die van den ouden stempel - wat niet altijd hetzelfde is als 'de ouderen' - wien het moeite kost zich bij de sterk gewijzigde verhoudingen aan te passen en die niet goedschiks kunnen dulden, dat de sfeer van hun gezag doorkruist wordt door invloeden en uitingen van een vroeger ongekend nationaal zelfbewustzijn* Talrijke bisbilles zijn daarvan het gevolg en tevens oorzaak van toenemende geprikkeldheid over en weer en van een vaak ongeneeslijk lijkende verscherping van de verhoudingen.

Haar grootsten tegenstand echter ontmoet de nationalistische beweging bij de overgroote meerderheid der Europeesche samenleving in Indië, welker gevoelens weerspiegeling en stimulantia vinden in een evenredig deel der Europeesche pers[29].

Het is van belang, ook om de politieke beteekenis van dat onderwerp, hier allereerst een oogenblik stil te staan bij de maatschappelijke verhouding tusschen de rassen. In het verre Oosten genieten Nederlanders in het algemeen geen slechte reputatie wat de wijze van *hun omgang* met de plaatselijke bevolking aangaat. In zooverre is deze reputatie waarschijnlijk juist, dat onder de Nederlanders, vergeleken met vele andere Westersche volken, een grooter aantal te vinden is dat menschen van ander ras als 'menschen' weet te behandelen. Ook zijn gevallen van Tropenkoller in Ned.-Indië waarschijnlijk schaarscher dan in andere koloniën. Een en ander neemt echter helaas niet weg dat ook daar de verhoudingen in het dagelijksch leven tusschen Europeanen en Indonesiërs zeer veel te wenschen overlaten. In een aantal gevallen ligt de oorzaak daarvan bij de laatsten. Inzonderheid onder de jongeren der inheemsche intelligentsia heeft een onvolgroeide ontwikkeling van het nationaal zelfbewustzijn vaak een irriteerende keerzijde in een houding van zelfoverschatting en arrogantie. Daarnaast is het echter aan de orde van den

* Oud-Res. H.T. Damsté in een biografie van L.C. Westenenk bij diens boek *Het Rijk van Bittertong* N.V. Leopold's uitg. Mij, 1933.: 'Dat de nationalistische beweging de onafwendbare consequentie was van het samentreffen van Oost en West en de daaruit geboren tegenstellingen, sociaal, economisch en politiek, en de daardoor gewekte gevoelens in Oostersche harten, behoorend bij hoofden die Westersch hadden leeren denken, - ik geloof niet dat Westenenk het ooit heeft begrepen. Het lijkt wonderlijk dat W. met zijn buitengemeen groote belangstelling voor Inlandsche zaken, bepaald faalde in zijn kijk op de stroomingen in de Oostersche maatschappij. Het lijkt wonderlijk, maar 't is toch zeer wel te verklaren. Westenenk was een heerschersnatuur. Hij was altijd en overal de baas geweest, en dat wenschte hij te blijven. Hij was sterk en aanbad kracht in het abstracte, en in zichzelf. Enz.'.

[Westenenks biografie door Damsté beslaat de p. 135-256 van diens laatste, door Creutzberg hier genoemde, roman. Het citaat staat op de p. 219-220. L.C. Westenenk (1872-1930) was lid van de raad van Nederlands-Indië van 7 juli 1924 tot 26 november 1925].

29. Berucht zijn om hun houding in deze onder meer het 'Nieuws van den Dag van Ned.-Indië', het 'Soerabajasch Handelsblad' en journalisten als W.K.S. van Haastert, H. Zentgraaff en K. Wybrands. De historie van de Europese pers in Nederlands-Indië moet nog geschreven worden.

dag dat Europeanen doortrokken van laatdunkend rasgevoel en niet bestand tegen de weelde van den eerbied en de gedweëe onderworpenheid waarmede dat gevoel nog altijd door het gros der Inlanders aangenaam gestreeld wordt, zich tegenover dezen, bij de geringste of ook zonder aanleiding tot ontstemdheid, een krenkende wijze van optreden veroorloven, waarvoor zij zich wel dubbel en dwars zouden hoeden wanneer zij met rasgenooten te doen hadden. Van dergelijke 'rassuperioriteit' zijn niet zelden ook zeer beschaafde Oosterlingen de dupe. Het is een bekend verschijnsel in de menschelijke verhoudingen, dat het collectieve bewustzijn, de geestesgesteldheid van bepaalde groepen, standen of kliekjes, een grooter en luidruchtiger rol speelt naarmate de persoonlijkheidswaarde van het individu geringer is. Zoo ziet men juist die representanten der Westersche beschaving, in wier persoonlijkheid deze beschaving de minste sporen achtergelaten heeft, het meest met hun rassuperioriteit te koop loopen. Het kwaad, door elk hunner in elk afzonderlijk geval gesticht, wordt door tien gevallen van behoorlijk optreden van anderen niet goedgemaakt.

Van de verbittering, aldus telkens weer opgewekt vooral in de meest beschaafde kringen der inheemsche samenleving, kan men zich in landen, waar dergelijke rassenkwesties zich niet voordoen, ternauwernood een voorstelling maken. De los van Nederland-beweging vindt er rijkelijk voedsel in.

Doch ook zoover zij aan de inheemsche bevolkingsgroepen in het algemeen een goed hart toedragen en een goede verzorging van haar economische belangen voorstaan, hebben verreweg de meeste koloniale Nederlanders een hartgrondigen afkeer van de Indonesische vrijheidsbeweging en van elk rechtstreeks of zijdelings daarmede verwant streven. In tijden van betrekkelijke politieke rust moge deze gezindheid eenigermate luwen of minder tot uiting komen, er is niet veel voor noodig om de Europeesche publieke opinie met vaak matelooze heftigheid in het geweer te zien komen. En nog meer dan de Indonesische tegenstanders moeten de eigen landgenooten het dan ontgelden, bij wie of bij wier organisaties de nationalistische beweging en haar oogmerken welwillende aandacht vinden, ook al gaat deze gepaard met de noodige terughouding jegens alles wat naar radicalisme zweemt.

Deze meerderheidsgezindheid is, zooals zij in de gewone samenleving tot uiting komt, slechts ten deele beredeneerd. Van haar kracht ontleent zij zeer veel aan twee meer of minder onbewuste factoren: zucht naar zelfbehoud, i.c. behoud van de overheerschende positie van Nederland in Indië, en een gevoel, zoo al niet van angst, dan toch van onbehaaglijkheid, bij de gedachte waar het heen moet met die voortschrijdende beweging, wanneer deze steeds meer vat zou krijgen op de millioenenmassa, waartusschen de enkele honderdduizenden Europeanen in het niet lijken te verzinken. Vooral na gebeurtenissen als de onlusten van eind 1926-begin 1927[30.] spelen zulke gevoelens een overwegende rol. Zij zijn geheel 'natuurlijk'

30. In november 1926 braken in Bantam (West-Java) opstanden uit, die in januari 1927 werden gevolgd door opstanden op de westkust van Sumatra. Algemeen werden zij toegeschreven aan 'onophoudelijke agitatie, provocatie en intimidatie, door onverantwoordelijke proselieten van Moskou'. Ongeveer 13.000 personen werden in voorlopige hechtenis genomen en de leiders geinterneerd in het - voor die gelegenheid ingerichte - strafkamp te Boven-Digoel op Nieuw Guinea. Zie Petrus Blumberger, *Nationalistische beweging*, 351 vlg. en ook I.F.M. Salim, *Vijftien jaar Boven-Digoel* (Amsterdam, 1973).

in dubbele beteekenis: instinctmatig en begrijpelijk, onuitroeibaar derhalve.

Dáár waar men van zijn woorden meer verantwoording schuldig is dan in het maatschappelijk verkeer, in een lichaam als de Volksraad bijv., dragen de Europeesche meerderheidsgevoelens natuurlijk niet zulk een simplistischen vorm. Niettemin is ook in dat college de 'Europeesche publieke opinie' vertegenwoordigd in een sterke groep gekozen en benoemde leden, die, hoewel meestal met meer bezadigdheid te werk gaande dan de kringen waaruit zij voortkomen, niet ten onrechte als vertolkers van het overheerschersstandpunt te boek staan.

Men kan een leerzaam beeld van de politieke verhoudingen krijgen wanneer men tracht de Nederlandsche en de Indonesische leden van den Volksraad naast elkaar van rechts naar links in het gelid te stellen, daarbij in aanmerking nemende dat rechts en links niet door godsdienstig-politieke en slechts weinig door klassen tegenstellingen verdeeld worden gehouden, maar door hun verschillende houding ten opzichte van het Indonesische emancipatieproces. Men ziet dan dat de uiteinden van die gelederen in het geheel niet samenvallen. Het Nederlandsch gelid steekt veel verder naar rechts uit dan het Indonesische, dit laatste veel verder naar links dan het eerste. Daarbij denke men dan nog aan het groote verlengstuk verderop naar links buiten den Volksraad, die immers door non-coöperatoren onder de nationalisten als een instrument der overheersching versmaad wordt.

Met bijzondere scherpte teekent dat beeld zich af in de oorzaken van het kwijnend bestaan van den P(olitiek) E(conomischen) B(ond)[31]. Deze werd indertijd opgericht met de bedoeling een georganiseerde politieke samenwerking tot stand te brengen tusschen betrekkelijk gematigd-conservatieve Nederlanders, ook uit de bedrijfswereld, en vooraanstaande inheemschen van onverdachte loyaliteit, waaronder een aantal regenten en andere bestuursambtenaren. De inheemsche leden werden van den aanvang af in alle Indonesische politieke kringen voor aarts-reactionnairen, voor handlangers van 'sana'[32] - = de overheerschers - uitgekreten. Niettemin - ten deele onder den invloed van die verguizing - hadden ook zij hun politieke verlanglijstjes en hun Nederlandsche medeleden zagen zich daardoor tot zooveel concessies en compromissen genoopt, dat de aanhang van den P.E.B. in Europeesche bedrijfs-en andere conservatieve kringen gaandeweg tot een minimum is geslon-

31. Opgericht in januari 1919. Zij nam ter accentuering van haar streven (associatie van alle bevolkingsgroepen in Nederlands-Indië) in 1927 de naam aan van 'Nederlandsch-Indische Associatie Partij Politiek Economische Bond'. Zie Van der Wal, *Volksraad*, II, 16 en *passim*.
32. Letterlijk: ginds, in tegenstelling tot sini: hier.

ken. Vandaar de oprichting en het aanvankelijk succes van de Vaderlandsche club[33]. Hierdoor wordt geillustreerd dat de gezindheid zelfs van conservatieve Indonesiërs, waardoor dezen aan den eenen kant ver verwijderd staan van de overgroote meerderheid hunner politiek bewuste landgenooten, van het Nederlandsche meerderheidsstandpunt uit gezien veel te radicaal is om een grondslag voor algemeene en geregelde samenwerking te kunnen vormen. Men kan hieruit gemakkelijk afleiden welke kloof gaapt tusschen het denken en voelen van het gros der Nederlanders in Indië en het gros der ontwikkelde Indonesiërs.

Angstwekkend is bovenal de gedachte dat de aan weerszijden van die kloof werkzame krachten, aan zichzelve overgelaten, zoodanig op elkaar inwerken dat de kloof steeds wijder en dieper wordt. Het zijn geen kabbelende beekjes, maar vaak heftig woelende bergstroomen, die haar uitschuren en de wanden ondermijnen. Een vergelijking zelfs met den meest geanimeerden politieken strijd in landen met normale staatkundige verhoudingen - waar trouwens die strijd op den duur steeds op normale wijze geslecht wordt - kan nooit een duidelijk beeld van de situatie geven. Daarvoor zijn de sentimenten, welke de vrijheidsbeweging - en daarmede het geheele politieke leven in Indië - voortstuwen, van te groote virulentie. Zij domineeren nu reeds het geheele geestesleven van zeer veel Indonesiërs en dreigen den strijd, als een overvloedig voedsel vindend vuur, steeds verder om zich heen te doen grijpen.

F. De uitersten aan weerskanten t.o.v. de toekomst van Indië

Is het mogelijk dat proces te stuiten of althans te verhoeden dat het in de toekomst tot een noodlottige ontknooping komt?

Wie zal zich aan een voorspelling wagen? Met volkomen zekerheid laat zich echter dit zeggen, dat aan beide zijden niet alleen veel goede wil, maar nog meer gezond verstand noodig zal zijn om groote ongelukken te voorkomen. Aan reëel inzicht in de eigen en in elkaars positie, met duidelijke onderscheiding van het heden en van de toekomst, bestaat het allermeest behoefte.

Een nadere beschouwing van wat bij de uitersten aan weerskanten, bij de extremisten en bij de vijanden van de nationalistische beweging, aan dat inzicht ontbreekt, zal kunnen doen blijken dat de eersten te veel door de toekomst verblind zijn om onbevangen de situatie van het heden waar te nemen en dat de laatsten te veel op het heden turen om onbevangen in de toekomst te zien. Zij lijden onderscheidenlijk aan politieke verziendheid en bijziendheid.

33. Opgericht in oktober 1929 op initiatief van onder meer L.J.A. Trip (president directeur van de Javasche Bank) met als doel, handhaving van de rijkseenheid. Gouverneur-generaal De Graeff noemde de VC ‘een Nederlandsche nationalistische beweging, welke in wezen al even extreem is als de PNI’. Zie Van der Wal, *Volksraad*, II, 95.

Fl. Gebrek aan inzicht aan cons. Ned. zijde. de rijkseenheid

De bijziendheid van vele Nederlanders ten opzichte van de toekomst van Indië bestaat hierin, dat zij deze niet kunnen beschouwen buiten het kader der tegenwoordige gegevens en hunner daarin passende wenschen. Ook vaderlandsche sentimenten belemmeren het uitzicht. Om onbevangen vooruit te zien, moet men zich van dat alles weten los te maken en zich Indië in een veel verder ontwikkeld stadium voor oogen stellen, nl. als een land dat door eigen krachten bestuurd en op behoorlijk pijl gehouden kan worden*.

Hoe ver dit toekomstbeeld nog van zijn verwezenlijking verwijderd is, kan niemand ook maar bij benadering schatten. Het heeft dan ook voor de practische politiek vooralsnog geen andere actualiteit dan voor zoover het door opeenvolgende regeeringen tot algemeen richtsnoer van het koloniale beleid is verklaard.

Niettemin is het voor de bepaling van een juiste houding van het Nederlandsch bewind ten opzichte van de nationalistische beweging van zeer actueel belang, het beeld in nadere beschouwing te nemen. Want er vallen enkele omtrekken aan op te merken, die van beteekenis zijn voor de nu reeds in de gedachten van velen, promotoren zoowel als tegenstanders van die beweging, brandende vraag of een geëmancipeerd Indië volkomen onafhankelijk zal zijn dan wel zich zelf zal besturen in Ned. Staatsverband.

Hoewel de sentimenten, welke daarbij een belangrijke rol spelen, geenszins onverklaarbaar zijn, is toch eigenlijk niet goed te begrijpen waarom men zich aan behoudende Nederlandsche zijde over de toekomstvraag warm maakt en tegenover de Indonesische vrijheidsbeweging stelselmatig en op velerlei wijze ‘de Rijkseenheid’ propageert als staatkundig kader waarin men alle emancipatie van Indië besloten wenscht te doen blijven. Want er is waarlijk niet veel historische zin voor noodig om in te zien dat de staatkundige positie van Indië in die verre toekomst zal afhangen van omstandigheden, waar in zulke propaganda en wenschen niets hoegenaamd zullen kunnen veranderen.

Het is voldoende hier te wijzen op twee elementaire punten, onder vooropstelling dat het daarbij in beginsel geen verschil maakt of Indië in de toekomst een staatkundige eenheid zal zijn dan wel zich in afzonderlijke deelen (Java, Sumatra, enz.) zal splitsen.

a. De vraag of een geëmancipeerd Indië als dominion[34.] of hoe dan ook staatkundig met Nederland verbonden zal blijven, zal allereerst afhangen van de verhouding der

* Buiten beschouwing blijven die die-hards, die alle emancipatie van Indië zouden willen tegengaan.

34. In zijn hiervoor genoemd advies achtte Creutzberg een dominionstatus voor Nederlands-Indië ‘weinig aannemelijk’, aangezien het niets had te bieden, waarop een belangengemeenschap, zoals deze wel mogelijk was tussen de delen van het Britse gemenebest, gevestigd kon worden. Zie *ibidem*, I, 378.

daarbij van weerszijden betrokken belangen, niet van de huidige, maar van de toekomstige belangen. Welke die belangen en hun verhouding zullen zijn, valt nu nog met geen mogelijkheid te zeggen. Daarentegen kan men nu reeds met zekerheid vaststellen dat veel belangen van het heden dàn hun beteekenis verloren zullen hebben.

Hier vooral is het zaak, zich met zijn gedachten geheel los te maken van de tegenwoordige verhoudingen en zich een beeld te vormen van de ingrijpende veranderingen, welke een volledige emancipatie van Indië, op vrijwel het geheele gebied, dat thans door de Nederlandsche belangen- en invloedssfeer gedekt wordt, zal teweegbrengen. (Vooral zoolang Indië niet zonder hulp van Nederland in eigen crediet behoefte kan voorzien. Beperkingen zullen echter gaandeweg inkrimpen.) Een Nederlandsch 'Opperbestuur' met regelende macht in Indische aangelegenheden of met bevoegdheid tot ingrijpen in Indische beslissingen, zal dan tot het verleden behooren. En welke Rijksorganen men bij handhaving van een staatkundig verband zou willen construeeren, het is ondenkbaar dat dan van buitenaf, tegen de wenschen van een werkelijk zelfstandig Indië in, beslist zou kunnen worden in zulke zaken als tariefpolitiek, belastingpolitiek, agrarische en mijnbouwpolitiek, aanschaffing van materialen voor overheidsdiensten enz., aangelegenheden waarin thans ook de daarbij betrokken Ned. Belangen - voorzoover niet strijdig met de Indische - in Nederland bescherming tegen veronachtzaming vinden. Wie bij het lezen hiervan mocht denken aan emancipatie in tempo's, waarbij nog geruimen tijd Indische beslissingen, welke bepaalde belangen raken, aan een hooger veto onderworpen zouden kunnen worden, bedenke tevens dat, naarmate het emancipatieproces voortschrijdt, een 'conflictenregeering'[35] practisch steeds moeilijker houdbaar zal blijken. Beter laten zich in ieder geval regelingen tot inachtneming van zulke belangen bij onderlinge overeenkomst voorstellen, maar daarvoor is een Rijksverband niet noodig en wellicht niet eens bevorderlijk.

Het is dan ook duidelijk dat het, wanneer Indië eenmaal een eigen bestuur zal hebben verworven, niet van zijn staatkundige verhouding tot Nederland, maar van gansch andere factoren zal afhangen - gelijk trouwens nu al in menig opzicht het geval is - welke beteekenis het land zal behouden als beleggingsveld voor Nederlandsch kapitaal, als arbeidsterrein voor Nederlandsche nijverheids-, handels- en verkeersondernemingen, als afzetgebied voor de Nederlandsche industrie, en in hoever Nederland markt voor Indische producten zal blijven. Hetzelfde geldt voor de werkzaamheid van Nederlandsche werkkrachten in Indië, waarbij te bedenken valt dat de Indische overheidsdiensten in de gedachte toekomst geen of weinig behoefte meer zullen hebben aan van elders betrokken personeel.

Uit dat alles volgt dat, voorzoover Nederlandsche zakelijke belangen, die thans

35. In de Indische staatsregeling was voorzien in de mogelijkheid, dat het standpunt van de gouverneur-generaal, mits gesteund door de minister van koloniën, prevaleerde boven dat van de volksraad; de zogenaamde conflicten regeling. Zie *ibidem*, I en II, *passim*.

te overzien zijn, bij een gewijzigden status van Indië betrokken zijn, het beslissend moment reeds zal aanbreken bij de verwezenlijking van dat nagenoeg algemeen aanvaarde doel van ons Koloniaal beleid: de schepping van een zelfstandig Indisch landsbestuur, en dat het voor *die* belangen weinig te beteekenen kan hebben of dat bestuur al dan niet in een Rijksverband gevoerd zal worden.

Of dan wellicht op grond van andere belangen, ideëele of ook zakelijke, een staatkundig verband met een zelfstandig Indië aan Nederlandsche zijde als een begeerenswaardige zaak zal worden beschouwd? Het is mogelijk, maar even goed laat zich denken dat Nederland op zulk een verhouding en de daaruit voortvloeiende beslommeringen, zonder feitelijke zeggenschap, weinig prijs zal stellen.

b. Eén ding staat echter vast, al wordt het ook even steevast in de Rijkseenheidvertoogen over het hoofd gezien, nl. dat na volledige ontvoogding van Indië een blijvende staatkundige verhouding met Nederland alleen op wilsovereenstemming van beide partijen zal kunnen berusten. De gedachte, dat een kleine Westersche natie een acht maal zoo groote Indonesische bevolking, die zichzelve behoorlijk kan besturen, tegen haar zin in een staatkundig verband zou kunnen houden is te absurd om er lang bij stil te staan. Zelfs indien de machtsverhoudingen zulk een gedwongen constellatie voor zekeren tijd technisch mogelijk maakten, zou deze noch tegen de ontbindende factoren, noch tegen de invloeden der internationale ordening duurzaam bestand blijken.

Maar dan is het ook maar weinig minder absurd, van Nederlandsche zijde op het toekomstig overleg vooruit te lopen en a priori eenzijdig te willen decreteeren, dat Indië niet anders dan in Nederlandsch Rijksverband een zelfstandig bestuur zal kunnen verwerven: daargelaten nog dat het van weinig inzicht in de nationalistische geestesgesteldheid getuigt, niet te begrijpen dat dit toekomstbeeld, hoe meer men in de richting daarvan dringt, aan de andere zijde, waar men het met wantrouwen gadeslaat, des te minder begeerlijk wordt.

Men krijgt zoodoende deze figuur. De pupil - van zijn kant even voorbarig - steekt niet onder stoelen of banken, dat hij, eenmaal meerderjarig geworden, een eigen woning wenscht te betrekken. Terwijl nu een verstandige voogd, wel beseffend dat hij zich tegen dien wensch op den duur toch niet zal kunnen verzetten, antwoordt: ‘dat zullen wij later in onderling overleg regelen en wanneer ge er dan nog zoo over denkt, zal ik u niet trachten tegen te houden’, zegt de Rijkseenheid-voogd tot zijn pupil: ‘zet dat maar uit uw hoofd, want als ge meerderjarig zijt, zal dat voor mij alleen beteekenen, dat ge uw eigen zaken kunt beheeren, maar mijn huis zult ge niet verlaten’.

F2. Gebrek aan inzicht aan extr. nationale zijde. vrijheid op korten termijn

Wanneer nu de pupil op zijn beurt verstandig was en meer vertrouwen stelde in zijn eigen toekomstige positie, - zou hij ook tegenover dezen laatsten voogd

althans dit geschilpunt laten rusten totdat het actueel wordt. Ook zou hij meer rekening houden met de mogelijkheid - die hem nu een onmogelijkheid toeschijnt -, dat de woning van den voogd hem ook dan, wanneer het hem vrij zal staan die te verlaten, voordeelen zal bieden, welke het hem verkieslijk doen achten onder zekere voorwaarden medebewoner te blijven.

Niettemin is het zeer wel verklaarbaar dat de Indonesische nationalisten daarvan op het oogenblik niet willen weten en de volkomen onafhankelijkheid in hun vaandel hebben geschreven. Afgezien nog van de psychische factoren die daarbij een rol spelen (vgl. blz.[36.] over de maatschappelijke verhouding tusschen de rassen), zijn zij vervuld van een begrijpelijk wantrouwen tegen de meeste pleitbezorgers der Rijkseenheid-idee; begrijpelijk wantrouwen, omdat zij van diezelfde zijde maar al te veel pogingen aangewend zien om allen vooruitgang te remmen. Zij hebben niet alleen geringe verwachtingen omtrent de mate van werkelijke eigen zeggenschap, welke Indië als 'zelfstandig' lid van de Rijksgemeenschap zou genieten, maar vragen zich zelfs af of zij er wel op mogen rekenen, dat het met de bevordering van een verwezenlijking van dat doel ernst is. De geloofwaardigheid van de verantwoordelijke staatslieden, die dat bij herhaling verzekerden, trekken zij niet in twijfel, maar welke waarborg is er - zoo vragen zij - dat het laatste woord ten slotte niet zal zijn aan die talrijke Nederlanders, die dagelijks door daad en woord bewijzen, dat zij van werkelijke emancipatie niets willen weten? Zoo heeft zich bij de groote meerderheid der nationalisten de gedachte vastgezet, dat Nederland nooit vrijwillig zijn overheerschende positie zal prijsgeven en dat de inzet van den nationalen strijd geen andere kan zijn dan een volkomen ontworsteling aan die heerschappij.

Hoe onjuist deze gedachte ook moge zijn, zij vindt, zooals gezegd, alleen reeds in de houding der tegenpartij, die aan nog veel ernstiger denkfouten mank gaat, een gereede verklaring.

Daarentegen is het niet wel mogelijk een redelijken grondslag te vinden voor de actie, welke de uiterste linkervleugel der nationalistische beweging voert voor vrijmaking van Indië op korten termijn. Deze actie heeft zoozeer de kenmerken van 'crying for the moon', dat het niet noodig is er lang bij stil te staan. Tot geringe hoogte verklaarbaar is zij alleen als een op verscherping van de verhoudingen gerichte strijdmethode. Want de promotoren van deze actie zijn intelligent genoeg om te weten dat Nederland, zooals de zaken nu staan, zich niet kan onttrekken aan de verantwoordelijkheid voor het lot van Indië en zijn bevolking en voor de veiligheid der aldaar vertegenwoordigde buitenlandsche belangen; dat pogingen om Nederland daartoe te dwingen niet de geringste kans op succes hebben; dat zelfs indien Nederland er anders over dacht of te zwak was om zich te handhaven,

36. In het origineel is hier ruimte opengelaten voor verwijzing naar Creutzbergs beschouwingen over de rasverhoudingen in Nederlands-Indië, die hier voorkomen op p. 47 vlg. en 60 vlg.

het doel: de vrijheid van Indië, niet bereikbaar zou worden - veeleer verder teruggeschoven - omdat onder de bestaande omstandigheden de huidige leiding alleen plaats zou kunnen maken voor een andere van buitenaf, die weleens een zwaarder en duurzamer juk zou kunnen blijken.

Internationaal beschouwd, is het juist de groote betekenis van Indië, die zich tegen een spoedige verandering van zijn politieken status verzet. Het klinkt paradoxaler dan het is, wanneer men zegt dat N.N. Guinea eerder aan zichzelf overgelaten zou kunnen worden dan bijv. Java en Sumatra. Want de plaats, welke Indië als geheel in de wereld inneemt economisch zoowel als geografisch, maakt een op internationaal plan gezaghebbend en aan hooge eischen beantwoordend landsbestuur tot een gebiedend postulaat. En met de beste verwachtingen voor de toekomst kan men, onpartijdig en onbevangen oordeelend, nog niet zeggen wanneer Indië uit eigen kracht tot zulk een bestuur in staat zal zijn. Het is voldoende erop te wijzen dat de krachten tot beheersching van den ingewikkelden economischen en financieelen bovenbouw vooralsnog geheel ontbreken, dat zelfs de capaciteit tot een doelmatig beheer van eigen zaken van bescheiden omvang nog altijd - enkele streken uitgezonderd - een weinig geprononceerde trek is onder de specifiek-Indonesische hoedanigheden. Zooals één vogel in de hand meer is dan tien in de lucht, kan men zeggen dat één succesvolle Indonesische zakenman voor de nationale zaak meer waard is dan tien extremistische leiders van volksvergaderingen.

Van Indonesische zijde ontkent men zijn zwakte op financieel en economisch gebied geenszins, maar men hoort wel eens de tegenwerping: geeft ons eerst politieke vrijheid, want het is juist de overheersching die ons altijd verhinderd heeft onze krachten op dat gebied te ontwikkelen. Deze tegenwerping is niet reëel, want in feite legt het bestaand regiem aan inheemsche kapitaalvorming en ontplooiïng van inheemschen ondernemingsgeest niets in den weg; zij vinden eerder aanmoediging in hetgeen ter bevordering van de welvaart wordt verricht door verschillende overheidsdiensten, die echter in het voornaamste: initiatief en volharding van de belanghebbenden zelf, niet kunnen voorzien. Men zal ook moeilijk kunnen staande houden dat de Indonesiërs, wat de gelegenheid tot deelneming aan groote en middelbedrijven betreft, door oorzaken van buitenaf - en bepaaldelijk door de staatkundige situatie - in slechter condities waren of zijn dan de Chineezen in Indië, die integendeel tot voor enkele tientallen jaren door knellende voorschriften beperkt waren in hun vrijheid van beweging (passen- en wijkstelsel)[37], en van wie

37. Het passenstelsel (ingesteld in 1863) was bedoeld als systeem van controle op het reizen en trekken van Indonesiërs en vreemde Oosterlingen (alle overige niet-blanke inwoners van Nederlands-Indië). Het wijkstelsel, ingesteld krachtens het Regerings-Reglement voor Nederlands-Indië en nader uitgewerkt in de wijken - ordonnantie (*Indisch Staatsblad 1866*, no. 57) was in het leven geroepen om het toezicht op de vreemde Oosterlingen te vereenvoudigen. Daartoe werden zij zoveel mogelijk in wijken te samen gebracht. In 1919 werd het voor Java en Madoera afgeschaft, in 1926 voor de Buitengewesten. Zie Van der Wal, *Nationalistische beweging*, 50.

niettemin velen - soms met een straathandeltje begonnen - zich een belangrijk aandeel in het groote bedrijfsleven hebben weten te verschaffen.

Onredelijkheid en verblinding derhalve aan weerskanten: bij de uiterst-rechtsche Nederlandsche groepen en bij den uitersten linkervleugel der nationalistische beweging. Bij de eersten, vastgeroest in het heden, krampachtig verzet tegen een geenszins onnatuurlijke ontwikkeling der dingen in de toekomst; bij de laatsten, door de toekomst beneveld, een hardnekkige drang om deze, tegen alle realiteiten van het heden in, te forceeren.

Voor beide partijen beteekent dit een verantwoordelijkheid, van welker omvang en druk zij zich stellig niet bewust zijn. Er is hier een funeste wisselwerking van actie en reactie, die, indien zij op haar beloop wordt gelaten, op den duur de gevaarlijkste spanningen moet teweegbrengen. Wie niet ziende blind is weet het leven en het levensgeluk van millioenen in de toekomst bedreigd door uitbarstingen, die telkens bloedig onderdrukt, zich telkens op grooter schaal zullen herhalen.

G. Taak van het Nederlandsche staatsgezag

Hoever reikt de macht van het Nederlandsch Staatsgezag om die gevaren af te wenden?

G.1 Verklaring omtrent de toekomst van Indië

In de eerste plaats heeft dat gezag het in de hand, aan den onzaligen en geheel noodeloozen strijd over de uiteindelijke toekomst van Indië, zooal niet een einde te maken dan toch allen reëelen grond te ontnemen. Niet door een nieuwe doelstelling van de koloniale politiek. Want, zooals rechtstreeks voortvloeit uit de voorafgaande uiteenzetting van de controverse: handhaving of losmaking van staatkundige banden tusschen Nederland en een geëmancipeerd Indië, men bevindt zich hier enkel tegenover twee mogelijke *uitkomsten* van het verdere ontwikkelingsproces en kan noch de eene, noch de andere, als *doel* stellen waarop moet worden afgestevend. Er is geen andere doelstelling mogelijk dan de reeds herhaaldelijk door uitspraken van verantwoordelijke bewindslieden gesanctionneerde: verdere ontwikkeling van Indië ter voorbereiding van de vestiging van een eigen landsbestuur.

Daarnaast bestaat echter dringend behoefte aan officieele erkenning van het *feit* dat de verdere verhouding tusschen Nederland en Indië, wanneer dit eenmaal een volledig bevoegd eigen bestuur zal hebben verkregen, niet anders dan in onderling overleg geregeld zal kunnen worden en bij dat overleg op den voorgrond zal staan, dat van Nederlandsche zijde geen pogingen te wachten zijn om Indië tegen eigen wil staatkundig met Nederland verbonden te doen blijven.

Dat het niet voorbarig is dit toekomstperspectief, hoe ver het nog verwijderd

moge zijn, thans reeds buiten twijfel te stellen, behoeft na het voorafgaande niet meer uitvoerig te worden aangetoond. Het is juist de voorbarige en tevens de irreëele wijze waarop de toekomst van Indië van weerszijden in den huidigen politieken strijd betrokken wordt, welke dien strijd vertroebelt en verscherpt. De Indonesische vrijheidsleuze irriteert vele Nederlanders en wordt van hun kant steeds luider beantwoord met de rijkseenheidleuze. Deze werkt weder uitermate prikkelend op de nationalisten, die daarop met steeds grooter eenstemmigheid en vastberadenheid hun 'Indonesia merdeka' laten weerklinken. En zoo gaat het crescendo in een noodlottig kringetje, waarin men zichzelf en elkaar opwindt... over een kwestie, die wèlbeschouwd geen kwestie is. Een kwestie echter die, vertroebeld gelijk zij thans is, een uiterst gevaarlijke angel in het vleesch der Indische politiek zal blijven tot dat het Nederlandsche staatsgezag in onaantastbaren vorm het verlossende woord spreekt. (Tegenwerping: prestige-overwegingen; défaitisme; uitstel redelijke oplossing die eenmaal tòch aanvaard moet worden; men forceert tegenpartij tot verbitterden strijd en zal ten slotte na veel noodeloos bloedvergieten toch moeten wijken.)

Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat daarmede geenerlei bevrediging geschonken zou worden aan den linkervleugel der nationalistische beweging, voorzoover deze actie voert voor bevrijding van Indië op korte termijn. Integendeel aan de extremisten kan het allerminst welgevallig zijn, een streep gehaald te zien door een van hun sterkste propagandamiddelen - hetwelk reeds heel wat gematigden aan hun zijde heeft gebracht -: de tot nu toe zoo geloofwaardig klinkende verzekering, dat Indië, wanneer het zichzelf niet bevrijdt, door Nederland tot in lengte van dagen in een staat van onvrijheid zal worden gehouden. Met meer kracht optreden tegen verdere volksmisleiding met deze leuze. Daarentegen zou het aan de gematigde elementen der beweging een zeer krachtigen steun geven, wanneer deze verzekering eens en voor al naar het rijk der fabelen werd verwezen.

Ook aan de rust in Nederlandsche politieke kringen in Indië kan het slechts bevorderlijk zijn beter dan thans te weten waar men aan toe is en wat de mogelijkheden en onmogelijkheden der toekomst zijn. Naar alle waarschijnlijkheid verbergt het veelvuldig geroep om handhaving van de rijkseenheid in veler onderbewustzijn andere bezorgdheden dan die omtrent de uiteindelijke verhoudingen in een nog verre toekomst. Dat die verhoudingen, wanneer het eenmaal zoo ver is, niet eenzijdig door Nederland geregeld zullen kunnen worden, ligt zoozeer voor de hand, dat men zich met die gedachte ten slotte wel vertrouwd zal weten te maken. De heftige actie van den nationalistischen linkervleugel heeft echter in het algemeen bij vele Nederlanders een vage angst voor ontijdige ontknoopingen doen ontstaan, waaraan vaak uiting wordt gegeven op een wijze, die van een pijnlijk gebrek aan zelfvertrouwen getuigt en aan het moreel gezag van Nederland in Indië groote afbreuk doet. Bezorgde vragen in den trant van: hoe lang zullen wij het in Indië

nog houden? worden het meest gehoord in die kringen, waar men voor het Indonesisch nationalisme het minst begrip toont. Wordt nu in een duidelijke officieele uitspraak het oogmerk der nationalistische beweging openlijk aanvaard als een toekomstmogelijkheid, welke Nederland niet eenzijdig zal trachten te verijdelen, dan is daarmede tegenover die beweging een 'laatste woord' gesproken, hetwelk ook in Nederlandsche kringen de uitwerking kan hebben, dat het vraagstuk als uitgeput wordt beschouwd en de gemoederen tot meer rust komen.

G2. Practisch beleid ter vervulling emancipatiepolitiek

Wanneer aldus voor allen ontwijfelbaar vaststaat dat Nederland aan Indië, wanneer dit het stadium van volledige emancipatie bereikt zal hebben, geen handhaving van staatkundige banden zal opdringen, zal reeds veel gedaan zijn om den groei van gevaarlijke loten aan de nationalistische beweging tegen te gaan, en een gezonde, rustige ontwikkeling van die beweging mogelijk te maken.

Wat daartoe verder van regeeringszijde noodig is, ligt op het terrein der practische politiek. Over de algemeene richtingslijn dier politiek, welke den weg moet effenen naar de vestiging van een eigen landsbestuur in Indië, bestaat in theorie weinig verschil van meening, maar zeer uiteenloopend zijn de opvattingen omtrent tempo en wijze van uitvoering van die politiek, doch bovenal omtrent den geest waarin zij moet worden gevoerd.

Een uitvoerige behandeling van alle verschillen past niet in het kader van deze verhandeling, welke zich slechts bepaalt tot enkele aan het voorafgaande te ontleenen richtsnoeren.

> Government is never an abstraction, impersonal and detached, but ultimately must depend upon its power to command the allegiance of men and women, who still see in it a true embodiment of their own political thought, and adjudge it capable of giving concrete form to their political aspirations.

Aldus Lord Irwin in een na zijn aftreden als onderkoning van Britsch-Indië in 1932 gehouden toespraak voor de Universiteit van Toronto[38].

Een bestuur in dezen geest, hetwelk in parlementair geregeerde landen uit het stelsel zelf voortvloeit, is in een land als Indië een zaak van regeeringsbeleid. Op welke van de bevolkingsgroepen, voorzoover hun belangen uiteenloopen, moet dat beleid in het bijzonder georiënteerd zijn om aan Irwin's eisch te beantwoorden? In beginsel ligt het antwoord in de algemeene doelstelling zelve besloten: op de bevolkingsgroep, die de eerste belanghebbende is bij de vervulling van de voorwaarden voor de vestiging van een eigen landsbestuur in Indië. Dit wil natuurlijk

38. Als Lord Irwin was E.F.L.W. Halifax (1881-1959) onderkoning van Brits-Indië (1926-1931). Deze toespraak, waaruit door Creutzberg is geciteerd, is met enige andere gepubliceerd in Lord Irwin, *Indian Speeches* (Londen, 1932). Het geciteerde op 356-357.

niet zeggen, dat historisch gegroeide toestanden en verhoudingen, welke in bepaalde opzichten aan andere groepen een bevoorrechte positie verschaft hebben, ruwweg naar de waarschijnlijke eischen van een verderaf gelegen toekomst vervormd moeten worden. Geleidelijke aanpassing, die zich gaandeweg voor een groot deel vanzelf zal voltrekken, is onvermijdelijk ter voorkoming van de beroering van scherpe minderheidsconflicten.

Onder dit voorbehoud moet echter het regeeringsbeleid zeer bepaaldelijk in de eerste plaats gericht zijn op behartiging van de belangen der inheemsche bevolking en op haar verdere ontwikkeling, cultureel, economisch en staatkundig, ter bevordering van het emancipatieproces. Het tempo van het verder verloop van dit proces is, gelijk reeds werd uiteengezet, voor een zeer groot deel afhankelijk van eigen krachtsontplooiïng in de inheemsche samenleving, waarbij de overheidstaak zich moet beperken tot wegneming, zooveel mogelijk, van belemmeringen en organisatie van hulp en voorlichting. Daarmede dient evenwel, binnen de grenzen van hetgeen financieel mogelijk is, de grootste ernst te worden gemaakt. Voorts is het zaak - al bestaat er ook vooralsnog geen behoefte aan groote staatkundige hervormingen - ook op dit gebied bedacht te blijven op tijdige tegemoetkoming aan redelijke verlangens van Indonesische zijde en daarbij de noodzakelijke zorg voor handhaving van de Nederlandsche leiding, zoolang deze onontbeerlijk is, niet te laten ontaarden in ziekelijke bezorgdheid en gebrek aan vertrouwen.

Hoewel de zakelijke doeleinden van een in het bijzonder op de inheemsche bevolking georiënteerd regeeringsbeleid op den voorgrond dienen te blijven, eischt het meer persoonlijk element nauwelijks minder aandacht. In het Oosten nog veel meer dan in het Westen, en vooral in landen onder uitheemsch bestuur, komt het er niet alleen op aan wàt er gedaan wordt, maar ook hòe de dingen gedaan worden. De persoonlijke factoren spelen daar een zeer voorname rol en de bestuurder, die geen rekening weet te houden met de fijngevoeligheid van den Oosterling en met diens reacties op ondervonden bejegening, zal er nooit in slagen zijn gezag aannemelijk te maken.

G3. Gezagshandhaving

Er is in dit opzicht vooral veel aan gelegen, dat de regeering en haar organen zich ervan bewust toonen, dat zij door beleidvol optreden, in woord en daad, waarmede een krachtige handhaving van het overheidsgezag volstrekt niet onvereenigbaar is, ruimschoots kunnen bijdragen tot een behoorlijke verstandhouding met de gematigde voormannen der nationalistische beweging. Deze verstandhouding is op den duur beslissend voor de wijze waarop het geheele regiem aanvaard wordt door het gros der ontwikkelde klassen en onder haar invloed door de groote massa.

Het belang van dit punt moest vooral worden ingezien - maar wordt merkwaardigerwijze het minst ingezien - in die Nederlandsche kringen waar men het

meest op duurzame handhaving van de rijkseenheid hamert. Want het ligt nogal voor de hand te bedenken, dat de daarvoor in een latere toekomst na volledige emancipatie van Indië, onontbeerlijke wilsovereenstemming van beide partijen zonder een goede verstandhouding nooit bereikbaar zal zijn. Maar ook afgezien van deze overweging is het duidelijk, dat een door de bevolking gehaat Nederlandsch regiem zich wel gedurende langer of korter tijd - nl. zoolang de vijandige gezindheid niet ook tot de inheemsche bestanddeelen van bestuur, politie en weermacht ware doorgedrongen - met de sterke hand zou kunnen staande houden, maar al spoedig ook tegenover het buitenland, in een onhoudbare positie zou geraken.

H. Rasverhoudingen in de samenleving

Hiermede is, in hoofdtrekken alleen, aangegeven in hoeverre het Nederlandsch Staatsgezag het in de hand heeft te voorkomen dat de groote politieke strijd in Indië in de toekomst op een débâcle uitloopt. Daarnaast blijft zich één belangrijke factor doen gelden, waarop van hoogerhand weinig of geen invloed kan worden geoefend: de verhouding der rassen in het maatschappelijk verkeer. Voor optimistische verwachtingen omtrent de ontwikkeling van deze verhouding bestaat vooralsnog en voor de naaste toekomst weinig feitelijke grond, ook al stelt men daaraan geen hoogeren eisch dan dat men elkaar over en weer weet te verdragen. Dit is te meer te betreuren, omdat, indien men de funeste uitwerking van rassuperioriteitsen rasinferioriteitscomplexen een oogenblik wegdenkt, een natuurlijke incompatibilité, die andere menschelijke verhoudingen soms geheel onmogelijk maakt, in de geaardheid der betrokken bevolkingsgroepen als zoodanig niet aan te wijzen valt. Het is de ervaring van menigen Nederlander dat het waarlijk geen moeite kost met verreweg de meeste Indonesiërs die men ontmoet, goede, vaak zelfs over en weer aangename betrekkingen te onderhouden. Bij het meerendeel der thans in Indië gevestigde Nederlanders staat echter een blijkbaar onuitroeibaar rasgevoel, waarvan de uiting voor beschaafde en zelfbewuste Indonesiërs onduldbaar is, aan zulke betrekkingen vierkant in den weg. Of men hier te doen heeft met ook op den duur onveranderlijke verschijnselen, valt moeilijk te zeggen. Aan Indonesische zijde trekt men zich intusschen steeds meer in eigen kring terug en mijden velen stelselmatig alle aanraking - voorzoover niet uit zakelijke verhoudingen voortvloeiend - zelfs met die Nederlanders, die hun welgezind zijn. Dezen moeten zich daarover niet verbazen of ergeren en vooral niet zoo dwaas zijn de onvermijdelijkheid van zulke verschijnselen te miskennen door zich over ‘ondankbaarheid’ te beklagen. Het is volkomen begrijpelijk dat de Indonesische pupil in het tegenwoordig stadium van zijn ontwikkelingsgang - het stadium van vrije studie na het werk op de schoolbanken - bij voorkeur eigen wegen zoekt en zich afwendt van de aloude voogdijschap, ook voor zoover deze in welwillende en hulpvaardige figuren belichaamd is. Men kan slechts hopen dat uit het verdere proces van eigen

vorming in steeds grooter getale mannen en vrouwen zullen voortkomen, die door waardig zelfbewustzijn en vooral door constructieven arbeid eerbied afdwingen en het levende bewijs vormen hoe belachelijk alle rasverwatenheid aan de andere zijde is. Hierin ligt ontegenzeggelijk de *mogelijkheid* van een latere verbetering van de verhouding tusschen de bevolkingsgroepen, de mogelijkheid dat zich hier eenzelfde ontwikkeling zal voltrekken als wel voorkomt in de verhouding van twee generaties: van antithese gedurende - en tengevolge van - het rijpingsproces der jongere, tot synthese bij - en tengevolge van - de voltooïïng van dat proces.

Conditio sine qua non is en blijft echter een verlicht bestuur over Indië, dat dit land eerlijk en welbewust verder leidt op den weg naar eigen bestuur en bij voorbaat alle mogelijke uitkomsten van de vervulling van deze taak eerlijk en welbewust aanvaardt.

Plaatsbepaling in de strijd
C. Offringa

H.A. Diederiks, M.A. Wes, e.a., *Veranderingen in de geschiedwetenschap* (OSGN Wetenschappelijke Publikaties nr. 1, november 1973, 65 blz.; te verkrijgen bij de quaestor OSGN, Uilenstede 40-236, Amstelveen 1134, gironummer 1653772, prijs *f* 3,50 excl. portokosten).

Op 9 februari 1973 verscheen in het Cultureel Supplement (CS) van de *NRC* onder het opschrift 'Historicus in dienst van de vooruitgang' een bespreking van J.H. Plumbs bundel *In the Light of History* van de hand van H.W. von der Dunk, hoogleraar in de contemporaine geschiedenis te Utrecht. Von der Dunk constateert hierin dat er zo nu en dan iets in de samenleving vaart 'dat men als een anti-historische allergie, een kleiophobie zou kunnen noemen'. Hij meent tevens dat men dit 'zo nu en dan' gewoonlijk vrij precies kan aangeven:

> namelijk altijd dàn - zoals nù - wanneer er onvrede heerst met de maatschappelijke en politieke toestanden en ergo behoefte aan hervormingen. Verzet tegen de status quo brengt bij velen als primaire actie ook verzet tegen de geschiedenis met zich mee, die dan wel die status quo niet heilig verklaart, maar toch wel verklaart, in elk geval geestelijke energie verkwist aan de bestudering van zeer dubieuze zaken.

Voorts brengt Von der Dunk in herinnering, dat reeds Nietzsche in de last van het verleden een gevaar voor de creativiteit van onze beschaving zag, maar hij wijst er tevens op, dat Nietzsche 'als klassiek filoloog en Burckhardt pupil doordrenkt was met historisch denken en tot over zijn oren in de Europese cultuur stak'[1].

In het CS van de NRC van 23 maart 1973 gingen H.A. Diederiks, wetenschappelijk medewerker voor de sociale geschiedenis te Leiden en M.A. Wes, lector in de oude geschiedenis aldaar, in op het oordeel van Von der Dunk, dat 'het driftig actualisme' tekenen van uitputting vertoont, en dat dit ook te verwachten was, want immers 'de geschiedschrijving heeft vele rebellieën overleefd en zal dat ook in de toekomst doen. Uit elke crisis is zij afgeslankt en verjongd te voorschijn gekomen, omdat wat kritiek op het vak leek, in wezen een kritiek was op de wijze, waarop het beoefend werd'. Waarna hij uitdagend uitroept:

> Omdat ieder, die het woord 'crisis' in de mond neemt al snel verdacht wordt van defaitisme of pessimisme, wil ik hier luidkeels beklemtonen, dat de interne 'crisis' van het vak - de discussie over methodieken en vraagstellingen - voor mij geen symptoom van verval is maar van vitaliteit.

1. In dit verband een Nietzsche citaat: 'Dies gerade ist der Satz, zu dessen Betrachtung der Leser eingeladen ist: *das Unhistorische und das Historische ist gleichermassen für die Gesundheit eines Einzelnen*, *eines Volkes und einer Kultur nötig*' (cursief Nietzsche) in: Fr. Nietzsche, 'Unzeitgemässe Betrachtungen. Zweites Stück. Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben', *Werke*, Karl Schlechta, ed. (3 dln; München, 1954) I, 214.

In hun *NRC* bijdrage 'Het verleden in de toekomst' betwisten Diederiks en Wes dat de ook door Von der Dunk gesignaleerde 'crisis' conjunctureel zou zijn. Hun diagnose wijst op een structuurcrisis.

Daar zowel Von der Dunk als Diederiks en Wes methodiek èn vraagstelling centraal stellen, rijst de vraag waar een eventuele crisis ophoudt conjunctureel te zijn en structureel wordt, en of de relatie tussen methodiek en vraagstelling wellicht voor het antwoord beslissend zou kunnen zijn. Uit andere publikaties van Von der Dunk[2.] blijkt, dat hij bereid is nieuwe methodieken te accepteren, maar zich keert tegen hen die de 'klassieke' geschiedbeoefening niet wetenschappelijk vinden, omdat zij niet aan het natuurwetenschappelijk wetenschapsideaal voldoet. Blijft het dus 'slechts' een kwestie van methodiek? Neen, want afwijzing van wat men ten onrechte 'litteraire' geschiedschrijving noemt, houdt in dat men diè elementen uitsluit, die een beeld mogelijk maken; ja, zelfs Romeins ideaal, een integrale geschiedschrijving, zou men in dat geval laten varen. Met andere woorden: de pretentie van de nieuwe methodieken is zo absoluut, dat hun al dan niet toepasbaarheid een oordeel schijnt te impliceren met betrekking tot de vraag of een bepaalde probleemstelling wetenschappelijk zinvol is of niet.

De discussie over de zogenaamde crisis in de geschiedwetenschap wordt dan ook niet in de laatste plaats vertroebeld door de vaak nogal onoprecht aandoende verzekering van hoogachting van de kant van de vernieuwers voor de 'gewone' geschiedenis[3.]. Want het gaat hun niet in de eerste plaats om een verrijking van onze wetenschap, maar om een radicale wijziging van haar structuur, waarbij methodiek en vraagstelling elkaar weliswaar wederzijds bepalen, maar de methodiek een eigen, dwingend momentum heeft gekregen.

Zoals ik reeds opmerkte: de neiging groeit om alles wat buiten het bereik van de moderne, lees: sociaal-wetenschappelijke methodieken valt, als zinloos weg te wuiven. Men kan dat betreuren, maar dat neemt niet weg dat het onjuist zou zijn om de vraag naar de 'relevantie' van bepaalde historische kennis als een hinderlijke interruptie te negeren. Een serieuze poging tot beantwoording van die vraag heeft echter tot voorwaarde, dat men zich scherp bewust is van de filosofisch antropologische, kennis-theoretische en metafysische implicaties ervan. Het feit dat dit meestal niet het geval is en de deelnemers aan een debat over de grondslagen van ons vak vaak onbewust uitgaan van bepaalde wijsgerige vooronderstellingen die bovendien bij de één overwegend op kennistheoretisch gebied liggen (bijvoorbeeld 'vooral meten geeft weten'), terwijl de ander weer vanuit andere posities redeneert (bijvoorbeeld vanuit de filosofisch antropologische opvatting, dat de mens vrij en blij is), maakt zo'n discussie niet zelden tot een frustrerende spraakverwarring.

Dat deze problematiek voor de historicus doorzichtig moet zijn, is niet alleen voorwaarde voor een discussie zonder irritatie door misverstand, maar vooral ook voor alle geschiedschrijving die die naam waardig is. Immers, in tegenstelling tot de systematische empirische wetenschappen bepalen de filosofische positie van de onderzoeker (uiteraard meestal ongereflecteerd), en vraagstelling en methodiek van het onderzoek elkaar dusdanig, dat van een voor ieder aanvaard studieobject geen sprake kan zijn.

2. Zie bijvoorbeeld 'Kleio en de computer', *NRC* (CS), (4-1-1974).
3. Dit adjectief prefereer ik boven traditioneel.

Op grond van het bovenstaande durf ik dan ook de volgende voorspelling te doen: zolang onze samenleving niet in de ban komt van een totalitaire ideologie, die geschiedschrijving slechts duldt voorzover zij zich laat hanteren als instrument voor legitimatie en enculturatie, zal de geschiedwetenschap een hokkerig huis blijven met vele woningen; zoals trouwens reeds Romein zei, toen hij Huizinga in bescherming nam tegen ‘wetenschappers’ die deze ‘aestheet’ en ‘litterator’ niet wetenschappelijk vonden.

Als historicus die zich met overtuiging, maar niet zonder vrees voor pedante geleerdheid, met de aangestipte problemen bezighoudt, meen ik dat de voorgaande beschouwing nuttig kan zijn als achtergrond voor een analyse van de reacties die het artikel van Diederiks en Wes direct en indirect uitgelokt heeft.

Direct reageerde I. Schöffer, hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis te Leiden, in het CS van de *NRC* van 18 mei 1973 in een artikel over 'Twee wegen naar het verleden'. Als indirecte reactie mogen we beschouwen het initiatief van de OSGN om het Leidse woorden-wederwoord met opstellen van andere historici samen te voegen tot de eerste van een geprojecteerde reeks OSGN Wetenschappelijke Publikaties. Het bestuur wilde op die wijze antwoord krijgen op vragen als: 'is er een crisissituatie, hetzij conjunctureel, hetzij structureel; wat is de zin en aard van de geschiedbeoefening etc'.

Daar het Nederlands Historisch Genootschap zelf een congres over deze thematiek voorbereidt en daar bovendien Nederland zal rapporteren over het probleem van de waardeoordelen op het internationaal congres dat in 1975 in San Francisco gehouden zal worden, heeft de redactie van dit tijdschrift mij gevraagd deze bundel bij de lezers in te leiden en er enige kanttekeningen bij te plaatsen. Ik zal mij vooral concentreren op de door de Leidse polemiek opgeworpen vragen, omdat zij door velen - mede door hun betekenis voor de organisatie van onderwijs en onderzoek - als brandend ervaren worden. Daarom zal ik ook bij mijn analyse van wat men al dan niet terecht als crisis aanduidt een interview betrekken, dat een medewerker van de *NRC* had met twee hoogleraren van de Erasmus Universiteit over hun plan voor een subfaculteit geschiedenis te Rotterdam.

Ik wil beginnen met de inhoud van het stuk van Diederiks en Wes in grote lijnen weer te geven. Diederiks en Wes vonden in Von der Dunks recensie aanleiding om aan een breder publiek voor te leggen de resultaten van een Survey of the Behavioral and Social Sciences, dat tussen 1967 en 1969[4] onder auspiciën van de National Academy en de Social Science Research Council óók onder Amerikaanse historici gehouden is. 'In het onderzoek - aldus Diederiks en Wes - kwamen vragen aan de orde over plaats, functie, ontwikkeling en in verband daarmee de tekortkomingen en wensen van de gedrags- en sociale wetenschappen'. David S. Landes (economisch historicus) en Charles Tilly (socioloog) publiceerden over het onder historici verrichte deelonderzoek in 1971 een boekje onder de titel *History as Social Science*[5]. Diederiks en Wes menen dat uit dit verslag een structurele crisis in de geschiedwetenschap blijkt en dat de Nederlandse historici zich in de voorgehouden spiegel zullen herkennen. In verband met 'Posthumus' is - zo zeggen zij - een confrontatie van de Amerikaanse met de Nederlandse situaties gewenst, terwijl bovendien een discussie zin kan hebben voor een groter publiek, 'aangezien kennisneming van het verleden nog altijd geldt als een algemeen aanvaard element in de cultuur van onze samenleving'.

De beide heren geven dan de volgende samenvatting van het Amerikaanse rapport:

4. De jaren van Black Power, de mars der armen, Vietnam, de verkiezingsstrijd Nixon-Eugene McCarthy, de onrust op de campussen.
5. David S. Landes en Charles Tilly, ed., *History as Social Science* (Englewood Cliffs, N.J., 1971).

De geënquêteerde historici (1001 werden aangeschreven, 63% daarvan antwoordde) vallen in twee groepen uiteen:

1) ‘de meer traditioneel-“humanistisch” georiënteerden’, die menen dat de maatschappij te ingewikkeld is ‘om in eenvoudige, algemene categorieën ondergebracht te worden’; die niet beginnen ‘met een van te voren geformuleerde vraagstelling’; die pas in de loop van hun onderzoek tot een nadere omschrijving hiervan komen (‘als hij er al toe komt’); en

zelfs wanneer zij uitgaan van een werkhypothese er de voorkeur aan geven ‘dit mooi te verpakken in literair verzorgd proza’, en zeker geen knieval zullen maken voor ‘het gouden kalf van de Kwantificatie’[6].

2) ‘de sociaal-wetenschappelijk georiënteerden’, die uitgaan van een probleemstelling op grond van de premisse dat er bepaalde algemeen-menselijke gedragingen zijn, die niet gebonden zijn aan tijd en plaats en als zodanig bestudeerd kunnen worden; die ‘scherp omlijnde definities en werkhypothesen’ hanteren, ‘die bij voorkeur opgenomen worden in een verklarend model’; die de gegevens uit bronnen toetsen aan dit model en het model aan de gegevens aanpassen (‘en niet omgekeerd!’); en die ‘graag meten om te weten’, omdat ‘cijfermateriaal (hen) wapent... tegen het gevaar dat toeval in het overgeleverde materiaal en persoonlijk of ideologisch vooroordeel zijn bevindingen ongunstig (sic!) beïnvloeden’. Derhalve dringt zich de vraag op ‘of er wel één historische wetenschap is, die gebaseerd is op door historici algemeen aanvaarde onderzoeksnormen en die op eigen wijze gericht is op een voor alle betrokkenen vaststaand onderwerp’. Antwoord: er zijn ‘gemeenschappelijke uitgangspunten’, want iedereen erkent dat het heden een kind van het verleden is en dáárom de noodzaak van historisch perspectief.

Echter: het verleden is oneindig ingewikkeld en men kan het daarom nooit helemaal kennen. Daarom wordt ‘een enorme nadruk’ gelegd op het verzamelen en interpreteren van het ‘toch al onvolledig’ bronnenmateriaal. Tevens kan men een ‘buitengewone eerbied’ constateren voor ‘zogenaamd oorspronkelijk onderzoek’, waaronder men niet zozeer een ‘uitgaan van oorspronkelijke ideeën’ verstaat, als wel ‘onderzoek, waarbij de individuele onderzoeker zich direct richt op de bronnen zelf, die oorsprong van alle kennis zijn’. Derhalve weigeren de meeste historici de bronnenstudie aan ‘onderzoeksassistenten’ over te laten en is teamwork ‘een voor hen vies woord’. Individualisten als zij zijn voelen ze er evenmin voor om ‘onderzoeksprocedures te normaliseren en te kanaliseren’. Vervolgens wijzen Diederiks en Wes (Landes en Tilly) op de grote ledenaanwas van de American Historical Association van 1957 tot 1968, namelijk 200%. Zij zijn echter meer getroffen door ‘aanwijzingen dat de expansie in het historisch bedrijf in de VS voorbij is en dat er zelfs een teruggang zal optreden’.

Von der Dunks verklaring van de rebellie tegen de geschiedenis (verzet tegen de status quo[7] en als van conjuncturele aard) achten zij niet voldoende. ‘Een van de meest onthullende aspecten van de enquête van Landes en Tilly wijst namelijk in een andere richting’. Ter verduidelijking hiervan het volgende:

1) 33% van de geënquêteerde historici heeft zich in zijn opleiding intensief beziggehouden met althans één van de sociale wetenschappen; 2) 75% van de geënquêteerde historici is van mening dat tenminste één terrein van de sociale wetenschappen voor hun vak bijzonder belangrijk is; 66% gevoelt behoefte aan sociaal-wetenschappelijke bijscholing via een zomercursus en iets meer dan 50% zou een eventueel jaar studieverlof gebruiken om zich verder te verdiepen in een van de sociale wetenschappen. ‘Vanuit deze gezichtshoek’ onderscheiden Landes en Tilly ‘drie soorten historici in de VS’, nl. zij die geen enkele belangstelling hebben voor de sociale wetenschappen (vooral te vinden onder beoefenaren van

6. Dit is Carl Bridenbaugh's ‘that Bitch-goddess QUANTIFICATION’, in: ‘The Great Mutation’, *American Historical Review*, LXVIII (1963) 326 in de Leidse vertaling.
7. Zie noot 4.

ideeëngeschiedenis en de geschiedenis van de natuurwetenschappen), wier percentage zij op ca. 20 stellen; de ‘geïnteresseerden’ (vooral economisch-historici, die in contact staan met economisten), wier percentage 30 zou bedragen; en de ‘gefrustreerden’ (zij die

weinig of geen kennis hebben van de sociale wetenschappen en ontdekten dat zij daardoor op essentiële punten als historicus tekortschoten), wier percentage 50 zou zijn.

'Het komt ons voor' - zeggen Diederiks en Wes - 'dat men op grond van deze cijfers niet zonder meer kan spreken van een crisis van voorbijgaande aard'. Zij signaleren echter in de VS aanzetten tot een structurele verandering van de geschiedbeoefening:

1) steeds meer wordt het onderwijs gericht op 'centrale onderwerpen, die niet aan tijd en plaats gebonden zijn'; de aankomende studenten zijn immers 'al te sophisticated' om nog warm te kunnen lopen voor 'versleten clichés' als 'de dageraad van de westerse beschaving' of 'het ontstaan van Europa'. 'De studenten willen het verleden benaderen in termen van politieke en sociale categoriën, waarmee zij via de sociale wetenschappen in contact komen. Zij willen op die manier komen tot algemene patronen van sociale verandering'; 2) er bestaat meer mogelijkheid om keuzevakken buiten 'het traditioneel domein van de geschiedenis' te nemen; 3) er worden meer en meer werkgroepen en colleges gegeven door teams van docenten uit 'andere vakgebieden'.

Onder het hoofdje 'tekortkomingen en kritiek' wijzen Diederiks en Wes erop dat, naarmate het heden opschuift kwantitatieve gegevens voor de historicus aan belang winnen. Als de historicus niet met statistiek, computer en modellen kan omgaan, laat hij zijn terrein aan anderen over.

> In de huidige opleiding zijn zaken als methodologie, ontwerpen van onderzoeksprojecten, kwantitatieve methode en kennisnemen van theorieën van aanverwante disciplines vrijwel afwezig. Zelfs vanuit het oogpunt van de traditionele geschiedbeoefening laten de huidige praktijken in de opleidingen veel te wensen over.

Diederiks en Wes vermelden dan de volgende aanbevelingen van Landes en Tilly:

1) formulering van vraagstelling en opzetten van onderzoeksproject, oefening in logische bewijsvoering en keuze van onderzoekstechnieken dienen onder actieve medewerking der studenten expliciet en systematisch behandeld te worden; 2) de studenten moeten systematisch kennis maken met de sociale wetenschappen in zoverre deze relevant zijn voor de kennis van het verleden. Deze kennis kan zelf weer de ontwikkeling van nieuwe en het toetsen van bestaande sociale theorieën bevorderen; 3) de studenten moeten betrokken worden bij het verzamelen en interpreteren van bronnenmateriaal dat van waarde is voor problemen van sociaalwetenschappelijke aard, die in de traditionele geschiedschrijving verwaarloosd worden; 4) de keuzepakketten dienen in aanzienlijke mate samengesteld te worden op grond van 'themata en probleemstellingen' bijvoorbeeld oorlog, revolutie, macht, urbanisatie, agrarische samenleving en niet langer uitsluitend op grond van de traditionele geografische en chronologische indelingen; 5) de geschiedenis moet het belang erkennen van statistieken en computerprogramma's; 6) indien studenten zich willen verdiepen in multidisciplinaire problemen, bijvoorbeeld op het terrein van de sociale en economische geschiedenis, dan moeten zij voor de extra moeite besteed aan het zich eigen maken van bepaalde technieken, compensatie krijgen door vrijstelling van 'de traditioneel voorgeschreven stof'.

Ondanks de beschroomde wijze waarop Diederiks en Wes de Amerikanen door hun mond hebben laten spreken, reageerde Schöffer met nauw verholen irritatie en onverbloemde ironie op hun stuk. Begrijpelijk! Eerst Bertels en nu weer déze twee die in het nest van Fruin hun koekoeksei kwijt willen! Schöffer noemt zijn reactie 'Twee wegen naar het verleden' en bedoelt daarmee natuurlijk de door Landes en Tilly vastgestelde methodologische ideaaltypes: 'the social science mode' en 'the humanist mode'. Ik geloof echter

dat de principiële betekenis van dit soort discussies beter uitkomt als we deze terminologie laten voor wat zij is en rustig constateren, dat het hier gaat om de oude tegenstelling tussen positivisme en historisme.

Aan de ene kant het in het Verlichtingsdenken wortelend positivisme met zijn groot vertrouwen in de rationaliteit en derhalve voorspelbaarheid van het menselijk gedrag; met zijn methodologisch uitgangspunt dat er slechts één wetenschappelijke methode is, en wel die van de 'sciences'; en dat zich bij Comte openbaarde als 'sociologie', onder het motto: 'savoir pour prévoir afin de pourvoir'. Dit positivisme beoogde de maatschappelijke ontwikkeling te leiden op grond van kennis die de Engelse historicus Thomas Henry Buckle óók in het verleden zocht en voor de verkrijging waarvan hij, anders dan Comte, grote waarde hechtte aan de statistiek.

Daar dit positivisme, dat als ideaal had 'ordre et progrès', een vrucht was van de geweldige sociale spanningen van revolutie- en restauratietijd, is het geen wonder dat het in de jaren 1890 en volgende, ontdaan van zijn doctrinair vooruitgangsgeloof, weer terrein won, toen grote structurele veranderingen, met name het fenomeen der grote 'collectiviteiten' (groei van het grootbedrijf, trust- en kartelvorming, vakbeweging en politieke massapartij) en de groei van de grote stad, het klassieke liberale denken en het traditionele conservatisme voor onoplosbare problemen stelden.

In Frankrijk knoopte de socioloog Durkheim bij Comtes positivisme aan en liet de mens in zijn sociale bepaaldheid opgaan; in Duitsland trok Lamprecht met zijn pseudo-positivistische, collectivistische geschiedschrijving tegen de heersende historiografie van leer. Lamprechts revolutiepoging liep dood. Steunend op grondige vakkennis, konden zijn tegenstanders zijn vaak roekeloze hypothesen en generalisaties weerleggen, terwijl hij zelf nauwelijks enige theoretische en methodische steun vanuit het kamp der sociale wetenschappen hiertegenover kon stellen. Is het dan een wonder, dat vooral na de twee de Wereldoorlog de smeulende tweedracht in het historische kamp weer opgevlamd is? De overeenkomst tussen 1890 en volgende jaren en 1960 en volgende jaren is trouwens in meer dan één opzicht treffend: in beide decennia vond een onmiskenbaar neo-romantische, culturele revolte plaats. Maar wat ik hier wil vaststellen is dit: het gaat ook nu weer om de vraag of de geschiedenis al dan niet die van de grote collectiviteiten zal zijn. Naarmate nu de historicus zich steeds minder lid van een burgerlijke elite voelt die de toon aangeeft en waarbinnen hij op zijn beurt invloed kan uitoefenen (Ranke, Macaulay, Groen, Fruin, Gerretson, Geyl) zal hij in zijn groeiend gevoel van onmacht des te sterker de nadruk leggen op sociale factoren en als het ware een mystieke eenwording zoeken met sociale stromingen in zijn tijd die hem de illusie kan geven zijn vrijheid herwonnen te hebben. En stel daar tegenover het historisme. Het gelooft in de zin der geschiedenis, maar die zin is slechts te *ahnen*; het rekent de mens tot het rijk der vrijheid (de cultuur) en acht hem een redelijk, zedelijk wezen ontheven aan de wetmatigheid van de natuur (het rijk der onvrijheid); het ziet volk en staat als de belangrijkste historisch gegroeide *Gebilde* die als zedelijke machten tot een hogere zijnsorde behoren. Binnen hun kader leeft de mens in de vrijheid, als hij zich gedraagt naar de waarden en normen die eigen zijn aan de fase van ontwikkeling waarin deze *Gebilde* zich bevinden: 'jede Epoche ist unmittelbar zu Gott'. Dit rijk der vrijheid - de geschiedenis - kan men niet *erklären*, doch slechts *verstehen*; hetgeen niet wil zeggen zwelgen in de kleurigheid van het verleden, maar een door voortdurend reflecteren vooruitschuiven van de grens van onze kennis.

Dit was de - soms in pseudoreligie ontaarde - geschiedschrijving van het *Bildungsbürgertum*, waarvoor het vanzelfsprekend was, dat - ik citeer Diederiks en Wes - de geschiedenis ‘een algemeen aanvaard element in de cultuur van onze samenleving’ is. In deze burgerlijke

cultuur gold het woord van Burckhardt dat Van der Pot in zijn bijdrage met kennelijke instemming aanhaalt: 'Was einst Jubel und Jammer war muss nun Erkenntnis werden... Wir wollen durch Erfahrung nicht sowohl klug (für ein andermal) als weise (für immer) werden'. Oók om de tegenstelling tussen het pragmatische 'klug für ein andermal', dat op direct nut voor het heden uit is, en het 'weise für immer', dat óók inhoudt het levend houden van het cultuurbezit, gaat het nog steeds! En ik maak mij sterk dat de botsing van wereldbeschouwelijke aard, die zich daarin uitdrukt, in hoge mate de emotionaliteit van de discussie verklaart. Na aldus de sociale context van de 'klassieke' geschiedschrijving in herinnering gebracht te hebben, wil ik er met nadruk op wijzen, dat haar 'burgerlijke' afkomst haar evenmin diskwalificeert als onvervreemdbaar erfgoed, als die van andere verworvenheden.

Het historisme is trouwens steeds verder uit hoge sferen afgedaald. Als geschiedbeschouwing heeft het in het marxisme een zeer aardse gedaante aangenomen, maar ook in die leer heeft het zijn kern, een diep besef van de historiciteit van het menselijk bestaan, niet prijsgegeven. Als methode is het - nauw verbonden met de filologisch-kritische tekstanalyse, maar daarmee zeker niet meer identiek - nog steeds de weg die iedere historicus - door 'verstehen' - moet gaan, als hij het menselijk bestaan in zijn telkens anders zijn wil 'kennen'. Dit geldt ook voor de historicus die zijn aandacht richt op aspecten die in tabel, grafiek of statistiek zijn vastgelegd.

Maar nu terug naar Schöffer. Wat voert hij tegen het stuk van Diederiks en Wes (Landes en Tilly) aan? Hij stelt de methodenstrijd centraal en plaatst tegenover elkaar de methode die uitgaat van 'de conceptie' en daaraan de gegevens toetst, en de methode waarvoor 'de descriptie' essentieel is 'en welke', zoals Bertels dat formuleert, 'op grond van de gegevens tracht te komen tot reconstructie van een daartoe uit het verleden afgeperkt onderwerp'. Schöffer stelt echter dat de samenhang tussen beide methodes 'van zeer wezenlijke betekenis is', niet alleen omdat beide op de bronnen steunen en daarmee op 'de zo verfijnde en verbeterde techniek van de historische bronnenkritiek' maar ook omdat vele 'conceptuele' historici al gauw naar beschrijving verglijden wanneer hun model onbruikbaar blijkt, en omgekeerd 'vele "descriptieve" historici haast ondanks zichzelf uitgaan van vooronderstellingen en er dan ook maar goed aan zouden doen deze expliciet te maken'. Zijn conclusie dat de toetsing van model en conceptie nooit kan slagen zonder descriptieve reconstructie, en descriptie nooit 'interessant' kan worden zonder hypotheses, licht hij dan vervolgens toe door kritiek op Tilly's, uit 1964 daterend, boek over *The Vendee. A Sociological Analysis of the Counterrevolution of 1793*, waarin deze een model van urbanisatie toetst, maar bewust het tijdselement uitsluit, waardoor 'een merkwaardig statisch beeld' van de opstand ontstaat. De wijze, waarop Tilly zich tegen 'de oudere geschiedenis' afzet 'bedroeft' Schöffer 'een beetje', omdat dit statische effect juist zijn oorzaak heeft in de afwezigheid van 'descriptie'.

Vervolgens komt hij dan met aanbevelingen voor verbeteringen van het opleidingsprogramma:

1) meer plaats voor bronnenkritiek en technieken van 'de kritisch-filologische methode';

2) vooral aandacht voor de descriptieve reconstructie, waartoe hij onder meer rekent 'de aanscherping van het tijdsbesef, waarbij onvermijdelijk traditionele overzichten van de geschiedenis van eigen cultuurkring als fond voor verder onderzoek zullen moeten gekend worden'; aandacht ook voor de plaats van het object

in ‘eigen tijd en groep, met de poging ook om “Verstehen” te wekken. Daarin besloten ligt tevens het besef en inzicht van de veranderingen in tijd- en groepsgelaagdheid’;
3) training in het schrijven, de compositie

van een betoog en de wijze van bewijsvoering met alle daarbij behorende spelregels[8].

Na wat ik hiervóór in verband met het historisme opgemerkt heb, zal het duidelijk zijn dat ik Schöffers wensen van harte ondersteun. Dat neemt echter niet weg, dat ik het, gezien zijn standpunt dat beide methodes in samenhang toegepast moeten worden, inconsekwent acht dat hij blijkbaar niet bereid is om in de opleiding aandacht te besteden aan de theoretische en methodologische vorming die zijn Leidse vakgenoten nodig achten. Ik zal verderop in mijn betoog op deze kwestie dieper ingaan.

Op dit punt aangeland zou ik mijn 'evaluatie' van beide posities begonnen zijn, als de filologisch-kritische component van mijn historisch geweten mij niet aangespoord had om, met alle waardering voor de voorlichtingsarbeid van Diederiks en Wes, naast de authentieke Schöffer-tekst ook het boekje van Landes en Tilly weer eens ter hand te nemen. De herlezing ervan heeft mij verrast. Niet omdat de inhoud zo sensationeel zou zijn - van de eerdere lectuur was mij niets bijgebleven -, maar omdat mij bleek dat de problemen die Landes en Tilly signaleren in een context thuis horen, die in het te sterk simplificerende stuk van Diederiks en Wes niet zichtbaar wordt.

Kortheidshalve vat ik mijn op- en aanmerkingen puntsgewijs als volgt samen:

1) het Amerikaanse onderzoek was zeer bewust sterk selectief. Overeenkomstig de 'terms of inquiry' en met het oog op 'its objectives' (te weten: het ontwerpen van een 'national policy' voor de social sciences, waaronder ook 'history as a social science' en 'psychiatry as a behavioral science') werd de enquête gehouden onder diegenen 'within and without the historical profession, who are in whole or in part engaged in work of a social science character and with that part of historical study and training that falls within the scope of social science'. 'This focus' - aldus Landes en Tilly - 'has no invidious implications', omdat geschiedenis nu eenmaal geen 'unitary discipline' is en de verschillende soorten historici elkaar nodig hebben[9]. Ja, juist zij die werken met sociaal-wetenschappelijke technieken behoren de 'humanistic approach to historical knowledge' te kennen en te appreciëren. 'We cannot afford to gain a world of numbers and models and lose our historical souls in the process'[10]. Landes en Tilly zien het onderscheid tussen de 'social science' en 'humanist' benadering derhalve als een 'heuristic device': het gaat hier om ideaaltypes, want vele, zo niet alle historici beschouwen zichzelf 'as both humanists and social

8. Terecht protesteert Schöffer, tegen de opmerkingen van Diederiks en Wes, dat de historicus er de voorkeur aan geeft alles 'mooi te verpakken in literair verzorgd proza'. Dit is trouwens een milde weergave van wat Landes en Tilly beweren: 'His (i.e. the historian's, Offr.) primary concern remains the story, and he prefers to weave his assumptions and interpretations into the account in such a way as not te detract from its fluency and interest. In general, he prizes subtlety more than precision' (Landes en Tilly, *History*, II). *Subtiliteit* contra *nauwkeurigheid*!

   Schöffer daarentegen betoogt: 'vormgeving in taal, - dat wil zeggen compositie, stijl, woordkeuze -, is niet alleen essentiëel, omdat hierdoor gedachtenwisseling tussen vakgenoten mogelijk wordt en de culturele functie van geschiedschrijving in de maatschappij kan worden vervuld, maar ook voor het onderzoek- en denkproces van de historicus zelf. Langs de weg van schriftelijke vormgeving wordt hij gedwongen eigen denkbeelden te ordenen, bewijsvoering te verharden en heldere overdracht van gegevens te verwezenlijken. Gelukt dat alles, dan wordt zulk een stuk geschiedschrijving een soort "kunstwerk", n'en déplaise het feit, dat de vakhistoricus gewoonlijk (helaas) geen begaafd kunstenaar is'.
9. Landes en Tilly, *History*, 1.
10. *Ibidem*, 2.

scientists'. Mijn conclusie: als er frustaties bij deze enquête geconstateerd zijn, dan moeten die gezocht worden bij diegenen (het gaat hier niet alleen om historici van opleiding) die zich met specifiek 'social-scientific'[11.] historisch onderzoek bezighouden;

11. Meer dan mijzelf lief is zal ik een dergelijke terminologie onvertaald laten.

2) de oorzaken van deze frustraties zijn in hoge mate van zeer praktische aard. Vergeleken met de andere 'social sciences' is geschiedenis een 'poor relation'. Historici krijgen minder geld, hebben een zwaardere onderwijstaak en zuchten onder zware administratieve besognes. Vooral zij die zich met de geschiedenis van de VS en West-Europa bezighouden hebben het moeilijk. Zij die zich in een 'area' (Latijns-Amerika, het Verre Oosten, Rusland enz.) gespecialiseerd hebben zijn meestal aan instituten verbonden die ruime subsidies genieten. Hier is meestal sprake van onderzoek in een ruimer sociaal-wetenschappelijk kader. Nauwe banden met andere sociale wetenschappen betekent: meer geld, minder onderwijs, meer onderlinge wetenschappelijke steun, dus minder frustraties.

Landes en Tilly stellen echter de methodieken - in de eerste plaats de kwantitatieve - zodanig centraal, dat men zich gaat afvragen of de inwoning in het huis der geschiedenis waarom ook zij heel hoffelijk verzoeken niet spoedig zou uitdraaien op het vertrek van de oude bewoners. Ik heb hierboven reeds gesteld, dat een vruchtbare discussie over methodische kwesties niet gevoerd kan worden zonder dat men in wijsgerig opzicht een standpunt inneemt. Niet zonder betekenis is het dan ook dat Landes en Tilly zelf toegeven, dat zij klassieke vragen als die naar het bestaan van een specifieke historische kennis op grond van het 'verstehen' nauwelijks aangeroerd hebben: zij richtten immers hun aandacht bijna uitsluitend op 'the social-scientific sector, loosely defined'.

De Amerikaans-Amsterdamse socioloog Alvin Gouldner wijst er echter op, dat ook methodologie als ideologie kan fungeren en haalt daarvan als voorbeeld Charles Tilly aan, op wiens nationale 'social accounting system' hij het volgende commentaar geeft:

> To the degree that the social sciences are modelled on the physical sciences, they entail the domain assumption that people are 'things' which may be treated and controlled in much the same manner that other sciences control their non-human materials;...[12].

Methodologie is niet slechts een 'purely technical concern', maar veel meer dan dat: 'for it is commonly infused with ideologically resonant assumptions about what the social world is, who the sociologist is, and what the nature of the relation between them is'[13]. Vanuit dit gezichtspunt gezien is dunkt mij de term 'humanistische' geschiedschrijving wel zéér gelukkig gekozen!

Ondanks hun betuiging van het tegendeel en - nota bene! - het feit dat de Amerikaanse enquête 'social-scientific historians' betreft, doe ik Landes en Tilly geen onrecht, als ik op grond van wat zij verspreid in hun boekje over aard en object van de geschiedwetenschap opmerken, vaststel dat zij de geschiedenis in de eerste plaats zien als een 'ancilla sociologiae' (sociologie staat hier voor 'de overige sociale wetenschappen') en derhalve ervan uitgaan dat zij zich haar vraagstelling en methodieken door deze 'social sciences' moet laten voorschrijven. Want, wat onderscheidt de bijdrage van de geschiedenis van die van de andere sociale wetenschappen aan de 'knowledge of man'? Antwoord: 'Perspective'. 'This is no

12. Alvin W. Gouldner, *The Coming Crisis of Western Sociology* (Londen, 1971) 49-50.
13. *Ibidem*, 51.

small matter', zeggen Landes en Tilly[14]. Neen, maar ook niet voldoende om de geschiedenis de status van *zelfstandige* discipline toe te kennen!

Maar daarnaar gaan hun gedachten dan ook niet uit, want hun historicus zal trachten 'to derive generalizations that will fit into the larger corpus of social and behavioral sciences'[15]; en daarom zal met name de 'historian as social scientist' 'selfconciously'

14. Landes en Tilly, *History*, 6.
15. *Ibidem*, 10.

streven naar 'methodological rigor'. Welnu, kwantitatief werk belichaamt - aldus Landes en Tilly - beter dan welke andere soort geschiedenis de pretenties en aspiraties van de historicus als 'social scientist'[16]. Vandaar dat het werk van Soboul, Cobb, Hobsbawn, Rudé c.s. methodologisch tot het klassieke type geschiedenis gerekend moet worden: de volgende stap moet zijn het verzamelen van 'case-studies' die zich voor een statistische bewerking lenen. De vernieuwing door Soboul c.s. ligt 'in *new questions* asked, sometimes of new sources drawn from a variety of contexts to permit comparison'. Hun interpretatie is primair kwalitatief[17].

Dat deze voorkeur voor de kwantitatieve methode inderdaad verre van waardevrij is en kan leiden tot een meestal onuitgesproken visie op de dynamiek van historische processen, blijkt uit een passage, waarin Landes en Tilly over het actuele belang van de historische demografie spreken en wel in verband met de toepassing van geboortebeperking in Frankrijk in de achttiende eeuw:

> Because of the precocity of this adaptation, France, which in the seventeenth and eighteenth centuries was far away the most populous and powerful nation in Europe, never shared in the population explosion of the industrial period *and* [curs. Offr.] lost forever the political preeminence she had enjoyed under Louis XIV and Napoleon[18].

Welke zijn de kenmerken van 'social-scientific history'[19]? Zij streeft naar '*collective history*, that is history directly linking the recorded experiences of large numbers of persons or social units to patterns of behavior or change'; zij tracht die gedragspatronen in termen van theoretische concepties en modellen te begrijpen; zij steunt vooral op de comparatieve methode, waaronder niet verstaan moet worden 'the pro-forma laying of parallel experiences side by side', maar een systematische analyse van gelijksoortige processen 'in different settings in order to develop and test general ideas of how those processes or phenomena work'. Wie Nederlandse vakgenoten, wier werkwijze verwant is aan de door Landes en Tilly voorgestane, beluistert, weet dat ook zij in grote onvrede leven met 'de' geschiedenis en in feite slechts deze collectivistische geschiedschrijving wetenschappelijk aanvaardbaar achten. Trouwens, ook expliciet stellen Landes en Tilly dat óók de gewone historicus zich vertrouwd moet maken met theorie, computertechnieken, modelbouw enz., omdat met name de contemporaine geschiedenis 'the real measurement' steeds ziet groeien en waar cijfers ontbreken, 'surveys' die zullen creëren[20]. Als de historicus deze 'hardest evidence' aan de sociologen overlaat, wat zal er dan van de geschiedenis overblijven? 'A truncated residue?' Dat gevaar bestaat inderdaad; echter - zo meen ik - niet alleen als men deze 'evidence' buitensluit en in verband daarmee nieuwe vraagstellingen aan outsiders overlaat, maar vooral ook als men deze middelpuntvliedende tendenties naar 'sociologiserende' historische deeldisciplines toeleidt en uit het oog verliest, dat de geschiedenis in een eigen specifieke

16. *Ibidem*, 14.
17. *Ibidem*, 43-44.
18. *Ibidem*, 59.
19. *Ibidem*, 71 vlg.
20. *Ibidem*, 74.

problematiek een zwaartepunt heeft. Want de geschiedenis heeft wel degelijk een niet afgeleide taak: zij moet streven naar wat Huizinga heeft genoemd een beeld van het verleden, maar wat ik liever met zijn leerling Romein wat aardser, wat sociologischer, wil noemen een integrale geschiedenis. Landes en Tilly besef-

fen heel goed, dat zo'n opvatting der geschiedenis methodologische consequenties heeft: opmerkingen over ‘history as art’ en over de tegenzin waarmee de historicus zijn confrontatie met de bronnen aan anderen overlaat, laten zij overgaan in de volgende passage:

> These values have, to be sure, a strong intellectual justification. In so far as history attempts to see things whole, it is, more than other disciplines, dependent on individual perceptions. Interpretation and understanding are never routine; there are too many variables to reduce the analysis to some kind of procedure[21].

Mijn conclusie: de discussie over de crisis in de geschiedwetenschap moet niet gevoerd worden vanuit de vraag naar de juiste methodieken, maar men moet zich allereerst afvragen: wat is haar object, wat is haar functie.

Bij dit streven ‘to see things whole’ kan men evenmin buiten de inzichten verkregen door een collectivistische benadering als buiten die welke een individualiserende aanpak oplevert. Sociologische benadering betekent abstraheren, betekent het vaststellen van fenomenen die bestaan bij de gratie van deelaspecten van individueel menselijk gedrag. Hoe regelmatiger, hoe meer voorspelbaar dit gedrag, des te beter acht de socioloog zijn onderzoek geslaagd. De mens als individu èn als speler van diverse, soms conflicterende sociale rollen zorgt er echter voor dat zich in historische situaties een configuratie van sociale en individuele factoren doet gelden, waarbinnen de voorspelbaarheid van het menselijk gedrag zeer kan variëren, ja, zelfs zo gering kan zijn dat erkende sociologische regelmatigheden gefalsifieerd worden. Het is de taak van de historicus al deze factoren, waaronder ‘de Grote Man’ als ‘Weichensteller’ (aldus Weber) kan fungeren, te identificeren en hun onderlinge relaties vast te stellen, ten einde tot een integraal beeld te komen. Dat naarmate het historisch perspectief dieper is, de voorspelbaarheid van ontwikkelingen aan waarschijnlijkheid wint, is evident. Maar evenzeer waar is, dat tendenties, van hoe groot gewicht zij ook mogen zijn, binnen een unieke situatie kunnen afbreken of omgebogen worden; en voorts: dat, ook al zou een bepaalde tendentie het ‘beeld’ gaan bepalen, wij als historicus de voorafgaande ‘situaties’ niet mogen mediatiseren, omdat zij door de tijdgenoot op specifieke wijze zijn beleefd.

De sociologie isoleert; de geschiedenis integreert. De socioloog wil weten wat onder die en die omstandigheden zal gebeuren en acht zich daarom instrument voor ‘policy makers’, de historicus is ook niet vies van deze wetenschap, maar laat in de eerste plaats zien wat er zoal kàn gebeuren. De historie maakt ons dus niet zozeer ‘klug für ein andermal’ als wel ‘weise für immer’: zij geeft minder zekerheden dan mogelijkheden, welke laatste echter niet minder fundamenteel behoeven te zijn dan de eerste, die wij trouwens misschien beter onmogelijkheden kunnen noemen. De geschiedenis biedt de mogelijkheid tot oriëntatie door ‘verstehen’. Ook door dèze historische ervaring kunnen we van het verleden leren.

Het zal duidelijk zijn, dat ik integrale geschiedenis opvat als sociale geschiedenis in ruime zin (en niet ‘with politics left out’); en tevens dat ik de historische ‘deeldisciplines’ (economische, sociale en kerkgeschiedenis enz.) als evenzovele

21. *Ibidem*, 21.

transmissiebanden zie, door middel waarvan geschiedenis en systematische wetenschappen elkaar wezenlijk kunnen verrijken.

De actualiteit en vooral ook de verstrekkende practische betekenis van al deze problemen in hun samenhang kan niet beter gedemonstreerd worden dan door in te gaan op een verslag dat drs J.R. Soetenhorst in de *NRC* van 8 november 1973 onder het hoofd ‘Historici

moeten meekunnen in de maatschappelijke slag' uitbracht van een gesprek met de Rotterdamse hoogleraren H. van den Brink en P.W. Klein, de eerste verbonden als rechtshistoricus aan de juridische faculteit, de tweede als economisch historicus aan de economische faculteit. Beide heren hebben met de historicus D.J. Roorda, destijds lector in de sociale geschiedenis aan de sociale faculteit in Rotterdam, nu hoogleraar in de algemene geschiedenis te Leiden, een plan opgesteld voor een Rotterdamse subfaculteit geschiedenis, waar - aldus de desbetreffende nota - een historicus gevormd zal worden, waarvan men mag verwachten dat hij door vertrouwdheid 'met de systematiek van maatschappijwetenschappen als recht, economie en sociologie' meer dan tot dusver mogelijk was, oog zal hebben voor 'de maatschappelijke regelmatigheden of wetmatigheden, welke mede de loop van het historische gebeuren bepalen'.

Men wil - aldus nog steeds het verslag in de *NRC* - 'een maatschappij-geschiedenis, een etiket dat boven rechts-, sociale en economische historie uitgaat[22]. Van den Brink voegt daar ter verduidelijking nog aan toe: 'Wij willen niet aansluiten bij de literair-filologische traditie, waarop de meeste Nederlandse geschiedenisstudies stoelen'. Op 'de klemmende vraag naar de toekomst' van abituriënten van zo'n nieuwe maatschappijhistorische opleiding antwoordde Klein dat hij nieuwe mogelijkheden zag: 'Bijvoorbeeld in beleidsfuncties bij nationale en internationale organisaties en in het bedrijfsleven'. Want:

> Actuele problemen ontstaan niet in het luchtledig: er is geschiedenis. Een voorbeeld: ontwikkelingseconomen zijn in principe pure technici, zonder historische kennis van [de?, Offr.] ontwikkelingslanden waar zij heen gaan. De historicus die is opgeleid in maatschappijwetenschappen kan relaties leggen voor vakspecialisten.

En dan weer de *NRC*: 'Van den Brink en Klein sluiten in hun ideeën over de geschiedenis duidelijk aan bij de maatschappelijke actualiteit en relevantie. Klein: 'Het gaat mij niet om de kennis van het verleden om der wille van dat verleden'. Zóver wil zijn rechtshistorische college echter niet gaan: 'Ik ga' - en dat is misschien een klein verschilletje met Klein - 'niet zover dat ik met het materiaal uit het verleden iets in het heden wil doen...'. Maar 'Klein': fel betogend: 'Waarom wil ik de maatschappij van vroeger leren kennen? Om er iets mee te kunnen doen, om achterliggende gedachten aan te vechten of te steunen... Voor mij moet de geschiedwetenschap "vermaatschappelijkt" worden'. De heren ontmoeten elkaar echter weer in hun verbazing over 'de onsystematische opleiding van historici in Nederland' en zeggen zich duidelijk geinspireerd te voelen door de structureel gerichte geschiedbeoefening in Frankrijk. En dan laat Klein de aap uit de mouw: de studenten zien geen patroon in hun opleiding,

> omdat de vakjes losstaan van elkaar. Denk maar eens aan de benamingen van de leerstoelen: vaderlandse geschiedenis, algemene geschiedenis. Zijn

22. Er zouden drie studierichtingen moeten komen: de economisch-historische richting, de sociaal-historische richting en de rechts-historische richting.

dat studieobjecten? Zo'n leerstoel behoeft niet te verdwijnen, maar het is te eenzijdig om een studieprogramma op te bouwen...

Waar Landes, doortrokken als zijn denken is van de cultuur van zijn vak, steeds weer zijn ijver de teugels aanlegt, draaft Klein ongeremd op het doel af: de ontbinding van de geschiedenis in 'vakjes'[23] volgens het plan: een economisch-historische, een sociaal-histo-

23. Een dergelijke opsplitsing gaat rechtstreeks in tegen de geest van de groep rond de *Annales*, waarop de Rotterdammers zich beroepen. Febvre c.s. staan een integrale geschiedenis voor die onder de sociale wetenschappen de plaats van eerste onder de gelijken behoort in te nemen.

rische, en een rechtshistorische richting; maar - zegt Klein - er valt ook nog te denken aan medische en technische geschiedenis, dat wil zeggen historische aspectwetenschappen die min of meer in combinatie met elkaar aan andere sociale wetenschappen vastgekoppeld worden ten einde variëteiten 'maatschappijgeschiedenis' te krijgen, 'om er iets mee te doen'.

Ik vind het Rotterdamse plan als knuppel in het wat conservatieve historische hoenderhok heilzaam; ik vind de strèkking ervan verwerpelijk, omdat het de neiging van egocentrische (of imperialistische) specialisten om hun belangstellingssfeer te verabsoluteren versterkt en - wat veel erger is - op het uiteenvallen van de geschiedwetenschap in aan corresponderende systeemwetenschappen ondergeschikte onzelfstandige vakjes anticipeert.

Dat 'algemene geschiedenis' geen studieobject is, zal niemand Klein bestrijden. Maar als Leids docent weet hij toch dat sinds Fruin de vaderlandse geschiedenis de harde kern van de geschiedenis opleiding is geweest en dat sinds de dood van Huizinga en Colenbrander ook in Leiden de 'algemene geschiedenis' - de 'restgeschiedenis' - naar tijdvak en 'area' opgedeeld wordt? De vaderlandse geschiedenis (een prachtobject voor area study!) is een zinvol kader waarbinnen men op de meest geavanceerde wijze structurele geschiedenis kan beoefenen. Het zelfde geldt ook voor de studie van periodes. Als Klein zou zeggen dat de huidige indeling daarin gebrekkig, want historisch gegroeid is, zou ik daar van harte mee instemmen. Maar dat bewijst slechts dat de geschiedenis zich meer dan tot dusver moet richten op één van haar specifieke problemen, de periodisering, hetgeen men aan geen der deeldisciplines kan overlaten, tenzij men reeds bij voorbaat voor een monocausale (bijvoorbeeld een economistische) verklaring van de historische ontwikkeling gekozen heeft. De verkaveling van de geschiedenis in richtingen 'maatschappijgeschiedenis' die zich oriënteren aan een systematische discipline, betekent dat specifieke bijdragen van het historische denken zullen verschralen, waarbij ik tevens erop wijs dat de geschiedenis slechts haar functie als 'een algemeen aanvaard element in de cultuur' (Diederiks en Wes) kan vervullen, als zij als integrale geschiedenis deze historisch-wetenschappelijke activiteiten richting geeft.

In ieder geval is één ding duidelijk: als er Nederlandse historici zijn die zich in het Amerikaanse rapport zullen herkennen, dan zijn dat 'social-scientific historians' als Diederiks en Wes die zich terecht willen oriënteren op - globaal gesproken - 'de sociale faculteit' omdat zij de wetenschappelijke en materiële steun die zij niet kunnen missen in de eigen vakkring niet in voldoende mate vinden; en mèt hen de Rotterdamse heren die, zoals zij zelf zeggen, geisoleerd staan in hun faculteiten, naar ik aanneem omdat men daar onvoldoende oog heeft voor wat de geschiedenis aan het denken over 'mens en maatschappij' kan bijdragen.

Een opvallend feit nu is, dat de historici, vaak als gevolg van evidente onwetendheid omtrent de problemen van hun collega's der 'social sciences' tegenover het machtsvertoon van die kant sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog merkwaardig defensief staan. Zelden stellen zij vragen als: hebben jullie nu werkelijk een algemeen aanvaard corpus van theoretische kennis die ons ook nieuwe inzichten in historische structuren en processen kan geven?; en: in hoeverre kunnen jullie op grond van theorie en research bijdragen tot de beleidsvorming door overheid en bedrijfsleven[24.]?

24. Ik spreek hier niet over de meest exacte der sociale wetenschappen, de economie, die trouwens het minst de geschiedenis nodig heeft.

Wat die eerste vraag betreft dit: de de sociologen - ik bepaal me tot hen, omdat de relatie van ons vak tot de sociologie van principiëler betekenis is dan die tot bijvoorbeeld de economische wetenschap - hebben

zich als studieobject gekozen de min of meer stabiele structuren en processen van sociale aard[25]. Ofschoon het al verdienstelijk is, dat zij ettelijke structuren en processen hebben blootgelegd, blijven ze als 'scientists' niet bij descriptie staan maar trachten tot opstelling van structuur- en bewegingswetten te komen. Welnu, waarvan de vaak slecht geïnformeerde (inderdaad!) historicus geen notie heeft, dat is het feit dat als het op het opstellen van een balans van al dat theoretiseren aankomt, dè sociologische theorie een bundel van al dan niet met elkaar in overeenstemming te brengen theoretische gezichtspunten blijkt te zijn. Zo leidt bijvoorbeeld het uitstekende handboek van Walter L. Wallace *Sociological Theory* in tot

> eleven (plus one 'missing link') current, influential, and explicitly formulated theoretic viewpoints in sociology. It therefore describes current thinking regarding 'what is to be observed' in any given future sociological investigation and regarding 'the form in which the results' of such an investigation may be expressed[26].

Die elf 'theorieën' zijn dan: ecologisme, demografisme, materialisme, psychologisme, technologisme, functioneel structuralisme, ruil structuralisme, conflict structuralisme, symbolisch interactionisme en functioneel imperativisme, aan welke 'ismen' de illustere namen van onder anderen Parsons, Merton, Homans, Ogburn, Blau, Dahrendorf en Marx verbonden zijn. Een historicus die van zo'n theorie kennis neemt zal vaak in de ban van het betoog raken, geimponeerd zijn door de consistentie ervan, maar àls hij al die *embarras du choix* heeft kunnen overwinnen zal hij eerder ontdekken dat zijn historische gegevens zijn uitverkoren theorie bevestigen, dan dat omgekeerd deze hem inzichten in specifieke historische situaties verschaft die hij anders niet verworven zou hebben. Wil dit zeggen dat hij dus geen kennis moet nemen van dè sociologie? Integendeel, want deze scherpt zijn blik voor sociale fenomenen en verschaft hem het begrippenapparaat dat hem in staat stelt daarover exact te denken en te schrijven. Geen geringe winst!

Maar hoe staat het nu met de hiervoor gestelde vraag naar het nut van de sociologie voor de vorming van beleid? Ik maak mij sterk dat niet alleen de historicus op de aangegeven wijze van de theorie profiteert. Ook de sociale onderzoeker zal langs deze weg de hem toegewezen sector van de sociale realiteit benaderen. Zijn bijdrage tot de oplossing van problemen van macro- en microsociologische aard ligt in de eerste plaats in het feit dat hij - geleid door theoretisch inzicht en vooral gebruik makend van kwantitatieve methodieken! - een contemporaine realiteit doorzichtiger maakt. Maar ook al zal de socioloog, indien gevraagd, beleidsvoorstellen doen, toch zullen de 'policymakers' - althans dit hebben mij sociologen menigmaal verzekerd - de research resultaten in de eerste plaats gebruiken *ter orientatie* in de materie, inzake waarvan zij beslissingen moeten nemen. Met andere woorden: het sociologisch rapport is in principe op geen andere wijze 'nuttig' voor bijvoorbeeld de oplossing van problemen die voortvloeien uit de noodzaak de gemeentelijke indeling in een provincie te wijzigen, dan de historische analyse voor een ander doel. Maar al zal in het rapport de nadruk liggen op de volledigheid van de voor de opdracht relevante

25. Aldus J.A.A. van Doorn en C.J. Lammers in hun *Moderne sociologie* (Utrecht, 1959) 24.
26. Walter L. Wallace, *Sociological Theory. An Introduction* (Londen, 1969) X-XI.

gegevens, toch kan - de vaak zeer simpele historische inleidinkjes bewijzen dat - het historisch perspectief niet gemist worden: ter verklaring van de taaiheid van attitudes en structuren.

Terecht betogen Van den Brink c.s. dat men maatschappelijke problemen in een historisch

perspectief moet zien. Ik neem zelfs aan dat zij dit perspectief zelfs verder naar het verleden willen verlengen dan hun collega's van de respectievelijke systematische wetenschappen nu al in theorie zijn bereid te doen, maar dat is een opvatting, die eerst nu, nu er indicaties zijn dat de sociologie zelf in een crisis geraakt, langzamerhand veld wint. Het geweldig optimisme, waarmee men na 1945 aan de slag ging met het doel op grond van een waardevrije sociale wetenschap door middel van 'social engineering' bij te dragen tot hervorming van de maatschappij, is in deceptie geëindigd. De vrij jonge wetenschap kon de te hoge verwachtingen niet honoreren. De sociologen bezinnen zich nu op hun vak en gaan inzien dat hun diverse theorieën, verre van waardevrij te zijn, berusten op impliciete premissen en zelf vrucht van sociale situaties zijn. Zij wenden zich tot klassieken van het vak: Tocqueville, Marx, Durkheim, Simmel, Weber, maar distantiëren zich niet zelden van de grootmeester van deze tijd, Talcot Parsons.

Dat de historiciteit van de sociale realiteit van dit proces van herwaardering in toenemende mate ook bij de theorievorming erkenning zal vinden, blijft een voorspelling, maar ik waag haar te doen. Ik ben dan ook van mening, dat er geen behoefte is aan het hybridische wezen 'maatschappijhistoricus', dat noch historicus noch socioloog enz. zou zijn. Wat de maatschappij nodig heeft zijn ten eerste sociologen, juristen, economisten die historisch hebben leren denken, niet omdat men uit het verleden iets kan leren[27], maar omdat hun eigen theoretici tot het inzicht gekomen zijn, dat hun wetenschap niet ahistorisch kan zijn; ten tweede - maar niet op de tweede plaats! - historici die hun vak als integrale (structurele, sociale) geschiedenis beoefenen; ten derde specialisten in de deelaspecten der geschiedenis (bijvoorbeeld economische geschiedenis, sociale geschiedenis als geschiedenis van sociale groepen en hun onderlinge relaties enz.), wier opleiding de gezamenlijke taak moet zijn van de historische vakgroep (subfaculteit) en van de desbetreffende systematische wetenschap. Het Rotterdamse plan voor een subfaculteit maatschappijgeschiedenis komt er mede op neer dat men zich neerlegt bij het feit dat zowel de opleiding van sociologen als die van historici te wensen overlaat.

Dat de geschiedenisopleiding ernstige gebreken vertoont, is ook mijn vaste overtuiging. Maar men zal begrepen hebben, dat die overtuiging gegroeid is vanuit een visie die meer overeenkomt met die van Schöffer dan met de ideeën van Landes en Tilly (Diederiks en Wes), waarin mijns inziens een tendentie besloten ligt die wijst naar de 'ontbinding in factoren' die de Rotterdammers ons voor ogen getoverd hebben. Juist daarom echter vind ik Schöffers voorstellen voor verbetering van de opleiding te uitsluitend gericht op consolidatie van het beproefde. Mijns inziens hebben alle studenten evenzeer een zorgvuldig doordachte inleiding tot sociaalwetenschappelijk denken nodig. Zij moeten vertrouwd zijn met de belangrijkste begrippen en theorieën uit de sociologie en politicologie en vooral ook zodanig wegwijs gemaakt worden, dat zij zelf in staat zijn voor werkcollege en scriptie de ter zake doende sociaalwetenschappelijke literatuur op te sporen. Een scriptie over bijvoorbeeld nationalisme die uitmunt door onbekendheid met wat de 'social

27. Klein: 'Natuurlijk geeft de geschiedenis geen pasklaar recept hoe je nu problemen moet aanpakken. Maar een studie over bureaucratie in de loop der eeuwen of over het begrip "welvaart" onthult toch iets, waar je nu je voordeel mee kunt doen'. Ongetwijfeld. Maar ik zie al de spotlichtjes in de ogen van 'sociale wetenschappers', zo niet een sarcastische plooi om hun lippen, als een 'gewoon' historicus het zou wagen dit als antwoord te geven op hun pertinente vraag naar het nut van zijn wetenschap!

scientists' hierover geschreven hebben, moet een onmogelijkheid worden. Het verleden leert men immers evenzeer kennen door kennis van het heden, als het omgekeerde het geval is. Wil men daarom het historisch besef verfijnen, dan moet ons denken over

sociale fenomenen goed geschoold zijn. Royale toelating van de sociale wetenschappen op ons vakterrein, zal tevens duidelijk maken dat hun waarde onmiskenbaar, maar tevens zéér betrekkelijk is. De onvrede die met name studenten aan de dag leggen over het ontbreken van enige sociaal-wetenschappelijke vorming - voor een niet gering gedeelte toe te schrijven aan de overspannen verwachtingen die men daarvan heeft - zal pas verdwijnen, wanneer zij zelf mogelijkheden en grenzen daarvan hebben leren kennen. Ik neem aan, dat een dergelijke duidelijkheid de docenten niet minder goed zal doen. Blijft men de boot afhouden, dan zullen economische en sociale geschiedenis de rol van 'alternatieve geschiedenis' toebedeeld krijgen, omdat men daar althans met de stòf mag omgaan, die de sociale wetenschappen op zo wetenschappelijke wijze benaderen. Daardoor zouden de sociale en economische geschiedenis echter hun functie als welomschreven specialismen verliezen en tevens aan betekenis voor de integrale geschiedschrijving inboeten.

Landes en Tilly hebben aangetoond, dat frustraties vooral aanwezig waren bij historici die van sociaal-wetenschappelijke technieken enz. gebruik wensten te maken, maar òf daartoe niet de middelen hadden òf daartoe de opleiding misten. Dat is een probleem dat steeds meer zal gaan spelen met name voor de sociaal en economisch historici en de historische demografen. En laten wij ons zelf niets wijs maken: het is binnen de literaire faculteiten niet op te lossen; en ook: een incidenteel beroep op kennis en apparatuur van buiten zet weinig zoden aan de dijk. Géén oplossing is integratie van de geschiedenis in de sociale faculteit: zolang wij niet willen dat zij verschraalt tot een historiserende aspectwetenschap, is dat onaanvaardbaar. Maar wel zullen nauwe geïnstitutionaliseerde banden aangekoopt moeten worden met economen, sociologen enz. De opleiding van economischhistorici, sociaal-historici enz. moet een zaak worden van historici en economen enz. gezamenlijk. Dan pas is een 'social-scientific' beoefening van de sociale en economische geschiedenis mogelijk, omdat immers voorwaarden hiervoor zijn intensief contact met de collega's van de sociale wetenschappen en het beschikbaar zijn van de nodige apparatuur.

Of de vakgroep (subfaculteit) geschiedenis dan wel de sociale faculteit enz. voor de opleiding van sociaal-historici enz. als formeel onderdak moet dienen, laat ik in het midden. Ook al zou men voor het laatste kiezen - waarvoor veel te zeggen zou zijn- dan moet de desbetreffende opleiding mede een zaak van de historici blijven. De sociaal-wetenschappelijk georiënteerde historici behoeven zich, bij een dergelijk licht samenwerkingsverband, niet meer geïsoleerd en daardoor gefrustreerd te voelen. Zij kunnen dan zelfs naar twee kanten nuttig zijn: naar de kant van de zich historiserende sociologie en naar de kant van de collega-historici die, ieder in hun tijdvak of 'area', een integrale geschiedschrijving op hun program hebben staan. Ik acht het niet uitgesloten, dat men uit vrees voor nog meer verwarring en irritatie geneigd is kwesties als deze als minder urgent in de ijskast te zetten. Maar het is hier niet de plaats om er verder over uit te weiden. Eén ding echter moet me toch van het hart: als een op de totaliteit van het menselijk bestaan gerichte wetenschap hoort de geschiedenis, met de wijsbegeerte, thuis in een centrale interfaculteit[28].

De door de OSGN geformuleerde vraag was: Is er een crisissituatie en zo ja, is zij dan van conjuncturele of van structurele aard? Mijn antwoord kan niet anders zijn

28. In het CS van de *NRC* (11-1-1974) betoogt dr. J. Stellingwerff in zijn essay 'De universele universiteit' hetzelfde.

dan dit: vooral in de sociaal-economische hoek is men geneigd om, redenerend vanuit eigen onbehagen, te concluderen tot het bestaan van een crisis van structurele aard. Ik meen echter, met Von der Dunk, dat zolang er om methodieken getwist wordt, we te doen hebben met een

periodieke verjongingskuur; maar ik meen óók, dat wanneer wij ons bepalen tot de methode-Coué, een omslag dreigt van conjuncturele in structurele crisis, waarbij we een goede kans lopen - om met Landes en Tilly te spreken - 'our historical souls' te verliezen.

Ter afsluiting van deze beschouwing wil ik de overige bijdragen tegen de achtergrond van de gegeven vraagstelling en mijn daarbij aanknopend betoog plaatsen. M.C. Smit, hoogleraar in de wijsbegeerte van de geschiedenis en in de middeleeuwse filosofie en neoscholastiek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, en J.H.J. van der Pot, die de wijsbegeerte der geschiedenis in Leiden doceert, geven beide een betoog vanuit historistische posities. (Ik wrijf hun natuurlijk geen historistische ideologie aan!) In zijn 'Kanttekeningen bij de huidige discussie over de plaats der geschiedenis' stelt Smit vast dat de grondproblemen dezelfde gebleven zijn. Dat is ook de teneur van mijn betoog. Alleen ik zeg: vroeger kwam men niet verder dan het recept, nu wil men het drankje! Smit beperkt zich vervolgens tot het aanstippen van vier 'moeilijkheden' bij de generaliserende benadering van de geschiedenis. Hij meent dat ook Febvre c.s. de menselijke vrijheid, de eenmaligheid van de individu te kort doen. De Amsterdamse filosoof eindigt met de vraag ('de knuppel in het hoenderhok') of het niet tijd wordt weer eens het oude probleem van de zin der geschiedenis aan de orde te stellen.

Van der Pot geeft, rustig betogend, in een zeker voor studenten informatief stuk zijn visie op 'De zin van de beoefening der geschiedenis'. Zijn argumenten zijn bekend, maar ze zijn er niet minder juist om. Zijn pleidooi voor 'zuivere wetenschap' lijkt mij zeer opportuun.

Vanzelfsprekend is men zeer benieuwd naar wat B.H. Slicher van Bath, emeritus hoogleraar in de agrarische geschiedenis te Wageningen, eminent beoefenaar van de kwantitatieve geschiedenis, op de gestelde vraag zal antwoorden. Hij beperkt zich uitdrukkelijk tot het historisch *onderzoek*. In 'Historisch onderzoek: conjuncturele of structurele verandering?' maakt hij heel nuchter de balans op. Boven termen als 'crisis' en 'depressie' geeft hij de voorkeur aan het meer neutrale 'verandering'. Zijn eindoordeel verdient in extenso geciteerd te worden:

> Samenvattend luidt de conclusie, dat de structurele verandering is opgetreden of zich nog zal manifesteren bij bepaalde vormen van organisatie van wetenschappelijk onderzoek, bij het gebruik maken van een enkele soort van apparatuur, bij enkele onderzoekthema's en bij toepassing van bepaalde aan andere wetenschappen ontleende methoden. Overigens dient opgemerkt te worden, dat de mogelijkheden van structurele veranderingen in het Nederlands historisch onderzoek binnen beperkte grenzen liggen tengevolge van gebrek aan goed bronnenmateriaal. In het overige historisch onderzoek - en dat is vermoedelijk kwantitatief nog een zeer groot deel - voltrekt zich een conjuncturele verandering, het steeds voortgaande vernieuwingsproces. Een toekomst met minder radicale wijzigingen en ook minder grootse perspectieven dan sommigen hopen en verwachten. Wellicht is dit een geruststelling voor de bevreesden.
> In de discussie over de veranderingen in het historisch onderzoek zal men in de gedachte moeten houden, dat er steeds Einzelgänger zullen blijven, die door hun inspiratie en individuele visie even waardevolle bijdragen

tot het begrip van het verleden kunnen leveren als onderzoekers in teamverband.

Aldus Slichter van Bath.

In zijn gedegen verhandeling ‘Over geschiedwetenschap en historisch besef’ benadert F.R. Ankersmit, als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Historisch Instituut

te Groningen, de problematiek vanuit een dubbele vraagstelling. De eerste vraag luidt: In hoeverre hebben de historici zèlf op louter 'binnenhistorische gronden' hun twijfels aan de traditionele methodes en aanpak? Zijn antwoord: Gezien kwantiteit en kwaliteit der productie is er geen reden om van een crisissituatie te spreken. Maar als men 'de onzekerheid' die bij de historici zelf leeft als criterium aanlegt, dan is dat waarschijnlijk wèl het geval. Ook Ankersmit stelt onwetendheid die tot onzekerheid leidt, vast. Alleen, hij zoekt die op wetenschapstheoretisch gebied. Hij wijst erop, dat van logisch-empiristische zijde vele argumenten zijn aangevoerd voor de wetenschappelijkheid van de traditionele geschiedschrijving, maar dat merkwaardig genoeg de 'humanistische' historici 'weinig op de hoogte schijnen te zijn van de hulp en morele steun die hun door de logisch-empiristen geboden wordt'. Reeds dit zou - meen ik - al voldoende reden moeten zijn om voor een zekere wijsgerige scholing in het leerprogramma plaats in te ruimen. De tweede vraag luidt: Werkt 'het huidige intellectueel klimaat' een crisisgevoel in de hand?

Ofschoon Ankersmit beantwoording van die vraag min of meer 'koffiedikkijkerij' vindt - en onder dat voorbehoud - gelooft hij toch te mogen spreken van een aanstaande 'death of the past'. Niet omdat, zoals Plumb beweert, onze vertechniseerde maatschappij licht met het historisch gegroeide breekt, maar omdat het metafysisch oordeel ('metafysisch paradigma') 'mens en maatschappij zijn historische zijnden', dat sinds ca. 1750 ons historisch denken is gaan bepalen, opzijgedrongen wordt door het paradigma van de jaren daarvóór, 'de mens is een zedelijk wezen'[29]. Aanvaardt men het tweede paradigma dan zal men niet meer zoeken naar 'de contextuele gebondenheid van het menselijk doen en laten', maar naar de 'zedelijke motieven' van menselijk handelen. In dit licht bezien - aldus Ankersmit - is de strijd tussen Schlosser en Ranke er niet een tussen wetenschappelijkheid en moraliseren, maar tussen twee metafysische paradigma's, waartussen op binnenwetenschappelijke gronden niet gekozen kan worden. Een uitspraak waarbij ik vragen voel rijzen, zoals bijvoorbeeld die naar wat Ankersmit in dit verband onder 'binnenwetenschappelijk' verstaat.

Ankersmit beoordeelt een dergelijke ontwikkeling niet bij voorbaat negatief: 'het zou goed kunnen zijn, dat men liever naar de juistheid van het menselijk handelen en denken dan naar de gebondenheid van dat handelen en denken aan de context waarin het plaatsvond, vraagt'. Hij acht het ook niet uitgesloten - ik trouwens óók niet - dat men eens zal spreken over de negentiende en twintigste eeuw als de eeuwen van het 'socio-historisch besef'. Daar die uitspraak natuurlijk alleen maar uit een ander besef gedaan zou kunnen worden, heeft het zin na te gaan welke tekenen van een dergelijke ontwikkeling Ankersmit heeft waargenomen. Welnu, neo-marxistische uitwassen, structuralistische malaise, veldwinnende invloed van 'de toch wel a-historische, logisch gerichte Angelsaksische filosofie', maar vooral 'de recente renaissance van het natuurrecht' zijn hem evenzovele indicaties voor de juistheid van zijn prognose.

Mag ik tegenover Ankersmits 'koffiedikkijkerij' de mijne stellen? Ik zou dan het volgende willen aanvoeren: 1) in de sociale wetenschappen stijgen de papieren van de 'historiciteit'; 2) Stephen Toulmin constateert hetzelfde op het terrein van het wijsgerig denken over de natuurwetenschappen. In een artikel 'Rediscovering History'

29. Verderop spreekt Ankersmit over 'de mens als redelijk wezen'. Hij bedoelt waarschijnlijk 'de mens als redelijk en zedelijk wezen dat zich naar absolute normen behoort te gedragen'.

van 1971, roept hij uit: Vergelijk eens de boeken van de Hempels, Carnaps, Braithwaithes en Nagels uit de jaren vijftig met die welke nu op dit gebied verschijnen[30]; 3) de belangstelling voor het marxisme onder studenten is mede toe te schrijven aan de historistische inslag van deze leer der

30. *Encounter* (Januari 1971) 53 vlg.

sociale dynamica; 4) wij kunnen onze onschuld van vóór het historisme niet herwinnen. De studie van het natuurrecht kreeg door Hitleriaanse 'Umwertung aller Werte' een sterke impuls, maar de vraag is of die impuls niet zal verflauwen; een recensent van het door Ankersmit in een noot genoemde boek van John Rawls, *A Theory of Justice* (Oxford, 1972), merkt op dat deze 'justice' primair 'a virtue of social institutions rather than of individual people' is; en voorts dat Rawls zich bewust beperkt heeft tot 'social justice within a single society'[31]. Maar nogmaals: ik stel slechts mijn indicaties tegenover die van Ankersmit.

Tot hiertoe heb ik de bijdragen tot deze bundel zonder moeite in betrekking tot de voorgelegde vraag kunnen brengen. Met de twee resterende beschouwingen weet ik echter niet goed raad. Fr. de Jong Edz., hoogleraar in de nieuwste geschiedenis aan de sociale faculteit van de universiteit van Amsterdam, schrijft in zijn 'Kleine Historiologie', 'tegen het verleden' ('Een ieder beoefent altijd geschiedenis, zolang hij in leven is, in de hem toegemeten tijd'), 'tegen het incidentalisme' (om daarvan af te komen moeten we 'iets als het begrip verzameling van de wiskunde stelen, dacht ik'), 'tegen het specialisme' (de geschiedenis moet een interdisciplinaire wetenschap zijn, moet 'sociale geschiedenis' zijn) en 'voor de menselijkheid', met als conclusie: 'Geschiedenis kan het niet stellen buiten het narratieve element'.

Misschien moet men de turbulente Amsterdamse sfeer ervaren hebben om de zin te begrijpen van een uitspraak als: 'Beoefening van de geschiedenis is daarentegen het dagelijks door persoonlijk, politiek en sociaal gedrag ingrijpen - een beetje ingrijpen of ook wel làten ingrijpen - in zijn levensomstandigheden'. Kortom: een hoogst merkwaardige concoctie voor hedendaagse kwalen waarin met een beetje goede wil een flauwe smaak te bespeuren valt van Marx, Romein en een bepaald soort activisme dat het noch met de historia noch met de logos erg nauw neemt[32].

E.E.G. Vermeulens[33] 'Prolegomena tot een Romeinstudie' is een gemiste kans. Niets over wat Romein als marxist, als dialecticus, als beoefenaar van de integrale geschiedschrijving ons nu nog te zeggen heeft! Alleen een aantal tips voor een 'Romeinstudie' die slechts waarde hebben voor hem die ze geeft; anders gezegd: een reeks open deuren, waardoor wij Vermeulen gaarne zelf zouden zien binnengaan.

Laat ik mijn beschouwing eindigen met mijn waardering uit te spreken voor het constructieve initiatief van de OSGN waarvan deze bundel het in menig opzicht zo nuttige, ja soms verrassende, resultaat is. Echter, wèl nog deze kritische opmerking: ik had graag een practiserend marxistisch historicus over al deze zaken gehoord. Het

31. *Encounter* (November 1973) 73 en 76. Ik wil hier bovendien naar aanleiding van Ankersmits uitspraak dat de 'a-historische, logisch gerichte Angelsaksische filosofie zijn invloedssfeer voortdurend ziet uitbreiden', opmerken dat Bryan Magee - de Fons Elders van Engeland - in zijn bundel gesprekken met Britse filosofen (waaronder Ayer, Ryle, Popper) meent te kunnen constateren dat er in Engeland zelf geen 'prevailing orthodoxy' meer is, en zijn gesprek met Anthony Quinton aldus samenvat: we begonnen omstreeks 1900 met een hegeliaanse orthodoxie en nu - in de '1970's' - zien we dat de 'intelligent young' zich weer voor de Duitse idealisten (niet alleen Hegel en de jonge Marx) gaan interesseren. Zie Bryan Magee, ed., *Modern British Philosophy* (Londen, 1973) 7 vlg. en 29.
32. Ik herinner in dit verband aan De Jongs gesprek met Schöffer, beiden leerlingen van Romein, naar aanleiding van het conflict onder de Amsterdamse politicologen, in *Vrij Nederland* van 24 maart 1974.
33. Vermeulen doceert theoretische geschiedenis en wetenschapsfilosofie aan de Sociale faculteit van de GU te Amsterdam.

wordt tijd, dat ons ook vanuit die hoek klare wijn geschonken wordt. Maar misschien is dat iets voor een volgende OSGN Wetenschappelijke Publikatie.

Privé-financiële structuren en methodologische problemen Naar aanleiding van publikaties betreffende de Zuidelijke Nederlanden en het Luikse (veertiende tot achttiende eeuw)

L. Van Buyten

De sectie Geschiedenis van het zesentwintigste Vlaams Filologencongres, dat plaats vond te Gent van 29 tot 31 maart 1967, had als algemeen thema gekozen 'Bronnen en methoden voor de studie van de vermogensgroepen van de late Middeleeuwen tot de negentiende eeuw'[1]. Dit gelukkig initiatief had zijn aanzet gevonden (geen inspiratie, want ook hier te lande hield men zich sedert lang met dergelijke onderzoekingen bezig!) in het op 15 en 16 mei 1965 te Saint-Cloud, onder het voorzitterschap van E. Labrousse gehouden Colloque d'histoire sociale[2]. Te Gent had R. van Uytven het in een brede en synthetiserende zin over de methode en over de verschillende mogelijkheden van de aanpak van een studie der stedelijke vermogensgroepen; ofschoon hij in zijn betoog vooral de veertiende tot en met de zestiende eeuw in het oog hield, mag beweerd worden dat zijn beschouwingen vaak ook voor de zeventiende en voor de achttiende eeuw valabel zijn. Hij pleitte enerzijds voor een 'impressionistische' (bedoeld wordt: over alle mogelijke facetten handelende en niet alleen een statische) beoefening der sociale geschiedenis en anderzijds voor de inschakeling of voor de situering van de afzonderlijk onderzochte gevallen (personen, families, groepen) in een soort financiële gradatie der individuen binnen een bepaalde stad, een gradatie verkregen op basis van een bewerking der zogenoemde 'capitatiebe-

1. De tekst der referaten en hun bespreking vindt men in de *Handelingen van het XXVIe Vlaams Filologencongres* (Gent, 1967): R. van Uytven, 'Bronnen en methoden voor de studie van de vermogensgroepen in de steden (14e-16e eeuw)', *ibidem*, 377-393 (recensie in *BGN*, XXII (1969) 353); J. Craeybeckx, 'Stedelijke bronnen voor de studie van de vermogensgroepen in de 18e eeuw', *ibidem*, 394-402 (recensie in *BGN*, XXII (1969) 368); J. Hannes, 'Kwantitatieve methode en sociale geschiedenis', *ibidem*, 402-407 (zie ook *idem*, 'L'histoire sociale: problèmes de méthode et application aux sources bruxelloises du XIXe siècle', *Cahiers bruxellois*, X (1965) 240-267, zie *BGN*, XXII (1969) 415 en H. Balthazar, J. de Belder, J. Hannes en J. Verhelst, *Bronnen voor de sociale geschiedenis van de XIXe eeuw (1794-1914)*. Interuniversitair centrum voor hedendaagse geschiedenis. Bijdragen, XVIII (tweede bewerkte en aangevulde uitgave; Leuven-Parijs, 1965); Th. van Tijn, 'Sociale geledingen in Amsterdam, ca. 1855-1891', *ibidem*, 407-415.
2. Gepubliceerd als *L'histoire sociale. Sources et méthodes. Colloque de l'école normale supérieure de Saint-Cloud* (*15-16 mai 1965*) (Parijs, 1967). Ook het colloquium van 1966 in de Sorbonne, ingericht door professor R. Mousnier, was aan deze problematiek gewijd: R. Mousnier, ed., *Problèmes de stratification sociale. Actes du colloque international* (*1966*). Publications de la Faculté des Lettres et Sciences humaines de Paris-Sorbonne, reeks Recherches, XLIII (Parijs, 1968).
   Reeds op het Internationaal congres der historische wetenschappen te Rome in 1955 had E. Labrousse belangstelling gevraagd voor de studie der vermogensgroepen tijdens de achttiende en negentiende eeuw: 'Voies nouvelles vers une histoire de la bourgeoisie occidentale aux XVIIIème et XIXème siècles (1700-1850)', *Comitato internazionale di scienze storiche. X congresso internazionale di scienze storiche. Roma 4-11 settembre 1955. Relazioni*, IV, *Storia moderna* (Florence, 1955) 365-396. Het discussieverslag in: *Atti del X congresso internazionale Roma 4-11 settembre 1955*. Comitato internazionale di scienze storiche (Rome, 1957) 514-530.

lastingskohieren' en van documenten met een gelijkaardig karakter. Deze gradatielijst fungeert bij hem als het ware als een middel om sneller algemeen geldende resultaten te bekomen[3]. J. Craeybeckx zocht dit laatste op het gebied der steekproeven. Hij behandelde de achttiende eeuw en besprak één typische bronnenreeks, waarvan de mogelijke geschiktheid voor een statisch vermogensgroepenonderzoek traditioneel erkend werd, de zogenoemde 'Staten van Goed'; hij rapporteerde over de studie ondernomen voor Gent tijdens de periode 1735-1740.

Het probleem liet de historici niet onverschillig. Aflevering twee van de vierentachtigste jaargang (1971) van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* werd een thematisch nummer, gewijd aan de 'Sociale stratificatie en mobiliteit in het verleden'. Van de dertien bijdragen interesseren ons vooral die van J. Mertens over 'Middeleeuwse sociale structuren. Enkele kanttekeningen' (252-261) en van R. van Uytven en W. Blockmans over 'De noodzaak van een geïntegreerde sociale geschiedenis. Het voorbeeld van de Zuidnederlandse steden in de late middeleeuwen' (276-290). In de andere bijdragen wordt het probleem van de indeling in vermogensgroepen door zijn integrering in het totaal van het sociale stratificatieprobleem niet zo primair gesteld. In hun artikels hebben Mertens, Van Uytven en Blockmans nog eens de conclusies van 1967 onderschreven. Zij onderstrepen echter vooral het strikte fiscale karakter van de belastingkohieren en zij zijn zich wel bewust van de moeilijkheden om de daarin gevatte gegevens tot sociale indices om te werken.

Herhalen wij de voornaamste in bovengenoemde geschriften gestelde werkthema's: een impressionistische en evolutieve bestudering der sociale situaties met gebruikmaking van alle soorten bronnen en gegevens; een situering der gevallen in een valabel gradatiestelsel; het gebruik maken van een waardevolle bronnenreeks die kan gelden als een statisch steekproefdocument. Enige min of meer recente studies en artikels zijn bedoeld als een bijdrage tot de oplossing van de gestelde problemen. Deze publikaties geven de gelegenheid om nader in te gaan op de methodologie van de studie der privé - financiële en sociale structuren.

A. De gentse staten van goed

De staten van goed van de sterfhuizen der Gentse poorters tussen 1735 en 1740 of, zo men wil, van ca. 1738, zouden een dergelijke waardevolle bronnenreeks vormen die als een statisch steekproefdocument kan gelden. Op dit door licentiaat L. Vanaverbeke ondernomen onderzoek was het hogergenoemde rapport van Craeybeckx te Gent in 1967 gebaseerd. Vanaverbeke had te Gent eerst onder leiding van Craeybeckx en Scholliers en later van deze laatste alleen een experiment gewaagd met dit materiaal[4], op basis van het voorbeeld geleverd door A. Daumard en F. Furet

3. Zie zijn resultaten voor Brugge (1316), Gent (1320), Mechelen (1370), Leuven (1390), Dordrecht (1399), Ninove (1408), Namen (1444), Kortrijk (1488), en Brugge (1490) in: 'Plutokratie in de "oude demokratieën der Nederlanden"', *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XVI (1962) 373-409, vooral 381-400.
4. Craeybeckx, 'Stedelijke bronnen', 396; J. Dhondt, 'Lijst van de doctoraats- en licentiaatsverhandelingen, voorgelegd aan de sectie geschiedenis van de Rijksuniversiteit te

aan de hand van de Parijse huwelijkscontracten uit het midden der achttiende eeuw[5]. Het is die licentieverhandeling welke in 1969 bij het Gemeentekrediet van België van de pers kwam[6].

Gent van 1952 tot 1967 en publicaties daaruit voortgevloeid', *Studia Historica Gandensia*, C (1968) 54.

5. A. Daumard en F. Furet, *Structures et relations à Paris au milieu du XVIIIe siècle*. Cahiers des Annales, XVIII (Parijs, 1961).
6. L. Vanaverbeke, *Peiling naar de bezitsstruktuur van de Gentse bevolking omstreeks 1738*. Pro Civitate. Historische uitgaven, XXIV (2 dln; Brussel, 1969). Verder dan het stadium van de licentieverhandeling is het boek echter niet gevorderd; zelfs het bibliografisch apparaat werd niet *up to date* gehouden. Bijvoorbeeld het verschijnen van het tweede deel van C. Verlinden, e.a., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen*. Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven. door de Faculteit van de Letteren en de Wijsbegeerte, CXXXVI en CXXXVII (Brugge, 1965) wordt in de nabije toekomst gesteld (15 en 37).

Dat deze publikatie een belangwekkende gebeurtenis is, mag wel even beklemtoond worden. Daar het tevens gaat om één element van het brede onderzoek waarop de historici zo hameren, dient een beoordeling van het onderhavige werk gesteld te worden op het ruimer vlak van de methodologie der historisch-sociale navorsing. Het boek verdient omwille van zijn pionierskarakter veel waardering. Hoe is Vanaverbeke te werk gegaan?

De keuze der chronologische beperking van de steekproef tot de jaren rond 1738 wordt verantwoord op pagina 7 van deel I, waar blijkt dat schr. de conclusies van zijn onderzoek wil toetsen aan de reeds door J. Craeybeckx geboekte resultaten betreffende de economische enquête naar de toestand van de manufacturen en van de meeste neringen te Gent uit het genoemde jaar[7.] en aan de verworvenheden van de kennis op het gebied der Gentse economische geschiedenis van die periode. Vanaverbeke poneert dus een verband op korte termijn tussen de individuele financiële situaties en de economische conjunctuur.

De 'Voorstelling van het Bronnenmateriaal' gebeurt in hoofdstuk 1 (17-23). De staten van goed zijn uitvoerige boedelbeschrijvingen van de sterfhuizen te Gent, waar minderjarigen, dat wil zeggen wezen, als erfgenamen voorkwamen. Schr. onderzoekt terloops op welke leeftijd de personen, wier inboedel geïnventariseerd werd, overleden zijn. Hij doet dit aan de hand van een steekproef, namelijk voor de Gentse Sint Salvators-, de Sint Jacobs- en de Sint Pietersparochie. 20,9% waren van 26 tot 40 jaar oud, 55,7% van 41 tot 65 jaar en 23,4% 66 jaar en ouder. Daaruit besluit Vanaverbeke dat de overgrote meerderheid ... op een gevorderde leeftijd gestorven is. Dan volgt een uiteenzetting over de juridischadministratieve totstandkoming van een staat van goed, besloten door enige theoretische beschouwingen over voogdijschap en 'houdenisse'.

De methode van onderzoek vormt het onderwerp van hoofdstuk 2 (25-36). Na onderlijnd te hebben van welke bevolkingsgroepen bij bepaling geen staat van goed nagelaten werd, namelijk sterfhuizen zonder wezen, reguliere geestelijken en de genieters van armensteun - want dezen dienden heel hun schamele nalatenschap aan de steunverlenende instelling te geven, bespreekt schr. de voor zijn onderzoek geschikte gevallen: 1) de fysieke personen en de rechtspersonen, 2) de Gentse poorters, (gedeeltelijk) de inwoners van de Sint Pietersheerlijkheid en de bewoners van Meulestede en van de heerlijkheid Nieuwland en tenslotte de Gentse buitenpoorters (gedeeltelijk?) wier minderjarige erfgenamen te Gent woonden, 3) de 'bekwame' personen, dat wil zeggen de niet onder voogdij staanden, dus niet: de minderjarigen, de geestesgestoorden, de gehuwde vrouwen die geen handel dreven of een ander beroep uitoefenden. Deze geschiktheid bepaalde schr. op basis van het huidige Belgische burgerlijk wetboek!

Uit de staten van goed, die een boedelbeschrijving bieden van zowel het bezit van de afgestorvene als van dit van de overlevende huwelijkspartner, scheidt Vanaverbeke het aandeel van beide partners. De bij het overlijden van onbekwame gehuwde vrouwen opgestelde staat van goed diende dus niet geëlimineerd te worden, omdat het bezit van de echtgenoot er uit kon afgezonderd worden. Waren beide

7. J. Craeybeckx, 'Les industries d'exportation dans les villes flamandes au XVIIe siècle, particulièrement à Gand et à Bruges', *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV (Milaan, 1962) 448-453.

huwelijkspartners juridisch bekwaam, dan kon één staat van goed voor beiden gebruikt worden. Aldus werden

- volgens de Costumen - tot de goederen van een gehuwde man gerekend: 1) de goederen in gemeenschap, 2) de eigen goederen bij huwelijkscontract in het huwelijk gebracht en 3) de tijdens het huwelijk geërfde goederen. Deze keuze van het persoonlijke, in plaats van het samengevoegde bezit, gebeurde, omdat ten eerste de ene partner slechts onrechtstreeks kon beschikken over de goederen van de andere, ten tweede zulks beter aantoont wat de economisch actieve partner bezat en ten derde de vergelijking met goederenstaten van alleenstaanden beter opgaat. Toegegeven wordt dat in de praktijk wél genoten werd van de inkomsten van de andere partner! Aldus werden 487 gevallen verzameld.

Vanaverbeke onderzoekt vervolgens de verhouding tussen het aantal meerderjarige sterfgevallen en het aantal staten van goed; hij doet dit bij wijze van proef voor de Gentse Sint Baafsparochie. In tegenstelling tot de resultaten van Daumard en Furet (51,2 à 58,4%), is de representatiewaarde hier vrij laag: 12 à 13%. Tenslotte berekent schr. dat de 487 geschikte gevallen iets meer dan 5% van de toenmalige 'bekwame' Gentse bevolking vertegenwoordigden.

In hoofdstuk 3, de 'Elementen van een sociaal-economische structuur' (37-47), bespreekt Vanaverbeke het door hem gebruikte model van een bezitsinventaris[8]. Naast de personele toelichtingen, naam en beroep der echtgenoten, sterfdatum van de eigenaar van het bestudeerde bezit, parochie van het sterfhuis, bronnenvermelding, is in het model een plaats voorzien voor A) de niet-uitgezette roerende goederen (1) gereed geld, 2) inboedel, 3) vorderingen, 4) schulden) B) de uitgezette roerende goederen, renten, obligaties, aandelen, cijnzen, enz. en C) de niet-uitgezette en uitgezette onroerende goederen (1) kasteel of buitenverblijf, 2) huizen of hoeven, 3) niet-agrarische industriële goederen, 4) agrarische goederen, 5) gronden, 6) hoeven met gronden). Dit model heeft tevens oog voor oppervlakte, opbrengsten en waarde der goederen. 'Memorie'-artikels, dat wil zeggen goederen die het voorwerp waren van een juridische betwisting, werden gewoonweg weggelaten! Van een ontduiking bij de declaratie van de goederenstaat schijnt weinig spraak geweest: er diende immers geen erfenisrecht betaald te worden.

Het bepalen van een beroep van de bestudeerde personen - een onderneming waarbij ook van andere bronnen dan alleen maar van de staten van goed diende gebruik gemaakt - was de sleutel tot het onderscheiden van tien socio-professionele categorieën (aantal): edellieden zonder beroep (16); hogere ambtenaren en officieren (20); geestelijken (4); personen met een vrij beroep (7); kooplui (30); lager personeel van de openbare diensten (31); producenten (124); handelaars en personen in het vervoerwezen werkzaam (149); land- en tuinbouwers (23); bejaarden, weduwen en weduwnaars en jonge dochters zonder beroep (18) en onbepaalden (21); daarnaast kwamen nog 44 armen. De leden van groep tien worden ook diversen genoemd. Voor personen die meerdere beroepen uitoefenden werd het primerende beroep als leidraad gekozen.

De gegevens betreffende de 487 gevallen werden gepubliceerd in deel II (13-452). Een 'Alfabetische index van namen van de bestudeerde personen met hun beroep en

8. Geïnspireerd op H. Coppejans-Desmedt, *Bijdrage tot de studie van de gegoede burgerij te Gent in de XVIIIe eeuw. De vorming van een nieuwe sociaal- economische stand ten tijde van Maria Theresia*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, klasse der letteren, XIV, nr. xvii (Brussel, 1952) 105-160.

hun socioprofessionele kategorie' (453-465) en de lijst der 44 armen (467-468) vervolledigen dit deel.

Hoofdstuk 4 in deel I, 'Peiling naar de bezitsstructuur van de Gentse bevolking omstreeks 1738' (49-62), brengt de conclusies, waarvan wij de voornaamste weergeven. Vanaverbeke onderscheidt vier soorten bezitsstructuren. 209 personen bezaten uitsluitend niet-uit-gezette roerende goederen (Rnu); producenten, handelaars en diversen vormden hier de

meerderhied (189). Tot de tweede bezitsstructuur werd gerekend wie niet-uitgezette onroerende goederen ofwel uitgezette roerende goederen (Ru), ofwel niet-uitgezette onroerende goederen (ORnu), ofwel uitgezette onroerende goederen (ORu) bezat; 101 personen, meestal producenten en handelaars (69) behoorden tot deze groep. Wie over Rnu + ORnu + Ru, of over Rnu + ORnu + ORu, of over Rnu + Ru + ORu beschikte was lid van de derde bezitsstructurele klasse: 83 mensen met een meerderheid (60) van kooplui, producenten en handelaars. 94 personen bezaten Rnu + ORnu + Ru + ORu; in deze groep waren vooral aanwezig: edellieden zonder beroep, hogere ambtenaren en officieren, kooplui, lager personeel der openbare diensten, producenten en handelaars.

Van de meeste socio-professionele categorieën wordt de aard en de grootte gegeven van het bezit van een 'ideale' doorsnee-man. Zijn inkomen wordt vergeleken met het jaarloon van een Gentse ongeschoolde arbeider ca. 1738. Telkens wordt het geval van één typisch vertegenwoordiger als voorbeeld gesteld. Was de categorie te zwak vertegenwoordigd, dan beperkte schr. zich tot een voorbeeld. Op basis van de verhouding van iedere beroepsgroep ten opzichte van het aandeel in het totaal van de jaarlijkse opbrengsten van goederen heeft schr. gepoogd de sociale niveaus in de toenmalige Gentse maatschappij te benaderen; deze verhouding wordt in een coëfficiënt uitgedrukt. Schr. illustreert en nuanceert zijn besluiten door middel van grafische voorstellingen van de bewerkte materie (67-83): per categorie (+ aantal) de gradatiewaarde van 1) de Rnu, 2) de jaaropbrengst der Ru en/of ORu, 3) de jaaropbrengst der Ru, 4) de jaaropbrengst der Oru en tenslotte het aandeel der categorieën in het bezit der ORnu. Een doorsnee-eigenaar van uitgezet goed toonde ca. 1738 meer belangstelling voor onroerende goederen (gronden, huizen, enz.); zijn inkomsten schommelden van 3.000 tot 6.000 gr. VI. wat zijn 'roerende' (renten, enz.) en van 6.000 tot 12.000 gr. VI. wat zijn onroerende goederen betrof.

Hogergeschetste werkwijze kan zeker niet volledig bevredigend genoemd worden. Enige vragen en bedenkingen rezen bij ons op.

Waarom zoeken naar geschikte gevallen (hdst. 2)? En waarom diende dit op een toch erg anachronistische wijze te gebeuren, op basis van de inhoud van het huidig Belgisch burgerlijk wetboek? Mag men in die staten van goed iets anders zien dan het einde van een familiale eenheid op het gebied van de bezitsstructuur en het begin van minstens twee nieuwe situaties: eerst het gedunde bezit van de overgebleven echtgenoot en vervolgens het nieuwe bezit van de erfgenaam of erfgenamen van de overledene? In plaats van een louter statisch beeld te geven, schijnen de staten van goed integendeel de mogelijkheid te bieden een gedeeltelijk evolutief beeld van een familiaal bezit op te hangen, vermits de oorsprong van elk onderdeel van de bezitsinventaris diende genoteerd te worden (deel I, 30). Een gedeeltelijk beeld slechts, omdat de tijdens het huwelijk verkochte goederen bij bepaling niet opgenomen worden! In deze historische optiek zijn dus alle gegevens van de staten volkomen bruikbaar. - Deze zienswijze kan 'impressionistisch' genoemd worden.

A fortiori kan de vraag gesteld worden of schr. wel voldoende zekerheid kan krijgen over het al dan niet zonder-beroep-zijn van een echtgenote; de beroepsbepaling was immers moeilijk (*ibidem*, 37-38). Mag men zo maar de mogelijke hulp van een echtgenote, zogenaamd zonder beroep, in een handelszaak over het hoofd zien! Een gans gezin kan immers officieus in de onderneming betrokken zijn. Zo iets wordt

zelden op papier gezet. Mogelijk wordt zulks wel weerspiegeld in een breed gestelde bezitsstructuur.

Het elimineren van ‘memorie’-artikels (hfdst. 3) lijkt ons eveneens betwistbaar tot foutief. In een evolutieve methode zou dit probleem zich niet stellen. Renten, obligaties, aandelen en cijnzen zijn geen roerende (deel I, 44), maar onroerende goederen! Een oppervlakkig

lezer zou zich in de conclusies van hoofdstuk 4 kunnen verliezen, indien deze fout hem in de loop van het betoog ontgaan was.

Dat het kopen van een ambt door het betalen van een *engagure*[9] een investeringsvorm was, kan aanvaard worden (*ibidem*). Wanneer men echter de jaarlijkse wedde als een vorm van interest gaat beschouwen en opnemen in de bezitstabellen, dan stellen zich problemen van onderlinge vergelijkbaarheid: het loon- of weddeëlement was immers voor de andere personen in die bezitsstructuur niet opgenomen.

Wij vragen ons ten andere af of de vergelijking van het jaarlijkse inkomen uit Ru + ORu met het jaarloon van een Gentse ongeschoolde arbeider (hdst. 4) wel gelukkig is. Gaat het niet om twee diametraal tegenovergestelde elementen? Vooral voor de kooplui moet dit wel opvallen; in deze laatste socio-professionele groep was de waarde van Rnu vrij hoog, blijkbaar ten gevolge van hoge investeringen in handelsgoederen, wat een ruim bedrijfsinkomen impliceert. Dit laatste was dan weer bij bepaling afwezig, bijvoorbeeld voor de edellieden zonder beroep. Ook hier denken wij onwillekeurig aan de noodzaak van een impressionistische werkwijze.

Ofschoon Vanaverbeke in hoofdstuk 1 (17-18) overtuigd blijkt te zijn van de noodzaak om het element 'leeftijd bij het overlijden' in zijn onderzoek te laten meespelen, komt zulks in zijn conclusies niet te pas. Dit moet nochtans een grote rol gespeeld hebben in de situatie der bezitsstructuren. Een oudere persoon heeft immers veel meer dan een jongere de kans gekregen zijn bezit te vergroten, hetzij door overtapping uit gemaakte bedrijfswinsten of uit ambtsverdiensten, hetzij uit bezitsopbrengsten, hetzij door erfenissen, enz. De door schr. op pagina 18 aanvaarde leeftijdsschijven 26-40 jaar en 41-65 jaar zijn wel erg breed en weerspiegelen onvoldoende de ware overlijdensdata. Sterven op een gevorderde leeftijd en nog minderjarige wezen nalaten is niet erg in overeenstemming met elkaar, tenzij dan als gevolg van een tweede (enz.) huwelijk of van een echtverbintenis op een gevorderde leeftijd, vooral dan wat de man betreft. Vergeten wij ook niet dat na een eventueel eerste huwelijk ook een bezitsverdeling kan hebben plaatsgevonden. De leeftijd bij het overlijden en de rangorde van het huwelijk lijken ons essentieel en mogen zeker niet slechts door middel van een steekproef onderzocht worden; deze gegevens dienen zoveel als mogelijk is aan het basisdocument toegevoegd.

Ook de invloed van de economische conjunctuur op de bezitsstructuur is niet uit de verf gekomen (deel I, p. 7). Wij denken dat het onderzoek daarvoor chronologisch te beperkt was, - en dit mag van onzentwege geen verwijt genoemd worden. Op korte termijn is een dergelijke invloed zeker niet te meten. Wij hebben reeds de elementen tijd en invloeden van buiten besproken. Ook op de uiterlijke tekenen van welstand is die conjuncturele invloed niet zo direct zichtbaar en wel door de mogelijke wisselwerking tussen bedrijf of ambt en kapitaalbezit. Tenslotte dient dan nog een onderscheid gemaakt tussen de handels- en de industriële conjunctuur en de sector der huur- en pachtprijzen en deze der rentevoeten. Beide laatste zijn tot nu toe vrij stiefmoederlijk behandeld in de Belgische historiografie.

9. Bedoeld wordt hier het medianaat. Zie R. Boumans, 'De ambtenaren. V. Wethouders en stedelijke functionarissen in de 16de, 17de en 18de eeuw', *Flandria Nostra*, V (Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1960) 421.

Wanneer Vanaverbeke op pagina 23 van deel I spreekt van een vergelijkbaarheid van zijn resultaten met deze betreffende lokaliteiten elders in de Zuidelijke Nederlanden, maakt hij

dit afhankelijk van de voorwaarde ‘dat dit natuurlijk moet geschieden op basis van hetzelfde bronnenmateriaal als het (zijne)’. Ongetwijfeld heeft hij slechts aan de Vlaamse documentatie gedacht. Bieden de archieffondsen der Brabantse weeskamers evenveel mogelijkheden? De Leuvense[10.] bijvoorbeeld, zeker niet. De sterfhuisinventarissen zijn slechts voor de periode 20 november 1717 - 20 januari 1787 fragmentarisch bewaard. De ruggegraatdocumentatie wordt voor deze weeskamer gevormd door de verantwoordingsrekeningen der voogden en der curatoren, vanaf 1567, maar eerst volledi ger vanaf ca. 1610 tot het einde van het oude regiem[11.], zodat de navorser bij dit onderzoek op basis van een reeds verdeeld bezit aan een reconstructie van de sterfhuisinboedel zal dienen te beginnen om enige informatie over de bezitsstructuren te verkrijgen.

Vermits schr. het op pagina 25 heeft over het bezit der door de armenkamer gesteunde paupers, die hun schamele goederen aan de steunverlenende liefdadige instelling moesten nalaten, willen wij er aan herinneren dat in de rekeningen van die caritatieve organisaties, onder de ontvangsten, de resultaten geboekt worden van de eventuele verkoop van die armengoederen. Natuurlijk is het niet altijd mogelijk om uit te maken of niet een deel van dit bezit voor eigen gebruik door de liefdadige instelling in kwestie bewaard werd.

Met deze bedenkingen wilden wij de beoefenaars der becijferde sociale geschiedenis tot een moment van bezinning aansporen, opdat zij de tot nu toe moeizaam ontwikkelde theorieën en methoden in de richting van een dichtere benadering van de historische realiteit zouden laten evolueren. Onderhavig werk biedt nochtans genoeg nieuwe ideeën om voor een vrij lange tijd te behoren tot de literatuur die niet over het hoofd mag gezien worden.

B. De Luikse notarisprotocollen

Van een evolutieve aard en beantwoordend aan de noodzaak een ‘impressionistisch’ beeld der privé-financiële structuren op te hangen, zijn de resultaten verkregen door de bestudering van de notariële documentatie. Een groep historici van de Rijksuniversiteit te Luik, onder de leiding van de professoren P. Harsin en E. Hélin, zag het grootste beletsel om die enorm rijke mijn van inlichtingen aan te boren in de volumineusheid en in de onoverzichtelijkheid van die documentaire massa. Reeds een paar keer heeft zij aan de wereld der Belgische historici uiteengezet op welke wijze zij, door een mecanografische bewerking der Luikse notariële protocollen, dit voorname beletsel aan het wegwerken is. Dit gebeurde onder andere in een lezing door mevrouw P. Pieyns-Rigo en de heren Cl. Desama en J. Pieyns op het éénenveertigste congres van de federatie van de kringen voor oudheidkunde en geschiedenis van België, dat van 3 tot 6 september 1970 te Mechelen plaatsvond[12.],

10. A. Louant, ‘Inventaire des archives de la chambre pupillaire de Louvain’, *Archives générales du royaume. Travaux du cours pratique d'archivéconomie donné pendant les années 1928-1931 par J. Cuvelier* (Tongeren, 1932) 133-158.
11. *Ibidem*, 151-155; J. Cuvelier, *Inventaire des archives de la ville de Louvain*, I (Leuven, 1929) 252-253.
12. P. Pieyns-Rigo, Cl. Desama en J. Pieyns, ‘Informatique et protocoles de notaires: Essai de traitement automatique d'actes notariés liégeois des XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles’, *Annalen*

en ook in een referaat van mevrouw Pieyns op het colloquium over ‘Het gebruik van computers en het onderzoek in de menswetenschappen’, georganiseerd door de vereniging van archivarissen en bibliothecarissen van België te Brussel van 25 tot 27 februari 1971[13]. Bij deze omvangrijkheid van de zeventiende- en achttiende-eeuwse

van het XLIe congres van de federatie van de kringen voor oudheidkunde en geschiedenis van België (Mechelen, 1971) 367-373.

13. P. Pieyns-Rigo, ‘Formalisation de contrats passés devant des notaires liégeois du XVIIIe siècle’, *L'utilisation des ordinateurs et la recherche en sciences humaines. Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummer*, V (Brussel, 1971) 121-131.

documentatie voegen zich ons inziens voor de middeleeuwse en de zestiende-eeuwse massa's notariële protocollen, stedelijke schepenregisters van de willige rechtspraak en kerkelijke verzamelingen met hetzelfde karakter (vooral de bundels testamenten en huwelijkscontracten geregistreerd door een kerkelijk functionaris), nog de interpretatiemoeilijkheden van de diplomatieke formuleringen en van de 'vertalingen' der privérechtelijke gebruiken. Een diepgaande interpretatieve voorstudie, mede van rechtshistorische aard, dringt zich voor deze bronnen op. Een onderzoek betreffende het vijftiende-eeuwse Leuven, uitgevoerd onder het promotorschap van J.A. van Houtte en onder onze assistentie[14], staaft ons in deze mening. Een andere moeilijkheid voor het mecanografisch bewerken geldt voor heel het Oude Regiem: de eindeloze variabiliteit der doop- en der familienamen (zonodig der 'herkenningsnamen'), die een voorafgaandelijke interpretatie en identificatie en een gelijkschakeling onder een gekozen basisnaam noodzakelijk maken. Ondanks ons geloof in een computerbewerking, blijven wij overtuigd dat de basisbeletsels voor een dergelijk onderzoek dezelfde blijven als voor een gewone niet-mecanografische aanpak, namelijk de reusachtig grote bewerkingstijd en het gebrek aan 'werkkrachten'.

Een misschien pretentieloze, maar niettemin revelerende introductie tot die Luikse notariële documentatie biedt een bijdrage van M. Deschesne, een historicus uit het hogergenoemde Luikse milieu: 'Fortunes de Liégeois à la fin du XVIIIe siècle'[15]. Uit de protocollen van notaris Antoine-Joseph Ansiaux (1774-1794; 1805-1821) lichtte Dechesne typische voorbeelden van notariële stukken betreffende de 'scheiding en deling' van Luikse fortuinen van verschillende aard en samenstelling: het tegelijk onroerend en roerend bezit van handelaars, ambtenaren en industriëlen en de eigendommen van renteniers. Hij wijdde tevens een paragraaf aan het voorkomen van onbelegd kapitaal in baar geld in de nalatenschappen. Dechesne's voornaamste besluit is zeker het feit dat het zeer goed mogelijk bleek uit die documenten de samenstelling van het fortuin te leren kennen, maar dat het succes echter geringer was betreffende de waarde van de patrimonia in kwestie. Ook de staten van goed blijken ten andere dit nadeel te vertonen.

Dechesne's onderzoek probeerde statische toestanden te achterhalen. Vergeten wij echter niet dat de grote massa der notariële documenten bestaat uit stukken die vooral de evolutieve studie der privé-financiële structuren kunnen ten goede komen: verkoopcontracten, pachtbrieven en huurcelen, rentetitels, huwelijkscontracten, testamenten, emancipatiebrieven, enz.

C. De capitatiebelastingen, de penningkohieren en de belastingen op het onroerend vermogen

Het wordt door de sociaal historicus als een ideaal beschouwd gebruik te kunnen maken van een valabel gradatiestelsel, om daarin de individuen waarover gegevens van privéfinanciële aard verzameld werden, te kunnen situeren. Hij zou dan moeten

14. Mejuffrouw C. Verbeeck's onuitgegeven licentieverhandeling over 'De Leuvense schepenregisters en hun bruikbaarheid voor de studie der privé-financiële toestanden. Het voorbeeld der XVe-eeuwse leden van het geslacht Pynnock' (Leuven, 1971).
15. M. Dechesne, 'Fortunes de Liégeois à la fin du XVIIIe siècle', *Le vieux Liège*, VII, nr. clxiv (1969) 345-360.

kunnen beschikken over personele belastinglijsten gebaseerd op de inkomsten uit het onroerend bezit en uit het bedrijf van die bestudeerde invididuen. Dit ideaal zal echter wel nooit bereikbaar zijn. De onder de vage verzamelnaam ‘capitatiebelastingen’ bekend staande

directe impositiën en de zogenoemde penningkohieren hebben altijd betrekking ofwel op slechts één, ofwel op lang niet alle personele inkomsten of belastbare bezittingen en bedrijfsvormen. Dit is trouwens niet alleen voor de Zuidelijke Nederlanden en het Luikse het geval[16]. Een kritische financiële voorstudie blijft nodig om het karakter, de bruikbaarheid en de waardeschaal van dergelijke lijsten te achterhalen[17].

Alle soorten 'capitaties' en penningbelastingen, of het nu gaat om de Brabantse 'hooft, peerde ende beestegelden', die meer op de waarde van het bedrijf sloegen, of om de huishuurgelden en de penningbelastingen, die de waarde en/of de inkomsten van onroerende goederen (met een speciaal belastingsregime voor eigenaar en gebruiker) in het oog hielden, of om belastingen op uiterlijke tekenen van rijkdom - en hier denken wij aan impositiën op het aantal schouwen, op meiden en knechten, op vensters, op rijtuigen, enz. -, alle[18] hebben zij de historicus wel iets te leren over de persoonlijke situatie van individuen binnen een afgelijnde gemeenschap. Betreffende deze aflijning en lokalisering valt ook wel iets te zeggen. De penningkohieren[19] bijvoorbeeld, zijn niet personeel, maar wel zakelijk (per onderscheiden goed) geredigeerd; het volstaat niet de gegevens van een kohier binnen één belastinggebied (een stad, een plattelandsomschrijving) per individuele eigenaar om te werken, vermits zo alle buiten het gebied gesitueerde goederen, behorend aan eigenaars van binnen de omschrijving, aan het onderzoek ontsnappen. Houdt men rekening met het feit dat een eigenaar over een globaal onroerend bezit kon beschikken dat territoriaal verspreid lag[20], dan wordt het duidelijk dat het gebruik van de penningkohieren, hoe rijk hun inhoud ook mag zijn, slechts binnen zeer uitgestrekte territoriale omschrijving voor privé-financiële onderzoekingen enigszins de volledigheid kan bereiken, en met andere woorden schier onmogelijk wordt indien men niet op een zeer talrijke ploeg technische medewerkers kan rekenen. Natuurlijk blijft ieder detail van een geheel interessant voor het onderzoek.

De beter bewerkbare capitatielijsten bieden resultaten die echter steeds een nog onvolkomen benadering geven van dat 'ideale' gewenste resultaat. De instructie-gegevens bij de in Brabant voor 1702 geheven 'generaele capitaele

16. J. Meuvret, 'Les données démographiques et statistiques en histoire moderne et contemporaine', *L'histoire et ses méthodes*. Encyclopédie de la Pléiade (Parijs, 1961) 904-905 (vooral slaand op Franse toestanden); A.C.J. de Vrankrijker, *Geschiedenis van de belastingen*. Fibulareeks, X (Bussum, 1969) 43-46 (voor de Verenigde Provinciën).
17. De reeds oudere studie van E. Hélin, *Les capitations liégeoises. Recherches sur la fiscalité des états de la principauté de Liège et du comté de Looz*. Anciens Pays et Assemblées d'etats, XXI (Leuven-Parijs, 1961) blijft hiervoor een typisch voorbeeld. Zie ook: *idem*, 'A la recherche d'une mesure des inégalités de fortune: l'apport des rôles fiscaux liégeois', *De belasting in het raam van stad en staat. Internationaal colloquium Spa 6-9 september 1964. Handelingen*. Pro Civitate. Historische uitgaven, XIII (Brussel, 1966) 143-167 (met discussieverslag).
18. G. Bigwood, *Les impôts généraux dans les Pays-Bas autrichiens. Etude historique de législation financière* (Parijs-Brussel, 1900) 47-110, *passim*, en 111-160.
19. Uit de literatuur over dit onderwerp citeren wij: M.A. Arnould, 'L'impôt sur le capital en Belgique au XVIe siècle', *Le Hainaut économique*, I (1946) 15-45 en J. Craeybeckx, 'La portée fiscale et politique du 100e denier du duc d'Albe', *Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique*, I. *Acta Historica Bruxellensia*. Travaux de l'institut d'histoire de l'Université Libre de Bruxelles, I (Brussel, 1967) 343-374.
20. L. van Buyten, 'Grondbezit en grondwaarde in Brabant en Mechelen volgens de onteigeningen voor de aanleg der verkeerswegen in de achttiende eeuw', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XVIII (1963) 91-124.

impositie' zijn typisch voor het 'losse' a priori-karakter der gradatieschalen; het is tevens vrij duidelijk dat zij slechts de

hoofdbedrijfsomvang en de uitwendige tekenen ervan als taxatiebasis gebruikten. Aan het bestaan van nevenberoepen en -inkomsten werd blijkbaar geen aandacht besteed. Ter illustratie volgende uittreksels[21]:

> Alle cooplieden ende ambachtlieden winckel houdende, alle brieders inde hooftsteden ende inde gene van Diest ende Lier sullen worden getaxeert ter discretie ende declaratie als vooren 30, 20, 10 [gulden].
> Alle cooplieden ende ambachtlieden doende cleyne hanteringhe oft neringe sullen worden getaxeert ter discretie ende declaratie als vooren 8, 6, 4 gulden.
> Alle andere ambachtlieden wesende van het minste trafficq, alle handtwerckers, arbeijders, ende dienstboden soo knechten als meijskens te verschieten door den meester oft meesteresse elck van hen 1 [gulden]...
> Alle gehouwde vrouwen van alle de voorseide persoonen, in dese instructie begrepen sullen vervath wesen inde somme daer op hunne mans hier voorens getaxeert syn.

Even problematisch is het afzonderlijk gebruiken van de zogenoemde 'schouwgeldlijsten' der belastingen die per schouw onveranderlijk een zelfde bijdrage aanrekenden. Deze uiterlijke tekenen van de grootte der huizen vormen geen maatstaf voor de waarde van het huis en van de financiële sterkte van de bewoner, desgevallend van de eigenaar ervan, omdat een klein huis, met slechts één schouw, bijvoorbeeld, in het centrum van de stad op een gunstige plaats gelegen even waardevol en zelfs waardevoller kan zijn dan een grotere woning, met meerdere schouwen ergens in de buitenwijken. Ook is het aantal schouwen geen maatstaf voor de goede staat van onderhoud of van de eventuele bouwvalligheid van de huizen, een andere vanzelfsprekende, maar moeilijk te achterhalen waardemeter. Dit alles wordt gauw duidelijk als men een schouwgeldlijst vergelijkt met een ongeveer gelijktijdig huishuurgeld-kohier[22].

Deze beschouwingen over de slechts relatieve representativiteit der gegevens uit de capitatie- en aanverwante belastingskohieren, vooral als zij geïsoleerd gebruikt worden, zijn gebaseerd op tot nu toe misschien onvoldoend onderlijnde aspecten binnen de resultaten van ouder navorsingswerk[23] en op eigen ervaringen betreffende Brabantse zeventiende-en achttiende-eeuwse situaties. Vooraleer de gradatieschaal definitief te gebruiken als een toetssteen voor de gegevens betreffende bestudeerde individuen, zou die gradatieschaal in globo moeten getoetst worden aan die te onderzoeken toestanden! Wij willen een dergelijk toetsingsgebruik van de capitaties wél aanvaarden als een voorlopige werkhypothetische methode, maar hoeden er ons echter voor ons blindweg in een kringredenering te verliezen.

Een vrij recent werk laat ons toe na te gaan op welke wijze van capitatiebelastingen gebruik werd gemaakt voor de studie van Vlaamse middeleeuwse privé-financiële

21. Stadsarchief Leuven (SAL), no. 1765, fo. 235-251; uittreksels op fo. 245 vo en 248.
22. Iets dergelijks gebeurde in het Seminarie Nieuwe Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Leuven, onder leiding van professor J.A. van Houtte, tijdens de academiejaren 1965-1966 en 1966-1967, met een huishuurgeldlijst van 1670 en een schouwgeldkohier van 1671 voor de Leuvense wijk van de Grote Markt.
23. Bijvoorbeeld bij Hélin, *Les capitations*, 281-302; *idem*, 'A la recherche', 158.

structuren. Onbetwistbaar nuttig werk leverden W. Blockmans, I. de Meyer, J. Mertens, C. Pauwelyn en W. Vanderpijpen in hun *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw*[24]. Van een echt ploegwerk schijnt in dit geval niet

24. W. Blockmans, I. de Meyer, J. Mertens, C. Pauwelyn en W. Vanderpijpen, *Studiën betreffende de sociale strukturen te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw*, I, *Tekst*. Standen en Landen, LIV (Heule, 1971).

volledig spraak te zijn. Hogergenoemde auteurs blijken, na aanvankelijk volledig of gedeeltelijk individueel gewerkt te hebben, *post factum* hun krachten te hebben gebundeld, ten einde door een onderling overleg meer vergelijkbare resultaten te bekomen en gemeenschappelijke besluiten te kunnen formuleren. De Meyer, Mertens en Vanderpijpen werkten nauwer samen, doordat laatstgenoemde bepaalde elementen uit het werk van beide anderen ging bundelen.

Veel voordelen heeft de groepswerking zeker niet opgeleverd. Mejuffrouw De Meyer bestudeerde 'De sociale strukturen te Brugge in de 14e eeuw' (7-78) aan de hand van een capitatiebelasting van 1394-1396 met betrekking tot drie van de zes Brugse 'zestendelen' of stadswijken: Sint Niklaas, Sint Jacob en Onze Lieve Vrouw. De elementen betreffende de beroepsstructuur aldaar vergeleek zij met gegevens uit de lijsten der weerbare mannen van 1302, 1338-1340 en 1379. De inhoud van het capitatiekohier van 1394-1396 werd gepubliceerd door I. de Meyer en W. Vanderpijpen in deel II van deze publikatie[25]. W. Vanderpijpen maakte een 'Vergelijking van de sociale samenstelling van de bevolking van het St.-Jakobszestendeel te Brugge in 1382-83 en 1394-96' (79-94); hij gebruikte voor 1394-1396 dezelfde bron als mejuffrouw De Meyer en voor 1382-1383 in de eerste plaats een soort kadastrale belasting op het huizenbezit en ten tweede een hoofdelijke belasting op basis van het huizenbezit, die mogelijk per straat zou kunnen bedoeld zijn geweest, met dien verstande dat iemand, naargelang hij in meerdere straten huizen bezat, meermaals in het kohier kon voorkomen. Deze interpretatie verschilt van die voorgestaan door J. Mertens, die op dezelfde bronnen steunde voor zijn 'Sociale geografie van de St.-Jakobswijk te Brugge (1382-83)' (95-131). Deze onderzoeker beschouwt het eerste kohier van 1382-1383 eveneens als kadastraal, maar ziet in het tweede een gewone capitatiebelasting. Blijkbaar zijn voor hem 'dezelfde persoonsnamen in verschillende straten slechts homoniemen' (Vanderpijpen opperde deze hypothese, 82). Dat deze onzekerheid de interpretatie ernstig kan beïnvloeden is wel voor iedereen duidelijk. W. Blockmans vond 'Nieuwe gegevens over de gegoede burgerij van Brugge in de 13e en vooral 15e eeuw' (133-154). Hij maakte gebruik van een *pointing* van 1281, een lenings- en *pointings*register uit 1436 betreffende het Karmerszestendeel, en leningsrekeningen uit 1488 en 1490 slaande op de stad Brugge in haar totaliteit. Mevrouw C. Pauwelyn bestudeerde 'De gegoede burgerij van Kortrijk in de 15e eeuw (1433-1496)' (155-213) en wel aan de hand van een stedelijke gedwongen lening van 1436, van een stedelijke capitatiebelasting op de poorters van stad en kasselrij in 1440 en van buitengewone zettingen uit 1477-1478. Nogmaals W. Blockmans deed 'Peilingen naar de sociale strukturen te Gent tijdens de late 15e eeuw' (215-262), steunend op een bijzondere personele belasting uit 1477, een heffingslijst uit 1477-1479, een gedeeltelijk bewaarde lijst van een evenredige belasting op het roerend en onroerend bezit van 1492 en een forfaitaire gezinsbelasting van 1494; vooral de gegevens betreffende 1492 werden bewerkt. Uit deze opsomming blijkt reeds dat hier bronnen van onderling erg verschillende aard bewerkt en naast elkaar geplaatst werden.

Ieder van deze auteurs heeft de resultaten van zijn onderzoek gegoten in een eigen opstelvorm, beantwoordend aan zijn persoonlijk karakter. Deze boorde dieper in een sociaaleconomische richting, gene hield het meer bij sociaal-financiële structuren,

25. *Ibidem*, II, *Tabellen. De sociale strukturen van de St.-Jacobs-, St.-Niklaas- en O.L. Vrouwzestendelen in Brugge in 1394-1396*. Standen en Landen, LVII (Heule, 1972).

een andere bleef korter bij het fiscale karakter der bronnen. Wij willen hier even de grote gemeenschappelijke lijnen van deze zes enquêtes schetsen.

Met een grote nauwgezetheid hebben allen de gebruikte capitatielijsten in hun historisch kader geplaatst en hebben zij alle vindbare nevendocumenten opgezocht. Wegens de aard van de middeleeuwse archivalisch-administratieve toestanden heeft echter niet iedereen de precieze fiscale basisnormen van de capitatiebelasting(en) kunnen ontdekken.

De vaststelling van de fiscale omvang van de bronnen was de tweede opdracht. Ook deze bracht heel wat moeilijkheden met zich mee. De lijsten van 1382-1383 (Vanderpijpen en Mertens) bleken moeilijk kwalificeerbaar. Het kohier van de Brugse lening van 1490 slaat op het gegoede bevolkingsdeel van de stad; uiteraard is dit ook voor de Gentse belastinglijst der Sint Jacobsparochie van 1492 en voor de Kortrijkse van 1477-1478 het geval. De Brugse lijsten van 1394-1396 en het Kortrijkse kohier van 1440 betreffen alle burgers, behalve natuurlijk de armen, die toch niet konden betalen.

Vervolgens werden het stramien van de fiscale aanslagvoeten, het aantal aangeslagenen en het procentueel aandeel van de aanslaggroepen bestudeerd, om dan over te gaan tot de constructie van fiscale bevolkingsklassen. Ieder auteur deed dit volgens eigen normen: I. de Meyer bleef in het vage hierover; W. Vanderpijpen werkte op basis van procentuele bijdrageaandelen; J. Mertens steunde op loongegevens; W. Blockmans eerbiedigde zowel voor Brugge als voor Gent de standaardindeling van de aanslag; C. Pauwelyn koos een extern sociaal-financieel argument.

Dan heeft iedereen zowat naar eigen inspiratie verder gewerkt, het zuivere fiscale terrein verlatend, op zoek naar sociaal-economische resultaten, met het uitgesproken inzicht een - zij het slechts gedeeltelijk - antwoord te geven op de door de sectie Geschiedenis van het zesentwintigste Vlaams Filologencongres (1967) gestelde vragen. Het verband tussen de beroepsstructuren en de fiscale categorieën hield I. de Meyer, W. Vanderpijpen en C. Pauwelyn bezig. De sociaal-financiële positie der leden van de stedelijke magistraat werd onderzocht door De Meyer, Blockmans en Pauwelyn. Betroffen hun capitatiekohieren meerdere stadswijken, dan hebben onze auteurs hun onderzoek uitgebreid tot een vergelijking tussen de wijken onderling. Enigen konden demografische conclusies trekken (Pauwelyn en Blockmans, voor Gent). J. Mertens beperkte zich tot de sociale kwalificatie der straten van de Brugse Sint Jacobswijk en waagde zich wijselijk - gezien de hogervermelde moeilijkheden met zijn bronnen - niet op het vlak der individuen. Ofschoon mevrouw Pauwelyn kon beschikken over een capitatiebelasting slaand op alle stadsbewoners (de armen uitgezonderd), beperkte zij zich tot de gegoede klassen. W. Vanderpijpen, W. Blockmans en C. Pauwelyn hadden oog voor de evolutie die zich zowel binnen de klassen als binnen de beroepen in de loop der dertiende, veertiende en vijftiende eeuwen hebben gemanifesteerd.

Uit deze inhoudsopgave moge blijken dat deze onderzoekers zich geen moeite hebben gespaard en hun inspanning beloond zagen, met vrij valabele individuele resultaten. Daarvoor verdienen zij beslist onze achting en onze dank. Indien zij soms slechts onvolkomen of benaderend konden concluderen, dan dient zulks onder meer op de rekening gezet te worden van de veelal weinig omvangrijke ‘middeleeuwse’ documentatietoestanden.

Wij kunnen ons echter niet ontdoen van de indruk dat anderen het in de toekomst toch best eens anders moesten aanpakken, stelselmatiger, regelmatiger. Gaat het

bijvoorbeeld op enerzijds te betreuren dat de vergelijkbaarheid van de gegevens der verschillende enquêtes eerder gering is (‘Slotbeschouwing’, 273-275), en anderzijds niets ondernomen te hebben om enige vergelijkingsmogelijkheid te creëren? Nemen wij bijvoorbeeld de bovengeciteerde diversiteit bij het construeren van fiscale bevolkingsklassen. Een *teamwork* bestaat er onder andere in samen een gemeenschappelijke werkwijze uit te kienen. Zelf zochten wij naar een statistische methode die zou toelaten de gegevens uit erg verschillende capi-

tatiekohieren in onderling vergelijkbare bezitscategorieën te schuiven. Wij presenteren ons systeem voor wat het waard is. Eerst berekenen wij de mediaan der verschilllende belastingcategorieën of sommen waarmee de individuen belast werden. Onder klasse I laten wij alle belastingbetalers ressorteren die de helft van die mediaan en minder betaalden; klasse II zal bestaan uit degenen die meer dan de halve mediaan en tot en met de mediaan bijdroegen; klasse III omvat de betalers van meer dan de dubbele mediaan; tot de klasse IV behoren degenen die meer dan het dubbele van de mediaan hebben neergeteld. Dan kunnen wij onder andere het procentuele aandeel van de onder de vier klassen ressorterende personen ten opzichte van het totaal der aangeslagenen berekenen. - Niet alle auteurs hebben hun capitatiekohieren gepubliceerd. Nemen wij het beschikbaar gestelde materiaal en passen wij er onze methode op toe:

	Brugge (3 zestendelen) 1394/6	**Brugge (St. Jacob) 1382/3**		**Brugge 1490**	**Gent (St. Jacob) 1492**
		1e lijst	**2e lijst**		
I	83%	39,3%	51,6%	55,3%	52,6%
II	12%	30,6%	24,3%	22,3%	27,3%
III	3,9%	18,1%	13,9%	14,1%	14,3%
IV	1,1%	12%	10,2%	8,3%	5,8%

De resultaten mogen wel ‘gelukkig’ genoemd worden. De cijfers voor ‘Brugge, 1382/3, 2e lijst’, ‘Brugge, 1490’ en ‘Gent, 1492’ betreffen capitaties die slechts de gegoeden belastten. ‘Brugge, 1382/3, 1e lijst’ valt duidelijk uit de toon; het schijnt hier niet om een voor dit onderzoek bruikbare bron te gaan. De hogervermelde moeilijkheden in verband met het karakteriseren van het kohier lieten dit reeds vermoeden. ‘Brugge, 1394/6’ sloeg op alle inwoners. Het is een capitatie in de volle zin van de term (natuurlijk weer de armen uitgezonderd) en niet meer vergelijkbaar met een hoofdgeld dat slechts op de gegoeden slaat. Wij citeren even de resultaten bekomen met een andere dergelijke bron, in plaats en tijd ver genoeg verwijderd van ‘Brugge, 1394/6’ om op te vallen door haar gelijkenis: Leuven, 1702; I: 79,26%, II: 17,96%, III: 2,47% en IV: 0,31%[26]. Het is duidelijk dat hier het systeem van Brugge in 1394-1396 aanwezig is. Moeten wij al deze overeenkomsten interpreteren als een soort stabiliteit in de Zuidnederlandse stedelijke privé-financiële structuren en de cijfers dus beschouwen als de weerspiegeling van die zo gezochte privé-financiële structuren, of dienen wij te geloven in het bestaan van een alom toegepast fiscaal systeem: de overgrote massa betaalt een bijna gelijke minimumbijdrage en de meer-bezitters dragen sterker getrapte en ietwat zwaardere aanslagen? Laten wij het hierbij laten voor wat onze kritiek op het *teamwork* betreft.

Strenger willen wij oordelen over de poging van I. de Meyer om een verband te leggen tussen de beroepsstructuur en de privé-financiële structuur. De bladzijden 12 tot 77 zijn jammer genoeg een redenering ‘zonder geheugen’ geworden. Dat mejuffrouw De Meyer er niet in geslaagd is een vrij grote massa mensen (ca. 2/3 van

26. SAL, nr. 3295.

het totaal) qua beroep te identificeren is wellicht de schuld van het te zeldzame documentatiemateriaal. Indien haar capitatielijst niet gepubliceerd was geworden (deel II), dan hadden wij nooit durven vermoeden hoe gebrekkig haar beroepsidentificaties wel waren. Het hele tweede deel krioelt van onzekerheden en allicht van onmogelijkheden, veroorzaakt door het optreden van

homoniemen. Het valt te betreuren dat over dit verschijnsel niets gezegd werd in een inleiding. Onder die voorwaarden verliest de representativiteit van ca. 1/3 (p. 36) nog een deel van haar kracht. Wij hopen dat de andere auteurs die dit probleem aansneden realistischer geweest zijn.

De waarde van het onderzoek van W. Vanderpijpen komt in het gedrang door de geringe bruikbaarheid van een der kohieren van 1382-1383. In het onderhavige boek kunnen wij drie hoofdbewerkingen onderscheiden: 1) de studie en de behandeling van speciale fiscale bronnen, de capitaties en de lijsten met een gelijkaardig karakter, aan de hand van dewelke aan alle belastingbetalenden een sociaal-structurerende kwalificatie gegeven wordt; 2) een sprong van de fiscale naar de sociale geschiedenis, namelijk het identificeren naar stand of beroep van de belastingplichtigen uit punt één; 3) de vergelijking van de gecombineerde gegevens uit de punten één en twee met individuele gegevens van privé-financiële aard betreffende de hogergenoemde belastingbetalers.

Dit komt neer op de opgave gesteld door het zesentwintigste Vlaams Filologencongres, sectie Geschiedenis: het toetsen aan een valabel gradatiestelsel van individuele 'impressionistische' elementen. Het hier besproken boek leerde ons dat de daartoe volkomen valabele bronnen vrij zeldzaam zijn en dat voor punt twee de mogelijkheden tot struikelen groot zijn. Punt drie is eigenlijk alleen door mevrouw Pauwelyn bereikt. Laten de anderen dit niet als een verwijt van onzentwege opnemen.

Wij raken er hoe langer hoe stelliger van overtuigd dat de studie der sociale structuren en der privé-financiële in het bijzonder tijdens de laatste jaren een ongeduldig en ietwat overhaast haken naar onmiddellijke eindresultaten geweest is. Wij raden aan in het ververvolg punten één en twee als afzonderlijke doelen te beschouwen, doelen die eerst met een grote zekerheid dienen bereikt, vooraleer de sprong naar punt drie mag gewaagd worden. Wat het eerste punt betreft, wensen wij enige nuttige werken uit Frankrijk ter vergelijking te signaleren: het boek van mevrouw A. Higounet-Nadal over Périgueux[27.] en de studie van professor J. Favier over Parijs[28.]. Punt twee zien wij als een lijst van bijvoorbeeld 'alle' tijdens een bepaalde periode in een stad levende personen (een halve eeuw of een eeuw, met een voldoende vóórmarge van één generatie). Die lijst moet bestaan uit onderafdelingen op basis van alle mogelijke beroepen; voor zijn samenstelling moeten alle mogelijke bronnen benuttigd worden. Dan eerst wordt een identificatie van de belastingbetalers zonder gevaar voor grove fouten mogelijk en kan het 'impressionistisch' werken van start gaan.

Gezien de zeldzaamheid van geschikte bronnen met een capitatiekarakter en rekening houdend met de hoger besproken moeilijkheden met betrekking tot het toetsen aan deze documenten van meer 'impressionistisch'-getinte bronnen, vinden wij het niet noodzakelijk een privé-financiële studie te laten gepaard gaan met een capitatieonderzoek. Naast een studie van de staten van goed en van de weeskamer-rekeningen, zou vooral ook nog gebruik moeten gemaakt worden van twee voorname soorten notariële protocollen, namelijk van de huwelijkscontracten

27. A. Higounet-Nadal, *Les comptes de la taille et les sources de l'histoire démographique de Périgueux au XIVe siècle*. Ecole pratique des hautes études, VIe section, démographie et sociétés, IX (Parijs, 1965).
28. J. Favier, *Les contribuables parisiens à la fin de la Guerre de Cent Ans. Les rôles d'impôt de 1421, 1423 et 1438*. Hautes études médiévales et modernes, XI (Genève, 1970).

en van de akten van scheiding en deling, dat wil zeggen van de akten betreffende de deling van nalatenschappen onder de erfgenamen van de overledenen. Deze documenten hebben een statischer karakter dan de andere notariële

bronnen, die dan weer beter geschikt zijn voor een meer 'impressionistisch' onderzoek. Een studie op basis van deze 'statische' bronnen, al dan niet gecombineerd met de evolutieve of 'impressionistische', kan best zelfstandig gebeuren. Een dergelijke standen- en beroepenlijst (punt twee) blijft echter altijd de noodzakelijke basis.

Wij weten dat een redelijk 'juiste' sociale studie van een dergelijk kaliber zeer gedetailleerd zal moeten zijn, schier eindeloos en ook wel saai kan worden en in grote mate gebruik zal moeten maken van de genealogische technieken die nu, jammer genoeg, grotendeels nog tot het amateurstoneel behoren. Tenslotte willen wij eraan herinneren dat wie nieuwe wegen opgaat en nieuwe methoden aanwendt, ook steeds zal moeten steunen op de gevestigde regels van de ervaring en van de kritische voorzichtigheid[29].

29. Bij het ter perse gaan van deze aantekeningen verscheen het derde deel van Blockmans, e.a., *Studiën sociale strukturen*, III, *Tabellen en register van persoonsnamen*. Standen en Landen, LXIII (Heule, 1973). Behalve de publikatie van de door Blockmans en mevrouw Pauwelyn verwerkte documentatie (9-45, 139-198 en 211-286), biedt dit deel ook nog een nieuw en dus totaal onverwacht besluit door W. Blockmans, 'Sociale stratifikatie in de late middeleeuwen. Bronnen, methoden en problemen' (199-210) en een nieuwe bijdrage: L. Wynant, 'Peiling naar de vermogensstruktuur te Gent op basis van de staten van goed 1380-1389' (47-137). De recensie van dit boek zal later in dit tijdschrift verschijnen.

Schrijvers over Oost-Indië: een studie en een slotsom
H. Baudet

Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (Amsterdam: Querido, 1973, 645 blz., *f* 59. -).

I

Hoe een fascinerend boek Rob Nieuwenhuys' *Oost-Indische Spiegel* ook geworden is, het schrijven daarvan is, naar hij zelf meedeelt (624), de auteur allerminst gemakkelijk afgegaan. Dat gaat het schrijven van deze bespreking de auteur daarvan, op diens beurt, ook niet en die mag dan wel beginnen met zich af te vragen, hoe dat komt. Misschien heeft Nieuwenhuys zelf al een gedeeltelijk antwoord of een eerste aanzet tot een antwoord op die vraag gegeven (623): 'Ik kan niet ontkennen dat mijn boek op twee gedachten hinkt. Moest ik er een leesboek van maken of een studieboek?' De oplossing, zegt hij dan, heeft hij gezocht in een bekend compromis: een leesboek en een beredeneerd litteratuur-overzicht voor verdere studie naast elkaar. Er zijn inderdaad vele voorbeelden, waar dit procédé is toegepast en bevredigend heeft gewerkt. Dat doet het tot op zekere hoogte ook wel in dit geval, want de analytische bibliografie is van zeer hoog gehalte en het leesboek uiterst leesbaar. Maar de ongelijkbenigheid aan de basis van het boek is misschien toch essentiëler dan Nieuwenhuys met dat enkele zinnetje heeft aangegeven. Zij blijft onmiskenbaar. Door de prothese van het litteratuur-overzicht wordt zij wel wat gecorrigeerd maar niet weggewerkt of onzichtbaar gemaakt.

Iets aan de bouw van dit boek doet mij onweerstaanbaar denken aan constructies in gravures van M.C. Escher. Iets erin klopt niet maar het is niet zo gemakkelijk om vast te stellen, hoe dat precies zit, en zeker niet om dat te formuleren. Maar de onderdelen, weergaloos knap vaak elk voor zich, passen op de een of andere wijze toch niet echt in elkaar. Komt dat in dit geval door de nadruk, die Nieuwenhuys steeds is blijven leggen op het litteraire karakter van zijn werkzaamheid en van zijn doeleinden, terwijl hij tenslotte met iets heel anders voor den dag gekomen is dan met een boek over letterkunde - namelijk met een boek over geschiedenis, dat, in elk geval tot historische voldoening, heel wat meer om het lijf heeft gekregen? In vorige jaren is Nieuwenhuys bij herhaling uitgenodigd om op historische conferenties wat te vertellen over zijn boek-in-wording[1]. Daar legde hij er dan graag de nadruk op, dat hij zich voor die spreekbeurt zo moest omschakelen, omdat hij als litterair-historicus nu eenmaal geen historicus of socioloog was. De betekenis van dat verschil diende niet te worden onderschat. Voor de litterairhistoricus gaat het immers om heel specifiek en beperkt materiaal, zelfs als hij zijn beperkingen niet al te strikt neemt. Op dat materiaal worden bovendien maatstaven van selectie en beoordelingscriteria, zoals die van litteraire kwaliteit, losgelaten, die voor historici te enenmale niet relevant zijn. Tenslotte wordt, zo had hij nog kunnen toevoegen maar dat heeft hij niet gedaan, dat materiaal met heel andere vragen benaderd dan historici, hoe verscheiden ook, plegen te stellen. Geschiedenis van een letterkunde

1. Rob Nieuwenhuys, 'Graven in Tempo Doeloe', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXVII (1964) 188. Voordracht voor het dertiende congres van Nederlandse historici, 20 april 1963.

mocht, *summa summarum*, voor historici zo interessant zijn als zij wilde, zij was uit haar aard wezenlijk anders dan de geschiedenis der historici zelf.

Aan die fictie van een litteratuur-geschiedenis te schrijven is Nieuwenhuys blijven vasthouden. Door het hele boek, dat dan nu voor ons ligt, heen telkens opnieuw, dan naar deze dan naar gene aanleiding; vervolgens door de reeds genoemde uitvoerige bibliografische aantekeningen en tenslotte door in de Verantwoording, waarmee hij zijn boek heeft afgesloten, nog expliciet te morrelen aan zijn bepaling van het begrip letterkunde of litteratuur en daarmee aan de motivering van zijn materiaalkeuze. Maar op die manier is een initieel dilemma blijven bestaan en wel dat van de definitie van het onderwerp (622) en daarmee het karakter zelf van het te schrijven boek. Misschien met het spreekwoordelijk advies aan de bekende schoenmaker in gedachten heeft het Nieuwenhuys wijs geleken om voortdurend zijn vasthouden aan zijn litterair-historisch métier te onderstrepen. Hij heeft inderdaad daaraan ook in allerlei overtuigende opzichten vastgehouden. Toch, aan de andere kant is onmiskenbaar, dat hem iets heel anders, iets veel meer omvattends voor ogen stond, dan binnen zulk beperkt professioneel bereik lag: een evocatie van 'algemene en byzondere menselijke ervaringen die met Indië/Indonesië verbonden zijn geweest', zoals hij dat zelf zegt (622). Was dat in wezen iets anders dan aan de auteur van *Vergeelde Portretten* en van *Tempo Doeloe* (om het bij deze twee te laten), voor ogen had gestaan, zij dat toen voor een veel beperkter tijdsbestek[2.]? De emotionele betrokkenheid, de evocatieve gedrevenheid, de diepe behoefte aan plaatsbepaling: zij zijn in deze boeken, bij alle evidente onderlinge verschillen, in hoofdzaak dezelfde. De bladzijden, die Nieuwenhuys in *Oost-Indische Spiegel* geschreven heeft over zichzelf, in het hoofdstuk dat de sprekende, nostalgische titel draagt 'Steeds weer aan denken' zijn hiervan een uniek getuigenis[3.]. Dat de tekst van *Oost-Indische Spiegel* vóór alles kritisch-informatief is, moge waar zijn. Maar het is ook veelzeggend, dat Nieuwenhuys geaarzeld heeft, of hij het boek niet onder naam van Breton de Nijs zou laten verschijnen, evenals *Tempo Doeloe* en *Vergeelde Portretten* onder dit pseudoniem verschenen waren (554). Het is deze aarzeling, zo treffend voor een auteur, die zulke duidelijke criteria hanteert voor het gebruik van naam of pseudoniem (553), die mij aan de basis schijnt te liggen, van wat ik de ongelijkbenigheid van *Oost-Indische Spiegel* noemde. De twijfel tussen leesboek of studieboek en de keuze tenslotte voor iets, dat beide tegelijk zou zijn, is naar mij voorkomt in dit geval, veeleer dan een formeel (623), een probleem geweest van deze diepliggende ambivalentie.

Daardoor wellicht in de eerste plaats kon Nieuwenhuys niet de geschiedenis van de Indisch-Nederlandse letterkunde schrijven, die hij zichzelf misschien ooit in het vooruitzich had gesteld. Een litteratuurgeschiedenis zoals, naar men mag aannemen, Du Perron op het oog zou hebben gehad, namelijk als vanzelfsprekend onderdeel of zelfs bestanddeel van de Nederlandse: een dergelijk werk paste niet bij Nieuwenhuys' menselijke signatuur en bij zijn bestemming als schrijver. Daar kwamen dan de diverse ervaringen en overwegingen van de onderzoeker bij, die hem deden inzien, dat de Indische letterkunde zich voor een zodanige behandeling ook niet leende. 'Wie na de Nederlandse letterkunde de Indisch-Nederlandse letterkunde in studie neemt komt een nieuwe wereld binnen' (11), die zich niet laat onderwerpen aan de

2. E. Breton de Nijs, *Vergeelde portretten uit een Indisch familiealbum* (Amsterdam, 1954); *idem, Tempo doeloe. Fotografische documenten uit het oude Indië 1870-1914* (Amsterdam, 1961).
3. 543-554.

gebruikelijke litteraire en litterair-historische criteria. De ambachtelijke onderscheidingen naar genres, stijlkenmerken, litterair-historische categorieën van allerlei andere aard, blijken niet mogelijk. De gebruikelijke maatstaven blijken niet genoeg karakteristiek, zij blijken niet te voldoen of zelfs in het geheel niet van

toepassing. En dat geldt ook voor de criteria van litteratuur zelf. De Indisch-Nederlandse letterkunde is zo weinig 'litteratuur', zegt Nieuwenhuys (11). Er behoren litteraire en niet-litteraire genres toe. Romans, brieven, mémoires, pamfletten, brochures, feuilletons, jaarboekjes en almanakken, dagboeken, reisjournalen; ook poëzie natuurlijk. Maar ook wel enig wetenschappelijk werk, dat zich door zijn verschijningsvorm op de een of andere wijze invoegt in de typische eigen traditie der Indische-Nederlandse litteraire bedrijvigheid.

Zo blijft voor Nieuwenhuys alleen de litteraire kwaliteit als criterium over bij de keuze van zijn materiaal. In een voordracht in 1970 illustreerde hij dit selectiebeginsel met het voorbeeld van Karel Wybrands, die hij niet had opgenomen, zei hij, 'niet omdat hij geen romans of novellen heeft geschreven maar omdat hij slecht schrijft' - ook al kan dit geschrijf wel degelijk worden beschouwd als 'voer voor sociologen', vooral als men de rol kent, die Wybrands in de Indische samenleving heeft gespeeld[4]. In *Oost-Indische Spiegel* is dan ook zijn naam alleen twee maal, en passant, genoemd; en zo is dat met meer figuren gegaan, die wel gelezen werden en zelfs in brede kring maar die toch te ver beneden de maatstaven van Nieuwenhuys' selectie zijn gebleven. Aan de andere kant kon, aldus Nieuwenhuys' Verantwoording aan het slot nu van zijn boek, over sommige boeken en schrijvers niet gezwegen worden, ook al waren zij als auteurs van onvoldoende of misschien zelfs inferieure kwaliteit en ook al zou hij dat liever wel gedaan hebben om niet onvriendelijk te hoeven zijn. Maar zij hadden nu eenmaal een zekere bekendheid gekregen, waaraan niet voorbij kon worden gegaan[5]. Inderdaad vermeldt en behandelt *Oost-Indische Spiegel* een aantal schrijvers van deze categorie. Zij completeren het geheel waarschijnlijk meer dan dat zij het ontsieren; zij zijn daarin op hun wijze 'onmiskenbaar'. 'Romantiek in sarung kabaja', het negende hoofdstuk, over het damescompartiment, zoals Nieuwenhuys dat noemt, van de Indische letterkunde, biedt hier een goed voorbeeld. Over de schrijvende vrouwen, die in dit hoofdstuk aan de orde komen, alle geboren omstreeks het midden van de vorige eeuw, heeft Nieuwenhuys genoeg onvriendelijks gezegd en onvermijdelijk ook wel moeten zeggen om zijn concluderende spijtverzuchting, die ik zo net releveerde, begrijpelijk te maken[6]. Aan de andere kant:

> Ze hebben allen door te schrijven bijgedragen tot de 'opheffing van de vrouw'; ze brachten grote onderontwikkelde delen van ons volk tot lezen en tot bezinning op hun eigen positie en eigen problematiek. Men moet de litterair-*sociale* betekenis van deze eerste damesschrijfsters niet gering schatten. Ze hebben eerst in een behoefte voorzien en toen een markt geschapen - kùnnen scheppen - juist misschien doordat ze meer aan lectuur dan aan litteratuur deden[7].

Maar intussen raakt de bespreker wel het spoor bijster in de definities en criteria. Want wat heeft hij nu achtereenvolgens vernomen?

4. R. Nieuwenhuis, 'De houding van de Nederlanders in Indonesië, zoals deze weerspiegeld wordt in de toenmalige letterkunde', *BMGN*, LXXXVI (1971) 62-69. Voordracht voor het Nederlandse Historisch Genootschap, oktober 1970.
5. 624
6. 624, 216-236.
7. Cursivering van Nieuwenhuys, 216. Vergelijk bijvoorbeeld ook 33.

(1) Nieuwenhuys is geen sociaal-historicus maar litterator en dat betekent, dat hij anders tegenover het litteraire document staat. Voor hem als litterair-historicus is de litteratuur het uitgangspunt. Hij werkt met litteraire criteria, die voor de historicus niet relevant zijn. Zijn materiaal wordt daarbij beperkt door het criterium van litteraire kwaliteit.

(2) Letterkunde, litteratuur is niet beperkt tot wat Du Perron bellettrie noemde en ook niet tot wat men gewoonlijk onder letterkunde en litteratuur verstaat. Wat daar wel en wat daar niet toe moet worden gerekend is een betrekkelijk autonome beslissing van de auteur van *Oost-Indische Spiegel*, te nemen op grond niet van de gebruikelijke criteria maar op grond van het reeds genoemde kwaliteitscriterium.

(3) Dienovereenkomstig wordt een aantal scribenten consequent verworpen bij de keuze van het materiaal voor Nieuwenhuys' boek: niet omdat zij niet op de een of andere wijze litterair indeelbaar zouden zijn maar zij waren slechte schrijvers. Het argument, dat zij sociaal-historisch niet zonder betekenis kunnen worden genoemd, brengt geen verandering in hun uitsluiting op letterkundige gronden, die de enige zijn, waar het in dit boek om gaat.

(4) In weerwil van de erbarmelijke kwaliteit van hun werk is voor sommige (andere) schrijvers toch een plaats in *Oost-Indische Spiegel* ingeruimd. Weliswaar produceerden zij lectuur veeleer dan litteratuur, en dat in overvloedige mate, maar zij waren litterairsociaal van betekenis - zoals bijvoorbeeld door hun bijdrage tot een sociale emancipatie.

Ik zie niet goed, hoe die vier criteria in één gedachtengang bij elkaar gehouden kunnen worden. De beide laatste schijnen met elkander in regelrechte tegenspraak. Het kwaliteitscriterium, zo principieel gekozen en met uitsluiting van eigenlijk alle andere gebruikelijke criteria, schijnt niet alleen *eo ipso* de nodige strakheid te ontberen, het functioneert blijkbaar ook niet in de controverse tussen de gezichtspunten drie en vier. De beoogde beperking van het te gebruiken materiaal tot datgene, wat naar Nieuwenhuys' autonome maatstaven als letterkunde valt te beschouwen, mist daardoor ook duidelijkheid en overtuigingskracht. Regelrecht strijdig met elkaar schijnen, tenslotte, ook het laatste argument en het eerste. In het laatste geven, zou men zeggen, toch juist sociaal-historische overwegingen de doorslag. De daar gehanteerde criteria zijn juist voor de historicus - die sociaal-historicus, met wie Nieuwenhuys zich steeds zo nadrukkelijk niet wil identificeren - relevant; veel meer, naar mij voorkomt, dan voor de litterator. De diepliggende ambivalentie in Rob Nieuwenhuys/Breton de Nijs en in zijn *approach*, waarover ik het eerder had, schijnt mij in deze 'Escherachtige onmogelijkheid' van de door hem gekozen structuur of combinatie van criteria scherp geprofileerd. Die structurele eigenaardigheid verdwijnt niet of wordt niet opgelost door de nadruk, die Nieuwenhuys telkens legt op het bijzondere en afwijkende karakter van de Indisch-Nederlandse letterkunde, waarover hij schrijft, en die, zegt hij, zo anders is dan die van Nederland. Ook niet door het gevolgde werkprocédé te definiëren als een gedurig schuiven van een stuk sociale geschiedenis onder de litteratuur (naar Nieuwenhuys' eigen formulering) om deze begrijpelijk te maken; en ook niet, tenslotte, door een thematisch centraal plaatsen van het diepgaand omvormingsproces, waaraan elke Europeaan, die in Indië voet aan wal zette, zo onontkoombaar werd onderworpen[8].

II

En toch is, in weerwil van deze fundamentele bedenkingen, *Oost-Indische Spiegel* een magnifiek boek. Niet alleen, zoals ik al zei, in de onderdelen maar ook als geheel.

8. *Oost-Indische Spiegel*, flaptekst. Vergelijk *ibidem*, 12-13, 124, 127.

A fortiori doen daaraan bedenkingen van meer ondergeschikte aard niet af. Het is ook niet nodig die allemaal hier te berde te brengen. Eén alleen, secundair op zich, sluit op de voorafgaande kritiek toch nog wel aan: dat is mijn bezwaar tegen (of minstens: twijfel

over) de gekozen titel. Die titel bevredigde Nieuwenhuys zelf trouwens ook niet, zoals hij bij herhaling heeft geschreven[9].

Wat mij betreft: niet omdat zij, naar Nieuwenhuys' eigen oordeel, wat veraf klinkt en ouderwets (622), bedekt als zij is onder een stoflaag van bijna drie eeuwen (want zij is ontleend aan de *Oost-Indische Spiegel* van Nicolaus de Graaff, een boekje van 1703). Op de een of andere manier moest ook het boek van 1972 aan een naam komen en het ligt voor de hand, dat dit Nieuwenhuys, gegeven zijn worsteling met de definitie van zijn onderwerp, niet gemakkelijk is gevallen. De gekozen titel is op zichzelf ook helemaal niet zo slecht. Maar mijn onvrede ermee, in het verlengde van mijn eerdere bedenkingen, ligt in de semantische sfeer. Bij criteria van litteraire kwaliteit en principes van litteraire selectie sluit, naar mijn mening, het begrip 'spiegel' niet goed aan. Dat doet het wel bij reflectie van een maatschappijbeeld, maar dan komt men met handen en voeten in die sociale geschiedenis terecht, waartegenover Nieuwenhuys juist zo zorgvuldig alle slagen om de arm heeft gehouden. Hij wilde haar wel gebruiken en onder zijn letterkunde schuiven, waar zij nodig was voor goed begrip. Maar hij wilde haar toch niet echt schrijven en kon dat, zei hij zelf, ook niet doen wegens de zo andere aard van zijn uitgangspunt[10]. Zo bevat dan ook de hoofdtitel *Oost-Indische Spiegel* het dualisme, dat het hele boek kenmerkt. En in zoverre is die titel dan misschien juist bijzonder goed gekozen.

Met dat al wordt de werkelijke materie van het boek veel beter gedekt door de ondertitel. 'Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven...'. Daar staat geen bepalend lidwoord en wordt dus alle selectie duidelijk voorbehouden. Wat 'Indische' Nederlanders in de loop van meer dan drie eeuwen vol lotswisselingen geschreven hebben over hun segment van de samenleving in Indië/Indonesië, meestal gedurende, maar soms ook pas na hun korter of langer verblijf aldaar: dat is, waar *Oost-Indische Spiegel* over gaat. Het is de litteraire vorm, waarin de 'présence Néerlandaise' in Indonesië en haar historie zijn vastgelegd (zover dat in litteraire vorm mogelijk is), die in dit boek aan de orde is. Het is niet een letterkunde, die hier centraal staat, maar het is het thema van die 'présence' zelf.

Men zou hier een lang verhaal aan kunnen vastknopen over de sociaal-historische representatieve waarde van litteratuur in het algemeen en van koloniale litteratuur in het bijzonder. Ik wil het alleen bij enkele opmerkingen laten. Nieuwenhuys zelf heeft er met nadruk op gewezen, dat in elk geval voor de Indisch-Nederlandse litteratuur die waarde heel duidelijke grenzen heeft, ook al zijn die grenzen in de loop van de twintigste eeuw, dus in de laatste periode van die 'présence Néerlandaise', wel verruimd. De beperking werd niet alleen veroorzaakt door de omstandigheid, dat de schrijvers alle tot een sociale bovenlaag behoorden. Dat doen schrijvers overal bijna altijd, zoal niet van huis uit dan toch al gauw door hun optreden als auteur. De methodiek om met hetgeen zij schreven dan toch historisch te werken, de hele theorie trouwens omtrent het gebruik van litteratuur als historiebron, is een op zichzelf welbekend en veelbehandeld onderwerp. Maar in Indonesië was die sociale bovenlaag bovendien een in hoofdzaak Europese bovenlaag van geringe getalsterkte, die overwegend zeer lange tijd in weinig direkt contact heeft geleefd met het omringende miljoenenvolk. En zij, de uitzonderingen, die dat wel deden, waren meestal geen schrijvers. Nieuwenhuys heeft zijn spiegel niet om deze reden een beslagen spiegel

9. 554, 622.
10. Nieuwenhuys, 'De houding van de Nederlanders in Indonesië', 62.

genoemd, maar het woord kan daar evenzeer op worden betrokken. Een beslagen spiegel, zegt hij, omdat de letterkunde op zichzelf nooit in staat zal zijn een gesloten maatschappijbeeld op te roepen; dat is ook haar bestemming niet (622).

Afgezien van wat onder een gesloten maatschappijbeeld precies moet worden verstaan, is dat natuurlijk waar en het is ook leuk gezegd. Maar bovendien is de spiegel, die Nieuwenhuys bedoelt, hoogst ongelijkmatig beslagen - veel ongelijkmatiger nog dan in Europese verhoudingen. Veel blijft daardoor aan elke reflectie onttrokken en ook on-invulbaar. Met name, dat is volkomen juist, die overweldigende zwijgende meerderheid van 'Inlanders', die met de Europese groep ('Europees' in alle gradaties van blank tot bruin) niet in aanraking kwam[11]. Maar wel is de verhouding van de Europeanen tot individuele enkelingen uit die immense meerderheid telkens aan de orde. Zij is, een enkele maal direct, meestal indirekt (maar daardoor juist ook weer zo tekenend) een vast element bij de Indisch-Nederlandse schrijvers.

Tot de kenmerken van die Europese groep, hoe ook gemengd, hoe ook getint - de Indo-Europeanen zullen er een steeds belangrijker (en ook gecompliceerder) rol in spelen - behoort de wil om zich in contact te weten met Europa, met Nederland. Het is een grondslag van het gevoel van eigenwaarde. Het besef van westerse meerwaardigheid loopt daarbij als een rode draad door de geschiedenis van de 'présence Neérlandaise' in Indonesië maar, zegt Nieuwehuys, met de veranderde politieke, staatkundige en culturele verhoudingen is ook de houding van de Europeaan tegenover Indië en Indonesiërs niet dezelfde gebleven. Wie zou verwachten een doorlopende en rechtlijnige ontwikkeling te zien, waarbij de Europeaan hoe langer hoe toegankelijker zou worden voor de wereld van de Indonesiër, die vergist zich. Er is veel eerder sprake van een golflijn met toppen en dalen[12]. Nieuwenhuys noemt hier niet afzonderlijk de economische verhoudingen, die toch ongetwijfeld fundamenteel geweest zijn voor de gehele geschiedenis van de Nederlandse koloniale activiteit[13]. Maar in de 'bovenbouw' van het 'litteraire' materiaal verschenen zij meestal niet zo primair[14]. Toch ontbraken zij nooit op de achtergrond daarvan. De ontwikkeling in de economische verhoudingen is evenmin rechtlijnig geweest als welke andere ontwikkeling ook en evenmin doorlopend. De drie grote perioden van Compagnie, Cultuurstelsel en Nieuwe Openlegging, met bewogen overgangsfasen daartussenin, die wij in het socioeconomisch totaalbeeld plegen te onderscheiden, tekenen zich ook af in alle andere aspecten. In de kolonie waren de verbanden natuurlijk ook rechtstreeks. Zij waren daar minder onderhevig aan allerlei externe invloeden met grote diversiteit van effecten. Niettemin zijn de kenmerken van de golflijn, en is ook haar doorwerking, niet in alle genoemde aspecten zonder meer dezelfde. Zij kunnen niet alle op een-en-dezelfde wijze worden gerangschikt en gekwalificeerd. De diepte van inwerking der historische ontwikkelingen op de vele niveau's van de samenleving in Nederlands-Indië was verschillend - zelfs binnen de dunne bovenlaag der 'Europese' samenleving met haar desondanks karakteristieke verscheidenheid. Dat laat 'wat Nederlanders over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden' duidelijk zien, in weerwil van de geringe primaire economische representatie in het 'litteraire' materiaal.

Dit ontbreken van een doorlopende lijn is ook een van de kenmerken van het beeld in *Oost-Indische Spiegel*. Eigenlijk is, wat men Indisch-Nederlandse letterkunde zou

11. *Ibidem*, 62-4; maar zie ook 66.
12. *Ibidem*, 65.
13. Th. van Tijn, 'Een nabeschouwing', *BMGN*, LXXXVI (1971) 82.
14. Vergelijk J.H. Clapham, 'Concise Economic History of Britain to 1750', geciteerd bij N.B. Harte, *The Study of Economic History* (Londen, 1971) 235.

kunnen noemen - hoe ook begrepen, niet eerder begonnen dan aan het einde van de Compagniesperiode. Dit neemt niet weg, dat de zeventiende en achttiende eeuw tal van reisverslagen hebben opgeleverd, scheepsjournalen en andere, die in Nederland als volkslitteratuur

konden fungeren (33). Zij vertonen reeds een aantal kenmerken, die zich door de tijd heen zullen handhaven ongeacht de herhaaldelijke onderbrekingen en richtingsveranderingen van de ontwikkelingslijnen. De observatie, de onbetrokken of participerende waarneming, het zakelijk verslag en daarmee de objectief-spiegelende, verslagleggende waarde van het 'bericht aan Holland' heeft misschien nooit meer zo op de voorgrond gestaan als in dit materiaal, maar het heeft als karaktertrek de Indisch-Nederlandse letterkunde nimmer verlaten (105). Wat, ten tweede, de vroege Indië-gangers gemotiveerd heeft voor hun onvoorstelbaar avontuur - zeker niet louter zucht naar gewin (36) - heeft in de oudere geschriften meer nadruk dan later en het is, voor mij althans, historisch ook een boeiender en ingewikkelder probleem. Het krijgt met de tijd en de verandering der omstandigheden natuurlijk ook een wezenlijk ander karakter en andere dimensies. Maar voor een scherp gehoor blijft een motiveringsthema tot het laatst toe doorklinken als een grondtoon, ook nog bij de schrijvers, die na het uiteengaan van Nederland en Indonesië terugblikken op vroeger. Misschien wel juist bij hen.

Zij hebben allen, vroege en latere Indië-gangers, trekkers en blijvers, Indo-Europeanen natuurlijk nog in het bijzonder, toch een zekere mate van vreemdelingschap ten opzichte van Nederland. Zij hebben dat met de jaren gekregen of zij zijn er mee geboren, maar hun leven 'tussen twee vaderlanden' is een kenmerk geworden. Bij velen drukt het zich uit in een zekere rusteloosheid, die werkt als een zelf-dynamiserend proces.

Een derde permanente of steeds terugkerende trek: de kritiek op de gedragingen van anderen in de koloniale verhouding, particulieren of gouvernement. Zij krijgt in elk geval sinds de achttiende eeuw een duidelijke stem, die telkens opnieuw misdaden uit winzucht, wreedheid, corruptie aan de kaak stelt en in 'Holland' de mening voedt, dat bijna alle 'kolonialen' slecht volk waren, dat een heenkomen had gezocht in de koloniën. De stelling, dat een niet onaanzienlijk deel der Indiëgangers uit deugnieten, boeven, bannelingen, bankroetiers en zulk fraais bestond, was zeker niet zonder grond (42-4). Dat gold niet alleen voor Nederland maar voor andere koloniserende landen evenzo. Maar toen die groep geleidelijk veranderde van samenstelling, en daarmee van karakter, verloor de kritiek misschien wel veel van haar concrete aangrijpingspunten maar niets van haar scherpte en haar vasthoudendheid. Zij werd algemeen, ideëel ook, veel meer dan zij aanvankelijk geweest was (bv. 69, 72). Zij won daardoor belangrijk aan betekenis, al bleef zij voorkomen in allerlei vorm. Zij ging zich richten tegen wat zij zag als een verval der koloniale maatschappij als zodanig, wat dit ook zijn mocht; tegen misbruiken van het bestuur, zoals bij Van Hoëvell of Multatuli (98, 153), of ook kortweg tegen 'de Europeaan in Indië', zoals bij Bas Veth (263). Zij kon gekleed gaan in het smetteloos wit van een wat zwevende en abstracte ethiek zelfs als die ethiek in de eerste plaats concrete economie op het oog had (319), of zij kon aansporen tot fundamentele, progressieve veranderingen van beleid (bv. 358).

De thema's zijn met deze poging tot korte, samenvattende opsomming zeker niet uitgeput. Maar op dat van het voortdurende besef van westerse meerwaardigheid, dat daarnet ter sprake kwam, wil ik eerst nog terugkomen. Westerse meerwaardigheid ten opzichte van het omringende Indonesische miljoenenvolk. Meerderwaardigheid toch ook van Nederland-in-Europa ten opzichte van de verre, vergeten, zich in de steek gelaten voelende voorhoede van Nederland-in-Indië. Het ontbreken van

onderwijsmogelijkheden in Indië, van elk spoor van intellectueel en cultureel leven heeft minstens nog de gehele negentiende eeuw door velerlei sociale frustraties in het leven geroepen. Misschien mag het oordeel van de Franse reiziger Chailly-Bert in 1898, die de Europese samenleving in Indië ‘une société sans art, sans culture, sans religion, sans idéal’ noemde, niet zomaar op rekening

van die omstandigheden alleen worden geschreven (287). Toch hadden zij diepe invloed, die doorwerkte ook toen in de twintigste eeuw geleidelijk verbeteringen tot stand kwamen. Tegenover het meerderwaardigheidsbesef jegens de Indonesische bevolking, dat ook de bestbedoelende Europeanen nooit verliet - en misschien wel juist die bestbedoelende Europeanen (312), is een zeker minderwaardigheidsbesef jegens Nederland kenmerkend gebleven. Het creëerde zijn psychologische compensaties van allerlei aard en in allerlei vorm: over één ervan heeft Nieuwenhuys in zijn hoofdstuk, gewijd aan Couperus, prachtig geschreven (252 vlg.); over andere in zijn roman 'Vergeelde Portretten'. Maar in weerwil van die compensaties ten opzichte van de 'Kaaskoppen in Holland' werkte de wrok om de 'verwaarlozing door Holland' diep door. Ook al in de dagelijkse dingen. Opvoeding in Europa blijft vrijwel tot het laatst toe een beslissend distinctief, evenals dat nu nog het geval is voor intellectuelen uit ontwikkelingslanden en zoals wij dat na de Tweede Wereldoorlog zelf gekend hebben ten opzichte van Amerika en met name de universitaire studie in de Verenigde Staten. 'De kinderen naar Holland', het uiteenvallen van het gezinsverband: het waren gewoontes, die gewoner werden naarmate het tal der 'blijvers' toenam. Maar in een wereld met de communicatiemiddelen van vóór de Eerste Wereldoorlog en zelfs met die van het Interbellum nog gaat die scheiding diep en heeft zij verstrekkende psychologische consequenties.

Nieuwenhuys wijst erop, dat de Indo-Europeanen die, uitzonderingen daargelaten, de grote meerderheid van de 'blijvers' vormden, door dit alles in het bijzonder werden getroffen. Hun integratie in de 'Europese' groep, of in de groep met door opvoeding en scholing Europese achtergrond, werd er zeer door bemoeilijkt. Een wet als die van Baud van 1839, waarbij benoembaarheid tot verschillende ambten afhankelijk werd gesteld van een opvoeding in Europa (die de meeste Indo-Europeanen niet hadden en ook voor hun kinderen niet konden verwezenlijken), versterkte hun discriminatie in officiële termen. Zij had ook de uitdrukkelijke bedoeling zich te richten tegen, zoals Baud hen noemde, 'de bastaarden van Europeesen' (99-100).

Van de lijdensgeschiedenis der Indo-Europeanen heeft Nieuwenhuys in een compacte samenvatting een knap beeld gegeven (297). 'Bewust neergedrukt op een laag sociaal niveau, zonder mogelijkheden tot ontwikkeling en door de andere Europeanen bejegend op een wijze die grievend was, voelden zij zich een pariagroep die vol wrok kwam te zitten'. Van meet af heeft een kleine groep aansluiting kunnen krijgen of behouden bij de Europese Indische Nederlanders. Die groep is versterkt na de opheffing van de wet van Baud, zij het ook, dat de aansluiting geenszins zonder problemen was. De discriminatie van de grote meerderheid der Indo's bleef bovendien daarnaast bestaan tot ver in de twintigste eeuw. In de Volksraad heeft F.H. de Hoog als voorzitter van het Indo-Europees Verbond daarover vele bittere dingen gezegd, nog in de jaren rond 1930[15].

De nonna's en de sinjo's, die zo vermakelijk krom praatten, die men indolentie, luiheid, onbetrouwbaarheid en nog veel meer toeschreef, vormen in het litteraire materiaal van *Oost-Indische Spiegel* op zichzelf niet een thema, zoals ik andere thema's aanwees. Wel verschijnen zij geregeld in de Indisch-Nederlandse romans en

15. Vergelijk P.W. van der Veur, 'De Indo-europeaan: probleem en uitdaging', in H. Baudet en I.J. Brugmans, ed., *Balans van Beleid. Terugblik op de laatste halve eeuw van Nederlandsch-Indië* (Assen, 1961) 81 vlg.

verhalen van schrijvers, die zich van geen ‘rassenvooroordelen’ bewust waren maar die meenden het alleen over nu eenmaal gegeven maatschappelijke situaties en verhoudingen te hebben: met betrekking

tot het inlandse personeel, met betrekking tot de sociale hiërarchie in het algemeen, en niet anders met betrekking tot de Indo's, die het in die maatschappij meestal niet zo erg ver gebracht hadden. Zij zijn, kan men zeggen, een speciaal aspect van het algemene thema der westerse meerwaardigheidsgevoelens.

Thematisch karakteristiek zijn ook de 'Indische toestanden' in de Indisch-Nederlandse litteratuur (168). Zij waren, bijna zeker, ook kenmerkend voor de samenleving zelf in de kleine, heterogene, sterk hiërarchische Europese gelaagdheid der samenleving. Indië, zegt Nieuwenhuys, leek in het litteratuurbeeld der negentiende eeuw, wel het land der 'perkara's'. Altijd ging het over ontslag, over gepleegd onrecht, over gekrenkt eergevoel en altijd werden de conflicten in de persoonlijke sfeer getrokken - ook bij Multatuli. 'Douwes Dekker is niet louter door idealisme geleid en Brest van Kempen niet louter door het landsbelang' (169). Het kleine wereldje der vele sterk uiteenlopende belangen, der vaak even onbeduidende als heftige tegenstellingen vormt ook litterair een vast décor. Het is in de twintigste eeuw niet hetzelfde décor als in de negentiende. De samenleving in Indië kreeg vooral na de Eerste Wereldoorlog een dynamischer, harder en onpersoonlijker karakter (392). De tegenstellingen en de botsingen en het gekift, dikwijls hoog oplopend, bleven. Zij kregen zelfs temeer betekenis door het meer en meer wegvallen van de oude saamhorigheid, wat die dan ook geweest mocht zijn, en het meer groepsmatig en anoniem en daarmee veelal 'structureler' en tegelijkertijd scherper en 'botter' worden van allerlei controversen. Kregen misschien juist daardoor die controversen minder dan vroeger uitdrukking in litteraire vorm? Een geval als dat van Multatuli, hoe hoog het ook (mede door zoveel neveneffecten) uitgetild geraakt is boven de gebruikelijke, benepen perkara-sfeer van geleden persoonlijk onrecht en hoe doordringend het ook heeft ingewerkt op een heel stuk twintigste-eeuwse anti-koloniale rekenschap, is toch op zichzelf naar inhoud en vorm, kenmerkend negentiende-eeuws geweest. Dat Multatuli helemaal niet zonder meer antikoloniaal was, dat hij pleitte voor meer en niet voor minder Nederlands overheidsingrijpen, heeft aan zijn latere functie als anti-koloniaal identificatiemodel (394) niets afgedaan. Niet de Lebak-zaak maar zijn ongemeen schrijverschap heeft in dit geval de aanklacht tegen misstanden zo bijzonder veel belangrijker gemaakt dan die tegen bepaalde toestanden rond Douwes Dekker's persoon. In de rij van auteurs in Nieuwenhuys' register (639), die over misstanden geschreven hebben, benadert niemand de portuur van Multatuli hoewel *Max Havelaar* toch in de eerste plaats diens eigen eerherstel op het oog had.

III

Terug nog eens naar het hoofdthema: de verhouding tot Nederland, het moederland. Eerst een kanttekening. Nieuwenhuys kent aan deze laatste term zwaargeladen politieke en economische betekenis toe, wanneer hij op het voortdurend gebruik daarvan in de twintigste eeuw wijst (359). Dat lijkt wat overdreven. Al in de achttiende eeuw was 'mère patrie' (natuurlijk, want 'patrie' is vrouwelijk), 'mother-country' internationaal taalgebruik. Van dat Engels nam het Nederlands de term waarschijnlijk over, rechtstreeks of via het hier meer courante Frans: tijdens de onafhankelijkheidsoorlog der Amerikaanse koloniën tegen Engeland komt hij, in dat

verband ook, hier het eerst voor. Met speciale betrekking tot Nederland-en-Indië gebruikte Daendels de term al in 1814 (in zijn ‘Staat der Nederlandsch-Indische Bezittingen’), Elout in 1816. Moederland gaat daarna geleidelijk tot het normale taalgebruik behoren, ook bij Multatuli. Dat weet Nieuwenhuys natuurlijk ook allemaal wel maar hij heeft daar op de aangeduide plaats (359) blijkbaar even niet bij stilgestaan. Maar moederland of geen moederland, grondtoon in dit centrale

thema blijft de gedurige klacht over gebrek aan interesse van 'Holland' voor Indië. Die klacht is nooit verzwakt. Zij klinkt, zegt Nieuwenhuys, als een refrein door de hele Indische litteratuur (624). De impulsen van de nieuwe liberale koloniale politiek na 1854 - Van Hoëvell, Franssen van de Putte, De Waal - betekenden zeer reële veranderingen, ook in de publieke belangstelling in Nederland. In elk geval betekende de comptabiliteitswet van 1864 (die met ingang van 1867 de Indische begrotingen aan de goedkeuring der Staten-Generaal onderwierp) een jaarlijkse confrontatie. Eens te meer kreeg het optreden van de 'ethici' rond 1900 - Brooshooft, Van Deventer, Idenburg - aanzienlijke aandacht in Nederland (310-1); en dat kregen ook verschillende vormen van de rijkseenheid-gedachte tussen de beide Wereld-oorlogen (356-7)[16]. Maar men moet zich daarvan toch ook weer geen overdreven voorstellingen maken.

De onbekendheid van Nederland met zijn koloniën, en de reeks van economische, sociale en politieke vooroordelen als gevolg daarvan, is tot het laatst toe een vast gegeven gebleven. In de kritiek vanuit Indië maar ook in feite. Nederland heeft altijd weinig van het werkelijke Indië geweten. De klagers hadden daarin geen ongelijk. Maar zij vergisten zich, als zij dachten, dat Indië dan ook buiten de Nederlandse belangstelling lag. Er is, vooral sedert het midden der vorige eeuw, hier intensief over Indië geschreven, gesproken en gepolemiseerd - hetzij over veronderstelde fabelachtige rijkdom ('de kurk, waarop Nederland dreef', zoals men dat dan vaak formuleerde), hetzij juist over het tegendeel, waardoor naar men meende die kolonie als een lastpost voor het moederland moest worden beschouwd. Of men had het over geheel andere gezichtspunten, waarvan bijvoorbeeld emigratie er een was. In de parlementaire debatten is telkenmale, minstens eenmaal per jaar, het hele probleem van de koloniale verhouding, de taak-theorie en nog veel meer uitvoerig ter sprake gekomen. Het had zijn weerslag in de Nederlandse pers en daardoor in een stuk publieke opinie in Nederland. Terecht heeft Nieuwenhuys de groeiende behoefte aan informatie gesignaleerd. In de tijdschriften in Nederland valt een opmerkelijke toeneming van het aantal Indische bijdragen te constateren (188). 'Indië werd duidelijker zichtbaar aan de horizon, al kon men toch vanuit Nederland niet veel meer dan contouren zien. Hoe de werkelijkheid was, wist men niet; men had er geen goede voorstelling van'.

Dat meer dan één schrijver zich uitdrukkelijk betere informatie van Nederland over Indië ten doel heeft gesteld, veranderde daaraan gedurende vrijwel de hele negentiende eeuw, waarvan vooral de tweede helft 'litterair' zo produktief was, toch maar weinig (128, 207, 212). Zij konden zich niet werkelijk los maken van de romantische behoeften van hun tijd; zij hadden rekening te houden met de vraagzijde, of in elk geval zij deden dat, bewust of onbewust: het debiet in 'Holland'. Daum wees er, zij het ook niet met deze woorden, omstreeks 1880 op, dat Nederland daardoor voornamelijk het beeld kreeg teruggespiegeld dat het zelf van Indië gevormd had (241). Daarbij komt nog, en Nieuwenhuys heeft dat bijzonder duidelijk gemaakt, dat ook de schrijvers zelf over het algemeen maar over een heel beperkte kennis van de Indische wereld beschikten. Daum heeft tegenover het povere realiteitsgehalte in het overgrote deel van de Indisch-Nederlandse litteratuur, waarvoor hij alleen maar honende kritiek over had, zijn op Zola geïnspireerde realisme gesteld. Hij had het talent voor de sociale observatie en het psychologisch vermogen om tot denkwijze

16. Zie ook R. Nieuwenhuys, 'Door de spiegel van de belletrie', *ibidem*, 16-7.

en gevoelsleven van mensen door te dringen. Het maatschappijbeeld, dat hij heeft weten op te roepen, was volstrekt ontleend aan de werkelijkheid der Indische samenleving, zij het ook bekleed met de nodige persoonlijke fantasie (245). Maar ook Daum's direkte contac-

ten met de ‘eigen wereld van Indië’ waren toch betrekkelijk beperkt. Voor de meeste anderen gold dit, als gezegd, in nog veel sterker mate. Aan de gedurige, terechte klacht over de onbekendheid van Nederland met zijn koloniën, geeft dat, laten wij zeggen, een wat typische bijklank mee.

Rob Nieuwenhuys heeft aan het enclave-karakter van het wonderlijke, heterogene Europese wereldje, dat een heel kleine, eigen, gesloten samenleving vormde temidden van de omringende miljoenenmassa, bladzijden gewijd, die tot de markantste van zijn boek behoren (bv. 275 vlg.). De Europeaan, ‘die bij Aden de Indische Oceaan binnenvoer’ (Van Vollenhoven) en vervolgens in Indië voet aan wal zette, mocht daar een ander mens worden, hij bleef in Indië onder Europeanen leven. Er zijn er altijd geweest die in de binnenlanden als planters of bestuursambtenaren dichter bij de bevolking leefden, maar zij waren de uitzonderingen, ook al is hun aantal in de loop van de tijd niet gering geweest[17]. De schrijvers, die uit deze ‘groep’ zijn voortgekomen, zoals Hansen, die onder het pseudoniem Boeka schreef, hebben kunnen rapporteren, wat anderen ontging (277). Zij deden, in welke uiteenlopende vormen dan ook, hun verslag van hun waarnemingen-ter-plaatse. Zonder de gebruikelijke vooroordelen, zonder het gebruikelijke onvermogen om met andere dan Westerse maatstaven te meten - maar met aanzienlijke verschillen in talent. En zij kritiseerden bijtend of zakelijk of ook met milde ironie de zelfvoldoening der Nederlanders over hun koloniale beleid: Boeka, Jaspers, Gonggrijp, wiens ‘Brieven aan de Redactie van het Bataviaasch Handelsblad’ in Nieuwenhuys' aandacht naar mijn mening wat tekort komen. Dat kan, zal men misschien zeggen, een kwestie van smaak zijn naar litteraire maatstaven. Maar Gonggrijp's ‘Brieven van Opheffer’ behoren tot de zeldzame litteratuur, die getuigt van doordringende belangstelling en fijn begrip voor de Javaan, zijn mentaliteit en zijn wereld; de vrij zeldzame litteratuur dan ook, die niet bleef opgesloten binnen een Nederlandse gezichtshoek. Bovendien zijn zij het litteraire document bij uitnemendheid van de praktijk van de ethische bestuurszorg[18]. Tot op zekere hoogte kan ook de resident La Valette tot hen gerekend worden: om wat hij zelf schreef en om zijn aandeel, ook wel, tot het beeld van Indië in Couperus' ‘Stille Kracht’ van 1900 (212-3, 255).

IV

1900. Indië was de periode van de Nieuwe Openlegging ingegaan. Van de diep ingrijpende economische en sociale veranderingen, waarvan de schrijvers dan niet een gesloten beeld maar wel een reeks van sterksprekende momentopnamen hebben vastgelegd - Tempo Doeloe maar vooral de transformatie van Tempo Doeloe tot het ‘Indië van de 20e eeuw’; de ethische koers, samenvallend met de krachtige economische expansie van Indië na 1900; de snelle opkomst en groei van het onpersoonlijk grootbedrijf: van die diep ingrijpende veranderingen heeft Nieuwenhuys, alweer in het bestek van niet meer dan enkele bladzijden, samenvattingen gegeven, die zonder meer meesterlijk zijn (zo 309-12, 341-4, 361-5). Men zou die hier gewoonweg moeten overnemen om aan hun kwaliteit recht te doen.

17. *Idem*, ‘De houding van de Nederlanders in Indonesië’, 63.
18. Maar vergelijk Breton de Nijs, *Tempo Doeloe*, 166.

Imponerend knap is in kort bestek de verweving zichtbaar gemaakt van economische, sociale, staatkundige ontwikkelingen enerzijds, kunstleven, letterkunde, ideeënontwikkeling anderzijds. Maar ook treft het beeld, dat *Oost-Indische Spiegel* hier biedt weer in het bijzonder door de zeldzaam fraaie staaltjes van Nieuwenhuys' fijne litteraire inlevings- en aanvoelingsvermogen. Ongetwijfeld is dat een van de grote kwaliteiten ook van het boek

als geheel. Toch, Nieuwenhuys heeft daar in zijn Verantwoording ook zelf nog op gewezen (624), hebben deze gaven zich op sommige der behandelde schrijvers met meer overgave kunnen uitleven dan op andere. Tot die favorieten moet Kartini behoord hebben, zoals in voorafgaande hoofdstukken Junghuhn, Daum en later Du Perron en Walraven.

De Nieuwe Openlegging: dat zijn in feite drie nogal verschillende fasen, 1870/80-1895, 1895-1905/10, 1905/10-1930. Drie fasen zijn het tussen de afbraak van het cultuurstelsel en de wereldcrisis der jaren dertig. De Nieuwe Openlegging begint bij een keerpunt naar neergaande wereldconjunctuur en eindigt bij een volgend dergelijk keerpunt. Het tijdvak begint met het 'Indië der families' - de families met de eerlang vermaarde 'Indische namen', de Eschauziers, de Dingers, de Aments, de Boutmys en andere, die de nieuwe energiecentra van ondernemersactiviteit gevormd hebben in de kolonie met de daar nieuwverworven vrijheid van handelen ingevolge de agrarische wet van 1870. In 1865 nog schreef Van Hoëvell over de 'kleine Europese gemeenschap zonder krachtige elementen van uitzetting en uitbreiding'[19]. Tien, vijftien jaar later was de openlegging in volle gang en daarmee ook de uitbreiding van de Europese gemeenschap, niet alleen op andere voet maar ook tot sociaal andere verbanden dan tevoren. Versterking van het Binnenlands Bestuur, sterke influx van kooplieden, planters en anderen, aan wie de gewijzigde omstandigheden in Indië nieuwe mogelijkheden schenen te bieden. De fortuinmakers zijn bekend geworden; de mislukkelingen zijn uit het beeld verdwenen, af door een zijdeur - hetzij terug naar Holland, een illusie armer, hetzij 'verindischt', afgezakt (zoals dat heette) tot een peil, ver beneden dat der 'Europeanen' en dan vaak opgegaan, of ondergegaan, in de anoniemiteit van de kampong. Nieuwenhuys geeft een kort citaat van Daum maar dat in zijn bondigheid het beeld op meesterlijke wijze samenvat (249-50).

> De snel wisselende Indische maatschappij veranderde intussen; er gingen lieden heen met fortuin; daar kwamen er om te trachten het te maken; uit de ambtelijke wereld togen zieken heen en kwamen gezonden weer; hield het eindeloos elkaar vervangen van gepensioneerden en baren [nieuw-komers HB] aan. Veel bleven er niet: de pechvogels en de slechten zakten af naar de kampongs en de achterbuurten, de 'niet bepaald boffers' bleven op een zekere hoogte staan en konden niet voor- en wilden niet achteruit.

Grote carrière naast diep verval, grote successen naast diepe ontgoocheling. Een 'gemengde maatschappij': vele der Europeanen, ook der geslaagden, zijn meer en meer in Indië geworteld geraakt. Hun samenleving, hoe gesloten ook, hoezeer ook voortdurend op haar qui vive tegen het dreigend proces van 'verindischen', kent eerlang alle mengingen en kleurschakeringen van blank tot bruin, van, zoals Nieuwenhuys dat ergens uitdrukt, zuiver Europees met blauwe ogen en blond haar tot een type, dat niet of nauwelijks meer van de Inlandse bevolking is te onderscheiden.

Handel en cultures zijn in deze periode tot een bloei gekomen als nooit tevoren. Maar tegelijkertijd is het 'Indië der families' in hoge mate gekenmerkt gebleven door

19. *Ibidem*, 7.

de immobiliteit van het algemene levenspeil der bevolking. Pas de ethische koers zal zich tot taak stellen daarin verbetering te brengen. Aan de andere kant: die ethische koers is in belangrijke mate voortgekomen uit kritiek en uit initiatieven ook van de Europese gemeenschappen, of figuren uit die gemeenschap, ter plekke zelf[20]. De Nieuwe Openlegging is

20. Nieuwenhuys, ‘Door de spiegel van de belletrie’, 7.

dan inmiddels een tweede fase ingegaan, waarin de ‘families’ zonder overigens ooit geheel op de achtergrond te raken, geleidelijk zijn vervangen of opgevolgd door - zoals men dat wel zei - de letters. De economie der overwegend kleine familiemaatschappijtjes, met, ofschoon reeds aanzienlijke toch nog tamelijk beperkte investeringen, heeft zich in die tweede fase ontwikkeld tot die van het overwegend onpersoonlijk grootbedrijf: HVA, BPM, KPM, en zoveel andere, wier aantal snel opliep. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog kan het in Indië belegd Nederlands vermogen op tegen de 2 miljard worden geschat - ongeveer het dubbele van het belegde vermogen in 1900. Daarboven leverde ook Indië zelf nog een niet onaanzienlijk aandeel. Intussen heeft de grote groei in beleggingen, in renten, in dividenden, in ‘human capital’ ook, duidelijk gelegen in de jaren na 1906, naar alleen al uit Nederlandse cijfers kan worden afgelezen. Ongetwijfeld onttrekt zich daarbij veel aan de waarneming en door uiteenlopende oorzaken, die ook correctie zeer bemoeilijken. Maar illustratieve waarde hebben de beschikbare gegevens evengoed in hoge mate. Zij maken ook de diepgaande verandering begrijpelijk van het sociale beeld. De oude samenleving, die nog altijd iets van het pionierskarakter had behouden met, vooral in de binnenlanden, de typische kenmerken van een boedjang-cultuur (boedjang = vrijgezel), waarin de (‘inlandse’) huishoudster een vanzelfsprekende plaats innam[22.] - krijgt een andere naast zich, die meer en meer haar plaats zal overnemen. Het europeaniseringsproces, eerst sterk gestimuleerd door de toenemende behoefte van overheid en bedrijfsleven aan ambtenaren en employé's uit Nederland, heeft zich vooral in de derde fase, dus sedert de jaren 1905/10, sterk ontwikkeld. In het hoofdstuk, dat de titel draagt ‘Het Nederlandse Indië’ en de ondertitel ‘De jonge Hollandse vrouwtjes’ heeft Nieuwenhuys weer met weergaloos synthetisch vermogen dat proces in enkele hoofdlijnen getekend.

> Het binnenkomen van veel meer Europese vrouwen dan tevoren [en na de Eerste Wereldoorlog nam die influx nog in het bijzonder toe, doordat de eis van ‘ongehuwd uitkomen’ voor een baan in Indië langzamerhand algemeen werd losgelaten HB] heeft langzaam maar zeker de leefwijze veranderd, zowel in de binnenlanden als in de steden, maar vooral in de steden. De eerste jaren van de twintigste eeuw zijn jaren van overgang geweest. Binnen het oud-Indische leefpatroon zijn dan de verschuivingen begonnen, maar de kenmerken van een oud-Indische leefwijze blijven voorlopig nog overal merkbaar. Het oude en het nieuwe lopen doorelkaar heen. Maar de Europese samenleving die tientallen jaren structureel weinig veranderd was - al had ze zich kwantitatief voortdurend uitgebreid - was in versnelde beweging gekomen, in een richting waarin ze overigens altijd getendeerd had: die van europeanisering. Dit proces ging - en dit spreekt bijna vanzelf - van de ‘blanke top’ uit en vooral van de Europese vrouwen die nu Indië binnenstroomden en hun eigen leefgewoonten meebrachten, die andere wensen hadden en andere eisen stelden, die hun stempel gingen drukken op het Indische leven. En wat vooral belangrijk was: de tendens werkte normatief in de breedte en in de diepte door. Het gehele Indische leven begon Europeser te worden, ook het leven van de Indo-Europeanen

22. Breton de Nijs, *Tempo Doeloe*, 7, 122-123, 131-132, 134 en vele andere plaatsen. Vergelijk Nieuwenhuys, ‘De houding van de Nederlanders in Indonesië’, 66.

en zelfs dat van de Indonesiërs die in de koloniale samenleving naar boven waren gekomen. Toch bleef het oud-Indische 'plantenleven' nog vrij lang bestaan. Vooral diep in de binnenlanden of in de buitengewesten, ver van de Europese centra, leefde de njai als de 'moeder van de kinderen', met de petroleumlampen in huis en de wit-

> gekalkte bloempotten in de tuin. En 's avonds als de dag voorbij was nog altijd het eindeloos klimaatschieten. Geen dokter, maar een dukun of de raadgevingen van oude Indische of Indonesische vrouwen of de kruidenboeken van mevrouw Kloppenburg-Versteegh. Maar ook dit plantenleven was bestemd langzaam te verdwijnen (342).

Dergelijke fragmenten, en *Oost-Indische Spiegel* staat daar vol mee, zijn van een buitengewoon evocatief vermogen. Misschien heeft in dit geval tot dat vermogen nog bijgedragen, dat Nieuwenhuys hier de metamorfose van zijn eigen jeugdjaren had te beschrijven. Hij is geboren in 1908. De economische opleving in Indië was in volle gang. Zij was behalve afleesbaar uit cijfers ook zichtbaar voor het blote oog.

In cijfers: Nieuwenhuys signaleert, terecht natuurlijk, de snelle groei van het aantal Europeanen; maar als hij voor het jaar 1905 van een aantal van tegen de 100.000 spreekt, dat in 1940 verdrievoudigd was, dan hanteert hij, naar mij voorkomt, een in Nederland toen niet zo gebruikelijke, ruime definitie van ‘Europeaan’. Voor de getalverhouding mannen/vrouwen maakt dit overigens *ceteris paribus* geen verschil. In 1880 waren er op de duizend Europese (wat men daaronder dan ook verstaan wil) mannen slechts ruim 470 vrouwen, in 1930 blijkens de toen gehouden volkstelling 885 (390-1). Men kan toevoegen, dat het Nederlands in Indië belegd vermogen toen tot tegen de 4 miljard gulden was opgelopen (maar dat door de wereldcrisis de revenuën hiervan in de jaren dertig scherp daalden). Verder, dat de drijfveren van ‘uitkomende’ Nederlanders voor een loopbaan in Indië in deze ‘derde fase’ ook een grote variëteit zijn gaan vertonen. Het reizen, zoeken, ontdekken, waarop Nieuwenhuys eerder zoveel nadruk heeft gelegd, en dat de erfenis van zeventiende en achttiende eeuw geweest was, raakte in de loop der negentiende eeuw wat op de achtergrond zonder nochtans ooit geheel verloren te gaan (105). Onderneming en overheid zijn de krachtige attracties geworden voor uitzending naar het verre, onbekende land, waar de ‘Indische jaren’ dubbel telden voor de pensioenrechten en waar de tractementen hoger lagen dan in Nederland. In 1930 was het aantal ambtenaren zes maal zo groot als in 1900, verspreid over BB, KNIL, onderwijs, medische zorg, en nog andere diensten. De zending dient daarnaast nooit te worden vergeten. Zij heeft altijd een relatief belangrijk contingent geleverd. Van de geest van de ethische koers is daarbij na 1900 lange tijd een sterke werfkracht uitgegaan, die, wat de Bestuursdienst betreft, krachtig is gestimuleerd door de nieuwe opzet van de aanvankelijke Bestuursacademie te Delft (1842), in de academische Indologen-opleiding aan de Leidse universiteit en later ook in Utrecht. Als na de Eerste Wereldoorlog de eigenlijke ethische koers zijn tijd gehad heeft, treden nieuwe idealismen in zijn plaats. Wij komen daarover aanstonds te spreken. Zij zijn geen ‘ethische koers’ meer, maar zij zouden zonder hun afhankelijkheid daarvan ondenkbaar geweest zijn. Het BB is daar in de twintigste eeuw altijd door gekenmerkt.

Na deze kleine excursie dan nu de zichbare metamorfose. Zij tekende zich af in het reeds beschreven proces van europeanisering, dat doorwerkte in kleding, in levensgewoonten, in zich meer en meer onderscheidend gedrag en habitus; in de acceleratie der verstedelijking; in de toenemende concentratie binnen die snel groeiende steden van de Europeanen (en wie bij hun Europese standaard aansluiting hadden) in nieuwe Europese stadswijken, ontworpen en opgetrokken in Europese stijl; en in tal van andere hiermee samenhangende ontwikkelingen. Nieuwenhuys

noemt met name het verrijzen van grote, representatieve gebouwen voor banken en handelmaatschappijen (361). En ‘de grote, koele Indische huizen met marmeren vloeren en een groot erf eromheen, werden vervangen door kleinere villa's met een voor- en achtertuintje, zodat sommige buurten aan Laren of Bussum deden

denken bij een hittegolf' (391). Ik voeg toe: en zo was het ook de bedoeling - maar de afstand tussen deze Europeanen (en wie zich met hen identificeerden of solidariseerden) en de Indonesische bevolking, waarmee zij al of niet in aanraking kwamen, moet daardoor groter zijn geworden; de kloof breder veeleer dan minder breed. Economie en (laat mij het kortweg noemen) sociale psychologie werkten hier tegengesteld en dat is op zichzelf niet zo vreemd. Maar uit de economische sfeer, in de eerste en voornaamste plaats, is de gedachte voortgekomen van het 'voordeel voor beide partijen' van een in-eenheid-samengaan van Nederland en Indië; van Nederlanders en Indonesiërs (zonder deze naam), die elkander gelijkelijk nodig hadden. De politieke of staatkundige visie van een rijkseenheid, van nauw cultureel en economisch samengaan, van synthese onder Nederlandse leiding voorshands maar met het perspectief van adaptatie, van groeiende toevloed van ontwikkelde Indonesiërs in die leiding, zij dat ook een perspectief op lange tot zeer lange termijn: die staatkundige visie heeft haar indrukwekkend monument gekregen in het grote werk van De Kat Angelino, ook al speelt daarin de economie geen grote rol[22].

In zijn behandeling van een figuur als Noto Soeroto heeft Nieuwenhuys goed doen uitkomen, dat gedachten aan vooral cultuursynthese zeker ook geleefd hebben aan Javaanse zijde, tenminste bij enkelen of bij enkele groepen zoals rond het tijdschrift *Oedaya* (365). Zij vond ook in Nederland zelf belangstelling, zij dat misschien een wat oppervlakkige en modieuze belangstelling. De conceptie van een osmotische cultuursynthese, bevorderd door hecht staatkundig samengaan, is bijvoorbeeld ook kenmerkend geweest in de activiteiten van de Vereniging Oost en West. Zij is, meent Nieuwenhuys met een mij weer treffende finesse, niet los te denken van de ontwikkeling van de moderne kunst in West-Europa met haar voorkeur voor 'arts and crafts', voor het handwerk en de toepassing van ornament en versiering. Symbool, versiering en uitdrukkingskracht - woorden die men in de beeldende kunst van die tijd telkens tegenkomt - ontdekte men volop in de Indonesische weef- en batikkunst, in de kunstnijverheid en het houtsnijwerk, kortom een rijkdom van zowel geometrische figuren als blad- en rankmotieven waar de Jugendstil zo'n voorkeur voor had. In de eerste decennia van de twintigste eeuw drong de Indonesische kunst zelfs de Hollandse huiskamers binnen. Naast de porseleinen Japanse vazen (die men al had) plaatste men koperen schalen en soms zelfs een gong, compleet met stellage; tegen een beschilderd scherm met enige reigers erop en een bloesemtak, zette men een divan met een Sumbakleed erover; een batik diende steevast als draperie boven de schoorsteen. Intussen maakten talrijke kunstenaars hun bekende 'kunstreis naar de tropen' (364).

V

Aan de Nieuwe Openlegging is een min of meer abrupt einde gekomen door de wereldcrisis van de jaren dertig, die Nederland en Indië beide, maar overigens door heel verschillende oorzaken, bijzonder zwaar trof. 'Tussen dertig en veertig', zoals het zestiende hoofdstuk van *Oost-Indische Spiegel* ook heet, liggen de plannen uit

22. A.D.A. de Kat Angelino, *Staatkundig beleid en bestuurszorg in Nederlandsch-Indië* ('s-Gravenhage, 1931).

voorafgaande jaren voor verdere ontwikkeling in de tropen, zoals die voor industrialisatie van Indië, vergeten in laden, die voorlopig niet meer opengaan. De perspectieven zijn niet anders dan somber; de toon is zelden anders dan pessimistisch. Het oude, bittere thema van de verwaarlozing van Indië door Nederland, van de Nederlandse onverschilligheid - een man als Meyer Ranneft zal in deze jaren zelfs spreken van de hardvochtigheid van Nederland jegens Indië, daarbij doelend op de economische politiek van Colijn - heeft in die laatste periode

een nieuwe heftige impetus gekregen. Het *magnum opus* van De Kat Angelino was verschenen in 1931 en geschreven vóór de diepe ingreep van de omslag der wereldconjunctuur. Door de historische omstandigheden zou de grootse conceptie ervan veeleer een voorbij tijdvak resumeren en afsluiten dan een nieuw inluiden. Tegenover rijkseenheidsgedachten van uiteenlopende huize en uiteenlopend karakter, ontwikkelden zich bewuster dan tevoren Indonesië-centrische opvattingen. In socialistische kring in Nederland hadden die vanouds geleefd. Nu in het door de verwoestende crisis ontwrichte Indonesië werden zij actief in velerlei vorm. Zeker niet alleen bij socialisten als D.M.G. Koch; ook meer algemeen bij linkse intellectuelen zonder vaste politieke binding. Tot die kring hebben Du Perron, Samkalden, Koets en anderen behoord, die voor Indonesië niet de samenwerking met, wel de onafhankelijkheid van, Nederland in de vorm, waarin die bestond, afwezen (395-6). Maar ook aan allerminst 'linkse' zijde werd wel diepgaande herstructurering gewenst. Dan gingen de gedachten niet uit naar een onafhankelijk Indië, 'los van Holland', maar wel naar een zelfstandig Indië. De toekomstvisie sloot hier in zoverre bij de conceptie van de grote synthese aan, dat men de ontwikkeling van de gemengde samenleving tot zelfstandigheid voor ogen had, op grondslag van de diepe vrede die, naar men voorop stelde, die samenleving zo fundamenteel kenmerkte. Een zelfstandig Indië met noodzakelijkerwijze voorlopig nog de Europeanen aan de leiding maar waar een goed doorgevoerde adaptiepolitiek ('komt U naast ons', zoals nogmaals Meyer Ranneft dit formuleerde) op den duur een soort Latijns Amerika zou kunnen doen ontstaan - maar een beter Latijns Amerika, zonder de bezwaren[23].

Diepe vrede? In de visie van anderen ontbrak aan de Indische samenleving daarvoor nu juist de basis. Aan het begin der eeuw had een schrijver als Boeka uitgesproken, wat zijn landgenoten niet wisten of niet wilden weten: dat de Inlander vervuld was van een gloeiende haat tegen zijn overheersers, ook de eigen hoofden, ontstaan door een gevoel van verbittering over het vele onrecht hem aangedaan (278). Twintig jaar later beklaagde een Noto Soeroto, vervuld van opbouwende gedachten ten opzichte van de verhouding Nederland-Indonesië en van nobele hoop op het tot stand komen van de grote synthese, zich toch over het vaak grievende oordeel van Nederlanders over de Javaan, zelfs in officiële rapporten (365). De tragiek van een man als Walraven (410-11), de tragiek in zekere zin ook van Du Perron (392-3) had misschien zijn diepste grond in het ontbreken van de voor diepe vrede onmisbare verbindingen in de samenleving in Indië. Het is mogelijk maar niet waarschijnlijk, dat een andere aanpak, een ander verloop van de gebeurtenissen na augustus 1945, de droom van de (of van enigerlei) gemengde samenleving toch nog tot een realiteit had kunnen maken. Te algemeen ontbrak aan Europese zijde het daartoe minstens nodige inzicht in de ware aard der in gang zijnde processen, evenals dat vóór het uitbreken van de oorlog ontbroken had aan de grote meerderheid der Europeanen (414). En het besef van Westerse meerwaardigheid, dat in Nieuwenhuys' *Oost-Indische Spiegel* zo helder is gereflecteerd en zo centraal staat, was zo groot en het was zo goed gemotiveerd.

Het Nederlands-Indië, dat voor altijd is weggezonken achter de horizon der geschiedenis, het land van adoptie of herkomst van zovele Europeanen, die daar voorgoed hun jeugd en verleden hebben moeten achterlaten: niet meer aan denken

23. Adaptie, geen associatie, zoals bij Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, 33, r. 5. Ter correctie in een volgende druk, drie andere onnauwkeurigheden of 'slips of the pen': un croix (p. 197); ik houd van proza (p. 289); réligion (p. 312).

- of steeds weer aan denken? Tweeërlei houding, tweeërlei mentaliteit, tweeërlei reactie. ‘Wat Nederlandse schrijvers

over Indonesië hebben geschreven' komt hiermee op zijn laatste hoofdstuk uit. Het is ook het laatste hoofdstuk van *Oost-Indische Spiegel*, de evocatie der laatste 'algemene en bijzondere menselijke ervaringen die met Indië/Indonesië verbonden zijn geweest' (622), en waartoe Nieuwenhuys'/Breton de Nijs' eigen ervaringen behoren. En daarmee ben ik terug bij een van mijn uitgangspunten: de diepliggende ambivalentie in zijn *approach* bij het schrijven van dit boek. De twaalf slotbladzijden over zichzelf (welke oorwurm van een criticus, die ik las, heeft hem daarover een wat ironisch verwijt gemaakt? Hij heeft van het boek niets begrepen) zijn in die zin een wezenlijke sleutel tot het hele werkstuk, dat zij een ingehouden getuigenis zijn van de hoge mate, waarin *Oost-Indische Spiegel* als een, tot op het bot gaande, eigen afrekening valt te beschouwen (vlg. ook 528).

Als (op het ogenblik) meest gespecialiseerde en gekwalificeerde beheerder van de litteraire erfenis der Nederlandse schrijvers uit Indonesië heeft Rob Nieuwenhuys daarover een monumentale studie geschreven. Als zelf een van die Nederlandse schrijvers uit Indonesië heeft Breton de Nijs in *Oost-Indische Spiegel* tegelijkertijd een bewogen eigen slotsom aan ons overgedragen.

Tweemaal Friesland tijdens de agrarische depressie

Th. van Tijn

H. de Vries, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)* (Wageningen, 1971, 225 blz.) en T. van der Wal, *Op zoek naar een nieuwe vrijheid. Een kwart eeuw arbeidersbeweging in Friesland (1870-1895)* (Ook als handelsuitgave; Leidse Historische Reeks XVII, publikatie van de Fryske Akademy 410; Leiden: Universitaire pers, 1972, xii + 432 blz.).

Teamwork is nog steeds geen gewoonte bij Nederlandse historici, zeker niet (en dat is ook begrijpelijk) als het om proefschriften gaat. Te betreuren valt dat soms wel, zoals blijkt wanneer men de twee recente dissertaties van H. de Vries en T. van der Wal naast elkaar legt. De Vries promoveerde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam bij Prof. W.J. Wieringa en Van der Wal te Leiden bij prof. I. Schöffer.

Ik zal in het volgende beide werken apart bespreken en tevens nagaan in hoeverre de uitkomsten van de één licht werpen op het onderzoek van de ander, dan wel dat hadden kunnen doen indien er meer samenspel zou zijn geweest. Eerst dan het proefschrift van De Vries.

De titel is lichtelijk misleidend, en had beter kunnen luiden: ‘Aspecten van landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in het Friese kleibouwgebied’, waarmee twee beperkingen van het onderzoek zouden zijn aangegeven: in de eerste plaats bespreekt hij slechts enkele aspecten, namelijk het karakter van de crisis in de akkerbouwproduktie (met name de aanpassing van het bouwplan), de ontwikkeling van het inkomen in de landbouw en ten slotte de migratiebeweging van de plattelandsbevolking, - in de tweede plaats behandelt hij alleen het Noordfriese akkerbouwgebied. Het gaat om de gemeenten Barradeel, Het Bildt, Ferwerderadeel, West- en Oostdongeradeel, met dien verstande echter dat ten aanzien van de aanpassing van het bouwplan Ferwerderadeel niet in de beschouwing werd betrokken wegens gebrekkige gegevens, terwijl de ontwikkeling van het inkomen meer in details werd nagegaan voor Westdongeradeel en de migratiebeweging alleen bestudeerd is voor de gemeente Oostdongeradeel.

De schrijver motiveert de keuze van de bestudeerde aspecten door zijn wens vooral met kwantitatief materiaal te werken, zijn keuze van te behandelen gemeenten bij elk aspect uit de aanwezigheid van het volledigste bronnenmateriaal en de onmogelijkheid al te veel overhoop te halen. Dat zijn respectabele motiveringen, vooral ook omdat het hem niet ging om allerlei ‘kleine verschillen tussen streek en dorp’ maar om algemene aspecten (16). Bij voldoende overeenkomst ten aanzien van landbouw en migratie vallen die inderdaad wel aan de hand van één of enkele gemeenten na te sporen. De vraag is echter in hoeverre de verschillen klein zouden blijken: misschien (maar zeker is dat geenszins) wèl ten aanzien van de door de auteur behandelde aspecten, duidelijk niet ten aanzien van de sociale. Door zijn keuzen vallen juist die laatste weg, - zoals de auteur zelf zegt: ‘onderwerpen als de werkloosheid op het platteland en de daarmee gepaard gaande armoede onder de bevolking en de verschillende plannen en pogingen om hierin verbetering te brengen’, en voorts de sociale onrust vooral op Het Bildt en de ideeën over landnationalisatie

(16). Er valt overigens méér weg dan hier vermeld: bij voorbeeld is er geen schets van de eigendoms- en pachtverhoudingen en de ontwikkeling daarvan tijdens de depressie, iets dat ook kwantitatief te benaderen zou zijn geweest (evenzeer moet gezegd worden dat de ontwik-

keling van de armoede, bijvoorbeeld uit gegevens omtrent het Armwezen, naar mij voorkomt ten dele ook kwantitatief te achterhalen zou zijn geweest). Door de aard der vraagstellingen van de schrijver, waarover straks, en het selecteren van steeds andere gemeenten voor het belichten van elk der aspecten, valt voorts de samenhang van die aspecten binnen de kring van één gemeente niet te achterhalen. Dat klemt mijns inziens bijvoorbeeld als men met name de ontwikkeling op Het Bildt, juist in verband met de sociale onrust, nader wil leren kennen, in dit geval mede met het oog op de dissertatie van Van der Wal, of ook als men wil weten waarom die onrust er in ruime mate was op Het Bildt, niet of nauwelijks in aangrenzende akkerbouwgemeenten.

Ik kom op deze zaken terug, maar het werk van De Vries moet natuurlijk in de eerste plaats beoordeeld worden naar de bedoelingen van de auteur en naar de resultaten die hij met het oog daarop heeft bereikt. En deze zijn niet gering. Voor vier van de vijf gemeenten (als gezegd, Ferwerderadeel valt hier uit) stelde hij voor de voornaamste akkerbouwgewassen een viertal basisgegevens vast: de marktprijs, de fysieke oogstopbrengst per hectare, de produktiewaarde per hectare en het totale areaal in de vier gemeenten met elk gewas bebouwd. Van de beide laatste reeksen geeft hij indexcijfers. Wat de prijzen betreft, hij heeft deze terecht zo goed mogelijk herleid op basis van oogstjaren. Daaraan danken we een aantal hoogst interessante tabellen (bijlage A) met jaarcijfers en voorts in de tekst verspreide grafieken op basis van vijfjarige gemiddelden, dit alles voor de periode 1865-1900.

Helaas brengt de auteur dit voor de vier gemeenten samen, niet ook voor elk apart. Gedetailleerde beschouwingen per produkt en een samenvattende grafische voorstelling omtrent de verschuivingen in het bouwplan (53) leren ons, dat op de langere termijn de boeren hun bouwplan aanpasten aan het prijsverloop, op korte termijn ook aan de fysieke oogstopbrengsten, en dat het geheel tot enige belangrijke blijvende verschuivingen heeft geleid.

De gegevens neergelegd in genoemde tabellen en grafieken geven uiteraard de brutoproduktiewaarde per produkt, terwijl het de boeren natuurlijk moest gaan om de netto financiële uitkomst, en wel van het hele bedrijf. Wegens het ontbreken van bedrijfsboekhoudingen komt de schrijver hier niet ver; hij kon slechts gemiddelde onkosten per hectare voor verschillende produkten in de gemeente Kloetinge in Zeeland als een maatstaf gebruiken en daaruit enkele voorzichtige conclusies trekken.

Onkosten van de boeren in de vorm van pachten en van uit te betalen lonen worden in ander verband (het inkomen uit de landbouw) behandeld, waarbij wegens gebrek aan gegevens de loonontwikkeling en de mate van toepassing van gehuurde arbeid wel erg summier behandeld moesten worden (armoede en werkloosheid werden trouwens niet apart onderzocht). Wat de koopprijzen van landbouwgronden betreft: deze toonden, na exorbitant gestegen te zijn vóór de landbouwcrisis, een dramatische inzinking, terwijl de pachtprijzen die beweging met vertraging en in minder sterke mate volgden: de pachtboeren hebben meer geleden onder de landbouwcrisis dan de verpachters, tenzij deze laatsten hun gronden verkochten.

Zoals gezegd geeft de auteur tabellen met onder andere fysieke oogstopbrengsten per hectare voor elk gewas. Om het (bruto-) inkomen uit de landbouw te verkrijgen is het natuurlijk nodig de produktiewaarde van het gehele areaal, voor alle produkten samen, te berekenen. De schrijver deed dat voor de gemeenten Het Bildt en Westdongeradeel (elk apart) en geeft zijn resultaten in de vorm van jaarlijkse

indexcijfers; hij heeft deze vergeleken met kwalitatieve aanduidingen omtrent de toestand van de akkerbouw in de gemeente Oostdongeradeel (72). De gegevens lopen uiteraard uiteen, maar wijzen in gelijke

richting. Niet werd nagegaan in hoeverre de bruto financiële resultaten door de aanpassing van het bouwplan beter werden dan ze zonder deze geweest zouden zijn, bijvoorbeeld door per vijfjarige periode fictieve resultaten (zoals ze geweest zouden zijn bij het handhaven van het bouwplan van 1871-'75) te vergelijken met de reële uitkomsten in de volgende perioden van vijf jaar.

Het hoofdstuk over het inkomen in de landbouw bevat ten slotte een analyse van de kohieren van de hoofdelijke omslag in de gemeente Westdongeradeel. Voor die gemeente en voor Het Bildt zijn de series kompleet bewaard, maar voor Westdongeradeel zijn ze gedetailleerder: vandaar de keuze. Men zou zich kunnen voorstellen dat, met het oog op het grote belang van Het Bildt in sociaal opzicht en ter wille van een vergelijking met Westdongeradeel waar sociale woelingen uitbleven, ook de kohieren van Het Bildt, zij het wellicht in meer summiere vorm, behandeld zouden zijn. De analyse van de kohieren van Westdongeradeel geeft overigens interessante uitkomsten ten aanzien van de uitwerking van de landbouwcrisis op het inkomen uit onroerend goed, uit roerend goed en dat uit arbeid en bedrijf. Het blijkt onder andere dat de slag van de crisis in de eerste paar jaren daarvan al leidde tot drastische inkrimping van het effectenbezit.

In de reeds genoemde gedeelten komt de schrijver aldus tot belangrijke bevindingen. Zij vormen een fraai werkstuk, op grond van zorgvuldige en kritische bewerking van gegevens waarbij eens te meer is gebleken hoe belangrijk voor onze economische geschiedenis de gemeenteverslagen en de verslagen van de Kamers van Koophandel kunnen zijn.

Minder te spreken ben ik over het resterende gedeelte van het boek, dat over de plattelandsmigratie. Zeker, ook hier vinden we duidelijke probleemstellingen, nauwkeurige beschouwing van het per computer bewerkte materiaal uit het bevolkingsregister van Oostdongeradeel en voorzichtige maar heldere conclusies in verband met de vraagstellingen. Maar die vraagstellingen zelf bevredigen mij minder. Uit de literatuur puurde De Vries een aantal generalisaties omtrent migratiebewegingen, die hij toetste aan zijn materiaal en die meestal, voor zover zijn uitkomsten konden gaan, juist bleken. Ze betreffen de verhouding in de migratiestroom tussen de aantallen alleenlopenden en migrerenden-ingezinsverband, de leeftijdsopbouw van de migranten en het onderscheid naar sexe, het onderscheid tussen migrerende allochtonen en autochtonen, een uitsplitsing naar beroepen, beschouwingen over de afstand die de migrerenden aflegden. Allemaal interessant genoeg, maar het opvallende is dat de aan de migratie gewijde hoofdstukken bijna geheel losstaan van de vorige, dat er met name geen verband is gelegd tussen de ontwikkeling van het inkomen in de landbouw, per oogstjaar, en de omvang en aard van de jaarlijkse migratie. Wèl vinden we een beschouwing waaruit blijkt dat uiteraard de landbouwcrisis de migratiebeweging heeft versneld, vooral in de eerste rampzalige jaren, maar dat er toch al sprake was van een bevolkingsoverschot dat ook zonder de lang slepende depressie had moeten vertrekken. Hier wreekt zich enerzijds dat bij de probleemstellingen ten aanzien van de migratie niet voorkomt de reactie op de conjunctuurbeweging, en voorts dat de schrijver zijn migratiegegevens heeft bewerkt in vijfjarige perioden of zelfs voor de gehele door hem bestudeerde periode, en niet ook per jaar, althans wat de belangrijkste betreft (grafiek 6.3:b - totale migratie-omvang - is echter op jaarcijfers gebaseerd). Hier wreekt zich ook dat hij voor het onderzoek naar de migratie heeft gewerkt met de gegevens uit

Oostdongeradeel maar in andere hoofdstukken geen aparte gegevens over die gemeente heeft opgenomen. Zeker, voor het beschouwen van de migratiegegevens in vijfjarige perioden pleiten twee zaken: ten aanzien van zijn probleemstellingen kan het wel op deze wijze; voorts werd zo de overzichtelijkheid bevorderd en werden kosten gespaard (114). Maar één en ander betekent wel dat het verband met de vorige hoofdstukken zoek is, en

dat anderzijds de schrijver niet erg ver komt in zijn beschouwingen over de factoren die tot migratie leidden, behalve de genoemde generaliserende van een eerder ontstane overbevolking en het effect van de depressieperiode in het algemeen. Er zijn echter verschillende factoren te noemen die tot de migratiebeslissing konden leiden, hetzij als 'push' - hetzij als 'pull'-factoren, en bij gedetailleerder uitsplitsing van het materiaal hadden wellicht te dien aanzien conclusies getrokken kunnen worden. Als 'push'-factor komt uiteraard in aanmerking: voor de landbouwers de vermindering van hun inkomen, voor de landarbeiders de inkrimping van de werkgelegenheid benevens van het inkomen indien er werk was, en voor de neringdoenden het te besteden inkomen van beide landbouwende groepen. Echter naar het mij voorkomt niet zó, dat een extra-daling van het inkomen van een bepaalde groep ook direct tot grote migratie aanleiding moest geven: de migranten vertrokken meest niet als bedelaars en landlopers; enig geld om weg te komen en elders opnieuw te beginnen was dikwijls nodig, zeker bij emigratie naar de Verenigde Staten. Zo kan een geringe verbetering van verdiensten in een bepaald jaar, vallende na een reeks nog slechtere jaren, een extra-grote migratiegolf hebben opgeleverd. Voorts zijn sociaal-psychologische factoren van belang, zeker in een roerige gemeente als Het Bildt, die als gezegd in het migratie-onderzoek van De Vries helaas niet behandeld is. Men kan zich voorstellen dat gedurende de periode van opkomst van de landarbeidersvereniging 'Broedertrouw' de migratie althans van landarbeiders stokte, terwijl die na de nederlaag, althans zodra de financiën dat weer veroorloofden, weer zou zijn opgeleefd. Ten slotte, wat de 'pull'-factoren betreft: De Vries meent dat, aangezien de industrialisatie in ons land in de jaren tachtig nog nauwelijks op gang gekomen was (100), daarvan geen aantrekkingskracht op de arbeidskrachten van het platteland kan zijn uitgegaan. Dat lijkt mij niet juist gesteld: het gaat niet alleen om industrialisatie in de moderne zin van het woord, maar om algemene werkgelegenheid in de stedelijke gebieden, waarin bijvoorbeeld voor migrerende landarbeiders het bouwvak een grote rol speelde. Gegevens omtrent de bevolkingsconcentratie in de grote steden, vergeleken met bijvoorbeeld het prijsverloop van akkerbouwprodukten (als indicator van de diepte van de crisis op het platteland) leidden mij tot de conclusie dat bij het oplopen van de algemene handelsconjunctuur de werkgelegenheid in de steden sterk toenam (en dus ook de vestiging aldaar), terwijl gelijktijdig de landbouwprijzen weer wat aantrokken; de combinatie van algemene handels- en (diepere) landbouwcrisis echter hield de vestigingsstroom in de steden tegen. De 'pull'-factor van grotere werkgelegenheid in de stad moet bij tijden sterk geweest zijn en gelijktijdig hebben gewerkt met een 'push'-factor die ik hierboven veronderstelde, namelijk dat om te migreren enig geld nodig kon zijn en men dus na lichte verbetering van de toestand ten plattelande gemakkelijker weg kon komen.

Helaas komen dergelijke vraagstukken dus niet aan de orde en staan de verschillende gedeelten van het proefschrift vrijwel los van elkaar. Het neemt niet weg dat in elk der afzonderlijke gedeelten belangrijke resultaten zijn geboekt en dat met name de hoofdstukken over de aanpassing van het bouwplan en de ontwikkeling van het inkomen mijns inziens voorbeeldig genoemd kunnen worden.

Het proefschrift van Van der Wal over de arbeidersbeweging in Friesland beslaat in hoofdzaak dezelfde periode als het werk van De Vries, en gedeeltelijk, namelijk wat betreft Het Bildt, dezelfde regio. Helaas heeft Van der Wal, voor wat Het Bildt betreft,

geen kennis genomen van de uitkomsten van De Vries, helaas heeft De Vries zijn keuzen van aspecten en gemeenten niet ook ten dele dienstbaar gemaakt aan het werk van Van der Wal door Het Bildt meer in zijn beschouwingen te betrekken dan gebeurd is.

Ik betreur dit gebrek aan samenwerking, maar begrijp dat het wellicht mede voortvloeit uit een verschillende manier van werken, uit verschillende probleemstellingen. Wat Van der Wal betreft kan ik trouwens beter spreken over een gebrek aan probleemstellingen: hij heeft die zaken die hem van belang leken bijna louter beschrijvend en als het ware onbekommerd behandeld. Slechts één expliciete probleemstelling komt bij hem voor: de vraag waarom in Friesland tot driemaal toe provinciale overkoepelende organisaties gevormd werden, iets wat men in andere provincies in de arbeidersbeweging nauwelijks aantreft. Hij verwerpt de opvatting dat het provincialisme uit Fries nationalisme zou voortkomen en geeft als verklaring dat het hier ging om het afschermen van Friese afdelingen tegenover centralistische tendenties van elders gevestigde hoofdbesturen, met als doel de autonomie der Friese afdelingen te verzekeren. Dat lijkt in belangrijke mate juist, maar het wordt verklaard uit de vrijheidsgedachte die in Friesland van oudsher geleefd heeft (128), - blijkbaar méér of op andere wijze dan elders in Nederland; ook dat is misschien juist, maar herleidt de zaak tot een hypothetisch gebleven eigen Fries volkskarakter.

Voor het overige ontbreken dus voor mijn gevoel de vraagstellingen, tenzij hier en daar op onderdelen, zodat er ook geen verklarende analyses mogelijk werden. Daarbij heeft de auteur zich, wat de keus van te beschrijven onderwerpen betreft, grotendeels laten leiden door het genoemde verschijnsel van de provinciale overkoepelingen. Natuurlijk verdient dat aandacht, ook al omdat die koepels, alleen al omdat ze bestonden en zich tussen de afdelingen en de landelijke besturen schoven, toch wel degelijk invloed op de afdelingen uitoefenden. Maar Van der Wal heeft zijn beschrijving van ‘een kwart eeuw arbeidersbeweging in Friesland’ voor een groot deel beperkt tot het relaas van de lotgevallen van die overkoepelende organisaties. Nu is het het goede recht van een schrijver zijn onderwerp te bepalen en in te perken, maar déze keus heeft eigenaardige konsekwenties. Zo is bijvoorbeeld geen apart hoofdstuk of samenhangend gedeelte gewijd aan de Friese afdelingen van de Sociaal-Democratische Bond, ofschoon hij er hier en daar, vooral in verband met de Friese Volkspartij, natuurlijk één en ander van moest zeggen. De reden voor die opmerkelijke lacune? Toch wel alleen dat de Friese afdelingen van de SDB geen eigen provinciale koepel hebben gevormd als een soort van schild tussen zichzelf en het landelijk hoofdbestuur. De ‘Friese vrijheidsgedachte’ werkte bij deze radicaalste strijders van het decennium 1885-1895 blijkbaar anders dan bij andere groeperingen? Hoe dan ook, de SDB komt er, waarschijnlijk om genoemde reden, wel erg bekaaid af, zeker vóór ca. 1888. Hetzelfde geldt voor de Friese afdelingen van de Nederlandsche Bond voor Kies en Stemrecht, vóór deze in 1887 een provinciaal verband vormden.

Derhalve is de periode van ongeveer de eerste tien jaren van de landbouwcrisis slechts summier behandeld; dat gebeurde in een hoofdstukje, dat de verbinding moet leggen tussen het tijdvak van de Provinciale Friesche Werklieden Vereeniging en dat van de Friesche Volkspartij (hoofdstuk 5, ‘In radicale richting’).

Van der Wal heeft, zo deelt hij mee, overwogen een andere opzet te kiezen, namelijk een behandeling van de Friese arbeidersbeweging apart voor elk der scherp te onderscheiden sociaal-geografische milieus waarin Friesland uiteenvalt. Hij meende echter dat herkenbare beeldvorming vergemakkelijkt zou worden door behandeling van vooral de drie overkoepelende provinciale organisaties, waarmee vertrouwde gezichtspunten voor de hedendaagse lezer gewonnen zouden worden: immers, zo

zegt hij, op die manier zijn de liberale, radicaal-socialistische en confessionele stromingen vertegenwoordigd (viii)[1]. Ik meen

1. Schrijver noemt eerst twee andere redenen voor zijn keuze, die mijns inziens echter niet veel zeggen. Deze zijn: dat verbetering der verkeerswegen provinciale contacten vergemakkelijkte, en dat juist dat provinciaal overkoepelende typisch Fries was. Daarmee is niet meer gezegd dan dat de schrijver de 'koepels' centraal stelde omdat zij er konden zijn en ook waren.

dat het geven van vertrouwde gezichtspunten voor de hedendaagse lezer werkelijk geen selectie-criterium voor de historicus mag zijn. Ik zou bijna zeggen: integendeel.

Overigens, om het regionale aspect toch enigszins tot zijn recht te doen komen zorgde de schrijver voor een inleidend hoofdstuk over de verschillende sociaal-geografische milieus, waaruit bijvoorbeeld voldoende duidelijk wordt waarom er nauwelijks arbeidersbeweging was in de greidhoek (maar weer niet waarom, wat de bouwhoek betreft, wèl op Het Bildt en niet in andere gemeenten van dit gebied), en voorts wijdt hij aparte hoofdstukken aan de stakingen in de venen en op Het Bildt, omstreeks 1890. Het zou ook wel dwaas geweest zijn als die bewegingen niet of slechts terloops behandeld waren!

Ik betreur dus de gekozen hoofdopzet om de konsekwenties die deze heeft, ik betreur het gebrek aan centrale vraagstellingen, behalve die ene omtrent het provincialisme. Dat wil niet zeggen dat het boek niet veel wetenswaardigs biedt. Dat geldt bijvoorbeeld voor de beide eerste hoofdstukken (‘Het geografisch milieu en de economische bedrijvigheid’; ‘De toestand van de arbeidende klasse in Friesland’). Wèl zijn de gegevens in hoofdstuk 2, dat over de toestand van de arbeidende klasse, veelal verbrokkeld en lacuneus, hetgeen echter zeker in belangrijke mate te wijten is aan gebrek aan materiaal. Evenwel vraagt men zich af of de schrijver, met name uit de gemeenteverslagen (bijvoorbeeld de hoofdstukken over het Armwezen) niet meer materiaal ten aanzien van de ontwikkeling van behoeftigheid en werkloosheid had kunnen halen, en of uit bestekken en aanneemprijzen geen series te vormen zouden zijn die iets meer hadden kunnen zeggen over de trendmatige ontwikkeling van het levenspeil. De schrijver gaat wel erg eenzijdig uit van - overigens niet te verwaarlozen - gegevens uit enquêtes en andere bestaande publikaties.

Hoofdstuk 4 duikt dan in de eigenlijke materie met de beschrijving van wel en wee van de Provinciale Friesche Werklieden Vereeniging (in maart 1870 opgericht, sinds de tweede helft der jaren zeventig in het slop en aan het afsterven). Het is een nuttige beschrijving, zij het niet foutloos, en helaas zoals vrijwel het hele boek te probleemloos. Een algemene aanmerking is hier dat de auteur te weinig kennis van de ontwikkeling van de arbeidersbeweging buiten Friesland blijkt te bezitten. Anders zou het de schrijver opgevallen zijn dat de Friese ontwikkelingen praktisch parallel liepen aan de gelijktijdige Amsterdamse, in op- en neergang, actievormen enz., zij het dat de Friese beweging minder krachtig en minder radicaal was. Dan had, door de vergelijking, ook overwogen kunnen worden of de redenen die in Amsterdam (en trouwens grotendeels internationaal) rythme en karakter van de beweging bepaalden, ook niet voor Friesland golden. Mijns inziens is dat, zeker in hoofdzaken, het geval (men vergelijk mijn *Twintig jaren Amsterdam*, hoofdstuk ii-4). Gebrek aan kennis van de arbeidersbeweging elders leidt hier en daar ook tot fouten. Zo wordt Hendrik Gerhard verwisseld met zijn zoon, A.H. Gerhard (133). Zo is het de schrijver niet bekend, dat de Friese aarzelingen over toetreding tot de Internationale volstrekt parallel liepen met die van de Typografenbond (in Amsterdam en heel Nederland), wat veel verklaard zou hebben omdat leden en afdelingen van die bond de voornaamste schakel tussen de Internationale en Friesland vormden. Ook zou hij dan niet hebben geschreven dat 1874 voor de arbeidersbeweging in Nederland niet als een slecht jaar staat aangeschreven (165), maar in Friesland toch teleurstellend was: het was ook elders slecht (vlg. mijn *Twintig jaren Amsterdam*, 484). Onjuist is ook

wat hij schrijft over J.Th. Potharst. De schrijver komt er niet uit of deze succesvolle maar weinig honkvaste agitator

nu wel of niet lid van de Internationale was, en zo ja in welke periode (vlg. 156-157). Uit andere gegevens dan hij hanteert blijkt, dat Potharst zich pas in december 1871 bij de Internationale aansloot en wel te Amsterdam (vlg. het weekblad *De Werkman*, 16 december 1871); hij vertrok niet rechtstreeks uit Friesland naar Londen (144) maar verbleef eerst in Amsterdam; zijn vertrek uit Friesland valt overigens eind-augustus of beginseptember 1871, niet eind-1871 (vlg. 145 noot 52 en 151).

Ten slotte, het karakter van het werkliedencongres van mei 1871 te Amsterdam is de schrijver blijkbaar onbekend (vlg. 156). Hij put zijn kennis in dit geval uit afgeleide bronnen, en niet uit het uitstekende verslag dat S. Katz Jzn. ervan heeft gemaakt en dat gedrukt is.

Ondanks de gesignaleerde gebreken is het hoofdstuk over de PFWV nuttig als beschrijvend feitenoverzicht. Dat geld ook voor andere, die over de Friesche Volkspartij, over de stakingen in de venen en die op Het Bildt, over de Friesche Bond van Patrimonium. Hij heeft daarbij uit de pers en uit sommige archiefbestanddelen (zoals de notulenboeken van de afdeling Gorredijk van de SDB, notulen van de afdeling Leeuwarden van Patrimonium) ook nieuwe gegevens verschaft, waarvan sommige van groot belang voor de beschreven onderwerpen. Ik ga die hoofdstukken niet verder bespreken, met uitzondering van één, die aangaande de stakingen op Het Bildt.

De beweging van landarbeiders op Het Bildt (1890-1891) komt bij Van der Wal vrijwel uit de lucht vallen. Zijn verhaal begint met het relaas van een bijeenkomst in oktober 1889, waarin tot de oprichting van een vereniging (dat werd ‘Broedertrouw’) besloten werd. Nu heeft de schrijver er herhaaldelijk op gewezen, dat in eerder jaren landarbeiders niet te organiseren bleken, ook niet in de eerste tien jaren van agrarische depressie. Er moet dan toch het één en ander gebeurd zijn waardoor tegen eind 1889 althans op Het Bildt organisatie en actie mogelijk werden. Dat is ook zo, zoals onder andere blijkt uit een toegiftje van de schrijver in dit hoofdstuk, na de behandeling van de stakingen. We lezen (274): ‘Deze gemeente leek in die jaren het “domein” van Domela Nieuwenhuis. Er zou een afzonderlijk hoofdstuk geschreven kunnen worden over Domela en zijn volgelingen in Het Bildt. In 1885 was hij voor het eerst op Het Bildt verschenen... (enz.)’. Dat afzonderlijke hoofdstuk had natuurlijk door Van der Wal geschreven moeten worden en wel in dit boek. Uit verspreide gegevens van Van der Wal, onder andere in het korte hoofdstuk 5 maak ik op dat door de gevolgen van de landbouwcrisis in Friesland al spoedig een radicalisering optrad onder middenstand en intellectuelen, waarvan de voornaamste weerslag was de stichting van afdelingen van de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht. Daardoor, vooral toen deze sinds 1887 door provinciale aaneensluiting (wat leidde tot de Friesche Volkspartij) tot krachtiger actie over gingen, werd pas de voorwaarde geschapen om de arbeiders uit hun lethargie te wekken: zij leerden mogelijkheden en strijdleuzen kennen door de agitatie van mensen uit de middengroepen en intellectuelen en kregen een verband waarin zij konden optreden en leren. (Men vergelijke trouwens de mededelingen van de Bildtse arbeidsleiders Jan Stap door Van der Wal op 256 gereleveerd). De radicaalsten onder de middenstanders en intellectuelen deden dat (mede) in het verband van de eerste Friese afdelingen van de Sociaal-Democratische Bond, die overigens toetraden tot de Friesche Volkspartij en dus niet geïsoleerd stonden van de algemenere

democratisch-oppositionele beweging. Dat is een vertrouwd patroon: hulp van linkse intellectuelen is bij het begin van een arbeidersbeweging altijd en overal nodig gebleken, anders begint het eenvoudig niet. Vandaar, dat een gedetailleerder bespreking van de afdelingen van Kies- en Stemrecht en van de SDB in de loop der jaren tachtig mij

onmisbaar lijkt in dit boek. Overigens vergoeden Van der Wals biografische schetsen betreffende Bruinsma, Van Zinderen Bakker en Van der Zwaag wel wat.

Na 1887 komen Friese arbeiders, althans in sommige gebieden, pas goed in beweging. Van der Wal verklaart dat uit de landbouwconjunctuur (182), helaas op onjuiste wijze. Hij zegt namelijk dat de malaise zich in 1888 verscherpte om in 1891 en 1892 een dieptepunt te bereiken. Althans voor Het Bildt en de Dongeradelen zou De Vries hem beter hebben kunnen leren: daar was het oogstjaar 1889, na afloop waarvan de landarbeidersvereniging 'Broedertrouw' werd opgericht, opmerkelijk gunstig wat betreft de brutofinanciële resultaten, in tegenstelling tot die van de omliggende jaren. Het dieptepunt van de depressie viel trouwens ná 1892. De vorming en eerste sucessen van 'Broedertrouw' moeten naar mijn mening, wat de preciese 'timing' ervan betreft, juist uit de gunstige financiële resultaten van het oogstjaar 1889 verklaard worden.

De vraag is verder (maar wordt door de schrijver niet gesteld), waarom juist op Het Bildt en niet ook in andere gemeenten van de Friese kleibouwstreek een beweging van landarbeiders ontstond. Men mag veronderstellen dat het gebrek aan kerkelijke bindingen, juist onder arbeiders (en boeren?) op het Bildt - in ander verband door Van der Wal genoemd - ermee te maken heeft, omdat dezen daardoor gemakkelijker aan de sociale controle der notabelen ontsnapten en naar andere dan kerkelijke profeten konden gaan luisteren. Men mag veronderstellen dat de sociale verhoudingen op Het Bildt anders lagen dan bijvoorbeeld in Westdongeradeel. Daar droeg, volgens De Vries (77) ca. 60% der belastingplichten bij aan de plaatselijke hoofdstedelijke omslag (dat wil zeggen dat zij nog enig geschat inkomen overhielden na aftrek van kosten van levensonderhoud), op Het Bildt maar 25 à 30%; tenzij de plaatselijke autoriteiten bij het opleggen van aanslagen zeer verschillend te werk gingen zou dat betekenen dat de tegenstelling tussen rijk en arm op Het Bildt sterker was. Verder: volgens Van der Wal (113) was ca. 1896 62% van de Bildtse grond in handen van uitwonende (absenteïstische) landeigenaren, daarentegen in Oostdongeradeel 33% en in Westdongeradeel 45%.

Dit zijn wat verspreide gegevens. Zij suggereren dat een onderzoek naar de bezits- en pachtverhoudingen en naar de inkomensverhoudingen, liefst vergelijkend tussen Het Bildt en één of enkele andere Friese kleibouwgemeenten, licht op de zaken had kunnen werpen. Naar mijn mening had daarnaar (mogelijk in samenwerking met De Vries) in elk geval gestreefd moeten worden indien de schrijver niet slechts een beschrijvend, maar ook een analyserend en verklarend hoofdstuk aan de Bildtse stakingen had willen wijden.

De uitwonende grondeigenaren speelden in de Bildtse klassenstrijd een belangrijke rol. In het reglement van de vereniging 'Broedertrouw' van februari 1890 (zie Van der Wal, bijlage 8), nog vóór de stakingen opgesteld, komt een curieuze bepaling voor waaruit blijkt dat althans de leiders van de beweging, naar men mag aannemen met name Jan Stap, zich ervan bewust waren dat niet de pachtboeren per se de moeilijkste tegenstanders zouden zijn (sommigen waren lid van de Volkspartij) maar de uitwonende landeigenaren, te Leeuwarden gevestigde kapitalisten. Het betreffende reglementsartikel zegt, dat de vereniging een nieuwe pachter zou boycotten als de vorige pachter de huur zou zijn opgezegd wegens instemming met 'Broedertrouw'. Inderdaad hebben eigenaren van Bildtgronden al spoedig na het succes van de eerste staking de boeren te Leeuwarden bijeen geroepen en hebben zij hen min of meer

geprest tot ondertekening van notariële contracten, waarin een strakke houding tegenover de landarbeiders werd voorgeschreven met de bepaling dat de grondbezitters de uit stakingen voortvloeiende schade zouden vergoeden.

Dit werd beslissend voor de verdere gang van zaken, die op een totale nederlaag van Jan Stap en de zijnen moest uitlopen. Een onderzoek naar de werkgevers-boeren (in-

komen, grootte van de bedrijven, politieke en godsdienstige overtuigingen) en naar de landeigenaren (idem) zou geboden geweest zijn. Immers, in elke strijd, ook in de klassenstrijd, zijn er verschillende partijen - in dit geval minstens drie - en men schrijft geen bevredigende sociale geschiedenis als het licht bijna alleen valt op de *faits et gestes* van één partij.

Het is, men merkt het wel, in hoofdzaak telkens hetzelfde verwijt dat ik Van der Wal maak: het gebrek aan centrale sociaal-historische vraagstellingen, waaruit de meeste van de genoemde manco's voortkomen. Zeker, men moet erkennen dat onderzoek naar sociaal-economische en sociaal-psychologische achtergronden veel werk geëist zou hebben. Juist daarom is het in dit geval zo jammer, dat er niet enige samenwerking tussen De Vries en Van der Wal geweest is, en wel voornamelijk zó dat De Vries zijn vraagstellingen en onderzoek tot op zekere hoogte mede dienstbaar zou hebben gemaakt aan wat Van der Wal zou hebben moeten vragen.

Recensies

Johan Huizinga, *America. A Dutch Historian's Vision. From Afar and Near*. Translated with an introduction and notes by Herbert H. Rowen (Harper Torchbooks, New York: Harper and Row, 1972, 337 blz.).

Het moest natuurlijk wel een keer zo ver komen. Huizinga's roem in Amerika moest wel leiden tot het vertalen van zijn boeken over dat land. Hier zijn ze, twee tezamen in één band, *Mens en menigte in Amerika*, vertaald naar de derde druk van 1928 en *Amerika levend en denkend*, van 1926. De Amerikaanse titel vertelt het erbij, het eerste boek bevat de uitwerking van een serie colleges die Huizinga gaf voor hij in Amerika geweest was (al in 1917 toen blijkbaar Amerika's partij kiezen in de eerste wereldoorlog de belangstelling wekte), het tweede is een verzameling notities meegebracht van zijn reis in 1926, gemaakt op uitnodiging van de Laura Spellman Rockefeller Memorial Fund.

Rowen heeft zijn voortreffelijke en zeer zorgvuldige vertaling voorzien van een korte inleiding. Daarin merkt hij op dat Huizinga in zijn waarnemingen eerder een individualist is dan typisch voor de Europese benadering van de nieuwe wereld. Daar kan men natuurlijk over strijden, maar ik geloof dat Rowen niet meer bedoelt dan dat Huizinga's boek inderdaad een heel bijzondere plaats inneemt in de Europese litteratuur over Amerika. Dat komt eigenlijk omdat het noch een gewone geschiedenis is, in de eerste helft, noch een gewone reisbeschrijving, in de tweede. Mij dunkt dat het eigenaardige in dit werk meer in de vorm dan in de inhoud te vinden is, voor zover die te scheiden zijn. Het is anderzijds namelijk ook heel waar wat Rowen verder opmerkt, meer aanvullend dan tegenstrijdig, dat Huizinga's geest Europees was ‘in its general cast and “cultural” in the broadest possible sense in its individual characteristics’.

Dat is, zo geloof ik zelfs, de kracht van zijn eerste en de zwakte van zijn tweede boek. Bij het herlezen van deze werken ben ik weer getroffen door de originaliteit van Huizinga's benadering. Uitgaande van Europese begrippen heeft hij de soepelheid om het unieke van Amerika juist zo te ontdekken, dwarsdoorsneden durft hij te geven van het Amerikaanse verleden die verrassend zijn. Maar in het reisverslag verliest hij de afstand (het is waar, zijn zogenaamde ‘losse opmerkingen’ zijn niet zulke achteloze reisnotities, ze zijn heel nadrukkelijk thuis bijgewerkt, zoals men uit een vergelijking met de fragmenten kan leren, welke Leonhard Huizinga in zijn *Herinneringen aan mijn vader* (Den Haag, 1963) heeft gepubliceerd). Op reis heeft hij, met al zijn objectiviteit toch niet helemaal de verleiding kunnen weerstaan waarvoor zoveel reizigers in de Verenigde Staten zijn bezweken, namelijk om het sensationele en bizarre te hoog op te nemen. In het tweede deel gaat het eigenlijke Amerika schuil achter de excessen van de ‘roaring twenties’. Ten dele tenminste, er is heel wat waardevols ook in dit reisverslag.

De vertaler heeft zijn taak voorbeeldig ten einde gebracht. Met de grootste zorg heeft hij Huizinga's stijleigenaardigheden trachten weer te geven. Juist bij het vertalen worden de kracht en zwakheid van een geschrift openbaar en zo merkt Rowen zeer terecht op dat

Huizinga's boek zich beter laat overzetten wanneer hij over zaken spreekt die hem ververtrouwd zijn dan wanneer hij zich begeeft op het hem onbekende terrein der economie. In noten heeft de vertaler de sporadische kleine fouten op een bescheiden wijze recht gezet en Nederlandse zaken en vergelijkingen duidelijk gemaakt aan de Amerikaanse lezers. Dat is haast altijd deskundig gedaan en slechts eenmaal ontspoort hij, op p. 266. Huizinga schreef dat het woord probleem door gedachtenloos gebruik een cliché was geworden en 'als zodanig de persecutie van Charivarius' te lijden had. Daarbij geeft Rowen de wel vermakelijke noot: 'Since there is no such person or god in classical mythology, the name Charivarius is obviously Huizinga's jesting transformation of the famous French satirical journal Charivari, on the model of a classical god'. Van die opmerking zou de heer Nolst Trénité genoten hebben. Maar men moet wel zeer ingeleid zijn in de eigenaardigheden van een ander land om zulke kleinigheden te weten. Voor het overige niets dan lof voor dit Amerikaanse boek dat onze grote historicus voluit recht doet.

J.W. Schulte Nordholt

J. Gilissen, ed., *Introduction bibliographique à l'histoire du droit et à l'ethnologie juridique*, C/4, *Pays-Bas* par L.E. van Holk (Editions de l'Institut de Sociologie fondé par Ernest Solvay, Université Libre; Brussel, 1971).

In dit groots opgezette repertorium, dat zowel de Europese als buiten-Europese rechtsgeschiedenis zal omvatten, heeft Mr. L.E. van Holk, directeur van het Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie te Amsterdam, het hoofdstuk 'Nederland' voor zijn rekening genomen. Het doel was een selectieve bibliographie betreffende de rechtsgeschiedenis binnen de grenzen van het huidige Nederland samen te stellen. De titels zijn voorzien van Franse vertaling.

Het maken van bibliographieën is een oninspirerende, zelfverloochenende bezigheid en het past een recensent om het resultaat met dankbaarheid te bespreken zonder op alle slakken zout te leggen. Er is echter een grens aan wat men op het stuk van slordigheid, inconsequenties en willekeur toelaatbare kleinigheden mag noemen en die grens is in deze bibliographie verre overschreden. Het wemelt er van zonden tegen het voorgeschreven systeem, van onnauwkeurigheden, fouten in de titelbeschrijving, in auteursnamen, jaartallen van publicatie en wat niet al. Het is ondoenlijk en onnodig die alle op te sommen - een bloemlezing moge de lezer een indruk geven van wat er allemaal is misgegaan.

Om te beginnen het *Groot Placaet-boeck* van Cau, dat hier op naam is gesteld van diens voortzetter Van der Linden (no. 135). De titel is beperkt tot de twee beginwoorden, waarin één spelfout, met weglating van zowel Staten-Generaal als Staten van Holland, West-Friesland en Zeeland, zodat de inhoud van de collectie onduidelijk is. Het staat gerubriceerd onder 'Législation', terwijl de overige plakaatboeken naar provincie zijn gerangschikt. Het voorbeeld toont drie veel voorkomende euvelen bijeen: onnauwkeurige titelbeschrijving (zie ook Beekman's *Geschiedkundige Atlas* (no. 35), hier op naam van P.J. Blok gesteld), spellingfouten en ondoordachte indeling. Nog een paar exempelen van dit laatste: Fruin-Colenbrander

staat op pag. 15, Fockema Andreae's *Nederlandse Staat onder de Republiek* op pag. 31, Oud's *Honderd Jaren* staat op pag. 32 onder ‘Droit public’, zijn *Jongste Verleden* (7 dln.) ontbreekt. K. de Vries' studie over het strafproces in de middeleeuwse stad heeft, als enige, in meer dan één rubriek een apart nummer èn een aparte vertaling gekregen (nos. 335 en 419).

Hoe selectief een bibliographie als deze ook zijn moge, de keuze moet systematisch zijn zonder al te opvallende lacunes binnen het systeem. Wie in een kennelijk pas in 1971 afgesloten lijst (cf. no. 169) het oorkondenboek van Van Mieris vermeldt, moet uiteraard ook Koch's *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* (1970) opnemen. Wie onder 'Sources du droit' provinciegewijs de negentiende- en twintigste-eeuwse stadsrechtedities opsomt, moet dit niet nalaten voor de provincie Overijssel, waar de Vereeniging voor Overijsselsch Regt en Geschiedenis (verkeerd gespeld op pag. 11 en 19) een fraaie reeks stedelijke rechtsbronnen heeft gepubliceerd. Waarom in de paragraaf in kwestie niet naast stedelijk recht ook markerechten zijn opgenomen, is niet duidelijk. De enige bron hieromtrent, die Mr. Van Holk noemt, is het uitgaafje van Enklaar en De Monté Verloren in Fontes Minores (no. 383); het gaat schuil tussen de monographieën over zakelijke en heerlijke rechten. Daarentegen is Gerbenzon's *Excerpta Legum* tussen de bronuitgaven verdwaald, no. 84. Waarom wel het *Dagverhaal* van de Nationale Vergadering van 1796-8 (no. 226) en niet de dagverhalen van de daaropvolgende wetgevende lichamen? Waarom wel De Groot's *Inleidinge* en niet Huber's *Hedendaegse Rechtsgeleertheyt*?

Ook bij de selectie der monographieën is weinig consequentie betracht, sommige onderwerpen krijgen overmatige belangstelling, andere komen onvoldoende aan hun trekken. Wie de geschiedenis der politieke theorie zoekt, wacht een teleurstellende taak. Onder de rubriek 'doctrine' vindt hij niets op dit gebied. Mej. Oudendijk's *Contract in de wordingsgeschiedenis van de Republiek* staat onder 'droit international' (no. 435), Philips van Leyden (nos. 190, 191) onder 'droit public'. Kossmann's *Politieke theorie in het zeventiende eeuwse Nederland* ontbreekt.

Onder de 448 (eigenlijk 447) titels van de lijst zijn een kleine 25 tijdschriftartikelen opgenomen. Het criterium voor deze uitverkiezing is onduidelijk, afgezien van een zekere voorkeur voor auteursnamen beginnend met de letter F. De Franse vertaling van de titels is vaak onbeholpen.

Een bibliographie moet, wil ze bruikbaar zijn, consequent geselecteerd en ingedeeld zijn, en redelijk nauwkeurig uitgevoerd. In beide opzichten schiet de Nederlandse bijdrage aan Gilissen's *Introduction bibliographique* helaas ernstig te kort.

J.A. Kossmann

C. Damen, O.S.B., *Geschiedenis van de Benediktijnenkloosters in de provincie Groningen* (Van Gorcum's Historische Bibliotheek, LXXXIX; Assen: Van Gorcum, 1972, 256 blz, *f.* 40, -).

Pater Damen heeft zich door verschillende publicaties een vaardig geschiedschrijver van zijn eigen orde in Nederland getoond. Zo heeft hij in 1965 al geschreven, *De orde van Sint Benediktus in Nederland*, een boekje overigens zonder wetenschappelijke pretenties. Maar dit onderwerp vergt natuurlijk wel een breder behandeling en deze ambitieuze taak heeft de schrijver zich dan ook gesteld. Hij is van plan per provincie de daaringelegen Benediktijnenkloosters te behandelen en is begonnen met die van Groningen. Het kloeke deel waarin de resultaten zijn neergelegd, heeft hem tevens als Nijmeegse dissertatie gediend.

Het traditionele beeld van de Benediktijner kloosters voert ons naar de vroege middeleeuwen. Evangeliepredikers als Amandus, Bonifatius, Liudger stichtten toen hun abdijen als centra van cultuur, rijk gedoteerd door vorsten of hoge heren, die ook door hun monniken een duidelijk adellijke signatuur droegen. In de tiende en elfde eeuw heeft dan

de congregatie van Cluny een nieuwe impuls aan de religiositeit gegeven door de nadruk te leggen op koorgebed en een striktere toepassing van de oorspronkelijke regel, maar daarna was er geen verdere ontwikkeling meer. Nieuwe orden als die van de Cisterciënsers en Premonstratensers en in de dertiende eeuw de bedelorden trekken dan alle aandacht tot zich.

Maar met dit traditionele beeld kunnen we in Nederland en zeker in de provincie Groningen weinig beginnen. Daar zijn de oudste kloosters pas gesticht in de twaalfde eeuw en allerminst gedoteerd door vorsten of hoge heren. De zucht naar apostolischer leven heeft hier bepaalde mensen ertoe gebracht, op hun eigen grond, in hun eigen huis een soort religieus leven met enkele volgelingen te gaan leiden en pas na enige tijd kwam de noodzaak om een bepaalde regel te gaan volgen. Soms werd dat die van Benedictus, soms die van een andere ordestichter. Het beste voorbeeld daarvan in Groningen vinden we in de onvolprezen kroniek van abt Emo van Wittewierum. Deze verhaalt hoe zijn oom, Emo van Romerswerf, op zijn eigen bezitting te Jukwerd (bij Appingedam), in het begin van de dertiende eeuw een religieuze gemeenschap vestigde en aanvankelijk de regel van het nabij gelegen Benediktijner klooster te Feldwerd wilde overnemen. Maar erg floreren deed zijn stichting niet, mede waarschijnlijk door zijn eigengereid optreden. Pas nadat zijn gelijknamige neef de kroniekschrijver Emo, zich had aangesloten en deze, niet zonder moeite overigens, gezorgd had dat het klooster werd aangenomen door Prémontré, het moederklooster van het Premonstratensers, begonnen de zaken beter te lopen. Weldra scheidden de monniken en de nonnen; deze laatsten bleven achter en de monniken trokken naar Wittewierum, waar hun kloostergemeenschap met de uithoven eind dertiende eeuw duizend leden geteld zou hebben. In de beginjaren is het klooster te Jukwerd dus een Benediktijnerklooster geweest en als zodanig wordt het ook door Damen behandeld, maar zijn eigenlijke aandacht gaat uit naar de vijf, die tot aan de hervorming deel zijn blijven uitmaken van Benediktus' orde: Feldwerd, Selwerd, Rottum, Thesinge en Ten Boer. Deze laatste twee zijn overigens in de vijftiende eeuw tot een fusie overgegaan. Al deze kloosters zijn volgens Damen ontstaan door een zucht naar apostolisch leven in de twaalfde en het begin der dertiende eeuw en op dezelfde informele manier als we bij de stichting van Emo van Romerswerf hebben gezien. Het bewijs daarvoor is, dat ze, behalve Rottum, alle dubbelkloosters waren, waar monniken en nonnen bij elkaar leefden. Wel waren Feldwerd en Thesinge stichtingen van de H. Hathebrand, die in de St. Paulusabdij te Utrecht het Benediktijnse leven had leren kennen, maar in ieder geval bleven ook zij tot de vijftiende eeuw grotendeels hun eigen gang gaan, zonder visitatie en zonder provinciale kapittels te bezoeken. In de vijftiende eeuw sloot Selwerd zich aan bij de congregatie van Bursfeld, maar diepe sporen heeft deze observantiebeweging ook daar niet achtergelaten. De kloosters vervulden wel een nuttige functie in de Ommelanden, op politiek, economisch en waterstaatsterrein, maar verder was er van hen weinig inspiratie te verwachten. Zij zullen doorgaans ieder een dertigtal religieuzen geherbergd hebben, voornamelijk nonnen en zo een mooi onderdak hebben geboden aan de ongetrouwde dochters uit de gegoede stand van Stad en Ommelanden. In de zestiende eeuw kregen de nonnen van Selwerd zelfs af en toe brandewijn in plaats van bier. Bij de confiscatie der kloostergoederen in 1594 bleken de vier nog bestaande Benediktijnenkloosters alle over een behoorlijk landbezit te beschikken.

Damen noemt zijn boek uitdrukkelijk een ‘bijdrage tot de geschiedenis der Benediktijnenkloosters’, niet de geschiedenis, tout court. Daar heeft hij mijns inziens wel gelijk in. In het eerste hoofdstuk behandelt hij met nuchtere, kritische zin de voorhanden bronnen, als aanhangsel heeft hij met grote kennis van zaken uiteraard nogal lacuneuze lijsten van

abten der vijf kloosters opgenomen. Want tot aan de vijftiende eeuw zijn de bronnen tamelijk schaars en de schrijver vergenoegt zich er doorgaans mee de voor ieder klooster bekende gegevens op een rij te zetten en te constateren dat daaruit geen samenhangend verhaal te brouwen is. Maar dat verlangen we van een echte geschiedschrijver nu juist wel. Pas in de vijftiende en vooral in de zestiende eeuw komt dat samenhangende verhaal, mede over de rol die de abten der kloosters in de jaren 1576-1594 op politiek gebied speelden; zij kozen voor de Staten-Generaal, vooral ook omdat de strijd voor religie en vaderland overschaduwd werd door het conflict tussen Stad en Ommelanden. De abten van Feldwerd, Rottum en Thesinge zijn zelfs naar Oost-Friesland uitgeweken. Hier kon de schrijver echter steunen op de werken van Formsma en Ros. Kerkelijke zaken hebben toch zijn grootste belangstelling, maar ook hier blijft hij angstig dicht bij zijn bronnen en plaatst de zaken misschien iets te weinig in ruimer verband. Vooral op politiek en zeker op sociaal-economisch gebied durft hij te weinig te interpreteren, als er geen voorstudies bestaan. Men mag van de gemiddelde lezer niet verwachten, dat de vermelding van een aantal uitspraken waarbij een Benediktijnerklooster betrokken is, voldoende is om hem een beeld te geven van de belangrijke economische positie der kloosters in de late middeleeuwen.

Nuttig is Damens werk ongetwijfeld. We hebben hier alle gegevens bij elkaar, voorzien van alleszins betrouwbaar commentaar, met een respectabel aantal noten achterin en een uitvoerig register. We kunnen de schrijver dus complimenteren niet met een groots, maar wel met een degelijk boek.

H.P.H. Jansen

J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* (Hollandse Studiën II; 2 dln, 's-Gravenhage-Haarlem, 1971, 525 blz. Ook verschenen als proefschrift Amsterdam, 1971).

In het voorjaar van 1971 verdedigde J.G. Kruisheer in het openbaar zijn dissertatie over de kanselarij der graven van Holland en haar voortbrengselen. Hij was hiertoe de aangewezen man gezien zijn voorstudie over de kanselarij van graaf Dirk VII. Tevens had hij buiten dit tijdvak de registratie, opgezet door Pieter van Leiden, aan een grondig onderzoek onderworpen. Thans komt zijn studie hem te pas bij de uitgave van het nieuwe oorkondenboek van Holland en Zeeland, waar hij Koch bij terzijde staat.

De studie valt in twee stukken uiteen, die handzaam vorm hebben gekregen elk in een eigen deel. Het tweede deel bevat de bewijsstukken als bijlagen: de oorkonden in regestvorm, vergezeld van handige annotatie; voorbeelden van de geïdentificeerde handen en foto's van de zegels.

Ik maak een kleine kanttekening bij de annotatie van de zegels. Van type nr. 22, een tegenzegel van graaf Willem I, bevindt zich behalve de vermelde uit het jaar 1204 en 1206 nog een afdruk uit het jaar 1226 in het Rijksarchief te Utrecht. Het hangt daar aan een charter, dat uitgevaardigd heet te zijn door Hendrik, zoon van keizer Frederik II. Toen Heeringa, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*,

II, nr. 745, deze oorkonde afdrukte, heeft hij dit bevreemdende feit wel waargenomen maar niet verwerkt in het *Corpus Sigillorum*.

Het eerste deel bevat de studie naar aanleiding van het in deel twee geëxposeerde materiaal. Dit bestaat uit oorkonden in origineel, afschriften daarvan of ook - in het voetspoor van Koch's oorkondenboek - oorkonden, die niet meer bestaan maar waarvan slechts een notitie over is. Voor deze zogenaamde *deperdita* heeft Kruisheer in ruime mate ge-

bruik weten te maken van de notities, zoals die voorkomen in de registers van de graven van Holland. Helaas heeft Koch dit niet zo grondig gedaan.

Deel één is op zijn beurt gesplitst in vier afdelingen. Voorop komt het onderzoek naar de uitwendige kenmerken van de oorkonden. Al dadelijk blijkt de degelijkheid van Kruisheer's onderzoek. Zo zou hij bijvoorbeeld zoals Prevenier gekozen kunnen hebben voor de identificatie der oorkonden op grond van het dictaat boven de onderkenning van de schrijfhand. Men kan aanvoeren, dat niet van alle oorkonden originelen voorhanden zijn of dat van sommige handen maar één voorbeeld aanwezig is. Dit neemt niet weg, dat de vorming van een groep oorkonden, die aantoonbaar van één en dezelfde schrijver afkomstig is, meteen de periode vastlegt, waarin hij geschreven heeft. Bovendien zou de minutieuze methode van Prevenier de wording van deze studie van Kruisheer danig in de weg hebben gestaan, wanneer men weet, dat Prevenier voor zijn behandeling van ca. 300 oorkonden van de graven van Vlaanderen over de tijd van vijftien jaar bijna 300 pagina's nodig heeft.

Kan ik dus deze voorkeur van Kruisheer delen, ik kan bovendien zijn groepen nog met een tweetal oorkonden vermeerderen, waarvan ik de originelen vond respectivelijk in het museum Meermanno-Westreenianum en in het Gemeentearchief van Den Briel. De eerste is geschreven door hand A, hoewel niet door hem gedicteerd. De andere is afkomstig van mr. Hendrik Allardsz., hand M, die evenmin de bewoording verzorgde. Bovendien was het zijn laatste bijdrage in de kanselarij.

Vervolgens gaat Kruisheer in de tweede afdeling over op de inwendige kenmerken. Met name stelt hij een beperkt gehouden onderzoek in naar dictaatkenmerken met een enkele bredere uitloop en een uitvoerig naar de jaarstijl van de graven van Holland in het behandelde tijdvak. Deze was vanaf het tweede kwart van de dertiende eeuw zonder twijfel de paasstijl.

In de derde afdeling behandelt Kruisheer enige formele aspecten bij het ontstaan van de oorkonde. Tenslotte komt hij in zijn laatste hoofdstuk toe aan de organisatie, die in de titel voorop staat: de kanselarij. Kruisheer heeft zich genoodzaakt gezien de straffe omschrijving van dit begrip, afkomstig van goed georganiseerde instituten als de pauselijke kanselarij of die van de graven van Vlaanderen aan te passen. Deze kanselarijen vervaardigden praktisch alle oorkonden op naam van de uitvaardiger. Kruisheer stelt daarom voor, het vervaardigen van oorkonden te beschouwen als doel van de kanselarij, zonder dat deze hierin het alleenrecht genoot. Het lijkt mij dat nog een aspect besproken dient te worden. Hoe is het gesteld met het aantal personen, bezig met het maken van oorkonden, voordat er sprake kan zijn van een kanselarij? Mij dunkt minimaal twee, omdat anders correctie moeilijk zou zijn. Twee of meer schrijvers zijn aanwijsbaar vanaf graaf Dirk VII, zodat wij dan het recht gekregen zouden hebben te spreken van de kanselarij van de graven van Holland.

Zo is het werk van Kruisheer een grondige studie geworden van grondproblemen, die een ieder, die zich met het oorkondenmateriaal van de graven van Holland bezig houdt, onvermijdelijk op zijn weg ontmoet. Voor diegene is raadpleging van Kruisheer's studie gewenst en noodzakelijk.

J.C. Kort

J. Mertens, *De laat-middeleeuwse landbouweconomie in enkele gemeenten van het Brugse platteland* (Pro Civitate Historische Uitgaven, XXVII; Brussel, 1970). Ook uitgegeven onder iets gewijzigde titel *het Brugse Vrije* in plaats van *het Brugse platteland* (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, Publicatie XXVIII; Gent - Leuven, 1970).

Dit werk is het resultaat van een studie over de landbouw in de omgeving van Brugge gedurende de periode van 1300-1500. Er zijn drie facetten, die een dergelijke studie belangrijk maken: 1e, de laat-middeleeuwse depressie, waardoor geheel West-Europa werd getroffen. In hoeverre leed het platteland om Brugge onder deze depressie; wanneer begon de economie achteruit te gaan en hoe lang duurde de economische recessie? 2e, vormen van intensieve landbouw kwamen gedurende de middeleeuwen het eerst op in het Rijnland bij Keulen en in Vlaanderen en Brabant, meestal in de nabijheid van de steden, de zogenaamde *Intensitätsinseln*. Was dit in de nabijheid van Brugge ook het geval; wat is hierover in de bronnen te vinden? Hoe reageerde een dergelijke nauw met de markteconomie verbonden landbouw op de economische depressie? 3e, welke reflectie van de achteruitgang van de stad Brugge vindt men op het omringende platteland?

De schrijver heeft de beide eerste vragen met behulp van het rijke archiefmateriaal uitvoerig en op bevredigende wijze kunnen beantwoorden. Aan de laatste vraag over de relatie tussen stad en platteland is weinig aandacht geschonken. Men mag verwachten, dat er een zekere wisselwerking heeft bestaan en de achteruitgang van Brugge zal naar alle waarschijnlijkheid toch een vrij ernstige invloed op het platteland hebben gehad.

Uit Mertens' onderzoek blijkt, dat de depressie zich al vóór 1350 aankondigt, maar dat de crises uit de tweede helft van de veertiende eeuw verantwoordelijk zijn voor de ernst en de langdurigheid van de depressie. Het dieptepunt werd pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw bereikt. De bloei keert zeer laat terug, in het tweede kwart van de zestiende eeuw, ongeveer dertig à veertig jaren later dan in Brabant.

Na 1350 werken de grote bedrijven vrij regelmatig met verliezen. De depressie leidt niet tot het ontstaan van *Wüstungen*, zoals in Engeland, Duitsland en Frankrijk, noch treden er belangrijke wijzingen in de bedrijfsgrootte op. Bijna 50% van de bedrijven is kleiner dan 4,5 ha. en bijna 90% kleiner dan 22,5 ha. Voorts zijn er een klein aantal middelgrote en enkele zeer grote bedrijven; het grootste beslaat ong. 250 ha. De grote bedrijven behoren aan Brugse geestelijke instellingen. Van deze bedrijven zijn de boekhoudingen bewaard gebleven en zij verschaffen de meeste gegevens over de bedrijfsvoering. Hieruit heeft de auteur een belangrijk deel van het materiaal geput voor zijn onderzoek. Van één particulier bedrijf zijn aantekeningen bewaard gebleven: het memoriaal van Simon de Rikelike. Voor het niet-geestelijke bezit zijn de baljuwrekeningen en de confiscatierekeningen (1381-1384) na de Gentse opstand de voornaamste bronnen.

Ten gevolge van de schaarste aan bronnen is er over de kleine bedrijven veel minder bekend dan over het grootgrondbezit. Toch zijn juist in streken met intensieve landbouw de kleine bedrijven bijzonder belangrijk, omdat zij vaak handels- en industriegewassen produceren; dus geen graanbouw voor eigen consumptie, zoals dat in meer afgelegen streken het geval is. Voor de eigen consumptie moet op de

markt gekocht worden. De auteur vermeldt, dat op de kleine bedrijven meekrap en vlas werd verbouwd. Op het probleem van de markteconomie wordt verder niet ingegaan.

Wat de uitoefening van het landbouwbedrijf betreft vindt men in deze studie een bevestiging van het bekende beeld van de intensieve landbouw: weinig braak, zware bemesting en aankoop van mest, wisselend grasland, veel verbouw van veevoer, vrij veel vee, vooral runderen, paarden gebruikt voor de trekkracht, zeer weinig ossen, verder zijn er

schapen en varkens. De fruitteelt, het pluimvee en de imkerij worden in het kort gememoreerd. De oogstopbrengsten fluctueren vrij heftig. Het gemiddelde van de opbrengstfactoren - tarwe 1:4,5 en rogge 1:6,5 - is naar mijn gevoelen in deze streek met een zeer intensieve landbouw wat aan de lage kant. Er werden erwten en bonen geteeld voor de menselijke voeding, doch de verbouw van peulvruchten was minder omvangrijk dan in Engeland in de vijftiende en zestiende eeuw. Als veevoeder werden onder andere haver, paardebonen, koolbladeren en oliekoeken gebruikt. Dit wijst op de teelt op vrij uitgebreide schaal van kool en oliehoudende zaden. Voor zover mij bekend, is dit de oudste vermelding van oliekoeken.

De pachttijd is vaak negen jaar; wellicht geeft dit nog een aanwijzing over het vruchtwisselingstelsel, waarover in de bronnen weinig te vinden is. Op de grote bedrijven wordt met gehuurde arbeidskrachten gewerkt, waarvan de auteur de lonen heeft berekend. Hij wijst op de stabiliteit in de personeelsbezetting in tegenstelling tot de bedrijven van Thierry d'Hireçon in Artois (veertiende eeuw) en van Hemmema (zestiende eeuw) en Loder (zeventiende eeuw), waar de arbeidskrachten veelvuldig wisselden. In het Brugse heeft men te maken met bedrijven van geestelijke instellingen, terwijl de andere behoorden aan particuliere eigenaren, die er op uit waren de arbeidskosten zo laag mogelijk te houden. Er zal bij de exploitatie wel enig verschil in mentaliteit hebben bestaan.

Aan deze belangrijke studie zijn vele tabellen, enige grafieken, een kaartje, een lijst van munten, maten en gewichten toegevoegd. De literatuurlijst is zeer uitgebreid, zij omvat geheel West-Europa in de late middeleeuwen, tenslotte nog samenvattingen in het Engels en het Frans.

B.H. Slicher van Bath

Peter Spufford, *Monetary Problems and Policies in the Burgundian Netherlands*, *1433-1496* (Leiden: E.J. Brill, 1970, x, 229 blz., *f*. 65. -).

Dr. Peter Spufford, leerling van Ph. Grierson, heeft al naam gemaakt als auteur van vakkundige studies over laat-middeleeuws geld en geldpolitiek en van een nuttige numismatische bijdrage in het derde deel (1963) van de *Cambridge Economic History*. In België en in Nederland hebben sommigen het genoegen gehad hem ook persoonlijk te ontmoeten toen hij in 1958 en in 1959, voorgelicht door Prof. Van Werveke, hier materiaal verzamelde voor zijn Ph.D. thesis over het muntwezen in de Bourgondische Nederlanden. Dit proefschrift, in 1962 aan de Universiteit van Cambridge voorgelegd, is acht jaren later voor een ruimer publiek toegankelijk gemaakt in een goed verzorgde (en vrij prijzige) uitgave. Wij kunnen hier blij om zijn, want wie ook maar enigszins thuis is in de Bourgondische periode, weet hoezeer monetaire kwesties toen de bestuurderen hebben beziggehouden en welk een rol interterritoriale besprekingen ‘opt stuck vander munten’ spelen in de discussie over het ontstaan van de Staten-Generaal in de Nederlanden.

Dr. Spufford heeft zijn bibliografische gegevens tot 1968 bijgewerkt, maar overigens nauwelijks aan zijn typescript geraakt. Met enige verrassing stuit men zo bij het laatste hoofdstuk (dat juist over de bemoeiingen van de Staten met de munt handelt) van dit in 1970 gedrukte boek op een verwijzing naar een niet alleen

‘somewhat expanded’, maar ook ‘greatly revised version’ hiervan, die al in 1966 is verschenen[1].

1. ‘Coinage, Taxation and the Estates General of the Burgundian Netherlands’, *Standen en Landen*, XL (1966) 63-88.

Wat ons hier geboden wordt, is een studie van de economische en politieke achtergronden van de Bourgondische muntslag, die in het bekende handboek van Enno van Gelder en Hoc voortreffelijk is beschreven[2]. Men zou kunnen zeggen: de uitwerking van een schets die Pirenne indertijd heeft gemaakt op twee bladzijden van zijn *Histoire de Belgique*[3]. Iets dus zoals veertig jaren geleden, in hoofdzaak voor een latere tijd, door Gerhard Pusch is beproefd[4], maar nu ruimer opgevat. G. Pusch had zich niet alleen voornamelijk gericht op de zestiende eeuw, maar zich ook bepaald tot de munt-productie van Brabant en Mechelen, waardoor hij, zoals Dr. Spufford opmerkt (p. 38), soms tot onjuiste gevolgtrekkingen is gekomen. Zijn dissertatie is niettemin nog wel zó bruikbaar, dat het verantwoord was de nieuwe studie te laten eindigen waar die van Pusch pas goed begint: met het herstel van een stabiele munt in 1496 en volgende jaren, na een ernstige inflatie ten tijde van Maximiliaan's bewind.

Een zinvol begin was de door Philips de Goede op 12 oktober 1433 uitgevaardigde ordonnantie, waarbij voor Vlaanderen, het onlangs verworven Brabant en de vlak tevoren definitief Bourgondisch geworden graafschappen Henegouwen en Holland een gemeenschappelijke munt werd ingesteld: de zilveren stuiver of patard, van 2 groten Vlaams, die als 'vierlander' bekend is, benevens lagere waarden. Daarnaast zouden, eveneens in deze vier landen, gouden rijders van 50 gr. Vl. worden geslagen. De schepping van deze gezamenlijke munt, die een gezamenlijk belang vertegenwoordigde, heeft, zoals op p. 8 wordt opgemerkt, een niet te onderschatten bijdrage geleverd tot de vorming van de 'Bourgondische staat'.

Niet dat de eenheidsmunten (met de vervaardiging waarvan in Holland en Brabant, na enige strubbelingen, eerst in de loop van 1424 werd begonnen) de alleenheerschappij zouden hebben verkregen, of zelfs maar dat zij terstond in het geldverkeer zouden hebben gedomineerd. Dit laatste gebeurde geleidelijk, in de volgende decennia. De lage landen vormden reeds vóór 1433 een 'monetaire regio' (over dit begrip p. 4), met vervloeiende grenzen, waarbinnen dezelfde munten in bonte verscheidenheid, en in wisselende verhoudingen, circuleerden: als zilvergeld emissies van diverse inheemse machthebbers en steden, met een duidelijk overwicht van het Vlaamse zilver, als goudgeld eveneens stukken uit de regio zelf (voornamelijk Hollandse schilden), maar ook en vooral Franse kronen, Engels-Franse saluten, Engelse nobels (die, evenals de kronen, hier ook werden nagemaakt), Rijnse guldens, enz. Dit wijst er op, meent Dr. Spufford, dat een economische eenheid aan de politieke eenwording (dat wil zeggen van een deel van deze landen) is voorafgegaan (p.l), een conclusie die Pirenne zou hebben beaamd. Sinds 1384 waren er al aanlopen geweest tot het invoeren van een gelijke munt voor verschillende gewesten, evenwel zonder het blijvende resultaat van de ordonnantie van 1433. Maar aanvankelijk voegde de nieuwe Bourgondische muntslag aan het mengelmoes van geld dat in omloop was, slechts nog een ingredient toe. Trouwens, de circulatie van buitenlands (goud)geld zou nog eeuwenlang voortduren.

2. H. Enno van Gelder en M. Hoc, *Les monnaies des Pays-Bas bourguignons et espagnols* (Amsterdam, 1960). Zie ook: H. Enno van Gelder, *De Nederlandse munten* (Aula-boeken 213; Utrecht-Antwerpen, 1965).
3. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, II (3e dr.; Brussel, 1922) 420-421.
4. G. Pusch, *Staatliche Münz- und Geldpolitik in den Niederlanden unter den burgundischen und Habsburgischen Herrschern*, *besonders unter Kaiser Karl V*. (Diss. München, 1932).

Wat de geografische afbakening van het onderwerp betreft, heeft Dr. Supfford zich in beginsel beperkt tot de vier landen bovengenoemd, waar ook het economische zwaartepunt lag, maar eveneens aandacht geschonken aan omliggende gewesten waar het Bour-

gondische muntstelsel is ingevoerd of invloed heeft uitgeoefend. Drie hoofdstukken zijn gewijd aan de monetaire structuur van de Nederlanden (rekenmunten, muntslag en muntomloop), en drie handelen meer in het bijzonder over muntproblemen en over muntpolitiek van landsheer en van Staten.

Aan een rekenmunt (p. 13-26 en Appendix I) als maat van waarde, waartoe die van het heterogene goud- en zilvergeld kon worden herleid, was des te meer behoefte waar de koers van eenzelfde geldstuk van gewest tot gewest, of zelfs van stad tot stad, kon verschillen. Maar zoals er veel variatie was van metalen munten, van gewichten en maten, of ook, in een andere categorie, van jaarstijlen, zo waren er ook vele van deze rekeneenheden in zwang. In de rekeningen van de rentmeester-generaal te Rijsel komen er gedurende de tien jaren na 1433 niet minder dan twaalf voor. Onder deze twaalf overheersten toch (afgezien van Franse ponden tournois) twee die, evenals de nieuwe munt, op de zilveren Vlaamse groot waren gebaseerd: het pond (van 240) groten Vlaams en het pond van 40 gr. Vl. Dit laatste werd verreweg het meest gebruikt (het correspondeerde min of meer met de Rijnse en Bourgondische guldens) en schijnt na 1446 in de rentmeestersrekeningen het rijk alleen te hebben gehad. Met dezelfde voorzichtigheid als die waarmee Dr. Spufford zich hierover uitlaat kan worden opgemerkt dat dit voorbeeld niet overal in het Bourgondische bestuursapparaat schijnt te zijn nagevolgd. De rekeningen van de rentmeester-generaal van Holland bijvoorbeeld werden sinds augustus 1428, na het zoenverdrag van Delft, gesteld in ponden groten Vlaams. Zij, en ook de rekeningen van de Zeeuwse rentmeesters, hebben dit gebruik voortgezet lang na 1433 of 1446. Wel werden steeds vaker geldsommen uitgedrukt in ponden van 40 gr., maar deze werden dan verrekend in de zware Vlaamse ponden.

In het hoofdstuk over muntslag (p. 29-54) wordt gesproken over de typen van het Bourgondische geld en over de, zeer onregelmatige, productie der verschillende munthuizen, voornamelijk naar hun rekeningen (hierbij Appendix III, p. 173-199, met tabellen en grafieken). Onder enig voorbehoud mag de omvang van deze productie geacht worden verband te houden met de economische betekenis van de gewesten. Zo blijkt het Vlaamse bedrijf in de vijftiende eeuw nog het meest actief, neemt de werkzaamheid van die van Brabant en Mechelen toe, kwijnt de munt van Henegouwen weg en zijn die van Holland en, later, van Gelre betrekkelijk weinig belangrijk. Hierbij is misschien te bedenken dat daar, inzonderheid in het economisch toch niet zo onbeduidende Holland, naar verhouding meer Utrechts en 'Oosters' geld in omloop kan zijn geweest.

In dit hoofdstuk treffen ook enkele van die opmerkingen van wijder strekking waarmee Dr. Spufford, in alle bescheidenheid, telkens de lezer verheugt. De vóór 1433 in Vlaanderen gemunte nobels herinneren aan het Bourgondisch-Engelse bondgenootschap; de in dat jaar ingevoerde gouden rijder zou in uiterlijk en gehalte evenzeer kunnen wijzen op hertog Philips' verwikkeling in de Franse aangelegenheden; de gouden leeuw van 1454, ter waarde van 60 gr. Vl., zou kunnen worden gezien als manifestatie van gegroeide zelfstandigheid; het slaan van de Bourgondische of Andriesguldens na 1466, in navolging van de gulden van de vier Rijnse keurvorsten, kan samenhangen met de toenemende orientering van Karel de Stoute (van wie de ordonnantie van 1466 reeds is uitgegaan) op Rijnland en Rijk. Deze opeenvolgende monetaire verwantschappen weerspiegelen niet alleen veranderende politieke, maar ook zich wijzigende economische omstandigheden (p.

36), met name verschuivingen van het handelsverkeer. Men ziet: uitermate belangwekkende suggesties. Eveneens interessant, maar niet zonder voorbehoud te aanvaarden, is ook de onderstelling (p. 51) dat het verleggen van de nadruk van aanmuntingen van goud, onder Philips de Goede, op die van zilver, onder Karel de Stoute, te verklaren zou

zijn uit een verschil in politieke methoden. Terwijl Philips met diplomatieke middelen zijn macht had trachten uit te breiden, gaf Karel de voorkeur aan militair geweld. Philips' gouden leeuw was een prachtige prestige-munt, ideaal voor tactvolle geschenken aan vorsten en hun raadslieden; Karel's zilvergeld was uitnemend geschikt voor de betaling van soldij.

Van de getuigenis van gepubliceerde muntvondsten (een veertigtal, getabelleerd in Appendix V), aangevuld met gegevens uit enkele schriftelijke bronnen (uit rekeningen zou misschien nog meer te halen zijn geweest), is in het derde hoofdstuk (p. 55-73) gebruik gemaakt om na te gaan welke geldsoorten in feite circuleerden en ongeveer in welke verhoudingen, ook om bij benadering vast te stellen welke veranderingen hierin gedurende de eeuw zijn opgetreden. Het is bijzonder boeiend Dr. Spufford bij deze pogingen tot reconstructie van de muntomloop te volgen, maar de resultaten daarvan konden 'at best... only a very tentative pattern' opleveren. De hoeveelheid geld die op een bepaald moment in omloop was, moest onbekend blijven.

Lof wordt toegezwaaid aan de hertogen, die, althans van Jan zonder Vrees tot en met Karel de Stoute, niet, zoals sommige andere heersers, de munt als een bron van inkomsten hebben geëxploiteerd. Zij hebben, misschien ook onder invloed van theoretici als Nicolas Oresme, het muntrecht als een plicht beschouwd en er eer in gesteld ter wille van 'le bien publique' voor goed en stabiel geld te zorgen (p. 130-146). Hierin waren zij één met de steden en Staten van hun landen, die, inzonderheid tijdens Philips de Goede, in de monetaire wetgeving een belangrijk aandeel hadden[5.] (p. 147-163). Vorst en Staten gezamenlijk hebben de problemen trachten op te lossen die veroorzaakt werden door een tekort aan edel metaal en door de concurrentie die vreemde munten van inferieur gehalte het Bourgondische geld aandeden (p. 74-129: 'La guerre monétaire'). Onder Maximiliaan, die noodgedwongen de munt uitbuitte en een inflatie in de hand werkte, is deze harmonie verstoord.

In deze bespreking zijn slechts enkele punten naar voren gebracht uit dit niet volumineuze maar rijke boek, dat een aanwinst van belang is voor onze historische litteratuur. Een paar kritische opmerkingen tot slot: Over de bestuurlijke organisatie van het Bourgondische muntwezen is met hulp van de Index her en der vrij veel te vinden. Een kort systematisch overzicht zou de lezer tot steun zijn geweest. Iets dergelijks geldt voor de muntordonnanties, die op vele plaatsen worden vermeld. Ook daarheen wijst de Index wel de weg, maar het had nut kunnen hebben ze bijeen te brengen in een regestenlijst, liefst met van de voornaamste de volledige tekst. Aan hun opmerkelijke preambels, die ook aan Pirenne niet zijn ontgaan, schenkt Dr. Spufford terecht aandacht (p. 138 vlg.). Druk- en andere foutjes zijn noch talrijk, noch belangrijk. Wel is het vreemd dat in een Engels werk, door een schrijver met Belgische ervaring, de stadsarchieven van Antwerpen en Gent worden aangeduid als 'Arch. Ville Anvers' en 'Arch. Ville Gand'.

A.G. Jongkees

5. Over deze inspraak, en over de Bourgondische muntpolitiek in het algemeen, zal in de toekomst ook te raadplegen zijn het monumentale Gentse proefschrift (1973) van W.P. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen onder het Huis van Bourgondië, 1384-1506*, dat nog slechts in gestencilde vorm voorhanden is (*ibidem*, IV, 199-221). Inmiddels verscheen van deze schrijver: 'La participation des sujets flamands à la politique monétaire des ducs de Bourgogne (1384-1500)', *Revue belge de Numismatique*, CXIX (1973) 103-134.

Albert Hyma, *The Life of Desiderius Erasmus* (Assen: Van Gorcum, 1972, 140 blz., *f* 22. -).

Het lijkt een beetje afgezaagd te herhalen, dat iedere biografie een auto-biografische inslag heeft, maar in dit boek wordt een oude wijsheid weer nieuw: tussen p. 5 en 33 heeft de 'ik', de schrijver, zich in bescheidenheid meer dan drie en dertig keer verstopt achter wat 'the present writer' ergens eens betoogde, zodat het boek een handzaam gereedschap is voor het opstellen van een bibliografie der geschriften van A. Hyma, te meer daar de noten controle mogelijk maken van de in de tekst genoemde. Onder de hand weet de lezer dan ook waar vele 'famous writers' vele 'serious errors' maakten, en vele beroemde boeken 'serious revision' behoeven.

Dit houdt al in, dat deze opmerking te negatief kan worden opgevat: de schrijver verbetert zich zelf ook verschillende malen; een royale zelfkritiek die wordt opgewogen door het gelijk dat 'the present writer' kreeg van grote geleerden, zo bijvoorbeeld van 'the famous Professor J.L. Margolin', die 'strongly supported the present writer's opinion on that important subject' (p. 56); hij aan wie de goede lezing van een passage ter harte gaat, zal oog hebben voor de variatie waarmee de schrijver ditzelfde op p. 45 en 61 weet uit te drukken.

De deelnemers aan de Erasmus-herdenking van 1936 zullen geroerd en de huidige lezers geïntrigeerd worden door de herinnering aan Renaudet, 'who appeared at the Erasmus Symposium to represent France, while the present writer was the official American speaker. Both men had some conversations in Rotterdam, and the writer enabled Renaudet to rent a certain suit from a local taylor'.

De titel van het boek zou dat doen vergeten, suggereert immers toch enigszins een moderne levensbeschrijving van Erasmus; maar de achterzijde van het boek helpt de lezer gelukkig uit de waan: 'the present study is an enlargement' van Hyma's *The Youth of Erasmus* (1930 en 1968). Dat zal zeker een voldoening zijn voor de uitgever, die nu ook aan de schrijver (geb. 1893) de gelegenheid geeft om niet alleen diens jeugd-geschriften in zijn ouderdom op te halen, maar ook een protest te uiten tegen een manipulatie-methode van een uitgever-collega, die een opstel drukte van een schrijver die niet eens op een symposiumprogramma stond en 'dropped the lecture bij the present writer, who had been the first speaker' (p. 35).

Hyma zelf is gewetensvol in het opnemen van kleine steekjes die hij liet vallen: zo zal de lezer toch wat onthand blijven staan bij de mededeling, dat Erasmus' verzamelde werken te Leiden werden uitgegeven van 1703 tot 1706 en 'referred to as L.B. by numerous experts' (p. 26). Vreemd, zal die lezer denken, hoe komt men er aan; maar toch zal hij bij wat geduld en volhouden bediend worden op p. 40, waar die letters 'L.B.' weer verschijnen maar dan hun duidelijke verklaring vinden, 'being the abbreviation of Lugdunum Batavorum, the Latin name for Leiden'.

Uit het bovenstaande mag niet de conclusie getrokken worden, dat Hyma blijft staan bij louter kritiek op zijn mede-Erasmus-kenners; hij deelt ook lof uit. Het boek ontlokt aan de lezers een gevoel van spanning juist door de afwisseling van blaam en lauwerkrans; want als er opgemerkt wordt 'one of the best accounts is...' dan loopt de gedachtengang al haast sneller dan de tekst, in de zin van 'met prijzingen alleen komt men niet verder' en jawel, daar komt het: 'the present writer regrets...'; of...: 'the serious error appears...', en een correctie volgt. Het zal de schrijver zeker voldoening hebben gegeven, dat een hernieuwde herdenking van Erasmus hem de

gelegenheid gaf terug te keren naar de jaren van eigen volle kracht en naar *The Youth of Erasmus*.

E.H. Waterbolk

A.K.L. Thijs, *De zijdenijverheid te Antwerpen in de zeventiende eeuw* (Pro Civitate, Historische uitgaven, XXIII; Brussel, 1969, 138 blz.).

Afgezien van enkele oudere studies over het diamantbedrijf en een reeks bronnenuitgaven met betrekking tot de kunsthandel (D. Schlugleit, J. Denucé) zijn de nochtans belangrijke Antwerpse luxenijverheden historiografisch sterk verwaarloosd. Een bijdrage over de zijdeïndustrie, één der voornaamste bedrijfstakken, is dan ook bijzonder welkom.

De zijdenijverheid bekleedde in de Scheldestad steeds een sterke positie én wegens de intense handelsbetrekkingen met Italië, de grondstofproducent, én dank zij haar internationale marktrelaties. Het productieproces bleef bijna uitsluitend binnen-stedelijk: de ruwe zijde, toebehorend aan locale zijdeverkopers, werd door dezen voor de drie-fazige bewerking achtereenvolgens toevertrouwd aan zijdewinders, zijdereders en zijdeververs - niet te verwarren met de kamelotververs, die de zijdeweefsels zullen kleuren. De geverfde zijdedraad werd deels uitgevoerd, deels ter plaatse tot fabrikaten verwerkt door zijdewevers. Onder hen bestonden twee categorieën: enerzijds de meesters-loonarbeiders, dat wil zeggen zelfstandige wevers met eigen outillage en bijgestaan door knechten, doch niet beschikkend over de 'bereide' grondstof, door kooplui-ondernemers geleverd; anderzijds de meesters-kooplui, die zowel de ruwe zijde inkopen als de fabrikaten afzetten.

Organisatorisch gezien, vertoonde de zijdenijverheid een sterke concentratie van arbeiders-specialisten in het meestersatelier; afgezien van de zijdewinders, vaak garnizoensoldaten, bleef thuiswerk zeldzaam. Er bestond een dubbel loonsysteem: waar de helpers in de werkhuizen een tijdloon ontvingen, genoten de zelfstandige arbeiders en de thuiswerkers een prestatieloon, berekend op grond van gewicht of lengte der afgeleverde produkten. De produktie zelf vertoonde een grote verscheidenheid: effen en gefigureerde weefsels, zuivere en gemengde stoffen, passementen en linten.

Tot de ambachtelijke groeperingen traden alleen de zelfstandigen toe (reders, ververs, passement- en lintwerkers, kamelotververs), terwijl de helpers en knechten over geen vereniging beschikten. De kwaliteitscontrole, één der hoofdtaken van het ambacht, was bijzonder moeilijk, vermits ieder stadium van het gespecialiseerde productieproces onder de bevoegdheid van een specifieke beroepsvereniging ressorteerde. Al evenmin slaagde het ambacht er in de sociale gelijkheid tussen de meesters te vrijwaren. De produktieconcentratie in de handen van enkele kapitaalkrachtigen leidde in de tweede helft der bestudeerde eeuw tot een concurrentie-krachtproef tussen kooplui-ondernemers en meesters-kooplui met als inzet de beperkingen van het aantal getouwen per meester.

Uit conjunctureel oogpunt bleek de zijdenijverheid, na de ongewone topjaren 1580-85 (immigratie zijdewevers), het tijdens de eerste helft der zeventiende eeuw betrekkelijk goed te stellen. Doch het protectionisme der buurlanden veroorzaakte naderhand een zware crisis, die men slechts in de achttiende eeuw gedeeltelijk te boven kwam. Voor de passement- en lintwerkers echter was de zeventiende eeuw voorspoediger dan de voorafgaande; deze tak verschrompelde onder de concurrentie der buitenlandse lintmolens.

De grote verdienste van deze studie ligt op technisch en sociaal-organisatorisch terrein. Omwille van tijdsgebrek zich beperkend tot peilingen, en ondanks het niet

voorhanden zijn van ambachtsrekeningen, slaagde de auteur er nochtans in om de intensiteit van de Antwerpse zijdenijverheid te meten aan de hand van het aantal tewerkgestelde personen. Jammer genoeg bleven deze opgaven beperkt tot een reeks hoogte- of dieptepunten in de loop van de periode ca 1560-1585, terwijl doorlopende produktiereeksen totaal ontbreken. Wat de sociaal-economische structuur van deze bedrijfstak betreft, zou een vergelijking

met de zogenaamde 'nieuwe nijverheden' in de overige Vlaamse textielsteden beslist een identieke evolutie aan het licht gebracht hebben. Een summier glossarium en een zakenregister konden tenslotte de hanteerbaarheid van deze overigens gedegen monografie nog verhogen.

J. Everaert

I.H. Enklaar, *De levensgeschiedenis van Johannes Theodorus van der Kemp, stichter van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap, pionier van de London Missionary Society onder Kaffers en Hottentotten in Zuid-Afrika 1747-1811 tot zijn aankomst aan de Kaap in 1799* (Wageningen: H. Veenman en Zonen N.V., 1972, 168 blz., *f* 10,90).

In de geschiedenis van de zending is Johannes Theodorus van der Kemp een bekende en controversiële figuur. Dat heeft zijn redenen. Van der Kemp stamde uit een domineesfamilie met regentenconnecties; hij gaf zijn medische studie eraan en werd dragonderofficier. Een losbol die uiteindelijk rust vond bij een wolspinster, daarom de dienst moest verlaten, zijn studies hervatte, promoveerde en enkele filosofische en theologische werken publiceerde. Na de plotselinge dood van vrouw en kind tot bekering gekomen, geraakte hij tenslotte in contact met de London Missionary Society. Hij richtte het Nederlandsch Zendeling-Genootschap op en werd een zeer omstreden zendeling onder Khoikhoi en Bantu in Zuid-Afrika. Een intellectueel, een avonturier en een hartstochtelijk, eigengereid man.

Het schrijven van een biografie van zo iemand is dus een lastige taak. Ook een nuttige, want de vele korte en enkele langere biografische schetsen (inclusief de beste tot nu toe, A.D. Martin's *Doctor Vanderkemp*)hebben tekortkomingen, waarvan een zekere hagiografische toon niet de minste is. Van andere zijde is men nooit zuinig geweest met kritiek op de 'negrofilist' Van der Kemp, die in de Zuidafrikaanse frontierwereld volledig uit de pas liep, met een gekleurde vrouw hertrouwde en zijn zendingsstations liet overlopen van 'luie Hottentotten' (het artikel in het onlangs verschenen deel II van het *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek* vormt hierop een goede uitzondering).

Of Enklaar erin slagen zal beide uitersten van waardering te vermijden is nog niet geheel duidelijk, want zijn boek eindigt op het moment dat Van der Kemp in Zuid-Afrika landt en de problemen pas goed beginnen. Maar dit boek wekt hoge verwachtingen. De schrijver volgt Van der Kemp op de eerste vijftig jaren van zijn levensloop, die ook reeds met een grote hoeveelheid verhalen omgeven waren. Rustig oordelend worden feiten en mythen uit elkaar gehaald. Daardoor worden de trekken zichtbaar van een interessant man. De schrijver heeft veel gebruik gemaakt van archiefmateriaal, vooral correspondentie van en over Van der Kemp en een autobiografie. Een enkele keer heb ik me afgevraagd of niet duidelijker afstand van dergelijk autobiografisch materiaal bewaard had moeten worden. Zelfbeschuldiging bijvoorbeeld in verband met vroeger zondig leven en zelfbespiegeling naar aanleiding van de verkregen staat van genade is in de kringen waarin Van der Kemp na zijn bekering vertoefde een soort genre!

Van groot belang voor een waardering van Van der Kemp als zendeling en voor een doorzicht in de moeiten die hij daarbij ontmoet heeft is de vraag of hij al dan niet orthodox gereformeerd mocht heten. Zijn visie op het zendingswerk en op de omgang met niet-blanken houden daar nauw verband mee. Zag Van der Kemp in heidenen - maar ook bijvoorbeeld in de 'convicts' op het voor Australië bestemde schip waarmee hij de reis naar Zuid-Afrika maakte - een soort 'goede wilden'? Enklaar vraagt zelf naar aan-

leiding van het eerste huwelijk van Van der Kemp of daar niet van een soort Rousseauiaanse beïnvloeding sprake was. De orthodoxie van Van der Kemp, in jonger jaren Deist, was ook na zijn bekering niet onverdacht. Zijn contacten met Hernhutters en Methodisten en zijn individualistische afkeer van een sterk confessioneel Calvinisme gaven daartoe aanleiding - onder andere de bekende ds. P. Hofstede trad tegen hem in het krijt. Het is jammer dat de schrijver in dezen alleen het woord geeft aan Krom, een vriend en apologeet. Ook voor de kennis van de laat achttiende-eeuwse revivalsfeer waarin Van der Kemp past, is deze materie van belang. Zo komen ook bij de bespreking van het filosofisch werk van Van der Kemp helaas slechts achttiende-eeuwers aan het woord, wat de lezer moeiten oplevert om tot een oordeel te geraken. Dr. Enklaar heeft echter een volgend deel over Van der Kemps Zuidafrikaanse levensfase beloofd; mogelijk dat dergelijke vragen daarin de nodige behandeling krijgen.

G.J. Schutte

Alice C. Carter, *The Dutch Republic in Europa in the Seven Years War* (Londen: Macmillan, 1971, 181 blz., £ 5. -).

Mrs. Alice C. Carter, sinds 1946 verbonden aan de afdeling economische geschiedenis van de London School of Economics and Political Science, is bekend als een deskundige op het gebied van de Brits-Nederlandse economisch-financiële betrekkingen in de achttiende eeuw. Een verwijzing naar haar polemiek met Charles Wilson over het aandeel van de Nederlandse investeringen in de Public Debt kan in dit verband voldoende zijn[1].

Het is verheugend dat mrs. Carter met haar ervaring aan onderzoek in Engelse en Nederlandse archieven een vroegere thesis over 'The Anglo-French Struggle for the Control of Dutch Foreign Policy, 1755-1763' (geschreven onder leiding van de door haar bewonderde Geyl) na dertig jaar heeft uitgebouwd tot een boek over *The Dutch Republic in Europe in the Seven Years War*.

De hoofddraad van het betoog van de Engelse historica is dat de neutraliteit van de Republiek tijdens de Zevenjarige Oorlog een uiting was van een Nederlandse politiek, 'devised by Dutch statesmen for Dutch ends'. Teneinde deze stelling waar te maken heeft zij niet alleen het totstandkomen van de neutraliteitsverklaring van mei 1756 onderzocht maar ook de gevolgen van de neutraliteit op economisch en binnenlandspolitiek gebied. Wat betreft het economisch aspect constateert mrs. Carter een tijdelijke toename in scheepvaart, een versnelling in het proces van verschuiving van de waren- naar de geldhandel en tenminste tijdelijke welvaart voor de grondbezitters uit de oostelijke provincies als gevolg van graanleveranties aan de langs de grens van de Republiek trekkende legers. Zij is van mening dat deze verschijnselen sommige, hoewel niet alle, tendenties werkend in de richting van economische stagnatie althans een zekere tijd hebben tegengehouden. Op binnenlandspolitiek gebied komt de schrijfster tot een soortgelijke conclusie. De

1. Alice Carter, 'The Dutch and the English Public Debt in 1777', *Economica*, new series, XX (1953).

noodzaak handelsdisputen met Engeland te regelen en zodoende de Republiek in staat te stellen neutraal te blijven leidde tot een eveneens tijdelijke verbetering in de besluitvorming. Dit laatste kon zich echter pas doorzetten na de dood van de prinses gouvernante Anna, die door haar politiek en foutieve patronage-beslissingen een hinderpaal voor de besluitvorming was.

Bij de positieve kwaliteiten van dit boek behoren ongetwijfeld de heldere beschouwingen, die mrs. Carter heeft gewijd aan de juridische aspecten van de neutraliteit. De Nederlandse neutraliteit was er een van 'concession impartiale'. De 'pro-Franse' kleur van de Nederlandse neutraliteit was slechts het gevolg van de grotere behoefte van Fankrijk aan dienstverlening door de Republiek. Ook in dit opzicht is volgens mrs. Carter 'pro-dutch' de juiste typering. De moeilijkheden met Engeland draaiden rond de toepasbaarheid van het tractaat van 1674 met de regel vrij schip - vrij goed in de midden achttiende-eeuwse situatie. Het ging daarbij niet zozeer om de aanvoer op neutrale schepen van marinebenodigheden uit het Oost-zeegebied naar Frankrijk, zoals later in de eeuw, als wel om die van Franse koloniale producten uit West-Indië. Na de dood van Anna werd in de praktijk door concessies aan beide kanten een *modus vivendi* gevonden. Overigens zonder dat deze concessies in een nieuw tractaat werden opgenomen.

Bij alle waardering, die ik voor dit boek heb, moet ik toch een aantal bezwaren formuleren. Door het gebruik van een te strijdlustige stijl roept de schrijfster nu en dan irritaties bij haar lezers op. Vervolgens constateer ik een tweetal omissies. Onder de door mrs. Carter geciteerde en vermelde secundaire literatuur ontbreken enkele voor haar onderwerp belangrijke artikelen en boeken. De studies van J.C. Boogman en J.W. Smit over de tradities in het buitenlandse beleid van de Republiek hadden haar voor de inleidende hoofdstukken van nut kunnen zijn: het streven naar neutraliteit past bijvoorbeeld goed in het kader van de zogenaamde 'Hollandse traditie'. Jammer is het ook dat mrs. Carter geen gebruik heeft gemaakt van voor haar onderwerp direct relevante boeken als *De diplomatieke verhouding tusschen Engeland en de Republiek 1747-1756* van Arnoldina Kalshoven en *Vlootherstel en legeraugmentatie* van J.S. Bartstra Jr.

Ik betreur het ook dat zij bij haar beschouwing over het ontstaan van de neutraliteit van de Republiek geen analyse van de financiële grenzen, die aan het beleid van de Nederlandse politici gesteld waren, betrekt. Het is wat merkwaardig dat mrs. Carter, die ook in deze studie toont oog te hebben voor financiële problematiek (bijvoorbeeld de kwestie van kapitaal-export) op de bovengenoemde achtergronden niet is ingegaan. Het lijkt mij een voor haar onderwerp essentieel probleem. Reeds de titel van een door raadpensionaris Steyn in 1755 geschreven memorie (zich bevindend in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag) had haar hierbij tot kompas kunnen dienen: 'Memorie ofte Verhandeling van het geene omtrent het stuk van de Finantie van de Provincie van Holland en Westvriesland van tijd tot tijd is voorgevallen en in wat toestand dezelve zig bijzonderlijk in 1755 bevindt, om daar uyt op te maken het vermoogen waar na de maatregelen van Staat genomen kunnen worden'.

Na de Oostenrijkse Successie-oorlog, die aan een reeds zeer zwaar drukkende schuldenlast nogmaals een grote som had toegevoegd (voor Holland alleen al 75 miljoen gulden), bleef voor de Nederlandse politici niet veel anders dan een neutraliteitspolitiek over. Indien mrs. Carter aan dit aspect aandacht had geschonken was een indringende confrontatie met de traditionele visie van een uit vrees en onmacht voortgekomen Nederlandse neutraliteit mogelijk geweest. Ik vraag mij zelfs af of zij dan niet met het oog op de hierboven aangeduide financiële onmacht haar voorstelling van een door de Nederlandse politici gevoerde zelfstandigheidspolitiek wat gerelativeerd had. Zoals het boek er nu ligt komt de schrijfster wat te veel naar voren als 'plus hollandaise que les hollandais'.

J. Aalbers

J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid* (*1880-1888*) (Dissertatie Leiden, 1972, 219 blz. In eigen beheer uitgegeven).

Hoe trad de overheid op tegen de sociaal-democraten in de jaren tachtig van de vorige eeuw en door welke overwegingen werd deze politiek bepaald? Vanaf 1881 (niet 1882!) waren de sociaal-democraten georganiseerd in een partij, die landelijke organisatie van een vooral uit arbeiders bestaande aanhang nastreefde en voor Nederland nieuwe agitatiemiddelen hanteerde zoals straatcolportage met het blad *Recht voor Allen*, meetings en agressieve propaganda. Dit alles was een nieuw verschijnsel en vormde, omdat de Sociaal-Democratische Bond (SDB) verandering van de maatschappelijke orde propageerde, voor de overheid een beangstigend probleem. Het antwoord van de gevestigde orde op deze uitdaging is het onderwerp van de Leidse dissertatie van J. Charité.

De schrijver begint met een uitvoerige behandeling van de economische en sociale toestanden in Nederland vóór en gedurende de jaren tachtig. Hierbij treft hoe weinig aandacht de commissarissen des konings hadden voor economische en sociale malaiseverschijnselen. Uit het exposé blijkt dat de schrijver een nauw verband ziet tussen deze malaise, onder andere de landbouwcrisis (1876-1896) en het optreden van de SDB. Hij betoogt dat het de overheid ontbrak aan visie - door haar liberale standpunt - en aan een instrumentarium om handelend op te treden op sociaal-economisch terrein.

Vervolgens schetst Charité de Sociaal-Democratische Bond in organisatie, taak en taktiek. Hierbij put hij zijn gegevens vooral uit de dossiers 'geheim' van het ministerie van justitie, die tot nog toe niet uitputtend werden benut. De rapporten van een infiltrant binnen de Haagse afdeling van de SDB geven aanvullende informatie op wat reeds bekend was. Wel is het gegeven beeld daardoor wat eenzijdig geworden: de nadruk komt te liggen op het streven naar sociale revolutie en op wat er leefde onder de Haagse sociaal-democraten. Zij vormden in deze beschouwing een grauwe massa; noch de pluriformiteit van de beweging, noch verschillende, door de schrijver vermelde aanhangers komen daardoor uit de verf. Dit blijkt onder andere uit zijn behandeling van het palingoproer te Amsterdam en de houding van Domela Nieuwenhuis. Domela gedroeg zich uiterst terughoudend tijdens deze volksrel omdat hij overtuigd was, zoals ook buitenlandse sociaal-democraten, dat een sociale revolutie alleen in internationaal - dat wil zeggen Europees - verband kon slagen en niet geisoleerd in Nederland kon plaats hebben. Interessant vond ik Charité's portret van Boelens, de schrijver van het artikel, waarvoor Domela Nieuwenhuis tot gevangenstraf wegens 'majesteitsschennis' werd veroordeeld.

Beter geprofileerd zijn de beschouwingen over de meningsvorming binnen het overheidsapparaat, op de ministeries van justitie en binnenlandse zaken in verbinding met het justitiële en bestuurlijke apparaat. Uit de gevoerde correspondentie blijkt dat men hier de sociaal-democraten zeker niet als verontruste 'medeburgers' beschouwde; alleen de autoriteiten in Haarlem vormden in dit opzicht een gunstige uitzondering. Ruime aandacht besteedt Charité aan de voorgeschiedenis van de tegenstellingen binnen de Amsterdamse politie en het touwtrekken van burgemeester en de rechterlijke macht evenals de verdere gang van zaken in de jaren tachtig. Hier werden veel

gegevens verkregen uit het archiefbestand van de gemeente Amsterdam, materiaal dat ten dele ook al werd gebruikt door P. de Rooy in zijn boekje over het palingoproer.

Feitelijk beslaat Charité's boek vooral de periode van het optreden van het conservatieve ministerie J. Heemskerk Azn (1883-1888), toen baron Du Tour Bellinchave minister van justitie was. Uit het exposé van de schrijver blijkt hoe intensief de minister van binnenlandse zaken, Heemskerk, zich bezig hield met de problemen van ‘law and order’. Er had een

polarisatie plaats: de SDB werd rechtspersoonlijkheid geweigerd, de NV 'Walhalla', die het Haagse gebouw van de SDB moest beheren, kreeg geen goedkeuring van de statuten, iets wat niet onthouden werd aan de NV Excelsior, die het partijdrukwerk verzorgde. Toch kwam de vrijheid van denken en spreken, van vereniging en vergadering, verankerd in de grondwet, wel in gevaar: zaalafdrijving, broodroof, de ontslagzaken van de leraren Smit en H.C. Muller (niet Müller) getuigen hiervan. Er blijkt uit deze dissertatie echter niets van een discussie binnen het liberale kamp, hoever men moest gaan in het hooghouden van de grondwettelijke vrijheden zonder dat het bestaan van de staat zelf in gevaar kwam. Typerend is een door Charité aangehaalde uitspraak van mr. Sam van Houten, die Domela Nieuwenhuis voor de Hoge Raad verdedigde (hoewel hij het niet eens was met diens opvattingen) dat '... wij tegenwoordig met volle zeilen naar de policie-staat gaan...' (p. 124). Het geeft te denken dat linkse liberalen als P.L. Tak en F. van der Goes in deze tijd oog kregen voor de sociaal-democratische verlangens en het aan hen gepleegde onrecht; later werden zij sociaal-democraat.

Het optreden van de politie - eigenlijk de enige overheidsinstantie, waarmee de arbeidersaanhang van de SDB direkt te maken kreeg - was niet bepaald zachtzinnig. Het wordt door Charité geschetst naar de politie-verslagen, zonder dat hij de hierin gegeven voorstelling kritisch weegt. Zij vormen een verantwoording van het optreden, dat wel krachtig mocht zijn maar te verantwoorden moest zijn. Daarmee is nog niet gezegd dat deze verslagen de gebeurtenissen zo objectief mogelijk weergaven.

Charité heeft zich beperkt tot de jaren 1880-1888 met het argument dat toen alle elementen in discussie waren geweest. Gezien de hoeveelheid van het verwerkte archiefmateriaal - waarbij de schrijver zich op bewonderenswaardige wijze heeft ingeleefd in de formalistische juridische denktrant van de officiële instanties - was dit een verstandige daad. Toch heeft het een nadeel: het laat de situatie in delen van Friesland en Groningen in het begin van de jaren negentig onbesproken, toen men bijna kon spreken van een revolutionaire situatie, waartegen de regering het leger inzette omdat de schutterijen in veel plaatsen niet te vertrouwen waren. Daarom kan ik het niet eens zijn met de conclusie van de schrijver dat het repressieve beleid van de overheid in de jaren tachtig effectief was omdat het een splitsing bewerkte van de sociaal-democraten en daarmee een verzwakking van de beweging inluidde. Het is in strijd met de teneur van het eerste hoofdstuk van zijn boek, die bevestiging vindt in het feit dat toen de economische toestand na 1896 verbeterde, ook het revolutionaire élan verdween, om tijdens de stakingen van 1903 weer op te leven.

Al met al is het een nuttig boek, dat niet alleen de positie van de overheid en haar mogelijkheden om op te treden tegen revolutionaire woelingen onder de loupe neemt, maar ook de beperkingen aantoont, die de overheid zich oplegde in dit verband.

J.M. Welcker

P. Creutzberg, ed., *Het ekonomisch beleid in Nederlandsch- Indië*, Eerste stuk (Uitgave van de commissie voor bronnenpublikaties betreffende de geschiedenis van Nederlandsch-Indië 1900-1942 van het Nederlands Historisch Genootschap, V; Groningen: Wolters-Noordhoff, 1972, xlix + 756 blz., *f* 135. -.).

Historici in Nederland hebben gegronde reden de heer Creutzberg dankbaar te zijn dat hij zijn tijd, talenten en kennis uit de eerste hand omtrent het Indië van vóór 1940 heeft gebruikt om deze publikatie tot stand te brengen Dank zij zijn krachtinspanning en dank

zij de medewerking die hij van het HG heeft ondervonden zijn we thans goed op de hoogte van achtergronden van het ekonomisch beleid in Indië, beter misschien dan ten aanzien van het beleid in Den Haag het geval is.

Het is een werk van kloek formaat geworden: inclusief het bijwerk ten naaste bij 800 bladzijden. De vijf hoofdstukken van het boek handelen achteréénvolgens over de scheiding tussen de geldmiddelen van moederland en kolonie (I), de leningbevoegdheid van Indië (II), de Indische welvaartsplannen (III), het muntwezen (IV) en - tot slot - de verdeling van de kosten van de vloot over Nederland en Indië (V). In het bijwerk heeft de bewerker behalve een personen- en een zakenregister een hele reeks andere nuttige hulpmiddelen voor de gebruiker opgenomen, te weten een lijst van ministers van koloniën, van gouverneur-generaals, van departementhoofden, en een opgave van Indische woorden. Afzonderlijke vermelding verdient de bijlage statistische gegevens die voor een groot gedeelte is gebaseerd op enkele desbetreffende manuscripten van de heer Creutzberg; naar verluid hoopt hij deze studies te zijner tijd afzonderlijk te publiceren.

Uit de gegeven opsomming blijkt dat de stukken niet chronologisch zijn opgenomen maar per onderwerp zijn samengebracht, waarbij uiteraard daarbinnen weer een zekere chronologie in acht is genomen. Uit deze opsomming blijkt tevens dat de argeloze lezer die het werk opslaat met de bedoeling bijvoorbeeld na te gaan welke rol de tariefpolitiek in het hele ekonomische beleid heeft gespeeld - of om iets anders te noemen de invoerregelingen - bedrogen uitkomt. Hij vindt daar geen verzameling stukken over terwijl hij toch weet dat er nogal wat over te doen is geweest (vergelijk H.J. van Oorschot, *De ontwikkeling van de nijverheid in Indonesië*, welke studie op literatuuronderzoek is gebaseerd). Indachtig de mededeling van W.T. Kroese (in *Economisch-statistische berichten* (1946) 599) dat waardevolle documenten tot zakjes voor de katjanggoreng verkoop zijn verknipt, bekruipt hem wellicht de vrees dat er grote lacunes in de archieven zijn ontstaan. Misschien is de oorzaak minder dramatisch, want Creutzberg geeft slechts *capita selecta* en bovendien bewerkt hij daarvan nog een tweede stuk. Zekerheid wordt de lezer in dit opzicht niet geschonken, want over de inhoud van dat tweede stuk wordt in welhaast alle talen gezwegen. Een aankondiging van het program is mijns inziens bij de publikatie in etappes *capita selecta* geen weelde, terwijl de lezer ook wel wil weten welke onderwerpen buiten beschouwing blijven, en waarom. Nu is het lijdzaam afwachten wat er nog komt. En dat irriteert, vooral omdat door de rijkdom van de publikatie die thans voor ons ligt de verwachtingen gespannen zijn.

Vanwege haar inhoud zal deze bronnenpublikatie vooral de meer economisch geïnteresseerden aanspreken, maar toch heeft zij ook anderen wat te bieden. Al meteen in het eerste hoofdstuk staat een algemeen vraagstuk in het middelpunt, de Ereschuld. En dan vooral de vraag of er restitutie moet plaats hebben, ja of nee. En hoe groot zijn dan de baten geweest; mogen de rekenmeesters bij de becijferingen alle door Nederland gemaakte kosten aftrekken, of misschien niet voor zover deze voortvloeiden uit de handhaving van Nederlands positie als koloniale mogendheid? Op het eind van de discussie gaat het beleid verder uit van Idenburgs standpunt dat restitutie van de batige sloten niet doenlijk was (en de cijferaars hun werk wel konden staken) omdat deze altijd op grond van het geldende recht naar Nederland waren overgemaakt; daaraan verbindt hij echter de erkenning van de zedelijke roeping van het moederland om de kolonie in nood financieel bij te springen.

Al heel gauw krijgt Idenburg, die uit de stukken overkomt als een terrier die wat hij tussen zijn kaken neemt niet meer loslaat, zijn kans; de ‘mindere welvaart’ maakt de tijd rijp voor hulp uit patria. Idenburg wil de kolonie er bovenop helpen door een gezonde

economische basis te leggen, met financiële ruggesteun van het moederland. Maar om de breuk met het verleden van de batige sloten te markeren en Indië's financiële zelfstandigheid te onderstrepen wil hij Indië een eigen lening laten aangaan, zonder tussenkomst van Nederland. Dat kost hem heel wat hoofdbrekens. Is de kolonie wel een rechtspersoon die zelfstandig schulden kan aangaan? De staatsrechthoogleraar De Louter is heel pertinent in zijn ontkenning, maar Idenburg weet ook adviseurs te vinden die er anders over denken. Veel belangrijker nog was de vraag of, gesteld dat het land een eigen lening mocht aangaan, het ook een geldschieter zou weten te vinden. De Indische schatkist kon de dienst van zo'n lening niet dragen; Idenburg wilde die endosseren aan Nederland maar erg duidelijk en voor de belegger aantrekkelijk werd het daardoor toch niet. Het loopt erop uit dat de minister - toentertijd Pleyte - met grote financiers rond de tafel gaat zitten, langs de neus weg van een gedwongen Indische lening rept, en bij een volgende séance met steun van Van Aalst gedaan krijgt dat de heren de emissie overnemen, zij het dan dat de minister zich een partijtje handjeklap met Van Aalst moet laten welgevallen over de hoogte van de rente. Zo kwam het geld op tafel om de welvaartsplannen te financieren. En op de duur zijn er op allerlei wijs pogingen ondernomen de welvaart van de bevolking hechter te verankeren, door verbetering van het volkscredietwezen, bevordering van nijverheid, verbetering en uitbreiding van de departementale organisatie op het gebied van de landbouw, stimulering van de bevolkingslandbouw, irrigatie, wegaanleg, aansporing tot migratie, verhoging van het peil van het onderwijs. In totaal beslaan de stukken betreffende deze welvaartsplannen circa driehonderd bladzijden waarin daarvan een helder beeld wordt gegeven. Wat de lezer van die honderden bladzijden enigszins verbaast, is het ontbreken van stukken betreffende de nijverheid na 1921. Na dat jaar is er toch wel het een en ander omgegaan in de bemoeiingen van het Indische gouvernement met de nijverheid. Zo lezen we niets definitiefs over de pogingen om de producenten tot het aangaan van produktieregelingen te brengen, niets over de Staatscommissie-Bruins die over de economische samenwerking tussen Nederland en Indië rapporteerde. In hoeverre de malaise de lijn van het beleid heeft afgevlakt of omgebogen wordt in dit Eerste stuk ook niet uit de doeken gedaan. En of in die benarde tijd meer dan gewoonlijk met het Nederlandse belang werd gerekend evenmin. Vermoedelijk komt dit straks in het Tweede stuk aan bod.

Wie veel belang stelt in de hier aangesneden vragen, denkt wellicht (als het hem vergaat als mij) in een eerste opwelling dat hij in ruil het hoofdstuk over het muntwezen wel had willen missen. Ten onrechte. Uit de daar opgenomen bescheiden blijkt dat het hier niet om futiele kwesties gaat die alleen een enkele specialist interesseren. Indië en Nederland gebruikten dezelfde munt. In principe kon Indië in Nederland zijn zilvergeld in goud omzetten en naarmate de Indische economie verder in de wereldhandel werd geïntegreerd leek de kans daarop groter te worden. De goudvoorraad bij de Nederlandse Bank kon daardoor worden aangetast en de geldcirculatie ontwricht. Na een paar vragen in deze richting van een Indische specialist in de Tweede kamer, Cremer, gaat er op de duur een staatscommissie aan het werk die in 1928 met het advies komt de muntstelsels te scheiden. De Geer die als minister van financiën het rapport op zijn tafel vond nam het voor kennisgeving aan; voorlopig werkte de munteenheid nog zonder veel moeilijkheden. Hij beperkte zich er toe de secretaris een lintje te bezorgen. Dat zijn passiviteit in het Indische wereldje enig opzien baarde komt tot uitdrukking in een kleine *bandjir* van stukken.

Het laatste hoofdstuk, dat handelt over de verdeling van de marine-uitgaven tussen Nederland en Indië, behelst bijzonder interessante en brede beschouwingen en gegevens over de draagkracht van de kolonie, aangevuld met vergelijkingen met de Nederlandse situatie. Het lijkt mij zeer instructief het Indische cijfermateraal tezijnertijd eens te vergelijken met

de macro-economische schattingen van J.J. Polak, daterend van dertig jaren her, doch eerlang door de goede zorgen van, alweer, de heer Creutzberg opnieuw te publiceren.

Op bladzijde 730 aan het einde van dit hoofdstuk en daarmee van het boek gekomen, heeft de lezer de neiging te verzuchten dat de kous eindelijk af is. Een verwijt aan het adres van de bewerker moet men daar niet in zien. Mijns inziens had hij in het kader van de gekozen opzet de behandelde stof niet wezenlijk kunnen bekorten, zonder schade voor het geheel; samenvattingen waarvan hij er wel enkele opneemt, zouden evenmin veel soelaas hebben gebracht. Er blijkt nu eenmaal veel belangrijk materiaal voorhanden te zijn over de behandelde onderwerpen en dan is de groei van de publikatie een natuurlijk proces. Die is overigens wel krachtig bevorderd door de gewoonte in 'tempoe doeloe' lang van stof te zijn. Over het rapport van de Staatscommissie voor het muntwezen brengt de raad van Indië bijvoorbeeld een advies uit in achttien punten, de gouvernementscommissaris bij de Javasche bank heeft er vervolgens zevenentwintig nodig, en de directeur van financiën ziet geen kans met minder te volstaan dan zesenzestig; breedvoeriger kan het nauwelijks. Ik laat het bij deze enkele opmerkingen naar aanleiding van deze belangrijke bronnenpublikatie en herhaal dat de heer Creutzberg, met zijn medewerkers, aanspraak maakt op onze erkentelijkheid; hij verdient dat eerlang een historicus de gepresenteerde stukken in een monografie tot hun volle recht doet komen.

J.A. de Jonge

A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* ('s-Gravenhage: Kruseman, 1972, 200 blz., geïll., personenregister, *f* 15,90).

De schrijver van dit boek is van 1945 tot 1964 actief lid en functionaris van de CPN geweest, als student in Amsterdam en daarna als afgestudeerd jurist in Den Haag. Een en ander is zijn maatschappelijke carrière niet direct ten goede gekomen, maar het heeft hem wel in staat gesteld het Nederlandse communisme van binnen uit te leren kennen. Sedert zijn vertrek uit de partij is hij evenmin een aanhanger van Jacques de Kadt als van wat men dan wel de vrome gemeente van links heeft genoemd en waar Wouter Gortzak, de schrijver van *Kluiven op een buitenbeen*, een typische representant van is. Voeg daarbij dr. De Jonges kwalifikatie als historicus (zijn eerste bijdragen over het Nederlandse fascisme verschenen in *Politiek en Cultuur* en *Kontrast* onder de schuilnaam A. de Meester), en men mag een goed boek over de geschiedenis van de CPN verwachten.

Deze verwachting wordt bij lezing inderdaad bevestigd. Wel moet men rekening houden met de beperkingen die schr. zichzelf heeft opgelegd. Het gaat hem niet om wat er achter de schermen is gebeurd, maar om de rol die de CPN in het openbare leven heeft gespeeld; ongepubliceerd materiaal heeft hij niet of nauwelijks gebruikt. Wie dit een te eenzijdig uitgangspunt vindt, moet bedenken dat ook in de geschiedenis de bomen niet zozeer aan hun wortels als aan hun verschijningsvorm en hun vruchten worden gekend. Bij zijn behandeling van het 'bovengrondse' partijleven besteedt schr. veel aandacht aan de mentaliteit en de attitudes van het gemiddelde partijlid. Mede ten gevolge hiervan is het zwaartepunt komen te liggen op de jaren waarin hij

de partij van binnen uit heeft leren kennen, maar de voordelen blijken groter dan de nadelen. In elk geval is hij zo ontkomen aan de eenzijdigheid waaraan ook de traditionele geschiedschrijving van de arbeidersbeweging laboreert en waarop Goethes bezwaar *mutatis mutandis* van toepassing is: ‘Mit Kirchengeschichte was hab' ich zu schaffen? / Ich sehe weiter nichts als Pfaffen / wie's um die Christen steht, die Gemeinen / davon will mir gar nichts erscheinen’.

Daarnaast loopt als een rode draad door dit boek de eigenaardige combinatie van theoretisch dogmatisme en cynisme ten aanzien van de middelen die volgens schr. de CPN reeds kenmerkte toen zij nog naar de naam Sociaal-Democratische Partij luisterde, en die zij dus niet uit het buitenland hoefde te importeren. Het feit dat een Paul de Groot zich zo lang aan de top heeft kunnen handhaven wordt logisch met deze grondstructuur in verband gebracht; dr. De Jonges oordeel over de tekortkomingen van de oppositie van 1958 is nog scherper dan dat van Wouter Gortzak. Ook de werking van het isolement dat gedeeltelijk door de partij zelf was gekozen, gedeeltelijk haar door de Nederlandse verhoudingen werd opgelegd, komt goed tot haar recht. Meer aandacht had kunnen worden besteed aan de cultus van het partijapparaat, door Marcus Bakker in 1966 voorgesteld als het kostbaarste dat Nederland bezit; hierin ligt een specifieke bijdrage van het leninisme.

Het communisme in Nederland is de eerste geschiedenis van de CPN die het predikaat wetenschappelijk verdient. Ofschoon het noch alzijdig, noch definitief is, voorziet het in een sedert lang bestaande behoefte en zal het dat voorlopig wel blijven doen.

A.V.N. van Woerden

Kroniek

Algemeen

G. Puchinger. *Herinneringen aan Geyl* (Delft: Uitgave W.D. Meinema N.V., 1972, 35 blz.). Voor iemand, die prof. dr. P. Geyl goed gekend heeft, is dit boekje een ietwat irriterend geschrift. Hij herkent weliswaar in de herinneringen van Puchinger meermalen de persoon Geyl, zoals die in zijn geest is blijven voortleven, maar dit beeld wordt telkens verstoord door de wat hinderlijke wijze, waarop de schrijver zichzelf in het middelpunt plaatst, met name als de promovendus, die heen en weer pendelt tussen twee hoogleraren, Geyl en Gerretson. Het wil er bij mij niet in, dat Puchinger in de verhouding tussen de twee Utrechtse hoogleraren zo'n belangrijke positie innam als uit dit boekje naar voren komt. Niettemin, als men zich hierover heenzet, is dit best een aardig geschrift.

A.W.W.

'De historikus Pieter Geyl: aktivistisch strijder en reformistisch konservatief', is de opmerkelijke titel van een voordracht gehouden door J.C. Boogman ter gelegenheid van het verschijnen van P. van Hees en A.W. Willemsen, ed., *Geyl en Vlaanderen. Brieven en notities uit het archief van prof. dr. P. Geyl*, I, *1911-1927* (Antwerpen-Utrecht, 1973). De tekst van de voordracht is gepubliceerd in *Ons Erfdeel*, XVI (1973) 54-59. Boogman poneert dat Geyl niettegenstaande zijn aktivistische strijdbaarheid en dadendrang - typerende trekken van de mens en historicus Geyl - allerminst een echt revolutionaire geest is geweest. Hij was in vele opzichten een reformistisch konservatief. Suggestieve citaten ondersteunen Boogmans zienswijze.

G.N.V.D.P.

De hiervolgende passage uit een veel langer arrest, gewezen door het Amsterdamse-Gerechtshof op 25 april 1973 naar aanleiding van klachten van ds. Van der Vaart Smit tegen bepaalde zinsneden hem betreffende in het eerste deel van De Jongs grote werk, werd dit tijdschrift door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie toegezonden. Wat de zaak zelf aangaat heeft Van der Vaart Smit nog cassatie aangevraagd bij de Hoge Raad doch deze cassatie heeft geen betrekking op de onderhavige passage.

> Overwegende dat het Hof, alvorens op de overige grieven in te gaan, het volgende voorop stelt:
> dat de passages waardoor appellant zich gegriefd gevoelt voorkomen in het eerste deel, 'Voorspel', van het werk 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog' dat geïntimeerde als geschiedkundige schrijft in opdracht van de Nederlandse regering;
> dat door het met die opdracht beoogde doel - het tot stand brengen van een gezag-

> hebbend geschiedwerk over het in de titel van het werk tot uitdrukking gebrachte onderwerp - het algemeen belang onbetwistbaar in hoge mate wordt gediend;
> dat geïntimeerde de hem opgedragen taak, waardoor dat doel en mitsdien het algemeen belang wordt gediend, niet naar behoren zou kunnen vervullen indien hem niet in ruime mate de vrijheid zou zijn gelaten om naar eigen inzicht het in aanmerking komend materiaal te verzamelen, het gehalte daarvan te waarderen, en te bepalen wat daarvan zal worden gebruikt onderscheidenlijk ter zijde gelaten; dat hem een zelfde mate van vrijheid moet worden gelaten in het weergeven van zijn bevindingen en van de gevolgtrekkingen waartoe deze naar zijn oordeel leiden, als ook in het, in dat verband, geven van onverbloemde oordelen omtrent de aan zijn onderzoek onderworpen gebeurtenissen en de personen die daarbij een rol hebben gespeeld, behorende ook dit laatste tot het doel van de onderhavige contemporaine geschiedschrijving.

Verheugend is de grote welwillendheid van het Hof ten opzichte van contemporain historisch onderzoek en contemporaine geschiedschrijving. Desalniettemin liggen in deze passage ook beperkingen besloten die een algemene toepasbaarheid niet geheel willen of kunnen impliceren. Uitdrukkelijk en vanzelfsprekend, immers, beperkt zich dit arrest tot het werk van De Jong en legt het daarbij ook de nadruk op de verstrekte regeringsopdracht en het daaruit voortvloeiende of althans daarmee samenhangend ‘algemeen belang’. In de passage zelf zijn eveneens enige, positief geformuleerde, beperkingen aangebracht die geen ‘*plein* pouvoir’ aan de geschiedschrijver geven. Zo staat er bijvoorbeeld ‘in ruime mate’ en niet: ‘volledig’; het knap gevonden woord ‘onverbloemd’ stelt duidelijk toch fatsoensnormen, die niet overschreden mogen worden.

In de verdere tekst van het arrest waarin de grieven nader worden bezien en het Hof Van der Vaart Smit telkenmale in het ongelijk stelt, wordt anderzijds nadrukkelijk de rechtsbescherming van de persoon van belang geacht. Ten aanzien van het inzage verkrijgen van strafdossiers van de bijzondere rechtspleging bijvoorbeeld wordt verwezen naar daartoe verstrekte richtlijnen van het Departement van Justitie waaraan het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie gebonden is.

Het blijft derhalve de delicate taak van de geschiedschrijver van recent verleden zich bij beschrijving en beoordeling van handelingen en gedragingen van personen een zodanige zelfbeheersing op te leggen dat geen aanleiding kan worden gegeven tot gerechtvaardigde klachten van belediging of laster. Gebruikmaking van voor andere doeleinden bijeengebracht archiefmateriaal betreffende personen zullen ten behoeve van de rechtsbescherming van de individuele burger alleen onder bepaalde voorwaarden kunnen worden geraadpleegd. De met bewaring van dat materiaaal belaste archivaris zal zich dienen te overtuigen van de strikt wetenschappelijke integere bedoelingen van een onderzoeker.

Het is begrijpelijk dat de uitspraak van het gerechtshof bij het Rijksinstituut met vreugde is ontvangen, omdat die wetenschappelijk integere bedoelingen van De Jongs werk werden herkend en erkend en daarmee ook in het algemeen historisch-wetenschappelijk onderzoek, ook van recent verleden, indirect wordt aangemoedigd.

I.S.

In *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal*, III (november 1971) 108-126 dat evenwel pas veel later verschenen is, vindt men de ‘Suid-Afrikaanse Kroniek-1968’ door M.C. van Zyl, M.A., D. Phil. Een noot herinnert aan vroegere kronieken van deze soort, die van 1949 af regelmatig werden opgenomen in de *Bidragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*. Zij waren elk jaar van een andere medewerker, die dan telkens door professor Thom was

aangezocht. Toen de *Bijdragen* gereorganiseerd werden en de redactie besloot voortaan geen Zuidafrikaans overzicht van historische productie meer op te nemen, was de kroniek van 1968 al gereed. Er is toen op aanbeveling van Thom en ‘met die uitdruklike wens van die Raad van die Suid-Afrikaanse Historiese Vereniging (waarvan het bovengenoemde tijdschrift, voorlopig nog een jaarboek, uitgaat) besluit om hierdie nuttige en waardevolle oorsig van historiese werksaamhede in Suid-Afrika in hierdie *Joernaal* voort te sit’. Het is de bedoeling om ook in den vervolge de nieuwe reeks elk jaar door een ander historicus te laten verzorgen en wel, in afwijking van het gebruik bij de *Bijdragen*, beurtelings door een Afrikaans- en een Engelstalig medewerker. Het strekt tot voldoening aldus te mogen ervaren dat het Nederlandse initiatief van een kwarteeuw geleden in Zuid-Afrika waardering heeft gevonden.

P.J.V.W.

De *Jaarverslagen 1969-1971 van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis* ('s-Gravenhage, 1972) zijn weer verschenen op het gebruikelijke zware papier en in de gebruikelijke rijke uitvoering. Heel wat nieuwe opdrachten voor bronnenpublicaties zijn in deze drie jaren verleend: Archief Daniël van der Meulen (overgenomen van het NHG) bewerkster mevr. G.M.A. Jongbloet-van Houtte; De Constitutiecommissie 1796, bewerker L. de Gou; Inventaris van de correspondentie van Willem van Oranje, bewerker B.A. Vermaseren; Raadsverdragen van Maastricht, bewerkers W. Jappe Alberts en H. Wouters; Briefwisseling tussen Simon van Slingelandt en Sicco van Goslinga, bewerker W.A. Ridder van Rappard. De memories en instructies van de Commandeurs van Malabar, bewerker H.K. 's Jacob en tenslotte De Kroniek van Groningen en Ommelanden door Johan van Lemego en Sicke Benninghe, bewerker F.A.H. van den Hombergh. Verder bevatten de verslagen de gebruikelijke overzichten van uitgaven in bewerking, personeelsbestand en dergelijke.

H.P.H.J.

Wie in jaargang LXXXVII van deze *BMGN* op blz. 273-274 gelezen heeft wat de *Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee* (CNO) over haar bedrijvigheden en aanwinsten in 1968-1969 te rapporteren had, zal zeker graag het vervolg van het verhaal willen leren kennen zoals het in *Verslagen en Aanwinsten 1970-1971* (Amsterdam, 1972, 66 blz.) wordt gedaan. Ook in die jaren was er bemoeiing met restauraties in Ghana en Ceylon, waartoe overheid en bedrijfsleven de CNO naast eigen middelen in staat stelden. Herstel van de stadskern van het oude Batavia doemde op als een van de nieuwe mogelijkheden, waarover CNO op zijn minst deskundig advies kan geven. De monumenten die van Nederlandse invloed in Japan getuigen, kregen belangstelling en Ch. van der Sloot schreef daarover al ‘Een registratie van overblijfselen uit de Hollandse tijd in Japan’ (blz. 62-66), waarin men niet alleen kan lezen wat van het oude Decima (geen eiland meer) nog te herkennen valt maar ook hoe het aandeel van Nederlanders in de modernisering van Japan in de negentiende eeuw daarginds nog steeds in ere staat. De andere bijdragen tot de verslagen handelen over aanwinsten voor de verzameling, die naar behoefte aan verschillende musea kunnen worden uitgeleend en waarvan een nieuwe kamer van de afdeling kunstnijverheid in het Rijksmuseum straks een goede indruk zal geven: zilver, meubelen, portretten, een geschilderd landschap, alles toegelicht met bespreking van herkomst en achtergrond door kenners als dr. P.H. Pott, mevrouw J.

de Loos-Haaxman, W.G.F.C. Rissink, F. Liefkes, terwijl Mirjam J. van den Berg een zeldzaam Naamboek bespreekt, een beknopte regeringsalmanak van de Indische regering uit 1783. In de tien jaren van haar bestaan heeft

CNO veel verdienstelijk werk gedaan en terecht ook gezag verworven op een te lang verwaarloosd terrein.

P.J.V.W.

De beoefenaren van de nieuwste geschiedenis zij de lectuur aanbevolen van C. Wyffels, *Hedendaags archief en tussendepots* (Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, XXXIV, 2; Brussel, 1972). De Belgische algemeen rijksarchivaris beklemtoont dat het veiligstellen van hedendaagse archieven thans voor het archiefwezen *het* probleem is 'dat alle andere in de schaduw stelt'. Er gaat enorm veel verloren, omdat talrijke openbare besturen de archiefwet niet schijnen te kennen. De uitvoering van die wet is overigens vrijwel onmogelijk, gelet op de tekortkomingen én in de administratie én in het rijksarchiefwezen. In elk geval moet ook ernstig aan de organisatie van tussendepots worden gedacht. Men krijgt hier een overzicht van wat in het buitenland reeds werd gerealiseerd, evenals van diverse problemen die bij de organisatie van zulk depot komen kijken. De tekst ligt ook in het Frans voor: *Archives contemporaines et dépôts intermédiaires* (Archives générales du royaume et archives de l'état dans les provinces; Bruxelles, 1972).

M.D.V.

A. Jamees, *Inventaris van het oud archief van de gemeente Rijkevorsel* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1972, offset, 329 blz.). De gemeente Rijkevorsel maakte vroeger deel uit van het graafschap Hoogstraten. Haar omvangrijke en belangwekkende archieven, nu bewaard op het Rijksarchief te Antwerpen, zijn uitzonderlijk oud en goed bewaard voor een dorpsgemeenschap. Misschien nog belangrijker dan de gegevens over rechtspraak en bestuur zijn de inlichtingen die zij verschaffen over het economisch en sociaal leven. De kwantitatieve geschiedschrijving van het platteland zal er met dankbaarheid in putten. Het geheel omvat 4259 nommers die vrij uitvoerig werden beschreven.

R.V.U.

J. Verschaeren, *Inventaris van het archief van de abdij van Beaulieu te Petegem bij Oudenaarde* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1972 offset, 147 blz.). Sinds 1292 vestigde zich te Petegem een gemeenschap van Klarissen in een klooster dat echter sinds 1083 een zeer wisselvallige geschiedenis had gekend. Het fonds van deze vrouwenabdij wordt bewaard in het Rijksarchief te Ronse en beslaat 262 nommers, uit de periode 1083-1784. Buiten het fonds te Ronse zijn archivalia van of over de abdij verspreid in tal van binnen- en buitenlandse depots. Na de eigenlijke inventaris van het fonds te Ronse wordt een regestenlijst van de 256 oorkonden ervan afgedrukt, waarbij telkens verwezen wordt naar de eventuele uitgave. Het dient gezegd dat de inleiding niet uitmunt door haar helderheid en dat in de regesten soms eigenaardige uitdrukkingen voorkomen (bijvoorbeeld blz. 98 'een belastingsplichtige' van de abdij).

R.V.U.

R. Petit, *Inventaire des archives de l'hôpital et de la Maison Trinitaire à Bastogne* (*1237-1783*) (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1971, een deel in 8° van 214 blz.). In 1237 werd te Bastenaken door een burger van dit stadje een hospitaal gesticht. Enkele jaren later werd het toevertrouwd aan de Trinitariërs. Zoals gebruikelijk werden de inkomsten van deze gemeenschap verdeeld in drie: een deel voor de communiteit, een deel voor het hospitaal en een deel voor het vrijkopen van christen slaven. Het fonds van de instelling wordt

bewaard op het Rijksarchief te Aarlen. Het beslaat 557 nommers die voor een goed deel slechts dagtekenen van na de middeleeuwen. Naast de systematische en analytische inventaris bezorgde R. Petit ook 237 regesten en een lijst van de zegels aan de bewaarde charters.

R.V.U.

In de reeks inventarissen van het Rijksarchief in Limburg te Maastricht zijn opnieuw twee uitgaven verschenen. J.A.K. Haas verzorgde een *Chronologische lijst van de charters gedateerd vóór 1301* (Maastricht, 1972, 172 blz., 4 ill.), die tot doel heeft, de oriëntatie in het oudste charterbezit van het archief te vergemakkelijken. Van H.Th.M. Roosenboom verscheen een *Inventaris van het archief van het klooster der Witte Vrouwen te Maastricht* (Maastricht, 1972, 120 blz., 4 ill.). Beide publicaties bevatten naast de inventaris een beknopte inleiding en een register op de persoons- en plaatsnamen.

C.J.A.G.

G. Marechal, *Inventaris van het archief van het Onze-Lieve-Vrouwen-hospitaal te Aalst* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1972, offset, 71 blz.). Dit fonds bewaard op het Rijksarchief te Gent beslaat 117 nommers. Een goed deel documenten dateren van de dertiende tot de zeventiende eeuw. Het hospitaal was in het bezit van het lepelrecht, een heffing op de graanaanvoer in de stad Aalst. Spijtig genoeg ontbreken in het fonds alle rekeningen. Van de oorkonden van vóór 1500 (138 stuks) werden regesten opgesteld.

R.V.U.

Inzake ‘Bronnen voor de studie van de pachtprijzen in Brabant (13e-17e eeuw)’ levert ‘Het archief van de abdij Grimbergen’, naar F. Daelemans betoogt, een belangrijke oogst aan polyptieken, pachtcontracten en rekeningen in: *Economische geschiedenis België*, I, 389-396.

J.A.V.H.

Eddy Stols. ‘Bronnen voor de geschiedenis van de Zuidnederlandse handel met Spanje en Portugal (15e-18e eeuw)’, *Economische geschiedenis België*, I, 375-385, gaf een zo volledig mogelijk overzicht van het ongedrukte materiaal in de Belgische zowel als in de Iberische archieven.

J.A.V.H.

Archives de l'état à Mons. Archives communales. Inventaires, *II* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1972, offset, 337 blz.). Deze inventaris is de vrucht van de arbeid van zes archivarissen en heeft betrekking op drieënzeventig gemeenten uit de arrondissementen Bergen en Charleroi. Elke gemeente werd geïdentificeerd en haar historische antecedenten werden aangegeven. Een bibliografische oriëntatie wordt toegevoegd. De inhoud van de fondsen zelf is zeer uiteenlopend en beslaat in principe vooral het archief vanaf de Franse periode, maar Fleurus, Pont-de-Loup en Stree bijvoorbeeld kunnen prijken met indrukwekkende reeksen vanaf de zestiende eeuw.

R.V.U.

A.M. Pagnoul, *Ministère de l'intérieur. Affaires électorales 1830-1919. Inventaire* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1972, offset, 317 blz.). Er werden ongeveer 4500 dossiers over de verkiezingen in deze inventaris behandeld. Het algemene deel beslaat de betreffende

wetgeving en haar voorbereiding, richtlijnen over te volgen procedures en verslagen en statistieken over de afgelopen verkiezingen. Een bijzonder deel beslaat de richtlijnen aan afzonderlijke provincies of gemeenten en de lokale kiesverrichtingen. Voor de studie van de politieke partijen en de politieke geschiedenis is dit fonds uiteraard onmisbaar, maar voor de mentaliteitsgeschiedenis en zelfs voor de sociaal-economische geschiedenis is het eveneens nuttig.

R.V.U.

R. Baetens kondigt in *Bijdragen tot de geschiedenis van Brabant*, LV (1972) 113-114 de oprichting aan van 'Een centrum voor Bedrijfsgeschiedenis te Antwerpen', bij het departement Geschiedenis van de Universitaire Faculteiten St. Ignatius. De bedoeling is niet alleen bedrijfsarchieven te inventariseren en te behouden inzover dit niet van de zijde van de eigenaars gebeurt, maar ook aan belangstellenden bibliografische informatie te verstrekken. Daarmee kan in de infrastructuur van de Belgische wetenschap eindelijk een leemte worden opgevuld. Wij wensen dit verdienstelijke initiatief veel succes. Het nieuwe centrum kon alvast reeds een fonds in bewaring nemen. Alfons K.L. Thijs publiceert de 'Inventaris der papieren van René Goris betreffende de Nationale Landbouw- en Voedingscorporatie, 1940-1944', *ibidem*, 115-120. De heer Goris was voorzitter van de sector voedings-nijverheid van bedoelde publiekrechtelijke instelling uit de oorlogsjaren.

J.A.V.H.

L. Mees, 'Oude drukken in Belgische rijksarchieven', *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XLIII (1972) 20-26 en XLIV (1973) 144-169. In tal van archieffondsen zijn oude drukken verzeild geraakt. Daar men ze er echter niet gemakkelijk zou gaan zoeken, is de lijst en beschrijving die L. Mees publiceerde van deze bewaard in de Belgische rijksarchieven bijzonder nuttig. Enkele nagenoeg onbekende specimens kwamen daarbij zelfs te voorschijn. De auteur beperkte zich tot de werken van vóór 1600. Wij ontkomen niet aan de indruk dat deze lijst echter bij verder onderzoek ver van volledig zal blijken te zijn. Terloops gezegd, de afbeeldingen 1-4 in dl. XLIII vindt u tussen pagina 134 en 135.

R.V.U.

Helma de Smedt schreef over 'Ruim een kwart eeuw historische navorsing op het vlak van de demografie van het hertogdom Brabant. Een bibliografisch overzicht (1945-1972)', *Bijdragen tot de geschiedenis van Brabant*, LV (1972) 264-278.

J.A.V.H.

J. Hoyoux publiceert in *Annuaire d'histoire liégeoise*, XXXVII (1972) 233-490 het 'Bulletin bibliographique d'histoire liégeoise. VIII. Travaux publiés de 1969 à 1971'. Het is het vervolg van deel VII, betreffende de jaren 1965-1968, verschenen in *ibidem*, XXXV (1969) 1-315. Het klassement is gewoon alfabetisch op de auteursnaam of, wanneer het anonieme werken betreft, op de titel. Een index der plaats- en persoonnamen en een zakenregister voltooien het geheel, dat 2245 titels omvat.

L.V.B.

In 1971 hield de Belgische vereniging van archivarissen en bibliothecarissen een colloquium over *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. De handelingen van het colloquium te Brussel*, *17-19 nov. 1971* verschenen in twee

boekdelen. Het eerste bevat de tekst van de mededelingen, en c.q. een samenvatting van de discussies daarover, voorgebracht in de *Ie-IVe secties* (Brussel: Alg. Rijksarchief, 1972, 493 blz.), het tweede, dat dezelfde inhoud heeft met betrekking tot de *Ve-VIe secties*, werd uitgegeven door mevr. M. Coppejans-Desmedt (Brussel, 1973, 261 blz.) en vormt extranummer X van het tijdschrift *Archief- en bibliotheekwezen in België*. De bijdragen worden hier afzonderlijk besproken, onder verwijzing naar *Economische geschiedenis België*, respectievelijk I of II.

J.A.V.H.

Het colloquium over de bronnen van de economische geschiedenis van België stelde uiteraard belang in een aantal archieffondsen, zowel uit de particuliere als uit de politieke sector. Wat de eerste betreft gaf mevr. Hilda Coppejans-Desmedt een algemeen overzicht van het bestand van 'De bedrijfsarchieven in België' vanaf de middeleeuwen tot de twintigste eeuw in: *Economische geschiedenis België*, I, 205-220. Mevr. Cécile Douxchamps-Lefèvre wijdde haar aandacht aan 'Les archives des charbonnages et des entreprises en général. Problèmes archivéconomiques', *ibidem*, II, 247-261): de massale omvang van bedrijfsarchieven uit de negentiende en twintigste eeuw dwingt tot een strenge selectie, waardoor veel nutteloze en plaatsverslindende bescheiden dienen te worden weggewerkt; de auteur wijst in het bijzonder de boekhoudkundige documenten aan die zij voor de geschiedschrijving essentieel acht. Mevr. Marcella Colle-Michel mocht het archief van een viertal grote bedrijven uit de metaalindustrie inventariseren en deelt naar aanleiding van dit werk enige ervaringen mee: 'Une expérience de recherches et de classements d'archives d'entreprises liégeoises', *ibidem*, I, 163-169. Tenslotte brengt Hubert Galle, 'Les archives de la Société Générale et l'histoire de l'industrialisation en Belgique (1822-1872)', *ibidem*, I, 195-204, de hoofdtrekken in herinnering van de werking van de grootste der Belgische banken inzake industrieel en ander krediet tijdens de eerste halve eeuw van haar bestaan.

Wat de archieffondsen van openbare diensten betreft, beschrijft mevr. Nicole Caulier-Mathy-vooreerst 'Les archives de l'administration des mines', *ibidem*, I, 171-193, van betekenis niet alleen voor de geschiedenis van de mijnbouw maar ook voor die van de metaal- en chemische industrie, van de glas- en kristalfabrieken tot 1848, en zelfs van de stoommachines van alle slag tot 1957; de mijningenieurs van het rijk kregen daarenboven soms onderzoek te verrichten over de sociale toestand van de arbeiders en hielden de produktiestatistiek bij. Verder komen de bruggen en wegen aan de orde, zie: J. Pieyns, 'Les archives de l'administration des ponts et Chaussées', *ibidem*, II, 223-228, waarvan vooral de plannen problemen van bewaring en van beschrijving stellen. 'Het archief van de rechtbanken van koophandel in België (19e en 20e eeuw)' is natuurlijk 'Een bron voor de sociaal-ekonomische geschiedenis', zoals J. Bekers in *ibidem*, II, 231-245 aantoont aan het voorbeeld van dit van de Antwerpse rechtbank. Al gaat het hier om een bijzonder geval, ook de andere zetels leveren onder dit oogpunt, bijvoorbeeld door het bewaren van archieven van failliete boedels, overvloedig materiaal. Het beheer van het zeewezen bezit een archief dat inlichtingen verschaft over heel verschillende onderwerpen, als daar zijn de aankomsten en vertrekken van schepen in de Belgische havens, de bouw en werking van de mailboten van de lijn Oostende Dover, de havenwerken, de aanmoedigingen aan de Belgische scheepvaart en aan de visserij, de werkvoorwaarden van de

zeelieden. Zij komen ter sprake in het overzicht van mej. Lucienne van Meerbeeck, ‘Les archives de l'administration de la marine aux archives générales du royaume’, *ibidem*, II, 203-222. Wat ‘De archieven van de registratie en domeinen’ ons kunnen bieden - afschriften of samenvattingen van allerlei

akten, aangiften van nalatenschap, documentatie over verkoping en verdelingen van onroerende goederen en over hypotheken - wordt uiteengezet door W. Boncquet in *ibidem*, II, 169-180, terwijl J. Buntinx met betrekking tot 'De archieven van het bestuur der registratie en domeinen' de vraag: 'Bewaring en vernietiging' beantwoordt in de zin van een beredeneerde schifting in *ibidem*, II, 181-186. Tenslotte bespreken respectievelijk A.Cl. Deruelle, 'Le cadastre, instrument d'analyse économique et sociale des sociétés urbaines au XIXe siècle', *ibidem*, II, 187-192 en J. Hannes 'Het primitieve kadaster (vóór 1840) als bron voor de studie van de plattelandseconomie', *ibidem*, II, 193-201.

J.A.V.H.

In het gloednieuwe, viermaandelijks door de Banco di Roma te Rome uitgegeven tijdschrift *The Journal of European Economic History*, I (1972) 100-120 geeft J.A. van Houtte een algemeen overzicht van de 'Economic Development of Belgium and the Netherlands from the Beginning of the Modern Era. An Essay on Compared History'. Schr. belicht deze 400-jarige periode vanuit een genetisch oogpunt en plaatst haar tegen een achtergrond van het ontstaan der hedendaagse Europese supraregionale economisch-politieke eenheden. De vergelijking Nederland-België, getrokken doorheen de verschillende economische domeinen, geldt hier als een toelichting op de situatie in de Lage Landen bij de geboorte van Benelux (1944).

L.V.B.

Ter gelegenheid van zijn afscheid als gewoon hoogleraar aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg en buitengewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen is door zijn promoti en een aantal collegae aan prof. dr. F.J.H.M. van der Ven een bundel opstellen aangeboden, *Sociale politiek opnieuw bedacht*, samengesteld onder redactie van P.A.J.M. Steenkamp en G.M.J. Veldkamp (Deventer: Kluwer, 1972, 232 blz., f. 29,50). Voor geïnteresseerden in de geschiedenis van de sociale politiek loont het de moeite kennis te nemen van een aantal van deze opstellen, waartoe de volgende drie zeker behoren. J.A.M. Engelen, 'Het zeggenschap van patroon tot manager' bespreekt de evolutie van het zeggenschap gedurende de laatste paar eeuwen. J. Mannoury, 'Enkele legislatieve aspecten van het groot-amendement-Kuyper op de Ongevallenwet 1901', is een voortreffelijk bijdrage over de rol die Kuyper en de grote ondernemers bij de totstandkoming van dit amendement hebben gespeeld. Tenslotte P.A.J.M. Steenkamp, 'Het einde van een droom', waarin de ontwikkeling van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in Nederland wordt geschetst.

G.J.M.

Voor de kerkelijke Nederlandse ontwikkeling in de laatste decennia is een belangstellende vaak aangewezen op kranteartikelen. Daarom bewees het interuniversitair instituut voor missiologie en oecumenica (Leiden/Utrecht) aan buitenlandse geïnteresseerden een goede dienst met de bundel J.A. Hebly, ed., *Lowland Highlights Church and Oecumene in the Netherlands* (Kampen: Kok, 1972, 163 blz.), samengesteld ter gelegenheid van de vergadering van het centrale comité van de wereldraad van kerken te Utrecht in de zomer van 1972. Ook de Nederlandse lezer kan met deze zestien korte opstellen zijn voordeel doen. De redacteur, J.A.

Hebly, streefde naar een zo breed mogelijke oriëntatie en nodigde roomskatholieke en protestantse deskundigen, voor het merendeel theologen, uit. Zij beschreven: de ontwikkeling van de protestantse groepen en van het roomskatholicisme sinds de reformatie (Nijenhuis, Bornewasser), de verhouding van kerk en staat (Van den Berg),

de groeiende onkerkelijkheid (Smits), de theologie (Berkhof, Lescrauwaet), missie en zending (Camps, Van Randwijck), de oecumenische beweging in het laatste decennium (Fiolet), de band met de wereldkerk (H. van der Linde), de maatschappelijke zorg (Landsman), het vormingswerk onder volwassenen (Plenter), het aandeel in het internationale hulpwerk (Verkuyl). Gezien de uiteenlopende beoordeling was het terecht dat de bundel twee artikelen over het huidige Nederlandse roomskatholicisme bevat. Wie geen vreemdeling in dit Jeruzalem is begrijpt dat bisschop Ernst hierover blijmoediger schrijft dan Daniel de Lange. Het geheel werd ingeleid door A.J. Bronkhorst, vertaald door J.D. Gort, en voorzien van enkele gegevens over de medewerkenden. Behalve in het artikel van Van der Linde ontbreekt een verwijzing naar bronnen of naar uitvoeriger literatuur, maar als handige momentopname is deze paperback zeker te waarderen.

O.J.D.J.

Met *De muntschat van Liberchies* (Brussel: V.Z.W.Pro Geminiaco, 1972, xxi + 226 blz., 32 pl.) heeft Marcel Thirion, werkzaam aan het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel, zeker de fraaiste publicatie geleverd die ooit een muntvondst in België of Nederland is ten deel gevallen; zij het niet de schokkendste of de moeilijkste. De vondst, 368 aurei uit de jaren 63-166, van Nero tot M. Aurelius werd in 1969-1970 gedaan in het gebied van een Romeinse vicus aan de weg van Bavai naar Keulen, 10 km ten noorden van het huidige Charleroi. Pierre Claes, de vinder en Charles Léva geven een archeologische inleiding over de vicus, Thirion plaats de schat in de context van Belgische en Europese goudvondsten en draagt ook enkele eigen, speciaal metrologische, ontdekkingen bij. Voor de kennis van de Romeinse numismatiek leveren de hier gepubliceerde goudstukken niet veel nieuws op (enkele varianten), voor die van de economie van Noord-Gallië uiteraard wel. De som waar het om gaat, was ruim dertig keer de jaarsoldij van een legioensoldaat en bijna twee keer die van een centurio.

H.H.Z.

S.J. Fockema Andreae en C. Koeman, *Kaarten en kaarttekenaars* (Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1972, 122 blz., *f*. 8,90). Fockema Andreae heeft vele historische liefdes gehad; misschien was zijn eerste die voor de historische geografie. Ook dit boekje, door C. Koeman aangevuld en voor publikatie gereed gemaakt, tintelt van die liefde, die nooit roestte, en die hier bij herhaling doorbreekt in een programma voor de toekomst met aanwijzingen zowel voor de overheid wat ze kan doen, als richtlijnen voor de particulier om een verzameling op te zetten.

Beide schrijvers hebben gestaan in de keuken van het kaartmaken, zodat het boek doorspekt is met wetenswaardigheden, maar altijd zinvol opgenomen in de grote lijnen van de cartografische ontwikkeling. De indeling in hoofdstukken richt zich naar de soorten kaarten - militaire kaarten, waterschapskaarten, panoramaplans, zeekaarten en dergelijke -, maar de te bescheiden inhoudsopgave (p. 123) vertelt niet, dat twee grote hoofdstukken ‘Beknopte geschiedenis der kartografie in Nederland’ en ‘Landmeetkundige kartografische techniek’ nog weer nadere onderverdelingen besluiten, soms niet korter dan de wel genoemde hoofdstukken.

In de aankondiging mag ook niet verborgen blijven de prachtige parallelie tussen tekst en illustraties (met de omslag 53 stuks!), zodat men zonder moeite van hinderlijk bladeren en zoeken de ogen van lezen naar kijken kan verschuiven. In het algemeen is er samenspel

van wetenschappelijke precisie met esthetische waardering van de studieobjecten; elementen die juist zovelen trekken naar de historische cartografie. Een apart hoofdstukje (p. 109-112) gaat in op de vraag, in hoeverre de redelijke kant der wetenschappen de kunstzin heeft aangetast: *ratio artis perditrix*.

De precisie kan in een volgende druk verhoogd worden door enige oneffenheden glad te strijken: p. 15 Gemma Frisius (1508-1555) werkte niet gelijktijdig met Regiomontanus (1436-1476); p. 15 'Nieuwe' Geschiedenis van Friesland niet cursief en niet met hoofdletter, maar zoals op p. 79; op p. 19 mag Mercator 'leerling' van Frisius in plaats van 'tijdgenoot' heten; Mercator noemde zijn leermeester zelfs op z'n oude dag 'compater meus'. Op p. 22 wordt gesuggereerd dat Petrus Bertius de eerste Griekse versie van Ptolemaeus' *Geografia* (1605) verzorgde, terwijl toch Erasmus reeds (1533) de door Frobenius uitgegeven editie inleidde? Verdient het aanbeveling in het onderschrift bij de plattegrond van Wijk bij Duurstede (pl. 13) te spreken van 'het origineel'? Het is toch de minuut? Is er een origineel bewaard, dan is deze in Madrid; voor de lezer zou het dienstig kunnen zijn op te merken, dat de reproductie uitgave van Nijhoff-Fruin van Van Deventers stedenatlas toch eigenlijk geen facsimile-editie is, maar een natekenproduct, dat wil zeggen met kans op onzuiverheden. Op p. 30 kan de 'kaart van Coenders' beter heten: kaart der gebroeders Coenders. Gemakkelijk herkent de lezer Frederik Muller (p. 38) en (p. 69) 'Civitates', zoals hij ook zelf op p. 69 de stippeltjes vervangt door p. 37; op p. 110 dekt het onderschrift (pl. 52) niet het afgebeelde.

Zoals op p. 28 en 35 wordt ingegaan op de tekening van dieptelijnen in het water en onderscheid tussen droge en lage, natte grond zou de lezer wat meer willen weten over de ontwikkeling van het geografisch schrift en het tekenschrift, waaraan al zo vroeg Mercator en Sebastiaan Munster hun ideeën rijkdom wijdden. De vraag is te verontschuldigen: lekker vraagt naar meer.

E.H.W.

Anthoine De Smet, *De Hollandse kartografie* (Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1971, xiv + 87 blz.). Deze catalogus, waarvan uiteraard ook een Franstalige versie bestaat, werd uitgegeven bij een tentoonstelling georganiseerd ter gelegenheid van het vijfentwintigjarig bestaan van het Belgisch-Nederlands cultureel accoord. De tentoonstelling bevatte slechts vijfenvijftig nummers, op een enkele uitzondering na alle afkomstig uit de verzameling van de Koninklijke Bibliotheek. Deze bescheiden omvang en de niet bijzonder spectaculaire kwaliteit van de objecten wordt over-gecompenseerd door de tekst van deze catalogus. Aan het merendeel van de objecten wijdt De Smet een uitvoerige beschrijving die elk het karakter van een kleine monografie gekregen hebben, waaraan een uitvoerige bibliografie werd toegevoegd. De inhoud is uiteraard gevarieerd: bijvoorbeeld de handschriftkaart van percelen in Zeeuws-Vlaanderen uit 1358, de werken van Gemma Frisius uit 1530, het oudst bekende gedrukte zeemansgidsje uit Amsterdam van 1532, het handschrift van Willibrord Snellius uit 1617, atlassen en kaarten van de Hondiussen, en de Blaeu's, en een zwakke selectie uit de achttiende en negentiende eeuwse Nederlandse kartografie. De catalogus excelleert echter in de deskundige beschrijvingen van de objecten uit de zestiende en zeventiende eeuw. De zeer serieuze opzet wordt nog

eens gedemonstreerd aan het eind, waar een register met ruim 500 persoons- en plaatsnamen opgenomen is.

C.K.

Van de rijk uitgevoerde *Catalogus van de historische bibliotheek van het Nederlands Legermuseum* verscheen nu ook deel I B. *Oude drukken* (*17e en 18e eeuw*), samengesteld door J. van der Mey en C.H. de Ruyter (Leiden-Delft: Nederlands Legermuseum, 1972). Weer worden ruim 150 titelpaginas's van boeken en pamfletten afgedrukt met daarnaast een transscriptie en wat summiere gegevens. Goedkoop zal het drukken van zo'n catalogus niet geweest zijn, de samenstellers hebben wel een aantrekkelijk boek gemaakt.

H.P.H.J.

Het jongste werk van D.J. van der Ven, *Kastelentocht door het stamland van het huis Oranje-Nassau* (Utrecht: Ons Huis, 1972, 141 blz.) is volgens de auteur in zijn inleiding en voorwoord op het educatieve toerisme ingesteld. Het educatieve komt echter bijna niet uit de verf. Van de behandelde kastelen wordt voornamelijk de negentiende en de twintigste eeuwse geschiedenis gegeven, rijkelijk gelardeerd met anekdotes.

F.H.

In opdracht van het ministerie van de Nederlandse cultuur verscheen in 1972 het vrij lijvige *Beschermde landschappen* van België (Brussel: Info-Press, 1972, zonder paginering), een inventaris van alle tot in genoemd jaar om historisch-estetische redenen, op basis van de wet van 7 augustus 1931 en van de wijzigingen hierop van 13 juli 1972 beschermde landschappen. In de provincie West-Vlaanderen telt men 25 dergelijke beschermde zones, in Oost-Vlaanderen 28, in Antwerpen 40, in Brabant 59 en in Limburg 22. Van ieder landschap wordt gegeven een detail- en een luchtoverzichtsfoto of een plan waarbij dan telkens het beschermde gebied op een overdekkend kalkpapier omlijnd staat. Dit mooie fotoalbum kreeg per provincie een alfabetische plaatsrangschikking.

L.V.B.

In *Annales de la société archéologique de Namur*, LVI (1972) 231-247 bewijst mevr. C. Douxchamps-Lefèvre dat ‘La souveraineté sur la Meuse moyenne au cours des temps modernes’ uitgeoefend werd door de vorst der Nederlanden, erfgenaam van de oude graven van Namen. Zij staaft dit met argumenten van domaniale, fiscale, rechterlijke en politieke aard.

L.V.B.

Het *Brabants Heem*, XXIV (1972) 4-21 maakt melding van het feit dat de gelijknamige stichting vijfentwintig jaar bestaat. Een lijst van sprekers en behandelde onderwerpen wordt daarbij vermeld.

F.J.B.

In het najaar van 1970 begon de RONO, de Regionale Omroep Noord-Oost, in zijn Gelders programma een reeks van tien voordrachten over de geschiedenis van Gelderland. Deze zijn uitgegeven onder de titel *Grepen uit de Gelderse historie* (2dln; Zutphen: de Walburg Pers, 1972). Wetenschappelijke bijdragen moet men hier

uiteraard niet verwachten, maar ze zijn wel het werk van erkende specialisten als W. Jappe Alberts, G. Pikkemaat en G.J. Mentink om slechts enkele auteurs te noemen. De meeste stukjes, elk slechts een achttal bladzijden lang, zijn levendig geschreven en citeren aardige fragmenten uit oorspronkelijke bronnen. Bovendien zijn de boekjes goed geïllustreerd.

Tenslotte zou het best kunnen zijn dat ook de vak-historicus hier nog wat van zijn gading kan vinden, bijvoorbeeld in het artikeltje ‘Het historisch toerisme’ van P.R.A. van Iddekinge. Waar vindt men tenslotte zo gauw een grammofoonplaat met Gelderse historieliederen, zoals achter de desbetreffende bijdrage van P.J. Mey in deel I wordt aangetroffen!

H.P.H.J.

De *Bijdragen en mededelingen van Gelre*, LXVI (1972) zijn opgedragen aan mr. A.P. van Schilfgaarde en een ‘Lijst van geschriften van mr. A.P. van Schilfgaarde’ werd opgenomen, 269-278. Dat in dit tijdschrift twee uitvoerige artikelen zijn verschenen over heraldiek valt dus niet te verwonderen. P.J. Mey publiceerde ‘De Gelderse bloem en Gelderse kronieken’, 1-37 en P.J.W. Beltjes ‘Het wapen van de souvereine provincie Gelderland en zijn voorgeschiedenis’, 39-92.

F.J.B.

J.E.J. Geselschap publiceerde in het *Maandblad Amstelodamum*, LIX (1972) 7-15 een ‘Overzicht van de wording, en de verdere geschiedenis van de trekvaart van Amsterdam naar Gouda, 1658-1823’. Het initiatief tot de aanleg ging uit van de vroedschap van Gouda in 1639.

F.J.B.

In 1972 verscheen, op het initiatief van de plaatselijke culturele raad, de *Geschiedenis van Linden. Het verloren dorp* (Linden, 1972, 203 blz. en 4 uitslaande kaarten) van de hand van H. Verbist. Deze strikt-locale geschiedenis van een gemeente in de omgeving van Leuven vertoont de traditionele kenmerken van het genre: van alles iets en van alles te weinig. Ondanks het onoordeelkundig gebruik van archivalisch materiaal, brengt dit mooi geïllustreerd boek toch iets positiefs, het verzamelt namelijk veel tot nu toe ongeschreven en verspreide kennis en het biedt een gemakkelijk eerste overzicht aan wie zich met de streekgeschiedenis wil inlaten.

L.V.B.

In de nieuwe reeks Alkmaarse Studiën verscheen als nr. I *Alkmaar van boerderij tot middeleeuwse stad*, door dr. E.H.P. Cordfunke (Alkmaar: Ter Burg, 1972, 180 blz.) met bijdragen van een vijftal specialisten. Het boek bevat de beschrijving van een aantal archeologische en geologische waarnemingen in de binnenstad, uitgaande daarvan enige aspecten van de stedelijke geschiedenis en een schets van de historische geografie van Alkmaar en naaste omgeving. Het historische gedeelte, waarin de ruimtelijke ontwikkeling van de stad en de geschiedenis van het kasteel Torenburg geschetst worden, zijn van de hand van de schrijver, alsmede de beschrijving van verschillende opgravingen in de stadskern, die grotendeels door de heer Cordfunke en zijn medewerkers als amateur-archeologen zijn uitgevoerd, hoofdzakelijk in bouwputten; tenslotte is ook het hoofdstuk over de vondsten aan middeleeuwse ceramiek van zijn hand. De bijdragen van de deskundigen omvatten een gedetailleerde geologisch-archeologische studie met inschakeling van palynologie en C 14 bepalingen in een viertal bouwputten, hoofdstukken over de gevonden middeleeuwse zoölogie en het middeleeuwse leerwerk, benevens de historisch-geografische ontwikkeling van de stad Alkmaar uit een geestdorp.

Van meer dan plaatselijk belang zijn een tweetal aspecten. In de eerste plaats het signaleren van de sporen van menselijke activiteit van vòòr het begin van de stad. De oudste

bewoning die op de geestrug Limmen-Alkmaar, waarop het uiterste westen van Alkmaars oude stad ligt, geconstateerd werd, dateert uit de vroege- of midden-bronstijd. Tot aan het optreden van de geregelde middeleeuwse nederzetting (elfde/twaalfde eeuw) is de bewoning gefaseerd en sterk discontinu geweest. Aangezien de waarnemingspunten in de binnenstad in een west-oost gerichte zone lagen vanaf de geestrug in de richting van de voormalige Voormeer, bleek het mogelijk vast te stellen dat op de rand van de geestrug, in de oeverzone van de Voormeer, de bewoning eerst in de tweede helft van de elfde eeuw begonnen was, en wel toen in dit gebied het kader van stadsuitbreiding kunstmatig opgehoogd werd. Dit mag het tweede algemene aspect van belang genoemd worden: het archeologisch volgen van de middeleeuwse stedelijke kern in zijn uitbreiding naar het oosten, vermoedelijk om de landweg over de geestrug en de waterweg over de Voormeer, beide verbindingswegen tussen Holland en Friesland, dichter bij elkaar te brengen. De ontwikkeling van aanplempingen in de Voormeer heeft zich in de late middeleeuwen steeds verder voortgezet; bebouwing op het nieuwe land verscheen er eerst na 1470.

H.S.

De redactie van het *Jaarboek Oud Utrecht* heeft het feit van de keizerlijke bevestiging van het stadsrecht van Utrecht in 1122 aangegrepen om het jaarboek voor 1972 een thematische en ruim geïllustreerde opzet te geven. Negen schrijvers behandelen per eeuw een door hen zelf gekozen onderwerp, waarbij op één uitzondering na de stad Utrecht centraal staat. Deze artikelen worden in de betreffende rubrieken besproken. William D. Kuik sluit de bundel af met een toelichting op zijn Utrechtse architectuurverbeeldingen, tien litho's speciaal voor de leden van de vereniging in dit herdenkingsjaar vervaardigd.

L.V.T.

Mej. B.M. Bijtelaar geeft in het *Jaarboek Amstelodamum*, LXIV (1972) 54-74 inlichtingen over de ‘Huizen aan de Oude Kerk’. De schrijfster schetst een beeld van de bouw en de verbouwingen, terwijl ook de bewoners onder de loupe genomen worden: voornamelijk personen die bij de kerk betrokken waren zoals de koster organist en doodgraver.

F.J.B.

In 1959-60 wijdde ons redactielid R. van Uytven een bijdrage aan de Leuvense legwerkers. Hij heeft er de voornaamste gegevens van samengevat voor een publiek van Leuvenaars, en maakt van die ‘Nieuwe bijdrage tot de studie der Leuvense tapijtwevers, XIVe-XVIIe eeuw’, in: *Arca Lovaniensis. Jaarboek 1972 vrienden Stedelijk Museum Leuven* (1972) 13-32 gebruik om haar met intussen gevonden namen van ambachtslieden aan te vullen.

J.A.V.H.

J.J. Hoebanx, ‘Procédé de calcul employé au moyen âge et aux temps modernes pour évaluer la capacité de tonneaux de vin, d' après la documentation nivellaise’, *Handelingen koninklijke commissie voor geschiedenis*, CXXXVII (1971) 139-288 en 5 buitentekstplaten. Aan de hand van de boekhoudingsdocumenten van de abdij

van Nijvel biedt de auteur ons een inzicht in de manier waarop deze abdij zich van de late middeleeuwen tot de zeventiende eeuw bevoorraadde in wijn. Hij wijdt daarbij veel aandacht aan het speciale systeem van kwantitatieve symbolen die hierbij gebruikt werden. De uitgegeven en afgebeelde documenten zijn speciaal in functie daarvan gekozen, maar deze bijdrage is oneindig veel rijker en biedt in het bijzonder voor de economische en sociale geschiedenis dankbaar materiaal dat het Nijvelse kader ver te buiten gaat. Zo ook wordt het vervoer hier

in concreto beschreven. In tegenstelling met de mening van de auteur menen wij niettemin dat wagens met twee voerders van elk zes amen wijn zeldzaam moeten geweest zijn. In het begin der vijftiende in elk geval werd uitdrukkelijk gesuggereerd dat dergelijke vrachten wegens het risico en de staat der wegen verdeeld werden over twee wagens van elk één voerder (of zes amen) (cf. ARA Brussel, Rekenkamer, nos 25.209-25.213). In de documenten van de zestiende eeuw treft men ook vaak wagens met een voerder (zes amen) en toevoeder (drie of twee amen) aan.
R.V.U.

Het wel en het wee van de toneelverenigingen en het toneelleven te Eeklo werd bondig samengevat in een originele studie van P. Rogghé verschenen in *Appeltjes van het Meetjes*land, XXIII (1972) 143-200 onder de titel 'Rederijkers te Eeklo. Van de "Ghesellen van Rhetorica" tot "Eikels worden bomen"'. Na een algemeen overzicht van de activiteiten van de Eeklose toneelverenigingen van halfweg de vijftiende tot het einde van de negentiende eeuw, volgen een reeks notities over markante figuren die bijdroegen tot de bloei van dit toneelleven.
M.C.

Herman Kleibrink en Ruud Spruit, *Leiden*, *een Hollandse erfenis* (Leiden: Jan de Kler, 1972, 184 blz.) is een mooi fotoboek met grepen uit Leidens historie, die zeer populair gehouden zijn, maar geen aperte fouten bevatten. De illustraties vormen overigens verreweg het belangrijkste deel van het boek; voor meer dan de helft zijn het in de afgelopen decennia met veel esthetisch gevoel genomen foto's. Bijzonder de moeite waard zijn ook de verschillende afgedrukte kaarten, waaronder de door Pieter Bast in 1600 vervaardigde kaart van Leiden, achterin gevouwen, op een formaat van 50 bij 42 cm., is afgedrukt. Maar het is toch beter geschikt als cadeau voor een fervent Leidenaar dan als een serieuze introductie tot de geschiedenis van de stad.
H.P.H.J.

In 1972 vierde de Mechelse Academie voor Beeldende kunsten haar tweehonderdste verjaardag. Dit was de aanleiding voor M. Kocken om in de *Handelingen Koninklijke kring voor oudheidkunde*, *letteren en kunsten van Mechelen*, LXXVI (1972) 200-243 de geschiedenis van 'De Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten te Mechelen (1772-1972)', te overlopen. Reeds in 1648 schijnt de kunstenaar Lucas Fayd'herbe hiertoe een initiatief te hebben willen nemen, maar pas in 1771 ging de stad in overleg met de Antwerpse schilder J.W. Herreyns over tot de oprichting. In de tekst zijn uitvoerige citaten opgenomen uit het eerste reglement van de Academie (1772).
R.V.U.

In 1910 verscheen van de hand van Kanunnik Adolf Duclos het belangrijke *Bruges. Histoire et souvenirs*, waarin de toenmalige kennis over het Brugse verleden werd samengevat. De plaatselijke gidsenbond, die zich ten dienste stelt van de bezoekers van de stad en geen moeite spaart om zijn leden op een hoog peil van kennis te brengen, nam in 1967 het initiatief een inventaris op te maken van alles wat sindsdien over de historie van Brugge was verschenen. Daaraan danken wij de uitgave van het *Panorama van Brugse geschiedschrijving sedert Duclos, 1910* (Brugge: Gidsenbond van Brugge en West-Vlaanderen, 1972, 310 blz.). Behalve een overzicht van de

‘Antecedenten van Duclos' standaardwerk’, door A. Viaene wordt in een aantal bijdragen een beredeneerd overzicht geboden van de

aanwinsten van de literatuur tot en met 1970 over de algemene geschiedenis van de stad en die van haar instellingen (door wijlen E.I. Strubbe), over de economische en sociale geschiedenis (door wijlen archivaris J. de Smet), over armenzorg, ziekenverpleging, scholen en onderwijs (door A. Viaene), over de kerkelijke geschiedenis (door P. Declerck), over bouwkunst, beeldhouwkunst en kunstambachten (door L. Devliegher), over de schilderkunst (door A. Janssens de Bisthoven), over de typografie (door A. Schouteet) en over de volkskunde (door H. Stalpaert). Sommige auteurs hebben niet meer gedaan dan de titels van bindteksten te voorzien, anderen daarentegen hebben hun taak kritischer opgevat en stellen op grond van hun waardeoordelen een balans en een program op. Hoe dan ook, zij hebben een voorbeeld gesteld van wat een plaatselijke kring van geschiedvorsers, tot nut ook van een algemener onderzoek, kan realiseren. Moge het vele navolgers vinden!

J.A.V.H.

Bij de uitgeverij Facsimile Uitgaven Nederland NV te Amsterdam zijn de volgende uitgaven verschenen:

1. *De reizen naar het Noorden en de overwintering op Nova Zembla door Barendsz en Heemskerk*, zoals beschreven door Gerrit de Veer (XIV, 1917 en XV, 1917); 2. *Het verhaal van de eerste reis naar Oost-Indien*, zoals opgetekend door Cornelis de Houtman en beschreven door G.M.A. Lodewijcksz. (VII, 1915; XXV, 1925 en XXXII, 1929); 3. *Het journaal van de tweede reis van de Nederlanders naar Oost-Indien onder leiding van Jacob Corn. van Neck*, *1598-1600* (XLII, 1938; XLIV, 1940; XLVI, 1942 en XLVIII, 1944); 4. *De journalen van de reizen om de wereld onder leiding van Sebald de Weert*, *1599-1600*, en *van Olivier van Noort van 1598-1601* (XXI, 1923; XXII, 1924; XXIV, 1925; en XXVII, 1926 en XXVIII, 1926); 5. *Het relaas van de reis om de wereld door Joris van Spilbergen van 1614-1618*, *en van Jacob le Maire van 1615-1617* (XLVII, 1943; en XLIX, 1945); 6. *Het verhaal van de expeditie onder leiding van Jacques l'Hermite naar de zuidwest kust van Amerika en de reis om de wereld van 1623-1626* (LXV, 1964).

Voor het gemak der lezers heb ik de nummers der edities opgegeven zoals deze in het *Vier en zestigste Jaarverslag der* '*Linschoten-Vereeniging*' (1971) zijn opgegeven. Uiteraard is er geen identiteit, want de facsimile-uitgaven (met illustraties, kaarten, ook de uitklapbare) zijn allen naar de Amsterdamse editie van 1646, dus niet geannoteerd. Lezers zullen veel nut hebben van de beredeneerde registers der Linschoten-Vereeniging, zoals deze bewerkt zijn door D. Sepp (1939) en door C.G.M. Romburgh en C.E. Warnsinck-Delprat (1957), respectievelijk op de delen I-XXV en XXVI-L; deze zijn veel meer dan louter registers, zodat ze benut kunnen worden door ieder die smaak vindt - en wie zou dat niet? - in het lezen van de beschrijving der eerste Nederlandse ontdekkingsreizen. Voor schoolbibliotheken of waar men de uitverkochte delen van de Linschoten-Vereeniging niet meer kan bemachtigen zijn het handzame delen.

E.H.W.

F.S. Sixma van Heemstra, *Le problème de l'Uvra Linda Bok* (Meppel: Krips Repro NV, z.j., 57 blz., *f*. 9,50). Prof. W. Hellinga, de inleider van dit boekje, betoogde in 1959, dat het *Oera Linda Bok* in handschrift een voorbeeld had gehad; hij vindt in de schrijver een leerling, die meent, dat de 'Vorlage' is ontstaan in een adellijke kring

te Beetgum (Friesland), waarvan één zijner voorouders deel uitmaakte. Het verband wordt gelegd door middel van verschillende wendingen als ‘l'idée s'impose ...’, ‘qui a dû l'obtenir ...’ en ‘on dirait ...’. In historicis moet men wel eens een beroep doen op ‘moeten’ en ‘kunnen’,

maar daar dit boek al zo vaak met redenaties als ‘het kan niet anders ...’ en ‘het moet wel, dat...’ tot de meest verrassende combinaties heeft geleid, moet men zich bij elke nieuwe aanpak een grote zelftucht opleggen. De auteur heeft het de kritische lezer niet gemakkelijk gemaakt door soms wel en dan weer niet te verwijzen naar een bedoelde pagina.

E.H.W.

Middeleeuwen

‘Scholen en onderwijs te Brugge gedurende de middeleeuwen’ werden besproken door A. Dewitte, in: *Handelingen Société Emulation Brugge*, CIX (1972) 145-217. De stad kende een uitgebreid net van scholen: naast twee, in de zestiende eeuw drie, van kapittels en acht van parochies, scholen van ‘vrije’ dat is geoctrooieerde meesters, van kloosters, stedelijke armenscholen voor beroepsopleiding, Franse scholen, zonder hoger onderwijs in de wijsbegeerte, de theologie, de rechten, de geneeskunde, zelfs voor speellieden te vergeten. De eerste beginselen van de Latijnse taal werden in talrijke, naar ons begrip: lagere scholen bijgebracht. Uitvoerig worden de programma's besproken met name die van het Jezuïetencollege uit 1575 vergeleken met die van de kapittelscholen, uit het begin van die eeuw, toen de onderwijsvernieuwing daar reeds flink was doorgebroken, en met de vroegere. Verder komen de muzikale opleiding en de beoefening van toneel ter sprake. In bijlage worden meegedeeld een uiteenzetting van lessenrooster en leerstof van de Jezuïeten (1575), fragmenten uit twee brieven van Jan van Strazeele aan P. Vulcanius met betrekking tot het onderwijs te Brugge, en een lijst van handboeken, te Brugge gebruikt, en van werken van lieden die er onderwijs gaven.

J.A.V.H.

A. Johanna Maris smaakt het genoegen dat de eerste gepubliceerde resultaten van de opgravingen bij Wijk bij Duurstede haar opvattingen uit een in 1950 verschenen artikel bevestigd hebben, zoals zij laat zien in haar bijdrage ‘De Opkerk te Dorestad als voorgangster van de parochiale kerk van Sint Johannes de Doper te Wijk bij Duurstede’, *Jaarboek Oud Utrecht* (1971) 89-107. Zij behandelt dit probleem nu veel uitvoeriger dan in de vorige publicatie, waarbij zij onder meer op het Johannespatrocinium ingaat.

L.V.T.

P. Gerbenzon, ‘Der altfriesische Asega, der altsächsische Eosago und der althochdeutsche Esago’, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XLI (1973) 75-91 reageert op een artikel van Köbler in *ibidem*, XL (1972) 501-537. Köbler had bewezen dat het woord ‘esago’ in Oudhoogduitse teksten, geschreven in Beieren en Frankenland op het eind van de negende eeuw en later, slechts gebruikt wordt als vertaling van literaire Latijnse termen en niet duidt op een in die landen bestaande functionaris. In de Heliand komt een ‘eosage’ voor als vertaling van bijbelse woorden. Nu is de Heliand waarschijnlijk geschreven in het klooster Werden, dat nauwe betrekkingen met Friesland had. Friesland kende zeker een asega in de elfde eeuw (de term komt voor in de zeventien kleuren, de vierentwintig landrechten en

dergelijke). Maar wanneer is deze functie ontstaan? Door de Franken kan hij zeker niet zijn ingevoerd, door de Vikingen is onwaarschijnlijk, wel dan moet hij al in de achtste eeuw in Friesland bestaan hebben. Gerbenzon meent zelfs asega's te mogen vermoeden in Wlemarus en Saxmundus, de *sapientes* die aan de *lex Frisionum* enkele

additiones hebben toegevoegd. Maar dan is een ontlening van het woord esago aan de Friese asega, via de eosago uit de Heliand, niet onwaarschijnlijk. Het is een helder en scherpzinnig betoog, dat niet pretendeert meer bewezen te hebben dan de mogelijkheid van de beschreven ontlening.

H.P.H.J.

N.Th.J. Voorwinden, *Merigarto. Eine Philologisch-Historische Monographie* (diss. litt. Leiden, 1973) heeft blijkens de ondertitel ook de historici wat te zeggen. Merigarto is een Oudhoogduits gedicht uit de elfde eeuw, waarin wordt gesproken over Utrecht, waar de dichter een zekere Reginbert ontmoette die hem vertelde over zijn lucratieve handel op IJsland. Dr. Voorwinden meent in deze Reginbert de abt van het klooster Echternach te herkennen, die onder andere vanwege de Willibrordskerken in Holland zich veelvuldig in Utrecht moet hebben opgehouden. Ik vind de hypothese op wat te zwakke gronden berusten, die hier niet vermeld kunnen worden. Het is toch een lofwaardige poging dit raadselachtige gedicht naar tijd en plaats te concretiseren.

H.P.H.J.

C.O.A. Schimmelpenninck van der Oye publiceerde in het artikel 'Nul op het request' het briefje waarmee L.C. Bethmann de schenkingsoorkonde van 1076, waarbij Biljoen door Hendrik IV aan de kerk van St Pieter te Utrecht geschonken werd, van A.J. baron van Sloet probeerde te zien te krijgen, *Gelders Oudheidkundig Contactbericht*, LV (1972) 23-25.

F.J.B.

In *Holland*, IV (1972) 21-35 geeft P.C. Beunder een verslag van een opgraving van een twaalfde-eeuwse dam waarvan de constructie nader wordt beschouwd in zijn artikel 'De Zwammerdam na 800 jaar definitief verwijdertd'.

F.J.B.

J.E.A.L. Struick opent de rij schrijvers die in het *Jaarboek Oud Utrecht* (1972) bijdragen hebben geleverd aan de 850-jarige herdenking van de bevestiging van Utrechts stadsrecht. In 'Het recht van Trecht', p. 9-37 onderzocht hij de inhoud en betekenis van het mondeling tussen 1114 en 1122 gegeven stadsrecht en de keizerlijke bevestiging daarvan in 1122 in verhouding tot de al bestaande handelsnederzetting en de ontwikkeling van andere steden in de Nederlanden. Hierna behandelt hij de betekenis van de stadswal, - een van de nieuwe elementen in het keizerlijk privilege -, de verdere ontwikkeling van het stadsbestuur en van het stadsgebied, waarin nog in de twaalfde eeuw het patroon werd gelegd dat tot op heden de basis van Utrecht is gebleven. Kaartjes waarop de geestelijke percelen en het middeleeuwse stratennet zijn ingetekend, verduidelijken deze uiteenzettingen.

De stad speelt geen rol in F.W.N. Hugenholtz' beschouwing over 'Het Sticht in de dertiende eeuw; een historiografisch probleem', *ibidem*, 28-54. De kern van dit probleem is de vraag waarom de Hollandse geschiedschrijving, i.c. de zogenaamde 'Rijmkroniek van Melis Stoke' zo mager is aan gegevens over de contacten van Floris V met het Sticht Utrecht, terwijl zijn relaties met Friezen, Zeeuwen en Vlamingen in deze kroniek wel veel aandacht gekregen hebben. Als oplossing wijst Hugenholtz op twee punten. In de eerste plaats waren de Hollandse successen tegen

Friesland en Vlaanderen voor de tijdgenoot duidelijk, terwijl Floris' gekuip tegenover het Sticht pas na zijn dood vrucht bleek te dragen. Maar vooral moet het Sticht in de ogen van de Hollandse tijdgenoot nog geen

duidelijk afgepaald territorium zijn geweest, omdat de bisschop als zodanig en als leenheer bevoegdheden had over een groter gebied, Holland incluis, terwijl omgekeerd een graaf uit dat grote gebied per traditie in het eigenlijke Sticht kon ingrijpen.

De voltooiing van dit vertraagde territorialiseringsproces wordt nader belicht door C.A. Rutgers in zijn thema uit de veertiende eeuw, 'Stad en Staten. De bijdragen van de stad Utrecht tot de definitieve vorming van de staten van Utrecht', *ibidem*, 55-77. Uit het overzicht van het al of niet voorkomen van Utrecht (en de andere Nederstichtse steden) bij besprekingen van de Staten-in-wording trekt hij de conclusie dat na de kapittels Utrecht het grootste aandeel heeft gehad in deze wordingsgeschiedenis, dat de bisschop er niet vrijwillig toe is gekomen om de Utrechtse magistraat bij vergaderingen te betrekken, en dat het het financieel en militair gewicht van de stad is geweest waardoor zij niet meer gepasseerd kon worden.

Voor de vijftiende eeuw wordt een demografisch onderwerp aan de orde gesteld. Twee lijsten van deelnemers aan gedwongen geldleningen en een lijfrentelegger zijn door D.A. Berents gehanteerd om zicht te krijgen op de 'Gegoede burgerij in Utrecht in de 15e eeuw', *ibidem*, 78-92, althans in het laatste decennium van die eeuw. Hij komt tot becijferingen van het totale en gemiddelde kapitaal voor vier tariefgroepen, tot een indruk van de verdeling van de rijkdom over verschillende beroepen, en tot een reconstructie van het woongebied van deze circa 700 welgestelden (Oude Gracht en omgeving). Daar bovendien de raden en vooral de schepenen tot de hoogst aangeslagenen behoren, blijkt Utrecht een van de steden met een plutocratisch-aristocratisch bestuur geweest te zijn, met een bezitsstructuur die gekenmerkt werd door een brede basis en een smalle hoge piek. Een voorbeeld van een mede uit deze verhoudingen voortspruitend conflict wordt bij de zestiende eeuw behandeld.

L.V.T.

J.L. Kupper, 'La politique des ducs de Zähringen entre la Moselle et la Mer du Nord dans la seconde moitié du XIIe siècle', *Le Moyen Age*, LXXVIII (1972) 427-466. In 1167 koos het Luiks kapittel tegen alle gewoonten in een haast onbekend personnage tot bisschop: Radulf, broer van Bertold IV, hertog van Zähringen. Deze dankte zijn verkiezing aan de steun van Hendrik de Blinde, graaf van Namen en Luxemburg, Boudewijn IV van Henegouwen en Frederik I Barbarossa. Hij vertegenwoordigde op de Luikse zetel een dubbele strekking: enerzijds de politiek van de rijkskerk en anderzijds de familiepolitiek van Zähringen. Dit geslacht is zich voor de Nederlanden gaan interesseren wegens zijn verwantschap met Hendrik de Blinde, wiens erfenis hen aantrok.

R.V.U.

M. Josse-Hofmann, 'Un règlement d'avouerie concernant les biens de Notre-Dame d'Aix-la-Chapelle à Jupil le (fin du XIIe - début du XIIIe siècle)', *Handelingen koninklijke commissie voor geschiedenis*, CXXXVIII (1972) 61-78 is de heruitgave van een notitie in het *Liber privilegior um S. Mariae Aquensis*, bewaard in de staatsbibliotheek te Marburg en in 1972 gepubliceerd door E. Meuthen (*Aackener Urkunden*, Bonn, 1972, n° 48). Naast inlichtingen over de voogdij geeft de tekst ook een beschrijving van het Akens domein te Jupille.

R.V.U.

S. van Ruysevelt gaat verder met zijn bijdragen over ‘De Franciskaanse kerken. De stichtingen van de dertiende eeuw’, *Franciscana*, XXVII (1972) 107-121. Ditmaal komt

Leuven aan de beurt. Het geheel laat echter een nogal povere indruk en is verre van volledig.

R.V.U.

De kennis van het financieel beheer van het grafelijk domein in Vlaanderen tijdens de twaalfde en de dertiende eeuw is sinds 1961, dank zij de studies van eminente historici als A. Verhulst, M. Gysseling en Th. Luykx, aanzienlijk verruimd. Daartoe leverde nu ook I. Stockman een originele bijdrage getiteld 'De brieven van Assenede en de vier ambachten', *Appeltjes van het Meetjesland*, XXIII (1972) 5-126. Deze brieven, ontstaan in de dertiende eeuw, betroffen enkel geldcijnsen, die door een afzetbare clericus-ontvanger geïnd werden. De inkomsten staan in duidelijk verband met de tijdsomstandigheden. Dit artikel is ook belangrijk voor de geschiedenis van bijna alle gemeenten van het Meetjesland.

M.C.

Marc de Laet, 'De Vlaamse aktieve handel op Engeland in de eerste helft van de 14e eeuw, aan de hand van de Customs Accounts', *Economische geschiedenis België*, I, 223-231, beperkt zich vrijwel tot de kritiek van die befaamde bron. Oktaaf Mus heeft haar gebruikt om 'Het aandeel van de Ieperlingen in de Engelse wolexport, 1280-1330' te berekenen. Zie *ibidem*, I, 233-259. De uitvoer over Boston is het best gekend. Kooplieden uit Ieper zijn er gestadig werkzaam, maar hun aandeel daalt met meer dan de helft tijdens de eerste decennia van de veertiende eeuw.

J.A.V.H.

Jacques Mertens stelde de vraag naar 'De ekonomische leefbaarheid van de lekenheerlijkheid op grond van de heerlijke rekeningen (1300-1500)', met name van die van vijf Westvlaamse heerlijkheden van ongelijke betekenis in: *Economische geschiedenis België*, I, 473-498, en laat ons zodoende beseffen hoe weinig concreets daarover is geweten. Het belang van de verschillende bronnen van inkomsten en van de uitgaven is heel verschillend naargelang de gevallen. Het valt op dat de rekeningen in een paar gevallen onbatig sluiten.

J.A.V.H.

B. de Troeyer, zet zijn 'Bio-bibliografie van de Minderbroeders in de Nederlanden vóór het jaar 1500. Voorstudies (Nieuwe Reeks)', *Franciscana*, XXVII (1972) 99-106 verder met een bijdrage over Johannes Contractus, een zeer raadselachtige auteur uit de veertiende eeuw die, volgens de schrijver, in tegenstelling met de weinige over hem bekende gegevens geen Nederlander zou geweest zijn.

R.V.U.

P. Lefèvre, 'Les origines de la chapelle Saint-Michel au bas du Treurenberg à Bruxelles', *Cahiers Bruxellois*, XV-XVI (1970-1971) 341-346. Verre van op te klimmen tot de elfde eeuw, moet deze kapel pas omstreeks het midden der veertiende eeuw zijn gesticht. In bijlage wordt de stichtingsakte afgedrukt.

R.V.U.

Mej. Barbara Frank behandelde de geschiedenis van ‘Subiaco, ein Reformkonvent des späten Mittelalters. Zur Verfassung und Zusammensetzung der Subiacenser Mönchsgemeinschaft in der Zeit von 1362 bis 1514’, *Quellen und Forschungen aus italienischen*

Archiven und Bibliotheken, LII (1972) 526-656. Merkwaardig is de internationale samenstelling van de bevolking van het beroemde Benedictijnerklooster. Tussen 1420 en 1515 zijn achttien à twintig monniken bekend, afkomstig uit de Nederlanden, die waarschijnlijk voor het merendeel naar aanleiding van een pelgrimsreis naar Rome onder de bekoring kwamen van de in de abdij beoefende spiritualiteit, en er besloten in te treden.

J.A.V.H.

De 'Problèmes de méthodologie autour de l'utilisation des censiers du bas moyen âge', die mej. Claire Billen voorstelt in: *Economische geschiedenis België*, I, 439-471 worden haar ingegeven door uitvoerige cijnsboeken, die dateren vanaf het einde van de veertiende eeuw, uit de heerlijkheid Warcoing bij Doornik en waarop overvloedige andere documentatie controle en aanvulling toelaat. Het beeld van de heerlijkheid, dat naar voren komt, is nogal archaïsch.

J.A.V.H.

Onder de gemeenschappelijke titel 'Contrefaçons et imitations de monnaies au XVe siècle' publiceerden J.H.A. Munro en P. Cockshaw in *Revue belge de numismatique*, CXVIII (1972) 127-163, twee bijdragen. De eerste behandelde 'An Aspect of Medieval Public Finance: the Profits of Counterfeiting in the fifteenth Century Low Countries'. In een glashelder en degelijk gedocumenteerde bijdrage wordt beklemtoond hoe zeer de muntpolitiek en speciaal de nabootsing van vreemde munten in de late middeleeuwen voor de vorst een haast onmisbare bron van inkomsten was. Inzonderheid de maatregelen van Philips de Goede van 1430 tegen de vreemde overgewaardeerde munten worden belicht.

P. Cockshaw, 'De quelques imitations de monnaies au XVe siècle' onderzoekt in concreto de talrijke nabootsingen van de kromstaart. Afbeeldingen van deze imitatie-stukken vergezellen de bijdrage.

R.V.U.

G. Asaert, 'Documenten voor de geschiedenis van de beeldhouwkunst te Antwerpen in de XVe eeuw', *Koninklijk Museum voor Schone Kunsten - Antwerpen. Jaarboek* (1972) 43-86, publiceert 31 teksten uit de Antwerpse schepenregisters waarin een ganse reeks Antwerpse beeldsnijders, beeldververs en tafelmakers en enkele gelijkwaardige kunstenaars uit andere steden, Brussel in de eerste plaats, voorkomen. De teksten en de commentaar werpen tevens nieuw licht op de Antwerpse kunsthandel.

R.V.U.

W. Lourdaux, 'De Broeders van het Gemene Leven', *Bijdragen. Tijdschrift voor filosofie en theologie*, XXXIII (1972) 372-416 verscheen opnieuw als n° 2 in de reeks *Historica Lovaniensia. Studiën van leden van het departement geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Leuven* (Leuven 1972), die ondertussen al aan haar nummer XVI toe is. Sinds enkele jaren genieten de Broeders van het Gemene Leven een benijdenswaardige belangstelling in België en Nederland. Een der specialisten ter zake vat de laatste publicaties samen. Het is niet zo maar een vulgariserende synthese, maar een onderzoek naar een aantal kernvraagstukken van de geschiedenis der

Broeders, waarover in de diverse publicaties niet steeds eensgezindheid bestaat. Om alle polemiek te weren, laat de auteur op deze punten zo veel mogelijk de bronnen zelf spreken na ze zorgvuldig kritisch te hebben afgewogen. De auteur tracht de respectieve rol van Geert Grote en Florens Radewijns in de groei van de

beweging af te wegen en legt daarbij zeer sterk de nadruk op het vrije karakter van deze eerste huizen voor priesters en leken. Hij onderlijnt bovendien de onderwijs-, copieer-, druk- en studieactiviteiten van de Broeders. De broeders schijnen ook nooit naar een werkelijke expansie van hun beweging te hebben gestreefd.
R.V.U.

G. Spiessens, 'De Antwerpse stadsspeellieden. Eerste deel 15e en 16e eeuw', *Noordgouw*, X (1970) 1-53 hangt een beeld op van deze musici, met aandacht voor de opgetrokken verdiensten, hun veelvuldige activiteiten, hun instrumenten, enz. Onder de zeer uitvoerige bijlagen vermelden wij speciaal de lijst van de leden van het stedelijke muziekkorps.
R.V.U.

Antoine Zoete besprak de stand van het onderzoek en de verschillende bronnen met betrekking tot 'De leden in het graafschap Vlaanderen onder Jan zonder Vrees en Filips de Goede', *Economische geschiedenis België*, I, 11-20, waarover hij een proefschrift voorbereidt.
J.A.V.H.

De Vlaamse zeevisserij werd in de veertiende en vijftiende eeuw voortdurend door de verhoudingen tussen Frankrijk, Bourgondië en Engeland beïnvloed. De veiligheid ter zee werd telkens bedreigd. Aangezien in 1442 en 1443 een paar Vlaamse steden in Engeland vrijgeleiden voor hun vissersschepen aanvroegen, vormt de registratie hiervan een bron van informatie voor de omvang van de vissersvloot van met name Duinkerken en Nieuwpoort en voor het aantal mensen dat hierop emplooi vond. R. Degrijse schat in 'De Vlaamse haringvisserij onder Engelse vrijgeleide van 1441 tot 1444', *Mededelingen Marine Academie*, XXI (1969/70) 1-63 de totale Vlaamse haringvloot op 125 schepen. Het uitvoerig gedocumenteerde artikel bevat tevens een aantal bijlagen met namen van schippers/eigenaars, schepen en cijfers van opvarenden.
J.R.B.

A.H. van Buren, 'New Evidence for Jean Wauquelin's Activity in the Chroniques de Hainaut and for the date of the Miniatures', *Scriptorium*, XXVI (1972) 249-268. In 1446 kreeg Wauquelin opdracht van Filips de Goede de kroniek van Henegouwen door Jacob van Guise te vertalen. Hij heeft zich echter ook belast met de leiding van de scribe en de miniaturisten. In de vervaardiging van het eerste deel van deze kroniek, nu bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, was hij duidelijk de artistieke leider.
R.V.U.

Rekeningen van tollen op de Midden-Maas, van de omgeving van Givet tot Luik, hebben mej. Marie-Louise Fanchamps het materiaal geleverd voor een belangrijke studie over handel en scheepvaart op die stroom: 'Le commerce sur la Meuse moyenne dans la seconde moitié du XVe siècle et dans la première moitié du XVIe siècle, d'après les comptes de tonlieux', *Economische geschiedenis België*, I, 273-296. De seizoenverschillen komen goed uit, en het aantal schippers neemt mettertijd toe. Een

zestigtal soorten van koopwaren zijn in het stroomafwaartse verkeer vertold, waar onder wijn, graan, hout en leien de belangrijkste zijn.

J.A.V.H.

C. Thiry, ‘Une complainte inédite sur le sac de Dinant (1466)’, *Handelingen Koninklijke commissie voor geschiedenis*, CXXXVIII (1972) 1-38. In een codex van de bibliotheek te Valenciennes werd een zeer gebrekkig afschrift van een franstalig gedicht over de verwoesting van Dinant door Karel de Stoute teruggevonden. Het is in feite een dialoog tussen Dinant dat zich beklaagt over zijn vervallen grootheid en het Bourgondische Bouvignes dat hierin slechts een rechtvaardige straf ziet. Het geheel weerspiegelt de Bourgondische propaganda en is mogelijk het werk van een gelegenheidsdichter uit het Naamse. Hij schreef onmiddellijk na de gebeurtenissen. Het gedicht wordt in de bijlage uitgegeven.

R.V.U.

Tengevolge van de geschillen tussen de Bourgondische Nederlanden en de Luikenaars, werden de goederen die deze laatsten in de Bourgondische erflanden bezaten door Filips de Goede en Karel de Stoute verbeurdverklaard, de kerkelijke eigendommen werden echter spoedig vrijgesteld. De rekeningen over hun beheer, die door mevr. Marie-Rose Thielemans werden bestudeerd: ‘Une source d'histoire rurale. Les comptes de confiscations des biens des sujets du prince-évêque de Liège dans les états Bourguignons, 1468-1477’, *Economische geschiedenis België*, I, 397-426, blijken overvloedige gegevens met betrekking tot de agrarische geschiedenis te bevatten. Merkwaardig is wel de vastheid in de eigendomsverhoudingen: toen net als nu eigen boerenbedrijven in het Vlaamse land, pachthoeven in het Waalse. In dit laatste gebied is de landbouw duidelijk minder progressief dan ten noorden van de taalgrens, en komen verlaten akkers voor. De stedelijke burgerij blijkt heel wat in gronden te hebben geïnvesteerd. Belangrijk is de vaststelling dat de leidende kringen in de Luikse politiek weinig eigendom buiten het prinsbisdom bezaten, en dat die situatie een verklaring zou zijn van hun zelfstandigheid ten opzichte van de hertogen.

J.A.V.H.

Hoe eigenaardig ook, de teksttraditie van de ordonnantie waarbij Karel de Stoute op 8 december 1473 het parlement van Mechelen organiseerde, vertoonde grote leemten. L.T. Maes en G. Dogaer, ontdekten ‘De oudst bekende tekst van de stichtingsakte van het parlement van Mechelen (1473)’. In de *Handelingen Koninklijke kring voor oudheidkunde*, *letteren en kunst van Mechelen*, LXXVI (1972), 41-60 geven zij een beschrijving van een codex van de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel waarin een eigentijdse copie van de bewuste ordonnantie voorkomt. In bijlage wordt de ordonnantie en het charter tot benoeming van de eerste ambtenaren van het parlement uitgegeven.

R.V.U.

Nieuwe geschiedenis

Mevr. Marie-Sylvie Dupont-Bouchat behandelt ‘La répression de l' hérésie dans le Namurois au XVIe siècle’, *Annales de la société archéologique de Namur*, LVI (1972) 179-230. Het karakter van de repressie wordt hier nader belicht; daarom gaat

het vooral om een studie van de gerechtelijke en sociale aspecten van dit probleem. Ook wordt een lijst van de veroordeelden bezorgd.

L.V.B.

‘Zestiende-eeuwse fiskale bronnen ter bestudering van de sociaal-ekonomische toestanden op het Vlaamse platteland’, *Economische geschiedenis België*, I, 21-30 verdienen juist onder oogpunt van de belastinggeschiedenis, naar de bevindingen van N. Maddens, dikwijls slechts matig vertrouwen, maar werpen mits kritisch gebruikt, heel wat licht op de ontwikkeling van de bevolking en op haar landbouwbedrijf.
J.A.V.H.

Hugo Soly wijst terecht op ‘De economische betekenis van de Zuidnederlandse brouwindustrie in de 16e eeuw’ en behandelt haar hele ‘Problematiek’ in: *Economische geschiedenis België*, I, 97-117. De opkomst van de nijverheid in een aantal centra wordt in verband gebracht met de voorwaarden van haar localisatie, het beschikken over zuiver water en over brouwgraan, hop en brandstof. De hoge investeringen en exploitatiekosten werkten concentratie, en zelfs de vorming van monopolies, zoals Gilbert van Schoonbeke te Antwerpen er een tot stand bracht, in de hand.
J.A.V.H.

M.A. Nauwelaerts, ‘Erasmus en de universiteiten van zijn tijd’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXV (1972) 374-389, geeft, hoofdzakelijk aan de hand van de brieven van de Nederlandse humanist, diens denkbeelden weer over het hoger onderwijs, dat zijns inziens ten bate van een ruime beoefening van de geleerdheid, hervormd dient te worden in het teken van het humanisme en van een vernieuwde theologie. Verder wordt zijn verhouding tot een dertigtal bepaalde universiteiten onderzocht, waar hij verbleef, waar hem een leerstoel werd aangeboden, of gewoon waar hij een oordeel over gaf, het uitvoerigst zijn snel wisselende relatie tot Leuven: op vier maanden tijd, terwijl hij er verblijft, een beslist negatief en heel geestdriftig oordeel over het onderwijs aldaar!
J.A.V.H.

A. Roeykens, ‘Het ontstaan van het klooster der Grouwzusters te Edingen in het begin van de 16de eeuw’, *Franciscana*, XXVII (1972) 51-90 (met 3 bijlagen). Dit klooster is ontstaan uit de nood in het stadje aan huisbezoekende ziekenzusters. Het kwam in 1503 tot stand dank zij de vrijgevigheid van Steven van der Brugghen. De eerste zusters kwamen uit Lessines.
R.V.U.

L. vander Elst, ‘De “Basia” van de dichter-humanist Janus Secundus (1511-1536)’, in: *Handelingen koninklijke kring voor oudheidkunde*, *letteren en kunsten van Mechelen*, LXXVI (1972) 87-150 schetst een biografie van deze Mechelse Latijnse dichter en houdt een pleidooi voor de literaire waarde van dit werk.
R.V.U.

De thematische behandeling van negen eeuwen Utrechtse stadsgeschiedenis in het *Jaarboek Oud Utrecht* (1972) is voor de zestiende eeuw verzorgd door C.A. van Kalveen, onder de titel ‘De gildenbeweging van april 1525 en haar voorgeschiedenis’, *ibidem*, 93-114. In zijn beschrijving van een reeks gebeurtenissen tussen het

graanoproer in 1522 en de gildenbeweging van april 1525 blijkt het te gaan om de verhouding van de gilden tot de raad (vergelijk het artikel over de vijftiende eeuw). Hun wantrouwen tegen dit lichaam, gebaseerd op belastingklachten en geringe zeggenschap in politieke zaken, werd aangewakkerd door de kapittels en de ridderschap, waarvan veel pro-Gelderse leden ge-

kant waren tegen de neutrale politiek van de leidende raadsfractie, terwijl de kapittels bovendien de kritische belangstelling voor hun belastingfaciliteiten wilden afleiden. Ondanks toegevingen door de raad komt het in april 1525 tot een botsing, die de gilden grotere invloed oplevert zonder echter hun verdere klachten te verhelpen. Er zou dan ook meer beroering volgen.

Architectuur en stedenbouw van Utrecht komen aan bod in 'Utrecht in de zeventiende eeuw', *ibidem*, 115-143, een bijdrage verzorgd door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut der Utrechtse universiteit. Juist deze periode bracht belangrijke ingrepen in het stadspatroon zoals dat in het artikel over de twaalfde eeuw in deze zelfde bundel is besproken. De secularisatie van de geestelijke terreinen maakte de aanleg van veel nieuwe straten mogelijk, en daardoor ook uitbreiding van het burgerlijk woongebied, op plattegrond veraanschouwelijkt. Hierbij worden de kenmerken van deze woonhuizen en de rol van enkele architecten besproken. Naast het beleid van de magistraat krijgt ook de invloed van de stormramp uit 1674 op het stadsbeeld enige aandacht.

A. Graafhuis heeft zich tot taak gesteld de hele achttiende eeuw te behandelen, wat dan ook een, overigens onderhoudend geschreven, 'Kaleidoskoop van een eeuw' heeft opgeleverd, *ibidem*, 144-163.

L.V.T.

In 'Willem Hendricxz Croock, Amsterdams stadsfabriekmeester, schilder en kartograaf in de eerste helft van de zestiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamum*, LXIV (1972) 29-53 behandelt A.H. Huussen Jr drie kaarten van Croock, twee van het Noorderkwartier (1529) en één van Amstelland naar aanleiding van een vondst bij het onderzoek van de archieven van de Grote Raad. Het is jammer dat de kaarten zo klein zijn gereproduceerd.

F.J.B.

H.A. Enno van Gelder, ed., *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw*, I, *Adel, boeren, handel en verkeer* (RGP, Grote Serie CXL; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972, xx en 636 blz.). Deze bronnenpublikatie van wijlen Enno van Gelder is de vrucht van jarenlange werkzaamheid op een terrein waarop de auteur zich veelvuldig heeft bewogen. In eerste aanleg ging het om de inventarissen en rekeningen van geconfiskeerde goederen in de periode van 1567 tot 1570 in de gezamenlijke Nederlanden, met de bedoeling inzicht te verschaffen omtrent de sociale en economische positie van de betrokken bevolkingsgroepen. Op het enorm omvangrijke materiaal (voor een aanzienlijk deel afkomstig uit het ARA te Den Haag, het ARA te Brussel en de archieven te Rijssel) is uiteraard selectie toegepast en ook zijn bekortingen door parafrasering aangebracht in de opgenomen documenten.

In hoeverre deze selectie een subjectief karakter draagt valt moeilijk te beoordelen: de auteur koos stukken 'van een zo groot mogelijk aantal personen, waarvan de maatschappelijke positie vaststaat' (p. v). Deze rubriceerde hij in een vijftal afdelingen, waarvan in deel I dus adel, boeren, handel en verkeer zijn opgenomen. Industrie en vrije beroepen zijn voor een volgend deel voorbehouden, waarin ook registers hun plaats zullen moeten vinden. Het chronologisch ordeningsprincipe trad

pas in later instantie in werking, nadat eerst ook nog groepering naar beroep, sociaal aanzien en gewest per afdeling had plaatsgevonden.

Er zijn ook documenten van veel vroeger tijd geplaatst, bijvoorbeeld uit de jaren dertig der zestiende eeuw of zelfs van nog eerder, terwijl ook uit later tijd (na 1570) het een en

ander is opgenomen. Vooral in deze gevallen vraagt men zich af of plaatsing niet berust op min of meer toevallige gronden en geschied is aan de hand van door de schrijver bij zijn studiën ontmoet materiaal. Ik heb de onhebbelijkheid gehad om bij wijze van steekproef document 11 met behulp van het origineel (RA Groningen, familiearchief Ewsum) te controleren. Het gaat hier om de onroerende bezittingen van de jonkers van Ewsum in de Ommelanden van Groningen in 1551 (van confiscatie in verband met vervolging was hier geen sprake). De weergave bleek in hoofdzaak deugdelijk, al zet ik een vraagteken bij de transcriptie 'Emde' in plaats van 'ende', die hardnekkig toegepast wordt. Missers zijn echter 'Marven' voor Marnen (p. 144), 'de Sulvestevenne' als eigennaam voor desulveste venne (p. 145) en 'Mychel Inbilerer' in plaats van Iubilerer (p. 150). Westerhogebrug is te verklaren als Noorderhogebrug (p. 147 noot 3). Dat een keuze uit het bijzonder rijke materiaal van dit familiearchief is gemaakt, lijkt mij overigens volkomen verantwoord.

Storend acht ik dat de door A.L.E. Verheyden uitgegeven *Liste des condamnés* van de Conseil des Troubles (1961) op p. 172 als liste des condemnés wordt aangehaald, evenals op p. 175 en 177, dan op p. 178 als liste des condomnés en pas op p. 179 terecht als liste des condamnés. In de annotatie zijn geografische en persoonsnamen zoveel mogelijk geïdentificeerd, waarbij men verwijzing naar het belang van een persoon wel eens mist, zo bij no. 94 graanhandelaar Laurens Jacobsz Reael te Amsterdam, auteur van een voor de stadsgeschiedenis belangrijke memorie. Bij de documenten van de eerste afdeling vindt men gegevens omtrent vele prominenten van de Nederlandse adel als Hoogstraten, Hoorne, Culemborg, Oranje, de Marnixen en vele anderen.

A.F.M.

De door M. Ponthir in *Annuaire d'histoire liégeoise*, XII (1970-1) 91-106, gepubliceerde 'Texte inédit relatif au grand baillage de la Cathédrale Saint-Lambert. Comptes du grand bailli Jean Junccis (1539-1547)' is een kohier uit het no. 694 van de *Grande compterie* uit het fonds van de Sint-Lambertuskathedraal te Luik. Het gaat om een rekening van een gewezen Luiks schepen, één der grote fortuinen van de Maasstad en tijdens de hogervermelde periode groot-baljuw van de kathedraal in kwestie. Het ressort van de functie van groot-baljuw strekte zich uit over alle heerlijkheden van de kathedraal in het prinsbisdom.

L.V.B.

Mevr. Antonie M. Luyendijk-Elshout heeft het in haar bijdrage over 'De duisternis rondom Vesalius. Het veranderend patroon der geneeskunde in de Lage Landen in de zestiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXV (1972) 390-409, betrekkelijk weinig over het medisch onderwijs in onze gewesten maar veeleer over de verhouding tussen geneeskunde en religie, over de verhouding tussen arts en patiënt, waarbij de directe observatie moeizaam strijdt tegen astrologie en uroscopie, over de verzorging - juister het gebrek daaraan - in de ziekenhuizen, over de houding ten opzichte van de dood en de nauwkeuriger wordende afbeelding van het skelet. Daarmee komt men weer dichter bij de anatomische platen van Vesalius, wiens betekenis aan de figuren van voorlopers en tijdgenoten gerelativeerd wordt.

Een voorbeeld van de ouderwetse arts, die het niet verder bracht dan het adstrueren van middeleeuwse sterrenwichelarij en chiromantie met passages uit de antieke medische schrijvers was de Gentenaar 'Boudewijn Ronsse (Balduinus Ronssaeus)', stadsarts te Gouda tussen 1551 en 1596, die door L. Elaut (*ibidem*, 410-417) als een exponent van de 'dekadentie van de humanistische geneeskunde tijdens de zestiende eeuw in Noord-Neder-

land' wordt voorgesteld. Was er tevoren een bloei geweest, die de term decadentie zou wettigen, en stond Ronsse niet eerder achter op een klein aantal meer progressieve tijdgenoten?

J.A.V.H.

Het belang van tolrekeningen voor de kwantitatieve benadering van de economische geschiedenis staat boven alle discussie. Voor onze streken bevindt de bewerking van dergelijke dokumenten zich nog in een beginstadium. Sedert enige jaren wordt aan de Leuvense universiteit onder de leiding van professor J.A. van Houtte gewerkt aan het depouillement der noteringen van de Brabantse tol van Lith, een plaatsje op de Maas, een 16tal kilometers ten noordnoordoosten van 's-Hertogenbosch. De in het Algemeen Rijksarchief te Brussel bewaarde rekeningenreeks betreft de periode 1551-1701 en wel zonder belangrijke lacunes. Het eerste onderzoeksstadium is bijna doorlopen. Over de tot nu toe verkregen resultaten rapporteerde J.A. van Houtte in 'Le tonlieu de Lith et le commerce sur la Meuse de 1551 à 1701. Résultats d'une recherche collective', *Economische geschiedenis België*, I, 297-309. Schr. belicht enige facetten van de politieke invloedsfactoren op de Maashandel, van de Maasvloot, van de aard van de goederenstroom en van de omvang van de trafiek. Dat dit collectief onderzoek van een meer dan gewone importantie is, wordt in dit artikel duidelijk bewezen.

L.V.B.

Onder redactie van J.N. Bakhuizen van den Brink, C.C. de Bruin, W.F. Dankbaar, J.C.P.A. van Laarhoven en D. Nauta verschijnt sinds 1970 bij E.J. Brill te Leiden de reeks *Kerkhistorische Bijdragen*. Hoewel dit in de verschenen delen nergens met zoveel woorden wordt vermeld, is het niet toevallig dat het aloude *Nederlandse Archief voor Kerkgeschiedenis* onder dezelfde redactie en bij dezelfde uitgever verschijnt. De reeks maakt publicatie mogelijk van studies die te omvangrijk bleken voor genoemd periodiek.

In 1970 verscheen deel I: *Valerandus Pollanus. Liturgia Sacra* (*1551-1555*), opnieuw uitgegeven en van een inleiding voorzien door A.C. Honders (viii + 270 blz. *f* 56. -). Poullain, aanvankelijk Leuvens student en later priester, heeft te Straatsburg en Londen als reformatorisch voorganger gewerkt en daarna een franstalige vluchtelingengemeente te Glastonbury geleid, waarvan de leden uit de Zuidelijke Nederlanden kwamen. Het is dus in zekere zin hun liturgie, die thans in het Latijn en het Frans is heruitgegeven en die de eigen verwerking van motieven uit Genève en Londen laat zien. De beknopte inleiding is in het Nederlands.

Rechtstreeks verband met de noordelijke politieke en kerkelijke geschiedenis houdt deel II uit 1971, de Geneefse dissertatie van Olivier Fatio, *Nihil Pulchrius Ordine. Contribution à l'étude de l'établissement de la discipline ecclésiastique aux Pays-Bas ou Lambert Daneau aux Pays-Bas* (*1581-1583*) (xii + 204 blz., *f* 32. -). Daneau, leerling van Calvijn en Beza, werd in 1581 theologisch hoogleraar te Leiden, was overtuigd van het eigen recht van de kerk en adviseerde in die zin onmiddellijk de nationale synode van Middelburg inzake verwikkelingen rondom zijn stadgenoot Caspar Coolhaes. De Leidse magistraat beschermde Coolhaes zowel om kerkordelijke als confessionele redenen en accepteerde Daneaus optreden niet. De bundel bijlagen bij deze studie bevat archivalia uit Delft en Leiden, en laat zien hoe onvrij in feite

de kerk was die in anderer oog juist zo bevoorrecht leek. Daneau kon het ingrijpen door de plaatselijke overheid niet aanvaarden en vroeg teleurgesteld na een jaar ontslag. Heel kort verbleef hij nog te Gent en keerde

toen naar Frankrijk terug. De schrijver blijkt het Nederlandse materiaal volledig te kennen en belicht zowel de staatkundige als de theologische achtergronden.

In deel III uit 1972, getiteld *Ecclesia Reformata. Studies on the Reformation* (viii + 220 blz., *f* 52. -) bundelde W. Nijenhuis negen opstellen, waarvan een zestal al eerder is verschenen. Op de Nederlandse kerkgeschiedenis hebben alleen de laatste twee betrekking, no. VIII over 'Coornhert and the Heidelberg Catechism' en no. IX over 'The Controversy between Presbyterianism and Episcopalism surrounding and during the Synod of Dordrecht 1618-1619'.

Het is niet toevallig dat deze drie delen zich concentreren op de reformatietijd: die trekt vanouds in Nederland de meeste aandacht onder kerkhistorici. Ook laten ze alle drie zien dat die vaderlandse kerkgeschiedenis zich niet laat losmaken uit de algemene. De titel van de reeks laat overigens ruimte voor andere perioden en niet-Nederlandse onderwerpen.

O.J.D.J.

Henry L.V. de Groote bestudeerde 'De vermogensbalans van Melchior Schetz en zijn vrouw Anna van Stralen, met hun testament van 1 juli 1569', *Bijdragen tot de geschiedenis van Brabant*, LV (1972) 226-263. De balans werd overigens opgemaakt met het oog op het plan bedoeld testament te maken. Het bezit van het echtpaar werd geraamd op ruim *f*. 242.000, maar er waren voor *f* 91.000 dubieuze vorderingen bij. De meegedeelde documenten illustreren de gang van het zakenleven te Antwerpen, en laten de crisis daarin erkennen. In bijlage komen ook genealogische schetsen van de families van beide echtelingen voor.

J.A.V.H.

L. Appel, *De slag op de Zuiderzee* (Zutphen: De Walburg Pers, 1973, 87 blz., *f* 9.50) is een goed voorbeeld van de verdiensten en gebreken die een geschiedschrijving door amateurs vaak heeft. De heer Appel heeft gebruik gemaakt van nieuw bronnenmateriaal, vooral van de stadsrekeningen van Monnikendam, citeert daaruit levendige passages en schrijft een leesbaar boekje. Maar er is onvoldoende aangegeven, waar precies de geciteerde bronnen te vinden zijn, de zaken zijn te weinig in groter verband gezet en er zitten vreemde lacunes in de gebruikte literatuur. Krijgsgebeurtenissen en natuurlijk ook genealogie hebben de grootste aandacht van de schrijver. Toch valt het toe te juichen dat dit soort literatuur kan verschijnen; het ware alleen te wensen dat de schrijver zich minder had laten leiden door zijn vroegere onderwijzer en meer door het officiële historische wereldje.

H.P.H.J.

'De invoering van de Belse draperie te Brugge tijdens het Calvinistisch bewind, en verdere evolutie', *Handelingen Société Emulation Brugge*, CIX (1972) 28-50 schijnt, naar W. van Waesberghe betoogt, gebeurd te zijn kort vóór 1580 en aan de vlucht van calvinistische wevers uit het door de herovering door Parma bedreigde gebied te danken te zijn. Zij kregen moeilijkheden met de stedelijke textielgilden, onder meer wegens het gebruik van een volmolen. Dit was niet zo'n 'innovatie' als schr. voorstelt: er werkte reeds één in de stad in 1556. De magistraat schreef de nieuw gevestigde industrie een keure voor, die in bijlage wordt afgedrukt. Het bedrijf handhaafde zich zeker tot in de eerste jaren van de zeventiende eeuw.

J.A.V.H.

Na het verraad van Rennenberg werd de bevoorrading van de Spanjaarden zowel als van de Staatsen in het Groningse voor Oost-Friesland een bijzonder winstgevende onderneming. De godsdienstige twisten leidden echter in dit vorstendom tot spanningen tussen graaf Edzard en zijn broer Johan, die hun weerslag kregen op de houding van beiden en van hun medestanders ten opzichte van de partijen in de Nederlandse oorlog. Het ingewikkelde politieke spel kwam ter sprake op de vergaderingen van de Nedersaksische kreits, en wordt besproken door Christof Römer, 'Commercia und Religion, 1585. Der hansisch-protestantische Konflict um Ostfriesland in Niedersächsischen Reichskreis', *Hansische Geschichtsblätter*, XC (1972) 40-62.

J.A.V.H.

In 1596 werd de admiraliteit in de Spaanse Nederlanden grondig gereorganiseerd. Een admiraliteitsraad superviseerde als opperste instantie twee admiraliteitscolleges, gevestigd te Antwerpen en te Duinkerken. Deze instellingen waren tot dusver niet bestudeerd, en in dit gemis voorzag F. Pollentier enige jaren terug met een scriptie over *De admiraliteit en de oorlog ter zee onder de Aartshertogen* (*1596-1609*,) die thans werd uitgegeven (Centrum voor militaire geschiedenis. Bijdragen, X; Brussel: Koninklijk Legermuseum, 1972, xxi + 202 blz.). Na een kort overzicht van de voorgeschiedenis, wordt op de stichting en de organisatie van raad en colleges en op het personeel aan de wal ingegaan. Van een bouwprogramma van zeewaardige oorlogsbodems is weinig in huis gekomen; naar toenmalig gebruik werd het eskader zo nodig door vordering van handelsschepen op sterkte gebracht. Voor kaapvaart vanuit Duinkerken bestond grote belangstelling, niet het minst bij de gouverneurs van de Vlaamse kuststeden. Hoofdstukken worden gewijd aan de levensvoorwaarden van de zeelieden en aan de oorlogsverrichtingen ter zee. Na de afsluiting van het Twaalfjarig Bestand werd de admiraliteit voor de duur ervan opgeheven.

J.A.V.H.

Onder de titel 'Quantitatieve Quellen zum Handel zwischen Antwerpen und Portugal am Ende des 16. und zu Beginn des 17. Jahrhunderts und Probleme ihrer Auswertung', *Economische geschiedenis België*, I, 357-374 spreekt Hans Pohl zijn kritische voorkeur uit voor de waagregisters van de Scheldestad, maar is er ver van elke waarde aan andere soorten bronnen te ontkennen. De te bereiken resultaten worden aan de hand van betogen over de handel in graan, metaalwaren, koraal en kruiden geadstrueerd.

J.A.V.H.

Sonia A. Siqueira, 'O Brasil e os Sefardins dos Países Baixos', *Revista de Historia*, XXII (1971) 333-344, releveert enige relaties met Brazilië van Antwerpse of Amsterdamse Marranen uit de zestiende of uit het begin van de zeventiende eeuw, vóór de bezetting van het land door de WIC.

J.A.V.H.

B.L. Meulenbroek, ed., *De Dichtwerken van Hugo Grotius*, I (Assen: Van Gorcum, 1970). Op 1 januari 1966 werd het Grotius Instituut van de Koninklijke Nederlandse

Akademie van Wetenschappen opgericht, welk instituut werd belast met de uitgave van de brieven en dichtwerken van Hugo Grotius. Een en ander was het directe gevolg van de samenwerking van verschillende instellingen die zich tot dan toe op ‘gescheiden fronten’ hadden beziggehouden met de uitgave van Grotius' werk. De bundeling van krachten had tot

resultaat dat met bekwame spoed verder gewerkt kon worden aan de publicatie van de correspondentie van Grotius, terwijl ook de uitgave van de dichtwerken reële vormen begon aan te nemen. Daarbij kon de directeur van het Grotius Instituut gebruik maken van het vele werk dat reeds was verricht door prof. dr. G. Kuiper, dr. L.Ph. Rank, dr. J.M. Hoek, drs. J.E. van Rijnsdorp en anderen.

De dichtwerken verschijnen in twee series, de oorspronkelijke gedichten en de Latijnse bewerking van Griekse dichtwerken. De verschillende delen van de twee series verschijnen telkens in twee banden: de Latijnse tekst (voor zover in druk verschenen in facsimile naar de eerste uitgave) met een Nederlandse vertaling in een eerste band; annotaties en registers in een tweede band. In 1970 verscheen de tekstband van het eerste deel, de *Sacra in quibus Adamus exul tragoedia aliorumque eiusdem generis carminum cumulus consecrata Franciae Principi*, in facsimile naar de uitgave van 1601. De bijbehorende band met commentaar en registers verscheen een jaar later. De tekstband van een tweede deel, jeugdwerk uit de periode 1595-1608, verscheen in 1972. Dit deel begint met de bruiloftsverzen voor Joris de Bie en Maria van Almonde, zo goed als zeker het eerste werk van Grotius dat in druk verscheen, namelijk te Leiden in 1595. Dit gedicht eindigt met de verontschuldiging: ‘Queis plura nec fas scire puertiae est undecenni, dicere nec iuvat’. Voor een knaap van elf jaar was dit gedicht een rijp stuk werk, dat het gewone schoolwerk van zijn leeftijdgenoten toch wel heel erg ver achter zich liet. In hetzelfde jaar 1595 drukte men te Leiden ook de *Ode ad Henricum-Fredericum Nassauium* en verscheen tevens de *Silva ad doctissimum virum D. Iohannem Cuchlinum*. Verder bevat dit deel van de dichtwerken het *Scutum Auriacum* (Leiden, 1597), de Pontifexgedichten (Leiden, 1598), de *Mirabilia* ('s-Gravenhage, 1600) en het epithalamium voor Willem Martini en Anna van Brederode van Veenhuizen ('s-Gravenhage, 1600). Nog in 1973 is de band met commentaar op deze dichtwerken verschenen.

In deze aankondiging is slechts ruimte voor enkele opmerkingen die de opzet van de uitgave betreffen. De vraag of in een editie als deze plaats is voor een Nederlandse vertaling van de dichtwerken wordt door de uitgever uitvoerig besproken in de inleiding op het tweede deel. De kennis van het Latijn is bij velen die al dan niet ‘ex professo’ belangstelling hebben voor de cultuur van de zeventiende eeuw, onvoldoende aanwezig om Grotius' poëzie in de oorspronkelijke taal te lezen. Daarenboven, aldus de uitgever, kan een vertaling een belangrijke schakel vormen tussen de Latijnse tekst en het commentaar en op die wijze helpen om dieper door te dringen in het Latijn van de ‘poeta doctus' die Grotius was. Een praktisch en een wetenschappelijk argument pleiten aldus voor de toevoeging van een Nederlandse vertaling. Er is nu, op praktische gronden, gekozen voor een vorm, waarbij tekst in facsimile en vertaling op tegenover elkaar liggende bladzijden zijn afgedrukt. Het grote voordeel daarvan is, dat de gebruiker van de uitgave nu met één oogopslag tekst en vertaling met elkaar kan vergelijken. Het nadeel is, dat zowel de facsimiletekst als de vertaling telkens onderbroken worden, wat tot gevolg heeft, dat er een minder fraaie bladspiegel ontstaat, wat dan nog geaccentueerd wordt door de minder gelukkige keuze van het soort papier.

Heeft men gekozen voor een herdruk van de dichtwerken in de redactie, de combinatie en de volgorde, waarin de dichter zelf zijn werk publiceerde, dan is het aanvaardbaar dat men de dichtwerken in facsimile uitgeeft. In dat geval moet de uitgave echter niet onderbroken worden door een vertaling. Een andere mogelijkheid

is het uitgeven van de dichtwerken in de strikt chronologische volgorde van ontstaan, in facsimile, opnieuw gezet, of beide vormen gecombineerd. De opzet die nu gekozen is heeft iets van een compromis tussen beide mogelijkheden, waarbij de vraag gesteld mag worden, of men op deze wijze

de dichter Grotius alle recht doet wedervaren. De gekozen vorm vervaagt toch wel enigszins de scherpe trekken van het beeld van Grotius' dichterlijke persoonlijkheid. Waarschijnlijk echter hebben overwegingen van praktische en zakelijke aard geleid tot deze opzet. Misschien zou een andere opzet beter geweest zijn, maar het is niet uitgesloten, dat de uitgave van de dichtwerken dan nog langer op zich had moeten laten wachten en dan zou het betere weer eens de vijand van het goede geworden zijn. Deze uitgave van de dichtwerken ontsluit nu het vaak moeilijk toegankelijke poëtische oeuvre van het genie Grotius en dat is een gelukwens aan het adres van de uitgever alleszins waard.

C.S.M.R.

In 1972 publiceerde mr. dr. Jan den Tex deel V van zijn *Oldenbarnevelt* (Groningen: H.D. Tjeenk Willink, 1972, viii + 209 blz., *f* 35. -). Het bevat stambomen, kaarten en register plus 19 bladzijden 'Aanvullingen en verbeteringen' met hier en daar een kort antwoord op uitgebrachte kritiek. Hiermee is dan een werk voltooid dat een monument mag heten en door alle lezers als zodanig wordt gewaardeerd. Het is een reden tot vreugde dat het in zijn verkorte Engelse gedaante (*Oldenbarnevelt*, 2 dln, Cambridge U.P., 1973) nu ook een belangrijke verschijning zal zijn op het forum van de internationale geschiedbeoefening. Voor wetenschappelijk gebruik zal men echter de Nederlandse uitgave moeten gebruiken. Alleen daar vindt men de *apparatus criticus* en het hele bijwerk dat wij nodig hebben. In dit deel verdient vooral het register grote lof.

E.H.K.

In de *Handelingen koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunsten van Mechelen*, LXXVI (1972) 151-181 zet A. Monballieu de publicatie verder van 'Documenten van het Mechelse schilders- en beeldsnijdersambacht. III. Het proces van de stoffeerders tegen de beeldsnijders' is op zichzelf slechts een van de talrijke conflicten die in de moderne tijden de verschillende ambachten over hun respectievelijke bevoegdheden hadden. De stukken daaromtrent leren echter heel wat over het bedrijf en over de verschillende vertegenwoordigers van de Mechelse kunstambachten bij het begin der zeventiende eeuw.

R.V.U.

Aan de hand van processtukken uit 1610 en 1612 in het Rijksarchief in Zeeland en het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage en van oudere gegevens uit het Gemeentearchief van Antwerpen werpt J. van Roey in 'De eerste reis van Middelburg naar West-Indië', *Mededelingen Marine Academie*, XXI (1969/70) 37-49 licht op een eerste tocht in 1595 ondernomen, om rechtstreeks handel te drijven met de Spaanse bezittingen in Amerika. Hierbij waren een Antwerps schipper, De Moucheron en een aantal andere Zuidnederlanders en Zeeuwen als medereders betrokken. Tezamen met de overige bijdragen bewijst dit artikel, dat het een goede zaak is dat de Belgische Marine Academie haar uitgave van de *Mededelingen* na een onderbreking heeft kunnen hervatten.

J.R.B.

Gerhard Kühn, ‘Ostfriesen und Niederländer in der Neugründung Glückstadt von 1620 bis 1652’, *Hansische Geschichtsblätter*, XC (1972) 81-83 wijst op het Nederlandse aandeel in de kortstondige welvaart van die als Deense concurrente tegen Hamburg gestichte nederzetting: ongeveer een derde van de ingeweken gezinnen, van wie de helft schippers, kwamen uit de Republiek.

J.A.V.H.

In toenemende mate krijgt in de buitenlandse maritieme geschiedschrijving de kaapvaart aandacht, met name die in de zeventiende eeuw. De omvang ervan in de verschillende oorlogen is meestal nog niet vastgesteld, evenmin als de economische invloeden op het zeehandelsverkeer. Onderzoek in deze vraagt vaak raadpleging van ander soort bronnen dan de gebruikelijke. Steekproeven in Nederlands materiaal leveren ook interessante gegevens op. De kaapvaart vanuit Vlaamse steden bedreven, werd de afgelopen decennia reeds vrij systematisch onderzocht. R. Baetens zet de uitkomsten hiervan bijeen in een belangwekkend artikel 'Organisatie en resultaten van de Vlaamse kaapvaart in de 17e eeuw', *Mededelingen Marine Academie*, XXI (1969/70) 89-125. Het artikel gaat in op de kaapvaart door particuliere reders bedreven, niet door oorlogsschepen. De grootste buit werd in de jaren 1626-48 behaald, waarbij Baetens de opbrengst uit Nederlandse prijzen, officieel bij de prijzengerechtshoven geregistreerd, op minstens 23 miljoen gulden vaststelt. Naast de Nederlanders leden ook de Franse grote verliezen, de Engelsen hoofdzakelijk in de oorlog van 1655-60. Duidelijk toont de auteur aan, dat in de tweede helft van de eeuw de omvang verminderde en dat daarbij het verlies van Duinkerken aan Frankrijk van grote betekenis was. Het artikel geeft verder bijzonderheden over de gang van zaken bij de uitgifte van kaperbrieven, de procedure bij het gerechtshof, de scheepstypen en enkele kapiteins en reders.

J.R.B.

Nicolaas van Geelkercken. Een Gelders kartograaf uit de zeventiende eeuw (Zutphen: De Walburg Pers, 1972, 30 blz.). De vereniging 'Vrienden van het Stedelijk Museum' te Zutphen heeft ter gelegenheid van haar tienjarig bestaan niet alleen de goede gedachte gehad een jubileum tentoonstelling te wijden aan Nicolaas van Geelkercken, Gelders provinciaal landmeter sedert 1630, en zijn zoons, maar heeft zijn rijk cartografisch werk ook geplaatst in het ruimer verband van zijn knap illustratief vermogen en temidden der technische middelen van zijn tijd (schaal, nauwkeurigheid). Naar verschillende delen van de Republiek werd hij geroepen voor cartografische arbeid; zijn wereldkaart (1618) werd in 1967 tentoongesteld, toen een internationaal congres over cartografie te Amsterdam bijeenkwam en is in de catalogus afgedrukt (nr. 51). De catalogus van de Zutphense tentoonstelling werd een keurig gedrukt boekje met niet minder dan een dozijn goede illustraties. In de beschrijving zijn enige foutjes geslopen: nr. 48, Gemma Frisius' uitgave is niet van 1633 maar van 1533; Van Geelkerckens kaarten werden opgenomen niet in een quarto editie van Ubbo Emmius' geschiedwerk, maar in de folio uitgave (1616).

E.H.W.

Naar aanleiding van de 'Allegorie op het beleg van Leuven in 1635. Een kopergravure van P. Franchoys', *Arca Lovaniensis. Jaarboek 1972 Vrienden Stedelijk Museum Leuven* (1972) 95-108 brengt J. Dauwe de historische en literaire achtergronden van dit beruchte wapenfeit in herinnering.

J.A.V.H.

Na die van Abraham Verhoeven waren 'De "Extraordinarisse Post-tijdinghen" van Willem Verdussen (1635-1695)', *Bijdragen tot de geschiedenis van Brabant*, LV (1972) 204-225, de tweede krant die te Antwerpen verscheen. Jan van Laerhoven

onderzoekt wie successievelijk het octrooi ervan heeft genoten, beschrijft uiterlijk en inhoud ervan, en deelt

gegevens mee over het financieel beleid, over de bronnen van informatie en over de overheidscontrole op het blad.
J.A.V.H.

A.W. van den Hurk, 'Berne op weg naar Spaans-Brabant 1640-1680', *Analecta Praemonstratensia*, XLVIII (1972) 243-290 (met elf bijlagen). Tijdens de Tachtigjarige Oorlog heeft de Norbertijnenabdij van Berne geen werkelijk conventueel leven gehad. Daarom werd na 1648 te Vilvoorde een soort steunpunt opgericht, maar de gemeenschap bleef voortdurend verscheurd tussen het apostolaatswerk in het Noorden en het geregeld kloosterleven in het Zuiden. Zelfs de tussenkomst der andere Brabantse abten bracht geen oplossing.
R.V.U.

Erik Duverger's 'Aantekeningen betreffende de tapijthandel van Daniël Fourment en van diens zoon en schoonzoon Peter Fourment en Peter van Hecke de Jonge', *Bijdragen tot de geschiedenis van Brabant*, LV (1972) 48-76 worden aangevuld met de uitgave van zestien notarisakten uit de jaren 1643-1659. Daaruit blijkt onder meer hoe Brusselse fabrikanten als schuldenaars afhankelijk waren van Rubens' schoonvader en zwagers.
J.A.V.H.

C. Avery schrijft over 'Francois Dieussart in the United Provinces and the Ambassador of Queen Christina' in het *Bulletin van het Rijksmuseum*, XIX (1971) 143-164. De beeldhouwer Dieussart († 1661) heeft veel vorstelijke personen uit zijn tijd geportretteerd onder andere de Oranjes, de keurvorsten van Brandenburg en de Palts, de koningen van Denemarken en Zweden. Het rijksmuseum verwierf van hem beelden van Pieter Spiering en zijn vrouw. Dit geeft de schrijver de gelegenheid in te gaan op de activiteiten van deze Zweedse ambassadeur in Den Haag, later thesaurier van de koningin maar ook kunstadviseur van Christina, kunsthandelaar en maecenas.
F.J.B.

W. Zondervan publiceerde in *Archief, het orgaan van de Oudheidkundige Vereniging de Graafschap* (1972) een 'Ooggetuige-verslag van de laatste dag van de belegering van Doesburg in 1672', van de hand van een van de officieren van het garnizoen Rudolf Frederik van Isselmuden uit het regiment van de kolonel van Ittersum. In hetzelfde tijdschrift bespreekt H.H.J. van Steenbergen 'Het rampjaar 1672 en Oost-Gelderland', *ibidem*, 58-71.
F.J.B.

M. Bourguignon heeft in *Annales de l'institut archéologique du Luxembourg. Arlon*, C (1969) 1-65, rond een biografie van 'Henri Henriquez, maître de forges et fermier général (1672-1730)' een soort genealogisch overzicht gehangen van de families Henriquez en aanverwante. Het gaat hier om een interessante levensschets van een belangrijk regeringsambtenaar, landjonker, financier en industrieel.
L.V.B.

Onder de titel ‘Fiscale bronnen voor de sociale en economische geschiedenis van het platteland’ gaf Herman Coppens ‘Een methodologische benadering van de belastingskohieren in het kwartier Antwerpen, 1686-1795’, *Bijdragen tot de geschiedenis van Brabant*,

LV (1972) 141-170. Die kohieren brengen de belangrijkste elementen van de agrarische economie, met name eigendom en gebruik van het land, veestapel, aantal trekdieren en mankracht, evenals het bedrijf van de niet-agrariërs onder ogen. Uiteraard geven zij geen waarborg van volledigheid, om reden van vrijstellingen, fraude of zorgeloosheid, maar vergelijking met andere bronnen laat de auteur over de grote meerderheid van de onderzochte gevallen gunstig over hun betrouwbaarheid concluderen. Vergelijking met volkstellingen geeft eveneens een zeer bevredigend resultaat met betrekking tot de waarde van de kohieren voor de historische demografie.

Het betoog werd in verkorte vorm opgenomen in *Economische geschiedenis België*, I, 45-59 onder de titel: 'Fiscaliteit en sociaal-economische structuren op het Antwerpse platteland (1696-1795). Een inleiding tot de problematiek van fiscale bronnen'.

J.A.V.H.

De geschiedenis van de transitohandel in de Zuidelijke Nederlanden is tot dusver weinig onderzocht geworden. De 'Bronnen voor de geschiedenis van de transitohandel en de transitowegen in de Oostenrijkse Nederlanden', die Leo van Buyten beschrijft na summier de ontwikkeling van de douane-, en speciaal de transitorechten te hebben voorgesteld, zijn niet alleen officiële bescheiden. Daarnaast leidde een onderzoek van koopmansarchieven te Nancy hem ertoe in het bijzonder 'De doorvoerhandel op Lorreinen' nader te beschouwen, waaraan in de achttiende eeuw grote betekenis werd gehecht als drempel naar Frankrijk. Zie: *Economische geschiedenis België*, I, 312-334.

J.A.V.H.

In 1718 maakte zich een zekere Radja Ketjil, die zich uitgaf voor de zoon van de laatste, in 1699 vermoorde vorst van Djohore uit het aloude vorstenhuis, met behulp van Minangkabauers meester van dat rijk, dat één der oudste bondgenoten van onze VOC was, die zich uit zuinigheidsoverwegingen neutraal hield. Leonard Y. Andaya gaat in een artikel 'Raja Kechil and the Minangkabau Conquest of Johor in 1718', *Journal of the Malaysian Branch. Royal Asiatic Society*, XLV (1972) 51-75 na aan de hand van inheemse verhalen, die van een Portugese en een Schotse zeekapitein en talrijke Nederlandse archiefstukken, wat er bekend is over Radja Ketjil en de bedoelde aangelegenheid. Hij concludeert, dat de man een Minangkabause avonturier was, beschermd door groten van die streek, die zijn bewering deed om aanhang te krijgen onder de Djohoorse adel, die weinig tevreden was met de vorst uit een nieuw geslacht.

W.Ph.C.

Tot nog toe heeft men vooral in theoretische zin geschreven over de crisis van 1720 en de zogenaamde windhandel in dat jaar, gevolgd door de onontkoombare krach. Een bescheiden poging om de gebeurtenissen kwantitatief te benaderen is gedaan door C.H. Slechte, 'Het aandeel van de Rotterdamse Regenten in de actie-handel van 1720', *Rotterdams Jaarboekje*, 7e reeks, VIII (1972) 206-262. De auteur, die in het *Rotterdams Jaarboekje* van 1970 een artikel schreef over een in 1720 gestichte assurantiemaatschappij (*BMGN*, LXXXVI, 271), beschikte over twee intekenregisters waarin vermeld staat voor welke bedragen de actionisten inschreven en welk bedrag werd toegewezen. Hij heeft zich beperkt tot degenen, die in het Rotterdamse

stadsbestuur zitting hebben gehad, te weten 79 van de in totaal 705 intekenaars. Van hen heeft de schrijver nagegaan of zij met hun stukken aan de actiehandel hebben meegedaan en er misschien door geruïneerd zijn geworden. De schrijver concludeert dat deze beperkte groep wel vaak actief heeft geparticipeerd, maar

geen grote financiële stroppen heeft geleden. Hij betwijfelt dan ook, met prof. Klein, of de crisis van 1720 wel zo desastreus is geweest voor de Nederlandse economie als wel eens beweerd is.

H.P.H.J.

J.Z. Kannegieter geeft in het *Maandblad Amstelodamum*, LIX (1972) 49-56 een verslag van de 'Hevige sterfte te Amsterdam in 1727'. Sterftecijfers uit verschillende bronnen worden vergeleken.

F.J.B.

S.A.C. Dudok van Heel behandelt in 'Wijbrand Hendriks en de behangselmakers Remmers', *Maandblad Amstelodamum*, LIX (1972) 102-109 de overgang van de fabricage van tapijten naar de vervaardiging van behangsel in het midden van de achttiende eeuw. Dezelfde schrijver publiceerde in *ibidem*, 151-163 'Jacob Cats e.a. als behangselschilders in de fabriek van Jan Hendrik Troost van Groenasdoelen'.

F.J.B.

A.G. Schulte beschrijft 'Het topografisch werk van Dirk Verrijk' in het *Bulletin van de Koninklijke Oudheidkundige Bond*, LXXI (1972) 94-128. Verrijk (1734-1786) werkte vooral tussen 1760 en 1770 en heeft ondermeer een schetsboek nagelaten met stads- en dorpsgezichten. Het betreffen voornamelijk schetsen van plaatsen, gelegen tussen Amsterdam en Brussel, speciaal in de baronie van Breda, en langs de weg van Brussel naar Parijs.

F.J.B.

Nieuwste geschiedenis

J. Martin, 'Nil-Saint-Vincent. Recensement de Nil-Saint-Vincent, Nil-Pierreux et Nil-Abbene effectué du 9 au 11 janvier 1755', *Wavriensia*, XXI (1972) 81-109 is de uitgave van deze bevolkingstelling met identificatie van alle personnages erin vermeld aan de hand der parochieregisters.

R.V.U.

E. Heupers vermeldt de interessantste 'Boerderij- en veldnamen te Soest omstreeks 1757', *Jaarboek Oud Utrecht* (1971) 67-87, thans bijna allemaal verdwenen door de uitbreiding van dit dorp, en probeert ze te verklaren. De bron hiervoor is een in 1757 aangelegde legger van het heemraadschap van de Soester Eemdijk. Een kaart ontbreekt.

L.V.T.

Op initiatief van de Oostenrijkse regering werden van 1759 tot 1794 uitvoerige tabellen uitgegeven, die nogal wat kritische problemen stellen. Mej. Greta Devos behandelt deze in haar bijdrage over 'Oostenrijkse douanestatistiek en de Oostendse handel in de tweede helft van de XVIIIe eeuw', *Economische geschiedenis België*,

I, 335-350. Aan de hand van twee voorbeelden, thee en ruwe zijde, kon zij de onvolledigheid van de Oostendse cijfers aantonen, en bepalen dat de over Oostende ingevoerde waren grotendeels naar Noord-Frankrijk werden doorgevoerd.

J.A.V.H.

In het Portugese tijdschrift *Studia*, XXXV (december 1972) 53-66 bespreekt R.P. Crowhurst ‘d'Estaing's Cruise in the Indian Ocean. A Landmark in privateering Voyages’. Zijn verschijning aan de westkust van Sumatra leverde de VOC in haar streven in de zevenjarige oorlog een strikte eenzijdigheid te bewaren in 1760 grote moeilijkheden op. Zij hield zich voornamelijk aan het struisvogelrecept voor dergelijke gevallen.

W.Ph.C.

Gerhard Adelmann, ‘Quellen zur Geschichte des belgischen Baumwollgewerbes beim Übergang von der vorindustriellen zur industriellen Zeit (1760-1815)’, *Economische geschiedenis België*, I, 127-144, gaat uit van de Oostenrijkse nijverheidsenquête van 1764 om een beeld van de Zuidnederlandse katoenindustrie aan de vooravond van de Industriële Revolutie te schetsen, bespreekt vervolgens de bronnen uit de Franse tijd, en wijdt aan de hand daarvan een kritisch onderzoek aan de ontwikkeling van de bedrijven en van hun techniek in die jaren. Uit de meegedeelde tabellen blijkt bijzonder duidelijk de groeiende voorsprong van Oost-Vlaanderen.

J.A.V.H.

Van de hand van M. Dorban verscheen een korte historisch-demografische mededeling in *Le pays gaumais*, XXXII/XXXIII (1971/2) 58-73 over ‘Le dénombrement du Luxembourg en 1766. Essai de critiques historique et statistique: le cas du décanat d'Yvoix-Carignan’. Ook de beroepsstructuur wordt belicht.

L.V.B.

R. de Herdt leverde een uitvoerige en waardevolle *Bijdrage tot de geschiedenis van de veeteelt in Vlaanderen*, *inzonderheid tot de geschiedenis van de rundveepest*, *1769-1785* (Leuven en Gent: Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 1970, xxiii + 138 blz., Publ. nr. XI), waar wij door omstandigheden nog geen melding konden van maken. De ziekte wordt vooreerst in een algemeen kader geplaatst. Over de vroegere epidemieën is slechts terloops sprake. De derde golf, die het onderwerp uitmaakt van de studie, was in de Oostenrijkse Nederlanden merkwaardig door de radicale manier waarop zij werd bestreden, met name door het dadelijk tegen vergoeding afslachten van alle dieren die besmet bleken, althans in de gebieden waar het vee op stal werd gehouden, speciaal het huidige Oost-Vlaanderen. In de weidegebieden daarentegen, waar de ziekte gemakkelijk overliep, werden de besmettingsvrije dorpen door militaire cordons afgezet. Daar de ondergeschikte besturen niet voldoende meewerkten, werd de bestrijding in 1772 volledig aan een provinciale jointe opgedragen. Daarop slaagde zij binnen korte tijd, met het gevolg dat de boeren, veel minder dan Van der Woude en Faber respectievelijk voor het Hollandse Noorderkwartier en voor Friesland bevonden, door de ‘plaag’ werden getroffen.

J.A.V.H.

P. Dekker, ‘De walvisvaarders uit noordelijk Noord-Holland van 1770-1803’, *West-Friesland Oud en Nieuw*, XL (1973) 29-90 geeft een belangrijke aanvulling op zijn eerder gerecenseerde grote boek (*BMGN*, LXXXVII (1972) 112-113). Hij had daarin weinig kunnen zeggen over de herkomst van het scheepsvolk bij gebrek

aan voldoende monsterrollen. Maar sindsdien heeft hij 213 bruikbare, volledige monsterrollen kunnen bestuderen en de resultaten daarvan worden in dit artikel neergelegd. Zo blijkt, welke overheersende positie de bevolking van Den Helder en Huisduinen in het laatst van de achttiende eeuw

innamen bij de Nederlandse walvisvaart; zuidelijker gelegen kustdorpen als Callantsoog bleven daarbij ver achter. Ook blijkt, dat de commandeurs hun scheepsvolk recruteerden uit hun plaats van inwoning, daarnaast dienden op de walvisvaarders grote aantallen matrozen uit Oldenburg en Munsterland. Waarschijnlijk is deze trek uit Duitsland naar de Hollandse havens om daar op walvisvaarders te monsteren, juist pas omstreeks 1770 goed op gang gekomen. Dekker publiceert in twee lange tabellen de namen van alle Noord-Hollandse schepelingen, die hij heeft kunnen achterhalen met de reizen, waaraan ze hebben deel genomen en levert een niet onbelangrijke bijdrage tot de sociale geschiedenis.

H.P.H.J.

M. Sadoun-Goupil, 'La correspondance de Claude-Louis Berthollet et Martinus Van Marum (1786-1805)', *Revue d'histoire des sciences et de leurs applications*, XXV (1972) 221-252, analyseert twintig brieven van Berthollet en dertien van Van Marum, bewaard in het archief van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Ze bevatten gegevens van persoonlijke aard, maar het gaat hoofdzakelijk om wetenschappelijke correspondentie.

M.D.V.

In *Bulletin de l' institut archéologique liégeois*, LXXXIII (1971) 1-174 (met 4 kaarten buiten tekst), behandelt J. Renard 'Vie et mort d'une industrie multiséculaire. La houillerie à Wandre. IIe partie: Le nouveau régime. La houillère de Wandre' (provincie Luik, ten noordoosten van de stad Luik). Het is een ietwat anekdotische, niet-kwantitatieve economische geschiedenis (1793-1950), die wel met een gevoel voor precisering geschreven werd, maar toch teleurstelt.

L.V.B.

De Franse overheersing in België maakte zich voor de geschiedschrijving verdienstelijk door haar grote belangstelling voor de economische statistiek. Een kritisch overzicht van wat deze opleverde, vindt men in de bijdrage van Hervé Hasquin, 'Aperçu sur quelques sources pour l'histoire des industries belges pendant la période française (1794-1815)', *Economische geschiedenis België*, I, 145-162.

J.A.V.H.

In 1795 kwam er in Stad en Lande geen wezenlijke verandering in het gewestelijk bestuur, evenmin als elders in de Nederlanden. Pas in 1798 werd het college van representanten van het volk van Stad en Lande omgezet in een intermediair administratief bestuur. Maar de verschillende nieuwe staatsregelingen maakten voortdurend wijzigingen in de gewestelijke besturen noodzakelijk. W.J. Formsma, *De archieven van de gewestelijke besturen in Groningen 1798-1814* (*1815*) (Groningen, 1972) geeft een zeer heldere inventaris voor deze ingewikkelde materie. Men herkent gemakkelijk de meesterhand van de oud-rijksarchivaris.

H.P.H.J.

J. Gadisseur stelt een wiskundige methode voor om de groei van de Belgische nijverheid te berekenen: ‘La production industrielle au XIXe siècle en Belgique: construction de l'indice’, *Economische geschiedenis België*, II, 79-96.

J.A.V.H.

E. Scholliers, ‘Remuneratiemodaliteiten bij loontrekkenden’, *Economische geschiedenis België*, II, 41-53, bespreekt de verschillende vormen van beloning, de afstand tussen geschoolde en ongeschoolde arbeiders, de lengte van de werkdag, bijkomende gratificaties en afhoudingen waarmee bij de lonenstudie met betrekking tot de nieuwe tijd dient rekening gehouden te worden.

J.A.V.H.

In het *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XIX (1972) 595-607 en 672-694 wijdt J. Verschaeren een artikel aan ‘De burgerwacht te Sint-Niklaas-Waas. Een historisch onderzoek naar het wezen van een grondwettelijke instelling in de 19e eeuw’. Opvolgster van de burgerwacht van het oude regiem, van de garde nationale (na 1806) en de garde bourgeoise (1815) van de Franse tijd, werd de schutterij tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden in het Zuiden ingericht in 1827. De Belgische revolutie van 1830 betekende het einde van die organisatie. Naar aanleiding van de gebeurtenissen te Brussel, werd op 29 augustus 1830 te Sint-Niklaas een burgerwacht gecreëerd, onder andere ook uit elementen van de afgeschafte schutterij. Telkens wanneer er een buitenlandse dreiging bestond, werd de wacht nieuw leven ingeblazen en werd haar vervallen organisatie bijgewerkt, namelijk in 1848 en 1870/1 (realisatie in 1897). Het is niet helemaal waar dat de wacht een gewapende burgerij was, bedoeld tegen het proletariaat; schr. ziet er vooral een element van zelfverdediging in. Als burgerlijke instelling met een militaire organisatie is de wacht zeer efficiënt gebleken als ordeverdedigster, die beter dan vreemde troepen op de hoogte was van de mentaliteit van haar stadsgenoten. De oorlogsomstandigheden van 1914 luidden de doodsklok over de instelling.

L.V.B.

L.C. van der Knoop beschrijft in ‘De rechtbank van Brielle 1811-1877’, *Hollandse Studiën*, III (1972) 171-190 het ontstaan, de werkzaamheden, de personele bezetting (met namenlijst) en opheffing van de arrondissementsrechtsbank. Een summiere vergelijking tussen de Brielse en de landelijke criminaliteit besluit het artikel. Sociale en economische gegevens zijn in het artikel niet verwerkt.

F.J.B.

M.G. Emies beschrijft in ‘De nooddruftige Thorbecke’, *Ons Amsterdam*, XXIV (1972) 202-208 aan de hand van de correspondentie de periode waarin de toekomstige staatsman wachtte op een benoeming tot hoogleraar. In hetzelfde tijdschrift vat dezelfde schrijver de muzikale belevenissen van Thorbecke in Amsterdam samen, *ibidem*, 231-235.

F.J.B.

R. Lis, ‘Revolte en repressie. De omwentelingsjaren 1830-31 te Antwerpen’, *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, III (1972) 333-365, betoogt dat de onderste bevolkingslagen in de Scheldestad gemakkelijk in beweging kwamen omdat de sociale situatie in 1829 - 1830 uitermate kritiek was; velen waren op de rand van het bestaansminimum gebracht. De paupers schaarden zich eind 1830 enthousiast achter de Brusselse demagogen. De verandering van het politieke regime loste de sociale ellende echter niet op. Orde en rust bleven in de aanvang van 1831 dan ook bestendig

bedreigd, zodat de overheid, om erger te voorkomen, op brede schaal tot tewerkstelling overging. Eind maart ontluchtten zich de gemoederen niettemin in een plundertocht tegen orangisten. De burgerij slaagde er nochtans in, dank zij de militaire overheid het ‘gepeupel’ te intimi-

deren. De eerste weken van april heerste in de stad een ware terreur. Het repressieapparaat bleek efficiënt en bovendien werd de openbare onderstand uitgebreid. De tiendaagse veldtocht en de constante dreiging van een nieuw bombardement door Chassé zijn 'een welkom afleidingsmaneuver' geweest. Uiteindelijk werden de resterende werklozen door het stadsbestuur aan het Bureel van Weldadigheid overgedragen, wat hun afhankelijkheid vergrootte en de kansen op combattief optreden verminderde. In 1830-1831 blijkt in feite van een bewust arbeidersoproer geen sprake te zijn geweest en van bewust gestelde politieke eisen evenmin. De ongeordende volksmassa kon door de burgerij worden gemanipuleerd.
M.D.V.

Over de 'Belgische handelspolitiek, 1830-1865' gaf Jean-Pierre van der Meiren een bondig 'Bronnenoverzicht', *Economische geschiedenis België*, I, 351-356.
J.A.V.H.

Priester D. de Haerne speelde niet alleen een belangrijke rol in de Belgische politiek vanaf de revolutie van 1830 tot zijn dood in 1890, maar heeft ook veel geschreven over allerlei onderwerpen en is als een pionier opgetreden met betrekking tot het onderwijs aan blinden en doofstommen. B. Janssens de Bisthoven heeft de 'Bibliografie van D. de Haerne', met inbegrip van honderden krantenartikels, verzameld in: *Handelingen Société d'Emulation te Brugge*, CIX (1972) 92-122.
J.A.V.H.

H. Gaus, 'Achter de schermen van het unionisme', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, III (1972) 367-384, betoogt dat het einde van het unionisme - in het artikel niet precies omschreven, maar op te vatten als het pragmatische samengaan van katholieken en liberalen - niet moet worden toegeschreven aan het wegvallen van het verdrag der vierentwintig artikelen, maar wel, of althans mede, aan de ontwikkeling van de binnenlandse verhoudingen. Men zal begrip hebben voor een zoeken in die richting, waarbij ook kan worden aangestipt dat de Belgisch-Nederlandse verhoudingen eigenlijk reeds sedert 1834 waren gestabiliseerd.

De hypothese die de auteur dan formuleert, blijkt echter een geforceerde theoretische constructie te zijn. Naar verluidt waren de katholieken, meer bepaald de bisschoppen, verantwoordelijk voor de breuk. De veroordeling van de vrijmetselarij, eind 1837, was een desavouering van het liberale gedachtengoed, waardoor aan de liberaal-katholieken een keuze werd opgedrongen. Het kordate optreden naar de mennaisiaanse basis toe was noodzakelijk omdat het episcopaat zelf een politieke macht wilde vormen; met succes de verkiezingen beïnvloeden vereiste gezag over de lagere clerus. Toen de bisschoppen dit voldoende groot achtten, hebben ze de liberalen afgeduwd: het 'unionisme uit noodzaak' moest niet meer worden gehandhaafd.

Uit het recente boek van E. Lamberts is echter gebleken dat in de bisdommen Gent en Brugge de oppositie in eigen rangen eind 1837 niet bedwongen was, terwijl te Gent de liberaal-katholieken zelf het initiatief namen tot de bisschoppelijke veroordeling van de vrijmetselarij. Het valt overigens nog altijd niet te zeggen, wat de mennaisiaanse stroming onder de clerus in het land precies heeft betekend; buiten de bisdommen Gent, Brugge en Doornik schijnt ze eerder zwak te zijn geweest. Of

anderdeels de bisschoppen zich eind 1837-begin 1838 ten aanzien van de liberalen sterk genoeg voelden om hen een duwtje te geven, kan sterk betwijfeld worden. Het ziet er veeleer naar uit, dat ze zich minder sterk

voelden worden, wat tot pogingen om zich via de pers te laten gelden aanleiding heeft gegeven. Tenslotte gaat de auteur ervan uit dat het episcopaat bewust een politieke macht wilde opbouwen, maar dat wordt niet bewezen. Sterckx wilde met de regering zeker niet hand in hand gaan. Men ziet overigens niet in, waarop de voorstelling steunt dat de legale, via de verkiezingen verworven macht overwegend in liberale handen was, terwijl de katholieken meer op de illegale waren aangewezen. Het is toch wel andersom? Op het nationale vlak valt het politieke overwicht van de katholieken gedurende de jaren 1834-1840 niet te betwisten.

M.D.V.

De Belgische grondwet van 1831 gaf aan instellingen als de gemeenteraden het recht om bij koning of parlement petities in te dienen. In hoever ze daarvan gebruik hebben gemaakt, en met welke oogmerken en resultaten, wordt voor de aangegeven jaren onderzocht door E. Witte, 'The Urban Petitioning Campaigns of 1837-1838 and early 1841', *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, III (1972) 385-404. Hoewel de gemeenteraden zich volgens de gemeentewet van 1836 alleen met lokale aangelegenheden mochten inlaten, hebben zij als drukkingsgroep de nationale politiek willen beïnvloeden. Het ging meer bepaald om liberale initiatieven, gericht tegen het katholieke overwicht op landelijk vlak.

M.D.V.

Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis, XLII (november 1972) bevat een zeer gedocumenteerd artikel van Jacques Giele over 'Het ontstaan van de typografen-vakorganisatie in Nederland (1837-1869)'. Deze bijdrage is van groot belang voor de kennis van de geschiedenis der aaneensluiting van deze eerste groep georganiseerde werklieden in Nederland (in 1866 kwam de Algemene Nederlandse Typografen Bond tot stand). Daisy Devreese wijdt een herdenkingsartikel aan J. Dhondt. In *ibidem*, XLIII (mei 1973) is een artikel geplaatst van J.M. Welcker over J.C.Ph.H. Methöfer (1863-1933), vroeg anarchist uit de Domela-tijd, administrateur van de coöperatie Volharding te Den Haag, die later mede een belangrijke rol speelde in de Vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit (door Van Eeden in 1901 opgericht). T. van der Wal verweert zich uitvoerig tegen de door Johan Frieswijk in *ibidem*, XLI geleverde scherpe kritiek op zijn boek *Een kwart eeuw arbeidersbeweging in Friesland*.

A.F.M

De ere-consul van België in de Braziliaanse havenstad Bahia, Arnold Wildberger, heeft in *Fatos e reminiscências em tôrno à história do consulado da Bélgica na Bahia* (*1837-1971*) (Salvador da Bahia, 1971, 289 blz.), een originele en pittoreske zij het soms ietwat te persoonlijke bijdrage geleverd voor een nieuwe geschiedenis van de Belgische diplomatie. Zijn monografie biedt naast de lijst en de biografieën van de consuls van België te Bahia ook heel wat gegevens over de Belgische kolonie aldaar, het bezoek van Belgische schepen en personaliteiten, de weerklank in Brazilië van Belgische gebeurtenissen en ook over de Belgische ambassadeurs te Rio de Janeiro.

E.S.

In *Charles Van Lede e a colonizacão Belga em S. Catarina*, *Blumenau em Cadernos* (Blumenau, 1972, 38 blz.), verhaalt Carlos Ficker de perikelen, voornamelijk betreffende het betwiste grondbezit, van de Belgische kolonisten die zich in 1844 in de Braziliaanse

provincie Santa Catarina gevestigd hadden op aanzetten van de Brugse ingenieur en ondernemer Charles van Lede. Hij steunt zich daarbij hoofdzakelijk op documenten, verkregen via het ministerie van buitenlandse zaken te Brussel.

E.S.

In 'Burgerzin en wetenschap; een eerste aanzet tot milieubeheer in Utrecht', *Jaarboek Oud Utrecht* (1972) 164-187 behandelt C. Offringa de na 1850 ontwakende burgerzin, zich uitend in het besef dat voor emancipatie van de volksklassen allereerst betere gezondheidszorg nodig was. De medici die zich hiervoor inspanden, werden gestimuleerd vanuit de crisis om hun beroep die mede door de cholera-epidemieën veroorzaakt was. Al hadden zij in het vóórbacillaire tijdvak geen juist inzicht in het ontstaan van zo'n epidemie, toch had dat het goede resultaat dat de op G.J. Mulders initiatief in 1855 ingestelde gezondheidscommissie zich inspande voor verbetering van hygiëne en slechte woningtoestanden, die Utrechts oude faam van gezonde woonplaats door de na 1840 ontstane huisvestingsproblemen deerlijk hadden aangetast. De 'kritische' dokter Broers maakte deze commissie tot het actiefste in het land en zorgde dat bij de zware epidemie van 1866 ondanks het gemeentebestuur de nodige maatregelen in Utrecht genomen werden. Snellen is na hem de stimulator voor sanering en waterleiding geweest.

L.V.T.

Aan de (Franstalige) Brusselse Universiteit wordt sinds enige jaren gewerkt aan de geschiedenis van de provinciale en gemeentelijke financiën in België (zie *BMGN*, LXXXVII (1972) 453). De opzet van het project wordt toegelicht door mevr. Anne van Neck en Charles-M. Dubois, 'Les sources de l'histoire financière des provinces et des communes belges, 1856-1956: Problèmes méthodologiques', *Economische geschiedenis België*, I, 35-44.

J.A.V.H.

S. de Coster, 'La naissance et le développement du Lycée E. Jacqmain', *Cahiers Bruxellois*, XV-XVI (1970-1971) 347-375 schetst de evolutie van het middelbaar leken-onderwijs voor meisjes te Brussel vanaf 1864. Het lyceum werd in 1922 gesticht, nadat reeds door de gemeente Schaarbeek in 1917 een dergelijke school was opgericht.

R.V.U.

J. Leblico, 'Une affaire de contrefaçon littéraire à Bruxelles. Henne et Wauters contre Guérard et consorts (1864-1866)', *Cahiers Bruxellois*, XV-XVI (1970-1971) 346-389. De Fransman A. Guérard liet in 1864 een werk op 1000 exemplaren verschijnen over Brabantse en Brusselse geschiedenis. In feite was het een aangepaste copie van de bekende geschiedenis van Henne en Wauters.

R.V.U.

J. Bovesse publiceert 'Notes sur l'histoire du cercle catholique de Namur (1865-1921)', *Annales de la société archéologique de Namur*, LVI (1972) 275-345, een anekdotisch verhaal van de 'externe' geschiedenis van de vereniging. De hoognodige schets van

de politieke en ideologische achtergronden ontbreekt spijtig genoeg. De waarde van deze bijdrage ligt onder andere in de uitgave van de ledenlijst van 1883.

L.V.B.

De strekking van het artikel van J.M. Welcker, ‘Ferdinand Domela Nieuwenhuis en de revolutie’, *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, II,I (1972) 271-284, is mij niet erg duidelijk. Het belicht de visie van de bekende Nederlandse socialist op de Commune, alsmede zijn bekommernis om het karakter van de maatregelen die, tot grondvesting van een socialistische maatschappij, moesten worden genomen nadat het volk aan de macht was gekomen.

M.D.V.

Dat de verhouding tussen academische overheid en studenten in de loop der jaren enige wijziging heeft ondergaan, hoeft geen betoog. Een aanloop tot de studie daarvan, wat de Rijksuniversiteit te Gent betreft, is de door K. de Clerck bezorgde kleine bloemlezing *Gentse rectoren tot hun studenten. Een bundel toespraken verzameld en ingeleid*. Werken uitgegeven door het rectoraat van de Rijksuniversiteit te Gent, 30; (Gent, 1972, 50 blz.), waarin de meeste rectoren uit de laatste honderd jaar even aan het woord komen.

M.D.V.

Wat Gezelle in *De Vryheid* publiceerde, wordt anderdeels uitgegeven door J. de Cuyper, ‘Guido Gezelle en “De Vryheid” 1873-1874’, *Verslagen en mededelingen van De Leiegouw*, XIV (1972) 355-391. Deze aflevering is overigens geheel aan Gezelle gewijd. Op zijn optreden als leider van een patronaat wordt er licht geworpen door J.P. Couttenier, ‘De handschriften W. Peel’, *ibidem*, 273-304. Nieuwe gegevens voor een sociologische benadering van Gezelles relatie met de *Cathrientjes*.

M.D.V.

Gezelles journalistieke bedrijvigheid tijdens de eerste jaren van zijn Kortrijkse periode werd door J. Boets reeds toegelicht: zie *BMGN*, LXXXVII (1972) 302. Dezelfde auteur publiceert thans, ingeleid en geannoteerd, *Gezelles Cortracena* (Teksten en studiën uitgegeven door het Centrum voor Gezellestudie bij de Universitaire Faculteiten St.-Ignatius te Antwerpen, III; Antwerpen-Utrecht: De Nederlandsche Boekhandel, 1972, 395 BF), dat is de tekst van eenenveertig bijdragen die Gezelle in 1880 in de *Gazette van Kortrijk* liet verschijnen. Ze maakten er een vaste rubriek uit, onder de titel ‘Onze Lieve Vrouw kerke tot (of te) Kortrijk’. Ze brengen andermaal het bewijs van Gezelles veelzijdige belangstelling en ontwikkeling. De uitgever beschouwt ze bovendien als de rechtstreekse voorbereiding van en de aanleiding tot de *Loquela*. Afgezien van de informatie die ze bieden op verschillende terreinen, zijn ze van belang voor de kennis van Gezelle als taalkundige, als mens en als journalist.

M.D.V.

De bijdrage die in het *Jaarboek Oud Utrecht* (1972) 188-213 gewijd is aan ‘Utrecht in de twintigste eeuw’, van de hand van R. Blijstra, kan als vervolg op de artikelen over de twaalfde en zeventiende eeuw gelezen worden. Hij schetst en evalueert namelijk de stedebouwkundige ontwikkelingen, die afgezien van de aanleg van nieuwe wijken, in onze tijd het karakter van de binnenstad op onherstelbare wijze dreigen aan te tasten.

L.V.T.

H. van Werveke, ‘Karl Lamprecht et Henri Pirenne’, *Handelingen koninklijke commissie voor geschiedenis*, CXXXVIII (1972) 39-60. Ook door recente studies kent men de nauwe

banden tussen Pirenne en Lamprecht. Passages (in bijlage uitgegeven) in het intiem dagboek van Paul Fredericq (bewaard in de Universiteitsbibliotheek Gent) laten echter toe de tijdens de laatste weken vóór de dood van Lamprecht (10 mei 1915) sterk verkoelde relaties tussen beide geleerden juister te zien en beter te begrijpen. Op 6 april schenen de Belgische en de Duitse historicus ondanks alles nog bevriend. Een maand later heeft Lamprecht, duidelijk in uitvoering van een regeringsplan, de Belgische intellectuelen en speciaal Guillaume Des Marez voor een soort van collaboratie trachten te winnen.

R.V.U.

De Société Générale de Belgique wachtte tot het begin van onze eeuw om, met de stichting van de Banque Sino-Belge (1902), de latere Banque Belge pour l'Etranger, aan buitenlandse expansie te doen. Aanvankelijk ging de belangstelling vooral naar overzee, na Wereldoorlog I, toen die zaken een krachtige impuls kregen, speciaal naar Centraal- en Oost-Europa. De crisis van de dertiger jaren dwong tot een grondige heroriëntering. Aldus de hoofdlijnen van het artikel van mevr. Ginette Kurgan-Van Hentenrijk, ‘Les activités bancaires de la Société Générale de Belgique à l'étranger de 1900 à 1935’, *Economische geschiedenis België*, I, 61-71.

J.A.V.H.

G.J. Mentink doet in *Bijdragen en mededelingen van Gelre*, LXVI (1972) 189-196 een mededeling over het ‘Rumoer rond de benoeming van Mr. A.C. Bondam tot rijksarchivaris in Gelderland in 1905’. De rol van Kuyper, die Sloet, de eerste op de voordracht, te oud vond en Fruin te ambitieus wordt in dit artikel belicht.

F.J.B.

Uitgaande van de pluraliteit der Katholieke Partij in België, belicht Ph. Defossez, ‘Jeune droite et vieille droite avant le congrès catholique de 1909’, *Revue belge d'histoire contemporaine*, III (1972) 285-332, de pogingen die vóór en na 1900 van christen-democratische zijde werden ondernomen om de interne verhouding met de conservatieven te regelen. Een algemeen katholiek congres leek daartoe aangewezen. Dit plan heeft Woeste sedert 1898 herhaaldelijk weten te dwarsbomen. Het won echter ook voorstanders in de conservatieve gelederen, terwijl die van de democraten geleidelijk in sterkte en in politiek belang toenamen. Uiteindelijk zou de stellingname tegenover Mercier, die in 1906 aartsbisschop van Mechelen werd, de doorslag geven. Het congres werd tegen 1907 gepland. Dat het uiteindelijk nog 1909 is geworden, valt aan toevallige oorzaken toe te schrijven.

M.D.V.

Wij mogen blij zijn dat J.B. van Hall, bibliothecaris van het Vredespaleis, de nestor van onze parlementaire geschiedschrijving ertoe heeft weten te brengen een tachtigtal artikelen uit vijfenvijftig jaar journalistieke werkzaamheid te bundelen: E. van Raalte, *Gezien*, *gehoord... geschreven. Tussen 1916 en 1972* (Zwolle: Tjeenk Willink, 1972, 285 blz.). De NRC-lezer zal erin terugvinden artikelen die aan actuele gebeurtenissen precedenten toevoegden, of die met behulp van voorbeelden uit het verleden uitspraken in het parlement kritiseerden of ondersteunden. Behalve van deze levende staatsinrichting, kunnen wij kennis nemen van beschouwingen en herinneringen die

overal verspreid in allerlei andere Nederlandse bladen hebben gestaan. Er is een indeling gemaakt in de rubrieken staatsrecht, volkenrecht en geschiedenis, maar de grenzen zijn zo vaag, dat de bundel in zijn geheel genoegen verschaft aan ieder die interesse heeft in één van deze gebieden. Anno-

taties verlenen de onwetende entree of melden de afloop van een ‘geval’. Voor wie Van Raalte slechts kent als schrijver over de Staten-Generaal, troonredes, staatshoofden en ministers, zij vermeld dat in deze bundel zijn blik zich richt tot ver over onze grenzen.

J.J.H.

Een literaire bron van betekenis betreffende de Frontbeweging tijdens de Eerste Wereldoorlog is de door Jozef Simons in 1922-1923 geschreven oorlogsroman *Eer Vlaanderen vergaat*. In de Vlaamse literatuurgeschiedenis werd er niettemin weinig aandacht aan besteed. Een analyse en een interpretatie geeft R. Bosselaers, ‘Eer Vlaanderen vergaat’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXI (1972) 65-90, van belang omdat de schrijver met Jozef Simons lange tijd contact heeft gehad. Inmiddels heeft een ander getuige reeds commentaar uitgebracht: W. Hermans, ‘Eer Vlaanderen vergaat’, *ibidem*, 241-244.

M.D.V.

Valéry Janssens vat in een bevattelijk verhaal de hoofdlijnen samen van het verloop van ‘De inflatie na de Eerste Wereldoorlog en de stabilisatie van de Belgische frank’ uit 1926 in *Economische geschiedenis België*, I, 73-90. Men kan er enige staaltjes in lezen van de volslagen bevreemding waarmee de politieke en zelfs de financiële leiders van die jaren de monetaire problemen tegemoet traden.

J.A.V.H.

A.M. Wegnez, ‘La défense de la Belgique à la frontière. L' avis d'une population directement menacée’, *Revue belge d'histoire contemporaine*, III (1972) 241-269, beschrijft welke de stellingname is geweest van de liberale, katholieke en socialistische milieus te Luik ten aanzien van het probleem van de landsverdediging gedurende de jaren 1933-1936. De aldaar aanwezige opvatting, dat de verdediging aan de oostgrens zelf moest worden georganiseerd, heeft op nationaal vlak weinig invloed gehad.

M.D.V.

José Gotovitch geeft een geslaagd ‘Beeld van de klandestiene pers in 1940’, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, II (1972) 223-267. De 95 uit dat jaar bekende sluikbladen worden zowel onder oogpunt van vorm als van inhoud beschreven. 36 ervan verschenen in Brussel, en nog 33 in Henegouwen of Luik, slechts 7 in het Nederlands, en 9 waren tweetalig, terwijl de Vlaamse provinciën er 17 leverden. Hoogtepunten van eerste publikatie waren de nationale feestdagen van 21 juli en 11 november. Tweederde verdween vóór 1943. Zij ontstonden in heel verschillende milieu's, en slechts een minderheid kwam voor een partij-ideologie op. Verder wordt op grondige wijze aan content-analyse gedaan: centraal staat de gedachte dat de oorlog niet ten einde is, en de afkeer tegen de bezetter en zijn collaborateurs.

J.A.V.H.

J. Wynants jr., ‘Het gemeentebestuur te Verviers in 1940-1941’, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, II (1972) 269-303, verhaalt de strubbelingen die de Duitse en collaborerende politiek teweegbracht met haar besluit

de zittende magistraten te vervangen door Nieuwe Orde-figuren, en de houding van een zulkaardige burgemeester in een middelgrote Waalse stad.

J.A.V.H.

In het *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XIX (1972) 717-730 publiceert G. Hautecler 'Statistiques au sujet des évasions réussies de prisonniers de guerre belges en 1940-1945'. 768 soldaten ontsnapten uit de Duitse krijgsgevangenkampen; 270 van hen hebben de strijd voortgezet in de verzetsbeweging.

L.V.B.

Naar zijn stijl te oordelen is J. Dujardin blijkbaar geen historicus van opleiding. Zijn artikel over 'De Belgische Nationale Beweging. Aktiviteiten inzake inlichting en aktie (1941-februari 1944)', *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, II (1972) 115-185 is opgesteld in een vorm die eerder in de literatuur voor liefhebbers van spionnageverhalen dan in een historisch tijdschrift gebruikelijk is. Het is bekend dat het Belgisch centrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog beheerd wordt door een commissie, samengesteld uit geschiedkundigen enerzijds en uit leden van het verzet anderzijds. Schr. behoort blijkbaar tot die laatste categorie, en heeft de beschreven gebeurtenissen mee beleefd. Hij heeft er duidelijk de smaak voor geheimdoenerij uit overgehouden, zoals blijkt uit de overvloedige verwijzingen naar personen alleen met voorletters, terwijl zij soms op een andere plaats in een documentair citaat met hun volle naam figureren, velen ongetwijfeld na dertig jaar overleden zijn, en ook voor de overlevenden na zo lange tijd geen bezwaar meer kan bestaan tegen identificatie. Waarschijnlijk was deze ook mogelijk met betrekking tot anderen die alleen onder schuilnaam worden voorgesteld. Overigens is het hele verhaal erg stuntelig opgebouwd. Het onderwerp verdiende beter.

Dat is ongelukkig niet de enige kritiek die wij hier uit te brengen hebben. Het is ongetwijfeld lofwaardig dat het centrum zich de moeite getroost zijn *Bijdragen* in de twee landstalen uit te geven, en dus in het Frans gestelde stukken te doen vertalen. Dit behoort dan echter in een minder gebrekkige taal te gebeuren dan voor onderhavig stuk werd geschreven. En wat van kritisch-methodisch standpunt helemaal niet door de beugel kan, is dat de oorspronkelijk in het Frans gestelde bronnen, waarmee het betoog gestadig wordt doorspekt, gewoonweg mede werden vertaald.

Een deel van de in het artikel van Dujardin behandelde gebeurtenissen en personen vindt men terug bij J. Fosty, 'De Belgische netten in Frankrijk. Essay over de geschiedenis van de Belgische Aktie- en Inlichtingsdiensten in Frankrijk gedurende de Tweede Wereldoorlog', *ibidem*, 187-222, waarvan de titel in zijn vertaalde vorm ook weer niet erg correct klinkt. Bedoeld is vooreerst de Belgisch-Franse samenwerking in het licht te stellen met betrekking tot de vlucht van verzetslieden, geallieerde militairen, enz. uit België naar Engeland. Anderzijds ook greep heel wat clandestien luchtverkeer tussen beide landen plaats door landingen of dropping in verlaten plaatsen, die dunbevolkte Franse streken beter dan het dichtbevolkte België boden. Het aantal Fransen die daarbij werden betrokken zou minstens 4000 hebben bedragen. Schr. besluit met een mededeling over de voorhanden bronnen en over hun waarde.

J.A.V.H.

De gedwongen tewerkstelling van arbeiders in Duitsland, en de zedelijke verwording waaraan zij daar waren blootgesteld, bekommerde uiteraard de leiders van de Katholieke Arbeidersjeugd. Daaraan had 'De klandestiene K.A.J. in Duitsland

(1942-1944)' haar ontstaan te danken, die door F. Selleslach wordt beschreven in: *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, II (1972) 87-114. Zij begon in verspreide orde, op initiatief van enige ijverige leden, maar vanaf maart 1943 werd de actie gecoördineerd, zowel van-

wege de leiding van de beweging te Brussel als in Duitsland zelf door het optreden van een centrale leiding. In oktober 1943 telde zij een tachtigtal afdelingen, gegroepeerd in vijfentwintig gewesten, waarvan de namen van de verantwoordelijken worden meegeteld. De KAJ kwam kort daarop in conflict met de actie van collaborateurs in de arbeiderskampen, en werd vanaf april 1944 door de Gestapo verontrust. In de zomer daarop sneden bemoeilijkte verbindingen in Duitsland zelf en de bevrijding van België de contacten, zowel onderling als met de Brusselse leiding, vrijwel geheel af.

J.A.V.H.

De vierde aflevering van *Militaria. Tijdskrif vir militêre geskiedenis*, IV (1972) is vrijwel geheel gevuld met een artikel van J. Ploeger, ‘Nederlandse springbokke. 'n bydrae tot die geskiedenis van die Koninklyke Nederlandse Brigade Prinses Irene’. Uitgaande van de papieren van kolonel F. Looring van Beeck vindt men hier uitvoerig en met allerlei onverwachte bijzonderheden incluis (de in Engeland aankomende aspirant-militairen hadden onvoldoende papieren bij zich en werden met hun officieren als ongewenste vreemdelingen ingerekend!) beschreven, hoe het Nederlandse dienstplichtigen of vrijwilligers, in Zuid-Afrika wonend, in de oorlog verging; van de ongeveer 600 man sneuvelden er 91.

W.Ph.C.

Naamlijst van medewerkers/sters

J. Aalbers, Van Gendtlaan 14, Woudenberg
F.J. Bakker, P.J. Troelstralaan 102, Groningen
H. Baudet, Kamplaan 5, Groningen
J.R. Bruijn, Prinses Irenelaan 54, Oegstgeest
L. van Buyten, p.a. Leopoldstraat 22, 3000 Leuven
M. Cloet, Brabançonnestraat 86, 3000 Leuven
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, Bilthoven
J. Erkelens, Casuarisstraat 16, Den Haag
J. Everaert, Vogelenzang 21, 9620 Zottegem/Grotenberge
C.J.A. Genders, Pastoor Schelstraeteweg 19, Nijmegen
J.A. van Houtte, p.a. Leopoldstraat 22, 3000 Leuven
J.J. Huizinga, Willem de Zwijgerstraat 10, Harlingen
F. Hijszeler, Turfsingel 7a, Groningen
H.P.H. Jansen, Groenendaal 45, Groningen
G. Janssens, Van Maerlantstraat 7, B 2000 Antwerpen
O.J. de Jong, Buziaustraat 24, Amsterdam
J.A. de Jonge, Watercirkel 330, Amstelveen
A.G. Jongkees, De Hullen 10, Annen
C. Koeman, Park Arenberg 71, De Bilt
J.C. Kort, p.a. Bleyenburg 7, Den Haag
E.H. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
J.A. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
A.F. Mellink, Abr. Kuyperlaan 98, Groningen
G.J. Meijer, Nieuwe Kerkstraat 8, Vlaardingen
G.M. de Meyer, Wilhelminalaan 6, Schalkhaar
C. Offringa, Karel Doormanlaan 204, Utrecht
G.N. van der Plaat, Karel Doormanlaan 190, Utrecht
C.S.M. Rademaker, Van Ostadestraat 270, Amsterdam
H. Sarfatij, Muurhuizen 209, Amersfoort
I. Schöffer, Aart van Neslaan 329, Oegstgeest
J.W. Schulte Nordholt, Groot Hoefijzerlaan 32a, Wassenaar
G.J. Schutte, Comeniushof 43, Hilversum

B.H. Slicher van Bath, Gen. Foulkesweg 113, Wageningen
E. Stols, L. Mettewielaan 75 M 23, 1080 Brussel
L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht
Th. van Tijn, Van Wulfenlaan 31, Laren (NH)
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, 3030 Heverlee
M. de Vroede, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode
E.H. Waterbolk, Rijksstraatweg 98g, Haren
J.M. Welcker, Roemer Visscherstraat 21 II, Amsterdam
A.W. Willemsen, Victor Hugoplantsoen 8 III, Utrecht
P.J. van Winter, Noorderhaven 15, Groningen
A.V.N. van Woerden, Albert Schweitzerlaan 9, Castricum
H.H. Zwager †

De auteurs

H. Baudet (1919) is hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen.

L. van Buyten (1939) is werkleider bij het departement geschiedenis, afdeling Nieuwe Tijd, van de Katholieke Universiteit te Leuven en adviseur voor de reorganisatie van het Leuvens Stadsarchief.

J. Erkelens (1939) is in dienst van ZWO werkzaam voor de Commissie Bronnenpublikaties betreffende de geschiedenis van Nederlands-Indië.

G. Janssens (1948) is aspirant van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek, verbonden aan het departement geschiedenis, afdeling Nieuwe Tijd, van de Katholieke Universiteit te Leuven.

G.M. de Meyer (1923) is wetenschappelijk hoofdmedewerkster bij het instituut voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

C. Offringa (1926) is wetenschappelijk hoofdmedewerker bij de Rijksuniversiteit te Utrecht, belast met het onderwijs in de historiografie en problematiek der geschiedenis.

Th. van Tijn (1927) is hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Mededeling

Het Nederlands Historisch Genootschap houdt op vrijdag 25 oktober 1974 een algemene ledenvergadering en daarbij aansluitend een congres op vrijdagavond en zaterdag. G.C. Gibbs spreekt 's morgens over *Some Intellectual and Political Influences of the Huguenot Emigrés in the United Provinces c. 1680-1730*. De middagvoordracht van prof. dr. M.C. Brands over *Het verkeerde verleden. Typen van historische interesse* is tevens de inleiding op het congres dat als thema heeft: *Aard en functie van historische kennis*. Sprekers zijn (in deze volgorde): dr. H. Gaus, *Functionele kenteringen in de opvattingen van historici over de zin en het nut van hun wetenschap*; prof. dr. D.J. Roorda, *Geschiedenis in de Nederlandse school*; prof. dr. A.G. Weiler, *Waardebetrokkenheid en waardeoordeel in de geschiedwetenschap*; prof. dr. Y.S. Brenner, *Looking into the Seeds of Time. A Development Economist's View of History*; prof. dr. H. Daalder, *Moderne politieke wetenschap en het nut van de geschiedenis*.

De algemene ledenvergadering wordt gehouden in het Beatrixgebouw van de Koninklijke Nederlandse Jaarbeurs te Utrecht. Het congres, dat wordt voorgezeten door prof. dr. Th. van Tijn, begint na afloop van de huishoudelijke vergadering in het Evert Kupersoord te Amersfoort. De congreskosten bedragen *f* 45. - logies en maaltijden inbegrepen (kamer met douche en toilet *f* 55. -; prijswijzigingen voorbehouden). De leden van het Nederlands Historisch Genootschap zullen nader bericht ontvangen. Andere belangstellenden kunnen zich voorlopig aanmelden bij het secretariaat van het Nederlands Historisch Genootschap, Alexander Numankade 199, Utrecht, tel. (030) 714135.

De feodale maatschappij der middeleeuwen*

C. van de Kieft

Bij de huidige stand der mediëvistiek een lezing houden over de feodaliteit of de feodale maatschappij der middeleeuwen behoeft een nadere verklaring. Weinig onderwerpen der middeleeuwse geschiedenis, immers, zijn zo grondig bestudeerd als dit feodalisme of leenstelsel. De literatuur erover is onafzienbaar en door één mens nauwelijks te vermeesteren, althans niet door mij. Een poging om dan tenminste uit de meest recente literatuur de status quaestionis te reconstrueren en u voor te leggen zou uw aandacht waard kunnen zijn. Zo'n poging wil ik hier echter niet ondernemen. Mijn voornemen gaat in een andere richting. Niet zonder opzet gebruikte ik zojuist een viertal termen, drie van middeleeuws Latijnse en een van puur Nederlandse, of als u wilt, van Germaanse afkomst, ogenschijnlijk synoniem, elkaar althans ongeveer dekkend, doch bij nader inzien duidelijk in nuance verschillend: feodaliteit en feodalisme, termen die een begripskern suggereren, het feodale, maar geen duidelijke omlijning hebben; feodale maatschappij, een preciezere aanduiding, namelijk van een type samenleving; en leenstelsel, een term die in zijn tweede lid associaties opwekt met een structuur die het in het eerste lid genoemde leen tot basis heeft, maar die ons in het onzekere laat over de sfeer - het recht, de heerschappij, de economie - waarin we die structuur moeten zoeken. Dat in het dagelijks, niet-wetenschappelijk taalgebruik het woord feodaal met affect geladen is en een vage doch pejoratieve betekenis heeft, ongeveer gelijk aan ‘verouderd’, ‘achterlijk’, ‘middeleeuws’, is algemeen bekend. Maar heeft de wetenschap hier wel waardevrije termini technici geschapen, voor geen misverstand vatbaar? Uitgaande van de terminologie schijnt de kern van het probleem gelegen te zijn in de functie die het ogenschijnlijk concrete element feodum, oftewel leen, heeft in een gesuggereerd groter geheel. Dat geldt in het bijzonder voor feodale maatschappij, en hiermede kom ik tot de kernvraag van mijn betoog: wat betekent het als we spreken over de feodale maatschappij der middeleeuwen in Europa? Waardoor wordt die maatschappij gekenmerkt? Wat is dat typisch feodale element dat de economische, sociale, politieke, culturele sectoren integreert of samenbindt? Welke periode beslaat die feodale maatschappij? Is het waar wat Lemarignier zegt, dat spreken van het feodale tijdperk betekent dit tijdperk een sociale

* Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Utrecht/Driebergen, 19 oktober 1973.

kleur of beter een sociaal-politieke kleur te geven, haar te definiëren naar een sociale en politieke inhoud, en dat het grote succes van het woord feodaal tijdperk of feodaliteit het belang bewijst van een systeem dat tot in de diepte der maatschappij is doorgedrongen[1]?

Genoeg van vragen, het probleem waarover ik spreken wil is duidelijk: 'à la recherche du temps féodal'! Geen genetisch-causale behandeling, maar een analyse, een onderzoek naar de mogelijkheid van een karakteristiek. Wij doen goed ons daarbij te laten voorlichten door twee werken aan iedere historicus bekend, *La société féodale*, van Marc Bloch, gepubliceerd in 1939 en 1940, en *Qu'est-ce que la féodalité*, van F.L. Ganshof, in 1944 verschenen, doch sindsdien herhaaldelijk herzien en bijgewerkt, zowel in het Frans als in vertalingen[2]. Reeds de titels geven te denken. Waar Marc Bloch spreekt van een 'société féodale', een feodale maatschappij, hanteert Ganshof het begrip 'féodalité', feodaliteit. Ganshof doet dat zeer bewust. Aan het woord feodaliteit geeft hij een beperkte, technisch-juridische betekenis, namelijk een geheel van instellingen ('ensemble d'institutions') waarin de betrekkingen gevormd en geregeld worden van gehoorzaamheid en dienst van een vrije man, de vazal, jegens een vrije man, de heer, die op zijn beurt een plicht tot bescherming en onderhoud van de vazal heeft; dat onderhoud geschiedt meestal door de vazal de beschikking te geven over een stuk grond, een leen, feodum. Het is dus een stelsel van feodo-vazallitische betrekkingen, van banden van persoonlijke aard, geschraagd door een zakelijk element, het leen. De heer is de machtigere, de hogere, de vazal de dienaar, de mindere (hoewel vrij), men spreekt daarom ook wel van verticale banden. Opvallend is nu al direct dat in de termen feodaliteit en leenstelsel en daarvan afgeleide woorden het tweede lid 'vazallitisch' is weggevallen. Is dat kortheidshalve? Of ligt het accent op het zakelijk leen, en is de persoonlijke vazallitische band minder belangrijk? Een belangrijke vraag, die beantwoord moet worden willen wij tot het wezen van de feodale maatschappij doordringen. Feodale maatschappij, zeg ik met opzet. Want Ganshof wil deze term reserveren voor een type maatschappij waarin de afhankelijkheidsbanden zeer diep zijn doorgedrongen, waarin een klasse van gespecialiseerde krijgers de elite van de hiërarchie vormen, waarin de eigendomsrechten sterk versnipperd zijn en wel in een hiërarchische afdaling die parallel loopt met de hiërarchie der afhankelijkheidsverhoudingen, en waarin tenslotte het publiek gezag eveneens versnipperd is over een hiërarchie van autonome instanties die dat publiek gezag ten eigen bate aanwenden. Een maatschappij die hij overigens willens en wetens niet behandelt in zijn werk: hij beperkt zich tot het stelsel der feodo-vazallitische be-

1. J.-F. Lemarignier, *La France médiévale. Institutions et société* (Parijs, 1970) 99.
2. Marc Bloch, *La société féodale* (2 dln; Parijs, 1939-1940) en F.L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité* (4e dr.; Parijs, 1968).

trekkingen en het doordringen daarvan in het staatswezen, een proces dikwijls aangeduid als de feodalisering van de staat.

Marc Bloch daarentegen heeft in zijn beroemde tweedelig werk getracht een synthese te geven van de feodale maatschappij. De kenmerken vat hij samen in een slothoofdstuk, getiteld: 'La féodalité comme type social', waarvan vooral de paragraaf: 'les caractères fondamentaux de la féodalité européenne' voor ons van belang is[3]. De kenmerken nu van deze feodale maatschappij zijn de volgende. Zij is ontstaan als resultaat van een schoksgewijze ontbinding van oudere maatschappijen, zij kent een sterk vertraagd systeem van menselijke relaties, en een verschraalde geldcirculatie die het salariëren van ambtenaren onmogelijk maakt. Het is een niet-egalitaire maatschappij van heren en knechten, van 'chefs et serfs'. De grote massa van kleine lieden is economisch strikt onderworpen aan enkele grote machtigen en de heerlijkheid, de seigneurie, is uitgebouwd ten gunste van de geestelijkheid en een olichargie van krijgers, want deze klasse van krijgers valt samen met de klasse van de chefs, van de meesters. Karakteristiek in het menselijksociale vlak is de gebondenheid aan een dicht nabij zijnde meester. Een systeem van rechten op de grond is gekoppeld aan de beloning van diensten door middel van een leen. Een versnippering van gezagsrechten is oorzaak van wanorde. De feodale maatschappij tenslotte kent nog steeds andere wijzen van binding in een groep, namelijk in de parentela, het familieweefsel in zeer ruime zin, en in de staat als onderdanen.

Het beeld dat Marc Bloch van de feodale maatschappij schetst is rijk geschakeerd. Hij toont ons een gecompliceerde maatschappij in West- en Midden-Europa van grofweg gezegd de tiende tot de dertiende eeuw. Maar toont hij ons ook het typisch feodale karakter van die maatschappij? Ik vrees van niet. Om maar enkele vragen op te werpen. Is een niet-egalitaire maatschappij van heren en knechten typisch feodaal? Waarom dit woord gebruikt voor de economische onderschikking van vele kleine lieden aan enkele grote machtigen? Wat te denken van de opmerking die Marc Bloch zelf maakt, dat de samensmelting van rijkdom en macht één der markantste trekken der feodale maatschappij is, een trek die echter niet voortkomt uit de typisch feodale eigenschappen van die maatschappij daar zij, die maatschappij, tegelijkertijd gegrondvest is op de seigneurie[4]? Hier treedt een begripsverwarring op die slechts verergerd wordt door zijn uitspraak, een bladzijde verder, dat de seigneurie op zichzelf een essentieel element van de feodale maatschappij is, maar dat zij, die seigneurie, ouder is en dat zij de feodale maatschappij lang zal overleven. We stuiten hier op een kernprobleem, de functie van de seigneurie in de feodale maatschappij. Want als we de gedachtengang van Marc Bloch volgen kunnen we met evenveel recht of zelfs met meer recht spreken van

3. Bloch, *Société féodale*, II, 241-252.
4. *Ibidem*, 243.

een seigneuriale maatschappij, die zich over een veel groter aantal eeuwen uitstrekte en die in één van haar fasen een feodale component erbij kreeg. En voorts, als de feodale maatschappij een versnippering van macht te zien geeft, is dat dan een gevolg van het stelsel van feodo-vazallitische betrekkingen, of is misschien het omgekeerde het geval, of is er in het geheel geen noodzakelijk verband?

Twijfel is gezaaid, verwarring heeft ons bevangen. Ik ga die verwarring nog vergroten. Daar veel elementen onder de noemer der feodale maatschappij gebracht worden - en dat gebeurde reeds vóór Marc Bloch, die natuurlijk voor een deel op voorgangers steunde - is het te verwachten dat de begrippen feodale maatschappij, feodaliteit, feodalisme, leenstelsel, polyinterpretabel zijn. Een ieder springt er naar eigen inzicht mee om. Voor Otto Hintze waren er drie factoren die het feodalisme bepaalden: de uitzonderingspositie der beroepskrijgers, de 'grundherrschaftlichbäuerliche Wirtschaftsweise' die deze stand van beroepskrijgers een arbeidsvrij rente-inkomen verschafte, en een locale heerserspositie van deze krijgsadel in een staatsverband dat door zijn losse structuur daartoe gepredisponeerd was[5]. Pirenne stelt eigenlijk het primaat van de juridische feodo-vazallitische verhoudingen en is nauwelijks bereid om de politieke orde er bij te betrekken, maar als het toch moet omdat het gebruik dat nu eenmaal wil, dan heeft hij kennelijk de ontbinding van de staat op het oog[6]. Daarin wordt hij gevolgd door Heimpel, die in feodalisme 'die Verhinderung oder Auflockerung der staatlichen Gewalt durch die eigenständige oder privilegierte Freiheit durch geborene oder verliehene Herrschaft' ziet[7]. Bij Pirenne en Heimpel geen woord over de feodale maatschappij.

Duby verbindt aan de begrippen feodaliteit en feodale maatschappij wijdere noties. In zijn bijdrage aan de *Histoire de la civilisation française* constateert hij, dat men zich omstreeks de jaren 1020 bewust is geworden van diepgaande veranderingen die al veel eerder ingezet hebben en die voor lange tijd een stempel hebben gedrukt op de denkgewoonten van de maatschappij. Men kan dat denkpatroon, die nieuwe structuren en hun resonantie, vangen onder woorden als adel ('noblesse'), ridderschap ('chevalerie'), eer ('honneur'), hulde ('hommage'). Het is de feodale maatschappij die haar intrede gedaan heeft en die zich door twee fundamentele trekken onderscheidt: allereerst is de macht er versnipperd in kleine autonome cellen, waarin de macht om te bevelen, te dwingen en te straffen een persoonlijk attribuut is geworden (dus niet van boven afgeleid) van een chef die concreet zichtbaar en aanwezig moet zijn voor zijn onderdanen. Tweede kenmerk: een

5. O. Hintze, 'Wesen und Verbreitung des Feudalismus' (1929) herdrukt in O. Hintze, *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte* (2e dr.; Göttingen, 1962) 94.
6. H. Pirenne, *Geschiedenis van Europa van de invallen der Germanen tot de 16e eeuw* (Amsterdam/ Antwerpen, 1948) 107.
7. H. Heimpel, 'Über die Epochen der mittelalterlichen Geschichte', *Die Sammlung*, II (1947) 256.

duidelijke scheidslijn isoleert nu de adel (‘noblesse’) van het gemene volk, een adel van welgeborenen (‘bien nés’) en in het bezit van door gewoonte geconsacreerde vrijheden[8]. Bij Duby, die wel degelijk van een feodale maatschappij spreekt, is er dus in de eerste plaats (hij zegt letterlijk: ‘d'abord’) een element dat niets anders is dan de seigneurie en wel in haar gedaante van de ban-seigneurie, de seigneurie banale, de min of meer particuliere heerschappij, die de staatsmacht geusurpeerd heeft en die, laten we dat ook hier vaststellen - gelijk Marc Bloch dat reeds deed - niet wezenlijk feodaal is. Het tweede kenmerk, de geprivilegieerde status en leefwijze van de adel, beweegt zich in de feodo-vazallitische sfeer, althans in de sfeer van de ridderschap, wat niet geheel het zelfde is, blijkens een uitspraak van dezelfde Duby - waarmee hij zijn beschouwingen begint - dat het leen slechts één van de verschijningsvormen, en niet de belangrijkste, van de feodaliteit is. Elders constateert Duby dat Europa in de periode omstreeks 1000 feodaal werd, hetgeen betekent dat de macht waarover de monarchen beschikten zich begon te verdelen over vele personen[9]. Ook hier dus het primaat van de seigneurie, al wordt het woord zelf niet gebruikt.

Verwantschap met deze opvatting vertoont Lemarignier, die, zoals we zagen, een sociaal-politieke inhoud wil geven aan de term ‘temps féodaux’ en spreekt van een systeem dat diep in de maatschappij is doorgedrongen (‘système qui a pénétré la société en profondeur’). Toch spreekt hij niet van feodale maatschappij; de economische, culturele en religieuze elementen blijven buiten beschouwing. Ook hij kent aan de feodaliteit twee essentiële kenmerken toe en wel de versnippering van het overheidsgezag, door hem genoemd ‘le phénomène seignieurial’, en de feodale band (‘le lien féodal’), waarmee de feodo-vazallitische band bedoeld is. Wat het eerste kenmerk betreft zijn we weer bij de Herrschaft beland, bij de seigneur banal, territorial of justicier. Het tweede kenmerk betreft, zoals Lemarignier het zelf uitdrukt, de seigneur féodal. Aangezien echter een seigneurie banale vrijwel altijd een leen is dat de betreffende seigneur als vazal van een heer in leen houdt, is er een nauwe relatie tussen de beide fenomenen, een verband dat tot uitdrukking komt in de hiërarchieke feodale structuur. Dat betekent dat de vazallitische band de ontbinding van het gezag tempert. Het politieke probleem staat derhalve volgens Lemarignier centraal bij de bestudering van de feodaliteit (‘dans l'étude de la féodalité, le problème politique est au coeur de tous les problèmes’)[10].

Het lijkt wel alsof we het typisch feodale vooral in de sfeer van de macht, de politiek, de staat moeten zoeken, in de versnippering van het gezag die samenhangt met het stelsel van de feodo-vazallitische banden, al wordt niet aangetoond dat

8. G. Duby en R. Mandrou, *Histoire de la civilisation française. Moyen Age. XVIe siècle* (Parijs, 1958) 43-44.
9. G. Duby, *Adolescence de la chrétienté occidentale*, *980-1140* (Genève, 1967) 11.
10. Lemarignier, *France médiévale*, 103.

die samenhang noodzakelijk is en nog minder waar de oorzaak en waar het gevolg ligt. Duby is tot nu toe de enige die, behalve aan het politieke momentum, aandacht schenkt aan een cultureel element, namelijk de mentale attitude, het gedragspatroon van de elite, dat sterk beïnvloed zou zijn door vazalliteit en ridderschap. Hij durft dan ook te spreken van een feodale maatschappij. Le Goff doet dat zeer bewust niet. Hij omschrijft de middeleeuwse maatschappij als een 'société paysanne... qui a été dominée par une superstructure définie par le terme de féodalité'[11]. Het feodale is hier dus slechts een naam voor de suprastructuur, doch de benaming voor de maatschappij in haar geheel is agrarische maatschappij, boerenmaatschappij, 'société paysanne'. Lopez, die in zijn *Naissance de l'Europe*, een hoofdstuk wijdt aan 'la féodalité: système de gouvernement et mode de vie', behandelt uitvoerig dat bestuurlijke systeem, dat is dan in feite weer de politieke structuur, die nu van laag tot hoog opnieuw opgebouwd wordt op basis van vrijwillige en particuliere solidariteiten, met het kasteel en seigneurie als kern[12]. Doch bij zijn vrij summiere behandeling van de feodaliteit als 'attitude mentale' en 'manière de vivre' denkt hij uiteraard alleen aan de bovenlaag, aan de 'nobles' en komt niet tot een overtuigende schildering van een feodale maatschappij.

Daar het feodale blijkbaar duidelijke aanknopingspunten heeft in het politieke vlak is het gerechtvaardigd een kijkje te nemen bij de specialisten in de geschiedenis der politieke theorieën. Een algemene karakteristiek van de feodale maatschappij mag men niet bij voorbaat van hen verwachten. Toch valt het op dat zij graag het begrip feodaliteit in algemene zin hanteren. Zo definieert McIlwain feodalisme als volgt:

> 'Feudalism' is the word we use to characterize the sum of the conditions, social, political, and economic, which prevailed in Western Europe... It is a term descriptive of the later transitional form in the development of European institutions out of those of the tribe into those of the national state[13].

Na dus in feite het feodalisme te hebben toegespitst op de instellingen, en te hebben gewezen op de enorme diversiteit van deze instellingen naar tijd en plaats, eindigt hij laconiek: 'Feudalism, then, is properly nothing more than a general name for the common features of many diverse local institutions'. Over de aard van die 'common features' laat hij zich echter niet uit. Ewart Lewis behandelt de politieke theorieën die vervat zijn in het feodalisme en waarin zij een duidelijke individualistische tendentie ziet.

> The tendency of feudalism was, in fact, to reduce all social and political organization to a network of contractual bonds between pairs of individuals, to assimilate public

11. J. Le Goff, *La civilisation de l'occident médiéval* (Parijs, 1964) 124.
12. R. Lopez, *Naissance de l'Europe* (Parijs, 1962) 169-175.
13. Ch.H. McIlwain, *The Growth of the Political Thought in the West* (New York, 1932) 180.

> power to private property, to regard the ruler as a part of this contractual system, and to limit the role of government to the minimum which was compatible with the unimpaired maintenance of feudal property rights[14].

Een positievere, althans constructievere, benadering dan die van McIlwain. Voor Ewart bestaat er een duidelijke relatie tussen de feodo-vazallitische banden met hun verdragskarakter en de organisatie van de politieke macht. Doch steeds weer zien we hoe zwak de constructie wordt wanneer er een feodale maatschappij wordt geschilderd. Zo bij Joh. Schneider, in een overigens voortreffelijk artikel.

> In dessen Machtbereich [namelijk van het Frankische rijk] keimten nun die Wurzeln der neuen Gesellschaftsordnung des Feudalismus, wie er dann in Zentral- und Westeuropa dem Mittelalter sein Gepräge gegeben hat. Die Entwicklung der Grundherrschaft mit Fronhof und Villikationsverfassung, Lehnswesen und Naturalwirtschaft, später die Herausbildung des Städtewesens mit der Ausweitung von Gewerbe und Binnenhandel, das Emporkommen neuer Stände und tiefgreifende soziale Umschichtungen waren in Verbindung mit dem besonderen Charakter des germanischen Rechtsdenkens die markantesten inneren Züge der neuen Ordnung[15].

'Feudalismus' is hier eigenlijk niets anders dan een vergaarbak van een aantal belangrijke verschijnselen, waarvan het onderling verband in het midden gelaten wordt en waarvan het niet duidelijk wordt wat hun feodaal karakter is, zeker niet van het Germaanse rechtsdenken of van het nieuwe stedelijke fenomeen. Opvallend is trouwens dat in deze opsomming het leenstelsel ('Lehnswesen') afzonderlijk figureert, kennelijk niet identiek aan feodaliteit, eerder een deelbegrip.

Een woord over de Marxistische opvatting der feodale maatschappij is hier op zijn plaats. Volgens deze opvatting bevindt zich de feodale maatschappij in tijd tussen de antieke slavenmaatschappij (exploitatie, en zelfs bezit, van de mens door de mens) en de kapitalistische maatschappij (in rechte de mens vrij, doch de arbeid van diegene die slechts zijn handen heeft wordt geëploiteerd door de bezitters van de produktiemiddelen). Kenmerken van de feodale maatschappij: Op een economische basis van produktieverhoudingen vastgeknoopt aan de grond waarop de bewerkers slechts gebruiks- en vestigingsrechten hebben, maar die eigendom is van een hiërarchie van seigneurs die rechten heffen op de produktie en nalatenschap van hun ondergeschikte bewerkers, is een net opgebouwd van persoonlijke banden van grotendeels onvrije aard. De heer spreekt recht over zijn vazallen èn over de boeren, er is derhalve een nauwe band tussen het economisch exploitatiesysteem van heffingen en het juridisch-politieke apparaat[16].

14. E. Lewis, *Medieval Political Ideas* (Londen, 1954) 193-194.
15. Joh. Schneider, 'Gesellschaft und Sprache im Spiegel des mittellateinischen Wortschatzes', *Zum Nachleben des Lateinischen in der Feudalgesellschaft*. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft, LV, 5 (Berlijn, 1969) 10.
16. Ch. Parain, 'Caractères généraux du féodalisme', *Centres d'études et de recherches Marxistes*. *Sur le féodalisme* (Parijs, 1971) 13-17. Zie ook B. Töpfner, 'Zu einigen Grundfragen des

In Marxistische ogen duurde deze feodale maatschappij derhalve van ca. 400 tot ca. 1800, dus veertien eeuwen, wat het al vrijwel onmogelijk maakt met dit begrip te werken. Het bezwaar wordt geenszins ondervangen door een sub-periodisering met daarin de onvermijdelijke niets-zeggende fase van een overgangsperiode van liefst zes eeuwen (vierde tot tiende eeuw) en een even onvermijdelijke en even weinig zeggende neergangsperiode van drie eeuwen (vijftiende tot achttiende eeuw). Het is duidelijk dat van deze kant geen bijdrage is te verwachten voor de oplossing van het probleem dat ons bezig houdt: de wezenlijke trekken der feodale maatschappij. Met de term feodaal, die overigens in strijd met de Marxistische concepties aan de bovenbouw ontleend is, wordt eenvoudigweg het gehele tijdvak der middeleeuwen aangeduid en een deel van de moderne tijd, waarbij uitgegaan wordt van een bepaald systeem van produktieverhoudingen. Slechts de heerschappij-structuur wordt omschreven en in verband gebracht met dat systeem van produktieverhoudingen, doch men ziet er van af allerlei verschijnselen in die zogenaamde feodale periode ontstaan, te toetsen op hun samenhang met en functie in het produktiesysteem, zoals de horizontale groepsverbanden, de stad, de godsvrede, om van de hele culturele en religieuze sector maar te zwijgen.

De periodisering der niet-Marxistische auteurs bewijst overigens ook wel hoe weinig omlijnd het begrip feodale maatschappij is. Ik zal op die periodisering niet al te diep ingaan. Slechts wil ik wijzen op twee interessante voorbeelden, interessant omdat ze steunen op economische criteria, waarvan het toch steeds duidelijker wordt dat ze niet tot de wezenlijke kern van de feodaliteit behoren, en toch tot verschillende uitkomsten leiden. Van Marc Bloch stamt de beroemde tweedeling: ‘les deux âges féodaux’ (‘de tonalités fort différentes’), de eerste van ongeveer 850 tot 1050, de tweede van ongeveer 1050 tot 1220. De caesuur is opgehangen aan de diep ingrijpende economische veranderingen die omstreeks 1050 hun beslag kregen, de grote ontginningen in geheel Europa, de verbeterde landbouwtechnieken, de bevolkingstoename[17]. Duby, zowel in zijn studie over het gebied van Mâcon als in zijn bijdrage aan het derde deel van de *Histoire générale des civilisations. Le Moyen Age*, onderscheidt een periode van vorming van de feodale orde, die duurt van ongeveer 900 tot 1000 (stijgende betekenis van de feodale banden, maar nog overwegend sociaal-politieke structuur van de Karolingische tijd); dan een eerste werkelijk feodale periode van 1000 tot 1150, gekenmerkt door de bekende verbrokkeling van het publiek gezag, de vorming van de ban-heerlijkheid, dus de seigneurie banale, en de opkomst van een chevalerie, een militia (miles is nu gelijk vazal) met eigen gedragscode. Doch omstreeks 1150 treedt een tweede fase, een tweede feodale periode in, later derhalve dan bij Marc Bloch. Zij wordt gekenmerkt door de uitbreiding van het landbouwareaal, door mobili-

Feudalismus. Ein Diskussionsbeitrag’, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, XIII (1965) 785-809.

17. Bloch, *Société féodale*, I, 97-115.

teit en welvaartstijging, ook van de boeren, maar vooral door de ontplooiïng van de handel en van het mobiele kapitaal dat aan de grondbezittende feodale aristocratie zijn overheersende positie ontneemt en hun neiging tot kastegeest en exclusiviteit versterkt. Slechts de grootste heren, de graven en hertogen, en bovenal de koning, en voorts de steden profiteren van deze economische expansie[18]. Het verschil tussen Marc Bloch en Duby is te verklaren doordat Bloch zijn periodisering zonder meer afstemt op de economische factor, Duby echter ook de politieke en sociale structuur erbij betrekt en de nawerking van de economische factor in de machtsstructuur een geleidelijkheid van een kleine honderd jaar toekent.

De conclusie die we voorlopig mogen trekken lijkt, dunkt me, wel duidelijk. Bij geen van de schrijvers, die ik de de revue heb laten passeren, hebben we een overtuigend, beredeneerd, gesloten beeld aangetroffen van een maatschappij die door één element, het feodale, zo dominerend beheerst wordt dat zij haar naam er aan kan ontlenen. Zeer precieze voorstellingen bestaan er over het stelsel der feodovazallitische betrekkingen. Veel auteurs trachten dit stelsel in verband te brengen met de politieke structuur en zien dan de verbrokkeling van het staatsgezag als een typisch feodaal kenmerk. Worden andere elementen er bij betrokken dan vertroebelt het beeld. De inpassing van de heerlijkheid gelukt niet goed, het verband met het systeem van de agrarische exploitatie wordt in het geheel niet duidelijk gemaakt en van de grote sector der culturele en religieuze elementen worden alleen de denkgewoonten en leefwijze der aristocratie in feodaal verband gebracht. Tot de onduidelijkheid draagt ook het woord feodaal zelf bij, dat wetenschappelijk gezien een dubieuze waarde heeft. Het substantivum feodum is een precieze terminus technicus en onder de adjectivische afleiding feodaal zou men derhalve moeten verstaan datgene wat betrekking heeft op het feodum, op het leen. In die enge betekenis, die het in de middeleeuwen en tot in de achttiende eeuw inderdaad had, wordt het echter nu zelden meer gebruikt. Het is een ambitieus woord geworden, een pretentieus begrip dat boven zijn stand leeft en de confrontatie met een nuchter, wetenschappelijk onderzoek niet doorstaan kan. Willen we er mee kunnen werken dan moet het identiek gesteld worden met feodo-vazallitisch, en dan moet het alleen betrekking hebben op het stelsel van de feodo-vazallitische banden, dus de ‘verticale’ banden tussen heer en vazal die door het leen geschraagd worden. Want leen en vazalliteit zijn een twee-eenheid gebleven, zeker in de periode die ik hier op het oog heb. Ganshof heeft het duidelijk gezegd: het kenmerk bij uitstek van de klassieke periode der feodaliteit is de onverbrekelijke band tussen vazalliteit en leen. Wel is er een verzakelijking ingetreden: men krijgt niet

18. G. Duby, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise* (Parijs, 1953) en *Histoire générale des civilisations*, III, E. Perroy, e.a., *Le Moyen Age* (Parijs, 1957) waarin de hoofdstukken i en ii van de ‘Seconde Partie’ van de hand van Duby, 237-290, 349-399.

meer een leen omdat men vazal is, men wordt vazal om een leen te krijgen, en de omvang van het leen bepaalt de omvang van de vazallitische verplichtingen. De accentverschuivingen naar het leen kon dan ook verschijnselen als pluraliteit der vazalliteit (één vazal heeft meer dan één heer) en leenopvolgingsrecht in de hand werken, verschijnselen die op hun beurt weer een verdere verzakelijking, of als men wil, depersonalisering van de vazallitische band in de hand werken. Niettemin: de twee elementen vazalliteit en leen blijven onverbrekelijk verbonden. Ter verkrijging van een leen moet eerst manschap worden gedaan, een symbolische handeling die uitdrukking geeft aan het geheel van wederkerige rechten en plichten van heer en vazal, met als kern de trouw. Wat ons nu te doen staat is na te gaan of, en zo ja, welke relaties er bestonden tussen deze feodo-vazallitische betrekkingen en andere verschijnselen van de maatschappij in de eeuwen tussen 1000 en 1300. Ik zal daarbij slechts zeer kort ingaan op die relaties die in de volgende artikelen aan de orde komen, en mij ook, gegeven het kader van deze inleiding, op de andere gebieden moeten beperken.

Als ik dan begin met de economische onderbouw, stuit ik voor onze periode op een overwegend agrarische economie. Echter niet alleen voor onze periode, doch voor de gehele middeleeuwen. Als zodanig is zij derhalve niet significant feodaal. De vraag naar het al of niet noodzakelijk verband tussen feodaliteit in de zin die ik er nu aan toeken en de agrarische economie, en de vraag of de feodaliteit noodzakelijkerwijze moest ontstaan, laat ik ter beantwoording over aan Slicher van Bath[19]. Wel wil ik nog even in herinnering brengen dat bijvoorbeeld voor Marc Bloch en voor G. Duby de economische revolutie van omstreeks 1050 tot 1100 een grote rol speelde in hun periodisering. Marc Bloch ontleende daaraan een caesuur in zijn feodaal tijdperk, zonder evenwel het verband tussen die omslag en de feodaliteit aan te tonen. Duby toonde dit verband wel aan, namelijk in die zin dat die revolutie de oorzaak was van later optredende veranderingen in de positie van de feodale aristocratie. Hij stelde daarmee het primaat van die revolutie, het feodale was voor hem kennelijk slechts secundair.

Ik kom nu tot een van de moeilijkste problemen in de theorievorming omtrent feodaliteit en feodale maatschappij, namelijk de seigneurie, de heerlijkheid. Het zijn vooral Fransen als Marc Bloch, Duby, Lemarignier, Boutruche en Fourquin geweest die de seigneurie met de feodaliteit in verband hebben gebracht, de laatste twee auteurs zelfs in gelijknamige boeken: *Seigneurie et féodalité*[20]. Doch het gaat hier natuurlijk niet om een exclusief Frans, maar om een Europees verschijnsel, dat met termen als villa, potestas, districtus, Herrschaft, Grundherrschaft, manor, heerlijkheid, kan worden aangeduid. We zagen, dat de seigneurie voor

19. Zie B.H. Slicher van Bath, *infra*, 225 vlg.
20. R. Boutruche, *Seigneurie et féodalité* (2 dln; Parijs, 1959 en 1970); G. Fourquin, *Seigneurie et féodalité au moyen âge* (Parijs, 1970).

Duby en Lemarignier een essentieel kenmerk van de feodale orde is. Fourquin daarentegen brengt een strikte scheiding aan tussen seigneurie en feodaliteit, die hij echter wel met elkaar in verband brengt en samen behandelt, omdat een leen, naar zijn mening, nu eenmaal tegelijkertijd een of meerdere seigneurieën is. Lemarignier constateert dat ook en verheft de seigneurie zelfs tot een grondtrek van de feodaliteit. Fourquin, evenals Marc Bloch, wijst op de vroegere geboorte van de seigneurie en de langere leeftijd die haar beschoren is: 'organisme antérieur par la plupart de ses caractères à la féodalité, la seigneurie devait longtemps lui survivre'[21]. Overigens had reeds Otto Hintze de Grundherrschaft centraal gesteld in zijn beschouwingen over de feodaliteit, maar haar omschreven als van oudsher de economische basis van de geprivilegieerde standen, dus geen product van de feodaliteit. 'Aber' zegt hij, 'sie [die Grundherrschaft] ist das Neue und Charakteristische für die feudale Wirtschafts- und Sozialverfassung'[22].

Wat moeten we van deze opvattingen, die hier en daar toch wel duidelijk aan innerlijke tegenstrijdigheden mank gaan, denken? Dat er een verband bestaat tussen heerlijkheid en feodaliteit is wel duidelijk: menig seigneur, dat wil zeggen seigneur rural of seigneur banal, houdt zijn seigneurie als vazal van een (hogere) heer in leen. Maar gesteld al dat dit altijd het geval is, dan hebben we te maken met een fenomeen dat zeer duidelijk twee kanten heeft: naar boven toe een leen, ingebouwd in het stelsel der feodo-vazallitische betrekkingen, dus feodaal; naar beneden toe een vorm van heerschappij over vrijen, onvrijen, afhankelijken, onderzaten, beschermden, onderdrukten, of hoe men ze ook wil noemen, een volstrekt a-feodale heerschappij derhalve, gebouwd op heel andere dan de in wezen vrijwillige, eervolle en tijdelijke feodo-vazallitische banden. Ik ben geneigd het accent op het tweede aspect te leggen en te spreken van een oude vorm van heerschappij, die niet wezenlijk feodaal is, maar zich enige tijd in een feodaal kleed gestoken heeft, een feodale bovenbouw heeft gekregen, wat zeker niet onbelangrijk is, maar niet doorslaggevend. Temeer niet, omdat die heerschappijvorm zich juist in het zogenaamde feodale tijdvak van een seigneurie rurale (Grundherrschaft) ontwikkeld heeft tot een ban-heerlijkheid, een seigneurie justicière of banale. Door toeëigening van regale elementen als kasteel en ban heeft zij zich opgeworpen tot een meer dan alleen maar domaniale heerschappij over allen die binnen haar territorium wonen, of zij nu domaniale diensten verrichten of niet. Dat de seigneur zijn macht privatim aanwendt en als een bezit hanteert mag een feodale trek schijnen, immers het houden van een leen betekent altijd een zeker gezag ten eigen bate uitoefenen over de mensen die er op wonen, anders zou het leen in de ware zin vruchteloos zijn. Doch laten we dan weer niet vergeten, dat er een groot aantal ban-heerlijkheden zijn, die geheel buiten de feodale orde

21. Fourquin, *Seigneurie*, 8.
22. Hintze, 'Wesen und Verbreitung des Feudalismus', 92.

staan, die geen leen zijn, en waarvan de heer niet op zijn beurt een vazal is: dat zijn bijvoorbeeld in Frankrijk de heerlijkheden van de kerkelijke instellingen, van de kapittels, de kloosters, de priorijen, in Duitsland het omvangrijke adellijke allodiale bezit dat overwegend de structuur van de Grundherrschaft heeft. Het bestaan hiervan bewijst, dunkt mij, dat de seigneurie zeer wel kan existeren zonder een feodale bovenbouw die dan ook niet essentieel is. Essentieel is de niet-feodale heerschappij naar beneden toe, want het gaat tenslotte niet om de verhouding van de heer tot zijn heer, maar om de verhouding van de heer tot zijn onderzaten.

Niet elke seigneurie is een leen. Maar is elk leen een seigneurie? Hier moet meer onderzoek verricht worden, maar het antwoord lijkt mij al wel zeker: neen, geen sprake van. Binnen een seigneurie treffen we lenen aan, gehouden van de seigneur banal, lenen die dus zelf onmogelijk heerlijkheden met kasteel en ban kunnen zijn. Zo zijn ook de dienstlenen van de Duitse ministerialen geen volgroeide heerlijkheden. Al met al, het leen is bepaald niet de schakel die de feodale bovenstructuur noodzakelijk en hecht verbindt met de niet-feodale onderbouw der lokale heerschappij. De term feodaal is ter kenschetsing van de heerlijkheid niet op zijn plaats, noch in de ruime, vage, betekenis, noch in de door mij bedoelde precieze betekenis van feodo-vazallitisch.

Binnen de heerlijkheid zien wij de horizontale banden der gemeenschappen van dorp en parochie. Het is bekend door studies van Bader[23.] en anderen, hoe vooral het dorp als Genossenschaft zich tot de hechtere Gemeinde heeft aaneengesloten tegen de druk van de Herrschaft van boven af in. Feodaal kan men dat niet noemen, evenmin als de vorming van die andere gemeenschappen, ware communitates, van kapittels en kloosters, om van de sinds de elfde eeuw opkomende steden maar in 't geheel niet te spreken. We hebben hier eenvoudigweg te maken met zeer oude en hechte of met jonge vormen van groepsleven die met de feodale orde niets van doen hebben. Dat zulke horizontale groeperingen ook te zien zijn bij de vazallen van een heer, en vooral bij de milites castri van de seigneur châtelain of bij de juvenes, les jeunes, de jonge cadetten in stage verenigd rondom een châtelain, vol ongeduld zich voorbereidend op een carrière van eer en roem op het slagveld en in het tournooi en van welstand door een goed huwelijk, bewijst alleen maar de diepere noodzaak van zulke horizontale samenlevingsverbanden.

De stap van hieruit naar de grote categorieën der sociale structuur van ons tijdperk lijkt een kleine stap, een stap naar een verwante materie. Het is echter een zeer grote stap, omdat een adequate beschrijving en analyse van de grote structuur hier onmogelijk is te geven, temeer niet daar er op dit terrein grote weten-

23. K.S. Bader, *Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes*, I, *Das mittelalterliche Dorf als Friedens- und Rechtsbereich*; II, *Dorfgenossenschaft und Dorfgemeinde* (Weimar, 1957 en 1962).

schappelijke doorbraken te zien zijn. Met de simpele tweedeling van Marc Bloch in chefs en serfs is de zaak zeker niet afgedaan. Op zichzelf zou zo'n tweedeling in een kleine heersende elite en een grote massa van onderworpenen die de heersende elite voedt niet typisch feodaal zijn; het is een zeer normale, althans veel voorkomende structuur. Dat uit de classe de fait die deze elite van nobiles was een classe de droit zou zijn ontstaan, die feodaal genoemd mag worden, wordt niet meer algemeen aangenomen. Hier spelen grote landelijke verschillen mee, die geen uniform beeld gedogen. Zeker is wel dat het ridderideaal een zeer diep stempel op de heersende elite heeft gedrukt. Of men dit ridderideaal feodo-vazallitisch mag noemen is de vraag. Toch zou ik er geen bezwaar tegen hebben om met Duby de riddersfeer als een feodale, dat wil zeggen feodo-vazallitische te bestempelen, al was het slechts om der wille van de centrale betekenis, die de trouw zowel voor de vazal als voor de ridder heeft[24].

Nog grotere voorzichtigheid is geboden bij een uitspraak over het feodale karakter van de geestelijkheid als sociale categorie. Stellig zijn er nauwe banden tussen de geestelijke hoogwaardigheidsbeklederS (bisschoppen, kanunniken, abten, prioren) en de heersende ridderlijke of vazallitische elite. In de lagere regionen zijn die banden er echter niet of nauwelijks. Met name de monniken vormen wat dat betreft een apart en overwegend niet-feodaal element. Bovendien is de recrutering van geestelijken uit de heersende elite nog geen doorslaggevende reden om die geestelijke stand het feodale stempel op te drukken. Wanneer we, met Duby, als een van de meest saillante trekken van de elfde eeuw een zich duidelijk aftekenen van de drie ordines van oratores, bellatores en laboratores zien, dan wil dat zeggen dat althans de eerste twee zich hun bestaan en functie bewust gaan worden. Dan mag men ze echter ook niet meer over één feodale kam scheren, zelfs niet wanneer feodaal verstaan wordt als feodo-vazallitisch.

Keren wij nog eenmaal terug naar het terrein van de heerschappij, dat wij met de heerlijkheid reeds betraden en bezien wij het koningschap, dat in de zo genoemde feodale periode in de verschillende landen een zeer verschillende machtspositie heeft bezeten, doch in ieder geval als idee overal sterk is blijven voortleven. Het koningschap heeft inderdaad de invloed ondergaan van het stelsel der feodovazallitische betrekkingen. Het bestond reeds lang, sinds de vroegste middeleeuwen. Het had een Germaans karakter, doch kreeg al vrij spoedig, in de Karolingische tijd, een duidelijk christelijke trek erbij. Het werd een koningschap Dei gratia, met een bij uitstek christelijke taak, hetgeen de kerkelijke 'politicologen' de gehele middeleeuwen door dan ook nadrukkelijk onderstreept hebben. Dit niet-feodale karakter behoudt het koningschap dus, maar het valt niet te ontkennen, dat reeds midden in het Karolingisch tijdvak de relatie tussen de koning en zijn onderdanen verzwakt wordt, doordat de kroonvazallen en de achtervazal-

24. Zie W.P. Gerritsen, *infra*, 241 vlg.

len zich tussen de koning en de grote massa der onderdanen plaatsen, en daarbij de koning in een verdragsmatige situatie dwingen, die kenmerkend is voor de feodo-vazallitische betrekkingen. Het sacrale element verdwijnt geenszins maar wordt gedoubleerd door een duidelijk feodaal element. Het weerstandsrecht bijvoorbeeld krijgt nu een concrete vorm in het recht van défi - de opzegging van de leentrouw - dat elke vazal onder bepaalde omstandigheden heeft, dus ook de kroonvazal. De koning geeft ook via de vazallitische leenbanden grote brokken macht uit handen, een verschijnsel dat typerend is voor de in de feodo-vazallitische betrekkingen zo kenmerkende vermenging van eigendom en gezagsrechten en dat kan leiden tot een verbrokkeling van de staat in min of meer autonome gezagsinstanties. We zijn hier weer beland bij de reeds behandelde feodale bovenbouw van de seigneurieën. Het lijkt mij dus gerechtvaardigd om voor onze periode te spreken van een feodale monarchie, mits men er zich van bewust is dat de macht van de koning daarin sterk kan variëren, al naar gelang van de greep die hij als leenheer over zijn vazallen weet te behouden.

Zeer kort wil ik hier ingaan op het militaire apparaat. Als de feodo-vazallitische betrekkingen ergens hun stempel op hebben gedrukt, dan is het wel op het ruiterleger, dat van de achtste eeuw tot in de dagen van de Honderdjarige Oorlog zo'n beslissende rol heeft gespeeld en dat gebouwd was op een vazallitische grondslag. Het auxilium bij uitstek dat de vazal moest geven was immers de krijgsdienst. We kunnen zonder meer van een feodaal leger spreken, mits we wel in het oog houden dat reeds midden in de zo genoemde feodale periode, dus vanaf de twaalfde eeuw, en in Normandië en Engeland misschien al eerder, naast het feodale leger dat slechts voor een beperkte tijd onder de wapenen te houden was, het huurleger steeds belangrijker werd. Dat zuiver feodale leger is dus al spoedig niet meer zo karakteristiek voor de feodale maatschappij als het op het eerste gezicht lijkt.

Onmiskenbaar is het feodo-vazallitisch element ook te bespeuren in recht en rechtspraak. Het leengerecht heeft de vazallitische plicht tot consilium als uitgangspunt, het is een collegiale rechtbank met de heer als voorzitter en de vazallen als oordeelvinders. Doch ratione materiae en ratione personae is de competentie van het leengerecht beperkt en de middeleeuwse samenleving kent in de lagere regionen de domaniale hofgerechten, de plattelands-schepenbanken en weldra ook de stedelijke schepenrechtbanken en natuurlijk de geestelijke rechtbanken. Overwegend feodaal is de rechtspraak der hoge middeleeuwen stellig niet.

Feodo-vazallitische elementen werken na in de opkomst van de standenstaat in de veertiende eeuw. Het consilium dat een plicht is kan ook als een politiek recht worden opgevat en leidt tot inspraak en medebeslissen. Van groot belang echter hierbij is de idee van de vertegenwoordiging, die het mogelijk maakte, dat een beperkte groep mensen een veel grotere groep geacht wordt te representeren in dit

politiek beraad, waaronder juist de volstrekt a-feodale groepering of stand der stedelijke burgerij. De standenstaat met haar territoriale verbanden is een nieuwe creatie, slechts ten dele uit feodaal materiaal opgebouwd.

Wie over de maatschappij der middeleeuwen spreekt kan de kerk als instelling niet buiten beschouwing laten. De kerk dus als een organisatie die in deze wereld geestelijke doeleinden nastreeft, de mens wil opvoeden tot en voorbereiden op het eeuwige heil, die een hiërarchie van ambten kent, die door haar wereldlijke bezittingen en door de functies van haar hoogwaardigheidsbeklеders in het staatsbestuur nauw met de staat en de heersende leken-elite is verbonden. Als zodanig is zij pre-feodaal en trouwens ook post-feodaal. Wel kan men stellen dat de banden waarmee zij aan de wereld verbonden was een duidelijke feodalisering hebben ondergaan, dat er sprake is van een externe feodalisering. De versterking van de greep der leken op de kerk was mogelijk door gebruikmaking van het stelsel der feodo-vazallitische banden. Bisschoppen en abten zijn in de Karolingische tijd vazallen van de koning geworden: hun ambt, aangeduid als episcopatus en abbatia, wordt een leen, een beneficium, waarbij vooral gedacht wordt aan de materiële aspecten, de inkomsten uit goederen en rechten aan dit ambt verbonden. Als rechtgeaarde vazallen zijn deze prelaten dan ook tot de vazallitische diensten van auxilium en consilium gehouden, een systeem dat in Duitsland en Engeland zijn meest pregnante vorm heeft gekend. Men denke slechts aan de geestelijke territoriale vorsten in het Duitse rijk, en aan de bisschoppen en abten die in Engeland tenslotte als lords zitting hadden in het parlement. De greep van de leken op de 'Niederkirche', met name op de parochiekerken, is echter geenszins feodaal, doch veeleer seigneuriaal. Zij draagt het karakter van een directe heerschappij door een heer uitgeoefend over een eigenkerk, die als een vermogensbestanddeel en bron van inkomsten beschouwd wordt. Bovendien is het proces van feodalisering niet binnen de kerk doorgedrongen. Er zijn hier en daar gevallen bekend van typisch vazallitische banden tussen een parochiepriester en de geestelijke eigenkerkheer van die parochiekerk[25], doch dat zijn uitzonderingen, die hoogstens iets zeggen over de kracht van de vazallitische gedachte, maar die overigens de regel bevestigen dat de interne structuur der kerk geen feodale, doch een ambtelijke is, steeds strenger hiërarchisch toegespitst naar een sterker wordende top. We kunnen, met Lemarignier, spreken van 'une église de premier âge féodal', echter niet, met dezelfde Lemarignier, van een 'église féodale', een feodale kerk, zonder meer[26].

Op mijn speurtocht naar de feodale elementen van de hoog-middeleeuwse maat-

25. C. van de Kieft, 'Une église privée de l'abbaye de la Trinité de Vendôme au XIe siècle', *Le Moyen Age*, LXIX (1963) 157-168.
26. J.-F. Lemarignier, 'Les institutions ecclésiastiques en France de la fin du Xe au milieu du XIIe siècle', in: F. Lot en R. Fawtier, *Histoire des institutions françaises au moyen âge*, III, J.-F. Lemarignier, e.a., *Institutions ecclésiastiques* (Parijs, 1962) 49 en 62.

schappij die bij de economische onderbouw aanving en via de heerschappijvormen aan de basis en de sociale structuren leidde naar de heerschappij aan de top en de kerk als instelling, ben ik aangeland bij een van de meest ondoorzichtige sectoren, de cultuur, de culturele bovenbouw als u wilt. Wat is cultuur, en wat is cultuurgeschiedenis? Gaat het om zeden en gewoonten, de kunsten en wetenschappen en het geloof, of is het, zoals Duby schrijft

> not only beliefs, knowledge and religious attitudes, but also social consciousness as a whole, individual behaviour and ethical values, in brief the whole mode of life[27]?

In zijn boeiend boekje *In Search of Cultural History*, brengt E.H. Gombrich de Hegeliaanse cultuurconceptie in tekening door in een cirkel acht sectoren te construeren, te weten: wetenschap, technologie, kunst, religie, constitutie, moraal, recht, gewoonten, die alle als het ware uitstralen vanuit een middelpunt, de Volksgeist. Deze Volksgeist is dus het principe waarvan de genoemde acht sectoren de manifestaties of realisaties zijn[28]. Latere cultuurhistorici gingen op zoek naar andere eenheidsprincipes in de cultuur en de cultuurgeschiedenis, zonder blijvend succes. Welnu, het ziet er niet naar uit dat het feodo-vazallitisch relatie-systeem het leidende, het bindende, het stijlvormende beginsel der hoog-middeleeuwse cultuur is. Het feodale karakter van de Gothische kathedraal of van St. Thomas' *Summa Theologiae* zal men wel vergeefs zoeken. Op andere sectoren van het culturele leven heeft het feodo-vazallitische systeem misschien wel een stempel gezet. Op de letterkunde en het feodale denken in de religie zullen Gerritsen en Mönnich nader ingaan[29]. Duby heeft, naar wij zagen, de leefwijze van adel en ridderschap betrokken in zijn beeld van de feodale maatschappij. In zijn artikel 'The Diffusion of Cultural Patterns in Feudal Society' gaat hij een stap verder. Hij constateert dat het cultuurpatroon in een tweerichtingsverkeer tot stand komt. Er is een beweging van beneden naar boven toe, waarvan wij het resultaat zien in de folklore, de pastorale poëtische thema's en de volksdevotie. Doch er is ook een beweging van boven naar beneden, dat is de invloed die uitgaat van de in toenemende mate cultureel coherente en homogene groep der aristocratie. Die aristocratie wordt bijeengehouden door twee culturele modellen, die op zichzelf weer tegengesteld zijn: een model georiënteerd op het sacrale, en één georiënteerd op het profane. Deze twee modellen zijn echter op hun beurt slechts de aspecten van één oorspronkelijk, namelijk het koninklijk model, dat zich als het ware gesplitst heeft in het priester- en het ridderideaal. Samenvattend concludeert Duby: aan

27. G. Duby, 'The Diffusion of Cultural Patterns in Feudal Society', *Past and Present*, XXXIX (april 1968) 3-10.
28. E.H. Gombrich, *In Search of Cultural History* (Oxford, 1969) 9-10; zie ook de tekening op de omslag.
29. Zie W.P. Gerritsen, *infra*, 241 vlg. en C.W. Mönnich, *infra*, 262 vlg.

de ene kant was er de koning en dicht om hem heen de priester en de ridder; aan de andere kant de massa's die deze modellen van menselijke volmaaktheid bewonderden: dit was het raam van de feodale maatschappij (‘the general framework of feudal society’). Hebben wij hier nu de vinger gelegd op het typisch feodale element in de cultuur der hoog-middeleeuwse maatschappij? Alweer moet het antwoord ontkennend luiden. Goed beschouwd bevat het culturele bouwwerk der feodale maatschappij een aantal spijlen die volstrekt niet feodaal zijn: het koningsideaal en zijn éne afsplitsing, het priesterideaal. Dit wat betreft de culturele bovenlaag. Van onder op wordt het bouwwerk gestut door volkselementen: de folklore, de pastorale thema's der poëzie, de volksdevotie, elementen die geheel buiten de feodale sfeer liggen. De titel van Duby's artikel luidt dan ook ‘de verbreiding van cultuurpatronen in de feodale maatschappij’. Daarmee is alleen gezegd dat er een feodale maatschappij is, doch niet dat bepaalde patronen die zich daarin verbreiden *sui generis* feodaal zijn.

Dat het stelsel der feodo-vazallitische betrekkingen het aangezicht van de hoogmiddeleeuwse maatschappij niet doorslaggevend bepaald heeft wordt, naar het mij voorkomt, bewezen als wij, terugblikkend op de terreinen van de economie, de heerschappij, de sociale structuur, de instellingen en de cultuur die ik behandelde, trachten het rythme, de grote golfbeweging in de tijd, te ontdekken. Het is hier niet de plaats op dit vraagstuk, dat er een van de periodisering is, diep in te gaan[30]. Het is echter wel duidelijk, dat de vooral Duitse en Nederlandse driedeling in vroege, volle en late middeleeuwen, waarvan de volle middeleeuwen dan praktisch samenvallen met het zogenoemde feodale tijdperk, op grote bezwaren stuit. Tegen de conceptie van een coherente feodale maatschappij, die het tijdvak van ongeveer 900 tot 1300 zou hebben beslagen, pleit de steeds meer veld winnende gedachte, dat het grote keerpunt, de caesuur in de geschiedenis der middeleeuwen midden in dit tijdvak ligt, namelijk ruwweg van 1050 tot 1120, de tijd van de Investituurstrijd. Daar zijn in de eerste plaats de grote economische veranderingen, die zo diep ingrijpen dat men ze dikwijls als een revolutie betitelt. Ik sprak er reeds over: de toename van de bevolking en van het cultuurareaal, de grotere arbeidsdifferentiatie, de stichting van nieuwe landelijke en stedelijke gemeenschappen, die Europa een nieuw aanzien gaven. Daar is de Gregoriaanse hervormingsbeweging, die een renovatio was, een revolutie van ideeën, bewerker van de scheiding tussen kerk en staat. Lemarignier is van mening dat alle politieksociale structuren door haar op het spel gezet worden, Tellenbach spreekt van een ‘Umbruch der Zeiten’, Barraclough van ‘Revolution and Reaction’[31]. Daar zijn de

30. Zie C. van de Kieft, ‘De periodisering van de geschiedenis der middeleeuwen’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXI (1968) 433-444.
31. Lemarignier, *France médiévale*, 203; G. Tellenbach, *Libertas. Kirche und Weltordnung im Zeitalter des Investiturstreites* (Stuttgart, 1936); G. Barraclough, *The Origins of Modern Germany* (Oxford, 1949) waarin de tweede afdeling de titel draagt: ‘Revolution and Reaction (1075-1152)’.

vernieuwingen op het gebied van het theologisch, filosofisch en juridisch denken die de renaissance van de twaalfde eeuw inluiden. In hoeverre al deze vernieuwingen synchroon verlopen en met elkander in verband staan moet hier buiten beschouwing blijven. Het moet echter toch wel onmogelijk geacht worden dat zij hun impuls hebben ontvangen van het systeem van feodo-vazallitische relaties, een systeem dat eerder zelf een impuls van de geestelijk-culturele hervorming lijkt te krijgen, die leidt tot de nieuwe vorm van het christelijk ridderideaal.

Ik ben aan het eind van mijn beschouwingen gekomen. Zij leidden tot een negatief resultaat: van een feodale maatschappij der middeleeuwen in West- en Midden-Europa kan moeilijk sprake zijn, althans niet in de zin van een maatschappij die een typisch feodaal of zelfs maar feodo-vazallitisch karakter zou hebben. In grote trekken hebben wij in de middeleeuwen te doen met een maatschappij die het stempel draagt van wat men wel noemt een bestaanseconomie, een ‘économie de subsistance’, een onderontwikkelde maatschappij derhalve die op de rand van de materiële bestaansmogelijkheden leeft. Zij is overwegend agrarisch en blijft dat tot in de moderne tijd toe. Een sterk versnelde ontwikkeling onderging de economie in de elfde eeuw, toen een demografische explosie zich ging manifesteren in grote ontginningswerken, expanderende handel, en stichting van nieuwe bevolkingsagglomeraties die zich voor een belangrijk deel met handel en nijverheid bezig hielden. Het christelijk geloof en de christelijke kerk hebben op deze maatschappij een grote invloed uitgeoefend. Afkomstig uit de oudheid heeft het Christendom als religie en instelling zich aan de nieuwe structuren aangepast, en ook hier lijken de jaren rondom 1100 een beslissende wending te zijn geweest. Andere componenten der middeleeuwse maatschappij lijken fenomenen in functie van deze twee grote dominanten, de agrarische structuur en de christelijke religie, te zijn. Dat geldt voor de sociale structuur, de vormen van heerschappij aan de top en aan de basis, de instellingen van recht en bestuur, de vormen van cultuur. Een van die fenomenen is het leenstelsel, het systeem van feodo-vazallitische betrekkingen, dat in deze economisch en technisch gebrekkig geoutilleerde samenleving een mogelijkheid bood de heersende bovenlaag op een bepaalde wijze te organiseren. Dat gebeurde ruwweg gesproken tussen 750, toen het systeem in opkomst was, en 1300, toen het uitgehold en ontkracht was. Het was een belangrijk element, dat, de invloed ondergaand van de agrarische economie en de christelijke religie, op zijn beurt de sectoren van het politieke, militaire en institutionele leven beïnvloedde en ook zijn uitwerking had op de leefwijze en de culturele uitingen van de elite. Spreken van een feodale maatschappij zou echter de suggestie kunnen wekken van een maatschappij die in haar coherentie en infrastructuur door dit systeem van

feodo-vazallitische betrekkingen zou zijn gedetermineerd, hetgeen niet met de werkelijkheid in overeenstemming is. Ook hier bevestigt zich de ervaring, die de geschiedwetenschap reeds lang heeft opgedaan. Elk historicus streeft er naar van het verleden dat bestaan heeft, maar onherroepelijk voorbij is, tot een min of meer samenhangend beeld te komen, er structuren in te ontdekken. Een moeilijke, zo niet onmogelijke opgave. Wat er van dat verleden kenbaar is, blijkt heterogeen en gecompliceerd te zijn. Er is niet één, er zijn vele processen, die een eigen karakter vertonen en zich in een eigen rythme voltrekken, zeker niet los van elkaar, doch ook weer niet zo nauw op elkaar betrokken, dat ze samen in tijd en ruimte als een geheel zijn af te bakenen door er één naam aan te geven. Een zekere versimpeling van het beeld kan van nut zijn voor het aangeven van zekere samenhangen, doch er ligt hier een grens die gemakkelijk kan worden overschreden op straffe van vertroebeling, vervaging en verwarring.

De feodaliteit in Engeland van Willem de Veroveraar tot Magna Carta*

R.C. van Caenegem

I. Engeland heeft de feodaliteit gekend

Wie de Engelse bronnen na de Verovering leest stoot al dadelijk op de typische instellingen en Latijnse termen van de feodaliteit. De Oud-Engelse taal heeft in de feodale terminologie van dat land praktisch geen rol gespeeld. Wie met de periode vertrouwd is herkent dadelijk de feodale wereld, waar men homo (vazal) wordt van een dominus (leenheer) door de ceremonie van het homagium (leenhulde) en dan ook een leen (feodum) ontvangt. Daarbij weet de leenman ook dat hij wel bepaalde diensten, vooral militaire, verschuldigd is (servitia debita, bijvoorbeeld het ter beschikking van de kroon houden van vijf of een veelvoud van vijf ridders); hij weet ook dat geen misdaad zo hatelijk is als de ontrouw tegenover zijn heer (felonia: het Engelse strafrecht kent, ook buiten de eigenlijke vazallitische sfeer, de term felony voor de zwaarste misdaden). Verder staan de bronnen vol van de zogenaamde 'feudal incidents', als daar zijn wardship (het recht van de leenheer om de wees van zijn leenman op te voeden en de inkomsten van diens leen te innen tot hij meerderjarig is), marriage (het recht van de leenheer om te beslissen over het huwelijk van de heiresses, hetzij dochters hetzij weduwen van overleden leenmannen), en scutage of schildgeld (een afkoopsom in geld van de feodale weerplicht). Tenslotte heeft de leenman wiens rechten geschonden worden, het recht om zijn leentrouw op te zeggen door de diffiduciatio. Al die regels, concepten en termen van het leenstelsel bewijzen ten overvloede dat we voor een gefeodaliseerd land staan. Dit is trouwens niet alleen zo wat de feodaliteit betreft als rechtssysteem maar ook als sociaal systeem: Engeland vertoont de typisch feodale structuur waarbij de massa van de landbouwbevolking wordt gedomineerd door een kleine toplaag van militaire en kerkelijke grondbezitters, onderling en met de koning verbonden in een hierarchische pyramide van lenen en loyauteiten[1].

* Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Utrecht/Driebergen op 19 oktober 1973. De auteur betreurt het wegens tijdgebrek niet in de mogelijkheid te zijn geweest zijn exposé van het grondige voetnotenapparaat te voorzien dat hij had gewenst.

1. Zie een selectie van de voornaamste literatuur in F.L. Ganshof en R.C. van Caenegem, *Les institutions féodo-vassaliques*. Introd. bibliogr. à l'hist. du droit et à l'ethnologie juridique, onder leiding van J. Gilissen, VIII (Brussel, 1972) nrs. 65-100. Zie voor de Anglo-Normandische monarchie M. Altschul, *Anglo-Norman England 1066-1154*. Bibliographical Handbooks (Cambridge, 1969).

II. De Engelse feodaliteit is een importartikel

In de Engelse samenleving van de jaren na 1066 speelde deze feodaliteit geen secundaire maar een essentiële rol. Ze was onbekend in de Angelsaksische periode. Slechts in de zin van 'een landbouweconomie in handen van een toplaag van grondbezitters', zou Angelsaksisch Engeland enigszins een 'feodaal' land kunnen genoemd worden, maar zeker niet in de precieze betekenis van een land waar koning en notabelen door vazallitische banden zijn verbonden en de militaire, politieke en gerechtelijke functies worden uitgeoefend uit hoofde van feodo-vazallitische verplichtingen. Die feodaliteit werd in Engeland geïmporteerd door de Normandische (en andere continentale) veroveraars die in 1066 en volgende jaren manu militari de hand hebben gelegd op de rijkdom (grond en boeren) en op alle hoge functies in staat en kerk.

Zo duidelijk zijn de teksten en zo normaal lijkt het dat de veroveraars het politieke en sociale systeem hebben ingevoerd waarmee ze vertrouwd waren (en dat bijzonder adequaat was voor een regime van militaire bezetting), dat men de vraag mag stellen waarom we daar zo uitdrukkelijk bij blijven stilstaan. De reden is dat bij een aantal Engelse mediëvisten een traditie bestaat om deze feiten te negeren of te minimaliseren. De grote pennetwist die daaruit is gevolgd en verschillende generaties mediëvisten heeft bezig gehouden staat bekend als de Round-Freeman controverse. Eerstgenoemde toonde aan dat de feodalisatie van zijn land, net als de Normandische machtsovername zelf, een plotse, catastrofale gebeurtenis was, die een breuk betekende in de stroom van de Engelse ontwikkeling, geen wortels had in de Angelsaksische tijd en door de autochtone bevolking goedschiks kwaadschiks werd ondergaan[2]. Zijn tegenstrever Freeman vond de gevolgen van de Verovering helemaal niet zo ingrijpend. Hij dacht eerder dat het om een dynastiewissel ging, gepaard met een influx van vreemdelingen - zoals de geschiedenis wel meer heeft gezien - maar zonder essentiële veranderingen: de structuur en de fundamentele tradities van de Engelse monarchie zouden zijn blijven bestaan[3]. De aanhangers van deze 'gradualist school' - en er zijn er thans zowel als in de dagen van Freeman - minimaliseren enerzijds de rol van de feodaliteit na de Verovering en zoeken anderzijds met grote ijver naar sporen van een soort autochtone, Engelse proto-feodaliteit in de Angelsaksische periode, waardoor de fatale datum van 1066 niet meer de grote scheidingslijn zou blijken te zijn waarvoor de meesten hem houden[4]. De visie van die school spruit voort uit een aantal patriottische overtuigingen en meta-historische ideeën.

2. J.H. Round, *Feudal England* (Londen, 1895; gedeeltelijk herdrukt met een inleiding door F.M. Stenton, Londen, 1964).
3. E.A. Freeman, *The History of the Norman Conquest. Its Causes and its Results* (6 dln; Oxford, 1867-1879); *idem, The Reign of William Rufus* (2 dln; Oxford, 1882).
4. H.G. Richardson en G.O. Sayles in hun *The Governance of Mediaeval England from the Conquest to Magna Carta* (Edinburgh, 1963) en *idem, Law and Legislation from AEthelberht to Magna Carta* (Edinburgh, 1966) en Doris Mary Stenton in haar *English Justice between the Norman Conquest and the Great Charter 1066-1215* (Philadelphia, 1964) kunnen niet aannemen dat iets goeds van de Normandiërs is gekomen. Zij waren een barbaars volkje dat, na de schittering van de Angelsaksische periode, Engeland in een duistere tijd van stilstand heeft gestort, waaruit het slechts door de 'great leap forward' onder Hendrik II, uit het huis Anjou (niet van Normandië!) is ontsnapt. De opvatting van de introductie van het leenstelsel door Willem I 'almost immediately after his coronation' wordt een 'mythe' genoemd, die

Daar is vooreerst het gevoel dat de majestatische en eeuwenlange, unieke ontwikkeling van de Engelse instellingen - één van de wonderen van de wereldgeschiedenis - het werk niet kan geweest zijn van abrupte buitenlandse invloeden en initiatieven, die vreemd waren aan de geest van de Engelse natie. Men herkent hier een aantal populaire voorstellingen uit de negentiende eeuw: de overdreven accentuering van het nationale element (niet alleen schreef men liefst nationale geschiedenis, maar men zag die ook als de realisatie van de eigen 'volksgeest') en het geloof in een langzame maar doelgerichte evolutie, volgens een logisch vatbaar proces. In die Hegeliaanse ideeën was er weinig of geen plaats voor plotse catastrofen en toevallige of absurde gebeurtenissen als de overval en de bezetting van het machtige en ontwikkelde koninkrijk Engeland door een troep continentale avonturiers, die pas sinds enkele generaties tot de Latijnse christenheid behoorden die continentale christenheid waar Engeland eeuwen vroeger zijn beste missionarissen had heen gezonden[5].

Gelukkig is het overbodig om hier een uitvoerige weerlegging van de affectieve, sterk anti-Normandische theses van de Freeman-school te brengen. Dit werd onlangs op een voortreffelijke en naar we hopen definitieve manier gedaan door R.A. Brown[6]. Deze auteur heeft de hele problematiek - en de historiografie van de controverse - ten gronde behandeld en heeft, met de teksten in de hand, aangetoond dat er in Engeland voor 1066 geen sprake is van feodaliteit: deze is er na die datum ingevoerd en zeer belangrijk geworden. Hoe onprettig ook voor het Engelse nationaal gevoel, de conclusie is onafwendbaar dat het land gedurende enkele generaties een koloniaal gebied is geweest dat door een kleine, buiten-

moet verjaagd worden (Richardson en Sayles, *Governance*, 62): als er één woord is dat men niet mag gebruiken voor de legers van die tijd dan is het 'feodaal' (*ibidem*, 91)!

5. De gedachte van de continuïteit tussen de Germaanse nederzetting en het moderne Britse parlement, tussen de oud-Germaanse en de moderne Britse vrijheid, is fundamenteel in het klassieke werk van W. Stubbs, *The Constitutional History of England* (3 dln; 1874-1878). Het werk gaat tot 1485. Terecht schrijft A. Marongiu, *Medieval Parliaments. A Comparative Study* (Londen, 1968) 77: 'It is undoubtedly true that Stubbs projected the image and reality of the constitutional monarchy of his age into the past, so that at a certain point his history seemed - at least to one German critic, Riess - too beautiful to be true'.
6. R.A. Brown, *Origins of English Feudalism*. Historical Problems. Studies and Documents, G.R. Elton, ed., XIX (Londen-New York, 1973); reeds in zijn *The Normans and the Norman Conquest* (Londen, 1969) had de auteur in die zin positie gekozen. Uittreksels uit de bronnen en de literatuur vindt men verzameld in C.W. Hollister, *The Impact of the Norman Conquest*. Major Issues in History (New York, 1969).

landse, militaire bovenlaag werd bezet en geëxploiteerd: het militair en elitair karakter van het leenstelsel paste daarbij uitstekend en het is dan ook niet verwonderlijk dat het er zo goed kon gedijen[7].

III. Typische karakteristieken van de Engelse feodaliteit

Mag men wel spreken van 'Engelse feodaliteit'? Op het eerste gezicht schijnen hier geen scrupules te moeten rijzen. De feodaliteit heeft zich over verschillende Europese en zelfs buiten-Europese landen verbreid en er telkens een eigen kleur en tonaliteit gekregen: waarom zou dat ook met Engeland niet het geval zijn geweest? Ook wordt de benaming 'English feudalism' door vooraanstaande auteurs gebruikt, men denke maar aan F.M. Stenton's *The First Century of English Feudalism*[8]. Toch vinden we het nuttig bij de term stil te staan en de vraag te stellen of men - althans tot aan de 'Loss of Normandy' van 1204 - niet beter zou spreken van Anglo-Normandische feodaliteit. Een institutioneel stelsel leeft niet in abstracto, het bestaat in de gedragingen en ideeën van mensen. Van 1066 tot 1204 werd de feodaliteit in Engeland en Normandië beleefd, toegepast en ontwikkeld door dezelfde, zeer homogene groep van Anglo-Normandische families, met lenen in Engeland en in Normandië, gehouden (tijdens het grootste deel van die periode) van één en dezelfde leenheer, die koning van de Engelsen en hertog van de Normandiërs was. Die groep sprak dezelfde Normandisch-Franse taal en gebruikte dezelfde Franse en Latijnse feodale terminologie en huldigde dezelfde ridderlijke standsethiek: hij vormde 'one single baronial society'[9]. Ongetwijfeld heeft de Normandische feodaliteit een nieuwe schakering gekregen op Engelse bodem, maar zo sterk was de osmose tussen Engeland en Normandië dat die Engelse aanpassing op haar beurt de Normandische situatie heeft getransformeerd.

Zoals men weet bevat het leenstelsel zowel centrifugale als centripetale krachten en mogelijkheden. De Normandische feodaliteit was, zoals die van de andere Franse vorstendommen in de tiende en elfde eeuw, van de centrifugale, ongedisciplineerde soort, en dit tot volop in de elfde eeuw. Willem de Bastaard, zoals hij voor 1066 heette, wist er van mee te spreken, want de harde leerschool die hij als jonge hertog had doorgemaakt bestond uit een aaneenschakeling van even bittere als avontuurlijke campagnes tegen zijn al te roerige baronnen. Met grote moeite was hij er in geslaagd om ze onder zijn hertogelijk gezag te doen buigen,

7. Zie vooral J. Le Patourel, 'The Norman Colonization of Britain', in: *I Normanni e la loro espansione in Europa nell' alto medioevo*. Settimane... Spoleto, XVI (Spoleto, 1969) 409-438. Voor een vergelijkende studie van het Normandische bewind in Engeland en in Sicilië zie A. Marongiu, 'I Due Regni Normanni d'Inghilterra e d'Italia', *ibidem*, 497-552.
8. (2e dr.; Oxford, 1961).
9. Le Patourel, 'Norman Colonization', 434; zie in dezelfde zin zijn Stenton lecture *Normandy and England 1066-1144* (Reading, 1971).

want velen wilden in hem wel een primus inter pares maar geen heerser zien[10]. In 1066 werd hij ook koning en dit leidde tot een dramatische machtsverschuiving. Niet alleen werd hij onmetelijk rijk[11] - en rijkdom in grond was de basis van macht - maar hij werd een 'Gezalfde des Heren': niemand kon betwisten dat een gekroonde koning verheven was boven de gewone feodale heren, hoe rijk en dapper zij ook waren. Daarbij kwam dat in zijn nieuwe koninkrijk de vorstelijke macht en de centrale staatsinstellingen sinds vele eeuwen waren ontwikkeld en steeds krachtiger geworden. Het koninklijk gezag was in Engeland stevig gevestigd en beschikte over een infrastructuur van lokale en regionale instellingen en een fiscaal apparaat waarvan men in Normandië geen idee had. Ook was in Engeland de algemene weerplicht blijven bestaan, zodat de koning er - desnoods tegen zijn baronnen - op de nationale militie, de fyrd, beroep kon doen[12].

Dit alles betekende dat Willem de Veroveraar zo machtig werd dat hij de centrifugale krachten in bedwang kon houden en beletten dat het leenstelsel een disruptieve rol speelde en tot regionaal separatisme leidde; integendeel, in de machtige hand van de koninklijke en hertogelijke leenheer, was het een stelsel dat tot cohesie en harmonie onder de ridderschap kon voeren. Dit gold voor Normandië zowel als voor Engeland: zoals de Normandische feodaliteit Engeland had geaffecteerd, affecteerde thans de Anglo-Normandische feodaliteit op haar beurt Normandië - een merkwaardige ommekeer die parallel loopt met de Normandische verovering van Engeland in 1066 in de slag van Hastings, en de Engelse verovering van Normandië in 1106 in de slag van Tinchebrai, ommekeer die in Engelse kringen aanleiding gaf tot ironische commentaren. De Veroveraar zorgde er wel voor dat het grondbezit van zijn directe vazallen (tenentes in capite) verspreid lag over het hele koninkrijk - nog afgezien van hun Normandische lenen - en geen compacte blokken vormde, waar regionale dynastieën de kop hadden kunnen opsteken[13].

Willem's uitdeling van vruchtbare Engelse gronden aan zijn continentale strijdmakkers was een meevaller, die hun stoutste dromen overtrof. Ze had iedereen verrijkt en 's konings prestige verhoogd. Gelukkig maar, want Willem had letterlijk alles geriskeerd en was tot het uiterste van zijn mogelijkheden gegaan om de expeditie van het najaar 1066 te financieren. Hij had dat risico genomen onder de dwang van het feodale systeem dat de leenheer, die zijn volgelingen in de hand

10. D.C. Douglas, *William the Conqueror. The Norman Impact Upon England* (Londen, 1964) 83-157.
11. *Ibidem*, 269: van al het Engelse grondbezit opgetekend in het Domesday Book was ongeveer 1/5 direct in handen van de koning, 1/4 van de kerk en bijna de helft in handen van de voornaamste baronnen.
12. C.W. Hollister, *Anglo-Saxon Military Institutions* (Oxford, 1962) en *idem, The Military Organization of Norman England* (Oxford, 1965).
13. Zie hierover Le Patourel, 'Norman Colonization', 423-424.

wilde houden, verplichtte steeds meer grond voor hen te veroveren. Net als het kapitalisme niet kan leven zonder winst voor de investeerders, zo kon het feodale systeem niet functioneren zonder nieuwe gronden voor de vazallen[14]. De Engelse grond was de inzet geweest van de zeer riskante onderneming van 1066 en het avontuur was goed afgelopen. De Engelse lenen maakten de Normandische baronnen niet tot zwakke onderdanen - getuige herhaalde samenzweringen en opstanden tegen de kroon - maar de macht van de koning konden ze niet aan het wankelen brengen; tenzij tijdens de zogenaamde Anarchie, wanneer verdeeldheid heerste aan de top, en kerk en baronnen de twee troonpretendenten, Stefanus en Mathilde, tegen elkaar konden uitspelen. Men zou het zo kunnen uitdrukken, dat de Engelse 'feodale monarchie'[15] meer 'monarchisch' is geweest dan 'feodaal', en wel om reden van de Angelsaksische traditie, die in de koning een staatshoofd zag en geen feodale leider, het enorme grondbezit van de kroon, dat alle andere bezitters ver achter zich liet, en het militaire bezettingsregime, dat uiteraard hard en centralistisch was.

We spraken daarnet van de Angelsaksische staatstraditie. Deze was inderdaad bijzonder vroeg ontstaan en, uitgerekend in de eeuwen van de grootste staatsverbrokkeling in Frankrijk, harmonisch verder ontwikkeld. De invoering van het leenstelsel in Engeland betekende niet dat het bestaande systeem van nationale instellingen - bestuurlijke, gerechtelijke en fiscale - werd afgebroken. Integendeel, de hele structuur, die de monarchie zo goed diende en een echt nationaal staatsleven mogelijk maakte, bleef behouden. De feodale elementen werden er aan toegevoegd of kleedden de bestaande instellingen anders in, maar vervingen ze niet. Op het continent bijvoorbeeld was de Frankische gouw verdwenen, om plaats te maken voor de feodale formatie van de castellania, terwijl in Engeland de aloude shire bleef bestaan. Op het continent verdwenen in sommige streken de oude schepenbanken om vervangen te worden door rechtbanken van leenmannen, in Engeland functioneerden de oude county en hundred-gerechten verder, doch er kwamen ook feodale rechtbanken bij: de feodale elementen coëxisteerden vreedzaam met de andere, Angelsaksische instellingen, hetgeen tot een hoge graad van continuïteit leidde tussen de Angelsaksische en de Normandische periode. Een en ander betekende dat de notie van staatsdienst, in tegenstelling tot de uit hoofde van een leen verschuldigde vazallendienst er nooit is verdwenen. Het betekende ook dat in de dertiende eeuw, wanneer het leenwezen reeds veel van zijn belang heeft ingeboet, de ridderschap, de 'knights of the shires', verder een belangrijke

14. Zie de woorden van Robert Curthose tot zijn vader: 'Aliquando rem familiarem volo habere ut mihi famulantibus digna possim stipendia retribuere' (*ibidem*, 432). De leenheer moest zijn reserve aan grond uitbreiden of zijn kapitaal opgebruiken.
15. C. Petit Dutaillis, *La monarchie féodale en France et en Angleterre, Xe-XIIIe siècle* (Parijs, 1933).

maatschappelijke rol speelde in het raam van de aloude lokale en regionale staatsinstellingen, als een staatsdienst volbracht op bevel van het staatshoofd[16].

Het samengaan van pre-feodale en feodale elementen bestond niet alleen in het opereren van verschillende systemen - van rechtbanken bijvoorbeeld - naast elkaar, maar ook in de feodalisatie van bestaande instellingen, die in wezen niet feodaal waren. De heerlijkheid (manor), is een agrarische leef- en exploitatievorm die best zonder en buiten de feodaliteit kon bestaan en in het Angelsaksische Engeland bestaan heeft. Deze heerlijkheden zijn na 1066 in het feodaal verband opgenomen, doordat de heerlijke grondbezitters hun land van een leenheer gingen houden. Zo was de heerlijkheid gedurende bepaalde eeuwen met de feodaliteit verbonden en kreeg ze een feodaal gezicht. Vergelijkbaar was de toestand van de kerk: de Ecclesia Anglicana werd na 1066 gefeodaliseerd in die zin dat de bisschoppen en abten vazallen werden, hun ambten en het daaraan verbonden grondbezit in leen hielden van de koning en daarvoor tot allerlei feodale verplichtingen (waaronder het leveren van aanzienlijke contingenten ridders) gehouden waren. Hoe vreedzaam de coëxistentie van feodale en niet-feodale elementen ook was, bijvoorbeeld tussen de twee soorten rechtbanken, toch bleef er een latent gevaar van spanning of op zijn minst onzekerheid. Voor de rechtspraak is er klaarheid gekomen onder Hendrik II door de stormachtige opgang van de centrale, koninklijke rechtbank die, over de jonge feodale en de aloude niet-feodale rechtbanken heen, een nieuw nationaal gerechtshof heeft gecreëerd, dat openstond voor alle vrije lieden en geen onderscheid maakte tussen de feodale baronnen en eenvoudiger lui[17].

IV. De sociale differentiatie in de Engelse feodaliteit

Een groot standsverschil tussen de feodale grondbezitters, die een min of meer gesloten, militaire kaste vormen, en de landbouwersmassa, die hen moet onderhouden, behoort wel tot het wezen van het leenstelsel. Dit was ook zo in Engeland, doch - vreemd genoeg - tegelijk in meerdere en mindere mate dan elders. De feodaliteit ging er meer dan elders gepaard met een sociale kloving omdat de feodale toplaag van ridders en prelaten zich niet alleen onderscheidde door haar levenswijze, maar omdat ze uit vreemdelingen bestond die een vreemde taal spraken. Sommige verhalen uit die tijd illustreren treffend de sociale taalgrens. In de late twaalfde eeuw heeft abt Johannes van Ford een leven van de heilige Wulfric geschreven, een eremijt van eenvoudige Engelse afkomst, die zich rond 1125 nabij

16. A.B. White, *Self-Government at the King's Command. A Study in the Beginnings of English Democracy* (Minneapolis, 1933).
17. Zie voor een recente status quaestionis A. Harding, *The Law Courts of Medieval England*. Historical Problems. Studies and Documents, G.R. Elton, ed., XVIII (Londen-New York, 1973).

de kerk van Haselbury gevestigd had en beroemd werd door zijn mirakels en voorspellingen. De parochiegeestelijke van Haselbury was een zekere Brictric, die zijn ambt voortreffelijk uitoefende. Een lekebroeder van de abdij van Ford was eens op bezoek bij de heilige en vernam dat deze laatste een twist had gehad met Brictric om de volgende reden. Een met stomheid geslagen man was bij de heilige gebracht en begon na een gebed en een oplegging van de handen correct en vloeiend te spreken, niet alleen in het Engels, maar ook in het Frans. Toen Brictric dit vernam verweet hij zijn vriend de eremijt op bittere toon:

> Zo vele jaren ben ik u van dienst geweest, doch blijkbaar voor niets, want aan een onbekende die het best met één taal kon stellen, als hij maar kon spreken, heb je het gebruik van twee talen bezorgd, en aan mij die als een stomme met mijn mond vol tanden sta wanneer ik voor mijn bisschop of aartsdiaken moet verschijnen, heb je het gebruik van het Frans niet bezorgd[18]!

Daarbij was de continentale, Franstalige bovenlaag vol minachting voor de taal, cultuur, vroomheid, kunst en allerlei andere expressie-vormen van de onderworpen Angelsaksische bevolking. Vooral de oude, populaire heiligen van het bezette land waren het voorwerp van spot en iedereen weet hoe sterk de middeleeuwse mens aan zijn heiligen gehecht was en op welke voet van intimiteit hij met hen verkeerde. Alleen wanneer bleek dat de verering van die Angelsaksische heiligen, met hun moeilijk uit te spreken namen, flinke sommen opbracht voor de schatkist van de abten en de bisschoppen kon de minachting wel eens in een positieve houding omslaan. Dit alles illustreert hoe de eliminatie uit Kerk en Staat van de autochtone elite tot een ware diminutio capitis van de inboorlingen had geleid.

Doch anderzijds was onder sommige oogpunten de feodale kloof in Engeland minder groot dan elders: in Engeland, en daar alleen, was het leenstelsel een systeem van grondbezit dat alle vrije lieden omvatte, aangezien alle grondbezit door de Verovering geacht werd uiteindelijk van de kroon te worden gehouden. Alle vrije lieden - of zij tot de sociale stand van de baronnen behoorden of eenvoudige vrije landbouwers waren van Engelse origine - waren tenentes, zonder allodia, en hielden hun grond van een heer, en in laatste instantie van de koning. Hoe belangrijk dit was werd duidelijk onder Hendrik II, toen een centrale rechtbank ontstond die toegankelijk was voor alle vrije tenentes van de kroon, zowel indirecte als directe en daar een recht werd ontwikkeld dat gemeenschappelijk was aan alle vrije grondbezitters, zowel de grote met hun militaire lenen, als de kleine met hun gewone landbouwtenures. Dit common law van Engeland kende geen tegenstelling tussen ‘landrecht’ en ‘leenrecht’ en was een unificerende factor voor de feodale en niet-feodale standen in plaats van een element van differen-

18. D.M. Stenton, *English Society in the Early Middle Ages* (*1066-1307*). Pelican History of England, III (Harmondsworth, 1951) 211-212.

tiatie. Weer eens blijkt de feodaliteit een 'Janus bifrons' te zijn en weer eens blijkt hoe eenzelfde systeem tot zeer verschillende situaties kan leiden. Men stelle zich niet voor dat de opgang van het common law dadelijk tot een algemene juridische gelijkheid heeft gevoerd: het gold alleen voor de vrije lieden, en de onvrijen die trachtten recht te verkrijgen in de koninklijke rechtbanken werden niet alleen afgewezen, maar zwaar beboet[19]. De stand van de onvrijen was in de jaren na 1066 sociaal gedaald en werd aan een zeer harde druk onderworpen[20]. Het is pas in de late middeleeuwen dat de onvrijheid is verdwenen - zonder ooit uitdrukkelijk te worden afgeschaft - en het common law niet alleen in geografische maar ook in sociale zin het gemene recht van alle Engelsen is geworden[21].

V. De chronologie van de Engelse feodaliteit

Het leenstelsel is in de Engelse geschiedenis - en aangezien we het thans niet alleen hebben over de Anglo-Normandische fase, mogen we van 'Engelse feodaliteit' spreken - plots en laat verschenen, en is slechts korte tijd van wezenlijk belang geweest. Deze eigenaardigheden verdienen toegelicht te worden.

Het leenstelsel is met één klap, tengevolge van een militaire verovering ingevoerd in het oud-Engelse body politic, dat er niet op voorbereid was en er ook geen behoefte aan had. In de meeste landen is het leenstelsel ofwel een autochtone plant geweest ofwel langzaam en stuksgewijs ingevoerd om aan lokale behoeften te voldoen. De chronologie en geografie van deze verbreiding van het leenstelsel zijn nog onvoldoende gekend, zelfs het fundamentele kaartenmateriaal ontbreekt. In Engeland is dit niet alleen een plots cataclysme geweest, maar het beantwoordde ook aan geen organische behoefte van de samenleving. De rol van het toeval in het 'Wonderjaar 1066' is trouwens zeer groot geweest - te beginnen met het kinderloos overlijden van koning Edward - en men mag gerust stellen dat de verovering, de vlugge onderwerping van het volk en de acceptatie van de Normandiër als wettige koning een succesrijk verloop hebben gekend tegen alle waarschijnlijkheid in[22]. De oud-Engelse staat stond bestuurlijk, cultureel, militair (men denke aan Harold's overwinning op de Noren te Stamford Bridge) en economisch in Europa in de eerste rang[23].

19. A.L. Poole, *Obligations of Society in the XII and XIII Centuries* (Oxford, 1946) 13. Cf. Pipe Roll 15 Henry II, 149.
20. R.W. Finn, *The Norman Conquest and its Effects on the Economy, 1066-86* (Londen, 1971): de opbrengst van de domeinen vergrootte, doch niet ten voordele van de inheemse boeren.
21. R.H. Hilton, *The Decline of Serfdom in Medieval England* (Londen, 1969).
22. Men moet zich maar even afvragen wat het kleine ruiterleger van Willem in Zuid-Engeland zou hebben verricht indien Harold een 'cunctator' was geweest, een politiek van de verschroeide aarde had toegepast en gewacht had op de mobilisatie van de nationale *fyrd* en de najaarsstormen, die de ravitaillering van de invallers zouden afgesneden hebben.
23. Zie over dit laatste aspect P.H. Sawyer, 'The Wealth of England in the Eleventh Century', *Transactions Royal Historical Society*, 5th series, XV (1965) 145-164 en H.B.A. Petersson, *Anglo-Saxon Currency. King Edgar's Reform to the Norman Conquest* (Lund, 1969).

Verder mag men, in vergelijking met de rest van Europa, de introductie van het leenstelsel in Engeland bepaald laattijdig noemen: niet alleen had de feodaliteit reeds een respectabel aantal eeuwen achter de rug, ze was reeds over haar hoogtepunt heen. Men mag zeggen dat de feodaliteit in de vroege middeleeuwen het vacuum heeft gevuld dat door de ondergang van Rome en de mislukking van de Merovingen was ontstaan. Het Karolingische leenstelsel was aangepast voor een groot gebied met een zwakke staatstraditie, een aanzienlijke ethnische verscheidenheid, een agrarische economie en een psychologie die meer toegankelijk was voor persoonlijke relaties dan voor grondwettelijke abstracties. Deze primitiefmiddeleeuwse fase heeft in de twaalfde eeuw plaats gemaakt voor een meer gesofistikeerde samenleving, waar het feodale stelsel niet veel zin meer had en vlug de allures kreeg van een archaïsche fossiel. Thans brak de tijd aan van de opkomende ambtenarenstaat en het centralisme, de stedelijke geldeconomie en de rationalisatie van de denk- en voorstellingswereld. De doorbraak van deze 'Tweede Middeleeuwen' is in Engeland reeds onmiskenbaar ten tijde van Hendrik II (1154-1189) zodat politiek en militair gesproken, de 'eerste eeuw van het Engelse leenstelsel' ook de laatste is geweest.

Wel is het nodig hier goed de publiek- en de privaatrechtelijke elementen te onderscheiden. Het eerste is ten onder gegaan met de opkomst van de nationale standenstaat, met zijn centraal bestuur, zijn nationaal ambtenarenkorps en zijn parlement - een stadium dat in de dertiende eeuw reeds duidelijk is bereikt. De landsverdediging was niet meer gesteund op feodale milities, maar op huurlingen en weerplichtige vrije lieden, een ontwikkeling die reeds in de tweede helft van de twaalfde eeuw zeer duidelijk is[24]. De inwoners verrichtten talrijke bestuurlijke en gerechtelijke taken als onderdanen van de kroon en niet als vazallen, men denke aan de ontelbare jury's die voor een massa zaken werden geconsulteerd[25]. De feodale hoven hadden alle betekenis verloren sinds de inrichting van de ene koninklijke rechtbank onder Hendrik II, waarin beroepsrechters zetelden. De parlementen van de dertiende eeuw waren niet, zoals de oude curia regis, feodaal samengesteld, want de leden van de commons waren geen leenmannen van de kroon. De inkomsten van de koningen kwamen niet alleen meer uit eigen grondbezit en 'feudal incidents', maar ook uit belastingen die door het land op een niet-feodale

24. Zie naast de literatuur bij noot 12 J.J.N. Palmer, 'The Last Summons of the Feudal Army in England (1385)', *English Historical Review*, LXXXIII (1968) 771-775. Deze poging om in 1385 een morsdode instelling nieuw leven in te blazen was een anachronisme en tot mislukken gedoemd.
25. Zie over de vroege geschiedenis van de jury, naast de oudere literatuur R.C. van Caenegem, *Royal Writs in England from the Conquest to Glanvill. Studies in the Early History of the Common Law*. Seldon Soc. LXXVII (Londen, 1959) 51-104 en R. Lennard, 'Early Manorial Juries', *English Historical Review*, LXXVII (1962) 511-518.

basis werden ter beschikking gesteld[26]. Een intellectuele ommekeer leidde tot de opkomst van aristotelische en romeinsrechtelijke ideeën over het wezen en de inrichting van de samenleving, die niets met feodaliteit, maar veel met de moderne staat te maken hadden - hetzij in absolutistische, hetzij in democratische zin[27]. Doch de privaatrechtelijke regels van het leenstelsel, een net van normen over het verwerven, vervreemden en vererven van grondbezit, is als dusdanig rustig blijven voortbestaan[28]: de laatste technisch-feodale rechtsregels zijn in Engeland (niet in de Kanaaleilanden) pas in de twintigste eeuw verdwenen[29].

Zo abrupt is de invoering van het leenstelsel in Engeland geweest, zo eindeloos lang duurde zijn achteruitgang en verval. Trouwens, ook vandaag vindt men in het Engelse recht sporen van bepaalde feodale voorstellingen en ideeën terug: zo is één van de grondgedachten van het common law die van de relatie tussen personen (master-servant, lord-tenant) en die van tenure, in tegenstelling tot het Romeinse recht waar wil, wilsuiting en wilsovereenkomst (contract) de fundamentele noties zijn.

VI. Appreciatie van het Engelse leenstelsel

Men zou de stelling kunnen verdedigen dat het Engelse leenstelsel een korte episode is geweest, een nare droom, die samen met het Normandisch bezettingsregime is voorbijgegaan. Het is inderdaad zo dat reeds onder Hendrik II de versmelting van de Franci en de Anglici in gang was en dat die twee volkeren in de dertiende eeuw, vooral na het verlies van Normandië in 1204, één Engelse natie zijn gaan vormen[30]. Rond dezelfde tijd is de feodale monarchie een semi-bureau-

26. E. Miller schrijft dat ‘it does seem that originally the object of summoning plenipotentiaries from the local communities was normally fiscal’. Hij gaat verder ‘It became normal in the reign of Edward I (die meer belastingen hief dan enige vroegere koning) for the king to seek general consent to general taxes first from the representatives of the shire communities, then of the boroughs and even of the diocesan clergy; and in Easter parliament of 1290, once a decision was taken to replace a feudal aid by a comprehensive lay subsidy, knights were summoned at the very end of the parliament to complete the endorsement of this levy accorded by their betters’, in: E.B. Fryde en E. Miller, ed., *Historical Studies of the English Parliament*, I, *Origins to 1399* (Cambridge, 1970) 7-8, cf. 5.
27. We denken aan noties als plena potestas, representatio, en consensus. Zie bijvoorbeeld J.G. Edwards, ‘The Plena Potestas of English Parliamentary Representatives’, *ibidem*, 136-149 en E. Hall, ‘King Henry III and the English Reception of the Roman Law maxim quod omnes tangit’, *Studia Gratiana*, XV (Rome, 1972) 125-145.
28. Zie voor het laat-middeleeuwse leenstelsel J.M.W. Bean, *The Decline of English Feudalism 1215-1540* (Manchester-New York, 1968).
29. Wellicht kan men de afschaffing van het escheat (dat is het aan de leenheer vervallen van het leen van een tenant die zonder erfgenaam overleden is of een felony heeft begaan) door de Administration of Estates Act van 1925 als de afschaffing van de laatste feodale rechtsregel in Engeland beschouwen (op de Kanaaleilanden zijn ze nog talrijk).
30. Zie over de gemengde huwelijken tussen Normanni en Anglici ten tijde van Hendrik II: C. Johnson, *The Course of the Exchequer by Richard Son of Nigel* (Londen, 1950) 53, waar de auteur beweert dat het moeilijk was geworden onder vrije lieden uit te maken ‘quis Anglicus, quis Normannus sit genere’. Met het einde van de twaalfde eeuw kwam ook een einde aan het gebruikelijk adres *Francis et Anglicis* in de koninklijke documenten. Zie over de aanhechting van Normandië bij de Franse kroon het klassieke werk van F.M. Powicke, *The*

cratische staat geworden. Niettemin heeft dat feodaal interludium op een aantal gebieden een blijvende impact gehad. We vermelden er hier twee. Daar is vooreerst het common law systeem: een geheel van rechtsregels dat gemeenschappelijk was aan het hele koninkrijk en toegepast door de ene curia regis. Dit systeem is ontstaan in het feodale milieu van de twaalfde eeuwse Anglo-Normandische bovenlaag en was dan ook sterk feodaal gekleurd. Het was te vroeg ontstaan om meer dan een oppervlakkig contact te hebben met het Romeinse recht dat rond die tijd in mediterrane landen herleefde[31]. Daar is verder de basistekst van het Engelse constitutionalisme, de Magna Carta, die sterk feodaal is gekleurd. Ze was voor een goed deel de uitdrukking van de wensen en ideeën van de feodale baronnen die zich door een sterke en arbitraire staat bedreigd voelden. De grondgedachte van het Grote Charter is dat de koning, die als politieke leider van het land wordt erkend, moet regeren binnen de perken van de wet en dat de vrije lieden, zo hij die verplichting niet naleeft, het recht hebben hem daartoe te dwingen. Dit is geen laat-Romeinse heerser-onderdaan verhouding en zo een koning is geen laat-Romeinse dominus: hij is een koning-leenheer die met zijn vazallen een pact heeft gesloten dat wederzijdse plichten en rechten meebrengt. Deze wederkerigheid is een fundamentele notie van de vazalliteit, die in het staatsrecht is gedrongen - en er in een aantal landen ook is gebleven - doordat de koningen leenheren en de toponderdanen hun vazallen zijn geworden. Aangezien in Engeland alle vrije lieden die enig grondbezit hadden dit in laatste instantie van de kroon hielden, werd de Magna Carta niet tot de baronnen beperkt, maar gold ze voor alle vrije lieden. Hoewel aanvankelijk sterk baroniaal gekleurd, is het Grote Charter reeds vroeg geëvolueerd tot een grondwet niet alleen voor de feodale toplaag, maar voor alle vrije lieden[32] en - aangezien de horigheid in de late middeleeuwen in Engeland is verdwenen - betekende dit alle inwoners[33]. Het is daarbij

Loss of Normandy (Manchester, 1913). De juridische basis voor de annexatie van Normandië was de veroordeling bij verstek van Jan zonder Land, vazal van de Franse kroon voor het hertogdom Normandië, door de Franse koninklijke rechtbank, op grond van een klacht, door een Franse vazal tegen zijn leenheer, Jan zonder Land, bij de koning van Frankrijk neergelegd.

31. R.C. van Caenegem, *The Birth of the English Common Law* (Cambridge, 1973).
32. G. Dietze, *Magna Carta and Property* (Charlottesville, 1965) 63.
33. Zie naast de enorme oudere literatuur: J.C. Holt, *Magna Carta* (Cambridge, 1965); A. Pallister, *Magna Carta. The Heritage of Liberty* (Oxford, 1971) en J.C. Holt, *Magna Carta and the Idea of Liberty* (Londen, 1972). De klassieke studie van de feodale baronnen als sociale stand is die van S. Painter, *Studies in the History of the English Feudal Barony* (Baltimore, 1943); zie daarbij het goed gedocumenteerde overzicht van S. Harvey, 'The Knight and the Knight's Fee in England', *Past and Present*, XLIX (1970) 3-43.

merkwaardig dat deze feodale principes in de Engelse constitutie zijn ingevoerd en plechtig vastgelegd op het moment dat de politieke feodaliteit haar rol had uitgespeeld en 'the decline of English feudalism' aanving[34].

Dat het zo uitgekreten leenstelsel mede aan de grondslag ligt van het veelgeprezen moderne constitutionalisme is een paradoxale constatering. Ze zou de achttiende eeuwse 'filosofen' die in hun streven naar een constitutionele monarchie vooral de feodaliteit meenden te moeten bestrijden, wel hogelijk verbaasd hebben, en toont nog eens dat het feodale systeem een 'Janus bifrons' was, zoals de geschiedenis er niet veel heeft gekend.

34. Terecht laat Bean, *The Decline* beginnen met het jaar 1215.

Feodo-vazallitische verhoudingen en agrarische maatschappij-structuur*

B.H. Slicher van Bath

I. Opmerkingen over de terminologie

De historici en in het bijzonder de mediëvisten gebruiken de term feodaliteit in een zeer specifieke betekenis, namelijk ter aanduiding van een bestuursstructuur, waarin vertikale banden tussen leenheer en leenman bestaan. De leenheer verleent aan de leenman een beneficium, bestaande hetzij uit één of meer landgoederen, hetzij uit een ambt, waartegenover de leenman diensten, meestal krijgsdiensten, moet bewijzen aan zijn leenheer. Op den duur worden de lenen erfelijk. De leenman kan zelf weer optreden als leenheer; een leenman kan lenen hebben van verschillende leenheren.

Het aldus geformuleerde begrip feodaliteit (in engere zin) berust op de onderzoekingen van de grote voorgangers in de mediëvistiek als Bloch, Mitteis, Brunner, Déléage, Ganshof en Duby. De nadere precisering van het begrip feodaliteit betekent een wetenschappelijke vooruitgang door de accentuering van op de voorgrond tredende kenmerken. Anderzijds dient men zich te realiseren, dat door een dergelijke nauwe beperking de term feodaliteit nauwelijks meer bruikbaar is ter aanduiding van een bepaalde periode in de geschiedenis of een bepaalde soort van maatschappij-structuur.

In de door de mediëvisten aanvaarde formulering wordt het verband tussen de feodaliteit en de agrarische maatschappijstructuur buiten beschouwing gelaten[1]. In het meer populaire spraakgebruik is dit echter geheel anders; herhaaldelijk stuit men op opmerkingen, waarbij van de veronderstelling wordt uitgegaan, dat feodaliteit en agrarische maatschappij-structuur eigenlijk identiek zouden zijn. Deze vereenzelviging wordt dan nog verder toegespitst op het grootgrondbezit. Er kunnen zich daarbij twee mogelijkheden voordoen:

a) Grootgrondbezit in een agrarische maatschappij. 'Feodale' heren heersen over een in onderworpen of afhankelijke staat levende boerenbevolking.

b) Grootgrondbezit in een maatschappij, die van een agrarische vorm is overgegaan naar een industriële. Feodaal wordt gebruikt om de overblijfselen van de agrarische maatschappij in die andere maatschappij aan te duiden, feodaal is dan

* Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Utrecht/Driebergen op 20 oktober 1973.

1. Zo ook in R. Coulborn, *Feudalism in History* (Oxford, 1956) 4.

het agrarische element. Vaak wordt het woord in pejoratieve zin gebezigd voor de typering van de traditionele, conservatieve krachten. In overdrachtelijke zin gaat de antropoloog Ribeiro nog veel verder door de feodaliteit als typerend te beschouwen voor de socio-culturele teruggang in het beschavingsproces (sociocultural regression). Volgens hem is feodaliteit

> ...a regression produced by disintegration of the associative, the centralized political and administrative, and the commercial systems within an area once integrated by a civilization, so that it falls back into a subsistence economy[2].

Feodaliteit en feodaal worden eveneens in veel ruimer betekenis gebruikt in de Marxistische terminologie, en wel in de zin van produktiewijze en tot een bepaalde produktiewijze behorend. De feodale maatschappij gaat vooraf aan de burgerlijke of kapitalistische. De tijd van overgang is onzeker: in Nederland in de zestiende eeuw, in Rusland in 1861, als de lijfeigenschap wordt afgeschaft. In de Russische historische literatuur wordt de achttiende eeuw nog tot de middeleeuwen gerekend.

De Poolse historicus Kula geeft in zijn boek over de economische theorie van het feodale systeem een definitie van feodaliteit, waarin het agrarische aspect sterk wordt beklemtoond. Zijn definitie luidt:

> ...le terme de 'féodalisme' définit ici un système socio-économique, surtout agraire, aux forces productives médiocres, à faible commercialisation, corporatif, et dans lequel l'unité fondamentale de production est la grande propriété foncière: les petites exploitations paysannes qui entourent celle-ci lui sont subordonnées économiquement et juridiquement, et les redevances qu'elles lui paient les mettent en son pouvoir[3].

Een communis opinio onder Marxistische auteurs is, dat met feodaliteit wordt aangeduid de produktiewijze van een maatschappij, die voornamelijk berust op grootgrondbezit en onvrije arbeid. Het produktiemiddel - de grond - is in handen van een zeer kleine groep grootgrondbezitters. Voor de exploitatie van de grond wordt gebruik gemaakt van onvrije arbeidskrachten: horigen, lijfeigenen, slaven of andere vormen van gebonden arbeidskrachten.

Bovenstaande definiëring is echter te ruim om feodaliteit en kapitalisme voldoende scherp tegen elkaar af te grenzen. Daartoe heeft men naast het criterium van de produktiewijze ook naar andere kenmerken gezocht om beide systemen van elkaar te onderscheiden. In de literatuur worden de volgende criteria genoemd:

a) De omvang van het marktgebied (lokaal, regionaal, nationaal of internationaal) en daarmee samenhangend de afhankelijkheidsverhouding (dependencia) tussen centrum en periferie.
b) De op de markt verhandelde goederen: voedingsmiddelen (granen), vee en

2. D. Ribeiro, *The Civilizational Process* (Washington, 1968) 24.
3. W. Kula, *Théorie économique du système féodal* (Parijs, 1970) ix.

veeteeltprodukten (huiden, leer, wol), metalen en luxe waren (specerijen, goud, zilver, zijde); samenhangend hiermede zijn voorts van belang de hoeveelheden en de waarde van de op de markt verhandelde goederen.

- Het gebruik of het ontbreken van ruilmiddelen: ruil in natura, verplichte levering van goederen in natura, verrichting van diensten, anderzijds de geldbetalingen.
- De aard van de handelsrelaties op de markt, waarbij één der partijen in een nadelige, onderworpen positie kan verkeren; volgens Stavenhagen komt deze situatie veel voor in koloniale of semi-koloniale verhoudingen[4].

Meningsverschillen tussen de Marxistische onderzoekers onderling hebben vooral betrekking op de waarde, die aan deze aanvullende criteria moet worden gehecht. De strijd bepaalt zich voornamelijk tot de beoordeling van de periode van 1500 tot 1800. Sommigen karakteriseren dit tijdperk als mercantiele feodaliteit - naast de agrarische feodaliteit vóór 1500 - aldus Puiggrós[5]; anderen spreken van mercantiel kapitalisme ter onderscheiding van het latere industriële en financiële kapitalisme, aldus Frank[6].

De laatstgenoemde schrijver geeft in zijn boek *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* een schema van de kenmerken van feodaliteit en kapitalisme volgens de traditionele Marxistische theses. Hij bestrijdt deze stellingen om zijn, eveneens Marxistische, visie van een reeds vroeg optredend kapitalisme daartegenover te stellen. Volgens de traditionele Marxistische opvattingen zijn kenmerkend voor de feodaliteit: grootgrondbezit (latifundia), extensieve akkerbouw en veeteelt, primitieve landbouwmethoden, het ontbreken van landbouwmachines, er worden geen kapitaalsinvesteringen in de landbouw gedaan, er wordt niet gereageerd op de vraag van de markt, er is geen rationele mentaliteit, een grote sector van de agrarische bevolking produceert uitsluitend voor de eigen behoefte (subsistence economy), er bestaan horigheid en andere vormen van onvrije arbeid, er geschieden leveringen in natura, de inkomens zijn laag[7].

In de navolgende verhandeling zal vooral aandacht worden besteed aan het verband tussen de vorm van bestuursorganisatie enerzijds en het grondbezit, het grondgebruik en de vormen van onvrije arbeid anderzijds; of anders gezegd het verband tussen een vorm van bestuursorganisatie en de produktiewijze en het produktiemiddel. De overige, in het voorgaande opgesomde criteria leveren voor de vroege middeleeuwen weinig moeilijkheden op. De marktomvang was, wat

4. Op de ongelijkheid van de partners in handelsrelaties is gewezen door R. Stavenhagen, 'Classes, Colonialism and Acculturation', in: I.L. Horowitz, ed., *Masses in Latin America* (Oxford, 1970) 252-253.
5. R. Puiggrós, 'Errando, corregitur error', in: A.G. Frank, R. Puiggrós en E. Laclau, *América Latina. ¿Feudalismo o capitalismo?* (Bogotá, 1972) 97.
6. A.G. Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America. Historical Studies of Chile and Brazil*. Pelican Latin American Library (Harmondsworth, 1971) 39.
7. *Ibidem*, 259 tabel 1.

luxewaren betreft, internationaal; voor het belangrijkste voedselgewas - graan - bestond nauwelijks een markt, wellicht was er wel een markt voor vee en huiden. Het ruilmiddel ontbrak vrijwel geheel: goederen moesten worden geruild of in natura geleverd, diensten moesten worden verricht. Verschillen in sociale positie van de op de markt handelende partijen zullen vermoedelijk geen invloed hebben gehad.

II. Vormen van agrarische maatschappijen

In het kader van de vraagstelling is het belangrijk na te gaan, welke vormen van agrarische maatschappijen er bestaan. In een agrarische maatschappij zijn de factoren arbeid en grond van groot gewicht en in het bijzonder de relatie tussen de arbeidskrachten en de grond; kapitaal en ondernemersinitiatief daarentegen zijn van geringer betekenis. Het gaat vooral om de rechten op arbeid van anderen en rechten op grond, of op die grond voortgebrachte gewassen, of van die grond levende dieren. Deze rechten zijn van een wezenlijk belang voor de voeding en het bestaan van een kleine groep niet-agrariërs. Steeds meer blijkt, dat er slechts weinig varianten in vormen van agrarische maatschappijen mogelijk zijn, waarin kleine groepen van niet-agrariërs, meestal de heersende klasse in bestuurlijk en geestelijk opzicht, moeten gevoed worden door de agrariërs.

In het algemeen is het overschot, dat van de geproduceerde hoeveelheid overblijft, na aftrek van het zaaizaad voor de volgende oogst en van de hoeveelheid benodigd voor de voeding van de producent (de boer) met zijn gezin, afhankelijk van de grondgesteldheid en van de soort van de verbouwde voedingsgewassen. De overschotten waren in vruchtbare subtropische gebieden als de landerijen langs de Nijl en in Mesopotamië veel groter dan in de gematigde zone van West-Europa. De overschotten waren ook groter in gebieden, waar mais het belangrijkste voedsel was, zoals grote delen van pre-Columbiaans Amerika[8], of waar de voeding voornamelijk bestond uit bonen en vis (de pre-Inca-beschavingen in Peru langs de kust) of uit aardappelen (Andes-hoogvlakten). In West-Europa was men in de vroege middeleeuwen op graanbouw aangewezen, vooral rogge, waarvan de opbrengsten erg laag waren: de opbrengstfactor (verhouding zaaizaad: oogst) bedroeg in de Karolingische tijd ongeveer drie, dat wil zeggen dat twee-derde deel van de oogst overbleef voor de voeding[9]. In de lage opbrengsten is slechts langzamerhand, en dan nog regionaal sterk verschillend, verbetering gekomen. Boven-

8. H.O. Wagner, ‘Subsistence Potential and Population Density of the Maya on the Yucatan Peninsula and Causes for the Decline in Population in the Fifteenth Century’, in: *Verhandlungen des XXXVIII. internationalen Amerikanisten Kongresses*, I (1969) 179-196.
9. B.H. Slicher van Bath, ‘Le climat et les récoltes en haut moyen-âge’, *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell' alto medioevo. Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo*, XIII (1966) 399-425.

dien werd het West-Europese boerenbedrijf vóór 1800 gekenmerkt door talrijke begrenzingen en restricties, welke van technische en economische aard waren[10].

Bij de vormen van agrarische maatschappijen kan men onderscheiden:

a) Met vrije arbeid (loonarbeid), waarbij de boeren òf zelf eigenaar van de grond zijn òf de grond hebben gepacht. Er bestaan verschillende vormen van pacht, zoals geldpacht, erfpacht, etc.

b) Met onvrije arbeid.

Achtereenvolgens in toenemende mate van onvrijheid kent men:

1) Contractarbeid, vooral in Azië, Afrika en Amerika; de arbeidskrachten werken voor een bepaalde, meestal van te voren vastgestelde tijd op de grond. Vaak leven de contractarbeiders tijdens de werkperiode onder moeilijke omstandigheden. In Noord-Amerika heeft men in de zeventiende en achttiende eeuw veel gebruik gemaakt van indentured servants en redemptioners, in Europa aangeworven arbeidskrachten, die ter vergoeding van de overtochtskosten in Amerika gedurende een aantal jaren bij werkgevers (boeren) moesten werken[11]. In de negentiende en twintigste eeuw vindt men de contractarbeiders vooral in Oost-Afrika, Sumatra, de Caraïbische eilanden en de Guyanas; hun positie is niet erfelijk, zij hebben geen vooruitzichten op grondeigendom of langdurig grondgebruik op het bedrijf, waar zij werkzaam zijn.

2) De horigheid in West- en Midden-Europa. De horigen hadden recht op het gebruik van de grond van de boerderij, waarop ze woonden; hun positie was erfelijk. Zij werkten op het 'eigen' bedrijf en in vele gevallen op delen van het grootgrondbezit van de heer (het domein of de réserve), soms echter lag het grootgrondbezit verspreid (Streubesitz). De horigheid is in vele streken al vóór 1500 verdwenen, elders is zij blijven voortbestaan tot de Franse Revolutie.

3) De lijfeigenschap in Oost- en Midden-Europa. De lijfeigenen hebben recht op het gebruik van de grond, hun positie is erfelijk. Ook zij werkten op het 'eigen' bedrijf en in de meeste gevallen op delen van het grootgrondbezit van de heer. De lasten van de lijfeigenen zijn tussen 1500 en 1800 in vele Oost-Europese landen aanzienlijk verzwaard[12]. De positie van de lijfeigenen verschilde in de vijftiende en zestiende eeuw nog niet sterk van die der horigen in West-Europa, aan het einde van de achttiende eeuw was er, vooral in Rusland, weinig verschil meer met de Braziliaanse slavernij.

4) De slavernij. Deze komt in vele perioden van de geschiedenis en in vele ge-

10. *Idem*, 'Constante, fluctuerende en variabele factoren in de produktie en consumptie van agrarische goederen in de pre-industriële maatschappij', *A.A.G. Bijdragen*, XV (1970) 114-117.
11. A.E. Smith, *Colonists in Bondage. White Servitude and Convict Labor in America, 1607-1776* (Oxford, 1947).
12. B.H. Slicher van Bath, 'Vrijheid en lijfeigenschap in agrarisch Europa (16e-18e eeuw)', *A.A.G. Bijdragen*, XV (1970) 75-104; A. Kahan, 'Notes on Serfdom in Western and Eastern Europe', *The Journal of Economic History*, XXXIII (1973) 86-99.

bieden voor, onder andere in de klassieke oudheid, gedurende de middeleeuwen in delen van het Middellandse Zeegebied, in de nieuwe tijd vooral in Afrika en Amerika. De slaven hebben geen recht op eigen grondgebruik, hun positie is erfelijk; in de nieuwe tijd zijn de slaven vooral gebruikt op plantages.

Om de positie van de horigen binnen het kader van de onvrije arbeid nader te bepalen, moeten de voornaamste kenmerken van de vier groepen omschreven worden:

a) Slaven en lijfeigenen worden ook niet-agrarisch gebruikt: in de mijnbouw, de industrie en in de dienstensector. De horigen moesten uitsluitend op agrarische bedrijven werken; er is niets bekend over horigen in de positie van huispersoneel[13]. Contractarbeiders treft men vooral op plantages aan, maar ze werden ook gebruikt bij bijvoorbeeld spoorwegaanleg.
b) Voor alle vier groepen geldt, dat ze niet alleen op grootbedrijven werkzaam waren. Er zijn eigenaren (bezitters) van één of twee slaven, lijfeigenen, horigen, indentured servants of redemptioners.
c) De contracten van de indentured servants en de redemptioners zijn overdraagbaar. In kranten worden 'verkopingen' van indentured servants aangekondigd per advertentie.
   De horigen zijn ruilbaar (wederwissel). Dit geschiedt bij huwelijk tussen horigen van twee verschillende heren. De huwelijkskeuze is beperkt, de gezinnen worden niet gescheiden. Er bestaat geen markt van horigen.
   De lijfeigenen zijn in sommige Oost-Europese landen verhandelbaar, er bestond evenwel geen openbare markt in lijfeigenen, er werd wel met advertenties in kranten gewerkt. De huwelijken van lijfeigenen werden erkend, de gezinnen werden niet uit elkaar gerukt.
   De slaven waren verhandelbaar, er bestond een openbare markt. De huwelijken werden in Brazilië wel erkend; in de Verenigde Staten, de Nederlandse en Engelse koloniën werden huwelijken van slaven vrijwel onmogelijk gemaakt, de gezinnen werden bij verkoop uit elkaar gerukt[14].
d) De contractarbeiders zijn voor een bepaalde tijdsduur gebonden; de horigen, lijfeigenen en slaven zijn onvrij voor hun gehele leven; ook hun kinderen zijn onvrij.
e) Vrijkoop is mogelijk bij de horigen. Deze werd in tijden van geldgebrek zelfs

13. Met horigheid is steeds het bezit van een hoeve verbonden. De positie van de servi non casati is onduidelijk: vermoedelijk vormden zij het huispersoneel, evenals de enlope en de Engelse anilepimen. Zie B.H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen*, I (Assen, 1945) 164 noot 33; D.C. Douglas, *The Social Structure of Medieval East-Anglia* (Oxford, 1927) 31 en noot 5 aldaar.
14. C.N. Degler, *Neither Black nor White. Slavery and Race Relations in Brazil and the United States* (New York, 1971).

door de heer aangemoedigd, zoals in het begin van de veertiende eeuw door de Franse koning.
Oorspronkelijk was vrijkoop ook aan de lijfeigenen toegestaan, maar in de zestiende eeuw werd dit bemoeilijkt, in de zeventiende en achttiende eeuw was vrijkoop in de praktijk onmogelijk.
Vrijkoop van slaven komt in de achttiende en negentiende eeuw in Brazilië vrij veel voor, minder in de Verenigde Staten, waar de vrijgekochte slaaf door zijn huidskleur in een gediscrimineerde positie bleef. Een goede, zowel als een slechte, wreedaardige behandeling kwam bij de lijfeigenen en slaven voor. Men hoort uit Midden- en Oost-Europa, Noord-Amerika, het Caraïbisch gebied en Brazilië verhalen over bijzonder sadistische meesters en meesteressen. Vaak waren hiervan vooral die slaven en lijfeigenen het slachtoffer, die dienst deden als huispersoneel. In dit opzicht zijn er geen verschillen tussen grote en kleine bedrijven. Over een slechte behandeling van de horigen is minder bekend, hoewel de abt van Kempten in het begin van de zestiende eeuw een treurige roem genoot.

f) De horigen en lijfeigenen hadden erfelijk recht op het gebruik van de grond; meestal was het erfrecht beperkt tot één van de kinderen. Slaven en contractarbeiders konden geen rechten op grondgebruik laten gelden.
g) De contractarbeiders konden op bedrijven werken, die voornamelijk voor de eigen voedselvoorziening van de boeren produceerden - dit was vaak het geval bij de indentured servants en de redemptioners - of op bedrijven, die voor de internationale markt produceerden. Dit geschiedde op de plantages, waar de contractarbeiders na de afschaffing van de slavernij de plaats van de slaven innamen.

De horigen werkten op bedrijven, die produkten in natura leverden aan de heer en zij produceerden voorts voor hun eigen levensonderhoud. Zij leverden vrijwel niet aan de markt. Meestal ontbrak de lokale markt, van een internationale markt was in het geheel geen sprake, althans wat de voedingsmiddelen betrof.

De lijfeigenen werkten deels op bedrijven, die aan de internationale markt leverden. Er was scheepvaart over grote afstand, er was handel en er waren voldoende ruilmiddelen (Geldwirtschaft). Bedrijven in Polen, Oostduitsland en de Baltische landen leverden graan aan de Amsterdamse graanmarkt[15]. In Walachije werd het graan naar Constantinopel verkocht[16]. Anders was de situatie in Rusland, Hongarije en gedeeltelijk in Bohemen: daar waren de lijfeigenen werkzaam op bedrijven, die voor de heer met zijn personeel produceerden en zij verbouwden op

15. M. Malowist, 'Les produits des pays de la Baltique dans le commerce international au XVIe siècle', *Revue du Nord*, CLXVI (1960) 199, 205; J. Topolski, 'La regression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle', *Acta Poloniae historica*, VII (1962) 46-47; *idem*, 'Les tendances de l'évolution agraire de l'Europe centrale et orientale aux XVIme-XVIIIme siècles', *Revista di storia dell' agricoltura*, VII (1967) 108, 117.
16. W.H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800* (Chicago, 1964) 173.

de grond bij hun boerderijen het voedsel voor eigen gebruik; overschotten vonden soms hun afzet op de binnenlandse markt[17].

Indien men de kenmerken van de horigheid samenvat, kan geconstateerd worden, dat deze uitsluitend in een agrarische maatschappij voorkwam, dat de horigen niet steeds op een grootbedrijf werkzaam waren, dat de horigen en hun nakomelingen gebonden waren aan hun juridische positie, behoudens vrijkoop, en dat zij daarentegen - en dit is belangrijk - ook een erfelijk recht hadden op het gebruik van de grond. Er werd vrijwel niet voor de markt geproduceerd, aan de heer werden goederen in natura geleverd. Men kan spreken van Naturalwirtschaft. Opvallend is, en dit gaf ook het speciale karakter aan de horigheid, dat deze voorkwam in een gebied van bijna graanmonocultuur met zeer lage oogstopbrengsten (yield ratios). In dit gebied bestonden geen markten voor de afzet van graan, ruilmiddelen waren niet in voldoende mate aanwezig.

III. Institutionele aspecten

De feodo-vazallitische verhoudingen werden gekristalliseerd in het leenstelsel, de horige verhoudingen kregen een vastere grondslag in het hofstelsel. De horigen, ieder werkend op het eigen bedrijf, waren verplicht goederen in natura aan de heer te leveren, geldbetalingen van geringe omvang te doen, diensten te verrichten, zoals karrediensten, bodediensten en te werken op het domein of de réserve van de heer, en zij waren onderworpen aan occasionele verplichtingen bij huwelijk, overlijden en aanvaarding van het erf (opvaart, versterf en erfwinning).

Op de grootgrondbezittingen waren hoven (curtes), die zowel centra waren voor bestuur en rechtspraak over de hofhorigen (het hofgericht) als verzameldepots voor geleverde naturalia. De verhouding tussen hofheer en hofhorige was geregeld in het hofrecht. Door de bepalingen van het hofrecht was de macht van de hofheer beperkt.

In de bloeiperiode van het leenstelsel en het hofstelsel bestonden er vier grootheden: leenstelsel - agrarische maatschappij - hofstelsel - horigheid. Indien we de onderlinge verhoudingen tussen deze vier nader bepalen, komen we tot de volgende conclusies:

a) Het leenstelsel is theoretisch niet gebonden aan de agrarische maatschappij. Indien de lenen vrijwel uitsluitend uit ambten zouden hebben bestaan, kan men zich voorstellen dat een dergelijke feodaliteit ook in een niet-agrarische maat-

17. J. Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century* (Princeton N.J., 1961) 77, 205-213, 219; Zs. P. Pach, *Die ungarische Agrarentwicklung im 16.-17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang* (Boedapest, 1964) 24-25, 85, 157 noot 410, 158 noot 412.

schappij had kunnen optreden, een maatschappij met Geldwirtschaft en ambtenverkoop met een speciale binding tussen verkoper en koper van het ambt. In de praktijk zijn echter de ambten bij de verlening van de beneficia uitzonderingen gebleven, vrijwel steeds bestonden de lenen uit landgoederen. Dit betekent, dat het leenstelsel praktisch alleen in een agrarische maatschappij voorkwam.

b) Naar hierboven reeds is uiteengezet, zijn horigheid en agrarische maatschappij nauw met elkaar verbonden.

c) Hofstelsel en horigheid dekken elkaar slechts ten dele. De volgende drie mogelijkheden worden aangetroffen: 1) Hoven met horigen. 2) Hoven zonder horigen; dit zijn hoven zonder hoffunctie, deze zijn geen centra van bestuur en rechtspraak. Het zijn vaak grotere boerderijen, soms nog verzameldepots van naturalia, die door pachtgoederen worden geleverd. Deze hoven komen voor na 1200, in de tijd, als het hofstelsel ten einde loopt. 3) Horigen zonder hoven. De heren met een klein aantal horigen hadden geen hoven, organisatorisch waren deze overbodig. De pastoor van Doornspijk met één horige hield geen zittingen van het hofgericht, er bestond geen hofrecht[18]. Ook in de Noordelijke kustgebieden waren in de negende en tiende eeuw veel horigen niet in een hofstelsel georganiseerd. In deze streken was het hofstelsel vanuit de centrale delen van het Karolingische Rijk niet doorgedrongen, omdat hier veehouderij en niet akkerbouw het hoofdbestaan vormde en er nog in zekere mate een Geldwirtschaft bestond[19].

d) Leenstelsel en hofstelsel zijn niet identiek. Men gaat bij de verhouding tussen leenstelsel en hofstelsel wel eens van de veronderstelling uit, dat het leenstelsel de bestuurlijke bovenbouw is, terwijl het hofstelsel de daarbij passende economische basis of onderbouw is[20]. Door historici, vroeger door Bloch, kortgeleden nog weer door Jones, is er met klem op gewezen, dat beide instituties goed dienen te worden onderscheiden[21]. Hoewel leenstelsel en hofstelsel in hun meest ontwikkelde vorm in ongeveer hetzelfde gebied worden aangetroffen: het kerngebied van het Karolingische rijk tussen Loire en Rijn[22] en onder dezelfde economische omstandigheden, is het toch waarschijnlijk, dat zij van verschillende oorsprong zijn. In deze richting wijst het onderzoek van Verhulst over het ontstaan van het klas-

18. B.H. Slicher van Bath, 'Hoven op de Veluwe', in: *Ceres en Clio* (Wageningen, 1964) 199.
19. *Idem*, 'The Economic and Social Conditions in the Frisian Districts from 900 to 1500', *A.A.G. Bijdragen*, XIII (1965) 106, 111, 118-123.
20. Aldus bijvoorbeeld O. Hintze, 'Wesen und Verbreitung des Feudalismus', in: *Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften*. Phil.-Hist. Kl. (Berlijn, 1929) 327, 347.
21. M. Bloch, *La société féodale*, II (Parijs, 1949) 245; A. Jones, 'The Rise and Fall of the Manorial System. A Critical Comment', *The Journal of Economic History*, XXXII (1972) 938, tegen D.C. North en R.P. Thomas, 'The Rise and Fall of the Manorial System. A Theoretical Model', *ibidem*, XXXI (1971) 781 noot 1, die de termen feudalism en manorialism wel onderscheiden, maar toch als onderling wisselbaar beschouwen. Volgens hen zou hun model, gebaseerd op de horigheid, ook voor het leenstelsel gebruikt kunnen worden. Dit lijkt mij twijfelachtig.
22. Bloch, *Société féodale*, 248-249.

sieke domaniale stelsel in Frankrijk[23]. Zijn conclusies vonden kortgeleden een bevestiging in een artikel van Goffart in *Speculum*[24].

In een vereenvoudigde en sterk verkorte vorm samengevat, blijkt uit de studies van deze beide onderzoekers, dat het hofstelsel met arbeid van horigen op de réserve is ontstaan op het grondbezit van de Frankische koningen in Noord-Frankrijk ten tijde van Dagobert I (623-639). In deze periode stokte de aanvoer van slaven en het stelsel werd bij voorkeur toegepast bij ontginningen van vruchtbare gronden en bij de overgang van veehouderij naar akkerbouw. Enige tijd later wordt het hofstelsel overgenomen door de grote geestelijke instellingen - abdijen en kapittels - voor de exploitatie van hun grondbezit. Een grote verbreiding heeft het hofstelsel in de Karolingische tijd gekregen[25]. Zo dringt het in de Oost-Nederlandse gebieden op vanuit het zuidelijker gelegen (Duitse) Rijnland.

Als deze schets van de ontwikkeling juist is, is het hofstelsel ontstaan door het ontbreken van slavenaanvoer, dus door het gemis aan voldoende arbeidskrachten. Het staat dan geheel los van de ontwikkeling van de bestuursorganisatie in de vorm van het leenstelsel.

In het algemeen heeft de opkomst van de horigheid en het hofstelsel een verbetering ingehouden, vergeleken met de daaraan voorafgaande slavernij met van elders aangevoerde slaven. Voor de aanwezige landelijke bevolking kan het een vermindering van vrijheid en een verzwaring van lasten hebben betekend. Wellicht stond hier bescherming door de eigenaar tegenover, een patronage-verhouding; het belangrijkste was echter, dat men kon beschikken over een bedrijf dat voldoende voedsel opleverde voor de voeding van één gezin[26].

In verband met het bovenstaande mag niet onvermeld blijven, dat volgens sommige theorieën onvrijheid in een agrarische maatschappij het gevolg is van een tekort aan arbeidskrachten, terwijl er nog veel onbebouwd land voorhanden is. Deze denkbeelden zijn onder andere door Nieboer verkondigd[27] en vele onderzoekers in Midden- en Oost-Europa hebben gewezen op de verzwaring van de lijfeigenschap in de zeventiende en achttiende eeuw in die landen ten gevolge van het arbeidstekort ontstaan door de sterfte tijdens oorlogen en plunderingen en

23. A. Verhulst, 'La genèse du régime domanial classique en France au haat moyen âge', *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell' alto medioevo. Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo*, XIII (1966) 135-160 (ook in *Studia historica Gandensia*, XLVII).
24. W. Goffart, 'From Roman Taxation to Medieval Seigneurie. Three Notes', *Speculum*, XLVIII (1972) 165-187; 373-394.
25. Verhulst, 'La genèse', 146-147; 153-154; 159-160; Goffart, 'Roman Taxation', 389 en 392.
26. North en Thomas, 'Rise and Fall', 778-781 leggen sterk de nadruk op de contractuele verhouding tussen heer en horige, waarbij de laatste arbeid verricht om bescherming te verkrijgen. Deze zienswijze is te theoretisch.
27. H.J. Nieboer, *Slavery as an Industrial System* (Den Haag, 1900).

door epidemieën[28]. Anderzijds is er de Amerikaanse frontier-theorie van Turner[29], volgens welke de aanwezigheid van uitgestrekte ongecultiveerde gebieden geleid heeft tot het ontstaan van een vrije en democratische boerenstand. Ook deze stelling kan geïllustreerd worden met voorbeelden en wel uit de ontginningsgebieden in de middeleeuwen, zoals Holland, de kustgebieden langs de Noordzee, de Duitse kolonisatie in het Oostzee-gebied en verder de ontginningen in Frankrijk. De ontginners moesten met beloften van grotere vrijheid worden aangelokt, onvrijheid zou hen juist hebben afgeschrikt. In het algemeen moet de conclusie luiden, dat het verband tussen vrijheid of onvrijheid enerzijds en arbeidstekort anderzijds lang niet zo direct is, als men soms heeft verondersteld[30].

IV. De structuren van leenstelsel en hofstelsel

A) Vertikale en horizontale banden

In de middeleeuwse maatschappij waren er tweeërlei banden: de hiërarchische onderschikking en de band tussen personen van gelijke status. De hiërarchische onderschikking wordt weergegeven door het maatschappijbeeld van het menselijk lichaam: hoofd - handen - voeten, respectievelijk de zinnebeelden van geestelijkheid - krijgers - boeren.

De vertikale bindingen vinden we in het leenstelsel gesymboliseerd in de leenpyramide: de verhoudingen tussen leenheer, leenman en achterleenman, etc.; in het hofstelsel zijn dit de verhoudingen tussen hofheer, eventueel hofmeijer en hofhorigen.

De horizontale binding tussen gelijken, die door een eed tezamen worden gebonden (coniuratio), verenigd in een communitas of universitas, ontmoet men vooral in de steden, maar ook bij de vrije boeren in de kustgebieden langs de Noordzee, de Alpendalen en Scandinavië. Hier zijn kleine boerenrepubliekjes ontstaan[31].

De vertikale en horizontale bindingen zijn vastgelegd in het leenrecht en het hofrecht. Volgens het leenrecht is de leenman verplicht zijn heer met raad en daad

28. Blum, *Lord and Peasant*, 60-61, 107; Pach, *Ungarische Agrarentwicklung*, 15; G. Franz, *Der dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk* (2e dr.; Jena, 1943) 126; F. Lütge, *Geschichte der deutsche Agrarverfassung. Deutsche Agrargeschichte*, III (Stuttgart, 1963) 123, 130; B. Baranowski, e.a., *Histoire de l'économie rurale en Pologne jusqu'à 1864* (Wroclaw, Warszawa, Kraków, 1966) 73-74.
29. F.J. Turner, *The Frontier in American History* (New York, 1920) 1-38.
30. Zowel de theorie van Nieboer als die van Turner is in recente tijd geamendeerd, zo onder andere door E.D. Domar, 'The Causes of Slavery or Serfdom. A Hypothesis', *The Journal of Economic History*, XXX (1970) 31-32; R. Hofstadter en S.M. Lipset, *Turner and the Sociology of the Frontier*. The Sociology of American History, II (New York, 1968). Op de vrij uitgebreide literatuur kan in dit kader niet dieper worden ingegaan.
31. B.H. Slicher van Bath, 'Universitas', in: *Herschreven historie* (Leiden, 1949) 281-304.

bij te staan (auxilium et consilium), maar de leenmannen hebben ook het recht van weerstand. De leenheer beschikt niet over een onbeperkte macht ten aanzien van de leenmannen. Bloch legt vrij sterk de nadruk op de negatieve zijde, het recht van weerstand[32]; belangrijk is zeker ook de positieve zijde: het geven van raad. Op de heer rustte een morele verplichting zich naar de raad van de leenmannen te richten.

In de hofrechten werden de verplichtingen van de hofhorigen geregeld, vooral de occasionele verplichtingen en de diensten; verder werden de plichten van de horigen binnen de eigen gemeenschap (de *echte*) en later soms ook binnen de buurschap vastgesteld. De hofheer bezit geen onbeperkte macht over de hofhorigen.

B) Persoonlijk verband en territoriaal verband

Leenstelsel en hofstelsel berusten op persoonlijke verbindingen. De leenmannen en hofhorigen kunnen over een groot gebied verspreid wonen. Binnen een bepaald territoir kan men leenmannen van verschillende leenheren aantreffen. In een bepaalde streek, vaak zelfs binnen één dorp wonen horigen van verschillende hofheren.

Dit persoonlijk verband wordt doorkruist door de opkomst van het territoriaal verband. De leenheer en sommige leenmannen worden landsheren, die over een vrijwel aaneengesloten gebied heersen. De binnen dit gebied wonende personen worden onderdanen.

Naast de hofheerlijkheid ontstaat de gerechtsheerlijkheid. De gerechtsheer heeft binnen zijn ambtsgebied de rechtspraak met daarnaast nog allerlei banrechten, economische monopolies betreffende het malen, bakken, brouwen, de wijnpers, de jacht, de visvangst, tollen en overzetveren, etc. De hofheer wordt grootgrondbezitter, de horige wordt pachter. Soms worden horige verhoudingen omgezet in leenverhoudingen. De overgang naar pacht kan voor de horigen zeer onvoordelig zijn, omdat zij bij een omzetting in tijdpacht (pacht voor een beperkt aantal jaren) hun gebruiksrechten op de grond en hun erfrecht verliezen. De niet-horigen werden door de landsheren tot onderdanen gemaakt. Dit gebeurde op de Veluwe in het begin van de dertiende eeuw. De bisschop van Utrecht probeerde hetzelfde in Drente te bereiken, doch deze opzet werd door het verzet van de Drentse boeren in de slag bij Ane (1227) verhinderd.

Marc Bloch heeft het systeem, ontstaan door de menging van hofheerlijkheid en gerechtsheerlijkheid het 'seignorial system' genoemd Hicks poneerde onlangs de term 'lord and peasant system'[33]. De heer oefent binnen een bepaald gebied de

32. Bloch, *Société féodale*, II, 259.
33. *Idem*, 'The Rise of Dependent Cultivation and Seignorial Institutions', *The Cambridge Economic History of Europe*, I (2e dr.; Cambridge, 1966) 235; J. Hicks, *A Theory of Economic History* (Londen, 1969) 101 noot 1.

rechtspraak uit, hij bezit economische monopolies, vaak heeft hij ook grondbezit in zijn heerlijkheid, maar dit laatste hoeft niet steeds het geval te zijn. Tijdens het Ancien Régime werden door de landelijke bevolking vooral de economische monopolies, de banrechten, als bijzonder drukkend en hatelijk ervaren.

V. Feodaliteit en agrarische maatschappijstructuur: uniek of vrij veel voorkomend?

Reeds Montesquieu en Voltaire hielden zich met de vraag bezig of de feodaliteit een typisch Europees verschijnsel is geweest, of dat zij ook in andere beschavingen is opgetreden. Montesquieu zag de feodaliteit als iets unieks: 'un événement arrivé une fois dans le monde et qui n'arrivera peut-être jamais'. Voltaire was van mening, dat de feodaliteit iets zeer ouds was, dat overal voorkwam: 'La féodalité n'est point un événement; c'est une forme très ancienne, qui subsiste dans les trois quarts de notre hémisphère, avec des administrations différentes'[34].

Met voorbijgaan van de vele onderzoekers, die beschouwingen over dit vraagstuk hebben gegeven, kan geconstateerd worden, dat het huidige antwoord meer gedifferentieerd luidt. In verschillende grote rijken kwamen perioden van decentralisatie van het bestuur voor. Dit hing samen met de geringe transportmogelijkheden en de slechte communicatie-verbindingen in het verleden. Het was moeilijk om over grote afstanden te regeren. In elk rijk van grotere omvang traden na korte of lange tijd centrifugale krachten op. Veelvuldig ontmoet men voorts het verschijnsel van een krijgerskaste, die door een onderworpen boerenbevolking gevoed moest worden. Zo beschouwd is de feodaliteit een algemeen verschijnsel.

Typerend echter voor de feodaliteit en het hofstelsel in de middeleeuwen was de persoonlijke band tussen leenheer en leenman en tussen hofheer en hofhorige. Bovendien zijn de restricties op de macht van de leenheer door het recht van weerstand van de leenmannen en op de macht van de hofheer door de bepalingen in het hofrecht een uitsluitend West-Europees fenomeen.

Indien men bij de feodaliteit de nadruk vooral op de West-Europese verschijnselen legt, is vergelijking met overeenkomstige toestanden elders weinig zinvol. Er zijn vergelijkingen gemaakt met bepaalde perioden uit de geschiedenis van Egypte, Griekenland (de Homerische tijd), China, Japan, Abessynië, etc. Hierbij doet zich nog een ander bezwaar voor, namelijk dat de vertaling van de institutionele termen uit deze landen bijzonder moeilijk is, aangezien ons alleen de terminologie van de West-Europese feodaliteit ter beschikking staat. Door deze wijze van vertalen wordt een vergelijkbaarheid gesuggereerd, die echter niet in overeenstemming is met de inhoud van de termen in de verschillende culturen. Verder heeft

34. Vermeld in Bloch, *Société féodale*, II, 241 vlg.

men hier met vergelijkingen te maken, waarbij zowel verschil in plaats als in tijd optreedt, hetgeen de vruchtbaarheid van dit soort vergelijkingen niet verhoogt.

Dichterbij huis en daardoor beter vergelijkbaar zijn de toestanden in de kustgebieden langs de Noordzee in de veertiende en vijftiende eeuw. Hier waren feodaliteit en hofstelsel, toen zij op hun hoogtepunt waren, nauwelijks doorgedrongen. Er hadden zich boerenrepubliekjes gevormd. In de veertiende eeuw wisten echter enkele personen en geslachten in het dorp of het district een grotere macht te verwerven. Het waren de hoofdelingen, die krijgers, ruters, in dienst hadden om hun macht te handhaven en zo mogelijk uit te breiden. In deze hoofdelingen heeft men wel eens een verlate feodaliteit gezien. Het is een krijgerskaste, die probeert over een boerenbevolking te heersen, zoals wellicht de feodaliteit in een zeer vroeg stadium begonnen kan zijn. Er ontbrak evenwel de verlening van de beneficia, er bestonden geen banden tussen leenheren en leenmannen, er was geen hofstelsel; trouwens de horigen waren in deze streken al vroegtijdig verdwenen.

Feodaliteit en hofstelsel kunnen vanuit West-Europa geëxporteerd worden naar nieuw veroverde of pas ontdekte landen en werelddelen: de Kruisvaardersstaten in het Nabije Oosten, de op de Moren veroverde gebieden in Spanje en Portugal en voorts naar Amerika. Vooral in Latijns Amerika is de vraag of daar de feodaliteit heeft bestaan, een brandende kwestie voor historici en sociologen, omdat er connecties zijn met de huidige politieke opvattingen[35]. Het probleem wordt overigens vertroebeld doordat vrijwel allen, die er zich mee bezig houden bij feodaliteit aan grootgrondbezit denken. Er zijn twee vragen:

a) Heeft Latijns Amerika een feodaal stadium doorgemaakt en is het kapitalisme daar pas in de negentiende en twintigste eeuw doorgedrongen tegelijk met de industrialisatie of was de exploitatie van dit gebied vanaf de ontdekkingen een kapitalistische onderneming? (Puiggrós en Laclau versus Frank en Vitale)[36].

b) Bestaat er in Latijns Amerika een dual society: een traditionele, archaïsche, rurale maatschappij met een feodaal karakter naast een moderne industriële maatschappij, waarbij de restanten van de feodaliteit een volle ontplooiing van het kapitalisme belemmeren? (Lambert versus Frank en Stavenhagen)[37].

35. L. Vitale, 'Latin America. Feudal or Capitalist', in: J. Petras en M. Zeitlin, ed., *Latin America. Reform or Revolution?* (3e dr.; Greenwich Conn., 1969) 33; E. Laclau, 'Feudalismo y capitalismo en América Latina', *Estudios sociales centroamericanos*, II (1973) iv, 185 vlg.
36. Van de uitgebreide literatuur worden hier alleen genoemd: Frank, Puiggrós en Laclau, *América Latina*; Frank, *Capitalism and Underdevelopment*, speciaal hoofdstuk iv, 249-308; Laclau, 'Feudalismo y capitalismo', 185-212; Vitale, 'Latin America', 32-43; zie ook J.A. Ramos, *Historia de la nación latinoamericana* (Buenos Aires, 1968) 73-76 en M. Mörner, 'The Spanish American Hacienda. A Survey of Recent Research and Debate', *The Hispanic American Historical Review*, LIII (1973) 209-212.
37. J. Lambert, *Amérique Latine. Structures sociales et institutions politiques* (Parijs, 1963); Frank, *Capitalism and Underdevelopment*, 249-308; R. Stavenhagen, 'Seven Fallacies about Latin America', in: Petras en Zeitlin, ed., *Latin America*, 13-31.

Bij beide problemen gaat het om de aard van het grondbezit en de bestuursmacht. Theoretisch kan men drie vormen onderscheiden, maar een helder overzicht van Mörner maakt duidelijk, dat in de praktijk de scheidslijnen veel vager waren en dat er verschillen zijn per land en naar tijdperk[38]:

a) De plantages, voornamelijk in Brazilië en het Caraïbisch gebied, maar onder andere ook in Mexico, Peru en Ecuador, waar met gebruikmaking van negerslaven voor de wereldmarkt werd geproduceerd. Deze bedrijven zijn in geen geval feodaal, zij zijn veeleer kapitalistisch van opzet.
b) Het grootgrondbezit met boeren, meestal indios, die in een sterk afhankelijke economische en sociale positie verkeren, vaak ten gevolge van schulden (debt peonage). De meeste onderzoekers, die over feodaliteit spreken, hebben deze vorm van grondbezit voor ogen (haciendas en fazendas). Het verschil met de horigheid is, dat er geen hofrecht is en dat de boeren geen recht hebben op erfelijk gebruik van de grond.
   Sociaal beschouwd bestaat er eerder een overeenkomst met de gelijktijdige Oost-Europese verhoudingen, maar juridisch was er een groot verschil tussen de Latijns Amerikaanse peones en de Oost-Europese lijfeigenen: de eersten waren vrij, de laatsten niet.
   De haciendas konden aan de binnen- en buitenlandse markt leveren, maar er waren ook bedrijven, die vrijwel autarkisch waren, de boeren leefden in een subsistence economy. Binnen de hacienda kon een Naturalwirtschaft bestaan, doch naar buiten maakte men deel uit van de Geldwirtschaft[39]. In de aard van de bedrijven en de daar heersende sociale relaties tussen grondbezitters en hun boeren bestaat er een vrij grote overeenkomst met het Oost-Europese grootgrondbezit. Met feodaliteit in de strikte zin heeft dit niets te maken.
c) De encomiendas. Groepen Indianen werden aan de christelijke zorg van een daartoe geprivilegeerde Spanjaard, de encomendero, toevertrouwd. In feite betekende dit, dat de encomendero tribuut en arbeid kon eisen, de Indianen waren echter niet zijn eigendom. Een stuk overheidsmacht was aan de ontdekkers en hun opvolgers in handen gegeven, die hiervan gebruik maakten om de Indiaanse bevolking op grote schaal te plunderen en gedwongen arbeid te laten verrichten. Juridisch stond de encomienda los van het grondbezit, vaak gingen echter beide samen. Er waren geen juridische rechten aan de encomienda verbonden, een verschil met de gerechtsheerlijkheid en de daartoe behorende banrechten in West-Europa. Evenals het beneficium was de encomienda oorspronkelijk niet erfelijk, maar werd dit later wel. De kroon bestreed de encomienda en had daarin in de tweede helft van de zestiende eeuw succes[40]. De verhouding tussen koning en

38. Mörner, ‘Spanish American Hacienda’, 183-216.
39. Over de aard van de hacienda uitvoerig in *ibidem*.
40. Ch. Gibson, *The Aztecs under Spanish Rule* (Stanford, 1964) 58-97; J. Miranda, *La función económica del encomendero en los orígenes del régimen colonial* (*Nueva España*, *1525-1531*) (Mexico, 1965) 6. Hij wijst op de kapitalistische zijde van de encomienda en op het verschil met de feodale heerlijkheid.

encomenderos was niet die van leenheer tot zijn leenmannen. Een uitzondering was de relatie tussen de koning en Cortés: deze laatste streefde er naar ten aanzien van het markiezaat del Valle, onder meer Oaxaca omvattend, in een soort leenverhouding tot de koning te komen[41].

De Spanjaarden en Portugezen brachten hun uit de middeleeuwen stammende cultuur en instellingen naar Amerika over, in dit opzicht zijn er in de nieuw ontdekte landen allerlei 'feodale', dat wil zeggen middeleeuwse reminiscenties[42]. Hiertoe behoorde niet de feodaliteit in strikte zin. Twee oorzaken kunnen daarvoor worden aangevoerd: het kerngebied van de feodaliteit strekte zich niet tot het Iberisch schiereiland uit en bovendien was de levenskracht al enige eeuwen vóór de ontdekking van Amerika uit de feodaliteit geweken.

Samengevat kan worden geconcludeerd, dat het begrip feodaliteit slechts bij een bijzonder brede en dientengevolge vage interpretatie op andere maatschappijvormen dan de West-Europese in de vroege middeleeuwen kan worden overgedragen. Verschillende speciale kenmerken maken de feodaliteit typerend voor de agrarische maatschappij van West-Europa in de vroege middeleeuwen, welke onderworpen was aan grote beperkingen van economische en technische aard en waarin bepaalde beginselen waren aanvaard over de persoonlijke relaties tussen de leden van die maatschappij.

De organisatie en exploitatie van het grondbezit in de vorm van het domaniale stelsel is naar alle waarschijnlijkheid onafhankelijk ontstaan naast de bestuursorganisatie in de vorm van de feodo-vazalliteit. In een latere fase is een zekere samenhang tussen beiden gegroeid, doordat het merendeel der beneficia uit landerijen en hoeven bestond.

41. Gibson, *Aztecs*, 60; B. García Martínez, *El marquesado del Valle. Tres siglos de régimen señorial en Nueva España* (Mexico, 1969).
42. Ch. Gibson, *Spain in America* (New York, 1967) 48-67 (encomienda); A. Tovar, 'Lo medieval en la colonización de América', in: *Lo medieval en la conquista y otros ensayos americanos* (Madrid, 1970) 13-25; L. Weckmann, 'The Middle Ages in the Conquest of America', in: L. Hanke, ed., *History of Latin American Civilization*, I (Londen, 1969) 15.

Het beeld van feodaliteit en ridderschap in middeleeuwse litteratuur*

W.P. Gerritsen

> Poetae aliquando historiales eventus joculationibus fabulosis, quasi quadam eleganti structura, confoederant.
> Alanus ab Insulis[1.]

In het jaar 813 werd, in tegenwoordigheid van vele groten des rijks, de kapel van het keizerlijk paleis te Aken ingewijd. Nadat de paus de mis had opgedragen maakte een aartsbisschop het besluit van de keizer bekend, afstand te doen van de troon ten gunste van zijn zoon Lodewijk. De aanwezige baronnen dankten God die hen in Zijn wijsheid gespaard had voor een vreemde vorst. De keizer riep zijn zoon tot zich, toonde hem de gouden kroon die op het altaar was geplaatst, en wees hem op zijn koninklijke plichten. Daarna beval hij hem zichzelf de kroon op het hoofd te zetten. De jongen, vijftien jaar oud, aarzelt en durft de kroon niet aan te raken, hetgeen zijn vader een van zijn karakteristieke bruuske uitvallen ontlokt: de tonsuur zou hem beter passen dan de kroon. Een van de grote vazallen tracht onmiddellijk munt te slaan uit de situatie door aan te bieden voor een periode van drie jaar als regent op te treden; de kroning kan worden uitgesteld. De oude keizer lijkt zich bij dit perfide voorstel neer te leggen, maar nog geen uur later is het dreigend gevaar voor de monarchie in de kiem gesmoord: de would-be usurpator ligt levenloos voor het altaar, gedood door een verschrikkelijke vuistslag van een trouwe vazal, en Lodewijk draagt de kroon die hem door diezelfde vazal op het hoofd is gedrukt.

Ik behoef in dit gezelschap niet uitvoerig te betogen dat dit verhaal ‘liegt als de tweede nocturne’. Karel de Grote heeft zijn troonsafstand niet bekend gemaakt tijdens de plechtige inwijding van zijn hofkapel; de paus was niet aanwezig; Lodewijk was in 813 niet vijftien, maar vijfendertig jaar oud; hij schijnt niet te hebben geaarzeld de kroon te aanvaarden; er heeft zich geen regent opgeworpen; de plechtigheid is niet door moord of doodslag verstoord[2.]. Waar is alleen, dat Karel de Grote inderdaad in 813, te Aken, zijn zoon als troonopvolger heeft aange-

* Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Utrecht/Driebergen op 20 oktober 1973. Mijn collega's prof. dr. F.W.N. Hugenholtz en jkvr. dr. J.M. van Winter zijn zo vriendelijk geweest deze tekst kritisch door te lezen. Ik betuig hier graag mijn erkentelijkheid voor hun waardevolle suggesties. Het spreekt vanzelf dat ik voor fouten en vergissingen alleen zelf verantwoordelijkheid draag.

1. Alanus ab Insulis, *De Planctu Naturae* in: Thomas Wright, ed., *The Anglo-Latin Satirical Poets and Epigrammatists of the Twelfth Century*, II (Londen, 1872) 465-66.
2. J. Bédier, *Les légendes épiques. Recherches sur la formation des chansons de geste* (4 dln, 3e dr.; Parijs, 1926) II, 246 en J. Frappier, *Les chansons de geste du cycle de Guillaume d'Orange* (2 dln; Parijs, 1955-1965) II, 77.

wezen. Wat u gehoord hebt is een samenvatting van de openingsscène van het Oudfranse chanson de geste *Le couronnement de Louis*[3] uit de twaalfde eeuw, met toevoeging van het jaartal en weglating van de namen van de twee vazallen, Arneïs d'Orléans en Guillaume d'Orange[4].

Als het gaat om historische gegevens met betrekking tot de kroning van Lodewijk de Vrome is *Le couronnement de Louis* van nul en gener waarde. De historicus zal in eerste instantie graag bereid zijn de bestudering ervan over te laten aan zijn litterair-historische collega. Maar de litteratuurhistoricus laat zich niet zo gemakkelijk afschepen, hij heeft vragen te stellen waarbij hij een beroep moet doen op de historicus. En dan kan het gebeuren dat het in samenwerking gevonden antwoord ook voor de historicus van belang blijkt. Ik zal proberen dit toe te lichten aan de hand van de bevindingen waartoe men bij het onderzoek van *Le couronnement de Louis* is gekomen[5]. Een van de kardinale vragen voor de litteratuurhistoricus is deze: wat heeft een dichter in de twaalfde eeuw bezield om de kroning van Lodewijk de Vrome als openingsscène van een chanson de geste te kiezen, en waarom heeft hij deze kroning zó beschreven als hij gedaan heeft? Men kan zich niet van deze vraag afmaken door te veronderstellen dat de dichter 'toevallig' tegen een geschreven bron uit de Karolingische tijd (waarschijnlijk de *Vita Hludowici* van Theganus[6]) was aangelopen waarin de kroning van 813, zij het geheel anders, wordt beschreven. En het probleem wordt alleen verschoven als men het optreden van de twee vazallen - waarvan de kroniek uiteraard niet rept - verklaart uit een litteraire traditie die gelegenheid bood de beroemde held Guillaume d'Orange te confronteren met de onbetrouwbare Arneïs d'Orléans. Zo gemakkelijk komt men er niet.

De vraag wordt duidelijker, en het antwoord komt dichterbij, als men zich afvraagt welke indruk de kroningsscène op de contemporaine toehoorder heeft gemaakt. Als het waar is dat *Le couronnement de Louis* kort na 1131 is gedicht[7] - en niets lijkt zich tegen die datering te verzetten -, kan het haast niet anders of de toehoorders moeten bij het relaas van de kroning van Lodewijk de Vrome een historische parallel hebben getrokken met de recente kroning van een andere

3. *Le couronnement de Louis. Chanson de geste du XIIe siècle*, E. Langlois, ed. Classiques français du Moyen Age (CFMA) (2e dr.; Parijs, 1925) v. 27-149.
4. Vergelijk het curieuze experiment dat Bédier beschrijft in *Les légendes épiques*, I, 248-249, n. 3.
5. Zie de 'Bibliographie sommaire' bij Frappier, *Les chansons de geste*, II, 47-50, noot. Ik baseer mij in hoofdzaak op de conclusies van Frappier, 140-160
6. Cf. D. Scheludko, 'Neues über das *Couronement Louis*', *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur*, LV (1932) 425-474 (spec. 428-435); E.R. Curtius, 'Ueber die altfranzösische Epik [I]', *Zeitschrift für romanische Philologie*, LXIV (1944) 233-320 (spec. 299-303); *idem*, 'Ueber die altfranzösische Epik, IV, *Romanische Forschungen*, LXII (1950) 294-349 (spec. 342-349).
7. Frappier, *Les chansons de geste*, II, 57-59, bespreekt de oudere dateringspogingen en concludeert: 'Il paraît judicieux d'estimer que le *Couronnement* fut composé entre 1131 et 1150 au plus tard'. Deze datering berust echter op het rapprochement met de kroning van Lodewijk VII.

vrome Lodewijk: Lodewijk VII. In 1129 had de toekomst van de Capetingische dynastie verzekerd geleken toen Lodewijk VI zijn oudste zoon Philips had laten kronen. Maar de plotselinge dood van de troonopvolger in 1131 betekende een gevaar dat koste wat kost bezworen moest worden. Daarom werd, vooral op aandringen van 's konings voornaamste raadgever, Suger, de abt van St.-Denis, in allerijl (slechts enkele dagen na de begrafenis van Philips), maar in aanwezigheid van de paus, de elfjarige Lodewijk te Reims gekroond[8].

Aanvaardt men dit rapprochement, dan krijgt de kroningsscène uit het chanson de geste een politieke betekenis. De kroon op het altaar - de kroon van Karel de Grote - symboliseert de staatkundige idealen van de twaalfde-eeuwse Franse koningen: een door God verleend, erfelijk koningschap, gedragen door de drie standen, gerespecteerd in heel Frankrijk. De politieke werkelijkheid van 1131 was nog beangstigend ver van de vervulling van deze idealen verwijderd, vooral nu de missie van het koningschap was opgedragen aan een zwakke knaap. In de toespraak van de oude keizer tot zijn zoon[9] kan men een politiek programma beluisteren dat een Franse koning uit de eerste helft van de twaalfde eeuw op het lijf geschreven zou kunnen zijn. Vóór alles moet de koning moedig zijn: het is immers zijn opdracht als aanvoerder van het leger de heidenen te bestrijden:

> Tu puez en ost bien mener cent mile omes,
> Passer par force les aives de Gironde,
> Paiene gent craventer et confondre,
> Et la lor terre deis a la nostre joindre[10].

Vervolgens is het zijn plicht, het recht te handhaven, en de maatschappelijk zwakken, in het bijzonder de weduwen en de wezen, te beschermen. En tenslotte drukt de vader zijn zoon op het hart zich te omringen met loyale ridders, en nooit een 'vilain' tot zijn raadgever te maken: 'Il boisereient a petit por loier'[11].

Maar deze woorden worden gesproken tot een kind dat de voor hem bestemde kroon niet durft aan te raken. Laat dat zich wel rijmen met een interpretatie die in het chanson de geste een politieke strekking ten gunste van het Franse koningschap wil herkennen? Zou men in een propagandistisch getint werk niet eerder een krachtige koning als centrale figuur mogen verwachten? Men zou daarop kunnen antwoorden dat *Le couronnement de Louis* geen propagandistisch pamflet is, maar een litterair werk met een politieke strekking. De rol van Guillaume

8. R. van Waard, '*Le couronnement de Louis* et le principe de l'hérédité de la couronne', *Neophilologus*, XXX (1946) 52-58.
9. *Couronnement de Louis*, v. 61-86.
10. *Couronnement de Louis*, v. 74-77 ('Ge kunt een leger van wel honderdduizend man aanvoeren en gewapenderhand de Gironde oversteken om heidenen te verslaan en te vernietigen, en hun land moet ge toevoegen aan het onze').
11. *Ibidem*, v. 208 ('zij zouden weldra verraad plegen voor een beloning').

d'Orange, de trouwe vazal, vormt daarvan de duidelijkste illustratie. Guillaume koestert medelijden met de zwakke prins, volgens Frappier 'une pitié humaine, mêlée d'impatience et de mépris'[12]. Hij werpt zich op als verdediger van de koning, maar meer nog als verdediger van een abstract koningschap, waarvan Lodewijk de zwakke, maar legitieme belichaming vormt. Zoals hij, Guillaume, de belichaming vormt van een ideale conceptie van de vazalliteit: de onwankelbare trouw van de vazal aan de persoon van zijn heer, ook en vooral in een situatie waarbij deze laatste zonder zijn 'raad en daad' ten onder zou gaan. Wij hebben hier te doen met een litterair thema dat in de chansons de geste in allerlei vormen optreedt en dat beslist niet gebonden was aan de politieke situatie van 1131, al kan het daaraan een zekere actualiteit hebben ontleend. Dit thema laat zich het best formuleren in de vorm van een vraag: hoe dient de vazal zich te gedragen wanneer zijn leenheer door onmacht of onwil in zijn verplichtingen jegens zijn vazal te kort schiet? In *Le couronnement de Louis* is het onmacht, en Guillaume stelt daar zijn vazallentrouw en een reeks heldendaden tegenover. In andere chansons leidt onmacht van de leenheer tot revolte van zijn vazallen; in weer andere is het de onwil van de leenheer die bloedige veten uitlokt.

Voor ik hier dieper op inga, lijkt het mij dienstig enkele algemene opmerkingen te maken over de wijze waarop middeleeuwse schrijvers van litteraire werken omspringen met wat ik nu maar 'de Geschiedenis' zal noemen[13], en over de waarde die deze werken bijgevolg hebben als bronnen voor historisch onderzoek. In de meeste middeleeuwse verhalende werken worden gebeurtenissen beschreven die, gezien vanuit het standpunt van de auteur en zijn eigentijdse lezers, in een ver verleden worden gesitueerd. Te zeggen dat in deze werken een historische werkelijkheid wordt weerspiegeld - de historische werkelijkheid van de tijd waarin het verhaal speelt -, zou een simplificatie betekenen die thans niemand meer voor zijn rekening zou willen nemen. Maar een iets genuanceerdere formulering, dat middeleeuwse litteraire werken een werkelijkheid weerspiegelen die de naar het verleden getransponeerde contemporaine werkelijkheid van de auteur en de lezers zou zijn, is evenmin staande te houden. Wat ligt er (om slechts één, voor zichzelf sprekend voorbeeld te noemen) niet een enorme afstand tussen de ridders in de middeleeuwse werkelijkheid en de ridders in de middeleeuwse litteratuur - ongeveer de-

12. Frappier, *Les chansons de geste*, II, 51.
13. Als inleiding tot deze problematiek kan worden aanbevolen: F.P. Pickering, *Augustinus oder Boethius. Geschichtsschreibung und epische Dichtung im Mittelalter - und in der Neuzeit*. I. Einführender Teil. Philologische Studien und Quellen, XXXIX (Berlijn, 1967). Van belang is ook: J. Frappier, 'Réflexions sur les rapports des chansons de geste et de l'histoire', *Zeitschrift für romanische Philologie*, LXXIII (1957) 1-19.

zelfde afstand als tussen de negentiende-eeuwse koeienknecht op een Amerikaanse prairie-ranch en de held van een twintigste-eeuwse spaghetti-western[14].

Twaalfde-eeuwse litteraire werken weerspiegelen naar het mij voorkomt slechts hoogst zelden een buiten-litteraire werkelijkheid, als men althans met het begrip 'weerspiegeling' een evenredige relatie tussen fictie en realiteit wil suggereren. Àls zij iets buiten-litterairs weerspiegelen - ik geef trouwens de voorkeur aan een minder misleidende term als 'prismatisch weerkaatsen' - dan is dat het middeleeuwse *denken* over die werkelijkheid. En zij weerkaatsen dat denken op specifieklitteraire wijze, dat wil zeggen: met gebruikmaking van historische vermommingen, verhaaltechnische en thematische conventies, rhetorische effecten en andere kunstgrepen. De historicus die litteraire teksten bij zijn onderzoek betrekt, kan zich er niet genoeg van bewust zijn dat deze bronnen hem geen directe blik op de historische werkelijkheid gunnen. Hij tuurt in een prisma: wat hij ziet is een litteraire, en dus vervormde, vormgeving van een middeleeuwse visie op de werkelijkheid.

Bij de vormgeving van die visie speelt 'de Geschiedenis' een buitengewoon belangrijke rol. De Historie is voor de middeleeuwse litterator voor alles een bewijsmiddel. Hij kent geen overtuigender middel om aan te tonen dat iets respectabel of nastrevenswaardig is dan door te bewijzen dat het oud is, dat het er altijd geweest is: *verum quia vetus*. De ideeën van Chrétien de Troyes omtrent een samengaan van chevalerie en clergie, van ridderlijkheid en 'cultuur', waren omstreeks 1176 hoogstwaarschijnlijk modern[15]. Zij vroegen derhalve om een historische fundering. Chrétien geeft die door in de proloog van zijn roman *Cligès* op gezag van niet nader genoemde boeken uiteen te zetten dat chevalerie en clergie oorspronkelijk in het oude Griekenland tot hoge bloei waren gekomen, dat die bloei zich vervolgens naar Rome had verplaatst, en vandaar naar Frankrijk: 'Dex doint qu'ele i soit maintenue'[16].

De wijze waarop middeleeuwse dichters en prozaschrijvers de Geschiedenis weten te gebruiken voor hun esthetische, morele of politieke oogmerken is een fascinerend veld van onderzoek. In de prologen vindt men een waarachtige (of gespeelde) bekommernis om de historische betrouwbaarheid, in de verhalen-zelf een soeve-

14. R.W. Southern, *The Making of the Middle Ages*. Arrow Books (Londen, 1959) 120-122: 'The knights of this new literature had perhaps as much relation to the knights of the time as the private detectives of fiction to the policemen of everyday life'.
15. Cf. E. Köhler, *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik. Studien zur Form der frühen Artus- und Graldichtung* (2e vermeerderde druk; Tübingen, 1970) 37-65.
16. Chrétien de Troyes, *Cligès*, A. Micha, ed., *Les romans de Chrétien de Troyes édités d'après la copie de Guiot* (*Bibl. nat. fr. 794*) II. CFMA (Parijs, 1957) v. 34. Voor het motief *De translatione studii* verwijs ik naar H. Grundmann, 'Sacerdotium - Regnum - Studium. Zur Wertung der Wissenschaft im 13. Jahrhundert', *Archiv für Kulturgeschichte*, XXXIV (1951) 5-21; E. Gilson, *Les idées et les lettres* (2e dr.; Parijs, 1955) 182-189 en E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (3e dr.; Bern, 1961) 38-40.

reine vrijmoedigheid bij het re-creëren van het verleden. Terecht heeft C.S. Lewis gewezen op

> the overwhelmingly bookish or clerkly character of medieval culture.... Every writer, if he possibly can, bases himself on an earlier writer, follows an *auctour*: preferably a Latin one[17].

Tegen die achtergrond wordt het begrijpelijk dat de dichters het tot hun taak rekenen, historische bewijzen te fabriceren. Er was altijd wel een uitgangspunt te vinden bij een Latijnse auteur van onbetwijfelbaar gezag, of, beter nog dan een uitgangspunt: een geraamte van feiten dat, voorzien van vlees en bloed, een goed verhaal kon opleveren, dat precies zou kunnen uitdrukken wat het 'pour les besoins de la cause' uitdrukken moest.

De middeleeuwse litteraire re-creatie van het verleden komt vrijwel altijd neer op een anachronistische metamorfose. In de 'matière de France' (de Karelromans) en in de 'matière de Bretagne' (de Arturromans) plegen de anachronismen ons veel minder op te vallen of te choqueren dan in de 'matière de Rome' (de romans en verhalen die zich in de Griekse en Romeinse Oudheid afspelen), al zijn ze natuurlijk niet minder flagrant. Het is boeiend te zien hoe het oordeel van de litteratuurhistorici over de anachronismen in deze zogenaamde 'antieke romans' - ik denk aan de Oudfranse trits *Roman de Thèbes - Roman d'Eneas - Roman de Troie*, maar ook aan het werk van Veldeke, Segher Diengotgaf en Maerlant - in de loop der decenniën is geëvolueerd van een hooghartige minachting voor 'typischmiddeleeuwse naïeveteit' tot bewondering voor het vermogen, de oude geschiedenis te actualiseren[18] en op humanistische wijze te situeren in wat Gilson een 'éternel présent' heeft genoemd[19]. Er zijn nu eenmaal twee typen historische romans. Het type waarin gestreefd wordt naar een zo authentiek mogelijke reconstructie van het verleden behoort tot ònze tijd (en wat mij betreft ken ik geen indrukwekkender voorbeeld dan *Knight with Armour* van Alfred Duggan[20]). In de middeleeuwen vindt men alleen het àndere type, dat zich weinig gelegen laat lig-

17. C.S. Lewis, *The Discarded Image. An Introduction to Medieval and Renaissance Literature* (Cambridge, 1964) 5. Zie ook: R.O. Payne, *The Key of Remembrance. A Study of Chaucer's Poetics* (New Haven-Londen, 1963).
18. J. Frappier, 'Remarques sur la peinture de la vie et des héros antiques dans la littérature française du XIIe et du XIIIe siècle', in A. Fourrier, ed., *L'Humanisme médiéval dans les littératures romanes du XIIe au XVIe siècle. Colloque organisé par le Centre de Philologie et de Littératures romanes de l'Université de Strasbourg* (Parijs, 1964) 13-51, spec. 48-51. Zie ook het hoofdstuk 'L'Antiquité et Enéas' in A. Pauphilet, *Le legs du Moyen Age. Etudes de littérature médiévale* (Melun, 1950) 91-106, en G. Raynaud de Lage, 'Les Romans antiques et la représentation de l'Antiquité', *Le Moyen Age*, LXVII (1961) 247-291.
19. E. Gilson, *Héloïse et Abélard*. [*Etudes sur le Moyen Age et l'Humanisme*] (Parijs, 1938) Appendix I: 'Le Moyen Age et le naturalisme antique', 183-224, spec. 221-222 (geciteerd door Frappier, 'Remarques sur la peinture', 23).
20. Alfred Duggan, *Knight with Armour* (Londen, 1950; herdruk 1971) beschrijft de lotgevallen van een Anglo-normandische ridder tijdens de eerste kruistocht.

gen aan de historische betrouwbaarheid, maar waarin onder het mom van een evocatie van het verleden eigentijdse denkbeelden gestalte krijgen. Het zijn heel dikwijls uitingen van een fantasie die, volgens Oncken, 'von jeher das Bedürfnis hat, das Idealbild dessen, was in der Gegenwart erstrebt wird, schon in ferner Vergangenheit als verwirklicht sich vorzustellen'[21].

Het zijn twaalfde-eeuwers die de muren van Troje verdedigen, die met Eneas naar Italië trekken en met Alexander naar het Oosten. En juist in deze anachronistische evocatie van het verleden liggen de kansen voor de historicus. Als de antieke bronnen bekend zijn (en dat is meestal het geval), is het mediëvaliseringsproces in deze werken vrij nauwkeurig in kaart te brengen. Men verkrijgt daarbij, ik herhaal het, geen beeld van de middeleeuwse maatschappij, wèl een inzicht in de problemen en idealen die middeleeuwse gemoederen bezig hielden.

Na deze uitweiding waag ik mij buiten mijn eigenlijke studieterrein, de Middelnederlandse letterkunde, om u te kunnen confronteren met een litteraire situatie uit het einde van de elfde eeuw[22]: een krijgsraad in het *Chanson de Roland*[23]. Charlemagne heeft in een zeven jaar durende oorlog vrijwel geheel Spanje op de heidenen veroverd; alleen Sarragossa biedt nog weerstand. In het Frankische kamp is een gezantschap aangekomen om over capitulatie te onderhandelen; de keizer heeft zijn baronnen bijeengeroepen ter beraadslaging. Het zijn er meer dan duizend, maar van dit aantal zijn er slechts twaalf die actief aan de bespreking deelnemen; de overigen - aangeduid als 'les Franceis' - geven op bepaalde momenten collectief hun mening te kennen. Het twaalftal 'raadsheren' valt uiteen in twee groepen, die al gauw twee partijen blijken te vertegenwoordigen: acht van hen zijn grote leenmannen, vier anderen (Roland, Olivier, Gerier en Gerin) behoren tot de twaalf pairs[24].

21. Geciteerd door H. Rall, *Zeitgeschichtliche Züge im Vergangenheitsbild mittelalterlicher, namentlich mittellateinischer Schriftsteller*. Historische Studien, CCCXXII (Berlijn, 1937) 11 (de publikatie van H. Oncken: 'Wandlungen des Geschichtsbildes in revolutionären Epochen, Bericht der Deutschen Allgemeinen Zeitung vom 13. Jan. 1935, erstes Beiblatt' heb ik niet in handen kunnen krijgen).
22. Over de datering van het *Chanson de Roland* bestaat een onafzienbare litteratuur. Voor een eerste kennismaking met het *Chanson* en zijn problemen leent zich het best: P. le Gentil, *La Chanson de Roland*. Connaissance des lettres, XLIII (Parijs, 1955). Zie over de datering aldaar 23-32.
23. Ik citeer naar de ed.-Bédier: *La chanson de Roland*, publiée d'après le manuscrit d'Oxford et traduite par Joseph Bédier (14e dr.; Parijs, 1922). De krijgsraadscène beslaat de laisses xi-xxvi. Onmisbaar bij het onderzoek is de recente ed.-Segre: *La chanson de Roland*. Edizione critica a cura di Cesare Segre. Documenti di Filologia, XVI (Milaan-Napels, 1971).
24. E. Köhler, 'Conseil des barons' und 'jugement des barons'. Epische Fatalität und Feudalrecht im altfranzösischen Rolandslied', *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*. Phil.-hist. Kl. (Heidelberg, 1968) 17, noot 35a.

Ik geef nu eerst, zonder commentaar, de gang van zaken in het kort weer. Charlemagne zet het voorstel uiteen dat de gezanten hem hebben overgebracht: Marsilie, de heerser van Saragossa, belooft hem ongehoorde rijkdommen, op voorwaarde dat de keizer zich met zijn leger uit Spanje terugtrekt; Marsilie zal hem dan volgen naar Aken om zich daar tot christen te laten dopen en vervolgens zijn land in leen terug te ontvangen. Maar, zo besluit de keizer zijn expositie, of dit werkelijk zijn bedoeling is weet ik niet... De Fransen antwoorden: 'Il nus i cuvent guarde!' (laten we oppassen!)[25].

Dan springt Roland op. Hij bezweert Charlemagne geen geloof te hechten aan de toezeggingen van Marsilie: heeft deze vroeger niet een dergelijk voorstel gedaan, en bleek dat geen laaghartig verraad te verhullen? Ook toen heeft de keizer Marsilie's voorstel aan de raad van zijn baronnen voorgelegd en op hun voorstel heeft hij twee graven naar de heidenkoning gezonden. Marsilie heeft hen in de bergen overvallen en wreed vermoord. Daarom: tot geen enkele prijs vrede, hoe lang het beleg van Sarragossa ook moet duren! De keizer antwoordt niet; zijn hand speelt met zijn baard: hij denkt na. Ook de Fransen hullen zich in stilzwijgen, tot Ganelon opstaat. Wee de schurk, zo begint hij, wiens raad u zou opvolgen terwijl hij niet uw belang op het oog heeft. Als Marsilie zulke buitengewoon gunstige voorwaarden aan zijn onderwerping verbindt, dan is hij die ervoor pleit die overgave van de hand te wijzen, een onverantwoordelijke dwaas! Geen reactie, noch van de keizer, noch van de anderen. Hertog Naimes komt naar voren, de grootste van 's keizers vazallen. Hij constateert dat het aanbod van de gezanten betekent dat Marsilie verslagen is. Nu hij gijzelaars aanbiedt als waarborg voor de oprechtheid van zijn bedoelingen, zou het een zonde moeten heten, de capitulatie niet te aanvaarden. De oorlog hoeft niet langer te duren. Met deze woorden stemt de raad in: Dient Franceis: 'Ben ad parlet li dux'[26].

Onmiddellijk hierna (dus zonder instemming of afkeuring uit te drukken of op grond van de uitspraak van de raad een besluit te formuleren) legt Charlemagne zijn baronnen de vraag voor wie er als gezant naar Marsilie moet worden gezonden. Naimes, die zojuist voor vrede heeft gepleit, biedt zich aan. De keizer wijst hem terug: hij kan zijn voornaamste raadgever niet missen. Dan stelt Roland zich beschikbaar, maar Olivier valt hem in de rede: hij vindt Roland te opvliegend voor deze delicate missie. Laat de keizer hèm, Olivier, maar laten gaan. Charlemagne reageert geprikkeld: noch Roland, noch Olivier komt in aanmerking. Hij zweert bij zijn baard: wee degene die een van zijn twaalf pairs zou durven voordragen. Nadat hij ook Turpin, de aartsbisschop van Reims, die zich vervolgens aanbiedt, bars op zijn plaats heeft gewezen, maakt hij zijn wens bekend dat de raad een van de baronnen uit de 'buitengewesten' zal kiezen: 'Car m'eslisez un

25. *Chanson de Roland*, ed.-Bédier, v. 192.
26. *Ibidem*, v. 243. Bédier vertaalt: 'Le duc a bien parlé'.

barun de ma marche'[27]. Van die kans maakt Roland gebruik om zijn stiefvader Ganelon kandidaat te stellen, een voorstel dat onmiddellijk door de raad wordt goedgekeurd. Ganelon kookt van woede: zijn eigen stiefzoon heeft hem voorgedragen voor een zelfmoordcommando. Hij zweert dat hij zich bloedig op Roland zal wreken, als God geeft dat hij heelhuids terugkeert. De twist loopt hoog op, maar Ganelon beseft dat hij naar Sarragossa zal moeten gaan. Bij alles wat heilig is bezweert hij de keizer (die zijn zwager is) erop toe te zien dat zijn zoon Baudoin zijn allodia en lenen zal erven. Charlemagne wijst hem erop dat het de raad is die uitspraak heeft gedaan: 'Oït l'avez, sur vos le jugent Franc'[28]. Ganelon herhaalt zijn uitdaging aan het adres van Roland en Olivier, zegt hun nogmaals de vete aan, en neemt de tekenen van zijn waardigheid als gezant - 's keizers handschoen en een stok - in ontvangst. De keizer geeft hem het heilig kruis achterna.

Aan de hand van deze samenvatting (waarin van de uit hard hout gehakte laisses van het *Chanson de Roland* natuurlijk niets is overgebleven) wil ik enkele opmerkingen maken, waarbij ik in hoofdzaak steun op de scherpzinnige analyse van de Heidelbergse romanist Erich Köhler[29]. Köhler legt er sterk de nadruk op - naar mijn gevoel hier en daar iets tè sterk - dat de beraadslaging die ik zojuist heb weergegeven, het karakter draagt van een gerechtelijke uitspraak. Het 'conseil des barons' zou een 'jugement des barons' zijn. Daarop wijzen, naast talrijke typische juridische termen, bijvoorbeeld de woorden van Ganelon tot Roland als de raad diens voorstel heeft aangenomen: 'sur mei avez turnet fals jugement'[30]. Men moet erkennen dat het bij deze krijgsraad vreemd toegaat, ànders dan bij de krijgsraadscènes die ons uit andere middeleeuwse litteraire werken vertrouwd zijn. Daar is het meestal de aanvoerder (of de koning) die een voorstel doet, en zijn het de baronnen die zich lijken te haasten dit voorstel goed te keuren. Er ligt iets raadselachtigs in de passiviteit waarmee Charlemagne in het *Chanson de Roland* de beslissing over het vredesvoorstel laat nemen door de baronnen, alsof zij (en niet hij) het voor het zeggen hebben. Vroegere interpreten hebben die passiviteit dikwijls toegeschreven aan een verondersteld besef van machteloosheid bij de keizer, machteloosheid tegenover het onafwendbaar naderende onheil[31]. Erich

27. *Ibidem*, v. 275. Bédier vertaalt: 'élisez-moi un baron de ma terre'. Ik meen dat 'terre' hier een te algemene vertaling is van het Oudfranse *marche*.
28. *Ibidem*, v. 321. Bédier vertaalt: 'Vous l'avez bien entendu: les Francs vous ont choisi'.
29. Köhler, 'Conseil des barons' (zie hierboven, noot 24). Zie ook: M. Waltz, *Rolandslied - Wilhelmslied - Alexiuslied. Zur Struktur und geschichtlichen Bedeutung*. Studia Romanica, IX (Heidelberg, 1965); K.-H. Bender, *König und Vasall. Untersuchungen zur Chanson de geste des XII. Jahrhunderts*. Studia Romanica, XIII (Heidelberg, 1967), en H.B. Teunis, *Crisis. Studie over een structuur- en normverandering in het Frankrijk van ± 1150- ± 1250* (Groningen, 1973; diss. Utrecht).
30. *Chanson de Roland*, ed.-Bédier, v. 307. Bédier vertaalt: 'vous qui avez fait tourner sur moi cet injuste choix'.
31. Köhler, 'Conseil des barons', 11-12, bespreekt de oudere interpretaties van deze scène.

Auerbach - zeker niet de minste onder de Rolandisten - gaat zelfs zo ver, Charlemagne's houding als 'traumhaft gelähmt' te beschrijven[32].

Waar voor de meeste commentatoren uit de krijgsraadscène een tragische keizersgestalte opdoemt over wie het Noodlot zijn schaduw vooruitwerpt, ziet Köhler een staatsman die het politieke instrument dat de raad voor hem is, met meesterschap bespeelt. Naar zijn zienswijze zijn in de Charlemagne van het *Chanson de Roland* als het ware twee beelden over elkaar geprojecteerd: de ideale gestalte van de grote keizer uit het verleden en het veel minder geïdealiseerde beeld van de machteloze Capetingische vorsten van het einde der elfde eeuw, die het prestige van hun grote voorganger op de troon voor hun politieke oogmerken trachtten uit te buiten[33].

De raad beslist over het vredesaanbod van Marsilie. Correspondeert die gang van zaken met de werkelijkheid? Het antwoord is: neen. Hoewel een middeleeuwse koning in zaken van oorlog of vrede niet kon beslissen zonder zijn vazallen te horen, is er geen enkele aanwijzing dat het consilium, het 'conseil des barons', in werkelijkheid ooit een judicium, een 'jugement des barons' is geweest[34]. De dichter heeft, zoals de dichters doen, de werkelijkheid vertekend weergegeven. Maar waaròm zou hij dat hebben gedaan? In de context van de staatkundige situatie van het Frankrijk van de late elfde eeuw, waar de machtige leenmannen de zwakke koning overvleugelen, laten zijn motieven zich veronderstellenderwijs als volgt reconstrueren. Het *Chanson de Roland* beschrijft een nederlaag van het leger van Karel de Grote, een nederlaag die het gevolg is van het verraad van een van zijn leenmannen, Ganelon. Het verraad van Ganelon vloeit voort uit zijn verkiezing tot gezant naar het hof van Marsilie: hij pleegt verraad om zich op Roland te kunnen wreken die hem voor het gezantschap heeft voorgedragen. De beslissing om op Marsilie's vredesvoorstel in te gaan blijkt achteraf verkeerd te zijn geweest; het is, zoals al vóór het begin van de krijgsraadscène wordt aangekondigd, een 'cunseill que mal prist'[35]. Daarom had de dichter, die een pro-monarchaal standpunt inneemt, er belang bij, de verantwoordelijkheid voor die beslissing niet bij de koning te leggen, maar bij de raad, en in het bijzonder bij de grote vazallen die voor vrede pleiten.

Bij de verkiezing van Ganelon tot gezant naar Sarragossa is Charlemagne allerminst de 'onpartijdige voorzitter'. Integendeel: de dichter stelt het voor alsof er bij de procedure regels bestaan die het de keizer mogelijk maken, de raad tot op

32. E. Auerbach, *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur* (5e dr.; Bern, 1971) 99.
33. Köhler, 'Conseil des barons', 28-29.
34. *Ibidem*, 31-33.
35. *Chanson de Roland*, ed.-Bédier, v. 179. Bédier vertaalt: 'le conseil qui prit male fin'; voor andere vertalingen zie Köhler, 'Conseil des barons', 11, noot 15.

zekere hoogte te 'manipuleren'[36]. In plaats van de vredesonderhandelingen met Marsilies gezanten te openen, dwingt hij de raad ertoe, een gezant naar Marsilie's hof te zenden. Dat is een daad van wijs beleid: beter het leven van één gezant in de waagschaal stellen om uit te vinden of Marsilie's bedoelingen oprecht zijn dan het lot van het hele Frankische expeditieleger door het aanbod van de mohammedaanse gezanten zonder meer te aanvaarden. De keizer heeft blijkbaar het recht, vrijwilligers die zich voor de missie aanbieden, te weigeren. Zo wijst hij het aanbod van Naimes van de hand, omdat deze zijn raadgever is, evenals dat van Turpin, de aartsbisschop van Reims, en dat van Roland en Olivier, omdat deze laatste twee tot de twaalf pairs behoren. Hier blijkt zijn bevoegdheid nog verder te reiken: hij kan een bepaalde groep van verkiezing uitsluiten, of omgekeerd, de leden ervan verkiesbaar stellen. Hij belet dat een van de twaalf pairs gekozen zal worden, maar dwingt de raad ertoe een van de grote leenmannen ('un barun de ma marche') voor het gezantschap aan te wijzen.

Hebben de toehoorders van omstreeks 1100 de 'actualiteit' van Charlemagne's politiek herkend? Dat lijkt aannemelijk. Wij weten uit de publikaties van Mitteis en Lemarignier dat de Franse koningen in deze tijd bezig zijn een soort ambtenarencorps te recruteren uit de lagere adel (de châtelains, de seigneurs, de chevaliers) van hun kroondomein Ile de France[37]. Tijdens Philips I begint deze 'noblesse d'Ile de France' een zeer voorname rol bij de regering te spelen: de leden ervan zijn de koningsgetrouwe tegenspelers van de machtige hertogen en graven die zich slechts zelden aan het hof laten zien. Wellicht heeft Köhler het bij het rechte eind als hij in de twaalf pairs van het *Chanson de Roland* een litteraire idealisering ziet van de zojuist genoemde groep koninklijke ambtsdragers. Fictie en realiteit spelen elkaar de bal toe: de pairs in het *Chanson de Roland* zijn (als Köhler gelijk heeft) een fictionele 'vertaling' van de koninklijke ambtenaren onder Philips I; omgekeerd straalt het prestige van Charlemagne's pairs op deze hovelingen af[38].

Wij zien Charlemagne in het *Chanson de Roland* dus Capetingische 'Realpolitik' bedrijven. Maar er is in de fictionele situatie een grens aan zijn bevoegdheden ge-

36. Köhler, 'Conseil des barons', 29-30.
37. Cf. H. Mitteis, *Der Staat des hohen Mittelalters. Grundlinien einer vergleichenden Verfassungsgeschichte des Lehnszeitalters* (5e dr.; Weimar, 1955), en J.-F. Lemarignier, *Le gouvernement royal aux premiers temps capétiens (987-1108)* (Parijs, 1965). Zie ook J.-F. Lemarignier, *La France médiévale: institutions et société*. Collection U (Parijs, 1970). Köhler, 'Conseil des barons', 38-39 wijst terecht op het belang van Lemarignier's bevindingen.
38. Köhler, 'Conseil des barons', 14-17 en 38-40. Vgl. ook B.C. Keeney, *Judgment by Peers*. Harvard Historical Monographs, XX (Cambridge, Mass., 1949). Prof. dr. R.C. van Caenegem wees mij erop dat in Vlaanderen de 'pairie' al omstreeks het midden van de elfde eeuw lijkt te zijn geïnstitutionaliseerd. De pairs ('beers') van Vlaanderen zijn echter geen grafelijke ambtenaren, maar eerder een soort 'markgraven-in-het-klein', ter verdediging van de grenzen van het graafschap. Zie E. Warlop, *De Vlaamse adel voor 1300*, I (Handzame, 1968) 156-178. Als dit ook voor Ile de France geldt, pleit het sterk tegen Köhlers 'identificatie'.

steld. Hij kan spelen, maar hij moet binnen de spelregels blijven. Hij kan zijn pairs voor de benoeming tot een levensgevaarlijk gezantschap behoeden en zijn grote baronnen juist aan dit gevaar blootstellen, maar als een lid van de raad een ander lid voordraagt en als de vergadering dit voorstel goedkeurt, moet hij zich erbij neerleggen[39]. Roland draagt Ganelon voor, de raad valt hem bij - en Ganelon is verkozen. Zijn verkiezing dient Charlemagne's politieke oogmerken (men zou zich zelfs kunnen afvragen of Roland hier niet als stroman van de keizer optreedt). Maar kort daarop krijgt Charlemagne zijn trekken thuis. Ganelon gaat naar Sarragossa, beraamt daar met Marsilie de verraderlijke overval op de achterhoede van het Frankische leger, en keert terug aan het hof. Het leger zal terugtrekken door de pas van Roncevaux. Wie moet de achterhoede aanvoeren? De keizer legt de beslissing opnieuw bij de raad. Dat is de kans waarop Ganelon gewacht heeft. Hij stelt onmiddellijk Roland voor. Charlemagne kijkt hem strak aan, en zegt: ‘je bent een duivel’[40]. Maar de verkiezing van Roland tot bevelhebber van de achterhoede is een voldongen feit.

Twee vazallen, één heer: Ganelon - Charlemagne, Roland - Charlemagne. Twee verticale relaties, berustend op wederzijdse verplichtingen. Dat deze wederkerigheid sinds het Merovingische tijdperk het wezenlijke kenmerk is geweest van wat wij samenvattend als ‘feodo-vazallitische verhoudingen’ kunnen aanduiden, treedt duidelijk naar voren uit het magistrale boek van Denis Green over *The Carolingian Lord*[41], een semantische studie over vier Oudhoogduitse woorden: balder, frô, truhtin en hêrro. Uit de geschiedenis van deze woorden, uit de geleidelijke verdringing van het ene door het andere, blijkt dat hun potentie tot het uitdrukken van wederkerigheid in de relatie ‘meerdere - mindere’ een van de belangrijkste factoren is geweest. Ik kan hier op Green's werk helaas niet ingaan; ik heb het willen noemen omdat het naar mijn mening een van de boeken is die de historicus ‘in buurmans hof’ zou moeten komen lezen. Wat ik wil betogen is dat Charlemagne in zijn functie van koning Ganelon niet te kort doet, maar dat hij dit wèl doet in zijn functie van leenheer[42]. De procedure waarmee Ganelon als gezant wordt aangewezen, lijkt volstrekt legaal, maar het was naar mijn mening Charlemagne's plicht als leenheer geweest, zijn vazal Ganelon, een man met een zware bestuurlijke verantwoording, met een gezin, met bindingen aan bezit en lenen, te vrijwaren voor de levensgevaarlijke missie naar Sarragossa. Daarvoor had hij een van de pairs in aanmerking moeten laten komen. Niet dat Charlemagne niet óók

39. Köhler, ‘Conseil des barons’, 29-30.
40. *Chanson de Roland*, ed.-Bédier, v. 746: ‘Vos estes vifs diables’.
41. D.H. Green, *The Carolingian Lord. Semantic studies on four Old High German words: balder, frô, truhtin, hêrro* (Cambridge, 1965).
42. Zie voor dit zeer belangrijke onderscheid: W. Ullmann, *The Individual and Society in the Middle Ages* (Baltimore, Maryland, 1966) en *idem, Principles of Government and Politics in the Middle Ages* (Londen, 1961) spec. Part ii.

als Ganelons leenheer het recht zou hebben, deze dienst van hem te vragen. Ganelon betwist dit recht niet, hij beklaagt zich ook niet bij de keizer; hij beperkt zich tot een beroep op hun familieverhouding. Het is een morele plicht die Charlemagne verzaakt. Daaraan ontleent Ganelon het recht om van zijn kant zijn plicht als leenman te verzaken.

Het mag vermoedelijk als veelbetekenend worden beschouwd dat er aan het einde van het *Chanson de Roland*, als Roland zich met de achterhoede heeft doodgevochten tegen een Saraceense overmacht, een tweegevecht voor nodig is om uit te maken of Ganelon aan verraad schuldig is of niet. Daarbij gaat het er niet om of hij met Marsilie de overval op de achterhoede heeft beraamd - dat staat vast -, maar wel om de vraag of hij het recht had zich op deze wijze op Roland te wreken. Ganelon pleit dat hij géén verraad heeft gepleegd; hij heeft immers openlijk en ten overstaan van de keizer en zijn baronnen Roland, Olivier en al hun metgezellen (cumpaignon) de vete aangezegd: 'Venget m'en sui, mais n'i ad traïsun'[43]. Deze argumentatie lijkt alle baronnen (alweer de baronnen) te overtuigen, behalve Thierry, de broer van de hertog van Anjou. Als de baronnen er bij de keizer op aandringen Ganelon 'voor deze keer' vrijuit te laten gaan, en als Charlemagne hen dan voor 'felun' heeft uitgemaakt[44], verklaart Thierry zich bereid tegen Ganelons familielid Pinabel in het krijt te treden. God doet uitspraak in het geschil tussen de keizer en zijn leenman. Pas als Pinabel door Thierry is overwonnen, gaan de baronnen ermee accoord dat Ganelon de straf zal krijgen die een verrader verdient. Hij wordt gevierendeeld: 'Hom ki traïst altre nen est dreiz qu'il s'en vant'[45].

De relatie Charlemagne - Ganelon is te beschouwen als een geval van 'verstoorde wederkerigheid' die voor beiden vèrstrekkende gevolgen heeft. Roland is in vele opzichten Ganelons tegenspeler en tegenbeeld in het *Chanson de Roland*. Is zijn relatie tot zijn leenheer er dan één van 'onverstoorde wederkerigheid'? Er is geen twijfel mogelijk aan Rolands vazallentrouw, maar toch mag de vraag worden gesteld of hij, als het erop aankomt, zijn persoonlijke belang (zijn eer) niet laat prevaleren boven dat van zijn heer wiens leger hij aanvoert. Geconfronteerd met de Saraceense overmacht die van de steile hellingen van de bergpas neerstormt op de achterhoede van het Frankische leger, weigert Roland op zijn hoorn

43. *Chanson de Roland*, ed.-Bédier, v. 3778. Bédier vertaalt: 'Je me suis vengé, mais ce ne fut pas trahison'.
44. *Ibidem*, v. 3814.
45. *Ibidem*, v. 3974. Bédier vertaalt: 'Quand un homme en trahit un autre, il n'est pas juste qu'il s'en puisse vanter'. Ik weet geen verklaring te geven van de keuze van deze straf. De gebruikelijke straffen voor verraad lijken in deze periode vooral onthoofding en ophanging te zijn. Zie R.C. van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*. Verhandelingen Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Kl. der Letteren, XIX (Brussel, 1954) 157-174.

te blazen om de voorhoede, waar de keizer zich bevindt, te alarmeren. Hij weigert dat, omdat het hem zijn reputatie zou kosten: 'En dulce France en perdreie mun los'[46]. Hij wil liever sterven, en het aan hem toevertrouwde legeronderdeel opofferen, dan de schande te moeten ondergaan van op een kritiek moment om hulp te hebben geroepen... Ik meen dat wij hierin wel degelijk een verzaking van zijn plicht als vazal mogen zien. Olivier, zijn beste vriend, kan daarvoor als getuige à charge worden opgeroepen. Als de strijd verloren is, voegt hij Roland de volgende bittere woorden toe:

> Kar vasselage par sens nen est folie;
> Mielz valt mesure que ne fait estultie.
> Franceis sunt morz par vostre legerie[47].

Wat in het *Chanson de Roland* voor het eerst gestalte krijgt, treedt in de latere chansons de geste steeds duidelijker aan het licht: de feodale relaties dragen in de litteratuur vrijwel steeds een problematisch, conflictueus karakter. Die stelling zou het best kunnen worden geïllustreerd met passages uit de lange rij van chansons de geste die thans worden samengebracht onder de term 'epic of revolt'[48]. *Raoul de Cambrai, La chevalerie Ogier, Girart de Roussillon, Renaut de Montauban, Girart de Vienne* zijn de bekendste; in al deze werken hebben wij te doen met een in de grond loyale, sympathieke held, een baron die door de schuld van een onrechtvaardige, meestal zwakke koning gedwongen wordt tot een revolte[49]. Ik kan hier helaas niet ingaan op het morele dilemma dat in de 'epics of revolt' in allerlei vormen aan de dag treedt; liever wil ik, tot slot van dit gedeelte van mijn betoog, een algemene opmerking maken.

De 'epics of revolt' dateren alle uit de periode na 1180: het thema van de opstand lijkt een relatief late ontwikkeling in het chanson de geste, die wordt voorafgegaan door een ander type, waarin de koning weliswaar een zwakke figuur is, maar waarin de monarchie geschraagd, soms zelfs gered, wordt door de onvoorwaardelijke trouw van een baronnen-clan. Tot deze groep behoort *Le couronnement de Louis* waarmee ik mijn verhaal ben begonnen. Is deze evolutie niet bijzonder suggestief? Mogen wij haar niet, zoals Calin heeft geopperd[50], in verband

46. *Ibidem*, v. 1054. Bédier vertaalt: 'En douce France j'y perdrais mon renom'.
47. *Ibidem*, v. 1724-1726. Bédier vertaalt: 'car vaillance sensée et folie sont deux choses, et mesure vaut mieux qu'outrecuidance. Si nos Français sont morts, c'est par votre légèreté'. Cf. E. Vinaver, *A la recherche d'une poétique médiévale* (Parijs, 1970) 49-74.
48. W.C. Calin, *The Old French Epic of Revolt. Raoul de Cambrai, Renaud de Montauban, Gormond et Isembard* (Genève, Parijs, 1962).
49. W.G. van Emden, 'Isembart and the Old French Epic of Revolt', *Nottingham Mediaeval Studies*, VIII (1964) 22-34, spec. 22-24.
50. Calin, *Epic of Revolt*, 127-132. Zie ook: R.R. Bezzola, *Les origines et la formation de la littérature courtoise en Occident (500-1200)*. Bibliothèque de l'Ecole des Hautes Etudes, sciences historiques et philologiques, CCCXIII (Parijs, 1960) II, ii, 495-517 ('De Roland à Raoul de Cambrai').

brengen met de gestadig toenemende macht van de Franse koningen gedurende de twaalfde eeuw? In de tijd van de zwakke Capetingische vorsten beklemtoont het chanson de geste de deugden van de grote baronnen die de monarchie overeind houden; naarmate de koning meer macht aan zich weet te trekken, ten koste van de grote baronnen, evolueert het epos in de richting van de gerechtvaardigde opstand, men zou haast zeggen: uit wrok.

Ik ben mijn verhaal begonnen in Aken; ik kan het niet afronden zonder ook in Carlioen te zijn geweest. Wie vertrouwd is geraakt met het klimaat van het chanson de geste krijgt bij het volgende citaat de gewaarwording van een reiziger die, 's ochtends opgestegen in Amsterdam, 's middags in Istanboel uit het vliegtuig stapt.

> In die tijd had Brittannië zulk een niveau van beschaving bereikt dat het alle andere koninkrijken overtrof in zijn welvaart, in de rijkheid van fraaie kunsten en in het hoofse gedrag van zijn inwoners. Elke ridder in het land die op grond van zijn dapperheid vermaardheid genoot, droeg kleding en wapenrusting van één kleur, en elegante dames droegen dikwijls dezelfde kleuren. Zij achtten het beneden haar waardigheid haar liefde te schenken aan een man die zijn moed niet drie maal in de strijd had bewezen. Zo kwam het dat de vrouwen kuis en deugdzaam werden, en de ridders des te nobeler omwille van haar liefde. Hun krachten gesterkt door het feestmaal, begaven zij zich naar buiten, naar de velden buiten de stad, waar zij zich in groepjes verspreidden om allerlei spelen te beoefenen. De ridders voerden een schijngevecht uit en wedijverden te paard, terwijl hun dames van de borstwering op de stadsmuur toekeken en door hun speelse verrichtingen gestimuleerd werden tot vurige uitingen van liefde. Anderen brachten de rest van de dag door met boogschieten, speerwerpen, vèrgooien met zware stenen, dobbelen en met een grote verscheidenheid van andere spelen - dit alles zonder dat er enige wanklank werd gehoord. Wie bij zijn spel of sport had gewonnen, werd door Artur beloond met fraaie prijzen. Nadat de volgende drie dagen op deze wijze waren doorgebracht, werden op de vierde dag allen die Artur in enig ambt hadden gediend, bijeengeroepen en begiftigd met een schenking: een stad, een kasteel, een aartsbisdom, een bisdom, of een andere bediening[51].

51. Geoffrey of Monmouth, *The Historia Regum Britanniae*, A. Griscom, ed. (Londen-New York, Toronto, 1929) IX, xiii, 457-458: ‘Ad tantum etenim statum dignitatis britannia tunc reducta erat. quod coma luxu ornamentorum. facecia incolarum. cetera regna excellebat. Quicumque uero famosus probitate miles in eadem erat. unius coloris uestibus atque armis utebatur. facete etiam mulieres consimilia indumenta habentes. nullius amorem habere dignabantur. nisi tercio in milicia probatus esset. Efficiebantur ergo caste. et meliores. et milites pro amore illarum probiores. Refecti tandem epulis. diuersi diuersos ludos composituri. campos extra ciuitatem adeunt. Mox milites simulachrum prelii sciendo equestrem ludum componunt. mulieres in edituo murorum aspicientes. in furiales amoris flammas ioci irritant. Alii cum celtibus. alii cum hasta. alii pondorosorum lapidum ictu alii saxis. alii cum aleis. ceterorumque iocorum diuersitate contendentes. quod restabat postposita lite pretereunt. Quicumque ergo uictoriam ludi sui adeptus erat. ab arturo largis muneribus donabatur. Consumptis autem primis in hunc modum diebus tribus instante quarta. uocantur cuncti qui ei propter honores obsequium prestabant. et singuli singulis possessionibus ciuitatibus

Wij zijn hier inderdaad in een andere wereld, die (paradoxaal genoeg) drie eeuwen vóór de tijd van Karel de Grote gesitueerd wordt. Men verbaast zich bij de gedachte dat er tussen het ontstaan van *Le couronnement de Louis* en het ontstaan, kort vóór 1138[52], van deze tekst wellicht geen vijf jaren verlopen zijn, en dat het *Chanson de Roland* (in de versie die wij kennen) toen misschien amper veertig jaar oud was. Wat u gehoord hebt, was een vertaling van een passage uit de *Historia Regum Britanniae* van Galfredus van Monmouth, een boek dat uw geleerde vakgenoten uit jaar 1138 met verbijstering heeft geslagen[53]. Laat er nu opeens een geschiedenis van Brittannië verschijnen waarin met de grootste uitvoerigheid het leven en bedrijf werd beschreven van een reeks Britse koningen die in de bestaande kronieken niet eens vermeld werden! Laat Brittannië nu zijn benaming danken aan een kleinzoon van Aeneas die er zich met zijn volk had gevestigd! De stamboom van de Britse vorsten was in Troje geplant. En laat een van Brutus' opvolgers nu Koning Artur zijn geweest, een vorst die het Romeinse Rijk op de knieën had gedwongen, die zich een wereldrijk had veroverd en die een staat had gevoerd vergeleken waarbij Karel de Grote later een pover figuur zou slaan...

Wat zat hierachter? Voor de verbaasde tijdgenoten een intrigerend 'zeer oud boek in de Britse taal' (quendam britannici sermonis librum uetustissimum[54]) dat Galfredus naar zijn zeggen recht en slecht in het Latijn had vertaald; voor ons in de eerste plaats een wonderbaarlijk vruchtbaar brein en in de tweede plaats een complex van politieke bedoelingen[55]. Ik heb in het voorafgaande aannemelijk trachten te maken dat sommige chansons de geste, met name het *Chanson de Roland* en *Le couronnement de Louis*, aspecten vertonen die als een 'fictionele vertaling' van de dynastieke en politieke bedoelingen van de Franse koningen beschouwd mogen worden. Welnu, van Galfredus' *Historia Regum Britanniae* kan

uidelicet atque castellis. archiepiscopatibus. episcopatibus. ceterisque honoribus donantur'. Zie ook: Geoffrey of Monmouth, *Historia Regum Britanniae*. A variant version, J. Hammer, ed. The Mediaeval Academy of America. Publication No. LVII (Cambridge, Mass., 1951) 164. Voor mijn vertaling heb ik gebruik gemaakt van: Geoffrey of Monmouth, *History of the Kings of Britain*, translated by S. Evans, revised by C.W. Dunn, introduction by Gw. Jones. Everyman's Library no. 577 (Londen, 1963) 201-202, en vooral van Geoffrey of Monmouth, *The History of the Kings of Britain*, translated with an introduction by L. Thorpe. Penguin Classics (Harmondsworth, 1966) 229-230.

52. Zie voor de datering: J.S.P. Tatlock, *The Legendary History of Britain. Geoffrey of Monmouth's Historia Regum Britanniae and its early vernacular versions* (Berkeley, Los Angeles, 1950) 433-437, en de inleiding van de in de vorige noot geciteerde vertaling van Thorpe.
53. Vergelijk het getuigenis van Hendrik van Huntingdon die in 1139 in de abdij van Bec een handschrift van de *Historia* onder ogen kreeg ('stupens inveni'), in: E.K. Chambers, *Arthur of Britain* (Londen, 1966; 1e dr. 1927) 251.
54. Geoffrey of Monmouth, *Historia Regum Britanniae*, A. Griscom, ed., 219.
55. Cf. G.H. Gerould, 'King Arthur and Politics', *Speculum*, II (1927) 33-51. Hierop is in dezelfde jaargang een discussie gevolgd: W.A. Nitze, 'Geoffrey of Monmouth's King Arthur', 317-321; G.H. Gerould, 'King Arthur and Politics Again', 448; A.C.L. Brown, 'A note on the *nugae* of G.H. Gerould's 'King Arthur and Politics', 449-455. Zie ook Tatlock, *Legendary History of Britain*, 422-432.

hetzelfde worden gezegd met betrekking tot de Normandische vorsten op de Engelse troon. Hun streven naar legitimatie van hun koningshuis gaat hand in hand met hun dynastieke wedijver met de Capetingen. Ik geef daarvan twee sprekende voorbeelden. Beriepen de Franse koningen zich ter staving van het sacrale karakter van hun koningschap op Clovis, de Normandiërs propageerden, via de abdij van Westminster, de heiligverklaring van hun Angelsaksische voorganger Eduard de Belijder - een vorst die bij zijn dood in 1066 beslist niet in de reuk van heiligheid had gestaan, maar die de grootvader was - en daar komt de aap uit de mouw - van de vrouw van de Normandische koning Hendrik I[56]. Mijn tweede voorbeeld: aan handoplegging door een Franse koning werd van oudsher een genezende werking toegeschreven: Philips I en Lodewijk VI hebben deze thaumaturgische praktijk op grote schaal uitgeoefend[57]. Aan de overzijde van het Kanaal laten de Normandische vorsten dit niet over hun kant gaan: ook zij - waarschijnlijk Hendrik I al en in ieder geval Hendrik II - genezen scrofuloze (en beroepen zich daarbij alweer op hun voorganger Eduard, die het koninklijk wondervermogen 'non ex sanctitate, sed ex regalis prosapiae hereditate' bezeten zou hebben[58]).

Maar wat de Capetingen in de figuur van Karel de Grote bezaten - een heroische voorganger op de troon, een historische mythe die zich als het ware vanzelf voortplantte - dat misten de Engelse koningen. In deze voor middeleeuwse vorsten zeer reële behoefte voorzag Galfredus van Monmouth met zijn creatie, ten dele op grond van autochtone (Welshe) bronnen en overleveringen, van Koning Artur, groter dan Karel de Grote.

Wie tussen de regels weet te lezen, vindt in de *Historia Regum Britanniae* op vele plaatsen de bewijzen van een impliciete concurrentie met de Charlemagne van het chanson de geste. Ik noem slechts één voorbeeld: aan het einde van de lange lijst van machtigen die Artur bij zijn hoffeest in Carlioen eer komen bewijzen, worden ook Keye en Bedevere genoemd - twee figuren uit de Welshe Arturlitteratuur. Keye verschijnt als hertog van Anjou, en Bedevere als hertog van Normandië. En om het nog bonter te maken: ook de twaalf pairs van Frankrijk zijn van de partij[59].

Als Galfredus van Monmouth met zijn koning Artur ten opzichte van Karel de Grote een zo duidelijk emulerende bedoeling heeft, en als zijn boek zo evident

56. Gerould, 'King Arthur and Politics', 40-44.
57. *Ibidem*, 43-44, en vooral: M. Bloch, *Les rois thaumaturges. Etude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*. Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg, XIX (Straatsburg, Parijs, 1924).
58. Willelmus Malmesbiriensis monachus, *De gestis regum Anglorum*, in: W. Stubbs, ed., *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*, I (Londen, 1887) 273. Gerould, 'King Arthur and Politics', 43.
59. Geoffrey of Monmouth, *Historia Regum Britanniae*, A. Griscom, ed., IX, xii, 454-455; 228 in de vertaling van Thorpe.

koren op de molen is van de Angevijnse dynastieke politiek, dan mag de vraag worden gesteld of er achter de passage die ik zoëven heb vertaald, niet óók een visie schuilgaat op vroeg-twaalfde-eeuwse maatschappelijke verhoudingen. Concreter: hebben we hier te doen met een fictioneel verhulde uitspraak in wat men 'het litteraire debat omtrent de vazallitische verhoudingen' zou kunnen noemen? Rivaliseren de ridders van Galfredus met de baronnen van het chanson de geste?

Op het eerste gezicht lijkt deze probleemstelling weinig te beloven. Terwijl de oudere chansons de geste gewoonlijk een scherp omlijnd beeld geven van de feodaal-juridische relaties tussen de vorst als leenheer en zijn onderdanen als vazallen, maken Galfredus' aanduidingen op dit punt een even grandiloquente als vage indruk. Natuurlijk kan men ter verklaring van 'the non-feudal look of the *Historia*' (zoals Tatlock het uitdrukt[60.]) aannemen dat Galfredus 'toevallig' niet geinteresseerd was in het litteraire thema 'vazal versus leenheer' dat de Franse dichters van zijn tijd met zoveel voorliefde bewerkten, en dat er geen sprake is van een bewuste vervaging van de feodale maatschappijstructuur om een andere, lossere, meer horizontaal gerichte ordening, die van het ridderwezen[61.] (misschien mag men zelfs al spreken van de ridderschap) des te duidelijker in het licht te stellen.

Ik geloof niet in een toevallig gebrek aan feodale interesse bij Galfredus. Dat zijn beschrijving van de ridderlijke vermaken tijdens het hoffeest van koning Artur een programmatisch karakter draagt, wordt algemeen aangenomen. Het is (voor zover bekend) de vroegste plaats in de litteratuur, althans ten Noorden van de Loire, waar ridders optreden wier gedrag als 'hoofs' kan worden bestempeld[62.]. Het zijn niet meer (of niet meer uitsluitend) bereden krijgslieden met een puurmilitaire ethiek die beheerst wordt door de idealen van trouw en eer, niet meer de bewapende pelgrims van de eerste kruistocht[63.], het zijn 'gentlemen' die zich aan

60. Tatlock, *Legendary History of Britain*, 303 en, in het algemeen, 284-304.
61. Cf. J.M. van Winter, *Ridderschap, ideaal en werkelijkheid*. Fibulareeks XI (Bussum, 1965). Van de zeer omvangrijke litteratuur over (het ontstaan van) het ridderwezen noem ik hier slechts: J.-P. Ritter, *Ministérialité et chevalerie. Dignité humaine et liberté dans le droit médiéval* (Lausanne, 1955; diss. Lausanne); A. Borst, 'Das Rittertum im Hochmittelalter. Idee und Wirklichkeit', *Saeculum*, X (1959) 213-231; J. Bumke, *Studien zum Ritterbegriff im 12. und 13. Jahrhundert* (Heidelberg, 1964); G. Duby, 'The Diffusion of Cultural Patterns in Feudal Society', *Past and Present*, XXXIX (1968) 3-10; J.M. van Winter, 'De middeleeuwse ridderschap als 'classe sociale', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIV (1971) 262-275; H.G. Reuter, *Die Lehre vom Ritterstand. Zum Ritterbegriff in Historiographie und Dichtung vom 11. bis zum 13. Jahrhundert*. Neue Wirtschaftsgeschichte, IV (Keulen-Wenen, 1971); G. Kaiser, *Textauslegung und gesellschaftliche Selbstdeutung. Aspekte einer sozialgeschichtlichen Interpretation von Hartmanns Artusepen* (Frankfurt/M., 1973).
62. J. Frappier, 'Remarques sur la peinture', 25-30. Zie *idem*, 'Vues sur les conceptions courtoises dans les littératures d'oc et d'oïl au XIIe siècle', *Cahiers de Civilisation médiévale*, II (1959) 135-156.
63. H.E. Mayer, *Geschichte der Kreuzzüge* (3e dr.; Stuttgart, 1973) 15-68.

hun favoriete sport wijden, die onderling een zekere ‘esprit de corps’ in acht nemen, en die - dat lijkt ten opzichte van de chansons de geste een onthutsende noviteit - zich tot prestaties laten inspireren door dames. Als een litterator van omstreeks 1138 zijn tijdgenoten een dergelijk gedragspatroon als navolgenswaardig wil voorhouden, dan doet hij dit naar beproefd recept door het in een fictionele situatie, in een ver verleden en in de context van gewichtige historische gebeurtenissen, als realiteit voor te stellen. Deze stelling laat zich mijns inziens ook omkeren: dat Galfredus van Monmouth zoveel nadruk legt op de ridderlijke cultuur aan het hof van Koning Artur, betekent dat hij deze ridderlijke cultuur bij zijn tijdgenoten als exemplarisch wilde aanprijzen.

Programmatisch: ja, maar in welk opzicht, en ten opzichte waarvan? Om daarover veronderstellenderwijs een uitspraak te kunnen doen, moet ik nog een laatste stuk ter tafel brengen: een Normandisch-Franse bewerking van de *Historia Regum Britanniae*, die in 1155 is voltooid door de Normandische dichter Wace[64]. In deze *Roman de Brut* (Brut is de Trojaanse naamgever van Brittannië) heeft Wace Galfredus' beschrijving van het hoffeest te Carlioen als het ware ‘ingekleurd’ (om een term van mijn vierjarige zoon te lenen) met details die een nog veel aantrekkelijker beeld van de ridderlijke levensstijl oproepen dan zijn voorganger had getekend. Eén van de toegevoegde details is dit: de leden van Arturs hofhouding hadden elk hun plaats aan een ronde tafel[65]. Wace heeft al eerder in zijn *Brut* over de Ronde Tafel gesproken, en ook daar gaat het om een toevoeging aan de gegevens die hij aan Galfredus ontleent. Hij schrijft daar het volgende:

> Voor de edele baronnen, van wie elk zich beter waande [dan een ander], van wie elk zich voor de beste hield, en niemand de minste wilde zijn, liet Artur de Ronde Tafel maken waarover de Bretons zoveel verhalen vertellen. Daar zaten de vazallen allen op ridderlijke wijze en allen gelijk; aan de tafel zaten ze op gelijkwaardige plaatsen en ze werden op gelijkwaardige wijze bediend. Niemand van hen kon zich erop beroemen dat hij een hogere plaats had dan zijn gelijke[66].

Als Wace juist déze elementen aan zijn bewerking van de *Historia Regum Britanniae* toevoegt, lijkt het toch wel zeer aannemelijk dat wij zijn beschrijving (èn die van Galfredus) van de ridderlijke sfeer aan het hof van Koning Artur mogen interpreteren als een stellingname ten opzichte van de feodale ‘problematiek’. Er

64. Als inleiding tot het werk van Wace komt in aanmerking het door C. Foulon geschreven hoofdstuk ix (‘Wace’; 94-103) in: R.S. Loomis, ed., *Arthurian Literature in the Middle Ages. A Collaborative History* (Oxford, 1959). Zie ook: Tatlock, *Legendary History of Britain*, 463-482.
65. Wace, *Le roman de Brut*, I. Arnold, ed. Société des Anciens Textes français (2 dln.; Parijs, 1938-1940) v. 10461-10462: ‘Assis sunt li barun entur Chescuns en l'ordre de s'enur’.
66. Wace, *Roman de Brut*, v. 9747-9758: ‘Pur les nobles baruns qu'il ont, Dunt chescuns mieldre estre quidont, Chescuns se teneit al meillur, Ne nuls n'en saveit le peiur, Fist Artur la Roünde Table Dunt Bretun dient mainte fable. Illuec seeient li vassal Tuit chevalment e tuit egal; A la table egalment seeient E egalment servi esteient; Nul d'els ne se poeit vanter Qu'il seïst plus halt de sun per’.

wordt, meen ik, wel degelijk, zij het impliciet, iets in de plaats gesteld van iets anders: de harmonie aan het hof van Koning Artur, waar de Ronde Tafel een eind heeft gemaakt aan de vazallentwisten, contrasteert met, en vormt tegelijkertijd de 'oplossing' van, de eeuwige disharmonie die bij uitstek kenmerkend is voor het Karolingische hof in de chansons de geste[67]. Misschien mogen wij ons pas goede verstaanders noemen als wij doen wat Galfredus en Wace vermoedelijk van hun contemporaine lezers hebben gevraagd: als wij deze historische tegenstelling tussen Artur en Charlemagne 'terugtransponeren' naar de twaalfde eeuw. Dan herkennen wij in het hof van koning Artur een fictionalisering van een Anglonormandische visie op de feodaliteit, met als karakteristieke bestanddelen: een sterke vorst die niet met territoriale versnippering en rebelse vazallen te kampen heeft zoals de Franse koningen, een schitterend hof - centrum van culturele activiteiten - en het elite-gevoel met de daaruit voortvloeiende kameraadschappelijkheid van een heersende klasse: de veroveraars, de kolonisten.

Deze visie, die als het ware een horizontale as (de onderlinge gelijkheid van de vazallen als ridders) toevoegt aan de verticale as tussen leenheer en vazal, die bovendien die horizontale as een elektrische lading geeft van 'savoir-faire' en beschaving en een specifieke, dienende ethiek, lijkt zich te ontwikkelen in Anglonormandische hofkringen en zich van daaruit over Europa te verbreiden. Galfredus van Monmouth heeft zijn *Historia* geschreven onder het patronaat van een bastaardzoon van Hendrik I, Robert van Gloucester, aan wiens hof de jonge Hendrik II opgroeide[68]. Aan diens vrouw, de grote Alianor van Aquitanië[69], zou Wace een exemplaar van zijn *Brut* aanbieden. Voor datzelfde Normandische hof schrijft, een generatie later, Benoît de Sainte-Maure zijn *Roman de Troie*, waarin de ridderlijke concepties in de Oudheid gefundeerd worden, en die, mèt de *Roman d'Eneas* van een andere (onbekende) Normandische dichter, als een soort voorgeschiedenis van de *Brut* beschouwd kan worden. Weer een generatie later, in 1174, steelt een Thüringse edelman op een bruiloft te Kleef het onvoltooide handschrift van Veldeke's bewerking van de *Roman d'Eneas*: wèl een bewijs van de gretigheid waarmee in het Duitse rijk de nieuwe ridderlijke en hoofse concepties worden geassimileerd.

Het werk van Galfredus en Wace verleent, zo niet een impuls tot het ontstaan van de Arturromans, dan toch - in de ogen van de contemporaine lezers - een

67. Cf. E. Köhler, *Ideal und Wirklichkeit in der höfischen Epik. Studien zur Form der frühen Artus- und Graldichtung* (2e vermeerderde druk; Tübingen, 1970) en *idem*, 'Quelques observations d'ordre historico-sociologique sur les rapports entre la chanson de geste et le roman courtois', in: *Chanson de geste und höfischer Roman*. Heidelberger Kolloquium, 30. Jan. 1969. Studia Romanica, IV (Heidelberg, 1963) 21-36. Voor een geheel andere benadering: E. Vinaver, *The Rise of Romance* (Oxford, 1971) en *idem, A la recherche d'une poétique médiévale* (Parijs, 1970).
68. Tatlock, *Legendary History of Britain*, 433-438.
69. R. Lejeune, 'Rôle littéraire de la famille d'Aliénor d'Aquitaine', *Cahiers de Civilisation médiévale*, I (1958) 319-337.

certificaat voor de historische betrouwbaarheid van hun décor. Tegen het einde van de twaalfde eeuw heeft in de verbeelding van gecultiveerde lezers de gestalte van Roland, de tragische vazal, een tegenhanger gekregen in de gestalte van Lancelot, de tragische ridder. Die twee gestalten, Roland en Lancelot, symboliseren twee etappes in een bewustwordingsproces dat zich gedurende de twaalfde eeuw steeds sterker manifesteert en waaraan zowel de feodaliteit als het ridderwezen hun bijdrage hebben geleverd: de ontdekking van het individu[70]. De curia regis van het chanson de geste, stormcentrum van feodale depressies, heeft een tegenhanger gekregen in het hof van de (twaalfde-eeuwse) Arturromans waar de barometer in beginsel steeds op 'bestendig' staat. De koning handhaaft de 'coutume'[71], omringd door zijn trouwe ridders. De conflicten zijn uitgebannen, in letterlijke zin; maar elk op zijn beurt trekken de ridders de wijde wereld in die zich buiten Arturs rijk uitstrekt: een wrede, conflictueuze, 'feodale' wereld, waar het hard tegen hard gaat, maar waar een goed ridder eer kan behalen met persoonlijke avonturen - waarover later aan de Ronde Tafel met respect zal worden gesproken.

Na deze generaliserende, schematiserende en simplificerende opmerkingen past een sobere, voorzichtige conclusie. Mijn indruk is dat de feodaliteit als zodanig (in tegenstelling tot het ridderwezen) nooit een litterair thema is geweest. In de tijd waaruit ik mijn voorbeelden heb gekozen, zijn het slechts enkele facetten van het feodale complex die in de litteratuur worden weerkaatst. Het beeld dat wij ons op grond daarvan uit de chansons de geste kunnen vormen, draagt vrijwel steeds een problematisch karakter: steeds weer is er sprake van een verstoring van de wederkerige relatie tussen leenheer en vazal. Die veelsoortige verstoringen vertonen juridische, politieke en morele aspecten - en daaruit laten zich, onder alle voorbehoud, gegevens afleiden omtrent het middeleeuwse denken over de feodaliteit, met name in zijn vroeg-twaalfde-eeuwse specifiek Franse vorm. De hoofse roman, en in het bijzonder de twaalfde-eeuwse Arturroman, weerkaatst een (litteraire) 'oplossing' van het (litteraire) 'probleem' van de feodale relaties, een oplossing die waarschijnlijk afkomstig is uit de Anglonormandische, Angevijnse, wereld, maar die al gauw ook in de rest van Europa een sterke aantrekkingskracht blijkt uit te oefenen: de harmonische, horizontale relaties van het ridderwezen met zijn morele en culturele gedragscode, als tegenwicht tegen de conflictueuze, verticale relaties van de feodaliteit.

Nogmaals (en wellicht ten overvloede): ik heb alleen gesproken over tot litteratuur omgestookte visies op de werkelijkheid. Verder mag ik als litteratuurhistoricus niet gaan. Het is aan historici van andere denominaties om uit te maken in hoeverre ook in dit geval de werkelijkheid ànders is geweest dan de litteratuur.

70. C. Morris, *The Discovery of the Individual; 1050-1200*. Church History Outlines, V (Londen, 1972).
71. E. Köhler, 'Die Rolle des "Rechtsbrauchs" (costume) in den Romanen des Chrétien de Troyes', in: *Trobadorlyrik und höfischer Roman*. Neue Beiträge zur Literaturwissenschaft, XV (Berlijn, 1962) 205-212.

De feodaliteit in de christelijke reflexie*

C.W. Mönnich

Voorop zij gesteld, dat in dit opstel christelijke reflexie betekent: het filosofisch en theologisch denken dat zich houdt aan de lijn van de kerkelijke orthodoxie. Er is buiten dat kader zeker ook gefilosofeerd en er zijn theologische noties ter tafel gebracht, die niet eerst achteraf als ketters konden worden aangemerkt, maar die zich welbewust tegen de katholieke traditie hebben gekeerd. Dat is bij bepaalde secten als katharen en amauricianen het geval geweest. Zulke stromingen zijn echter niet bij machte geweest, de meerderheid van de denkers mee te krijgen. Die meerderheid was verdeeld genoeg, met name over de vraag wat de ware methode van filosofie en vooral van de theologie moest zijn; maar inhoudelijk staat ook voor de gewaagdste dialecticus vast, dat de door de kerk verkondigde en behoede waarheid onaantastbaar was voor welke menselijke rede ook.

Nu is van deze orthodoxe reflexie te zeggen, dat zij zich houdt aan de overlevering der vaderen. Wel zien wij van de tweede helft der elfde eeuw af veranderingen optreden in de beoefening der wijsbegeerte en ten antwoord daarop ook in de wijze waarop men zich buigt over de sacra pagina en daarover mediteert; maar inhoudelijk verandert er weinig of niets. Men houdt zich aan de lijn, die traditionalisme en ascetische ootmoed, niet wijzer te kunnen wezen dan de vaderen, verbindt en die al in de vijfde eeuw aangegeven was door de op het kloostereiland Lerinum werkende Vincentius (gestorven vóór 450). In zijn *Commonitorium* haalt hij een brief van paus Stephanus aan bisschop Agrippinus van Carthago aan, waarin de heilige vader nadrukkelijk de regel had gesteld: ‘nihil novandum, nisi quod traditum est’, geen vernieuwingen, alleen het overgeleverde. Vincentius maakte daarbij de kanttekening:

> De heilige en wijze man begreep namelijk, dat de struktuur der vroomheid niet anders toelaat dan dat men al wat men in het geloof heeft ontvangen van de vaderen, in datzelfde geloof aan de zonen zou aanzeggen, en dat wij de religie niet behoren te leiden naar waar wij het willen, maar veeleer te volgen hebben naar waar zij ons wil brengen. Daarom is het een eigenschap van christelijke modestie en ernst, niet het eigen bezit aan het nageslacht door te geven, maar te bewaren wat men van het voorgeslacht ontvangen heeft[1].

* Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Utrecht/Driebergen op 20 oktober 1973.

1. A. Jülicher, ed., *Vincenz von Lerinum. Commonitorium*... (2e dr.; Tübingen, 1925) 6, 9.

Dat is de stemming in klooster- en kathedraalschool gebleven; wie ervan leek af te wijken werd spoedig geëlimineerd. Zo was het ook in de Karolingische tijd. Er zijn dan weliswaar een paar generaties luid redenerende theologen aan het werk en er is een drukke ostentatie van theologisch zelfbewustzijn, bij voorbeeld in de strijd met het Oosten over de ikonen en hun verering en in het conflict over het *Filioque*. Men ziet het aan het geleerde vlagvertoon van de *Libri carolini*. Maar moet men werkelijk ketters bestrijden of wat voor ketters moet doorgaan, dan gebeurt het volgens de methode der ootmoedige confessie in de synodale brief van het concilie in Frankfort (794), die zich richt tegen de Spaanse ketters Elipandus van Toledo en Felix van Urgellis: 'Wij zijn immers verre de minderen (der vaderen) in het uitdenken van woorden, die bij het apostolisch geloof passen'[2]. Maar ook als van de elfde eeuw af de activiteit in wijsbegeerte en theologie toe gaat nemen en men nieuwe methodes introduceert, blijft het traditionalisme het religieuze denken beheersen, en nog wanneer de scholastische methode der dialectiek van stelling, tegenspraak en oplossing zich gaat ontwikkelen en niet langer wordt gewantrouwd, blijft de controle der auctoritates bestaan: voor Thomas van Aquino is hun gezag niet minder groot dan voor welke voorganger ook.

Het accentueren van dit traditionalisme is voor ons onderwerp van belang, omdat het de gehele periode van de feodaliteit beheerst. Kenmerkend voor de onzekere keuze tussen oude en nieuwe methodiek, en in feite voor het overwicht van het oude op het nieuwe, is het beroemd geworden beeld, volgens Johannes van Salisbury gebruikt door Bernard van Chartres: wij zijn dwergen op de schouders van reuzen[3]. Wij zien verder dan zij, zoals ook de kleine evangelisten op de schouders van de vier reusachtige profeten in de ramen van het zuider transept der kathedraal in Bernard's stad verder zien dan de oudtestamentische giganten. Maar de modernen zouden met hun gering postuur niets vermogen, als daar niet de vaderen waren, die hen hadden opgetild om verder te kunnen kijken.

Wie zijn die vaderen? Dat zijn de grote theologen van de oudheid. In het Westen zijn zij, vermoedelijk voor het eerst door Beda Venerabilis (672-735)[4], gestileerd tot een heilig viertal: Ambrosius, Hiëronymus, Augustinus en Gregorius de Grote. Mogelijk heeft bij die canonisering Hiëronymus' canon van de vier rhetoren doorgewerkt, maar in ieder geval ook de manier waarop Gregorius over de vier evangelisten heeft gehandeld[5]. Die stilering werkt zelf ook weer het traditionalisme en

2. J.D. Mansi, ed., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* (Parijs, 1900-1902) XIII, 896D. In het vervolg afgekort als Mansi.
3. *Metalogicon*, III, 4 in: J.-P. Migne, ed., *Patrologiae cursus completus... ss. patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Innocentii III tempora floruerunt*. Series Latina (Parijs, 1844-1890) CXCIX, 900C. In het vervolg afgekort als ML.
4. Beda Venerabilis, *Epist. dedicatoria ad Accam* in: ML, XCII, 304D-314A. Vergelijk H. de Lubac, *Exégèse médiévale. Les quatre sens de l'Ecriture* (Parijs, 1959-1964) I, i, 26 noot 3.
5. *Ibidem*, 27 noot 1.

de rituele fixering van bepaalde denkbeelden tot onaantastbare gemeenplaatsen in de hand. Nog in de twaalfde eeuw kan een conservatief geleerde als Hugo van St. Victor (gestorven 1141) zich aan de bekoring van een heilige reeks vaderen niet onttrekken. In het *Didascalicon*, dat wij omstreeks 1130 kunnen dateren, vat hij de grondslag van het geestelijk bezit der christenheid samen. Die grondslag bestaat uit verschillende ordes.

> De eerste orde, van het Nieuwe Testament, bevat vier delen Evangeliën... De tweede orde eveneens vier: veertien brieven van Paulus, in één deel ondergebracht, de kanonieke brieven, de Openbaring en de Handelingen der Apostelen. In de derde orde staan voorop de Decretaliën, die wij 'canones', dat wil zeggen: 'regels' noemen; daarna komen de geschriften der heilige vaderen en leraren: Hiëronymus, Augustinus, Gregorius, Ambrosius, Isidorus, Origenes, Beda en vele andere orthodoxen, wier aantal zo oneindig groot is, dat zij niet opgesomd kunnen worden[6].

Wel behoren de rechtsbepalingen en de kerkvaderlijke uitspraken niet op één lijn te staan met de woorden van de Heilige Schrift, en men is heus wel bereid, dat zo nodig te onderstrepen[7]; maar zij vormen toch de vaste norm der hermeneutiek: zo en niet anders zijn leer en praktijk der kerk te verstaan.

Hugo noemt hier de vier kerkvaders, die door Beda's toedoen de theologische traditie zijn binnengetreden; maar daarnevens nog drie anderen bij name: Isidorus van Sevilla (ca 560-636) en Beda, de twee encyclopedische lichten, wier gloed in zijn tijd nog niet gedoofd was, en tenslotte Origenes (ca 185-254), de exegeet, die voor het Westen minder ketters was dan voor het Oosten[8]. Origenes had een grote naam als christelijk geleerde, al kende men zijn werk beter bij overlevering dan in werkelijkheid; Isidorus en Beda zijn vooral als behoeders der traditionele wijsheid in ere geweest. Is het een teken van onzekerheid, dat Hugo verder verwijst naar een niet gespecificeerde menigte andere vaderen en leraren? Waarschijnlijk niet; men zal zijn uiting eerder geïnspireerd kunnen achten door het vrome traditionalisme der liturgische rhetoriek, die hem trouwens ook het Nieuwe Testament doet onderscheiden in Evangeliën en andere geschriften (dat is het onderscheid tussen evangelie- en epistellezing in de mis) dan aan de wetenschappelijke behoefte om de kennis der traditie te vermeerderen. De ontelbare schare kerkvaders, hier genoemd, is in feite een transpositie van de wolk der getuigen uit Hebreeën[9] en heeft dezelfde rhetorische werking: de waarheid van het Evan-

6. *Didascalicon*, IV, 2 in: ML, CLXXVI, 779BC.
7. Bijvoorbeeld Rupert van Deutz, *In regulam S. Benedicti*, I in: ML, CLXX, 496B. In een debat over de eucharistie haalt een tegenstander Augustinus aan, wat Rupert de opmerking in de pen geeft: 'Eius rei necessitas me compulit ut dicerem non esse in canone scripta beati Augustini, non esse per omnia confidendum sicut libris canonicis'.
8. Vergelijk bijvoorbeeld Sulpicius Severus, *Dialogorum*, I, 7 vlg. in: *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*, I (Wenen, 1866) 157-159. Over de stemming ten opzichte van Origines zie Lubac, *Exégèse*, I, i, hoofdstuk iv: 'L'Origène latin'.
9. Hebr. 12, 1.

gelie, in dit geval van de orthodoxe theologie, is door zoveel getuigen te bevestigen, dat men hen niet allen kan opsommen.

Hugo is een man, die grote belangstelling had voor de empirie en voor de geschiedenis[10]; in zijn houding komt des te duidelijker uit, hoe sterk de christelijke reflexie gefixeerd is op de traditie. Dat betekent in concreto, dat men werkt met uit de oudheid stammende noties over Christus, de kerk en de betrekkingen van de kerk tot de samenleving. Die denkbeelden houdt men onder alle omstandigheden vast, zowel tegen een filosofische oppositie in als in de praktijk van de kerkelijke politiek tegen bepaalde facetten van de politieke werkelijkheid, in casu de feodaliteit. De filosofie moest aan de theologie dienstbaar zijn als aan haar meesteres, vond Petrus Damiani (1007-1072) in het midden van de elfde eeuw[11]. Het is niet moeilijk, in de politiek van de kerkelijke leiders een parallel van die houding terug te vinden.

Materieel betekent dit traditionalisme, dat het religieuze denken bepaald blijft bij de antiek-orthodoxe noties over Christus en dat nieuwere voorstellingen: Christus als leenheer en de christenen als zijn vazallen, nauwelijks te verwachten zijn. Ook in de periode van de feodaliteit houdt men zich aan de antieke traditie. Er is noch verschil van methode noch van inhoud te ontdekken, als men Merovingische, Karolingische of elfde-eeuwse teksten naast elkaar legt. Het wordt gedeeltelijk anders in de twaalfde eeuw, maar dan is het de stad met haar juridische, culturele en morele problemen, die de achtergrond ervan vormt. Zelfs dan nog blijven de teksten vaak merkwaardig afstandelijk. De kritiek, die Thomas van Aquino (1225-1274) te berde brengt tegen de stad, toont in ieder geval niet, dat hij, die toch zowel in Parijs als in Keulen heeft gewerkt, bijzonder positief tegenover de stedelijke werkelijkheid van zijn dagen gestaan heeft; wat hij dienaangaande opmerkt in zijn *De regimine principum ad regem Cypri* (II, 4)[12] is in feite niets meer dan een weergave van Aristoteles' beschouwingen over dit onderwerp. Maar hoe dan ook: in de twaalfde eeuw wordt althans formeel langs nieuwe lijnen gedacht, omdat die van direkt belang waren voor de wereld van toen. Bij mensen als Abélard staat op de achtergrond van zijn filosofische en theologische activiteit niet meer de agrarische wereld met haar vorsten en bisschoppen, haar grote heren en hun vazallen, haar kloosters en haar boeren, en het is ook niet meer de antieke civitas, waarin zulk denken thuis is. Het zijn de dialectiek en het recht, die zich in de loop van de elfde en de twaalfde eeuw als specialismes ontwikkelen en daarbij ook de theologie beïnfluenceren. Daarin vertonen zich de nieuwe stro-

10. *Didascalicon*, VI, 3 in: ML, CLXXVI, 779C-800C, waar Hugo over zijn studie van de artes liberales spreekt. De nadruk van de geschiedenis en de geschiedenisfilosofie, vergelijk M. Grabmann, *Die Geschichte der scholastischen Methode*, II (Freiburg i.Br., 1909) 256, 276 vlg. Voorts M.D. Chenu, *La théologie au XIIe siècle* (Parijs, 1957) 64 vlg.
11. *De divina omnipotentia*, V, opusc. xxxvi in: ML, CXLV, 603CD.
12. *De regimine principum ad regem Cypri*, Marietti, ed. (Turijn, 1924) 27 vlg.

mingen, die in de scholastiek van de dertiende eeuw uitmonden. Wel blijven de oude, vooral kloosterlijke denkwijzen bestaan. Maar in de christelijke reflexie treden dialectici en antidialectici niet op als stedelingen en feodale agrariërs of militairen. De dialectici vertegenwoordigen inderdaad de stad; maar de antidialectici representeren met hun denkbeelden een wereld, die aan het feodalisme is vooraf gegaan en die de antieke civitas en de antieke res publica tot achtergrond hebben.

Ik stel mij voor, over de drie hierboven genoemde punten: de denkbeelden over Christus, over de kerk en over de betrekkingen van kerk en wereld te handelen en daarbij steeds de vraag onder ogen te zien, of niet toch de feodaliteit de denkbeelden op dit terrein heeft gewijzigd of aangevuld.

Het beeld van Christus, dat in de preken, de tractaten, de hymnen, de liturgische formules, de afbeeldingen aan de dag treedt, is dat van de Albeheerser. Hij is de Schepper, de Rechter, de Koning der koningen. Betrekkelijk zeldzaam zijn de beelden van de lijdende Christus; zelfs aan het kruis wordt hij trouwens nog als vorst weergegeven. ‘Regnavit a ligno deus’, citeert Venantius Fortunatus (ca 530-kort na 600) een oude Psalmlezing (Ps. 96, 10) in een van zijn kruishymnen[13]. De voorstelling is ouder, en heeft nog lang na Venantius standgehouden; voor ons is echter de antieke herkomst belangrijker. Ik citeer Caesarius van Arles (ca 470-542), ijverig vulgarisator van antieke, ook augustinische preken. In een van zijn homilieën komt hij te spreken over het thema, dat Christus zelf zijn kruis heeft gedragen:

> Over dit mysterie is veel eerder door de profeet gezegd: ‘zijn koningschap zal op zijn schouders zijn’ (Jes. 9,6). Want Christus had op dat ogenblik het koningschap op zijn schouders, toen hij zijn kruis droeg met bewonderenswaardige ootmoed. Het is zeer passend, dat het kruis Christus' principaat aanduidt; want daardoor wordt de duivel overwonnen en tegelijk de ganse wereld teruggeroepen tot de kennis of de genade van Christus. Tenslotte sprak ook de apostel, toen hij handelde over 's Heren lijden: ‘Hij is gehoorzaam geworden tot aan de dood, ja, de dood des kruises; daarom heeft God hem verhoogd en hem de naam gegeven die boven alle naam is’ (Fil. 2, 8v.). Dat zeggen wij hierom, broeders, dat gij, geliefden, verstaat, dat Christus' koningschap, waarvan geschreven is: ‘zijn koningschap zal op zijn schouders zijn’, geen ander is dan zijn kruis[14].

De thema's, die onlosmakelijk met de prediking van Christus' koningschap zijn verbonden, worden hier al genoemd: het lijden, de gehoorzaamheid, waardoor duivel en dood overwonnen worden en het leven aan de wereld wordt geschonken,

13. In de kruishymne *Vexilla regis prodeunt*. De tekst is herhaaldelijk afgedrukt, onder andere bij A.S. Walpole, *Early Latin Hymns* (Cambridge, 1922) 174.
14. *Sermo*, LXXXIV, 3 in: *Corpus christianorum scriptorum latinorum* (Steenbrugge-Turnhout, 1952) CIII, 346.

terwijl daarbij nog kunnen worden gevoegd de nederdaling ter helle, waar Christus op de hel triomfeert, en zijn opstanding. Het gehele leven van Christus wordt gezien als één grote strijd, waarin het lijden te vergelijken is met de grote moeiten waaraan de krijger is blootgesteld en die hij te boven komt. De hoeveelheid teksten om dit beeld te documenteren is zo groot, dat het zinloos wordt, ze zelfs maar in bloemlezing weer te geven. Het is het beeld, dat het Westen tot in de twaalfde eeuw heeft beheerst. Daarna verdwijnt het wel niet, maar er komen dan andere thema's bij, die ons echter nu niet behoeven bezig te houden.

Deze Albeheerser is zeker niet altijd in keizerlijk purper gehuld. De dichter van de *Heliand* heeft van hem een Karolingisch hertog gemaakt, en in de krypt van de kathedraal van Auxerre is hij in al zijn twaalfde-eeuwse glorie te zien als een ruiter, omringd door vier engelruiters. Maar geeft zo'n actualisering ons reden om te spreken over een typisch feodale of pre-feodale interpretatie van het thema: Christus de Albeheerser? In de *Heliand* vindt men in de verhouding van Christus en de zijnen geen feodale verhoudingen terug, en wat de paardrijdende Christus van Auxerre betreft: zulke beelden zijn afdoende te verstaan uit Openb. 19, 11 en 14. Het zal mensen uit een feodale werkelijkheid duidelijk zijn geweest; maar dat maakt nog niet, dat het als een feodaal beeld geïnterpreteerd zou moeten worden. Ook in zulke gevallen wijzen de teksten niet naar een toen aktuele wereld, maar naar een antieke traditie. Het religieuze denken heeft gewerkt met algemene noties aangaande de hemelvorst, die de zijnen zijn macht en genade bewijst door de hel te verslaan, door hen te helpen met de gaven van de Heilige Geest, in de sacramenten en de andere gewijde handelingen der kerk werkzaam, en tenslotte door aan het einde der dagen rekenschap te vragen van hun doen en laten en hen dienovereenkomstig te belonen of te straffen. Die noties zijn zo algemeen geweest, zo duidelijk geformuleerd en uitgewerkt in de oudheid, dat het niet van belang is, te vragen, in hoeverre de christelijke reflexie heeft getracht, ze te verduidelijken met parallellen van politieke grootheden als het antieke keizerschap of het feodale koningschap. Ook daarin zijn religieuze ideeën geïnvesteerd geweest; een vorst is nu eenmaal een uit de godsdienstgeschiedenis goed bekende figuur, en de koningszalving in de middeleeuwen onderstreept het sacrale karakter van die funktie, waarbij wel moet worden aangetekend, dat hier een opzettelijke verbinding van de koning met Israëls koningen en met de Messias en de zijnen wordt gelegd. Maar dat alles betekent nog niet, dat men zich Christus heeft gedacht naar de trant van een feodaal vorst.

Het beeld van de triomfantelijke koning van hemel en aarde is een erfenis uit de oudheid, waaraan de feodaliteit niets toevoegt. Maar is dat wellicht anders, als wij zien, hoe over de kerk en daarmee over de verhouding van de Christus tot de zijnen wordt gedacht? Het begrippenmateriaal, waarmee de antieke theologen op bijbelse grondslag hebben geopereerd, is zo rijk geschakeerd, dat hier even-

tueel een invalshoek voor voorstellingen uit de wereld van de feodale verhouding tussen heer en leenman te vinden zou zijn. De gelovige is tegenover Christus de knecht, de broeder, de burger, de soldaat, de rijksgenoot; in Christus, die van nature Zoon van God is, is hij zoon van God door adoptie; zijn gedrag wordt beoordeeld vooral naar zijn trouw, fides, zijn gehoorzaamheid, zijn geduld en oefening in het geestelijk weerbaar zijn, zijn hoop en zijn liefde. Ja, ook het element van de vrije keuze van de christen voor het leven in Christus' dienst wordt onderstreept, zeker in de ascetische literatuur.

Op het eerste gezicht lijkt het werk van Anselmus van Canterbury (1033-1109), *Cur deus homo*[15], een theologie te zijn, die met feodale begrippen opereert. Het centrum is de honor dei (Gods gloria speelt vrijwel geen rol hier), die door de mens is geschonden en die door God zelf geschonden zou worden, als Hij de mens aan zijn verdiende doodslot overliet. Om dat te voorkomen wordt God mens: God kan de verplichting voor de genoegdoening volbrengen en de mens moet het doen. Er is zelfs één passage, II, 16, die inderdaad pas voluit verstaanbaar is voor mensen, die de feodale verhoudingen goed kennen. Het betreft daar het betoog, hoe Christus' werk de mens ten goede kan komen. Anselmus beschrijft dat door een gelijkenis, similitudo; hij stelt, dat een koning een stad heeft, waarvan de inwoners zich dodelijk aan hem hebben bezondigd, op één man na. Die ene heeft zoveel genade in de ogen van de vorst, en zoveel liefde tot zijn medeburgers, dat hij bereid is om de koning om hunnentwil een dienst, servitium, te bewijzen, waarvoor deze hem zal willen belonen. Dat loon zal dan bestaan in de kwijtschelding van de straf der zondige burgers, al mogen zij het paleis pas betreden, als dat *servitium* is verricht. Hier hebben wij feodale elementen: een vorst, een burger, die vrijwillig een bepaald dienstbetoon zal bieden, een afspraak dat die dienst beloond zal worden. Maar wij bedenken: het betreft hier een gelijkenis, die het betoog - dat streng analytisch en syllogistisch is opgezet - illustreert, maar zeker niet draagt. De hoofdzaak: het aantonen van de noodzaak der menswording van Christus door rationele argumenten, en ook de gedachte der genoegdoening, omdat Gods eer gekrenkt is, zijn al in de oudheid terug te vinden, bij Athanasius bij voorbeeld, en ook bij een Gregorius de Grote.

In Anselmus' geval kunnen feodale verhoudingen een verduidelijking zijn van een onderdeel in een theologische gedachtengang. Maar zulke passages zijn zelden, ook als zij, zoals hier, alleen een ondergeschikt punt betreffen. Wat is er dan aan de hand, als de christelijke reflexie de feodale verhoudingen niet of nauwelijks weerspiegelt?

Om die vraag te beantwoorden moet ik eerst een andere vraag aan de orde stellen: wat zijn de fundamentele elementen, die het christelijk denken in de ver-

15. *S. Anselmi Cantuariensis Archiepiscopi Liber Cur Deus Homo*, F.S. Schmitt, ed. Florilegium Patristicum, XVIII (Bonn, 1929) 54.

houding van Christus tot de zijnen heeft onderkend? Bij die formulering is een aantekening vooraf nodig. Als de vraag zo wordt gesteld, en niet: hoe heeft het religieuze denken die verhouding in politieke en maatschappelijke termen uitgedrukt? dan is dat niet omdat het mij om een idealistische *Ideengeschichte* te doen is, of omdat ik het christelijk denken zou zien als een autonoom proces, dat zich uitsluitend beweegt in het kader van begrippen en de bijbelse gegevens met behulp van de middelen ener geestelijke traditie ontvouwt. Ik heb mijn voorvraag zo geformuleerd op grond van de gewaarwording der traditie: het blijkt, dat oude motieven in later tijd vrijwel geheel of geheel onveranderd doorwerken. Dat zou een kenmerk van het religieuze denken kunnen zijn: dat het niet bij de tijd is, en dat zou ten minste merkwaardig mogen heten, omdat de kerkelijke machtscentra terdege in hun politiek optreden op die tijd hebben gereageerd. Het kan echter ook zijn, dat dit achterblijven maar schijn is en dat er nevens de feodale verhoudingen binnen kerkelijk verband nog heel andere in het spel zijn geweest. In ieder geval zullen wij terdege rekening moeten houden met het feit, dat het beroep op de traditie een strijdmiddel is geweest bij de ontwikkeling van het belangrijkste kerkelijke machtscentrum in het Westen: het papaat. Het is waar, dat tussen de antieke denkvormen en die van de twaalfde-eeuwse theologie, wegbereidster voor de scholastiek van de dertiende, met haar achtergrond van de opkomende stedelijke wereld een 'feodale lacune' aanwijsbaar is. Dat geldt trouwens niet alleen voor de reflexie, het geldt evenzeer voor de hymnen, de liturgische formules, de preken, de afbeeldingen. Men stelt zich in de tiende en de elfde eeuw, en trouwens ook nog grotendeels in de twaalfde en de dertiende, tevreden met het klassieke erfgoed.

Dat behelsde als essentiële gegevens ten eerste, dat Christus en zijn kerk, clerus en volk dus, een onverbrekelijke eenheid vormden. Augustinus, die nauwelijks geinteresseerd was in de hiërarchische struktuur van de kerk (al had hij alle aandacht voor de vraag, hoe clerus en volk tezamen funktioneerden in het ene lichaam van Christus), is wel sterk betrokken in die eenheid van Christus en kerk, Hoofd en leden:

> Niet alleen is ons Hoofd gezalfd, maar ook wijzelf, zijn lichaam, zijn het. Hij is koning, omdat hij ons regeert en leidt; priester, omdat hij voor ons bemiddelt. Hij is waarlijk onze priester, die tegelijk zelf offer is; hij heeft God geen ander offer geboden dan zichzelf. Hij kan immers behalve zichzelf geen rein redelijk offer vinden: hij, het vlekkeloze lam, dat ons verlost door zijn bloed te storten; en hij maakt ons met zichzelf tot zijn lichaam (concorporans nos sibi), hij maakt ons tot zijn ledematen, opdat ook wij Christus zouden wezen. Daarom betreft de zalving alle christenen... Daaruit blijkt, dat wij allen in hem zowel van Christus zijn als Christus zijn; want in zekere zin is de totale Christus (eerst) Hoofd èn leden[16].

16. *Enarrationes in Ps. 26,2* in: *Corpus christianorum*, XXXVIII, 154 vlg.

Ten tweede: binnen dat lichaam komen wel verschillende funkties voor, die hiërarchisch gerangschikt kunnen worden, maar die verschillen zijn ondergeschikt aan hetgeen ze verbindt: de staat van knecht. Wederom zij Augustinus geciteerd:

> Wij zijn geen bisschoppen om der wille van onszelf, maar om der wille van hen, aan wie wij 's Heren Woord en Sacrament bedienen. Daarom, al bestaat de noodzaak, hen, zij het zonder aanstoot, te leiden, toch moeten wij zijn of niet zijn wat wij zijn niet terwille van onszelf, maar terwille van die anderen[17].

Dat de situatie niet altijd zo fraai was als Augustinus voorstelt en dat al Gregorius de Grote in zijn *Regula pastoralis* uitvaart tegen bisschoppen die de cathedra zoeken omdat zij verliefd zijn op die hoge kerkelijke positie[18], zal men in rekening moeten brengen. De wijze waarop de groten in de Merovingische tijd met bisdommen en kloosters zijn omgesprongen wijst er wel op, dat zij zich de aard en de struktuur van Christus' lichaam toch anders dachten dan Augustinus. Maar de kerkelijke theorie blijft in het spoor van de antieke gedachtengangen. Zo schrijft Abbo van Fleury (ca 945-1004) in zijn verdedigingsgeschrift aan Hugo Capet en zijn zoon Robert:

> Zoals de menigte der gelovigen één hart en één geest was (Hand. 4, 33), zo is er ook in de ganse wereld één kerk van allen, die volgens de leer der apostelen eensgezind zijn aangaande God. Het Griekse woord voor 'kerk' is te vertalen als 'samenroeping', want wij worden allen tot één geloof en één doop geroepen[19].

Dat is de traditionele opvatting over het lichaam des Heren, die zich ook kenbaar maakt in het in zulke gevallen altijd weer geciteerde woord uit Handelingen. Maar voor ons is het van belang, dat Abbo die gedachte in het veld voert tegen de praktijk, waarbij iemand eigendomsrechten op een bepaalde kerk laat gelden. Zijn verweerschrift richt zich tegen de pogingen van bisschop Arnulf van Orléans om rechten te laten gelden op Fleury en Abbo's klooster van de heilige Benedictus[20], en die pogingen denuncieert hij door ze in een veel breder kader van simonie te zetten. Hij vervolgt de reeds geciteerde woorden:

> Daarom: ieder huis, waar een altaar is opgericht en het volk samenkomt om God te bidden, huis, dat dan ook 'kerk' heet, verdient eerbied en verering bij heel het volk. Want daarin worden wij wedergeboren uit water en Heilige Geest; daarin worden de sacramenten gevierd; daarin vindt de belijdenis en de vergeving van zonden plaats. Laat daarom ieder, die zalig wil zijn, zich ervoor hoeden, die kerk het bezit te noemen van wie dan ook, behalve van God. Daarom wordt tot Petrus, de vorst der apostelen,

17. *Contra Cresconium*, II, 11, 13 in: *Corpus scriptorum*, LII, 371.
18. *Regula pastoralis*, I, 2 en 8 in: ML, LXXVII, 15C-16B, 21A-C.
19. *Apologeticum* in: ML, CXXXIX, 465BC.
20. Aimonus van Fleury, *De vita et martyrio S. Abbonis abbatis Floriac. coenobii*, 8 in: *ibidem*, 394D.

gezegd: ‘Gij zijt Petrus, en op deze rots zal ik mijn kerk bouwen’. *Mijn* kerk, zegt de

> Heer, niet de uwe... Als de kerk zelfs niet van Petrus is, van wie zal ze dan wel zijn? Zullen soms Petrus' opvolgers de euvele moed hebben om voor zich de macht erover op te eisen, terwijl Petrus, de vorst der kerk, haar niet had? Werkelijk, wij leven niet katholiek en wij spreken niet katholiek, als ik de ene kerk de mijne noem, gene de andere de zijne en wij, dan zelf met vee te vergelijken, ze als vee te eniger tijd te koop aanbieden en niet schromen, ze te kopen, als ze door anderen aan de markt gebracht worden. Er is bovendien nog een andere ernstige dwaling, als men namelijk zegt: het altaar is van de bisschop en de kerk is van een andere heer; een kerk is immers een eenheid, ontstaan uit een gewijd huis en een altaar, zoals de eenheid van een mens bestaat uit lichaam en ziel. Gij ziet, waartoe de begerigheid ons leidt, wanneer de liefde bekoelt (Matth. 24, 12): wij ontvangen de gaven van de almachtige God om niet, maar wij worden er kooplui mee en proberen te verkopen wat wij niet werkelijk bezitten. Want zo staan nu de zaken: er lijkt niets meer te behoren tot de kerk, die alleen van God is, waar niet een goede prijs voor gegeven wordt: bisschopsambt, priesterschap, diakonaat, en de rest, de lagere wijdingen; ook aartsdiakonaten, dekanaten, proostdijen, het ambt van de schatbewaarder, de doop, de begrafenis en dergelijke. En dan plegen de handelaars daar nog een listige toelichting op te geven: zij kopen niet de zegen waardoor men de genade van de Heilige Geest ontvangt, maar alleen de bezittingen der kerken, het eigendom van de bisschop; en dat, terwijl zeker is, dat het een in de katholieke kerk niet kan zijn zonder het ander. Wat heeft men aan vuur zonder de brandstof die het voedt? Wie had ooit vuur zonder warmte? Wie honing zonder zoetheid of alsem zonder bitterheid[21.]?

Abbo argumenteert hier van een antieke gemeenplaats uit tegen hen die een onderscheid maken tussen de gewijde handelingen van de kerk en haar bezittingen en derhalve denken, dat die laatsten in de normale maatschappelijke omloop kunnen worden gebracht. Het ene lichaam van Christus is niet onder te brengen in een schema, waarin de kerken objecten van maatschappelijk en politiek verkeer dier dagen kunnen zijn. Geen mens kan rechten laten gelden door koop of schenking: ook schenking kan rechten verlenen aan de schenker en zijn erven, zoals de praktijk meermalen heeft uitgewezen. Een onderscheid tussen kerkelijk bezit en kerkelijk handelen mag men niet maken; doet men dat toch, dan maakt men zich verdacht en ligt de beschuldiging van simonie voor de hand. De klacht over simonie klinkt voortdurend, van de oudheid af, en gaat de gehele middeleeuwen door. Ook die klacht kan men zien in het licht van een niet-meedoen met contemporaine maatschappelijke verhoudingen: religieus denken en de wereldlijke werkelijkheid, voor zover zij in de feodaliteit aanwezig is, stemmen niet met elkaar overeen.

Een derde element in het denken over Christus en de zijnen is negatief: het heeft het antiek-christelijke denken ontbroken aan een welbewuste en samenhangende theorie over de verhouding van de kerk of het volk der gelovigen tot de wereldlijke overheid of de vigerende maatschappij. Men kan daar Augustinus' *De civitate dei* niet tegenover stellen. Latere geslachten hebben er zich steeds weer

21. *Apologeticum* in: *ibidem*, 465C-466B.

door laten inspireren; men vindt bij de meest disparate denkers de elementen terug, die in dat werk te vinden zijn. Maar voor de behandeling van de vragen van kerk en staat geldt in nog sterker mate wat Scholz over de geschiedenisfilosofie van *De civitate dei* zegt:

> Der 'Gottesstaat' ist keine Studierstubenarbeit gewesen, die in ungestörter Ruhe zustande gekommen ist, sondern ein Werk aus erregter Zeit, eine Demonstration für das Christentum mit der Absicht auf *praktischen* Erfolg und greifbare Wirkungen für die Gegenwart... Es ist etwas in dem Werk, wie in *Fichtes* 'Reden an die deutsche Nation'. Wir fühlen wohl, dass ein grosser Denker spricht: aber über dem Denker steht der Prediger und Prophet, der die Geister aufrütteln will und, wo es nötig ist, Schwerter und Blitze reden. Dass dies nicht die Stimmung ist, in der ein System der Geschichtsphilosophie, das in allen seinen Teilen befriedigen kann, ersonnen wird, ist klar[22].

Het feit, dat *De civitate dei* geschreven is als wapen contra paganos, is echter niet de enige reden, dat het geen systematisch onderzoek naar de verhouding van kerk en wereld behelst. Bij hoftheologen als Eusebius van Caesarea (ca 265-339) vindt men een aantal noties over de relatie van Christus en Caesar; maar de kerk is zich in het algemeen veel te bewust geweest, het nieuwe volk Gods te zijn dan dat het christelijk denken fundamenteel behoefte zou hebben gehad, zich af te vragen wat de blijvende betekenis van de wereldlijke overheid is. Ook voor Augustinus was de civitas terrena, voor zover zij niet de op aarde pelgrimerende kerk was, een interimszaak, en ook hij komt niet verder dan zijn hoorders en lezers voor te houden, dat zij voorbeden en dankzeggingen moeten doen voor alle mensen, voor koningen en die in hoogheid zijn gezeten, opdat de christenen een stil en gerust leven mogen leiden in alle godsvrucht en eer, zoals dat in 1 Tim. 2,2 heet. De taak van de overheid is, de dienst van de ware God te bevorderen, en als zij dat doet, zal zij gelukkig zijn:

> Wij noemen de keizers gelukkig, als zij bij de taal van hun vleiers, die hen al te nederigslaafs begroeten, niet hoogmoedig worden, maar zich herinneren, mensen te zijn; als zij hun macht vooral dienstbaar maken aan Gods majesteit ter verbreiding van zijn verering; als zij God vrezen, liefhebben en eren; als zij meer liefde hebben voor dat rijk, waar zij niet behoeven te vrezen, hun gelijken te vinden...[23].

Veel nieuws was dat niet. Evenmin kan men zeggen, dat hier meer te vinden is dan de rhetoriek van de preek. Een samenhangend, systematisch betoog, een onderzoek naar de betrekkingen van staat en kerk is het niet; maar de passage is wel karakteristiek voor de visie van *De civitate dei*.

Er ontbreekt een vaste overlevering aangaande de verhouding van Christus, kerk en wereld, althans een andere overlevering dan dat de wereld voorbijgaat, maar

22. H. Scholz, *Glaube und Unglaube in der Weltgeschichte. Ein Kommentar zur Augustins De civitate dei* (Leipzig, 1911) 9.
23. *De civitate dei*, V, 24 in: *Corpus scriptorum*, XL, 1, 260.

Gods volk blijft, en de politieke leiders er dan ook goed aan doen, zich op het eeuwig goed van dat volk te richten. Vandaar, dat men allerlei uiteenlopende meningen over die verhouding kan vinden. Voorlopig zij aangetekend, dat zij variëren van de gedachte, dat het corpus christianum onder Christus het Hoofd twee zijden heeft, een wereldlijke en een kerkelijke, tot aan de overtuiging, dat de wereld van zichzelf geen substantie heeft, tenzij zij participeert in Gods genadekracht door de zegenrijke bemiddeling van het kerkelijk handelen van de paus af tot de kleinste exorcist, die dan ook volgens Gregorius VII in zijn brief *Quod ad perferendos* van 15 maart 1081 aan bisschop Herman van Metz boven alle wereldlijke macht is gesteld[24]. Daar liggen allerlei schakeringen tussen. Aan de ene kant is de koning gezalfd en dus sacraal-onschendbaar, aan de andere kant kan een mens zich in klooster of kluis aan de vergankelijke orde der wereld onttrekken en buiten die orde treden. Het christelijk denken blijft op de realiteiten van de politieke verhoudingen van kerk en wereld reageren door middel van antieke ideeën, disparaat als ze waren. In ieder geval geldt: de antieke relatie van de monarch tot zijn dienaren, zijn ambtenaren, van de meester tot zijn onderworpenen, is ter verduidelijking van de verhouding tussen Christus en de zijnen en voor hun onderlinge verhoudingen van primaire betekenis geweest; niet de feodaliteit en de feodale betrekkingen van leenheer en vazal met de daaraan inherente vrijheid en het bijbehorende verdrag.

Wij concluderen inzake het eerste punt: de feodaliteit heeft hier geen belangrijke betekenis voor de christelijke reflexie.

Zijn dan misschien in de reflexie over de intern-kerkelijke verhoudingen noties uit de feodaliteit binnengedrongen? Het is een feit, dat iemand als Honorius van Autun (eerste helft der twaalfde eeuw) zich de viering van de mis als een oorlog tegen de machten van zonde en dood voorstelt. In de *Gemma animae* schrijft hij:

> De mis imiteert een oorlog en de triomftocht van de overwinning, waarin onze vijand Amalek wordt verslagen en ons de weg naar het vaderland door 'Jesus' (Jozua èn Jezus! M) wordt geopend. Jezus immers, onze imperator, streed met de duivel en herstelde de hemelse respublica, die door de vijanden vernield was, voor de mensen. Hij had twaalf legioenen engelen in het veld kunnen brengen, of ook tweeënzeventigduizend soldaten; maar hij stelde niet meer dan een linie van twaalf apostelen op en veroverde tweeënzeventig soorten talen. De processie van bisschop, clerus en het volk is als het oprukken van een imperator en een leger tot de krijg... Het is alsof veldtekens en vaandels voorop gedragen worden, wanneer kruis en vaandels voor ons uit gaan. Het is alsof twee legers volgen, wanneer, in twee colonnes opgesteld, de zangers voortschrij-

24. 'Meminisse etiam debet fraternitas tua, quia maior potestas exorcistae conceditur, cum spiritualis imperator ad abiciendos daemones constituitur, quam alicui laicorum causa saecularis dominationis tribui possit'. Ep. viii, 21 in: ML, CXLVIII, 598A.

> den. Tussen hen in gaan de magisters en de voorzangers, als aanvoerders van cohorten en opwekkers tot de oorlog...[25].

Oppervlakkig gesproken: dat klinkt naar de romantiek van de ridderroman. Maar bij nader inzien beschrijft de tekst een oprukkend leger in termen, die ook voor een niet-feodale krijgsmacht bruikbaar zijn, en zelfs beter bruikbaar.

Brengt een andere tekst, een passage bij Rupert van Deutz (gestorven 1130), ons meer in de buurt van de feodaliteit? Hij beschrijft in *De divinis officiis* onder andere de rangen en de filiatie van de kerken:

> Nadat de twaalf apostelen, verspreid in de ganse wereld, aan het hoofd waren gekomen van de afzonderlijke civitates, zij en hun opvolgers, zonden zij door de aan hun zetels aanpalende provincies predikers, die zij ook tot bisschop wijdden, om, waar zij goed ontvangen waren, alle sacramenten van het christendom te voltrekken gelijk de apostelen zelf, en om in de steden van de desbetreffende provincies op hun beurt weer bisschoppen te wijden. Nu zijn sommige opvolgers der apostelen patriarchen genoemd; maar Petrus' opvolger heet wegens de hoogheid van de vorst der apostelen apostolicus. Zij nu, die door hen uitgezonden zijn in de provincies, zij en hun opvolgers, worden aartsbisschoppen genoemd, en zij, die door hen in de steden der desbetreffende provincies zijn gewijd, zij en hun opvolgers, heten tot op heden eenvoudig bisschoppen. Zij die hun geloof oorspronkelijk hebben ontvangen van een apostolische cathedra, houden zich aan de regel van hun moederkerk, dat zij niemand tot bisschop hebben, die niet door die cathedra is gezonden, vanwaar de prediker van hun geloof tot hen is gekomen. Die zending is de schenking van het aartsbisschoppelijk pallium, dat van de hals afhangt ter aanduiding van de ootmoed des Heren, die zegt: ‘Zoals de Vader mij heeft gezonden, zend ook ik u’ (Joh. 20,21). Onder de aartsbisschoppen van Gallië verdient die van Reims het voornaamste gezag, want dat is de oude metropool, en er komt nog bij, dat zijn bisschop, de heilige Remigius, door God zelf is gezonden, hetgeen iets zeer groots is, en voorts, dat hij al voor zijn geboorte de drager der belofte was om als eerste de Frankische volken samen met hun koning tot het katholiek geloof te brengen. Zijn zending is naar behoren geapprouveerd door Hormisdas, drieënvijftigste bisschop van Rome na de heilige Petrus, en deze heeft voor genoemde bisschop van Reims zijn vertegenwoordigers aangewezen door heel het rijk van Lodewijk; hij heeft er het primaat van de kerk van Reims bijgevoegd en dat met het hoogste gezag bekrachtigd. Voor de kerk van Trier heeft Maternus, gezonden door de apostel Petrus, het erfgoed van zijn pallium aan zijn opvolgers nagelaten. In Mainz predikte Crescens, leerling van de apostel Paulus, in Utrecht de heilige Willebrord, gezonden door paus Sergius. Maar de metropool Keulen ontving het primaat vooral hierom, dat genoemde Crescens als eerste in Keulen het apostolisch bezoek van Gods Woord heeft gebracht. Naar

25. *Gemma animae*, I, 72 in: ML, CLXXII, 566CD.

> Canterbury, de beroemde metropool der Engelsen, is als eerste bisschop Augustinus door de heilige Gregorius gezonden...[26].

Dat dit beeld niet klopt met de historische realiteit en maar zeer ten dele de politieke realiteit van Rupert's dagen weerspiegelt, zij alleen gememoreerd. Voor ons is vooral van belang de zorg voor de legitimiteit der opvolging in de kerk; is zij

26. *De divinis officiis*, I, 27 in: ML, CLXX, 25C-26C.

gespiegeld in de vragen der erfopvolging in de wereld? In de geciteerde passage wordt de straffe rangorde gewettigd door de apostolische filiatie: wat door een bepaalde hoge instantie is gesticht, blijft daarvan afhankelijk. Liturgisch is een dergelijke hiërarchie van bisschoppen een vreemde zaak; alle bisschoppen zijn aan het altaar elkaars gelijken. Hun verschillen hebben alleen een politieke en kerkrechtelijke achtergrond. Maar dat geldt hier niet. Voor hun verschillen wordt een reden uit hun traditieketen: het doorgeven van de waarheid aan derden, aangegeven. Ten tweede: de hoger geplaatste zet de lager geplaatste in zijn ambt, en daarmee is laatstgenoemde gewettigd. Dat volgens oudere voorstellingen de nieuwe bisschop door clerus en volk aanvaard dient te worden, vermeldt Rupert niet. Maar is zijn constructie nu feodaal, omdat de afspraken tussen leenheer en vazal ook niet door de horigen bekrachtigd werden? Wij moeten ook bedenken, dat Rupert's gedachten over de rangorde der bisschoppen al in de negende eeuw hebben geleefd, getuige Hincmar van Reims (ca 806-882)[27]; en daarachter kan men teruggaan op veronderstellingen uit de tijd van Constantijn's rijkskerk, die de indeling van het rijk volgde. Men behoeft maar de canones 4 en 6 van Nicea 325 te lezen om te zien, hoe oud de bron van Rupert's inspiratie tenslotte kan zijn. Verder is er de rangorde van patriarchaat, aartsbisdom en bisdom, waarbij de lagere funkties van de hogere worden afgeleid. Voor de reflexie zijn hier twee traditionele gegevens van belang: ten eerste de al in de tweede en derde eeuw bestaande drang om het katholicisme te legitimeren door het via een rechtstreekse en openbare traditieketen te laten afstammen van de apostelen, en ten tweede het platoniserende schema, dat in de pseudodionysische geschriften belangrijk is: het hogere staat dichter bij de bron van alle wezenlijkheid dan het lagere en laat dat lagere eraan deelhebben, zodat dit van de hogere instantie voor zijn wezenlijkheid afhankelijk is. Die voorstelling is in de twaalfde en dertiende eeuw heus wel bekend; men kan het bij voorbeeld zien aan de bulla *Unam Sanctam* van 1302, waarin Dionysius wordt geciteerd als kroongetuige voor de leer, dat het lagere alleen door bemiddeling van het hogere tot het hoogste heil komt. Daarmee zijn wij net over de grens van ons tijdvak heen. Maar hoe dan ook: de gedachtenwereld van *Unam Sanctam* maakt een platoniserend, antiek schema, en niet een feodale idee, politiek actief.

Rupert's constructie kan dan ook genoegzaam verklaard worden uit oudere tradities en dwingt ons niet, haar te zien als een reflexie op de feodale werkelijkheid in haar toepassing op de kerkinrichting. Trouwens, ook het papaat treedt in het denken van Rome niet op als een feodale heerschappij: ook op het hoogtepunt van zijn zelfbewustzijn ziet het zich in de reflexie niet in de eerste plaats als de heer in vazallitische verhoudingen. In zijn intronisatiesermoen van 1198 spreekt Innocentius III over de paus als ‘de opvolger van Petrus, de Gezalfde des Heren,

27. *Opusculum de 55 capitulis*, 6 in: ML, CXXVI, 312CD.

de God van Farao; gesteld tussen God en mens in, minder dan God, maar meer dan een mens'[28]. Maar deze beschrijving van de hiërarchische top staat in een preek over Matth. 24, 45: 'Wie is dan de getrouwe en verstandige slaaf, de fidelis servus et prudens, die de heer over zijn dienstvolk gesteld heeft om hun op tijd hun voedsel te geven'? Dat is het eigenlijke thema: de volstrekte dienstbaarheid, de slavernij ten opzichte van Christus. Uit de vele volzinnen, waarmee dat te illustreren zou zijn, zij deze gekozen:

> Ik belijd een dienstknecht te zijn, geen heer, volgens 's Heren woord tot de apostelen: 'De koningen der volken voeren heerschappij over hen en hun machthebbers worden weldoeners genoemd. Doch gij niet alzo, maar de eerste worde onder u als de jongste en de leider als de dienaar' (Luc. 22, 25v.). Daarom zeg ik een dienstbetrekking te bekleden, ik usurpeer geen heerschappij... Een hoge eer, want ik ben over het dienstvolk gesteld; maar een zware last, want ik ben de knecht van heel het dienstvolk[29].

Dat deze overdenkingen een aanzienlijk harde machtspolitiek konden dekken, weten wij; maar de paus legitimeert zijn optreden niet als een lid in een feodale verhouding en zelfs niet eens als een sacraal alleenheerser: hij is door Christus gemaakt tot knecht van Gods knechten. Hier werkt de antieke traditie, en die heeft meer dan welke feodale theorie ook ertoe bijgedragen, dat het papaat zich in de religieuze reflexie als een wereldmonarchaat heeft kunnen presenteren. Innocentius denkt aan een heer met dienstbare slaven, niet aan een vorst met zijn vazallen. Dat is geen nieuws: het is de voortzetting van wat in de Gregoriaanse hervorming aan de orde is gekomen.

Waar is wel, dat het wereldlijk bezit van de kerkelijke organen en hun wereldlijke macht geen Fremdkörper zijn in de maatschappij van de volle feodaliteit; het compromis van het edict van Worms betekent wel degelijk, dat Rome bepaalde feodale trekken in de kerkelijke strukturen aanvaard heeft. In de politieke realiteit zijn kerkelijke machthebbers opgenomen geweest in leenverhoudingen. Wij hebben echter hier alleen te maken met de vraag, wat de religieuze reflexie met die feitelijkheid heeft gedaan. Het antwoord is duidelijk: ze is er niet op ingegaan. Sterker nog: zij heeft in de traditie aanleiding gevonden, er de strijd tegen aan te binden, wanneer de onafhankelijkheid of de macht van de geestelijke leenman in gevaar kwam. Het ligt niet in de lijn van dit opstel, een analyse te geven van de Duitse Investituurstrijd. Ik volsta met erop te wijzen, dat ook daarin de beschuldiging van simonie is uitgesproken aan de Romeinse kant. De klachten daarover zijn trouwens legio. Natuurlijk wijst dat erop, dat het verschijnsel veel voorkwam. Maar wij dienen te bedenken, dat heel wat meer verschijnselen als simonie werden bestempeld dan dat men voor grof geld een geestelijk ambt kocht. Iedere lekeninvestituur, op hoe lokaal niveau ook, kon onder simonie vallen. Tegelijk is duide-

28. *Sermo de diversis*, 2 in: ML, CCXVII, 658A.
29. *Ibidem*, 655D.

lijk, dat in de christelijke reflexie deze toepassing van de feodale verhoudingen onaanvaardbaar is geweest.

Is het protest tegen simonie althans ten dele te zien als een verzet tegen de consequenties van feodale verhoudingen, bij de exempties heeft men te maken met een doorbreken van het geldende patroon, waarbij de bisschop de leider is van alle christenen in zijn eigen diocees. De exemptie onttrekt een kerkelijk orgaan, een klooster meestal in onze periode, aan een kerkelijke en politieke orde, die al spoedig na het verdwijnen van de Romeinse macht in het westen de neiging had om kerkgoed te beschouwen als te vallen onder eigendom en zeggenschap van de wereldlijke machthebber, die eventueel ook bisschop kon zijn. Van het klooster uit heeft men die exemptiepolitiek verdedigd; maar men doet het op grond van de antieke traditie, zoals wij al bij Abbo van Fleury zagen. Niet, dat het instituut der exempties algemene bewondering heeft gewekt. Bernard van Clairvaux heeft met de hem eigen felheid ertegen geprotesteerd. 'Denkt gij', vraagt hij paus Eugenius III in *De consideratione*,

> dat het u vrij staat, de kerk te beroven van haar leden, de orde te verwarren, de grenzen, door uw vaderen gesteld, te verstoren? Indien het een zaak der gerechtigheid is, ieders recht voor de betrokkene te bewaren en ieders onrecht weg te nemen, hoe kan dan de exemptie recht zijn? Gij dwaalt, indien gij denkt, dat uw apostolische macht, door God ingesteld, niet alleen de hoogste is, maar ook de enige. Indien gij dit denkt, verschilt gij van hem die zegt: 'Er is geen macht dan uit God' (Rom. 13,1)... Uw macht is niet de enige die uit God is; er zijn ook middelmachten, er zijn ook lagere machten. Evenmin als zij gescheiden mogen worden, die God heeft samengevoegd, mogen ook zij niet op één lijn worden gezet, die Hij ondergeschikt gemaakt heeft. Gij maakt er een monster van, zo gij de vinger van de hand afhaalt en van het hoofd laat afhangen... Dit lichaam van Christus, dat Paulus zelf met zijn waarlijk apostolisch woord als beeld invoert en waarbij hij u passend aan het hoofd gelijk stelt, blijkt geheel van daar uit samengevoegd en verbonden te zijn tot de maat van ieder lid afzonderlijk... Houd deze vorm niet voor gering, omdat hij op aarde is. Het voorbeeld ervan stamt uit de hemel. Want de Zoon kan niets doen, tenzij hij het de Vader ziet doen [vgl. Joh. 5, 19; vervolgens citeert Bernard Ex. 25, 40, waar van 'exemplar' sprake is]... Dat had hij gezien, die zeide: 'Ik zag de heilige stad, het nieuw Jeruzalem, uit de hemel nederdalen, getooid door God' (Openb. 21, 2). Dat is, meen ik, gezegd wegens de gelijkenis, dat gelijk ginds Serafs en Cherubs en alle andere tot aan de engelen en de aartsengelen geordend worden onder het ene Hoofd, God, aldus ook hier onder de hoogste priester, de patriarchen, de aartsbisschoppen, de bisschoppen, de priesters of de abten en de rest evenzo worden geordend. Men moet niet gering achten wat God tot Schepper heeft en zijn oorsprong uit de hemel neemt[30].

30. *De consideratione*, III, 4, 17 vlg. in: ML, CLXXXII, 768B-769B.

Wat is de achtergrond van dit betoog? Ten eerste is er het beroep op de iustitia, naar de christelijke, aan de Romeinse traditie weer ontleende definitie een suum cuique reddere. Maar de door de gerechtigheid bewaarde orde vertoont een mys-

tiek patroon met een hemels voorbeeld: het is Dionysius de Areopagiet (eind vijfde eeuw), die het materiaal levert voor deze polemiek tegen de exemptie. De gedachtengang is verwant aan de eerder geciteerde van Rupert van Deutz. Buiten beschouwing blijft de ethiek van verbond, trouw, gehoorzaamheid, belofte, loon, het volgeling zijn, die wel bij het ethos van de feodaliteit kon aansluiten.

Rome heeft Bernard's waarschuwingen niet al te zwaar opgenomen, maar het bij zijn politiek tegenover de regionale bisschoppen nuttig geacht, in hun bisdommen onafhankelijke organen te handhaven, die alleen aan de paus verantwoording schuldig waren. Dat zou vooral in de dertiende eeuw van belang worden. Maar hoe dan ook: het systeem van de exempties past wel in het beeld van een centralisering, maar niet in dat van een zo decentraliserend werkend stelsel als het feodale.

Over het algemeen dient men te zeggen, dat in het christelijk denken de kerk als duidelijk geleed is beschouwd. Dat kan verschillend gebeuren: de kerk is opgebouwd uit leken, klerken en monniken, of leken, priesters en bisschoppen. Het eerste schema is even klassiek als het tweede; het stelt de contemplatieven boven hen, die in de vita activa staan. Dionysius is daarvan een vertegenwoordiger, maar ook een man als Gregorius de Grote weet, dat het beschouwelijke leven het actieve te boven gaat[31]. Het zijn geen noties, die aan de feodaliteit schatplichtig zijn, evenmin als de reeds genoemde, door Hugo van St. Victor vertegenwoordigd, waarbij Christus twee zijden heeft, een geestelijke rechter- en een wereldlijke linkerkant. In een ander verband zullen wij dat schema nog nader beschouwen. Voor ons is nu genoeg, dat het niet feodaal te noemen is (al Justinianus I heeft zo gedacht, en men kan dat zien in het grote mozaïek in de San Vitale van Ravenna, waarop hij met zijn geestelijke en wereldlijke hofstoet is afgebeeld). Ontwaren wij in de geleding van de kerkelijke strukturen voorstellingen, die in de christelijke reflexie feodaal schijnen, zij blijven aan de buitenkant. Het centrum van het denken over de kerk en haar bouw ligt in de antieke traditie.

Het derde thema behelst de vraag, of er iets van te zien is, dat het christelijke denken over de verhouding van kerk en staat de indruk van de feodaliteit heeft ondergaan. Men is er zeker wel eens van onder de indruk geweest, bij voorbeeld in conflictsituaties als de Duitse Investituurstrijd of de langdurige botsing van Hendrik II van Engeland met Thomas à Becket van Canterbury. Veel positiefs komt er dan niet te voorschijn. De vraag dient in feite iets anders te worden gesteld: is de religieuze reflexie door de feodale verhoudingen ertoe geïnspireerd, ze te zien als een model van een goddelijke ordinantie voor het politieke leven?

Uit de prefeodale tijd, het midden van de negende eeuw, is er een getuigenis van Wahlafrid Strabo (810-849) in het geschriftje, dat wij voor het gemak als *De rebus ecclesiasticis* plegen aan te duiden. Hij paralleliseert kerkelijke en wereldlijke auto-

31. Bijvoorbeeld Ep. xi, 1 in: ML, LXXVII, 1118D-1119A.

riteiten. Hij wil namelijk aantonen, ‘dat de ordeningen van de wereldlijke wijsheid door heilige distincties zijn veranderd in de geestelijke respublica der universele kerk’[32]. Hij vervolgt:

> Zoals het Romeinse volk de alleenheerschappij over de ganse wereld heet te hebben bezeten, zo wordt de opperpriester, die op de zetel van Rome optreedt als plaatsbekleder van de heilige Petrus, ten top van de ganse kerk verheven... Evenzo moet men aangaande de vorstelijkheden der wereld begrijpen, dat zij, ofschoon zij in hun tijd doorluchtig waren in uiteenliggende delen der wereld, tenslotte toch vrijwel allen gebracht zijn in een relatie tot het Romeinse recht als de ene top. De Romeinse paus kan dus vergeleken worden met de Augusti en de Caesares, de patriarchen met de patricii, die terstond na de keizers gezag hebben gehad... Daarna kunnen wij de aartsbisschoppen, die boven de metropolieten uitsteken, met koningen vergelijken, en de metropolieten met hertogen... Wat graven en prefecten in de wereld doen, dat doen op hun beurt de bisschoppen in de kerk... Zoals de tribuni aan het hoofd der soldaten stonden, staan, naar men weet, de abten aan het hoofd der monniken, die geestelijke krijgers. Gelijk in de palts praeceptores en comites palatii te vinden zijn, die de zaken der wereldlingen behartigen, zo regelen zij, die de Franken summi capellani noemen, de zaken der klerken. De capellani minores zijn zij, die wij naar de vazallen van de heer (vassi domini) benoemen... Voorts stellen sommige graven hun boden aan het hoofd van de mensen uit het volk om te beslissen over minder gewichtige zaken, en bewaren zij de gewichtiger aangelegenheden voor zichzelf; aldus hebben sommige bisschoppen mede-bisschoppen (coepiscopi)... De centenarii... of vicarii, die in de pagi zijn gevestigd, kunnen vergeleken worden met de parochiepriesters, die doopkerken beheren, en aan de lagere geestelijken leiding geven. De decurio's of decani, die onder het gezag der vicarii bepaalde geringere taken volbrengen, kunnen vergeleken worden met de lagere priesters der titelkerken...[33].

Men ziet: de parallel is ver uitgewerkt. Meer nog: de grond ervoor is de gedachte, dat de wereldlijke organisatie wordt omgezet in die van de geestelijke respublica, die de kerk is, en zelfs wordt als kenmerk voor de capellani minores verwezen naar de vazallen.

Maar op dit veelbelovende begin van de christelijke reflexie over dit onderwerp volgt voor zover ik weet niets gelijkwaardigs uit de tijd van de volle feodaliteit, en wij kunnen niet Strabo's ideeën overplaatsen op die latere periode. Wahlafrid Strabo bespreekt Karolingische instellingen, geen echte feodale. Ten tweede, en dat is belangrijker: de hier beschreven ambten en bedieningen zijn niet op een organisatie van wereldlijk-politieke aard gefundeerd; zij zijn er een verheerlijking van, het betreft hier een omzetting; Wahlafrid Strabo geeft dat aan met het woord commutare. Ten derde: de gedachte van een parallel tussen wereldlijke en geestelijke ordening heeft

32. *De rebus ecclesiasticis*, 31 in: ML, CXIV, 963C.
33. *Ibidem*, 963D-964D.

wel een toekomst gehad in de voorstelling, dat kerk en wereld zekere parallellen vertoonden; maar die toekomst bracht geen dieper door-

denken van de feodale verhoudingen als grondpatroon voor het kerkelijk leven. Dat denken bleef antiek. Bovendien vinden wij nevens dat beeld van de parallellen een geheel andere voorstelling, die er niet mee overeenstemt en er zelfs in hevig conflict mee kan komen: het dionysische denkbeeld, dat alle machten geordend zijn van God uit, en wel zo, dat de geestelijke boven de wereldlijke gaan om ze tot het hemels heil te brengen. Culminatiepunt en document van een kerkelijke pretentie die zich overschreeuwt, is de al genoemde bulla *Unam Sanctam* van Bonifatius VIII. Pour acquit de conscience zij aangetekend, dat in prediking en liturgie, maar ook in de bijbelexegese, de al gesignaleerde onzekerheid van de traditionele visie op de wereld is te vinden en dat daarin alleen de constante is aan te wijzen, dat in ieder geval de kerk het rijk van geest en eeuwigheid vertegenwoordigt, tegenover de vergankelijkheid der aardse machten, die eo ipso van minder waarde, zoal niet minderwaardig zijn.

De eerste gedachtengang vinden wij bij Hugo van St. Victor, in een passage uit *De sacramentis christianae fidei*, waarin hij zijn gedachten over de kerk ontvouwt. Hij gaat uit van de voorstelling van het corpus Christi en ontwikkelt haar in een augustinische richting. Ik volg zijn exposé niet, omdat het voor ons onderwerp van minder belang is, maar volsta met de conclusie: 'Wat is de kerk anders dan de menigte der gelovigen, de totaliteit der christenen'[34]? Die vertaling 'totaliteit' is eenzijdig, maar het is ondoenlijk, de hele reeks betekenissen van het Latijnse 'universitas' in één Nederlands woord te vatten. Het heeft niet alleen een filosofische, maar ook een juridische en politieke inhoud: de universitas betekent ook 'geheel der burgers', 'bijeenbehorende groep'; en universitas christianorum is daarbij de gemeenschap van leken en priesters. Aldus oordeelt Hugo[35]. Uit de schare der leken worden de wereldlijke magistraten gekozen, zij leveren vorsten en adel; de priesters vormen de geestelijke overheid. Wat Hugo hier voor ogen staat is niet een kerk, herkenbaar als een wel-omgrensde sacramentsgemeenschap temidden van mensen die daarvan geen deel uitmaken, en ook niet een kerkgenootschap, waartoe eventueel ook de leiders van de wereldlijke gemeenschap kunnen behoren, maar dat toch zelfstandig optreedt. Maar die gedachten zijn ten dele te antiek, ten dele ook veel en veel te modern voor Hugo. De kerk is voor hem niet een bepaalde cultusorganisatie, en ook niet het Godsvolk, dat in de woestijn der wereld op weg is naar het heilige land aan het einde der dagen - zo'n definitie had hem waarschijnlijk eerder aan het reguliere bestaan herinnerd. Maar Hugo heeft zo'n beeld van de kerk niet gezien en het is de vraag, of enige middeleeuwse denker van orthodoxe signatuur de kerk in die zin heeft gekend. Er zijn een aantal geestelijke funkties, er zijn een aantal kerkelijke machtscentra, en soms zijn er geestelijke gemeenschappen, in het reguliere leven dan wel, waarin de

34. *De sacramentis*, II, 2 in: ML, CLXXVI, 417A.
35. *Ibidem*, II, 2, 3 in *ibidem*, 417AB.

herinnering levend is aan wat eenmaal, in de oudheid, beeld van de kerk was. Die machtscentra moeten, naar Hugo's vrome wensen, wijze leiding geven aan de wereldlijke overheden[36]. Maar vrome wensen komen niet altijd uit, en zeker niet in dit geval. Er is in Hugo's visie een christelijke wereld met een geestelijke en een wereldlijke macht en de daarbij behorende organen. Men kan inderdaad van een corpus, een universitas spreken; maar het is niet meer Augustinus' visie op het corpus Christi, en niet eens zijn visie op de pelgrimerende civitas dei op aarde, die ons door Hugo voor ogen wordt gesteld: het is de voorstelling van de universitas christianorum der middeleeuwse samenleving. In dit opzicht zijn de overwegingen van Hugo dichter bij de dagelijkse werkelijkheid van zijn dagen in politiek en maatschappelijk opzicht dan van menig ander denker in die tijd. Maar is het feodaal van achtergrond? Wel kan men van zijn visie uit de wrijving van keizer en paus begrijpen; maar dat is een politieke werkelijkheid, die niet uit feodale overwegingen is geboren, al heeft hun twist wel vooral met feodale belangen te maken.

Hoe dan ook blijft het orthodoxe denken vasthouden aan het axioma, dat de kerk de wereld te leiden heeft. In dat perspectief wordt het van ondergeschikt belang, hoe de onderlinge betrekkingen van de wereldlijke overheden zijn. Voor de christelijke denker is de feodale wereld zeker wel aanvaardbaar, althans niet minder aanvaardbaar of tolerabel dan welke andere tijdelijke politieke en maatschappelijke realiteit ook, maar haar struktuur is geen zaak van leven en dood. De feodale verhoudingen zijn dan ook geen grondslag waarop het denken over kerk en staat, kerk en wereld zich kan ontwikkelen. De kerkelijke verhoudingen zijn evenmin in feodale termen uit te drukken; zij stammen uit een geheel andere wereld en worden doordacht met behulp van een veel ouder, namelijk antiek begrippenmateriaal. Daarmee is de feodaliteit gerelativeerd: zij bepaalt niet de lijnen van de religieuze reflexie en zij kan dan ook in voorkomende gevallen zonder gewetensbezwaar onder kerkelijke kritiek komen. Voor geen christelijk denker van die tijd is het moeilijk om theoretisch te kiezen voor de paus in het geval van een conflict tussen paus en keizer over een bisschop die leenplichtig is aan de wereldlijke vorst. De gehoorzaamheid aan de plaatsbekleder van Christus, onderwerping aan de vicarius van de Heer, wiens horige men is, gaat hoe dan ook boven vazallentrouw.

In Hugo's theorie lijken er twee machten te zijn, waarvan het geestelijke de wereldlijke weliswaar te boven gaat in gezag, maar die toch ieder een eigen zelfstandigheid hebben. Dat is echter zijn bedoeling niet. Niet alleen moet de geestelijke overheid de wereldlijke leiding geven inzake het hoogste doel der samenleving: het eeuwige leven; maar hij verklaart, dat de kerkelijke overheid de aardse

36. *Ibidem*, II, 2, 4 in *ibidem*, 418D.

macht ook institueert[37]. Daarmee komt hij in de praktijk uit bij hetzelfde punt als de gepolitiseerde neoplatonisch-dionysische: bij het oppergezag van de hoogste kerkelijke autoriteit over alle aardse macht. *Unam Sanctam* is met al zijn neoplatonisme ontworpen door mensen, die van Hugo's betoog goede notie hadden genomen. Hugo zelf echter denkt niet in dionysische trant; zijn voorstellingswereld is veeleer een uitwerking van gedachten uit Augustinus' *De civitate dei*, waarin de gelovigen met hun burgerrecht des hemels hun stad vormen, met inachtneming van het feit, dat in Hugo's dagen de wereldlijke machthebbers evenzeer christenen zijn als de geestelijkheid. Ook hier geldt nog eens: Hugo's denken is niet doorzichtig te maken met behulp van de feodale verhoudingen.

De gedachtengang achter Hugo's exposé is via de christelijke traditie met Augustinus daarin als hoogtepunt te herleiden tot de apocalyptische spanning van het oudste christendom: die tussen deze wereld en de komende, waarin de Messias rechtvaardigheid zal brengen. Die spanning lost zich dan op in visioenen, waarvan bij voorbeeld 2 Cor. 5, 17 getuigt: 'Zo is dan wie in Christus is een nieuwe schepping: het oude is voorbijgegaan, zie, het nieuwe is gekomen'. Van geheel andere oorsprong is de dionysische theorie: een theorie van bemiddeling, uit het platonisme geboren. De wereld heeft in die opvatting de bemiddeling van de kerk nodig om te kunnen bestaan; want de kerk, die van alle aardse realiteiten zich het dichtste bevindt bij de oerbron waaruit het zijnde voorkomt en die haar top in de hemel heeft, is de enige die in staat is om aan de verder en lager gelegen gestalten, die der aardse werkelijkheid, het goed van het bestaan te geven en de zwakte der vergankelijkheid op te vangen. Dat is - ik heb er al iets over gezegd - de uitkomst der reflexie, waarop de politieke lijn van *Unam Sanctam* is uitgezet.

Nu is niet iedere gedachte, dat de christenheid de kracht is, die de wereld in stand houdt, van platonische oorsprong. Er is het geloof in de uitverkiezing, die er is om plaatsvervangend de rechtvaardigheid der wereld voor God te representeren, er is ook de daarvan wel afgeleide, eerder stoïsche voorstelling, dat de christenen zijn in de wereld als de ziel in het lichaam. Maar voor ons is van meer belang de toepassing van de voorstellingen van Dionysius de Areopagiet bij de fundering der kerkpolitieke lijnen.

De geschiedenis van het dionysiaanse denken in het Westen kan hier achterwege blijven; voldoende zij het, te vermelden, dat het corpus dionysiacum vrijwel van het moment, dat het in westers bezit kwam (dat was op 8 oktober 827), voorwerp van overdenking is geweest, zij het niet het voornaamste object ervan. Het was ook wel iets: de moeilijke en dus diepzinnige geschriften van een wijsgeer, volgens Hand. 17, 34 een bekeerling van Paulus op de Atheense Areopagus, in correspondentie met allerlei lieden uit de Nieuwtestamentische overlevering. Maar daarop berustte het gezag van deze geschriften; de werking was mogelijk door de specu-

37. *Ibidem*, 'formans per institutionem', in: *ibidem*.

latieve passages, waarin ook de kosmologie aan de orde kwam en de mens zijn plaats in de wereld werd gewezen. Dat wereldbeeld was hoofdzakelijk dat van het late neoplatonisme; Proclus is Dionysius' belangrijkste inspiratie. Er was een hoge, transcendente bron van alle zijn, en dat zijn daalde af in de kosmische orde, waarbij het minder sterk werd en meer met niet-zijn doortrokken, naarmate het verder van de oerbron kwam. In die orde verbond een hogere kring een lagere met het hoogste: de noodzakelijke bemiddeling die de kosmos in stand hield.

Dit platonisme was scherper geprofileerd dan wat Augustinus en Boëthius aan platonisch erfgoed hadden overgeleverd. Er is veel over gedacht, meer trouwens in de twaalfde en de dertiende eeuw dan daarvoor, toen het vooral in het midden van de negende eeuw Johannes Scotus Erigena (ca 810-ca 877) was geweest, die ermee had geopereerd. Voorlopig werd het niet politiek toegepast; van meer belang was het schema van het corpus christianum, hierboven ter sprake gekomen. Maar het bood er wel aanlokkelijke mogelijkheden toe, juist, doordat het een vaste wereldorde vertolkte, waarin de hogere, geestelijke kringen de onmisbare bemiddeling waren voor leven en werken van het lagere: de tijdelijke en veranderlijk-onwezenlijke wereld. Dat lagere kon bestand krijgen en vastheid door zich gehoorzaam te schikken naar de aanwijzingen en de sacramentele handelingen van het geestelijke.

Onpolitiek is deze gedachte nog bij de mystici van de twaalfde en de dertiende eeuw, voor wie Richard van St. Victor en Bonaventura model mogen staan. Bernard van Clairvaux werkt niet met het schema; dat ik hem in dit verband toch noem, ligt hieraan, dat hij tot de hoofdgedachte van het politieke dionysianisme: de onderwerping van de wereldlijke overheid aan de geestelijke, fundamenteel heeft bijgedragen, tot aan de woordkeus toe. Voor een korte beschrijving ga ik uit van *De consideratione*, de voor zijn leerling paus Eugenius III geschreven pausspiegel.

Mijn eerste citaat stamt uit het begin van het derde boek.

> Hij, die zou willen onderzoeken, wat niet tot uw zorg behoort, zal de wereld moeten verlaten. Uw voorgangers waren ertoe bestemd, niet om een paar streken, maar om de ganse wereld te verslaan; 'gaat uit in de ganse wereld', is hun gezegd (Marc. 16, 15). Zij hebben hun klederen verkocht en er zwaarden voor gekocht; dat zijn een gloeiend spreken en een hevige geest, wapens, die machtig zijn bij God... Deze sterke krijgers zijn gesneuveld, maar niet verslagen; ook als doden triomfeerden zij... Gij zijt in hun erfdeel getreden. Zo zijt gij erfgenaam en is de wereld uw erfdeel[38].

Dat klinkt oorlogszuchtig, om niet te zeggen, dat het de taal is van iemand die op heerschappij is belust. Bernard heeft er trouwens als ketterjager geen bezwaar tegen gehad, dat de wereldlijke overheid op aanwijzing van de kerk zou bewijzen, het zwaard niet vergeefs te dragen. Maar de theorie is minder rechtlijnig dan de

38. *De consideratione*, III, 1 in: ML, CLXXXII, 757B-758B.

praktijk, en het is met de theorie, dat wij in dit opstel te maken hebben. De paus mag geen dominatio voeren, heeft Bernard al in het tweede boek naar aanleiding van Luc. 22, 25 betoogd: 'Het is duidelijk: aan de apostelen wordt de heerschappij ontzegd'[39]. Bernard vervolgt:

> Dit is de apostolische vorm: de heerschappij wordt ontzegd, aangezegd wordt de dienst, ministratio, die ook wordt opgelegd door het voorbeeld van de Wetgever zelf, die zeide: 'Ik ben in uw midden als een dienaar' (Luc. 21, 27).

Maar wel geldt daarbij: de opperpriester, erfgenaam der apostelen, heeft de sleutels van het hemelrijk en aan hem zijn de schapen toevertrouwd.

> Er zijn weliswaar ook andere poortwachters en herders van de kudden... Zij (echter) hebben kudden die hun zijn toevertrouwd, ieder één kudde; maar u zijn ze alle toevertrouwd: de ene kudde van de ene herder. Gij zijt niet alleen de herder der schapen, maar ook de ene herder van alle herders. Gij vraagt, waar ik het bewijs daarvoor vandaan haal? Uit het Woord des Heren. Want aan wie, ik zeg niet: van de bisschoppen, maar zelfs van de apostelen, zijn alle schapen zo volstrekt en zonder onderscheid toevertrouwd? 'Indien gij mij liefhebt, Petrus, weid mijn schapen' (Joh. 21, 15). Welke schapen? De volken van deze of gene stad of streek, of van een bepaald koninkrijk? *Mijn* schapen, zegt de Heer. Het is iedereen duidelijk, dat hij geen bepaalde heeft aangewezen, maar ze hem allen heeft toegekend. Waar geen onderscheid gemaakt wordt, wordt ook niets uitgezonderd[40].

Hier is van belang, dat Bernard de gehele wereld aan de paus onderworpen acht. Voor een zelfstandige vleugel in het corpus christianum heeft hij geen plaats. In zijn betoog is van platonisme weinig te bespeuren. Hoofdzaak is hier: de paus is de dienaar van allen, die tot Christus' kudde behoren, dat wil ook zeggen: van alle wereldlijke machthebbers, die hun macht aan God ontlenen, naar de wil en het gedogen van de paus. Inderdaad vinden wij die voorstelling van zaken, ons zo bekend uit *Unam Sanctam*, bijna letterlijk in *De consideratione* terug, zij het bij Bernard in een strekking, tegengesteld aan die van de bulla. Bernard vaart in de desbetreffende passage uit tegen de kostbare kledij van de paus en zegt:

> Ontken, dat gij herder van dit volk zijt, of toon het. Gij ontkent het niet, opdat hij, wiens zetel gij bezet houdt u niet als erfgenaam loochent. Petrus is hier, de man, die niet weet dat hij ooit is voortgeschreden in een uitrusting van edelstenen en met zijden gewaden, niet bedekt met goud, niet rijdend op een schimmel, niet dicht omgeven door soldaten, niet ingesloten door schreeuwende dienaren. Hij geloofde zonder dat alles voldoende het heilzame gebod te kunnen vervullen: 'Indien gij mij liefhebt, weid mijn schapen'. Maar in al die opschik zijt gij de opvolger, niet van

39. *Ibidem*, II, 6, 11 in: *ibidem*, 748B.
40. *Ibidem*, 748C.

Petrus, maar van Constantijn... Gij zegt: gij vermaant mij, slangen en schorpioenen te hoeden, geen schapen. Daarom, zeg ik, moet gij hun des te meer te lijf gaan. Maar doe het met uw woord, niet met het zwaard. Wie evenwel zou ontkennen, dat dat zwaard van u is, lijkt mij

> niet voldoende acht te slaan op 's Heren woord: ‘Steek uw zwaard in de schede’ (Joh. 18, 11). Het is dus het uwe, en misschien moet het naar uw wil wel getrokken worden, maar toch niet door uw hand. Anders zou dat andere woord van Christus totaal geen betrekking op u hebben. Toen immers de apostelen zeiden: ‘Ziehier twee zwaarden’, antwoordde de Heer niet (wat men in het andere geval had kunnen denken): ‘dat is te veel’, maar hij zei: ‘dat is genoeg’ (Luc. 22, 38). Beide zwaarden zijn dus van de kerk; maar dat laatste moet ten dienste van de kerk worden gevoerd, het eerste door de kerk, dat is in handen van de priester; maar het andere naar de wil van de priester en het bevel van de machthebber[41].

De paus moet dus geen eigen gebruik maken van de militaire macht. Daar heeft hij de militaire leiders, de wereldlijke overheid, voor. Die moeten handelen naar zijn wil. Langs directer weg komt Bernard, van een andere conceptie uit, tot hetzelfde resultaat als Hugo. Deze ging nog uit van de voorstelling van het corpus christianum; Bernard beroept zich op een bijbeltekst, een bevel van Christus. Maar de grondgedachte is: onder Christus' heerschappij heeft zijn vicarius het volledige geestelijke en wereldlijke gezag.

Deze gedachtengang is niet feodaal van struktuur: de spil is de voorstellingswereld van Christus' knecht en zijn volmacht; en voor een feodale verhouding lijkt geen plaats te zijn. Toch zou iets van de feodale wereld kunnen doordringen hier, en wel in de verhouding van paus en wereldlijk vorst. In zijn beschrijving van de pauselijke praal herinnert Bernard zich blijkbaar de traditie van de Donatio Constantini, waarin de keizer vrijwillig alle macht over het Westen in de handen van de paus legt. Maar ook dat gebaar, dat de achtste-eeuwse vervaardiger van de Donatio ter stichting van Pepijn waarschijnlijk zo mooi beschreef, is niet feodaal: de keizer treedt hier niet in een vazalitische verhouding tot de nieuwe heer van het Westen. Van meer belang acht ik het, dat *Unam Sanctam* Bernard's woorden opneemt in een verband, dat met feodaliteit niets te maken heeft: de gepolitiseerde mystiek van Dionysius, en niet het thema van trouw en gehoorzaamheid op basis van vrije mensen, van verplichting en beloning.

De bul *Unam Sanctam*[42] citeert in het begin Hooglied 6, 8: ‘Una est columba mea, perfecta mea. Una est matris suae, electa genetricis suae’. Die kerk is het ene lichaam met Christus als hoofd, en Petrus is met Christus te vereenzelvigen: het ene hoofd, zegt de paus, is in één persoon Christus en Christus' plaatsvervanger, Petrus en Petrus' opvolger - wij herkennen de caricatuur, of, laten wij vriendelijker zeggen: de vereenzijdiging, van augustinische gedachten. Dan volgt de centrale passage over de twee zwaarden, geformuleerd met de woorden van Bernard en Hugo van St. Victor als peet. Maar de fundering der onderwerping van

41. *Ibidem*, IV, 3, 7 in: ML, CLXXXII, 776BC. Vergelijk Ep. cclvi, 1 in: ML, CLXXXII, 462D-464A.
42. Voor de tekst zie C. Mirbt, *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus* (6e vernieuwde druk door Kurt Aland; Tübingen, 1967) I, nr. 746, 458-460.

het wereldlijk zwaard aan het geestelijke loopt anders:

> Het ene zwaard behoort onder het andere te zijn, het wereldlijke gezag aan de geestelijke macht te worden onderworpen. Want wanneer de apostel zegt: 'Er is geen macht dan uit God; de machten, die er zijn, zijn door God geordineerd', dan geldt: zij zouden niet geordineerd zijn, als niet het ene zwaard onder het andere stond en als van lager orde door het andere tot het hogere gebracht zou worden. Want volgens de heilige Dionysius is het een goddelijke wet, dat het lagere door bemiddeling tot het hogere gebracht zou worden. Derhalve zijn naar de orde van het universum niet alle dingen gelijk en on-middellijk, maar wordt het lagere door wat in het midden is, het geringere door het hogere in de orde opgenomen. Dat de geestelijke macht iedere aardse in waardigheid en adeldom overtreft, moeten wij des te duidelijker belijden, als het geestelijke het tijdelijke te boven gaat. Dat zien wij klaar al uit het geven van tienden, de zegen, de heiliging, uit het aanvaarden van de macht zelf, uit het bestuur van de wereld zelf... Zo wordt aangaande de kerk de godsspraak van de profeet Jeremia vervuld: 'Zie, Ik heb u heden over volken en koninkrijken gezet' (Jer. 1, 10).

Hier is de onderwerping van de wereldlijke macht aan de kerkelijke verheven tot kosmische orde. Maar de struktuur van Dionysius' denken, hier zo politiek gebruikt, is niet feodaal van aard. De paus heeft de volstrekte macht op aarde en kan door geen wereldlijke macht ter verantwoording worden geroepen, want hij treedt op in een volledige eenheid met Christus, de volstrekte Heer van hemel en aarde. De laat-antieke gedachten, die in feite werkten met het schema van de keizer en zijn ambtenaren, en uitgingen van de volstrekte macht, zijn hier opnieuw, en nu dionysiaans, uitgesproken.

Nu is *Unam Sanctam* meer een berucht stuk vanwege de theorie dan de praktijk; maar wat na 1302 gebeurt behoeft hier niet ter sprake te komen. Wij hebben nog eenmaal de antieke traditie zich zien uiten, nu onderbouwd met een al even antieke kosmische orde. Maar de strijd, waarin deze bulla verscheen, is niet feodaal meer.

Tenslotte enige voorlopige conclusies. Ten eerste: in de genoemde probleemkringen, het beeld van Christus en zijn lichaam, het beeld van de kerk, het beeld van de verhouding van kerk en wereld, of beter, tussen kerkelijke en wereldlijke machthebbers, heeft de feodale begrippenwereld ten hoogste een ondergeschikte rol gespeeld op bovendien ondergeschikte punten; zij heeft de religieuze reflexie veel minder beïnfluenceerd dan de klassieke gedachten betreffende de vorst en zijn slaven, hoofd en lichaam en van de antieke civitas.

Ten tweede: ik heb aangeduid (niet uitgewerkt) dat in het religieuze denken eerder motieven werken, die gebruikt kunnen worden in het verzet tegen een feodalisering der kerkelijke machten dan binnen hun kader. Het zou de moeite waard zijn, inzake de Duitse Investituurstrijd en zijn parallellen in de conflicten van mensen als Anselmus en Thomas à Becket met de koningen van Engeland de vraag na te gaan, of niet het verzet van de koning en zijn dienaren tegen de aan-

spraken der kerk op zelfstandigheid voortkomt uit het besef, dat de kerk in laatste instantie: naar de aanspraken van het papaat, niet in een feodaal schema past. Hoe stonden trouwens de zaken op lager niveau? Is niet in de gebeurtenissen en de verhoudingen, door een Orderic Vitalis (1075-ca 1142) of een Eadmer (ca 1055-1124) beschreven, iets soortgelijks aan de hand?

Ten derde: doordat de christelijke reflexie vast bleef houden aan de antieke traditie en haar motieven, heeft het zich tegen de aanspraken der feodale machthebbers teweer kunnen stellen en op de uitdaging zowel van de feodaliteit als van de stedelijke cultuur een antwoord kunnen formuleren, dat zoal niet leenheren en vazallen, landheren en stedelijke autoriteiten kon verslaan, dan toch de kerkelijke machthebbers in hun positiebepaling tegenover de wereldlijke machten kon helpen. Het antwoord valt nog wel eens erg traditioneel uit; hierboven is al gewezen op de sombere blik van een Thomas van Aquino op de steden. Maar van feodaliteit is bij hem geen sprake.

Tenslotte: ik meen, dat wij het woord ‘feodaliteit’ niet kunnen gebruiken ter kenschetsing van de christelijke reflexie tussen 1000 en 1300. Het is maar beter, dat woord buiten deze context te laten.

Recensies

A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, I, *Eind van de 7e eeuw tot 1222* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1970, xxi + 633 blz.).

Het verschijnen van het eerste deel van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* dient met grote vreugde begroet te worden. De editie omvat niet minder dan 423 kritisch uitgegeven documenten verspreid tussen het eind der zevende eeuw en 1222. Voor het eerst ligt hier het diplomatisch materiaal integraal voorhanden, dat de stevige basis vormt voor een gefundeerde geschiedenis van deze vorstendommen tot de dertiende eeuw. Voor veel van de documenten heeft A.C.F. Koch, de ervaren diplomatist en Deventer bibliothecaris, leerling van prof. F.L. Ganshof en de Gentse mediëvistenschool, een grondige diplomatische inleiding geschreven, waarin hij ongedateerde stukken zo nauwkeurig mogelijk tussen termini poogt te vatten (bijvoorbeeld no 87), waarin hij met een overvloed van argumenten (bijvoorbeeld de 12 bladzijden ter inleiding van no 88) de lezer waarschuwt voor een onecht document, maar ook even kordaat de authenticiteit verdedigt van oorkonden die door vroegere, vaak vermetele falsum-jagers zoals Otto Oppermann, voorbarig als vals waren gebrandmerkt. De historici der Lage Landen weten nu precies waaraan zich te houden.

In dit verband wil ik mijn diepste bewondering uitdrukken voor de wetenschappelijke prestatie van Koch. En dan denk ik daarbij niet in de eerste plaats aan de gigantische taak van de heuristiek en van het oplossen van problemen van tekstfiliatie, al weet ik uit eigen ervaring hoe eindeloos veel uren noodzakelijk zijn voor informaties die vaak achteraf gereduceerd worden tot enkele schijnbaar eenvoudige regeltjes. Hetgeen ik echter het meest waardeer in Kochs uitgave-techniek is het nuchter realisme - een zeldzame kwaliteit in diplomatische studies - waarmee hij de tekstproblemen benadert. Het bekende stuk van 26 juli 1083 voor Egmond (no 88) wordt slechts na voorzichtig afwegen van alle argumenten pro en contra, uiteindelijk als een falsum bestempeld, doch niet zonder duidelijk het tijdstip en de motieven van de vervalsing te hebben bepaald (177-178), en niet zonder met veel speurzin aannemelijk te hebben gemaakt dat het stuk tussen 1125-1150 niet uit het niets werd gecreëerd, doch teruggaat op een authentieke *actio juridica*, vermoedelijk zelfs op een oorkonde uit 1083. Met een apothekers-weegschaaltje, poogt Koch af te wegen wat aan de Vorlage en wat aan de falsaris dient toegeschreven, en men proeft de ontgoocheling wanneer hij ootmoedig toegeeft dat het niet mogelijk blijkt 'in de datering de van de falsaris afkomstige gedeelten *alle* op te sporen' (179, r. 44-45). Revelerend voor de genuanceerde aanpak van de uitgever acht ik de commentaar bij no. 94: 'Dat deze oorkonde in de huidige staat onecht is, lijdt geen twijfel. De meningen lopen uiteen over de graad van onechtheid' (cf. ook xiv).

Het voornaamste principiële bezwaar - en daar treft Koch persoonlijk niet helemaal schuld - is de opzet zelf van de uitgave. Van algemeen historisch standpunt uit is het verzamelen van oorkonden met betrekking tot één territorium (Holland-Zeeland), van wie

deze documenten ook mogen uitgaan, uiteraard een uiterst zinvol bedrijf. Doch van uit diplomatisch standpunt - en dat in de lijn van Léopold Delisle, Von Sickel, T. Bishop, en onder meer ook de door H. Pirenne opgezette reeks 'Akten der Belgische vorsten' in de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis in België - is het natuurlijk zinvoller oorkonden van één zelfde vorst (of voor één zelfde destinataris; zo komt men de gelijkenis op het spoor van bijvoorbeeld no 215 en 216) systematisch te verzamelen, omdat alleen dan kans bestaat formele gelijkenissen op het spoor te komen. Deze confrontaties helpen niet enkel onze kennis vooruit van de evolutie der diplomatische en paleografische vormen, maar zijn tevens de stevige en enige basis voor een efficiënte oplossing der authenticiteits-problemen. Ik wil wel erkennen dat de globale kennis van de politieke en sociaaleconomische ontwikkeling van de bestudeerde ruimte en periode eveneens een belangrijke hulp zijn voor dit onderzoek. Mijn bezwaar werd hier in de praktijk wel opgevangen door het parallelonderzoek over de Hollandse kanselarij door Kochs medewerker, J.G. Kruisheer. Toch blijf ik me afvragen of het fragmentair uitgeven van documenten, die opgenomen worden enkel en alleen omdat een graaf van Holland onder de getuigen voorkomt, wel erg zinvol is, omdat het toch gaat om situaties buiten het vorstendom, en omdat precies het fragmentaire der uitgave niet toelaat de eventuele rol van de vorst buiten Holland behoorlijk te beoordelen.

Men zou kunnen vitten over bepaalde gekozen opties inzake uitgave-techniek, zoals het niet oplossen van afgekorte persoonsnamen (bijvoorbeeld 502, r. 33; 522, r. 2; 546 r. 30 en 31; 600, r. 28, etc.); vermits de bedoeling van een historisch (niet diplomatisch-filologische) uitgave er in bestaat de tekst zo rechtstreeks leesbaar en bruikbaar mogelijk te maken, zie ik niet in waarom de initialen niet zouden opgelost mogen worden; via haakjes kan toch duidelijk gemaakt worden dat het niet om de herstelling van een vlek of rasuur gaat en laat men ook blijken dat de tijdgenoot een bewuste verkorting heeft willen creëren. Vermits het om goed bekende personages gaat, is er weinig kans op foutieve interpretatie.

Een zekere inconsequentie stel ik vast bij de dateringen in de regesten bovenaan de oorkonden. In no 228 (385) wordt de datum van het document namelijk '1196', aangevuld tot het kerstjaar '1195 [december 25]-1196 [december 24]' op grond van het gebruik op dat ogenblik van de kerststijl in de Vlaamse kanselarij, doch bij no 230 (387), een oorkonde van graaf Diederik VII van Holland, gebeurt dat niet. Zowel in het eerste geval (blijkens mijn eigen onderzoek) als in het tweede geval (blijkens het onderzoek van J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* ('s Gravenhage-Haarlem, 1971) I, 127; II, 248, no 22; dit is verschenen na Kochs uitgave, maar de gegevens waren toch ten dele al bekend), kende men op dat ogenblik, 1196-1198 in beide gevallen kerststijl (met grote waarschijnlijkheid). Koch had toch zowel bij no 288 als no 230 een conjecturale oplossing (tussen haakjes) kunnen geven. Kruisheer dateert document no 230 overigens tussen meer beperkte termini, namelijk 24 december 1197 en 24 september 1198, dit laatste blijkbaar op grond van het voorkomen van een indictie-cijfer van het Bedaanse systeem. Hiermee had de uitgever in elk geval rekening moeten houden.

Koch heeft wel nummers in zijn uitgave gereserveerd voor deperdita, waarbij we uit een getuigenis van een andere tekst *expressis verbis* vernemen dat een geschreven oorkonde bestaan heeft; *niet* opgenomen werden ('na rijp beraad') de gevallen waarbij enkel sprake is van een actio juridica, doch waarbij het niet absoluut zeker is dat

deze op een effectieve oorkonding is uitgelopen (xiv). Dit is een uitermate valabel onderscheid, doch enkel als men bij de uitgave de bekommernissen van de diplomatiek vooropstelt. En dat is nu precies in deze reeks 'Oorkondenboeken' op geografische basis niet het geval. Van-

uit deze optiek, namelijk maximaal informatie verschaffen over een afgebakend territorium, lijkt me het onderscheid tussen deperdita met of zonder garantie van een instrumentum (naast en na de actio juridica) een al te formalistisch criterium.

In de discussie rond oorkonde no 152 uit 1162 (287-290) achtereenvolgens als falsum beschouwd door Oppermann, doch gerehabiliteerd door P.A. Meilink, en thans ook door Koch, stoort me één punt. Op 290 r. 11, schijnt Koch het schrift van het bewaarde origineel als doorslaggevend argument te beschouwen ten voordele van de echtheid. Hij bedoelt kennelijk dat men aan de echtheid van het stuk uit 1162 niet kan twijfelen indien het stuk een schriftbeeld vertoont dat rond 1162 normaal is. Ik zou deze gedachtengang toch nog iets scherper willen stellen. De mogelijkheid van een contemporain falsum is nooit uitgesloten, en vooral als het om een destinataris-scriptie gaat is dit niet zo een moeilijke techniek; de enige kunstgreep betreft dan het zegel. Inderdaad moet er dan voor de bestemmeling - hier de abdij van Egmond - een motief tot vervalsing rond 1162 voorhanden geweest zijn, en dat zie ik niet zo dadelijk. Wellicht heeft Koch deze overwegingen ook voor zichzelf gemaakt. Het ware dan ook beter geweest deze te expliciteren. Vooral omdat de discussie rond de autenticiteit van het zegel (het knelpunt bij een destinataris-redactie, respectievelijk vervalsing), waarin Oppermann bezwaren zag, me nog niet overtuigd heeft.

In een addendum bij oorkonde no 279 (632) meent Koch dat de terminus ante quem, die hij op p. 460 op augustus 1206 bepaald had, nog wat verder diende verschoven te worden naar een recenter moment, vermits op 14 oktober 1206 Filips van Namen nog steeds handelt in naam van graaf Boudewijn IX (cf. stuk no 280, 464, r. 14). Ik geloof niet dat deze redenering opgaat. Het is zo dat zolang het bericht van de dood van Boudewijn IX in het westen nog niet is toegekomen, of niet als vaststaand werd beschouwd (respectievelijk midden 1205, en begin 1206), spreekt Filips graaf van Namen, die na het vertrek van de graaf in april 1202, samen met gravin Maria, Willem van Thy-le-Château en de kanselier voor een deel der plaatsvervanging instond (*custis*), steeds in naam van Boudewijn IX (*ex parte domini*). Dit is nog het geval in no 279, en daarom dateerde ik de terminus ante quem hier 'begin 1206' (W. Prevenier, *De oorkonden der graven van Vlaanderen 1191-aanvang 1206*, II (Brussel, 1964) 644). Eind mei of begin juni 1206 wordt Filips van Namen echter benoemd tot officieel regent (L. Delisle, *Catalogue des actes de Philippe Auguste* (Parijs, 1856) 230, no 1001), en sindsdien gebruikt hij de titel *baiulus*; dit is inderdaad het geval in het document van 14 oktober 1206 (Koch, no 280, 462, r. 6), maar niet in no 279, dat ik dus als ouder blijf beschouwen. Verdere argumenten voor mijn stelling in: B. Hendrickx, 'Het regentschap over Vlaanderen en Henegouwen na het vertrek van Boudewijn IX (VI) op kruisvaart (1202-1211)', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, XLVIII (1970) 390-393.

De verwijzing op p. 457, r. 10, naar het Algemeen Rijksarchief te Brussel, 'Rekenkamer van Brabant, no 1' is in zoverre foutief dat het hier niet het fonds 'Rekenkamer van Brabant' betreft, doch het fonds 'Rekenkamers', waarin inderdaad diverse gewesten zijn opgenomen (zie M. Van Haegendoren, *Het Algemeen Rijksarchief te Brussel* (Brussel, 1955) 103-116).

Voorlopig komen in de uitgave geen indices voor. Deze zullen geglobaliseerd worden aan het eind van het gehele werk. Hopelijk zal dat niet al te lang uitblijven, want inmiddels blijft de bruikbaarheid zeer gereduceerd.

Na de zeer gebrekkige, hoewel voor hun tijd vaak verdienstelijke, uitgaven der oorkonden van Holland en Zeeland, door F. van Mieris, A. Kluit, L.P.C. van den Bergh, en H. Obreen, beschikken we thans eindelijk over de definitieve kritische uitgaven. Koch

zij geprezen voor zijn eruditie en voor de moed om dit ondankbare werk op zulke hoogstaande wijze te hebben verwezenlijkt.

W. Prevenier

Otto Nübel, *Pompejus Occo 1483 bis 1537 Fuggerfaktor in Amsterdam* (Tübingen, 1972, 313 blz., DM 41).

In dit geschrift van een leerling van de enkele jaren geleden overleden prof. dr. Götz van Pölnitz heeft deze de bedoeling gehad Occo in het bijzonder als Fuggerfactor te Amsterdam te schetsen. Voor zulk een schets was ongetwijfeld wel plaats, omdat in de Nederlandse historische literatuur Occo vooral als katholiek en humanist was getekend. Ik denk hierbij in het bijzonder aan geschriften van J.F.M. Sterck en B.J.M. de Bont. De indeling van het boek is zo, dat voorafgaat een deel, dat wel met een titel maar niet met een hoofdstukaanduiding is aangegeven: 'Die Blüte Amsterdams als Handelsstadt zu Beginn des 16. Jahrhunderts'. Het komt mij voor dat dit niet zoveel nieuws biedt. Men mag het de schrijver niet euvel duiden dat hij Posthumus' posthume werk *De uitvoer van Amsterdam 1543-1545* niet blijkt te hebben gekend, daar dit pas in 1971 verschenen is. Toch mag enige kritiek niet ontbreken, zo wanneer op p. 7 geconstateerd wordt, dat de Amsterdamse kooplieden 'vor allem aber mit den wendischen Städten' handelden. Uit het wèl geciteerde boek van Posthumus over de Oosterse handel te Amsterdam kon het toch duidelijk zijn, dat de betrekkingen met de Pruisische steden, bovenal Danzig, stellig belangrijker waren. Wanneer op p. 18 geschreven wordt: 'Bereits 1514 erklärten fast alle umliegenden Dörfer, dass die Haupteinnahmequelle der Bevölkerung das "vaaren om huyre" sei, eine Erscheinung die noch vor wenigen Jahren völlig unbekannt gewesen war', dan stemt deze opvatting weliswaar met die van Posthumus (niet genoemd) overeen, maar ze is toch niet juist, daar de Enqueste van 1494 het 'varen om huyre' wel degelijk, zij het wellicht wat minder frequent, vermeldt.

Het tweede onderdeel van het boek draagt de titel 'Pompejus Occo, Kaufherr, Faktor und Mäzen'. Er wordt daar uiteengezet dat Pompejus Occo uit een oostfries geslacht stamt en dat hij reeds vroeg in Augsburg te land is gekomen, waarschijnlijk geadopteerd door zijn oom de beroemde medicus Adolph Occo I. Adolph Occo had betrekkingen met de Fuggers en zo is ook de relatie tussen onze Pompejus en de Fuggers te verklaren. In Augsburg moet hij tenminste vijftien jaar hebben gewoond en daaruit is dan wellicht de sterk Duits getinte taal te verklaren, die Pompejus Occo in zijn brieven verraadt, als die brieven tenminste eigenhandig zijn; doch over die brieven, waarvan er een aantal als bijlagen zijn opgenomen, zo dadelijk nog wat meer. Op p. 30, n. 1 wijst de schrijver erop, dat Occo, blijkens zijn handtekeningen zich Pop(p)ius, Popias of Poppe noemt. Hij voegt daaraan toe, dat de naam Pompejus in de literatuur van de negentiende eeuw in zwang gekomen is. Dit lijkt op zichzelf niet zo waarschijnlijk: de verlatinisering tot Pompejus hoort veeleer thuis in het humanistische milieu, waarin Occo verkeerde. In de oudste stadsbeschrijving van Amsterdam, die van J.I. Pontanus, waarvan Nübel de Nederlandse vertaling van 1614 citeert op p. 102, wordt trouwens reeds van Pompeius gesproken, te begrijpen, omdat deze vertaling op het Latijnse origineel van 1611 teruggaat (vergelijk trouwens nog Popeus op p. 159 in een contemporain request van Jan van den Dijck). De

belangrijkste inhoud van dit tweede deel van het boek van Nübel wordt uiteraard gevormd door de verhouding van Occo tot de Deense koning Christiaan II, zwager van Karel V. Die verhouding blijkt gecompliceerd door enerzijds de bewondering van de jonge

Karel voor zijn imponerende zwager, anderzijds de afkeer van de Brusselse regering van avonturen in het Noorden en tenslotte de belangen van de Fuggers.

Ook het feit, dat de bruidsschat van Isabella bij haar huwelijk met Christiaan II en waarvan de betaling vele voeten in de aarde had, ja, die nooit volledig betaald is vóór Christiaan uit Denemarken vluchtte, in feite met Fuggers geld gefinancierd werd, komt goed tot uiting. Men kan zich dan ook afvragen, welke bijzondere belangen van de Fuggers en van hun Amsterdamse factor gediend werden door hun steun aan Christiaan II. Het antwoord luidt, dat de ongestoorde Sontvaart voor de Fuggerse belangen van de grootste betekenis was. Deze wetenschap is wel niet nieuw, ze komt ook in de geschriften van Von Pölnitz, zijn biografieën van Jakob Fugger en Anton Fugger, en zijn kleine boekje *Fugger und Hanse* tot uiting. Het gaat hier om de Hongaarse kopertransporten van Danzig naar Amsterdam, vanwaar het vervoer verder naar het Zuiden langs de binnenvaart plaats had. Het lijkt overigens niet waarschijnlijk, dat de centrale regering die nauw contact met Occo onderhield en zich door hem voornamelijk wel in noordelijke politieke en handelsaangelegenheden liet adviseren niet geweten zou hebben, dat Pompejus Occo Fuggerfactor geweest zou zijn, zoals de schrijver suggereert. Het argument dat pas in 1525 in een brief van de magistraat van Amsterdam aan Frederik I van Denemarken Popius Occo factor der Fuggers genoemd wordt, zegt niets. Een argumentum e silentio mag niet gelden (p. 53). Wellicht zijn koperzendingen als Hollands goed naar het Zuiden gegaan voor de daaraan verbonden tolvrijdom, doch een feit is, dat wij in 1533-1534 in een ongepubliceerde, aan de schrijver onbekend gebleven, tolrekening van Geervliet en De Gleede, geheven te Dordrecht (ARA, Den Haag) koperzendingen ontmoeten, die als 'Fockers guet' zijn aangeduid.

Tenslotte dan nog enkele woorden over de door de schrijver gebruikte bronnen. Naast de bekende gepubliceerde bronnen - waaronder de door G.W. Kernkamp uitgegeven 'Rekeningen van Pompejus Occo aan koning Christiaan II van Denemarken', *BMHG*, XXXVI; de *Niederländische Akten und Urkunden*, I, ed. R. Häpke; *Hanserezesse* etc. - heeft de schrijver gebruik gemaakt van onder meer het Diplomatarium Norvegicum, waarbij de hieruit geciteerde stukken, voorzover Nederlands, niet altijd goed getranscribeerd lijken te zijn. Maar belangrijk is vooral, dat de schrijver in achttien bijlagen een aantal inedita van het Stockholmse en Kopenhaagse Rijksarchief heeft afgedrukt. Uit Kopenhagen betreft het vooral 'Münchener Samlingen', door schrijver ergens 'een beroemde collectie' genoemd, zonder dat de argeloze lezer over de aard van deze beroemdheid nader wordt ingelicht. Het is jammer, dat zeer vaak bij de tekst naar de verkeerde bijlage wordt verwezen, bijvoorbeeld p. 82, n. 2: Vgl. Anlage III, lees II; p. 83, n. 1 Anlage III, lees II; p. 95, n. 2; Anlage III, lees II; p. 109 n. 1: Anlage IV, lees III; p. 115, n. 1 Anlage VII, lees V?; n. 4: Anlage VIII, lees VI. Het is jammer dat de afkortingen der handschriften bij de transcriptie niet zijn uitgeschreven en dat bij elkander behorende lettergrepen van woorden niet aaneengeschreven zijn, en dat het afbreken van woorden incorrect is geschied (bijvoorbeeld p. 180 r. 15 van boven 'der yetzigen flotta schepen ha-luen, lees hal-u(v)en. In de kwestie over het gebruik van de Paasstijl, die door G.A. IJssel de Schepper in 1870 niet goed was herleid, laat de schrijver zich op p. 85, n. 1, al te voorzichtig uit: de datering 22 februari 'anno duysent vijfhondert ende negenthiene, na tscriven shoofs van Brabant' *kan* niet tot 1520, maar *moet* in onze jaarstijl tot

1520 herleid worden. Het Paasjaar ving ook niet op Pasen aan, maar op Goede Vrijdag of Stille Zaterdag[1].

1. Vergelijk E.I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen, 1960) 55.

Hoewel in het bovenstaande nogal wat kritische geluiden tot uiting kwamen, mag toch geconcludeerd worden, dat het boek van Nübel een belangrijke bijdrage vormt om ons de persoon van Pompejus Occo nader te doen kennen.

T.S. Jansma

Gertrud Susanna Gramulla, *Handelsbeziehungen Kölner Kaufleute zwischen 1500 und 1650* (Forschungen zur internationalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, IV; Keulen-Wenen: Böhlau Verlag, 1972, offset, 22* en 545 blz., DM 38).

Dit boek is een verhandeling die in 1970 onder leiding van prof. H. Kellenbenz aan de universiteit te Keulen tot stand kwam. Het sluit bewust aan bij de traditie van de 'ondernemersgeschiedenis' zoals die in Duitsland door H. Kellenbenz, in België door W. Brulez en in Frankrijk door de auteurs in de reeks 'Affaires et gens d'affaires' wordt voorgestaan.

Wanneer rijke bedrijfsarchieven ter beschikking staan is deze benaderingswijze inderdaad bijzonder dankbaar omdat zij de menselijke en individuele factoren in de economie kan laten aanvoelen en van de ondernemer een duidelijk en concreet beeld vermag te geven. Spijtig genoeg zijn echte archieffondsen van Keulse firma's uit de bestudeerde eeuwen niet bewaard gebleven. De auteur heeft dus haar gegevens moeten bijeenlezen uit zeer disparate bronnen, zoals de officiële briefwisseling van de Keulse magistraat, de verzameling burgerlijke procesbundels en de reeksen privaatrechterlijke kontrakten en juridische documenten (testamenten, erfdelingen, huwelijksovereenkomsten, etc.). Ook de reeds verschenen studies en de bronnenpublicaties over de internationale handelswereld der zestiende-zeventiende eeuw hebben haar heel wat feitenmateriaal geleverd.

Daar dit soort van onderzoek uiteraard vereist dat ook de archieven van de steden in het buitenland, waar de Keulenaars bedrijvig waren, grondig worden geraadpleegd, heeft de auteur zich om praktische redenen verplicht gezien haar opsporingen te beperken tot drie belangrijke actieterreinen van de Keulse handel: de Baltische kustgebieden, Italië en het Iberisch schiereiland. De met veel moeite van overal bijeengebrachte gegevens lieten echter slechts zelden toe een bevredigend en afgerond beeld van individuele koopmansfiguren of van firma's te schetsen. Het voornaamste doelwit van haar onderzoek, een echte ondernemersgeschiedenis, heeft de auteur dus slechts ten dele kunnen bereiken bij gebrek aan geschikt materiaal. In wezen was dit materiaal slechts een heterogene verzameling van toevallige vermeldingen zodat een systematische groepering rond de verschillende opduikende koopmansnamen zich niettemin als het ware opdrong, ook al omdat een vlugge raadpleging van diverse archivalische reeksen via de persoonsnamen kon geschieden.

Als Keulse kooplui beschouwt de auteur alle handelaars die in de Rijnmetropool gevestigd zijn. Het is natuurlijk zo dat iedereen het recht heeft zijn uitgekozen studieobject te omschrijven zoals hij het verkiest en dat het niet eens zeker is dat een andere bepaling in de praktijk meer operationeel zou blijken te zijn, maar de hier gekozen en op het eerste gezicht zo evidente omschrijving moet toch nogal wat problemen opgeleverd hebben. De bronnen zijn vaak zo fragmentarisch dat het soms

zeer moeilijk moet zijn geweest om uit te maken of een bepaald koopman inderdaad te Keulen woonachtig was of er zich slechts voor een vluchtig zakenverblijf ophield. Bovendien waren sinds de zestiende eeuw de firma's niet zelden zo wijd vertakt dat zij in feite het kader van één stad waren ontgroeid. Daarenboven schijnt in de ogen van de tijdgenoten de vestigingsplaats van een koopman niet erg belangrijk te zijn geweest. De Keulenaar Jacob Groenenberg bijvoorbeeld was

sinds 1510 te Antwerpen woonachtig en bedrijvig, maar hij werd er steeds als Hanzekoopman beschouwd (p. 326).

De ganse uiteenzetting is bijzonder systematisch opgebouwd. Eerst wordt een beschrijving gegeven van de Keulse handel met het Balticum, die vooral vóór 1578 nog sterk middeleeuws aandoet. Achtereenvolgens worden dan de betrekkingen met Italië en met Iberië behandeld. Daarbij worden telkens drie perioden onderscheiden: 1500-1578; 1578-1610 en 1610-1650. Steeds worden alle achterhaalde gegevens meegedeeld over de belangrijkste handelswaren bij in- en uitvoer, de voorname centra waarop de Keulse handel zich toespitste en de daarin betrokken kooplui. Feitelijk werd het handelsleven te Keulen tussen 1578 en 1610 gedomineerd door vreemdelingen. Terwijl de Keulenaars voordien zich in hoofdzaak concentreerden op de handel te Venetië, hebben de ingeweken Italianen na 1578 praktisch gans Italië bestreken. Omstreeks 1585 worden zij echter opgevolgd door Zuidnederlandse firma's die uit Antwerpen waren weggetrokken en zich eveneens te Keulen hadden gevestigd. Nagenoeg gelijktijdig met de Italianen waren ook Spanjaarden en Portugezen in de Rijnstad verschenen om van daaruit hun handelsbetrekkingen met hun moederland, die zij voordien vanuit Antwerpen hadden verzorgd, verder te zetten. Antwerpen was trouwens vóór 1578 ongeveer de draaischijf geweest ook voor de Keulse kontakten met de Iberische wereld. Zoals de Italianen, hebben de Spanjaarden en Portugezen het spoedig moeten afleggen tegen de Zuidnederlandse kooplui. De internationale handel was echter bijzonder mobiel en omstreeks 1620 hadden de meeste vreemde kooplui Keulen reeds verlaten voor Frankfurt, Hamburg en vooral Amsterdam. Enkelen waren naar Antwerpen teruggekeerd. Het kortstondig verblijf van de vreemde handelaars te Keulen is niettemin bevruchtend geweest. De Keulse koopman ging nu op zijn beurt intensiever betrekkingen onderhouden met de verschillende marktgebieden zonder zich, zoals voorheen, tot één bepaalde handelsrichting te beperken. Hij bleek zich ook tal van moderne financiële technieken en handelspraktijken te hebben eigen gemaakt.

Uit het voorgaande komt voldoende naar voor welk een schat aan gegevens dit boek te bieden heeft niet slechts over de Keulse en de internationale handel, maar specifiek ook over de economische geschiedenis der Nederlanden. Het levert met name een belangrijke bijdrage tot de kennis van de ‘internationale diaspora’ der Vlaamse kooplui op het einde der zestiende eeuw, maar het wemelt bovendien van gegevens over Nederlandse firma's, over de lotgevallen van Antwerpen als internationale markt, over de groeiende betekenis van Amsterdam, over de rol van Nederlandse markt- en havensteden als Groningen, Rotterdam, Kampen en andere, over de Zuidnederlandse exportindustrie, etc.

Het geheel doet echter sterk analytisch aan. Men krijgt soms de indruk een soort catalogus van kooplui voor zich te hebben. Op die manier is het boek een rijke informatiebron over tal van koopmansfiguren, die voor vele zoekers bijzonder nuttig zal blijken. Door de systematische opbouw, door de uitvoerige alfabetische registers van handelaarsnamen en van plaatsnamen, door de systematische lijsten van de in onderscheiden periode vermelde kooplui en van de leden van de Iberische en Italiaanse koopliedenkolonies zal de raadpleging gemakkelijk en snel kunnen gebeuren. Persoonlijk hebben wij betreurd dat in dit werk de handelaars zo weinig in een maatschappelijk kader en in het tijdsgebeuren werden geplaatst, De lezer verneemt bijvoorbeeld geen woord over de rol en de plaats van die talrijke, grotendeels vreemde

handelaars in de stad, over hun politieke invloed, hun banden met de plaatselijke industrie, etc. Ook de conjunctuur en de handelspraktijken worden, op een paar bladzijden in het besluit na, nergens besproken. De door de auteur verzamelde ‘personalia’ geven daartoe weliswaar weinig aanleiding, maar een bijkomend bronnenonderzoek en vooral wat meer aandacht voor een globale geschiedenis

had die leemte kunnen aanvullen. Het is tekenend voor het gebrek aan belangstelling van de schrijfster voor dit soort problemen dat zij in een voetnoot (p. 26) een reeks van de tussen 1563 en 1573 op de Keulse markt jaarlijks verhandelde wijnhoeveeelheden afdrukt, maar daarbij niet eens opmerkt dat daaruit een duidelijke inzinking van de wijnhandel, de voornaamste commerciële functie van Keulen, blijkt voor de jaren na 1569. Bijlage III geeft een lijst van de jaarlijkse opbrengsten van de belasting op de handelsomzet te Keulen tussen 1589 en 1667. De schrijfster besluit daaruit slechts dat de conjunctuur pas in de tweede helft der zeventiende eeuw ongunstig werd. Zij ziet daarbij de hevige crisis rond 1612 over het hoofd, ofschoon deze duidelijk in verband staat met het vertrek der vreemde kooplui uit Keulen in de voorafgaande jaren. Het verdiende bovendien wel te worden beklemtoond dat de recessie na 1661 eigenlijk weinig uitgesproken was.

Een speciale vermelding verdient Bijlage V met de afbeelding van zeventig merken van kooplui die te Keulen bedrijvig waren. Al met al is dit boek, ondanks zijn wat beperkte visie, een bijzonder nuttig werkinstrument door zijn rijkdom aan concrete gegevens over de internationale kooplui die zich in de Rijnmetropool ophielden.

R. van Uytven

Willem Janszoon Verwer, *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581*, J.J. Temminck, ed. (Haarlem: Schuyt & Co, 1973, 238 blz., *f* 16,90); *Men sagh Haerlem bestormen* (Haarlem: Schuyt & Co, 127 blz., *f* 10. -).

De herdenking in 1973 van het beruchte beleg van Haarlem in voorjaar en zomer van 1573 is aanleiding geweest tot het uitkomen van de twee bovengenoemde werken.

Het eerste ervan is de lang-gewenste uitgave van het dagboek van een notabel katholiek Haarlemmer. Het handschrift ervan is na lange omzwervingen komen te berusten in het klooster van de Dominicanen te Nijmegen, van wie het mij, gezien een geruchtmakende transactie van 1963, bepaald meevalt, dat zij het niet allang te gelde gemaakt hebben. De inhoud van dit 'Memoriaelbouck' is natuurlijk in de eerste plaats van lokaalhistorische betekenis, maar de rol, die Haarlem gespeeld heeft in de periode 1572-1578 - die van 'de verwildering' om met de mijns inziens niet genoeg gewaardeerde historische-romanschrijver P.H. van Moerkerken te spreken - en in geestelijke zin ook nog lang daarna, verleent aan het dagboek bovendien een nationale waarde. In dit licht gezien, is het jammer, dat de uitgever gemeend heeft de passage over het beleg van Alkmaar te moeten weglaten. Is dat geen staal van *l'esprit de clocher*? Met dat al beken ik, dat Verwers 'Memoriaelbouck' mij tegenviel: het doet in zakelijke waarde en vooral ook in zielkundige diepte onder voor het in 1959-1960 in de Werken van het Historisch Genootschap uitgegeven *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz*', dat dezelfde periode bestrijkt. Wat het eerste aspect aangaat, is hier echter wel een soort 'gezichtsbedrog' in het spel: wàt er belangrijk in is, werd reeds vanuit het handschrift dienstbaar gemaakt aan de geschiedschrijving, met name het relaas over de befaamde 'Haarlemse Noon' van eind mei 1578; daarvoor is dit dagboek de voornaamste bron.

De uitgave is, voorzover een recensent dit kan nagaan, voortreffelijk. Met kennis van zaken zijn de genoemde of aangeduide personen geïdentificeerd en de topografische aanduidingen gepreciseerd. Het geheel wordt voorafgegaan door een 'Inleiding' die Verwers doopceel licht en het handschrift vakkundig beschrijft. Enigszins vreemd klinkt de opmerking bij Verwers vernoeming van Haarlems heldin Kenau Simons Hasselaer, dat zij bewijst, 'dat Kenau niet geheel en al naar het rijk der fabelen moet worden verwezen'. Afgezien van mijn indruk, dat niemand dat meer doet sinds het uitkomen van mejuffrouw

Kurtz' biografie (1956), vrees ik, dat de heer Temminck wat te veel authentieke waarde hecht aan een passage, die Verwer bijna letterlijk heeft overgenomen uit de in 1573 te Delft gedrukte *Historie* van Johannes Arcerius. Aan het eind van het werk vinden wij een uitstekend register van persoonsnamen, gevolgd door een woordenlijst, waarvan ik helaas moet vrezen, dat zij gebruikers, die niet genoegzaam thuis zijn in het Hollands van de betrokken tijd, vaak in de steek zal laten. Enigszins vreemd doet het mij aan, dat de fraaie en duidelijke reproductie van de kaart van Thomas Thomaszoon, waarop de bij het beleg aangerichte vernielingen zijn aangegeven, als verstopt zit aan de binnenzijde van de stofomslag van het boek. Ik vrees, dat menigeen haar niet zal opmerken.

Het tweede der te bespreken uitgaven is een fraai geïllustreerd gedenkboek van het beleg met een los-ingelegde catalogus van de in april-juni 1973 te Haarlem gehouden bij uitstek leerzame en boeiende tentoonstelling. De inhoud van het boek is wat ongelijk van waarde, maar staat in het algemeen op een hoog peil. Zelfs het obligate 'voorwoord' van burgemeester L. de Gou onderscheidt zich gunstig van de gewone gelegenheidsinleidingen, meestal aaneenschakelingen van gemeenplaatsen. Het eerstvolgende stuk, 'Het Haarlem van de 16de eeuw', van de hand van de huidige gemeente-archivaris J.J. Temminck - de uitgever van het hiervóór besproken *Memoriaelbouck* - is de herdruk van een krantenartikel, dat uitmunt door exactheid en helderheid, maar niet of nauwelijks ingaat op de achtergrond der Haarlemse beroerten. Dieper graaft een artikel van W.M. Zappey, 'De zestiende eeuw en Noord-Holland', dat over de economische ontwikkeling rijke gegevens en scherpe karakteristieken verschaft. Van grondige litteratuurkennis getuigt de studie van S. Groenveld, getiteld 'Beeldvorming en realiteit', niet helaas van evenwichtig en conscientieus oordelen. Ook wie het waardeert, dat hij Bilderdijk eenvoudig elimineert, en hem niet te hard wil vallen, nu hij de wetenschappelijke onhoudbaarheid van Groen van Prinsterers postulaten ongemoeid laat en zelfs min of meer suggereert, dat de degelijke vaklieden Van Schelven en De Pater daarvan óók uitgingen, heeft reden om zich te stoten aan de verbijsterend-oppervlakkige manier, waarop hij zich afmaakt van P. Geyl, de man, die op de Nederlandse geschiedschrijving zulk een ingrijpend-modificerende invloed heeft geoefend, dat terecht kon worden vastgesteld: 'er is een vaderlands geschiedenisbeeld van *vóór* Geyl en een van *na* hem'. Van gelijke oppervlakkigheid (of bevooroordeeldheid?) getuigt het, dat hij mij een opvatting in de schoenen schuift, waarvan hij het tegendeel op verscheiden plaatsen van mijn geschriften kan vinden.

Het opstel van de oud-archivaris mej. G.H. Kurtz over Kenau is een verkorte herdruk van haar hierboven genoemd boek, waarin zij de kloeke Haarlemse zakenvrouw op goede grond het legendarisch aureool heeft ontnomen. De derde Haarlemse archivaris, die meegewerkt heeft, de heer N.M. Japikse, stond een artikel af onder de weinig gelukkig geconstrueerde titel: 'De invloed en de gevolgen van het beleg van Haarlem op Noord-Holland in 1573'. Het heeft de verdienste, dat het licht werpt op de in de kiem gesmoorde autonomie van Hollands Noorderkwartier, maar loopt helaas wel wat achteloos heen over de rol, die de brute gouverneur Sonoy daarbij gespeeld heeft, al kan men toegeven, dat de meest bedenkelijke trekken ervan eerst later aan den dag traden. Twee militaire medewerkers, H.A. Treu en L.J. Spanjaerdt Speckman dragen studies bij over het beleg. Het eerste is een soort kroniek

met allerlei détails ervan en het tweede brengt wat ‘losse’, maar daarom nog niet onbelangrijke aantekeningen erover. Een veertigtal bladzijden met keurige illustraties: reproducties van kaarten, oude prenten en doeken, ook foto's van tentoongestelde voorwerpen, ronden het welgeslaagde gedenkboek af.

L.J. Rogier (†)

M.E. van Opstall, ed., *De reis van de vloot van Pieter Willemzs. Verhoeff naar Azië, 1607-1612* (Werken Linschoten-Vereeniging LXXIII, LXXXIV, 2 dln; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972, xviii + 441 blz., 6 illustraties en 6 kaarten).

Het is verheugend, dat aan de hoeveelheid tot op heden gepubliceerde bronnen betreffende het optreden van de Nederlanders in Azië in de zestiende en zeventiende eeuw thans wederom een uitgave is toegevoegd. De Linschoten-Vereeniging zet terecht een traditie voort, omdat is gebleken, dat er nog altijd bronnen zijn, betrekking hebbende op de beginfase van de Nederlandse koloniale geschiedenis, die voor publicatie in aanmerking komen, zoals de schrijfster in haar voorwoord constateert.

De onderhavige studie, die tevens heeft gediend als dissertatie voor de Rijksuniversiteit van Utrecht (promotor prof. dr. S.L. van der Wal), behandelt de reis van de vloot van Pieter Willemsz. Verhoeff. Deze vloot, de laatste vóór de benoeming van een gouverneurgeneraal, is in 1607 uitgezeild in opdracht van de VOC. De Heren XVII hebben zeer wel ingezien, dat het tijdstip van uitzeilen belangrijk is geweest. Zij hebben spoed betracht bij het treffen van de voorbereidingen, waarmee men is begonnen onmiddellijk na het vertrek van de vloot van Paulus van Caerden in april 1606. De motieven zijn gelegen in een eventueel bestand tussen de Nederlanden en Spanje in de nabije toekomst. Het was derhalve zaak om, voordat dit bestand een feit was geworden, de belangen in Oost-Indië te hebben veilig gesteld of zo mogelijk te hebben vergroot. De instructie voor Verhoeff bevestigt deze zienswijze.

De opzet van dit werk is de gebruikelijke, hetgeen wil zeggen, dat na voorwoord en inleiding in de bijlagen de voornaamste bronnen, voorzien van de noodzakelijke annotatie, worden gepubliceerd.

De belangrijkste bron is het journaal, gehouden door Johan de Moelre, opperkoopman op het schip van Verhoeff, en Jacques Lefebvre, fiscaal van de vloot. Dit journaal is door J. Commelin in zijn tweedelige en in 1646 in Amsterdam uitgegeven werk, getiteld *Begin ende Voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie*, opgenomen.

Afgezien van enkele leemtes zijn de verrichtingen van Verhoeff's schepen in het algemeen goed via de bronnen te reconstrueren. De gebeurtenissen op Banda, waar Verhoeff op 22 mei 1609 wordt vermoord, en de verrichtingen van de schepen de Arend en de Valk, die onder commando van Jacob de Bitter naar de kust van Coromandel worden gezonden, nadat hiertoe in de Brede Raad op 25 september 1608, als Goa is bereikt, is besloten, kunnen niet nader vanuit de bronnen worden toegelicht.

De vloot, die als geheel slechts optreedt bij de blokkade van de baai van Mozambique in juli en augustus 1608, gaat na het bereiken van Voor-Indië uit elkaar voor het vervullen van opdrachten in Voor-Indië, Zuid-Oost Azië, Japan, de Molukken en de Filippijnen. Wellicht is dit de oorzaak van het feit, dat de schrijfster er niet geheel in is geslaagd om een duidelijk overzicht te geven van de activiteiten van de op bepaalde momenten in verschillende gebieden opererende schepen. Meer verwijzingen en een nauwkeuriger vermelden van data zouden ten deze een grotere

duidelijkheid hebben verschaft. Dit wil echter niet zeggen, dat niet alle verrichtingen van de schepen op zich zelf aan de orde komen; dit is zeker wel het geval.

Tot besluit van de inleiding komt de schrijfster tot een oordeel over de behaalde resultaten. Zij geeft blijk van een zeker optimisme, dat naar mijn mening teveel is gebaseerd op de versterking van de Nederlandse positie in de Molukken. Dit feit valt niet te ontkennen, maar desondanks blijft de vraag, of één en ander geheel tot de verdiensten van

Verhoeff's vloot moet worden gerekend. Immers de nederlaag van Wittert in de Filippijnen op 25 april 1610, nog afgezien van het verdere voor kritiek vatbare optreden van Wittert, bracht de bereikte resultaten in de Molukken in ernstig gevaar. Slechts de vloot van Pieter Both, in 1609 uit de Nederlanden vertrokken, voorkwam, dat Spanje de overwinning van 1610 kan uitbuiten.

De overige successen van Verhoeff's schepen zijn behaald in Voor-Indië en Japan, in het laatste geval in feite tegen de instructie in. De Rode Leeuw met Pijlen en de Griffioen, die naar Japan gingen, mochten deze tocht alleen volbrengen, als het jaarlijks van Macao naar Nagasaki varende Portugese schip veroverd werd, hetgeen niet geschiedde.

Tegenover de positieve resultaten kunnen nogal wat negatieve punten naar voren worden gebracht. Het omkomen van de vlootleiding (Verhoeff, Wittert, Hoen en Van Driel) maakt een zeer ongelukkige indruk. Op handelsgebied is men er niet in geslaagd om in de Molukken een monopoliepositie te verwerven. Engelsen en Aziaten blijven concurrenten. De thuisvarende schepen komen niet maximaal geladen aan en veel van de buitgemaakte goederen is verloren gegaan door ze niet bij de eerst mogelijke gelegenheid naar het vaderland te zenden, maar ze aan boord te houden. Hoewel een complot van de vlootleiding in zake particuliere handel, zeer nadelig voor de VOC, niet is bewezen, is het drijven van deze handel in incidentele gevallen aantoonbaar. Dit alles overziende moet men mijns inziens meer reserves aangaande de resultaten in acht nemen dan de schrijfster in feite doet.

Al heb ik voor deze studie als geheel waardering, een paar aanmerkingen meen ik toch te moeten maken. De schrijfster heeft een prettig leesbare stijl en de lijsten van geraadpleegde archivalia en literatuur voldoen aan de eisen, die thans aan een uitgave als deze kunnen worden gesteld, ook op het punt van in het buitenland gepubliceerd materiaal. Toch moet men zich afvragen, of het onderzoek naar de benoeming van een tamelijk onbekende figuur als Verhoeff tot admiraal uitputtend genoeg is geweest. Daarnaast doet het vreemd aan, dat op de lijst van geraadpleegde literatuur de uitgaven van de Linschoten-Vereeniging van 1968 (70) en 1970 (71) ontbreken. Deze publikaties, verzorgd door A. de Booy, behandelen de reis van de vloot van Paulus van Caerden, waarop in het begin van deze bespreking reeds is gewezen. Er is immers contact geweest tussen Van Caerden en mensen, die onder Verhoeff zijn uitgezeild. Slechts in noot 2 op p. 303 wordt verwezen naar het werk van De Booy.

De tekst vertoont enige onnauwkeurigheden. Als voorbeelden hiervan mogen dienen, dat Portugal in 1580, en niet in 1581, Spaans wordt (p. 3), dat ‘Biografisch’ is weggevallen bij de vermelding van het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (p. 25) en, dat op p. 27 in noot 8 als vindplaats van de ondertrouwinschrijving van Verhoeff in Amsterdam wordt vermeld ‘DTB 423, f 135’, terwijl in noot 5 op p. 25 ‘DTB 407, f 83’ wordt genoemd. Laatstgenoemde is de juiste vindplaats. Onduidelijk is verder het opschrift van p. 387, ‘Missive van Segers 3-11-1610 (b)’. Op deze bladzijde wordt alleen de aankondiging van de vertaling van een Spaans uittreksel uit het verhaal van Gregorio Lopez over de gebeurtenissen op de Filippijnen in 1610 vermeld, hetgeen niets met de brief van Segers van doen heeft.

Tenslotte is het noodzakelijk om enige opmerkingen te maken over het register en de kaarten, onmisbare onderdelen van een werk als het onderhavige. In sommige

gevallen worden wel de verschillende vormen van bepaalde aardrijkskundige namen in het register opgenomen, in andere gevallen niet. Dan wordt slechts de naam, zoals deze thans wordt gespeld, vermeld. Daarnaast doen enige verwijzingen naar p. xix vreemd aan, omdat deze bladzijde niet bestaat. Wat betreft de zes bijgevoegde kaarten kan worden gezegd, dat

het nuttige effect groter zou zijn geweest, indien meer plaatsen, voorkomend in de inleiding en in de bijlagen, zouden zijn aangebracht. Verder verschilt de spelling van de namen op de kaarten soms van de spelling, die in de tekst wordt gebruikt.

De kritische opmerkingen ten spijt wil ik toch niet nalaten om tenslotte nogmaals te beklemtonen, dat dit werk een welkome bijdrage is in de reeks van studies over de Nederlandse koloniale geschiedenis.

P.D.J. van Iterson

Yvan Vanden Berghe, *Jacobijnen en traditionalisten. De reacties van de Bruggelingen in de revolutietijd* (*1780-1794*) (Historische uitgaven XXXII; Brussel: Pro Civitate, 1972, 2 dln, xlviii + 423 en 235 blz., ill., 750 BF).

Zoals schrijver in zijn inleiding zeer terecht opmerkt, werd de geschiedenis van de Oostenrijkse Nederlanden op het einde van de achttiende eeuw, in het bijzonder van de Brabantse Omwenteling, van de Oostenrijkse restauraties en van de Franse invallen, bijna steeds geschreven vanuit een eng-Brabants of zelfs Brussels perspectief. Meerdere auteurs, maar vooral J. Craeybeckx, hebben erop gewezen hoezeer het totaalbeeld hierdoor werd scheefgetrokken en hoe slechts detailstudies kunnen zorgen voor de nodige nuanceringen of zelfs voor een grondige ommekeer in de bestaande opvattingen. Primordiale verdienste van schrijver is dan ook, als eerste, een dergelijke detailstudie te hebben aangevat; de resultaten bevestigen inderdaad de stellingen van Craeybeckx. Een tweede verdienste ligt in de chronologische afbakening van het onderzoek. Maar al te vaak bestudeert men òf de Brabantse Omwenteling òf de Franse tijd; S. Tassier die aan beiden belangrijke studies heeft gewijd, deed dit in afzonderlijke monografieën. De twee Oostenrijkse restauraties behoren zodoende tot de minst bestudeerde periodes uit onze nationale geschiedenis. Nochtans waren uiteraard dezelfde personen en groepen betrokken bij de gebeurtenissen zowel van de regering van Jozef II en van de Brabantse Omwenteling, als van de restauraties en van de Franse overrompeling. Het evoluerende gedrag van de sociaal-economische en politieke belangengroepen in een middelgrote Vlaamse stad doorheen deze verschillende regimewisselingen, vormt het voorwerp van deze studie; deze evolutie meevolgen, met haar constanten, verschuivingen en peripetieën, is ook de boeiendste belevenis bij de lectuur van dit werk.

Een eerste conclusie die na lezing voor de hand ligt is, dat de Oostenrijkse Nederlanden, of minstens de stad Brugge, niet dat onderontwikkeld en achterlijk gebied waren dat men meestal afschildert. Dit gold niet enkel voor het economisch en cultureel leven, maar al evenzeer op het politieke terrein: een zelfbewustzijn, dat zich uitte in politieke activiteit en in het opeisen van medezeggenschap in het stads- en landsbestuur, leefde in alle lagen en klassen van de bevolking, op de verpauperde volksmassa na. Ook al ontmoet men te Brugge slechts één politiek theoreticus en al dachten de meesten niet verder dan het belang van hun eigen groep, toch kan men de achttiende-eeuwse Bruggelingen helemaal niet van politieke onmondigheid beschuldigen. Er kwamen spontaan een evolutie en een radicalisering op gang die onder meer leidden tot het ontstaan van een democratische kern, los van het Vonckisme, en tot de oprichting van een jacobijnse club; zonder dat daarvoor hulp

van buitenaf nodig was ontpopte deze laatste zich tot de aktiefste van de Nederlanden. Ook de meest conservatieve groepen als de hogere clerus en de traditionalistische ambtsadel hanteerden de moderne begrippen van volkssouvereniteit en van het sociaal contract tussen de vorst en zijn onderdanen. Een reëel aanwezig nationalisme en een dui-

delijk klassebewustzijn werden ingekleed in oude vormen als het beroep op de Bourgondische privileges, maar zij blijken bij nader toezien moderner dan hun vermomming laat vermoeden. Een merkwaardige vaststelling: enkel de traditionalistische notabelen en de clerus verzetten zich spontaan tegen de hervormingspolitiek van Jozef II; helemaal anders dan in Brabant omvatte de keizersgezinde groep te Brugge niet enkel de ambtsadel maar aanvankelijk ook de ambachten en de volksmassa. De Omwenteling, die niet enkel in 1789-1790 uitbrak maar opnieuw in 1792, was niet een 'conservatieve opstand in een achterlijk land', maar had, indien zij haar vrije beloop had gekregen, ongetwijfeld geleid tot een moderne en vrij democratische staatsvorm. Dat is de overtuigende slotsom van het betoog in *Jacobijnen en traditionalisten*.

Dit werk biedt echter nog meer dan de titel laat vermoeden en dan binnen de strikte opzet viel. Als eerste deel fungeren 'Inleidende exploratieve gegevens over de Brugse samenleving op het einde van de 18e eeuw'. Deze omslachtige en wat te bescheiden formule moet eraan herinneren dat dit overzicht van de politieke instellingen, het sociaal-economisch, cultureel en godsdienstig leven te Brugge, geen volledigheid pretendeert, doch enkel voor wat volgen zal het noodzakelijk kader wil schetsen. Bij gebrek aan enige andere grondige studie heeft Schrijver hiervoor op bronnenmateriaal moeten steunen. Op basis van een omvangrijke documentatie is hij erin geslaagd een vrij volledig en gedetailleerd beeld op te hangen van de Brugse samenleving in de late achttiende eeuw, zodat wij hier beschikken over interessant vergelijkingsmateriaal met de studie van M.G. Spiertz over Maastricht in 1775-1801 en van Th. Pisvin over het cultureel leven te Namen in de achttiende eeuw.

De opmerkingen die wij bij dit werk zouden willen maken zijn eerder van formele dan van inhoudelijke aard. Schrijver heeft ons niet kunnen overtuigen dat de methode die hij koos voor zijn exposé de enig mogelijke of zelfs de beste was. Het onderwerp werd opgesplitst in zes voor de hand liggende chronologische delen. Binnen elk deel werd in een eerste hoofdstuk een overzicht gegeven van de algemene loop van de gebeurtenissen; in een reeks volgende hoofdstukken werd datzelfde gebeuren bestudeerd vanuit het gedrag van de onderscheidene sociaal-economische en politieke belangengroepen: de keizersgezinden of royalisten, de traditionalistische notabelen, de ambachten, de volksmassa, de clerus en de democraten of jacobijnen. Het gevolg hiervan is dat hetzelfde gebeuren vijf, zes, soms zeven maal werd overgedaan, met andere woorden dat de leesbaarheid door talloze herhalingen geenszins wordt bevorderd, al evenmin als door de eentonige zinsbouw en de beperkte woordkeuze. De zwaarste opwerping tegen dergelijke methode is ons inzien echter dat hierdoor geen recht gedaan wordt aan de complexiteit van het gebeuren en aan de interactie van de verschillende factoren. Het geheel reconstrueren blijft de taak van de lezer en dit wordt hem nog moeilijker gemaakt doordat verwijzingen binnen het werk ontbreken. Wellicht ware het mogelijk geweest alle inlichtingen in één doorlopend exposé te verwerken en bijvoorbeeld in een conclusie aan het einde van elk deel de rol van de iedere betrokken groep nog eens te omschrijven.

Het belichten van de gebeurtenissen vanuit de verschillende groepen bood schrijver niettemin de kans de verschillende standpunten en argumentaties van binnenuit en als een coherent geheel te begrijpen. Meestal is schrijver inderdaad hierin geslaagd, behalve wat de positie van de Brugse clerus betreft. Die wordt gedoodverfd met zware woorden als 'demagogie' en 'vleierij'; wat te denken van een titel als 'De

geestelijkheid hitste de Bruggelingen op tot fanatisme' (p. 241)? Kortzichtig eigenbelang, financiële interesses en het behoud van een machtspositie zouden voor de clerus de enige motieven van handelen geweest zijn vóór, tijdens en na de Brabantse Omwenteling. Het komt ons voor dat de

bezielende rol die de geestelijkheid in de Omwenteling heeft gespeeld ook op andere manieren kan beschreven worden en dat ook oprecht bedoelde religieuze motieven in het spel waren, hoe vreemd zij ons thans ook mogen voorkomen.

Tot lof van auteur en uitgever zij hier vermeld dat dit werk quasi vrij is van druk- en zetfouten. Wel komen enkele hardnekkige verschrijvingen voor (*concensus* voor *consensus*: p. 135, 161...; *Montgolfierre* voor *Montgolfier*, p. 122). Betreuren wij tenslotte dat aan het tweede deel, de bijlagen die allerlei naamlijsten en tabellen bevatten, geen register werd toegevoegd of dat dit materiaal niet werd verwerkt in het register op het eerste deel. Deze nalatigheid maakt de rijke documentatie die hier werd geboden practisch ontoegankelijk en nutteloos.

Ondanks deze tekortkomingen blijft de studie van Vanden Berghe de belangrijkste recente bijdrage tot de politieke geschiedenis van België in de late achttiende eeuw, onder menig opzicht een revolutionair werk.

Jan Roegiers

Chr. M.G. ten Raa, *De oorsprong van de kantonrechter* (Proefschrift Nederlandse Economische Hogeschool Rotterdam; Deventer: Kluwer, 1970, xlii + 431 blz.).

Deze dissertatie is gewijd aan de historische oorsprong van de Franse vrederechter (1790) en, indirect, van zijn opvolgers, de Nederlandse vrederechter (1796-1811 tot 1838) en de Nederlandse kantonrechter (1838). Het onderwerp is beter weergegeven door de titel van het Franse résumé dan door die van de dissertatie zelf. Het eindpunt van het onderzoek is de Franse wet van 16-24 augustus 1790. De auteur heeft niet het probleem van de 'unus judex' onderzocht - wat de *juge de paix* oorspronkelijk (1790-1801) ook niet was - maar wel het ontstaan van een rechtbank voor civiele 'bagatelzaken', waarvan de rechter naar billijkheid zou rechtspreken en aan wie ook de poging tot minnelijke schikking in burgerlijke zaken zou worden opgedragen (grande conciliation). Deze conciliatiepogingen betroffen zaken die, ten gronde, door andere rechtbanken (districtsrechtbanken) dienden te worden behandeld.

De auteur heeft met nauwgezetheid een zeer groot aantal 'cahiers de doléances' uit de jaren 1787, 1788 en 1789 onderzocht. In een eerder beperkt aantal ervan werd gevraagd naar de instelling van een 'justice de paix'. De hiervoren aangegeven kenmerken van het vredegerecht zijn er maar zelden in terug te vinden. Er was vooral vraag naar lokale rechtspraak in kleine zaken. Uitzonderlijk werd verwezen naar buitenlandse voorbeelden: Engeland, Pruisen en Holland. Bovendien werd meestal niet gepreciseerd wat men hiervan wilde overnemen. De auteur twijfelt er dan ook aan of de wetgever van 1790 zich heeft laten leiden door de vage wensen van de 'cahiers de doléances'.

Blijkbaar heeft niemand tot op heden een even grondig onderzoek ingesteld in verband met de voorstellen tot invoering van vredegerechten, burgerlijke rechtbanken voor bagatelzaken en veralgemeende 'grande conciliation', die voorkomen in de algemene en de preliminaire 'cahiers de doléances'. De voornaamste bron van de auteur zijn de *Archives parlementaires de France* van J. Madival en E. Laurent, aangevuld met de werken van B. Fry Hyslop en enkele andere.

Uit het bewerkte bronnenmateriaal kan men terecht afleiden dat de wetgever van 1790 noch in de algemene, noch in de preliminaire 'cahiers de doléances' de nodige directe inspiratie heeft kunnen vinden voor de redactie van zijn tekst. De verslaggever van het 'Comité de constitution', Thouret, verwees in de *Assemblée Nationale* naar buitenlandse

voorbeelden, in verband met het vredegerecht. De auteur heeft trachten uit te maken wat hiermee werd bedoeld. Naar zijn oordeel, was Thouret beïnvloed door het werk van een medelid van het comité, J. Petion de Villeneuve, *Des loix civiles et de l'administration de la justice*... (Londen, 1782; verkorte editie, Parijs, 1789), waarin gewezen werd op het bestaan van vredegerechten in Holland, Pruisen, Pennsylvanië en de republiek Genua. In verband met de Hollandse vredemakers steunde Petion op het gezag van Voltaire en diens 'Fragment d'une lettre sur un usage très établi en Hollande'.

De auteur heeft het ontstaan, de bevoegdheid en de verdwijning van de 'vredemaker' in de Hollandse steden in de nieuwe tijd van nabij bekeken. Hij komt tot het besluit dat alleen de Leidse instelling uit de zeventiende en achttiende eeuw aan de beschrijving van Voltaire beantwoordt. De hoofdtrekken van de regeling van het vredegerecht uit de Franse wet van 1790 vindt hij eveneens alleen in het Leidse voorbeeld terug.

De benaming van het vredegerecht is vermoedelijk ingegeven door de Engelse 'justice of the peace', maar niet de instelling. De Engelse vrederechter had, aan de vooravond van de Franse revolutie, nauwelijks enige bevoegdheid in burgerlijke zaken en had geen conciliatietaak. In Pruisen was in 1779 een instructie over de preliminaire conciliatie tot stand gekomen, die niet in werking was getreden. Van vrederechters was er geen sprake. Over de *peace-makers* of *common arbitrators* van Pennsylvanië had de Franse wetgever van 1790 vermoedelijk weinig informatie. Dit probleem zou nog verder kunnen uitgediept worden. Naar de voorstelling van J. Petion, zouden in Genua twee senatoren zich onledig hebben gehouden met de minnelijke schikking van de geschillen tussen de burgers en met de vereniging van verdeelde families. Vermoedelijk hadden die senatoren geen bevoegdheid in burgerlijke zaken, maar alleen in strafzaken. Zulks neemt niet weg dat het relaas van Petion invloed kan hebben uitgeoefend op de Franse wetgever, wat de auteur niet ontkent.

Verder heeft hij mogelijke andere voorbeelden onder de loupe genomen, onder meer de Romeinse *defensor civitatis*, de vredemakers uit Friesland, Utrecht, Vlaanderen, Brabant en Henegouwen, de *juge-auditeur* bij het Châtelet van Parijs. Hij heeft de gegevens over de oorsprong van het vredegerecht, die voorkomen in Franse juridische dissertaties, rechtshistorische werken en handboeken over burgerlijke rechtsvordering, aan een kritisch onderzoek onderworpen.

Over de Zuid-Nederlandse *peysmakers* of *paisierders* had de auteur nog meer kunnen vinden, onder meer in *Les institutions de la ville de Louvain au moyen âge* door J. Cuvelier (Brussel, 1935) en enkele Zuid-Nederlandse costumen die opgetekend werden in de loop van de zestiende eeuw. Weliswaar zou uit een verder onderzoek vermoedelijk blijken dat de middeleeuwse instelling van de vredemakers in verscheidene Vlaamse en Brabantse steden in de loop van de nieuwe tijd geleidelijk verdwenen is en dat de opdracht van die rechters zich in de regel niet uitstrekte tot burgerlijke zaken en ook geen preliminaire conciliatietaak *in civilibus* insloot.

Een kritische lezer kan in deze dissertatie weinig onjuiste gegevens ontdekken. Op p. xxxiii is sprake van 'de Assemblée Nationale, die sinds 1614 niet meer bijeengeroepen was', waar blijkbaar de Staten-Generaal worden bedoeld. Het woord *cheler* uit de *Livre Roisin* wordt op p. 150 verklaard als 'sceller: geheim houden', waar het eenvoudig 'celer' of 'céler' betreft. In het werk komen verscheidene

drukfouten voor, hoofdzakelijk in de Franse citaten (bijvoorbeeld p. 150: ‘pour sen lignage’ in plaats van ‘sour sen lignage’). Het is ons niet duidelijk waarom de auteur over Godechot en Lepointe spreekt (340) als over ‘twee historici-niet-juristen’. Wijlen prof. G. Lepointe was een volwaardig jurist en rechtshistoricus. Hierbij kan worden aangestipt dat de auteur het werk van G. Lepointe,

Histoire des institutions du droit public français au XIXe siècle. 1789-1914 (Parijs, 1953) niet citeert, waarin een paar bladzijden aan het onderwerp gewijd zijn (368-370). De auteur kon nog andere rechtshistorische handboeken vermelden, waarin gehandeld wordt over het ontstaan van het vredegerecht, onder meer A. Esmein, *Précis élémentaire de l'histoire du droit français de 1789 à 1814* (Parijs, 1908) 104-106.

In verband met de rechtspraak van Lodewijk IX van Frankrijk en de *Etablissements de Saint Louis* steunt de auteur (351-352, n. 70) hoofdzakelijk op de *Grand Larousse du XIXe siècle*. Aldus spreekt hij van de 'Franse Justinianus', wat een schromelijke overdrijving is. Lodewijk IX heeft enkele voortreffelijke verordeningen uitgevaardigd, maar hij kan moeilijk beschouwd worden als een groot wetgever. Sedert het verschijnen van het standaardwerk van P. Viollet, *Les Etablissements de Saint Louis* (4 delen; Parijs, 1881-1886) wordt door de rechtshistorici algemeen aanvaard dat de *Etablissements de Saint Louis* een dertiende-eeuwse *coutumier* is uit West-Frankrijk, een privé-optekening van het gewoonterecht van Anjou, Touraine en Orléanais, waaraan later, bij vergissing, deze titel door een kopiist is toegekend, omdat in de handschriften een paar verordeningen van Lodewijk IX voorafgingen aan het eigenlijke werk.

Deze enkele opmerkingen doen niets af aan de degelijkheid en de waarde van de dissertatie. De auteur heeft een belangrijke bijdrage geleverd tot de oplossing van het probleem van het ontstaan van het vredegerecht in Frankrijk aan het eind van de achttiende eeuw.

In bijlage zijn de ontwerpen van het *Comité de constitution* en het decreet van 16-24 augustus 1790 afgedrukt. De bronnen worden hierbij niet vermeld. Het boek is voorzien van een beknopte literatuurlijst en een register van personen en zaken.

G. van Dievoet

Lode Wils, ed., *De houding van de politieke partijen tegenover de Vlaamse beweging in de 19de eeuw. Persstudies* (Standen en Landen, LIX; Heule: UGA, 1972, 228 blz.).

De betekenis van courantenonderzoek voor een beter leren kennen van politieke verhoudingen en van een politieke evolutie is bekend. De bundel persstudies, die in 1972 verschenen is onder leiding van prof. dr. L. Wils en die 'de houding van de politieke partijen tegenover de Vlaamse beweging in de 19de eeuw' tot onderwerp heeft, moet dan ook begroet worden als een aanwinst voor onze kennis van de evolutie van de Vlaamse beweging. De titel dekt niet helemaal de inhoud. De opstellen in de bundel bestrijken slechts de periode 1830-1873 en behandelen bovendien ieder maar een korte episode. Niettemin geven ze tezamen een gefundeerder inzicht in de ontwikkeling van de Vlaamse beweging in de eerste veertig jaar van het bestaan van de Belgische staat.

Ghislain Lernout schrijft over 'Het Vlaams petitionnement van 1840 en de reakties van de Belgische pers', Adriaan Brosens over 'De strijd om de wet van 1850 op het middelbaar onderwijs', Wilfried Janssens over 'De stijd om een taalwet op het notariaat in 1857', Jean-Marie Lermyte over 'De eerste taalwet: die op de

strafrechtspleging in 1973', terwijl Wils zelf in een korte bijdrage, getiteld 'Elke partij trok een eigen spoor', enkele algemene conclusies trekt uit de detailstudies van zijn leerlingen.

Om met Wils' conclusies te beginnen, hij is van oordeel, dat het personderzoek inzake de vier episodes de stelling bevestigt, die hij nu al twintig jaar naar voren brengt, namelijk dat vanaf 1840 de Vlaamse beweging steeds meer in een katholiek spoor terecht kwam, en dit ondanks het feit, dat het merendeel van de leidende flaminganten eigenlijk veel meer

een liberale signatuur had en op politiek vlak een zelfstandige richting van de Vlaamse beweging voorstond, los van de groeiende partijverdeeldheid en aanleunend tegen het unionisme in de Belgische politiek. Juist dit aanleunen tegen het unionisme kwam, aldus Wils, de katholieke partij ten goede. Op hun beurt kregen de Vlaamsgezinden van deze partij dan weer de meeste steun. 'Zowel levensbeschouwelijk als politiek werden zij, dikwijls tegen hun wil, meegezogen door de stroming die het meest belangstelling toonde voor hun streven' (217). Dit was temeer het geval, omdat het Belgische kiesstelsel in die jaren een tweepartijensysteem in de hand werkte. Een aantal flaminganten, 'die vermoedelijk tot het liberale kamp zouden behoord hebben als ze daar voldoende vlaamsgezindheid hadden gevonden, stonden nu uitgesproken in de katholieke partij... Vele andere flaminganten traden in 1857 toch toe tot de liberale partij, zij het met kennelijk wantrouwen. Maar toen enkele jaren later de katholieke partij een voortuitstrevend programma aannam, zodat ze tegelijk als democraten en als flaminganten werden aangetrokken, gingen de meesten weer bij haar aanleunen... Daardoor werd, nog meer dan in de jaren 1840 en 1850, de katholieke partij vlaamsgezind en de doktrinair-liberale antivlaamsgezind... De demokratische, vlaamsgezinde liberalen, degenen dus die noch naar de katholieke partij, noch naar de fransgezinde doktrinaire partij waren overgegaan, stonden in 1873 vereenzaamd en machteloos tussen die twee blokken. Ze beschikten nog over enkele weekbladen, maar niet meer over dagbladen' (218-219). Voor de katholieke en de liberale partijen, en ook voor de socialistische, werd, aldus Wils, de latere ontwikkeling bepaald door een sneeuwbaleffekt dat zich tussen 1840 en 1873 heeft voorgedaan. 'Van bij haar eerste politieke optreden heeft de Vlaamse beweging het meest steun gekregen van de katholieke kant, ze is daardoor naar die kant gaan overhellen, en dat maakte de katholieke partij alsmaar vlaamsgezinder en de liberale alsmaar afkeriger. De flamingantische radikaal-liberalen, die de Vlaamse zaak verdedigden als een onderdeel van de volkszaak en die daardoor een kostbare bijdrage hebben geleverd tot de Vlaamse beweging, kregen geen ontplooiingskansen omdat het bestaande kiesstelsel niet meer dan twee partijen toeliet' (219). Tot zover de samenvatting van en aanhalingen uit Wils' these.

Het is een heel plausibele these. Ze zit logisch in elkaar en ze verklaart in ieder geval de politieke evolutie van sommige flaminganten, die we ondanks hun liberale origine later in het katholieke kamp terugvinden. Enkele vraagtekens zijn echter toch wel op hun plaats. Een eerste vraag, die opkomt, is deze: *Hoe* vlaamsgezind was (of werd) dan wel *de* katholieke partij? Toch niet zozeer, dat ze het programma van de Vlaamse beweging voor haar rekening nam? Men kan naar mijn mening - ik hoop dit in een onlangs verschenen boek aangetoond te hebben - hoogstens spreken van een wat meer openstaan van de katholieke partij in Vlaanderen voor de Vlaamse beweging dan het geval was bij de doktrinaire liberalen. Dit meer 'Vlaamse' klimaat in de katholieke partij - een minder vage uitdrukking is mijn inziens niet op zijn plaats - oefende wel een zekere aantrekkingskracht uit op vlaamsgezinden, die sterk unionistisch dachten, het maakte niet, dat de katholieke partij, dat wil zeggen die katholieke politici, die in de katholieke parlementsfracties de dienst uitmaakten, uit zichzelf bijzonder veel ernst betoonden met de Vlaamse kwestie. Dit katholieke establishment - inderdaad wat meer geneigd rekening te houden met flamingantische desiderata in het Vlaamse land, dat het politiek grotendeels beheerste - ging in zijn attitude tegenover het Nederlands in wezen toch evenzeer uit van de suprematie van

het Frans in het politieke en maatschappelijke bestel als de doktrinaire liberalen het deden.

Een tweede vraag, die hieruit voortvloeit, luidt: *Als* de aantrekkingskracht van de katholieke partij op de Vlaamse beweging zo sterk was als Wils het doet uitkomen, hoe wordt

dan verklaard, dat het politieke liberale flamingantisme vanaf de jaren zestig zo sterk om zich heen greep en in ieder geval een diep stempel drukte op de evolutie van de Vlaamse beweging? Deze laatste vraag gaat het kader van de in deze bundel behandelde episodes enigszins te buiten, maar ze zal beantwoord moeten worden, willen we het probleem van de politieke orientering van de Vlaamse beweging in de negentiende eeuw - dus ook voor de periode na 1873, toen de structuur van het Belgische politieke leven definitief gevormd was - bevredigend oplossen. Het is daarom jammer, dat het onderzoek van Wils en zijn leerlingen niet doorgetrokken is tot, laten we zeggen, 1894, het jaar van de invoering van het algemeen meervoudig kiesrecht. Juist de latere taalwetgeving, die van 1878 en 1883, vormt een goede testcase voor de positie van de Vlaamse beweging in het politieke bestel en voor de orientering van de beweging.

De detailstudie van Lernout over het Vlaamse petitionnement van 1840 levert heel wat nieuwe gegevens op over de omvang en weerklank van de petitionnementsactie en over de houding van de Belgische pers tegenover deze actie. Over de politieke orientering van de Vlaamse beweging in de groeiende Belgische partijtegenstellingen geeft deze studie echter betrekkelijk weinig uitsluitsel. Schrijver concludeert (75), dat de politieke Vlaamse beweging was ingezet. ‘Zij had bij haar eerste stappen kunnen rekenen op de steun van de katholieke pers in Vlaanderen en Brussel, en op die van een Gents orangistisch dagblad. Maar de Waalse pers en de liberale uit Vlaanderen stonden afwijzend’. Een wat magere conclusie voor wat de politieke orientering van de Vlaamse beweging betreft. Hetzelfde kan eigenlijk gezegd worden voor de conclusies van Brosens - over de wet middelbaar onderwijs 1850 - en die van Janssens (taalwet op het notariaat in 1857). Wel wordt duidelijk aangetoond, dat de katholieke en unionistische bladen de meeste steun verleenden aan de Vlaamse actie, maar op zich zegt dat nog niet alles over de orientering van de Vlaamse beweging zelf.

Dit brengt ons tot een derde, meer algemene, vraag, namelijk in hoeverre is personderzoek, verricht zoals in deze studies, werkelijk relevant voor het bepalen van een politieke orientering van een beweging als de Vlaamse en vooral voor het vaststellen van politieke krachtsverhoudingen? Het interessantste in dit opzicht is het onderzoek van Lermyte met betrekking tot de totstandkoming van de eerste taalwet, die van 1873 op de strafrechtspraak. De Belgische politieke tegenstelllingen waren toen scherper uitgekristalliseerd, de Vlaamse beweging had een veel geprononceerder politieke inslag gekregen. Uit Lermyte's onderzoek komt duidelijk naar voren - zoals uit de drie voorafgaande studies -, dat de Vlaamse actie voor een taalwet op de strafrechtspraak beduidend meer steun ondervond bij de katholieke dagbladen, zowel Franstalige als Vlaamse, dan bij de doktrinair-liberale. Sommige liberale Nederlandstalige dagbladen betoonden zich zelfs ronduit vijandig. In het liberale kamp ijverden alleen enkele radicale weekbladen - waaronder een Franstalig - voor de totstandkoming van de wet. Maar was dit alles in beslissende mate indicatief voor de politieke krachtsverhoudingen en voor de politieke actie, waaruit de wet uiteindelijk resulteerde? De wet van 1873 werd, zij het in afgezwakte vorm, met vrijwel algemene stemmen in het parlement aangenomen. Dit was in de eerste plaats een gevolg van het feit, dat in de scherpe Belgische partijtegenstellingen en bij het bestaande wankele evenwicht tussen de partijen onder de beperkte groep cijnskiezers geen enkele partij het zich op dat ogenblik veroorloven kon een zo krachtig naar

voren gebrachte vlaamsgezinde eis te negeren. We zien dan ook, dat de doktrinaire liberalen, ondanks tegensputteren in de kamer en ondanks de vijandige of onverschillige houding van de doktrinairliberale pers, de wet aanvaardden, waarbij de verminking van het oorspronkelijk ingediende ontwerp niet alleen het werk was van liberale kamerleden.

De vraag is, welke krachten vooral hebben de totstandkoming van de wet bevorderd? Uit de studie van Lermyte komt naar voren, dat de scherpe agitatie, die door de Vlaamse beweging gevoerd werd rond de affaire Schoep en die vooral ontketend werd door Brusselse radicaal-liberale flaminganten, de Gentse liberale flaminganten en de - overwegend katholieke - Vlaamsgezinden van de Nederduitsche Bond in Antwerpen, van een beslissende betekenis is geweest. Het was de actie van een fel agerende minderheid, die echter in de toenmalige politieke verhoudingen de balans ten gunste van de Vlaamse beweging kon doen doorslaan. Maar correspondeerde dit nu helemaal met de verhoudingen, zoals we die in de pers terugvinden? Met andere woorden, is de draagwijdte van de agitatie, die leidde tot de eerste taalwet, een optelsom van de opinies, zoals die zich in de pers weerspiegelden? Meer dan een voorzichtige indicatie van de politieke krachtsverhoudingen en van de invloeden, die in het politieke spel zich deden gelden, zou ik toch uit het gedane personderzoek niet willen halen. Nu dient hier onmiddellijk aan toegevoegd te worden, dat Lermyte zeker omzichtig conclusies trekt en in deze conclusies soms iets genuanceerder is dan Wils in diens slotbeschouwing. Met name betreft dit de verklaring, waarom radicaal-liberale weekbladen wel en socialistische niet ijverden voor de taalwet.

Persstudies, zoals in de bundel bijeengebracht, betekenen - ik moge het nogmaals onderstrepen - een belangrijke bijdrage tot onze kennis van de politieke evolutie. Het is echter de vraag, of ze politieke krachtsverhoudingen en invloeden in werkelijk afdoende mate verklaren. Voor de bestudering van het fenomeen Vlaamse beweging zijn ze naar mijn mening toch niet meer dan een, zij het belangrijk, hulpmiddel.

A.W. Willemsen

A. Doedens, *Nederland en de Frans-Duitse oorlog. Enige aspecten van de buitenlandse politiek en de binnenlandse verhoudingen van ons land omstreeks het jaar 1870* (Zeist, 1973, vii + 207 blz., *f* 15. -, te verkrijgen bij de auteur).

Er bestaat in Nederland op het ogenblik zonder twijfel belangstelling voor buitenlandspolitieke problemen. Bij het debat over de mogelijkheden en beperkingen van het huidige buitenlands beleid maken sommigen gebruik van historische interpretaties. Wat de negentiende en twintigste eeuw betreft lijkt de historiografie evenwel de bestaande behoefte aan geschiedkundige analyse en verklaring niet geheel te kunnen bevredigen: zij kan belangstellenden een reeks bronnenpublikaties en enkele substantiële monografieën bieden, maar veel interessante aspecten zijn nog niet voldoende onderzocht. Studies over de diplomatie, de handelspolitiek, het streven naar een internationale rechtsorde, de sociale achtergrond van diplomaten en departementsambtenaren en de institutionele aspekten zijn niet voldoende voorhanden. Daarom ontbreekt ook een breed opgezette geschiedkundige synthese op dit gebied. Er bestaat dus alle reden om Doedens' studie te verwelkomen. Er zijn trouwens meer redenen voor ingenomenheid met dit proefschrift: in nogal los gecomponeerde hoofdstukken biedt de auteur interessante beschrijvingen van het Nederlandse buitenlandse beleid en de defensiepolitiek tijdens de Frans-Duitse oorlog. Ook de

persoon van de minister van Buitenlandse Zaken, de opvattingen van leden van het Koninklijk Huis, de handelspolitiek, de houding van de Tweede Kamer, de Nederlands-Belgische relatie en de opinies van diplomaten en publicisten over allerhande gevaren voor de Nederlandse onafhankelijkheid komen aan bod. Naast deze aanvulling van diplomatiek-historische kennis biedt Doedens' boek aardige schetsen van de Nederlandse verontwaardi-

ging over de gewelddadigheid in de Europese politiek, het streven naar verduidelijking van het internationale recht ten behoeve van de neutrale handel, de spanningen binnen het kabinet Van Bosse-Fock en de kabinetsformatie van 1871. Natuurlijk levert een studie over een nogal beperkt onderwerp als dit geen nieuw inzicht in de grote lijn van de Nederlandse neutraliteitspolitiek. Op grond van uitvoerig bronnenonderzoek bevestigt de auteur echter wat in andere studies al aan het licht kwam.

Doedens onderstreept in hoofdstuk i de samenhang tussen de Europese politiek, het Nederlandse buitenlandse beleid en de binnenlandse politiek. Zijn kijk op de mogelijkheden en beperkingen van het Nederlandse buitenlandse beleid in de daarop volgende hoofdstukken duidt er echter op dat hij de betekenis van de internationale machtsverhoudingen voor de positie van kleine landen als Nederland niet steeds op haar waarde schat. Hij is namelijk geneigd om geruchten over Bismarck's kwade bedoelingen met Nederland geloof te schenken en daaruit te concluderen dat Nederland in 1870-1871 gevaar liep ingelijfd te worden bij Duitsland. Daar Engeland aarzelde de regering in Den Haag bij voorbaat militaire steun toe te zeggen, veronderstelt de auteur dat Londen eigenlijk niets bijdroeg tot de handhaving van de bedreigde Nederlandse onafhankelijkheid. Voor de passieve, behoedzame Nederlandse neutraliteitspolitiek en het halfslachtige, zuinige defensiebeleid van Den Haag kan de auteur verder geen waardering opbrengen: alleen een gewapende onzijdigheid, gesteund door een dynamische diplomatie zou volgens Doedens de Europese positie van Nederland op adequate wijze hebben kunnen versterken.

Of een tweederangsstaat als Nederland destijds zelf zijn positie doorslaggevend kon verbeteren staat echter nog te bezien. Het lijkt integendeel alsof kleine mogendheden hun positie nauwelijks in positieve zin konden beïnvloeden en alsof de overblijvende staten van de tweede garnituur hun voortbestaan dankten aan het spel van elkaar doorkruisende en opheffende krachten in de internationale politiek. Daar gaven de eersterangsstaten geheel de toon aan. De Engelse versterking van de Belgische neutraliteit bijvoorbeeld beveiligde Nederland tijdens de Frans-Duitse oorlog in hoge mate - maar daar kon Den Haag niets aan doen, want Londen nam die uitermate positieve maatregel onder druk van de Britse openbare mening.

Er schijnt geen werkelijk gevaar voor een Duitse inlijvingspoging te hebben bestaan: Bismarck ambieerde zo'n expansie niet. Bovendien maakten de toenemende nationale tegenstellingen tijdens de Frans-Duitse oorlog een ouderwetse diplomatieke oplossing waarbij de twee belligerenten hun rekening vereffenden ten koste van België en Nederland, onmogelijk. Eigenlijk kan het nauwelijks verbazing wekken dat Nederland de Frans-Duitse oorlog overleefde. Doedens' overdrijving van de buitenlandse bedreiging en van de gevaren van de Nederlandse diplomatieke en militaire inertie maakt de gelukkige afloop van deze episode echter vrijwel onbegrijpelijk. Dat is jammer, want met historische mysteries is noch de diplomatieke geschiedenis noch het debat over de huidige Nederlandse buitenlandse politiek gediend.

C.A. Tamse

H. de Liagre Böhl, *Herman Gorter. Zijn politieke aktiviteiten van 1909 tot 1920 in de opkomende kommunistische beweging in Nederland* (Nijmegen: SUN, 1973, 317 blz., *f* 12.50).

Sunschrift 66 is een Leidse dissertatie die de auteur op 28 februari 1973 de doctorsgraad heeft doen verwerven. Dit proefschrift verdient zonder twijfel de ruimere lezerskring die het in deze editie zal hebben. De Liagre Böhl heeft gedurende een aantal jaren studie ge-

maakt van de figuur van de dichter-politicus Herman Gorter. De vrucht hiervan is het onderhavige werk, dat niet alleen bijzonder goed leesbaar is maar ook een degelijk stuk historisch onderzoek vormt en als zodanig een belangrijke bijdrage levert tot de literatuur over de geschiedenis van het Nederlandse socialisme in de twintigste eeuw.

Gorter zelf heeft in een brief tijdens zijn laatste levensjaar (1927) getuigd, dat de 'glorietijd van 1910 tot ongeveer 1917 of 1918' het hoogtepunt van zijn leven vormde en daarmee is de keuze van de periode die de schrijver in zijn boek heeft behandeld gewettigd. De historicus kan zich niettemin afvragen hoe groot de objectieve betekenis is van de eerste periode van Gorter's deelneming aan de Nederlandse arbeidersbeweging, die van de jaren 1897-1909, vanaf zijn toetreding tot de SDAP tot aan de scheuring op het Deventer congres. De Liagre Böhl verwaarloost deze tijd waarin Gorter reeds zulk een onvervangbare plaats in de beweging was gaan innemen, niet geheel (in zijn inleiding met name), maar dit deel vormt toch slechts de aanloop tot zijn eigenlijke studie.

Gorter die als propagandist in woord en geschrift in de SDAP hoge roep genoot, die bovendien actief deelnam aan verkiezings- en andere acties (in 1903 was hij de succesvolle organisator van de staking in Groningen als vertrouwensman van het Comité van Verweer) en een tijdlang zitting had in het partijbestuur in de door Schrijver niet gereleveerde periode van marxistisch overwicht rond 1905, was vrijwel de enige prominente figuur van de Nieuwe Tijd-groep, die in 1909 met de Tribunisten meeging naar de nieuwe partij, de SDP. Aan zijn positiekeuze in het conflict van dit jaar besteedt de auteur veel aandacht met behulp van ten dele nog onbekend brievenmateriaal. Gorter moest enige aarzeling overwinnen alvorens hij definitief voor de nieuwe formatie koos, die voor hem de breuk met een aantal oude vrienden betekende.

Aan de activiteiten van de SDP nam de dichter in de aanvang als spreker op vergaderingen en als schrijver van artikelen en brochures levendig deel. Weliswaar viel reeds in 1911-1912 een eerste periode van afzijdigheid, waarin Gorter zich in eenzaamheid terugtrok te Bergen en ook met zijn gezondheid te kampen had. Deze situatie zou zich later herhalen en gaandeweg regel worden. Een belangrijke bron van informatie is voor De Liagre Böhl het dagboek van Gorter's vriendin Jenne Clinge Doorenbos geweest, waarmee exacte datering van gebeurtenissen mogelijk wordt. De relatie van de dichter van Pan met deze veel jongere vrouw heeft in zijn latere jaren ongetwijfeld een grote plaats ingenomen, maar ook een die hem van de kring van zijn oude medestanders als Henriëtte Roland Holst (die inmiddels ook de SDAP verlaten had) verwijderd heeft, naar men wel moet aannemen. Dit neemt niet weg dat Gorter in de jaren voor en na het uitbreken van de eerste wereldoorlog het standpunt van de Tribunisten ten volle deelde. Hiervan getuigt met name de verschijning van een van zijn belangrijkste en meest verbreide geschriften *Het imperialisme, de wereldoorlog en de sociaal-democratie* in 1914. Langzamerhand had zich in de Internationale een revolutionaire linkerzijde afgetekend, die zich van het toonaangevende centrum-marxisme, vooral vertegenwoordigd door Gorter's persoonlijke vriend Kautsky, distantieerde. Het was de invloed van de in Duitsland werkzame Anton Pannekoek, die de gedachten van de radicale linksen, met name Rosa Luxemburg, naar ons land overbracht. In de figuur van deze astronoom met

zijn neiging tot onverzettelijkheid in principiële kwesties vond Gorter een nauwe geestverwant.

Opmerkelijk is dat Gorter zijn vriend in een brief van januari 1915 nog toevoegt: ‘Denk jij niet altijd àl te veel over Duitschland-alleen’? Het ging hier om de visie van Pannekoek als ‘orthodox’-marxist, die in het hoog-kapitalistisch ontwikkelde Duitsland de grootste mogelijkheden voor de toekomst van het socialisme aanwezig achtte. Gorter had in zijn brochure over het imperialisme het verraad juist van de Duitse sociaal-democratie in 1914

in de scherpste bewoordingen gegeseld als uiting van dezelfde slavengeest die de Duitse liberalen van 1848 gekenmerkt had. Deze zaak is van te meer belang in verband met de internationale conferentie van Zimmerwald in 1915, waar de SDP ook was uitgenodigd maar ten slotte verstek liet gaan. De Liagre Böhl behandelt deze historie in het kort, zonder alle achtergronden volledig te peilen. De bezwaren van de Tribunisten moeten voor een groot deel berust hebben op de deelneming van Duitse centrumfiguren als Ledebour, dezelfde mensen die op internationale congressen voor 1914 het nemen van effectieve besluiten ten aanzien van de strijd tegen de oorlog, waarop van Franse en Engelse zijde herhaaldelijk was aangedrongen, hadden verhinderd. In de voorbereidingen van Zimmerwald speelde ter linkerzijde niet alleen Lenin, maar ook de Pool Radek een door De Liagre Böhl niet aangestipte rol. Eerstgenoemde waardeerde de Tribunisten over het geheel hogelijk sinds zijn eerste persoonlijke contact met hen op het congres van Stuttgart van 1907 (de opmerking op p. 75 dat dit eerst in 1909 te Brussel gelegd werd, is onjuist).

Op de achtergrond van de kwestie-Zimmerwald speelde in de SDP de beoordeling van de mogelijkheden der proletarische revolutie in Europa mee. Daarbij valt de vrij scherp anti-Duitse instelling in artikelen van Van Ravesteyn en uitlatingen van Wijnkoop op te merken. Gradaties van pro-geallieerde of pro-centrale gezindheid kwamen in alle politieke partijen van neutrale landen als Nederland voor. De Tribunisten hadden sinds de traumatische ervaring van 1914 blijkbaar bijzonder weinig vertrouwen in de Duitse sociaaldemocratie. Wijnkoop schetste in 1917 het rijk der Hohenzollern als het bolwerk van de zwartste reactie met sterk feodale trekken. Op zich zelf is dit volkomen zinnige taal, die men ook terugvindt in zijn brochure over de Russische en de Duitse revolutie uit 1919. Dat de Tribunisten weinig voelden voor internationale actie, lijkt mij echter een onhoudbare these: aan de conferentie van Kienthal in 1916 betuigden zij adhesie en zij verleenden ook steun aan Spartacistische activiteiten vanuit Nederland waarin onder andere de latere DDR-president W. Pieck betrokken was (dit kan niet alleen worden geduid als samenwerking met de Franse spionagedienst, zoals schrijver op p. 234 doet).

Gorter eclipseerde in de loop van 1915 weer uit het politieke leven van Nederland en vertoefde sinds de zomer van 1917 in Zwitserland, vanwaar hij de ontwikkeling der Russische revolutie volgde. Hoewel hij in de Tribune van december 1917 nog polemiseerde tegen Pannekoek's opvattingen inzake de vredespolitiek der bolsjewiki, werd hij toch door zijn groeiende vrees voor de overmacht van het Entente-imperialisme gedreven gaandeweg scherper tegen Wijnkoop en Van Ravesteyn stelling te nemen. Bijzonder afwijzend stond hij tegenover de denkbeelden van de Amerikaanse president Wilson, neergelegd in diens Veertien Punten. Hieronder was het zelfbeschikkingsrecht der volken, een eis die ook door de Russische revolutie aan de orde was gesteld, maar die door Gorter van de hand werd gewezen. Wie iets voelde voor Wilson's democratisch imperialisme, bezondigde zich aan ‘internationaal reformisme’, schreef Gorter in 1918. Toch was het deze Wilson, die tijdens de vredesconferentie van Versailles in 1919 een afgezant naar Moskou stuurde met concrete voorstellen, waarop Lenin positief reageerde.

Dat de SDP sinds 1918 zitting had in het Nederlandse parlement was een omstandigheid die de steile Gorter, altijd al wantrouwig tegen parlementaire manoeuvres van zijn vroegere partijleider Troelstra, maar matig kon bekoren. Het artikel ‘Troelstra-Wijnkoop’ dat hij in dit jaar in de Tribune liet verschijnen, bezegelde

als het ware de breuk met zijn gewezen naaste medestanders. Daarmee geraakte hij geleidelijk in een zelf-gewild isolement, dat voor zijn laatste levensperiode, de jaren 1919 tot 1927, kenmerkend is. Ook zijn luttele medestanders in de Nederlandse partij gaf hij op het beslissende ogenblik geen steun. Gaandeweg aanvaardde hij het links-radicale standpunt van Pannekoek, die in het licht

van de ervaringen der Russische revolutie en van het nieuwe radenstelsel elk parlementarisme en elke medewerking aan het bestaande vakverenigingswezen verwierp. Het was een visie waardoor hij niet alleen van de inmiddels tot CP geworden SDP vervreemd geraakte, maar ook met Lenin op gespannen voet kwam. De Liagre Böhl neemt terecht aan dat Gorter in zijn doctrinarisme in iedere machtsvorming van de arbeidersklasse ten slotte een gevaar is gaan zien voor de zuiverheid van het beginsel: zo was het geweest in de jaren van oppositie van de Nieuwe Tijd-groep tegen Troelstra voor 1907, zo ging het in de jaren 1917-1919, toen de Tribunisten de wind in de zeilen kregen, en zo ging het ook ten aanzien van Lenin en de zijnen, getuige vooral Gorter's *Open brief* aan hem van 1920, waarin ook hij met Troelstra wordt vergeleken.

Volstrekte eenzaamheid is niettemin Gorter's lot in deze jaren toch niet geweest. In de aanvang van 1920 had hij deel aan de werkzaamheden van het Amsterdamse bureau dat een Westeuropees centrum van de nieuwe Internationale moest vormen. Gorter en Pannekoek betoonden zich als voorvechters van de linkse stroming vooral in Duitsland in dit jaar actief. Blijkbaar was zijn gezondheidstoestand geen beletsel voor reizen daarheen en zelfs voor een moeilijke expeditie naar Rusland op het eind van het jaar. Tevergeefs trachtte hij bij die gelegenheid zijn visie tegenover Lenin, die zijn bekende geschrift tegen de linksen het licht had doen zien, te rechtvaardigen. Gorter verzandde in wat Trotsky toen en later A.S. de Leeuw genoemd hebben zijn sektarisme. De auteur legt de nadruk op de tegenstrijdigheden in Gorter's argumentatie en op zijn te kort schieten als theoreticus, wat hij, anders dan Pannekoek, ook inderdaad niet geweest is. Dat hij gevoel voor realiteit en nuance ten enenmale miste, is weer iets te veel gezegd: nog in zijn *Open brief* aan Lenin toont hij althans een open oog voor de verschillen tussen West- en Oost-Europa, zodat hij de bolsjewistische tactiek niet algemeen toepasbaar achtte. Zonder contact met de realiteit had hij ook niet de gevierde propagandist van de Nederlandse arbeidersbeweging kunnen worden in de jaren van haar opgang, toen zijn kristalhelder betoog onuitwisbare indruk maakte op zijn hoorders. Noch zijn elitaire neigingen die aan zijn herkomst verbonden waren, noch zijn hang naar sektarische afzondering die ten slotte in zijn leven de overhand heeft gekregen, kunnen hieraan iets afdoen. Uit deze uitvoerige beschouwingen moge duidelijk geworden zijn hoe stimulerend de lectuur van het boek van De Liagre Böhl voor de belangstellende in de geschiedenis van het Nederlandse socialisme is. De in het bovenstaande gemaakte kritische opmerkingen op een aantal punten zijn dan ook alleen bedoeld als blijk van grote waardering voor deze knap geschreven studie.

A.F. Mellink

Kroniek

Algemeen

Op 7 mei 1968 is te Nijmegen de stichting Titus Brandsma-Instituut opgericht door samenwerking van de Nederlandse provincie van de orde der Karmelieten met de Katholieke Universiteit van Nijmegen. De stichting stelt zich ten doel: de wetenschappelijke beoefening van de geschiedenis en theologie van het geestelijk leven en van de religieuze ervaring, vooral in de Nederlanden. Het door de stichting opgerichte instituut heeft op het ogenblik de volgende projecten in behandeling:

1 Brandsma-collectie; deze verzameling van foto's en afschriften van belangrijke Middelnederlandse geestelijke handschriften is grotendeels bijeen gebracht door Titus Brandsma zelf. Men is van plan de catalogus geheel te herschrijven en uit te geven. 2 Bronnen voor de geschiedenis van het geestelijk leven onder de Apostolische Vicarissen. 3 Gedrukte bronnen voor de geschiedenis van het geestelijk leven in de Nederlanden na 1500. 4 Heruitgave en aanvulling van de *Bibliotheca Neerlandica Impressa*. 5 Filosofische en theologische dictaten en tractaten (deze zijn afkomstig van priesters, die na 1580 als missionarissen in de Republiek hebben gewerkt). 6 Noord-Nederlandse getijdenboeken. *7Opera omnia* van Geert Grote (Het instituut wil graag medewerking verlenen aan een uitgave, bijvoorbeeld ter gelegenheid van Geert Grotes 600-ste sterfdag in 1984, maar kan een dergelijk ambitieus plan niet op eigen gelegenheid uitvoeren). 8 Documentatie historische spiritualiteit.

Het instituut is gevestigd in het gebouw van de Theologische Faculteit, Heyendaalse weg 121 A, Nijmegen.

H.P.H.J.

Het *Jaarboek van het katholiek Documentatiecentrum* (1972) toont eens te meer aan, welk nuttig werk deze stichting vervult voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland, speciaal nu door de snelle veranderingen veel archief- en documentatiemateriaal dreigt verloren te gaan. Het centrum bewaart niet alleen, maar ordent ook en inventariseert. Zo zijn inventarissen verschenen van de archieven van: de Rooms Katholieke Staatspartij, Mgr. W.H. Nolens, het Sinte Melaniawerk, de katholieke kunstkring ‘De Violier’ en van Wouter Lutkie. Het jaarboek wordt overigens grotendeels in beslag genomen door wetenschappelijke artikelen die ook al verschenen zijn in het *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, XIV (1972) 171-276. Het interessantst zijn: P.M.H. Cuypers, ‘Met ernstig voorbehoud. Aspecten van de nakeuring door de katholieke film centrale’, 22-57 en A.F. Manning, ‘Het herstel van de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en het Vaticaan’, 89-109.

H.P.H.J.

De Belgische algemeen rijksarchivaris Carlos Wyffels zette de manier uiteen waarop het wetenschappelijk personeel van de Belgische Rijksarchiefdienst in verleden en heden zijn beroepsopleiding krijgt in: 'Das Problem einer fachbezogenen Archivarausbildung in Belgien', *Der Archivar*, XXVI (1973) 208-210.
J.A.V.H.

Het *Verslag 1972 van de Archiefraad* ('s-Gravenhage, 1973) geeft de letterlijke tekst van de achttien adviezen, die in dat jaar zijn uitgebracht. Zij handelen vaak over belangrijke zaken. Zo verklaart de raad zich in advies nr. 32 een principieel voorstander van een halvering van de termijn na verloop waarvan archiefbescheiden naar de archiefbewaarplaatsen moeten worden overgebracht en dan onder de gebruikelijke voorwaarden openbaar worden, dus van vijftig tot vijfentwintig jaar. Maar de raad noemt zijn advies voorlopig, omdat bij het ruimte- en personeelsgebrek van de archiefdienst, een dergelijke vloedgolf van vaak ongeordende bescheiden tot een ramp zou leiden. Toch blijft de raad waken voor de rechten van de historische onderzoekers, bijvoorbeeld door in advies 43 zijn afkeuring uit te spreken over artikel 20 in de archiefverordening van de gemeente Dordrecht, waardoor deze raadpleging of gebruik van archiefbescheiden kan weigeren, met name bij een 'ongerichte vraagstelling'. Eén der commissies zal zich beraden over de vraag, hoeveel documentatie en speelfilms op het vergankelijke nitraatmateriaal moeten worden omgezet op het onvergankelijke, thans gebruikelijke acetaatmateriaal.
H.P.H.J.

J. Verschaeren, *Inventaris van het archief van de abdij van Beaupré te Grimminge* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1973, offset, 105 blz.). Deze Cisterciënzerinnenabdij werd in 1228 gesticht en in 1796 afgeschaft. Het fonds is zeer verspreid geraakt. De inventaris beslaat slechts de stukken bewaard op het rijksarchief te Ronse: 74 nommers. De lijst van 224 regesten slaat niet slechts op de afzonderlijke oorkonden maar ook op de afschriften in het cartularium.
R.V.U.

In de inventarisreeks van het rijksarchief in Noord-Brabant zijn als nummer 9 en 10 de inventarissen van twee niet onbelangrijke kloosterarchieven gepubliceerd. H. Douma, *Inventaris van het archief van het kruisherenklooster Sint Agatha 1371-1887* (3 dln; 's-Hertogenbosch, 1972) bevat een vrij volledig archief van een klooster in de buurt van Cuyk aan de Maas. Ondanks de vele omzwervingen van de kloosterlingen in de zestiende en zeventiende eeuw schat de bewerker, dat slechts 5% van de oorkonden of akten voorgoed verloren gegaan is. De bescheiden zelf zijn echter op twee plaatsen verspreid. De meeste eigendomsbewijzen zijn in 1911 door het klooster verkocht en nu geplaatst in het rijksarchief in Noord-Brabant, de overige bescheiden, waaronder een belangrijk zestiende eeuws cartularium, zijn nog in het klooster zelf aanwezig. In de besproken inventaris zijn echter alle stukken uit beide dépots beschreven. In de vorige eeuw heeft C.R. Hermans al een voor zijn tijd verdienstelijke geschiedenis van het klooster gepubliceerd, met behulp van deze inventaris zou het mogelijk zijn in een modern werk zowel te schrijven over het grondbezit alsook over de lotgevallen van het klooster in de zestiende en zeventiende eeuw, toen het moeite had zich te handhaven tegenover de gereformeerden van de Republiek. De tweede

inventaris is nog uitvoeriger: H. van Bavel, O. Praem., *Inventaris van het archief van de Heusdense Cisterciënzerkloosters Mariënkroon en Mariëndonk 1245-1631* (4 dln; 's-Hertogenbosch, 1972). Het zal misschien bevreemding wekken twee kloosterarchieven

in één inventaris ondergebracht te zien. Wel, eigenlijk betreft het hier de archieven van drie kloosters, die zo nauw met elkaar samenhangen dat ze beter niet gescheiden kunnen worden. In 1361 bestemde vrouwe Mechtelt van Riede, weduwe van Ridder Herbert van Riede, goederen te Heesbeen (een kilometer ten zuid-westen van Heusden) en elders als dotatie van een Cisterciënzervrouwenklooster, dat zij daar was begonnen te bouwen. Het kreeg de naam Nieuw-Mariëndaal, maar binnen enkele jaren verdwenen alle nonnen. Door toedoen van Albrecht van Holland werden de goederen, vermeerderd met andere, echter gebruikt om in 1384 binnen de muren van Heusden zelf een Cisterciënzermannenklooster te funderen, dit was Mariënkroon. De abt van Altencamp (Kamp-Lintfort tegenover Duisburg) had de paterniteit. Mariëndonk te Elshout, een paar kilometer ten zuiden van Heusden, gesticht in 1443, stond eveneens onder Altencamp en is te beschouwen als een zusterklooster van Mariënkroon, zeker niet als dochter. In de woelige tijden van het begin van de tachtigjarige oorlog liep het aantal monniken sterk terug, bovendien vluchtten ze binnen de wallen van 's-Hertogenbosch en daar werden in 1588 de beide kloosters weer samengevoegd. De bezittingen lagen toen overigens grotendeels op Staats gebied. Na de overgave van Den Bosch in 1629 was het weldra volledig met de zelfstandigheid van de samengevoegde kloosters gedaan. Het archief belandde gedeeltelijk in Gent en werd daar nooit geïnventariseerd, gedeeltelijk via het Kantoor voor het beheer der Geestelijke Goederen te Delft in het Algemeen Rijksarchief, waar ze in 1927 werden geïnventariseerd. Pater van Bavel heeft echter alles opnieuw beschreven in een voorbeeldige inventaris, met waardevolle bijlagen, 1991 regesten, een uitvoerig register en zelfs een dertigtal illustraties. ‘Het is een gaaf, laat middeleeuws charterarchief, met slechts enkele opmerkelijke hiaten, bijvoorbeeld betreffende de rekeningen’. Dit laatste is bij een Cisterciënzerabdij uiteraard zeer te betreuren, maar deze inventaris zal het mogelijk maken om naast de reeds veel meer gebruikte documenten van de Premonstratenzerabdij Berne nu ook studie te maken van Cisterciënzers uit dezelfde streek.

H.P.H.J.

Van meer dan plaatselijk belang is A.T. Schuitema Meyer en Eef van Dijk, *Inventaris van de archieven van het Klerken- of Fraterhuis te Groningen en de daarmee samenhangende stichtingen* (Groningen: Gemeentearchief, 1973). Het is zelfs voor een stichting van de Broeders des Gemenen Levens een vrij rijk en volledig archief, waardoor men een helder beeld kan krijgen van hun positie in het stedelijk leven, de bloeiperiode tot midden zestiende eeuw en het verval daarna.

H.P.H.J.

M. Grauwen, *Inventaris van het archief van de Sint-Ambrosiusparochie te Dilbeek. Kerkelijk archief van Brabant. Supplement nrs. 28. 746-29.116*; *29.969-30.000* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1973, offset, 40 blz.). In 1965 en opnieuw in 1971 werden delen van het parochiearchief van Dilbeek neergelegd op het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Het betreft in hoofdzaak stukken van de zestiende-achttiende eeuw, waarbij een vrij volledige reeks kerkrekeningen speciaal opvalt.

R.V.U.

Het zware verlies dat de Eerste Wereldoorlog aan de Ieperse archieven toebracht is algemeen bekend. Slechts zeldzame fragmenten konden daarvan gered worden. Het voornaamste zal wel het fonds zijn van de oude armenzorg, dat naar schatting voor ongeveer de helft bewaard bleef. De stadsarchivaris O. Mus heeft dit geordend en bezorgde een *Inven-*

taris van het archief van de Commissie van Openbare Onderstand Ieper. Oud régime, *zonder de oorkonden* (Bijdragen tot de geschiedenis van de liefdadigheidsinstellingen te Ieper, XI; Ieper, 1972, 415 blz.). Negentien instellingen hebben documenten nagelaten. De inventaris wordt voorafgegaan door een uitstekende inleiding, waarin men, naast de geschiedenis van het archief en van de armenzorg in de stad, in bondig bestek een geslaagd overzicht vindt van de economisch-historische achtergrond.
J.A.V.H.

Van de *Inventaire analytique des enquêtes judiciaires du conseil de Namur*, uitgegeven door mevrouw Cécile Douxchamps-Lefèvre (zie *BMGN*, LXXXV, 382) verscheen deel IV, *1667-1700* (Ministère de l'éducation nationale... Archives de l'état à Namur, Brussel, 1973, 555 blz.). Uit die bewogen oorlogsjaren zijn bijna 2200 bundels van gerechtelijk onderzoek bewaard, die op alle mogelijke sectoren van het maatschappelijk leven betrekking hebben.
J.A.V.H.

Marie-Thérèse Lenger, *Contribution* à *la bibliographie des éditions anciennes* (*XVIe et XVIIe siècles*) *des oeuvres de Machiavel. Catalogue critique des exemplaires conservés dans les bibliothèques belges* (Archief en bibliotheekwezen in België, extranummer IX; Brussel, 1973, 88 blz., 14 afb.) heeft in drieëndertig Belgische bibliotheken zestig edities opgespoord van werken van Machiavelli, zowel in originele versie als in vertaling (Latijn, Frans, Nederlands) en in detail beschreven. Eén van deze oude drukken, een Nederlandse vertaling verschenen in 1625, was tot nog toe onbekend gebleven; deze was niet opgenomen door A. Gerber in zijn grote Machiavellicatalogus. De beschrijving van de uitgaven en van de verschillende exemplaren werd met grote nauwkeurigheid uitgevoerd en levert hierdoor ook interessante bijzonderheden op over bezitters, herkomst enz. Het nummer 25 bijvoorbeeld (*Les discours de l'estat de paix et de guerre*..., Parijs, 1606) werd in 1609 door Petrus Castellanus, beroemd Hellenist van het Leuvense Collegium Trilingue, ten geschenke gegeven aan de Doornspijkse jurist en magistraat Philippe de Hurges. Deze catalogus is een waardevolle bijdrage voor de studie van de verspreiding van Machiavelli's werken in de Zuidelijke Nederlanden. Toch moet hij voor dit doel met voorzichtigheid worden gebruikt. Enerzijds kan hij niet volledig zijn, omdat het privé-bezit onbekend blijft, anderzijds blijken heel wat exemplaren vrij recent (negentiende en twintigste eeuw) van elders in Belgische bibliotheken gekomen te zijn.
J.IJ.

Vooral voor de lokale en regionale geschiedenis kunnen bibliografieën nuttige diensten bewijzen. De literatuur voor onderzoekingen op dit terrein is vaak verspreid over tal van bekende en vaak minder bekende periodieken. Het is daarom ook toe te juichen, dat mevrouw A.E. van Balen-Chavannes de literatuur over Zuid-Holland tot 1966 bijeengebracht heeft in een *Bibliografie van de geschiedenis van Zuid-Holland tot 1966* (Delft: Culturele Raad van Zuid-Holland, 1972, 310 blz., *f* 27,50). De bibliografie is met uitzondering van een hoofdstuk met literatuur over de gehele provincie, topografisch opgezet. Een auteursregister en een zakenregister completeren

deze bruikbare uitgave. Met name de literatuur, die door algemene gidsen en bibliografieën buiten beschouwing werden gelaten, is in deze uitgave te vinden.

H.V.D.

De kroniek ‘Panorama van Friesland in 1972’, *De Vrije Fries*, LIII (1973) 97-111, bevat onder andere een overzicht van de in 1972 verschenen publicaties die op Friesland betrekking hebben. De kerkgeschiedenis wordt naast de geschiedenis weer als een afzonderlijke rubriek behandeld. Het meest opvallende is dat de eerstgenoemde rubriek zeker twee keer zo lang is als de tweede.

O.V.

Amatus de Coriache, geboren te Brugge in 1600, lic. utriusque juris, vanaf 1635 secretaris van aartsbisschop Boonen, later officiaal, aartspriester en aartsdiaken, driemaal vicaris capitularis van het aartsbisdom sede vacante, en sinds 1671 tot aan zijn dood in 1682 vicaris-generaal van aartsbisschop A. de Berghes, was een geleerd man en een zeer ervaren canonist. IJverig als hij was, liet hij - buiten de acten van het vicariaat - liefst zestien registers na waarvan dertien van nagenoeg 1000 bladzijden. Dit compilatiewerk bestaat voor het grootste deel uit officiële documenten uitgaande van het kerkelijk en burgerlijk gezag met betrekking tot het aartsbisdom. C. van de Wiel, archivaris van het aartsbisdom Mechelen-Brussel, heeft al deze folio's ontleed en de inhoud ervan kort aangestipt in de 1516 nummers van zijn *Repertorium van het compilatiewerk van vicaris-geneaal Am. de Coriache. Bronnen van de 12e tot 17e eeuw m.b.t. het gebied van het oorspronkelijke aartsbisdom Mechelen*, gepubliceerd in de reeks Inventarissen van niet-rijksarchieven door Archief- en bibliotheekwezen van België (1973, 144 blz.). Het repertorium besluit met een zeer betrouwbaar personen- en plaatsnamenregister (ca. 750 namen) en met een uitvoerig zakenregister (ca. 350 onderwerpen).

Wegens de diversiteit van de gegevens is dit repertorium van algemeen belang voor de geschiedenis van de Nederlanden. Het bevat niet alleen gegevens van kerkelijke aard, maar ook inlichtingen over de talrijke aangelegenheden waarin kerk en staat samenwerkten of van mening verschilden. Uitspraken van de raad van Brabant, noodkreten van de bisschoppen over de verwildering van de zeden, gegevens in verband met kloosters en kapittels, instructies voor de dekens omtrent het jaarlijks bezoek aan de parochies, gegevens over het ontstaan van de begijnen, beschrijving van de nederlaag van de Fransen bij Pavia, talrijke gegevens in verband met de Leuvense universiteit, problemen rond de woeker, zijn slechts één greep uit de ongemeen rijke inhoud van het werk van De Coriache, die nog het meest belangstelling toonde voor kerkrechtelijke aangelegenheden. Deze bovendien zeer verzorgde inventaris behoort ongetwijfeld tot de allernuttigste die tijdens het laatste decennium gepubliceerd werden.

M.C.

In de Juridische Reeks van de Rijksuniversiteit te Leiden is als laatste van een negendelige serie verzamelde werken van E.M. Meijers het tweede deel verschenen van diens *Etudes d'histoire du droit*, met de ondertitel *Histoire du droit des Pays-Bas, de la Belgique et de l'Allemagne* (Leiden: Universitaire Pers, 1973, 319 blz., *f* 65, -), nadat deel III reeds in 1959 en deel IV in 1966 was uitgekomen. De opstellen welke het bevat, dateren uit de jaren 1919 tot 1954 en zijn alle zeer lezenswaardig. Voor historici belangrijk is vooral de studie ‘Des graven stroom’, waarin Meijers uiteenzet dat het begrip ‘territoriale wateren’ uit Vlaanderen afkomstig is en zich in de zestiende eeuw van daaruit over Europa verspreidt. R. Feenstra verzorgde de uitgave van dit

deel waarin de originaliteit, scherpzinnigheid en enorme bronnenkennis de lezer opnieuw verrassen.

J.K.

Toen de betreurde Cerutti in 1965 te Nijmegen de rechtsgeschiedenis als leeropdracht kreeg toegedeeld, moest hij meer dan in zijn vroegere werk aandacht gaan besteden aan de materiële privaatrechtsgeschiedenis. Hij deed dat in de vorm van colleges over belangrijke capita selecta, die uitvoerig met teksten werden geïllustreerd. Tevens gaf hij zijn studenten meer of minder uitvoerige syllabi van het behandelde onderwerp. Mogelijk zou hij, als hem de tijd van leven was gelaten, deze colleges hebben uitgewerkt tot voldragen artikelen, maar de publicatie van de syllabi samen met de voorgelegde teksten blijkt van belang, ook voor degenen, die geen rechtshistorici ex professo zijn. F.F.X. Cerutti, *Hoofdstukken uit de Nederlandse rechtsgeschiedenis*, G.C.J.J.v.d. Bergh, ed. (Publicatie van het Gerard Noodt instituut voor rechtsgeschiedenis der Katholieke Universiteit Nijmegen; Nijmegen, 1972). De zes studies handelen over: 'De rechtsgeschiedenis van art. 2014 juncto 637 BW' (over bezit als volkomen titel van roerende goederen en het terugvorderen van een verloren of ontvreemde zaak); dit is overigens het enige hoofdstuk, waarbij de beknoptheid van de syllabus bepaald hinderlijk werkt; 'De rechtsgeschiedenis van art. 1612 BW' (juncto art. 34 Pachtwet, dat wil zeggen 'koop, breekt geen huur'); het 'Ontstaan van het testament in de Nederlanden'; de 'Rechtsgeschiedenis van de overdracht van onroerend goed in de Nederlanden' (het langste artikel en van belang voor ieder, die met middeleeuwse oorkonden werkt); de 'Geschiedenis van de Algemene Maatregel van Bestuur in de negentiende eeuw' en tenslotte 'Onroerend goed als zekerheid. Ontstaan van de hypotheek in de Nederlanden'.

H.P.H.J.

Onder de auspiciën van de Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde van Antwerpen en met de medewerking van de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel en het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde, liep te Brussel, van 5 tot 26 mei, en te Antwerpen, van 8 juni tot 2 juli 1973, de tentoonstelling *Het Dier op munt en medaille*. De catalogus (Antwerpen: Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde, 1973, 100 blz., xl platen; ook in het Frans) is van de hand van A. van Keymeulen en kwam tot stand met de medewerking van A. Gijzen. Van de 603 tentoongestelde stukken, daterend van de oudheid tot heden, gesteld in een alfabetische rangschikking naar de wetenschappelijke Latijnse benaming van het voornaamste afgebeelde dier, wordt een technische steekkaart bezorgd met opgave van: datering, naam en eventueel ontwerper, plaats, grondstof, afmetingen, fabrikatieprocédé, literatuur. Uitgebreide registers voltooien het geheel, dat de numismatici wel zal interesseren.

L.V.B.

Een van de belangrijkste tentoonstellingen die ter gelegenheid van het begijnhoven- en abdijenjaar 1973 in een Belgische adbij georganiseerd werden, is wel *De glans van Prémontré. Oude kunst uit Witherenabdijen der Lage Landen* (Heverlee, 1973, 384 blz. en 49 platen buiten tekst) geweest; zij had plaats in de Norbertijnerabdij van Park (Heverlee, bij Leuven), van 15 september tot 11 november 1973. De tentoongestelde werken behoren of hebben behoord aan de huidige of aan de afgeschafte Premonstratenzerabdijen en Norbertinessenkloosters en aan de vroeger door de Witheren bediende parochies, gelegen in de ordecircarieën Brabant, Floreffe en Vlaanderen, die bijna de hele oude Nederlanden bedekten. De op Westfalen gerichte circarie Friesland werd namelijk buiten beschouwing gelaten. Voor de

rangschikking der geëxposeerde kunstwerken werd bij bepaling het afkomstprincipe gehuldigd; de volgorde der onderscheiden instellingen gebeurde op basis van het stichtings- en filiatieschema der Nederlandse Premonstratenzerhuizen. Belang-

wekkend voor historici zijn de inleidingen tot de eigenlijke catalogus. N.J. Weyns behandelt 'De geestelijke geschiedenis van de Premonstratenzers in de Lage Landen' (17-45); het gaat hier om een schets van het ontstaan van de orde, van haar geestelijke ontwikkeling in de loop der tijden en van de organisatie van het leven en het bestuur binnen de abdijen en kloosters. In 'De Premonstratenzerabdijen en de politiek in de Nederlanden' (47-62) geeft R. van Uytven een indringend overzicht van de invloed van de orde op en van haar deelname aan de hogere politiek in de Nederlanden tot ca. 1750. L. van Buyten beschrijft de wurgende werking van de centrale regeringspolitiek ten opzichte van de machtige politieke en economische positie van de Premonstratenzerabdijen en volgt de lotgevallen van deze laatste onder Jozef II, de Brabantse Revolutie en de Franse annexatie der Belgische gewesten ('Van onttakeling tot nationalisatie, 1750-1796', 75-93). Tenslotte is er nog de bijdrage van R. van Uytven over 'De Premonstratenzers in het sociaal en economisch leven der Nederlanden' (63-74), een algemene schets waarvan de titel voor zichzelf spreekt.
L.V.B.

Het Belgische toeristische Abdijen- en Begijnhovenjaar 1973 is de aanleiding geweest tot heel wat gelegenheidspublicaties over de begijnhoven. Enige zijn vulgariserend bedoeld, bijvoorbeeld W.A. Olyslager, *Het Groot Begijnhof van Leuven* (Leuven: eigen beheer, 1973, 192 blz.; 150. - BF.), een aardig geïllustreerde gids voor de bezoekers van het sedert 1963 in restauratie zijnde gebouwencomplex. In afwachting van algemene wetenschappelijke studies kunnen dergelijke boekjes de historici altijd nog diensten bewijzen, vooral dan op historisch-topografisch gebied. Andere gelegenheidsgeschriften beogen wél wetenschappelijk te zijn. Zo de afleveringen 1 en 2 van het tijdschrift *De Leiegouw*, XV (1973) een speciaal nummer gewijd aan *Het begijnhof van Kortrijk* (1-152; 180. - BF.). Naast kunsthistorische bijdragen over 'Het kunstbezit van het Kortrijkse begijnhof' (P. Debrabandere, 49-61) en 'Het orgel in de Kortrijkse begijnhofkapel' (A. Deschrevel, 81-83) en folkloristische artikels over de 'Folklore van het Kortrijkse begijnhof' (P. Debrabandere, 63-79) en 'Het Kortrijkse begijnhof uit volks- en oudheidkundig oogpunt' (Ph. Despriet, 85-95), figureren twee geschiedkundige studies: J. de Cuyper, 'Het begijnhof van Kortrijk. Ontstaan en oudste periode (13de-15de eeuw)' (5-48) en P. Vancolen, 'Leven en werk van grootjuffrouw Clementia Hiers' (97-136). De Cuyper's studie schetst het onstaan ca. 1280, de rampen der veertiende eeuw en de bloeitijd van het hof tijdens de vijftiende eeuw. Schrijver kon zich echter node van de door hem geraadpleegde dokumenten losmaken en heeft zijn - overigens vrij belangrijke - tekst met vele al te lange citaten doorspekt. Vancolen's biografie van Clementia Hiers (Kortrijk, 1819-1899), grootjuffrouw vanaf 1848, biedt meer dan de titel laat vermoeden: het is een bijzonder suggestief getekende geschiedenis van het Kortrijkse begijnhof tijdens de negentiende eeuw. De sterke persoonlijkheid van deze apothekersdochter heeft het hof weer heel wat aanzien gegeven, onder andere door haar houding ten opzichte van de burgerlijke overheid en door haar activiteiten in verband met de religieuze heropbloei van de begijnengemeenschap.
L.V.B.

Onder de titel *Drinken in het verleden* liep van 9 juni tot 5 augustus 1973 in het Stedelijk Museum te Leuven een tentoonstelling die een overzicht bood van de bij

de drankproduktie en -verkoop betrokken ambachten der Zuidelijke Nederlanden, van de aanbreng van het thema ‘drinken’ in de kunstproduktie, van het oude drinkgerei en van het drinken in het studentenleven. De geïllustreerde catalogus (Leuven, 1973, 240 blz. en 48 platen buiten

tekst) bevat ook interessante geschiedkundige bijdragen over ‘De drankcultuur in de Zuidelijke Nederlanden tot de XVIIIde eeuw’, door R. van Uytven (15-49), en over ‘Het drinken in het Leuvens studentenleven’, door J. Dauwe (212-228).

L.V.B.

In de voormalige Premonstratenzerabdij Floreffe, thans klein-seminarie van het bisdom Namen, werd in 1973 een tentoonstelling georganiseerd onder de titel *Floreffe. 850 ans d'histoire* (1973, 229 blz.). De rijk geïllustreerde catalogus is zowel historisch als kunsthistorisch gericht, maar werd in een geschiedkundige basisvorm gegoten. Na een evocatie van het abdijkader en van het spirituele, het intellectuele en het economische leven aldaar, wordt de uitstraling van de instelling in haar parochies en haar stichtingen en filialen binnen de orde belicht (1121-1797). De nieuwe bestemming der voormalige abdijgebouwen sedert 1830 besluit het overzicht. De bijdragen van tientallen medewerkers werden door Ph. Jacquet en door mevr. F. Jacquet-Ladrier gecoördineerd.

L.V.B.

Naar aanleiding van de vijfhonderdste verjaring van de invoering van de drukkunst in de Nederlanden werden te Aalst en te Brussel grootse tentoonstellingen ingericht. Zoals dit sinds enkele jaren gebruikelijk is geworden, zijn de catalogi ervan uitgewerkt tot hoogstaande wetenschappelijke naslagwerken. De rijk geïllustreerde catalogus van de tentoonstelling die onder de titel *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden* in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel van 11 september tot 27 oktober 1973 doorging, beslaat niet minder dan 687 blz. met 146 illustraties en 147 buiten-tekstplaten. Een ganse ploeg Belgische en Nederlandse specialisten beschrijven op diepgaande en kritische wijze 242 handschriften, protodrukken, blokboeken en drukwerken (deze laatste gerangschikt per atelier) uit de vijftiende eeuw, die in de Nederlanden zijn ontstaan. Ofschoon de eerste gedateerde drukken pas van 1473 zijn (Utrecht en Aalst), blijken in de Nederlanden mogelijk reeds sinds 1468 lettersnijders bedrijvig te zijn geweest. Het samenspel en de verhouding tussen drukkers- en schrijfatelier worden duidelijk aangetoond. Bijzonder nuttig lijkt ons ook de woordenlijst van technische termen die in bijlage werd afgedrukt.

Dit prachtig boek wordt helaas wat ontsierd door tal van onduidelijke zinsneden en zelfs manifeste (druk?)-fouten, speciaal ook in de inleidende teksten. Wie ooit bij de samenstelling van een catalogus was betrokken, zal het de auteurs echter bezwaarlijk ten kwade kunnen duiden.

R.V.U.

Ook de stad Aalst heeft eraan gehouden haar beroemde zoon, de drukker Dirk Martens, te eren met een tentoonstelling (1 september-31 oktober 1973), waarin niet alleen zijn persoon en werk worden opgeroepen, maar ook zijn milieu en de wereld van geleerden en kunstenaars rondom hem: *Tentoonstelling Dirk Martens 1473-1973* (Aalst, 1973, 288 blz. en 119 platen). Naast een volledige lijst van de Martensdrukken vindt men in de catalogus ook de beschrijving van kunstwerken speciaal van andere beroemde Aalsterse tijdgenoten van Martens als de schilder Pieter Coecke en de tapissier Pieter van Aalst. In bijlage vindt men ook een bibliografie over Martens.

R.V.U.

Met een jaar vertraging vierde de Brusselse Académie royale des Sciences haar tweede eeuwfeest. Ondermeer werd een tentoonstelling ingericht, gewijd aan haar Theresiaanse voorloper, *De Académie impériale et royale des Sciences et Belles-Lettres te Brussel*, *1772-1794. Haar stichting*, *haar werkzaamheden*. De catalogus, die onder die titel verscheen (Brussel: Paleis der Academiën, 1973, xv, 75 blz.), dekt feitelijk niet de hele inhoud, daar ook aandacht wordt besteed aan de nog oudere Société Littéraire van 1769. Hij omvat, na een algemene inleiding door Mej. Lucienne van Meerbeeck, ruim 150 nummers, die betrekking hebben op de stichting, de leden en de werkzaamheden van die genootschappen en uitvoerig worden beschreven.

J.A.V.H.

G.A.R. de Smet, 'Die Bezeichnungen der niederländischen Sprache im Laufe ihrer Geschichte', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XXXVII (1973) 315-327. De volkstaal in het germaanssprekend gedeelte der Nederlanden werd aanvankelijk zoals in Duitsland door 'Diets' of 'Duits' aangeduid. In het graafschap Vlaanderen verschijnt echter reeds in de dertiende eeuw de benaming 'Vlaams'. In de zestiende eeuw spreekt men in de Nederlanden en aan de Duitse kusten van 'Nederlands'. Onder invloed van het spraakgebruik van de Bourgondische en Habsburgse kanselarijen schijnt in de Nederlanden in de tweede helft der zestiende eeuw 'Nederlands' voor de gemeenschappelijke taal van deze gewesten meer en meer te zijn gebruikt. 'Duits' verliest veld en wordt vaak vervangen door 'Nederduits'. Pas in de negentiende eeuw (na 1814!) heeft 'Nederlands' het definitief gehaald. De term 'Vlaams' heeft in de Romaanse talen sinds de late vijftiende eeuw opgang gemaakt als aanduiding voor ons huidig Nederlands. Hierdoor mede worden de Franssprekende Belgen van vandaag gesterkt in hun mening dat het Zuidnederlands of Vlaams een andere taal is dan het Nederlands.

R.V.U.

Nauw aansluitend bij vorige bijdrage, ofschoon er niet zelden mee in tegenspraak, is W. Breuer, 'Dietsch', und 'Duitsch', in der mittelniederländischen Literatur', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XXXVII (1973) 328-347. De term 'Duitsch' die bij Hendrik van Veldeke reeds opduikt kan zowel geïnterpreteerd worden als betrekking hebbende op een strikte Nederlandse zowel als op een Grootgermaanse taal. In de meeste gevallen wordt hij immers slechts gebruikt in tegenstelling tot Frans of Latijn. De auteur heeft in het taalgebruik van Veldeke tot de zestiende eeuw echter citaten opgespoord die duidelijk maken dat de term een ruimer taalgebied dan het Nederlandse beslaat. Het wil ons voorkomen dat zijn eigen interpretaties van de aangevoerde tekstfragmenten niet altijd even overtuigend zijn en soms een pangermaans bijsmaakje krijgen. Belangrijk is onder meer de opmerking waarbij hij in het veel geciteerde vers 133 van Van Maarlant in diens leven van Franciscus: 'Duits, Dietsch, Brabants...' meent een der twee varianten Duits of Diets als een latere invoeging van een copist te kunnen verwerpen. Enig verschil in betekenis tussen beide varianten wordt trouwens door alle andere teksten tegengesproken.

R.V.U.

Van ‘De landschapsgeschiedenis van de Scheldepolders ten noorden van Antwerpen’ zijn weinig bijzonderheden bekend vóór het einde van de zestiende eeuw. Een kaart van ca 1300 onderstreept hoe het ‘nauwe onreyn diep’ van Melis Stoke werkelijkheid was, enige latere tonen aan hoe het estuarium zich langzamerhand vormt. Maar de ‘Bijdrage tot de historische geografie van de Scheldepolders’, die de geograaf M. Mijs levert in: *Tijdschrift*

van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies, XLII (1973) 39-124, zet dan ook eigenlijk pas voorgoed met het einde van de zestiende eeuw in, toen de militaire inundaties tijdens het beleg van Antwerpen het uitzicht van de streek volledig wijzigden. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw werd het verdronken land geleidelijk aan heringedijkt, hoewel dijkbreuken tot in de jongste jaren voortgingen met kleinere veranderingen in het landschap te veroorzaken.

J.A.V.H.

Het boek van Ph.M. Bosscher, G.D. van der Heide, D. van der Vlis en U.E.E. Vroom, *Het hart van Nederland. Steden en dorpen rond de Zuiderzee* (Bussum: Unieboek, 1973, 228 blz., *f*. 45. -) is gericht tot de historisch geïnteresseerde toerist, die zich door deskundige auteurs wil laten voorlichten omtrent de geschiedenis van de plaatsen langs de Zuiderzee. Een bijlage waarin de bezienswaardigheden van elk stadje afzonderlijk vermeld staan, onderstreept de bedoeling van de uitgave. G.D. van der Heide opent het boek met een hoofdstuk waarin hij een overzicht van de landschappelijke ontwikkeling van het Zuiderzeegebied op geslaagde wijze combineert met de geschiedenis van de menselijke bewoning sinds de oertijd, en ook aan de landverliezen sinds de late middeleeuwen plaats geeft. D. van der Vlis, een veel minder geroutineerd schrijver, perst veel wetenswaardigs over de oostelijke Zuiderzeesteden samen in een lang, nogal rommelig hoofdstuk, waarin de 'belangstellende toerist' - naar ik vrees - slechts met enige moeite de weg zal vinden. Ph.M. Bosscher behandelt de westoever en bestrijkt zowel de middeleeuwen als de tijd van de Republiek. Merkwaardig genoeg heeft niemand er aan gedacht, dat de lezer misschien ook iets over de oostoever tijdens de Republiek zou willen weten. U.E. Vroom heeft zich in zijn bijdrage over de havenplaatsen in de negentiende en twintigste eeuw geheel op de Zuiderzeevisserij geconcentreerd. Het boek is bijzonder aantrekkelijk uitgegeven, vol welgekozen en goed afgedrukte illustraties.

J.K.

Onder de titel *Rondom en in het gouvernement* ('s-Hertogenbosch: Malmberg, 104 blz., *f* 9,75) biedt de Bossche stadsarchivaris P.Th.J. Kuyer, een overzicht van de commissarissen der koningin in de provincie Noord-Brabant en hun voorgangers, de gouverneurs. Voordien bewoonden de militaire commandanten van de stad Den Bosch het gouvernement, dat in 1766-1768 door de stadhouderlijke architect, Pieter de Swart, gebouwd werd op de plaats van het oorspronkelijk jezuïetencollege. Van beide behuizingen wordt de bouwgeschiedenis belicht. In feite biedt dit verzorgd uitgegeven boekje meer en minder dan uit de titel af te leiden valt: meer, omdat de schrijver op de relatie tussen stedelijk en gewestelijk gebeuren en landsgeschiedenis van de zestiende eeuw af uitvoerig ingaat en eveneens de staatkundige en economische ontwikkeling van Noord-Brabant in zijn schets betrekt; minder, omdat de functie in haar ontwikkeling slechts gedeeltelijk, de ambtsdragers als zodanig nauwelijks gestalte krijgen. De opsomming van de Staatse gouverneurs is weinig overzichtelijk; aan de overgave van 1794 wordt uitgebreid aandacht besteed, de bevrijdingsperiode 1944-1945 geheel verwaarloosd: het laatste is echter veel onbekender en belangwekkender dan het eerste.

Ter verklaring van de enorme taakuitbreiding van het provinciaal bestuur had een verwijzing naar de provinciewet van 1966 zeker zin gehad; op het benoemingsbeleid

van de regering sedert de invoering van de ministeriële verantwoordelijkheid met unamieme of meerderheidsvoordracht wordt niet ingegaan. Zeker had vermeld mogen worden, dat de commissarissen der koningin nog steeds tot die inmiddels zeer zeldzame categorie ambts-

dragers behoren, waarmede het staatshoofd regelmatig rechtstreeks contact onderhoudt.

Wellicht vormt dit boek tevens een afsluiting: gaat het in 1973 nieuwbenoemde 'eerste echtpaar' van de provincie het gouvernement bewonen?

Y.P.W.V.D.W.

In de door de Europese Bibliotheek te Zaltbommel uitgegeven reeks Belgische steden en dorpen in oude prentkaarten waren in 1972 reeds een tachtigtal boekjes verschenen. Het gaat telkens om kleine albums met reproducties van laat negentiende en begin twintigste-eeuwse prentbriefkaarten en foto's betreffende één gemeente, vergezeld van een verklarende tekst, die al wel eens niet erg geschiedkundig-correct kan zijn. De keuze van de afbeeldingen hangt af van de stand van de verzameling van degenen die met de samenstelling van het boekje belast werden. Kwamen reeds aan de beurt, onder andere Brussel, Leuven, Aarschot, Laken, Kessel-Lo. Voor kleinere plaatsen duiken meer groepsfoto's van leden van vroegere verenigingen op. Het zijn goed verzorgde boekjes, leuk voor de gemeentenaren die er herinneringen in willen zoeken en ook erg interessant voor de historici der negentiende en twintigste eeuw, die er een heleboel anders verspreide dokumenten in samengebundeld vinden.

L.V.B.

Het lijvige werk van P.J. Brand, *De geschiedenis van Hulst* (Hulst, 1972, vii + 496 blz., ill.) zou met meer recht een titel voeren als Kroniek van de geschiedenis van Hulst. In een zelden duidelijke orde wordt een massa gegevens over de lezer uitgestort. Alle mogelijke aspecten uit het verleden van deze meest Vlaamse onder de Nederlandse steden komen intussen aan bod. Hulst ontstond wellicht als lokaal marktcentrum en hoofdplaats van het gelijknamige ambacht in de elfde-twaalfde eeuw. Stadsrechten verkreeg het ten laatste in 1270. Vooral in de veertiende eeuw ontwikkelde zich de handel, dank zij een haventje en een drukke marktactiviteit, en de lokale nijverheden, zoutziederij, lakenweverij en meekrapverwerking; in de vijftiende eeuw en de eerste helft van de zestiende werd een relatieve bloei bereikt. Toen het stadje het slachtoffer werd van twisten tussen de Bourgondische landsheren en de stad Gent, werd Hulst rond 1460-1470 versterkt; de wallen zijn tot vandaag bewaard gebleven. De godsdienstoorlogen ruïneerden het welvarende stadje en brachten onrust en miserie van 1578 tot 1645, afgewisseld met een paar periodes van bescheiden herstel. Van 1578 tot 1583 was Hulst in handen van de Gentse calvinisten. Na de overgave aan Farnese werd het in 1591 door prins Maurits ingenomen, maar reeds in 1596 door aartshertog Albrecht heroverd. Na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand herbegonnen de krijgsverrichtingen die eindigden met de inname door Frederik Hendrik in 1645. Van dan af maakte Hulst deel uit van de Generaliteitslanden en werd het grotendeels katholiek gebleven stadje bestuurd door een protestantse minderheid. Afgesneden van zijn economisch achterland behield het enige betekenis als regionaal centrum van het ambacht. Zonder veel schokkende belevenissen maakte het de geschiedenis van de Republiek en van het Koninkrijk der Nederlanden mee. In 1830-1831 heerste enige aarzeling over een aansluiting bij België en in 1918-1919 ontstond weer deining toen Belgische extremisten Zeeuws-Vlaanderen wilden annexeren.

Enige toepassing van de historische kritiek, methodische aanpak of duidelijke lijn in de uiteenzetting, moet men in dit werk niet zoeken. Niettemin geeft dit boek het enige uitvoerige overzicht van de stadsgeschiedenis van Hulst en zal het als vindplaats nuttige diensten kunnen bewijzen. Een aparte bron vormt het geschiedenisverhaal van de laatste halve eeuw, waarvoor schrijver grotendeels steunde op persoonlijke herinneringen en eigen

oorlogsdagboeken. De talrijke illustraties zijn goed gekozen. Misschien kan de liefde voor de eigen stad die uit dit werk straalt ons toegeeflijk stemmen tegenover de talloze slordigheden in dit werk: de volslagen willekeurige manier van citeren, de fantasierijke behandeling van eigennamen en de ontelbare storende zetfouten.

J.R.

In de jaren 1930-1933 verscheen de *Geschiedenis van Amsterdam* in 8 delen van de hand van de Amsterdamse hoogleraar H. Brugmans. Het waren rijk uitgevoerde boeken, vooral bestemd ook door hun prachtband om 'een sieraad te vormen in iedere boekenkast'; ze schijnen goed verkocht te zijn, maar waarschijnlijk ook wel ijverig gelezen. De kring van hen die belanstelling hebben voor Amsterdams historie is immers groot en Brugmans schreef een aangename stijl. Misschien kan men niet helemaal beweren zoals op de flaptekst van de hier aan te kondigen herdruk staat, dat dit 'het' standaardwerk geworden is. Persoonlijk heb ik nog steeds een zwak voor de geschiedenis van Amsterdam van de negentiende-eeuwer Ter Gouw, hoewel Brugmans toch in veel opzichten een grote stap voorwaarts betekende. Vlak na de oorlog verscheen bovendien nog onder redactie van A.E. d'Ailly, *Zeven Eeuwen Amsterdam* (6 dln; Amsterdam, 1942-1950) een werk met bijdragen van een groot aantal auteurs, waarin sterk het kunsthistorische aspect naar voren kwam. Sindsdien is er inderdaad geen grote geschiedenis van onze hoofdstad verschenen, hoewel het onderzoek naar deelproblemen wel degelijk veel resultaten heeft geboekt. Het ziet er niet naar uit dat in de nabije toekomst zo'n samenhangende veeldelige geschiedenis geschreven wordt en daarom is het verheugend dat nu een herziene uitgave verschenen is van Brugmans *magnum opus*, in een zo grote oplage en voor een zo lage prijs dat vele duizenden zich dit werk kunnen aanschaffen. H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam* (2e herziene en bijgewerkte druk door I.J. Brugmans, 6 dln; Utrecht-Antwerpen: Het Spectrum, 1972-1973, per deel *f* 12,50 als paperback, *f* 17,50 gebonden). De herziening en bijwerking is duidelijk te merken, heel wat sinds 1933 verschenen literatuur wordt vermeld en zelfs een heel hoofdstuk over de Amsterdamse handel in de vijftiende eeuw werd herschreven, vooral aan de hand van Posthumus en Ketner. Mijns inziens had de bewerker nog wel wat verder kunnen gaan, hij heeft voornamelijk de hoofdstukken over economische geschiedenis bijgeslepen, maar ook op andere gebieden hebben nieuwe inzichten zich baangebroken of zijn nieuwe gegevens bekend geworden. Mogelijk heeft gebrek aan tijd de bewerker verhinderd rigoureuzer op te treden, mogelijk ook een gevoel van piëteit tegenover zijn vader en de overweging dat men niet al te drastisch moet gaan snoeien in een goed leesbare tekst. Daardoor is echter een boek ontstaan, dat nog wel erg de geest van een voorbije periode ademt. Het eindigt bijvoorbeeld net als in de eerste druk met het jaar 1925. Toch mogen we uitgeverij en bewerker dankbaar zijn voor hun moeite en durf.

H.P.H.J.

Stokstraatgebied Maastricht, een renovatieproces in historisch perspectief (Maastricht, 1973, 536 blz.) is een boeiend geïllustreerde uitgave bij gelegenheid van het gereedkomen van de vernieuwing van het oude Maastrichtse stadsdeel, dat ontstaan is op de plaats waar zich eens de versterkte Romeinse vesting bevond, in de middeleeuwen een woonwijk van handelaars, schippers en ambachtslieden, en vervolgens een arbeidersbuurt, die onder invloed van de industrialisatie ten prooi

viel aan verkrotting. H.H.E. Wouters geeft in zijn bijdrage ‘Maastricht, stad aan heerbaan en rivier’ (9-98) een beeld van de stadsgeschiedenis tot het einde van de negentiende eeuw en besteedt daarbij bijzondere aandacht

aan het Stokstraatgebied. Zijn hoofdstuk is uitgegroeid tot een omvangrijk historisch overzicht, waarin de politieke, sociaal-economische en culturele aspecten in gelijke mate tot hun recht komen. Het artikel van J.H.F. Bloemers, ‘Meer dan 130 jaren oudheidkundig onderzoek in het Stokstraatgebied te Maastricht’ (101-122) beschrijft de verschillende oudheidkundige onderzoekingen ter plaatse en toont aan, dat de archeologie in ons land zich ontwikkelde van een sterk historisch gerichte theorie naar een steeds meer archeologisch gefundeerde realiteit. R. Meischke schetst ‘De bouwgeschiedenis van een stadswijk’ (125-251 en 449-533) en J.J.J. van de Venne en L.J. Hartog wijden tenslotte een bespreking aan ‘Het renovatieplan, voorbereiding en uitvoering’ (257-444).

C.J.A.G.

L.J. Morreau, *Die yseren stadt Maestricht, uit de geschiedenis van Nederlands meest befaamde vesting* (Maastricht, 1973, 80 blz.) is een bundeling van een viertal artikelen, die eerder in het tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde *De Maasgouw* werden opgenomen. Zij bevatten uiteenlopende wetenswaardigheden, die treffend illustreren hoe de lotgevallen van een stad en zijn bevolking afgelezen kunnen worden aan de historie van de verdedigingswerken.

C.J.A.G.

Louis Sinner, *De wortels van de Nederlandse politiek* (Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij, 1973, 229 blz., *f* 24,50). Dit boek van een Algemeen Dagblad redacteur heeft geen wetenschappelijke pretenties. Het wil voor de belangstellende buitenstaander een overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlandse politieke leven geven. De auteur leidt de problematiek in met een beschouwend hoofdstukje, waarin hij aan de hand van de begrippen vrijheid en gebondenheid tracht aan te geven wat ‘politiek’ eigenlijk betekent. Vervolgens schetst hij in enkele bladzijden de staatkundige ontwikkeling op het grondgebied van Nederland van ‘Karel de Grote tot koningin Juliana’. Uitgebreid worden hierna het liberalisme, het confessionalisme en het socialisme op traditionalistische wijze behandeld. Elk van deze hoofdstukken wordt afgesloten met een aantal gegroepeerde gegevens en cijfers met betrekking tot deze richtingen (de verschillende partijen, de kabinetten waaraan men deelnam, de politieke leiders). Het slothoofdstuk vormt een vergaarbak, waarin onder het hoofd ‘Splinters, vernieuwers en kruimels’ de overgeblevenen aan bod komen: negentiende eeuwse conservatieven en de PPR, de NSB en D 66 en vele anderen. Kortom: als bron van wetenswaardigheden kan dit boek een functie hebben, enig nieuw inzicht in het politiek gebeuren in Nederland geeft het niet.

J.T.M.

In *Op het welweezen van de juffers* ('s-Gravenhage: Nijgh en Van Ditmar, 1973, 176 blz., *f* 17,90) beschrijft P.C. Bins aan de hand van schilderijen, sier-, en gebruiksvoorwerpen het dagelijks leven van de (huis)vrouw sinds de zeventiende eeuw.

G.N.V.D.P.

Textielstalen in een archieffonds kunnen zeker als curiosum worden aangemerkt. In het Archief van de Nederlandse Factorij in Japan, Algemeen Rijksarchief, 's

Gravenhage, worden een aantal textielstalen bewaard. Deze zijn nu onderzocht en het resultaat van het onderzoek is door W.T. Kroeze gepubliceerd in *Textielhistorische Bijdragen*, XIV (1973) onder de titel: 'De eisch van Zijn Keizerlijke Majesteit...!', 22-79. Aan de hand van de bestaande literatuur wordt een kort overzicht gegeven van de handelsbetrekkingen

tussen Japan en Nederland van 1609-1860. De aanvoer van goederen in Japan door de Vereenigde Oost-Indische Compagnie in 1742-43 krijgt bijzondere aandacht. Tenslotte wordt het resultaat vermeld van het onderzoek van een veertigtal textielstalen door TNO te Delft. De resultaten van dit onderzoek worden vergeleken met historische beschrijvingen van de nu natuurwetenschappelijk onderzochte textielsoorten.

E.R.

Middeleeuwen

W. Ubregts, 'La tour des Sarrasins à Alvaux', *Wavriensia*, XXII (1973) 21-60. Te Alvaux in Waals-Brabant bevindt zich de ruïne van een middeleeuwse donjon, mogelijk daterend van het einde der twaalfde eeuw. Hij werd opgericht door een Brabantse ministerialesfamilie: de heren van Walhain. De auteur geeft een archeologische beschrijving en een historische situering ervan.

R.V.U.

Twee jaar geleden verscheen de lijvige uitgave van de oudste rekeningen der stad Bergen van 1279 tot 1356. C. Piérard bezorgt ons nu reeds een tweede deel: *Les plus anciens comptes de la ville de Mons* (*1279-1356*), II (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis Brussel: Paleis der Academiën, 1973, 213 blz. en 5 blz. platen). Dit deel biedt in de eerste plaats een personen- en plaatsnamenregister. De identificatie van de personages is daarbij bijzonder uitvoerig. Men moet ook toejuichen dat de auteur de moed gehad heeft een *index rerum* aan te leggen. Beide registers verwijzen naar de bladzijden van deel I. De daartussen aangebrachte sigels, die de aard van de rekening aangeven, hadden best vooraf even nader toegelicht kunnen worden. Men moet ze nu zoeken in een voetnoot in deel I! De samenstelling van een tabel van muntherleidingen die in de rekeningen voorkomen lijkt een bijzonder goede hulp bij het raadplegen der teksten. Bij nader toezicht bleken zij echter niet altijd korrekt. Pagina 143 dient bij de *Agneau* naast 14s. 10d. ook 15s. te staan. Het gaat bovendien om *parisis*-munt niet om *tournois*-munt. Ook bij de florijn van Florence in 1317-1318 (145) ontbreekt de aanduiding *par*. Het onderscheid tussen de verschillende soorten florijnen schijnt niet steeds zorgvuldig te zijn doorgevoerd. Het zeer uitvoerig glossarium zal bijzonder nuttig blijken. De verklaring van 'fèvre' als 'orfèvre' zal wel een lapsus zijn (174). Ook een lijst van *addenda en corrigenda* bij deel I is opgenomen. Tenslotte worden een twintigtal reproducties van rekeningfragmenten afgedrukt.

R.V.U.

H. Thomas, 'Der Lohengrin, eine politische Dichtung der Zeit Ludwigs des Bayern', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XXXVII (1973) 152-192. Het bekende Beierse epos van dichter Koenraad van Wurzburg over de zwaanridder heeft met de geschiedenis der Nederlanden meer te maken dan men op het eerste gezicht zou denken. Wij doelen dan niet eens op deze legendarische figuur, die als een der voorouders van het Brabants hertogengeslacht geldt, maar op de zinspelingen van de dichter op eigentijdse toestanden in de Nederlanden. Deze zijn zo manifest dat H. Thomas mede

op grond daarvan meent een nieuwe datering (niet 1288-1290, maar na 1312) te moeten invoeren. Er is inderdaad sprake van een graaf van Luxemburg, die Jan heet. In dit geslacht duikt die naam pas op na 1310.

Als meest doorslaggevend argument beschouwt de auteur echter de beschrijving van een

Brabantse landsvergadering, waarop ridders en steden met elkaar overleggen op verzoek van de hertogin. Een dergelijke schildering kan volgens hem slechts geïnspireerd zijn door de in 1312 ingestelde Raad van Kortenberg. Deze laatste argumentatie overtuigt echter niet. Naar het ons voorkomt schildert de dichter slechts een gewone vergadering of parlement van de twee Brabantse lekestanden, die reeds sinds het einde der dertiende eeuw moeten hebben samengekomen. Zonder aan de verdere argumentatie van de auteur afbreuk te willen doen, menen wij toch op enkele punten uit de Brabantse geschiedenis, die eerder tegen zijn stelling pleiten, de aandacht te moeten trekken. Hij uit er terloops zijn verwondering over dat in de raad van de hertogin van Brabant een bisschop van Luik, 'een traditionele aartsvijand van Brabant', zetelt. Na de dood van Hendrik III, heeft zijn weduwe Aleidis geregeerd met hulp van Hendrik van Gelre, bisschop van Luik, en zijn broer. Meer nog, deze was zelfs in 1265 aanwezig bij een Brabantse standenvergadering van ridders en steden.

R.V.U.

De rekeningen van het vorstelijk domein in de Nederlanden zijn belangrijk voor de studie van de publieke financiën en voor de kennis van de economische toestanden in de streek waarin het domein in kwestie gelegen is. In zijn licentieverhandeling (Universiteit Leuven, 1969, promotor: J.A. van Houtte) bestudeerde E. van Cauwenberghe de administratieve en financiële aspekten van het Vlaamse vorstelijk domein Deinze - Petegem - Astene - Drongen, van 1329 tot 1604. Op dit onderzoek baseerden hogergenoemde en H. van der Wee zich voor hun artikel 'Histoire agraire et finances publiques en Flandre du XIVe au XVIIe siècle', *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, XXVIII (1973) 1051-1065. Van de belangrijke resultaten van dit onderzoek vermelden wij er een paar. Tijdens de regering van Jan zonder Vrees, Filips de Goede en Karel V werden de domeinen financieel tot het uiterste benut, onder andere door de rentmeesters voorafbetalingen te laten doen op de te ontvangen inkomsten. Karel de Stoute en Maximiliaan van Oostenrijk waren slordiger en verpandden stelselmatig hun domeingoederen; vanaf Filips II begon de onttakeling. Tot het midden van de vijftiende eeuw overheerste de landbouweenheid van ca. 1,5-3,75 ha; na 1450 manifesteerde zich een versnippering tot exploitaties van geringer omvang en werd het gemiddelde ca. 0,75-1,5 ha, dit onder de invloed van vernieuwingen in de landbouwtechniek en van de expansie van de landelijke nijverheid.

L.V.B.

W. Janssen publiceert een lijst van 'Klevische Beschwerden gegen Kurköln von 1335/36', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XXXVII (1973) 141-151. Deze tekst bewaard op het rijksarchief te Dusseldorf was reeds ten dele gepubliceerd maar was gesitueerd geworden omstreeks 1355-1357. Het betreft echter een soort van memorandum dat door de Kleefse gezanten aan de Keulenaars omstreeks 1335-1336 moet overhandigd zijn. De twist schijnt vooral ingegeven te zijn door de onduidelijke territoriale afbakening tussen beide vorstendommen in de omgeving van Xanten.

R.V.U.

T.B.W. Kok, ‘Jan van Leeuwen en zijn werkje tegen Eckhart’, *Ons geestelijk erf*, XLVII (1973) 129-151 werpt nieuw licht op de reactie van de ‘kok van Groenendaal’ tegen de Duitse mysticus Eckhart. Met name wordt de passage uit de preken van Eckhart geïden-

tificeerd waartegen hij zo hevig te keer ging. In bijlage wordt de tekst van 'Van meester Eckaerts leere daer hi in doelde' uitgegeven.
R.V.U.

A. Ampe, 'Imitationistica V. Wie is Joannes de Canabaco, die de Imitatie zou geschreven hebben?', *Ons geestelijk erf*, XLVII (1973) 221-228. Deze raadselachtige auteur zou in feite zijn opgedoken als gevolg van een mislezing van de naam J. Gerson cancellarius.
R.V.U.

De beweeggronden van 'Twee (wevers)opstanden te Brugge (1387-1391)', *Handelingen Société Emulation te Brugge*, CX (1973) 5-20, die door J. Mertens juist worden gedateerd - Fris stelde ze op 1391 en 1394, - zijn niet nauwkeurig te erkennen. Waarschijnlijk hadden, naast politieke grieven, de moeilijkheden met de Hanze ermee te maken. Alleen de tweede kan werkelijk als een weversopstand gelden.
J.A.V.H.

In 1956 verscheen in de reeks Oud-vaderlandsche Rechtsbronnen deel I van de *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda*, een forse collectie belangrijk materiaal uit het tijdvak 709-1405. De uitgever, mr. F.F.X. Cerutti, voorzag haar van een inleiding en betrok daarin ook de vijftiende-eeuwse documenten, bestemd voor publicatie in een volgend deel. Dit liet lang op zich wachten - Cerutti, inmiddels hoogleraar in de rechtsgeschiedenis, moest zijn aandacht op andere onderwerpen richten. Niettemin was, toen hij in 1970 plotseling overleed, de tekst van het vervolgdeel vrijwel persklaar. G.J. Rehm droeg er zorg voor dat het spoedig kon verschijnen (Oud-vaderlandsche Rechtsbronnen, derde reeks, XVII, 2; Bussum: Kemink & Zn, 1972). Het deel *Rechtsbronnen 1405 tot 1477* bevat niet minder dan 525 documenten, waarvan slechts ca. 10% in regestvorm. Het is evenals het eerste deel een voorbeeldige editie, ruim voorzien van annotatie, die veel onduidelijkheden omtrent de stukken zelf en op het gebied van de geschiedenis van Breda opheldert. De inhoud is zeer gevarieerd en betreft overdracht van leen- en eigen goed, privileges, toltarieven en boetebepalingen, geschillen van uiteenlopende aard, gildevoorschriften, klachten van plattelandsbierbrouwers over accijnsheffing, van dorpsbewoners over wildschade en aantasting van gemene gronden, etc. Een lange reeks documenten handelt over een ernstig competentiegeschil tussen heerlijkheid en stad Breda en de schepenbank van Antwerpen. Een index op plaats- en persoonsnamen ontbreekt hier evenals in deel I: het blijft de bedoeling dat deze zijn plaats zal krijgen in een derde afsluitend deel (1478-1504), waartoe Cerutti bouwstenen verzameld had en waarvoor men een bewerker hoopt te vinden.
J.K.

Jean-Marie Cauchies demonstreert 'L'utilité des comptes des officiers de justice pour l'étude de la législation monétaire: l'exemple du Hainaut sous la régence de Philippe le Bon (1427-1433)', in: *Cercle d'études numismatiques. Bulletin*, X (1973) 46-58. Het blijkt dat er vanaf 1427, vóór het slaan van gemeenschappelijke speciën voor het geheel van de Bourgondische vorstendommen, in Henegouwen naar gelijkschakeling met Vlaanderen werd gestreefd. Een koerszetting uit 1429 verwekte

heel wat moeilijkheden. Schrijver bewijst verder dat in Henegouwen geen munt op naam van Filips en Jacoba samen werd geslagen.

J.A.V.H.

Ter gelgenheid van de vijfhonderdste verjaardag van de vernieling van Luik door Karel de Stoute (30 oktober 1468) werd te Luik een colloquium ingericht onder de titel: '*Liège* et Bourgogne'. De handelingen van dit colloquium zijn verschenen: *Liège et Bourgogne. Actes du colloque tenu à Liège les 28, 29 et 30 octobre 1968* (Les congrès et colloques de l'Université de Liège, LXVI; Luik: Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de Liège, Soc. Les Belles Lettres, 1972, 258 blz.). De bundel bevat tien bijdragen.

J. Schneider, 'Lotharingie, Bourgogne ou Provence? L'idée d'un royaume d'entre-deux aux derniers siècles du moyen âge', 15-44 constateert dat het Karolingische middenrijk ook in latere periode noch economisch noch cultureel eenheid heeft gekend. Toch heeft men sinds de dertiende eeuw zowel aan het keizerlijk als het pauselijk hof deze gebieden als een geheel beschouwd. Zo verscheen ook telkens de idee van een koninkrijk Arles en vooral na de opkomst van de Bourgondische macht van een koninkrijk Bourgondië of Lotharingen. Deze ideeën blijven een lokaal nationalisme voeden tot diep in de zestiende eeuw.

A. Vantuch, 'La participation liégeoise à la croisade contre les Hussites en 1421, d'après Jean de Stavelot', 45-54. De Luikse kroniekschrijver heeft weliswaar niet persoonlijk aan de Hussietenoorlog deelgenomen zoals Borgnet meende, maar hij heeft zijn inlichtingen wel ten dele van Luikse deelnemers aan de kruistocht. Zo heeft hij over bepaalde gebeurtenissen belangwekkende gegevens te bieden die de geschiedschrijvers van de Hussietenoorlog tot nu toe over het hoofd hebben gezien.

J.L. Kupper, 'Marc de Bade au pays de Liège en 1465', 55-80. Tijdens de Luikse opstand van Raes de Heers in 1465 tegen de Bourgondische prinsbisschop Lodewijk van Bourbon, werd als nieuwe Luikse regeerder en herder Mark van Baden aangezocht. Hij verbleef in het prinsbisdom samen met zijn broer, maar moest weldra opnieuw de plaats ruimen. Deze 'Duitse' passage in de Luikse geschiedenis zou niet betekenen dat de Luikenaars zich nog als deel van het keizerrijk voelden noch dat de Duitse vorsten de belangen van het Rijk in het Westen wilden beschermen. Het samengaan van Heers en Baden was louter door opportunisme ingegeven en bleek aan beide kanten een misrekening. In bijlage wordt een oorkonde van Mark van Baden als regent van Luik uitgegeven.

C. Brusten, geeft op de hem eigen wijze een relaas van 'Les campagnes liégeoises de Charles le Téméraire'.

C. Thiry, 'Les poèmes de langue française relatifs aux sacs de Dinant et de Liège', 101-127 bespreekt dertien gedichten, hun datering en ontstaan. Zij werden alle, op één na, geschreven door gelegenheidsdichters. Molinet was de enige auteur met naam. Het gaat telkens om klachten die de Luikse gestrafte steden in de mond worden gelegd door dichters uit het Bourgondische kamp. Zij maken deel uit van een bewuste propagandacampagne. De auteur heeft op deze bijdrage nog elders een aanvulling gebracht. In bijlage wordt het gedicht 'Justice de Dynant' uitgegeven.

P. Gorissen, 'La politique liégeoise de Charles le Téméraire', 129-145 besluit tot een grondige ommekeer in de gedragslijn van Karel de Stoute tegenover het prinsbisdom tussen 1465-1467 en 1473-1477. Aanvankelijk werd aangestuurd op een vermindering van de Luikse staat, grotendeels ten bate van Brabant. Tijdens het persoonlijk bewind van Humbercourt in Luik werd hetzelfde doel nagestreefd maar door de vorming van een groots territoriaal complex rond de Maas met Maastricht als hoofdstad.

W. Paravicini, ‘Guy de Brimeu, seigneur d'Humbercourt, lieutenant de Charles le Téméraire au pays de Liège’, 147-156 is de samenvatting (zonder verwijzingen) van de dissertatie die de auteur aan deze Bourgondische edelman zal wijden. Hij evoceert zijn carrière, zijn karakter, zijn godsdienstzin en zijn fortuin.

J. Bartier, ‘Les agents de Charles le Téméraire dans la principauté de Liège’, 157-164 kan naast Humbercourt nog andere medewerkers van Karel de Stoute voorstellen: Guillaume de Clugny, Antoine Haneron en de mindere groten Hugues Demigny, Girard Batault, Georges Duret, Benoit de Pardieu, Nicolas Mathieu, Antoine Ponchin, Jean Stoop, Simon de le Kerrest, Jean d'Eynatten, Raymond de Morliano, Richard Troncillon en Renaud de Rouveroit.

M.R. Thielemans, ‘La confiscation des biens des sujets du prince-évèque de Liège dans les ressorts de Palvache, Montaigle et Bouvignes 1469-1474’, 165-192. Jean Salmon heeft rekeningen aangelegd van de ontvangsten van de inbeslaggenomen Luikse bezittingen in het graafschap Namen. Zij bieden belangrijke inlichtingen over de economische en sociale structuren van deze gebieden. Zo blijkt ook dat vele landerijen verschillende jaren braak hebben gelegen. Het grondbezit van de burgerij van Dinant was bijzonder belangrijk.

P. Harsin, ‘Liège entre France et Bourgogne’, 193-256 (met 9 bijlagen) bestrijkt de buitenlandse politiek van het prinsbisdom tussen 1408 en 1468. Het is niet slechts een nuttige synthese, maar op tal van detailpunten worden rechtzettingen en nieuwe documenten aangevoerd. In bijlage worden een tiental akten afgedrukt.

R.V.U.

Het is bekend dat in december 1473, met de ietwat frustrerende besprekingen te Trier net achter de rug, Karel de Stoute in het Luxemburgse Diedenhofen/Thionville een aantal ordonnanties heeft uitgevaardigd die de ‘Bourgondische staat’ in de Nederlanden definitief hebben gegrondvest. Van deze verordeningen is er geen van meer blijvende betekenis geweest dan die welke, ter vervanging van de bestaande rechtsprekende Grote Raad, een Parlement oprichtte, met zetel te Mechelen, als hoogste en souverein rechtscollege. Gemodelleerd naar het Parlement van Parijs, zoals dit bij de ordonnantie van Montils-les-Tours in 1454 was hervormd, is dit Bourgondische Parlement op zijn beurt voorbeeld geweest van Rooms-koning Maximiliaan's *Reichskammergericht* van 1495. Na het sneuvelen van hertog Karel in 1477 is het Parlement van Mechelen slachtoffer geworden van de reactie tegen diens bewind. Zijn werkzaamheden werden echter voortgezet, en veel van zijn leden overgenomen, door de rechterlijke afdeling van een composiete Grote Raad, die geen vaste verblijfplaats had. Toen deze juridische sectie in januari 1504 wederom te Mechelen werd gevestigd, als de ‘Grote Raad’ bij uitstek, was het Parlement van Karel de Stoute in feite herleefd. Deze Grote Raad van Mechelen is, met steeds inkrimpend rechtsgebied, tot het einde van het *ancien régime* in wezen gebleven. Het Hof van Cassatie in België, de Hoge Raad in Nederland en de *Cour supérieure de Justice* in Luxemburg kunnen zich beschouwen als de hoeders van zijn traditie.

Sedert een vijftiental jaren wordt de jurisprudentie van Parlement en Grote Raad van uit Amsterdam naarstig geëxploreerd door prof. J.Th. de Smidt en diens équipe, in samenwerking met eerst wijlen prof. Eg. I. Strubbe, vervolgens prof. J. van Rompaey. De vruchten van deze arbeid zijn, naast twee reeksen inventarissen en enkele verspreide studies, de *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen*, waarvan het eerste deel, over 1465-1504, verschenen is in 1966 (zowel in de Werken van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche

recht, 3e reeks, XXI, als voor de Koninklijke Commissie der Oude Wetten en Verordeningen van België), het tweede, over 1504-1531, in 1971.

In het najaar van 1973 is de reeds levendige belangstelling voor het Mechelse gerechtshof nog verder gestimuleerd, en in ruimer kring verbreid, door de luisterrijke viering van het vijfde eeuwfeest van de ordonnantie van Thionville. Prof. L.Th. Maes, die, evenals bij

de 475e verjaardag van de stichting van het Parlement, in 1949, ook nu weer een der grote promotoren van de herdenking is geweest, heeft het geluk gehad een contemporaine officiële copie van het edict, dat tot dan slechts uit latere afschriften en drukken bekend was, en evenzo van de overige ordonnanties, terug te vinden in het register nr. 20642-68 van de Handschriftenafdeling van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Deze tekst (gedateerd: december 1473) en die van het benoemingsbesluit van de raadsheren en het verdere personeel (gedagtekend 8 december 1473) zijn te lezen in de *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, LXXVI (1972) 41-60: L.Th. Maes en G. Dogaer, 'De oudst bekende tekst van de stichtingsacte van het Parlement van Mechelen, 1473' (nu ook in het straks te noemen boek van J. van Rompaey, 493 vlg.). Een kortere mededeling over de vondst, van dezelfde auteurs, verscheen in *Annales de Bourgogne*, XLV (1973) 45-49: 'A propos de l'ordonnance de Thionville promulguée par Charles le Téméraire'.

Het jubileum van 1973 heeft aanleiding gegeven tot, of is althans gepaard gegaan met manifestaties en publicaties, waarvan de voornaamste, in min of meer chronologische orde, de volgende zijn:

1) Prof. L.Th. Maes heeft in verscheidene artikelen en brochures, onder wisselende belichting, op de betekenis van de Grote Raad gewezen en zijn geschiedenis geschetst. Onder meer in: *Het Parlement/de Grote Raad van Mechelen (1473-1796)*, *instelling van Europese dimensie* (Brussel: Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1973; Teksten en Documenten, verzameling Ideeën en Studies, nr. CCXCV, 32 blz. Uitgegeven in zes talen), met een beknopte chronologie en lijst van presidenten, en in: *Het Parlement/de Grote Raad van Mechelen (1473-1796)*, *een nationale instelling met pedagogische betekenis* (Brussel: Ministerie van Nationale Opvoeding en Cultuur, 1973, 36 blz.), met kaartjes die de veranderingen van het bevoegdheidsgebied illustreren.

2) In september is te Mechelen een colloquium gehouden over 'Aspecten van de Bourgondische cultuur'. Het aldaar besprokene zal worden uitgegeven in deel LXXVII (1973) van de *Handelingen... Mechelen* bovengenoemd, dat in deze Kroniek ongetwijfeld nog aandacht zal krijgen.

3) Eveneens te Mechelen is onder auspiciën van het stadsbestuur door de archivarisconservator M. Bafcop en prof. Maes een tentoonstelling georganiseerd, 'Van Karel de Stoute tot keizer Karel', die van 16 september tot 4 november te bezichtigen was. De opzet was tweeledig: enerzijds door een intelligente keus van archivalia en andere relieken, met de nodige toelichting, aan de bezoekers (het zijn er ver over de 50.000 geworden) een indruk te geven van de activiteiten van Parlement en Grote Raad, anderzijds door een verzameling van kunstwerken aan deze bezoekers een evocatie te bieden van het milieu waarin het gerechtshof gedurende de eerste eeuw van zijn bestaan heeft gewerkt, voor hen een sfeer te scheppen die het rechtshistorische materiaal meer zou doen leven.
Een blijvende herinnering aan wat zo te Mechelen gedurende luttele weken bijeen was is bewaard in een fraai uitgevoerde en zorgvuldig bewerkte catalogus, die helaas in een te kleine oplaag was gedrukt: *500 Jaar Grote Raad, 1473-1973. Tentoonstelling. Van Karel de Stoute tot keizer Karel* (Mechelen, 1973, 252 blz., 24 ill. zw./w., 11 in kleur), met inleidende opstellen van L.Th. Maes over

‘De geschiedenis van Parlement en Grote Raad’, 15-27; J. Bartier, ‘De Bourgondische staat’, 28-34; J. Richard, ‘De betrekkingen tussen de parlementen in Bourgondië en de Grote Raad in Mechelen’, 35-43; P. Quarré, ‘De Bourgondische kunst onder de hertogen van Valois’, 45-52 en A. Monballieu, ‘Mechelse kanttekeningen bij de kunst tot ca. 1550’, 57-65. Een inlegkatern bevat een Franse (dat wil zeggen in het geval van drie hunner, de originele) tekst van deze bijdragen. In voorbe-

reiding is een tweede memoriaal van dit evenement in de vorm van een somptueuse uitgave vanwege het Mercator-fonds van de Banque de Paris et des Pays-Bas.

4) Ofschoon niet als gelegenheidsgeschrift bedoeld, kwam juist in deze dagen van de pers het fundamentele werk van J. van Rompaey, *De Grote Raad van de hertogen van Bourgondië en het Parlement van Mechelen* (Verhandelingen der Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, XXXV, nr. 73; Brussel, 1973, xxxii, 576 blz.), dat nog nader zal worden besproken.

5) Op 8 december, de dag waarop het vijfhonderd jaar gelden was dat het Parlement van Mechelen werd ingericht, zo niet opgericht, had in het Paleis van Justitie te Brussel een plechtige herdenking plaats. De namiddag tevoren waren de deelnemers door het Belgische koninklijke paar ten hove ontvangen. In de ochtendzitting werden redevoeringen uitgesproken door vertegenwoordigers der hoge magistratuur: mr. G.E. Langemeijer uit Nederland, prof. J. Gilissen uit België ('Oprichting en evolutie van het Parlement/de Grote Raad van Mechelen'), dr. A. Huss uit Luxemburg, en de Belgische en Nederlandse ministers van Justitie. Men kan deze toespraken (voor zover in het Frans gehouden, in Nederlandse vertaling) lezen in het *Rechtskundig Weekblad*, XVIII (1973-1974) 961-994. 's Middags spraken prof. P.C. Timbal over het Parlement van Parijs, prof. H.C. Coing over het *Reichskammergericht*, en prof. J.Th. de Smidt over het Mechelse hof.

Zondag 9 december volgde een 'internationaal symposium' te Mechelen, in het Gerechtsgebouw (het oude paleis van Margaretha van Oostenrijk en van Granvelle, waarin de Grote Raad na 1616 heeft gezeteld), over de thema's 'Methoden en problemen van bewerking van de archieven van de hoogste rechtscolleges in Europa in de 15e en 16e eeuw' en 'Het beroep en de andere rechtsmiddelen in de procedure' bij deze colleges. Het ligt in de bedoeling dat zulke uitwisselingen van gedachten en ervaringen tussen bij deze materie betrokken rechtshistorici uit Frankrijk, Duitsland en de Benelux-landen in de toekomst zullen worden voortgezet. De handelingen van dit congres zullen, samen met de Brusselse oraties, eerlang in druk verschijnen. Een kort verslag van de gehele herdenking, van de hand van prof. Ph. Godding, is inmiddels reeds te vinden in het *Journal des Tribunaux* (2 februari 1974) 88-90: 'Commémoration solennelle de l'institution du Parlement de Malines (Grand Conseil de Malines) en décembre 1473'.

A.G.J.

C. Vleeschouwers, 'Joes van Dormael's kroniek der hervorming binnen de Brabantse Cisterciënserinnenabdij Hertogendal (1488)', *Ons geestelijk erf*, XLVII (1973) 173-195. Deze kroniek berustend in de Koninklijke Bibliotheek Albert I is geschreven door een monnik van Villers, die als biechtvader in dit vrouwenconvent de hervorming van de kloostertucht mee heeft beleefd. Aan de hand van vergelijking met archivalische bronnen kon de betrouwbaarheid van dit getuigenis worden vastgesteld. De kroniek heeft trouwens belang ook voor de geschiedenis van de andere kloosters van de orde en van de Benedictinessen. Ze wordt in bijlage uitgegeven.

R.V.U.

Enkele jaren geleden heeft pater Gerlach o.f.m. cap. Albertus Cuperinus, de zestiende-eeuwse schrijver van een Bossche stadskroniek, menen te kunnen identificeren als een monnik van het Cisterciënzerklooster Mariëndonk bij Heusden. Dit was het eerste resultaat dat de inventarisatie van het archief der Heusdense Cisterciënzerkloosters opleverde. De Norbertijn H. van Bavel, die onlangs zijn jarenlange arbeid daaraan bekroond zag met de uitgave van een omvangrijke inventaris, publiceerde op grond van zijn kennis van

deze kloosterbronnen en vertrouwdheid met de gewoonten 'Nieuwe gegevens over de Bossche kroniekschrijver Albertus Cuperinus, Cisterciënzer van Mariëndonk te Elshout', *Met gansen trou*, XXIII (1973) 19-30. De professiebrief van de kloosterling Albertus, de enige met die naam, zoon van de Bosschenaar Hubertus die Cuper, en de periode waarin deze monnik kloosterfuncties heeft vervuld, behoren tot het tijdvak waarin de in 1558 eindigende kroniek geschreven moet zijn. Deze gegevens en waarschijnlijkheidsredeneringen maken Gerlachs identificering nog overtuigender. Ook maken zij het mogelijk het leven van deze monnik-kroniekschrijver te dateren van een geboortedatum in 1500-01 tot een sterfdag ergens tussen de tweede helft van 1558 en eind 1565. Alle teksten betreffende de Cisterciënzer Albertus Cuperinus de Busco worden in bijlage met vertaling gegeven, terwijl enkele ook afgebeeld zijn.

L.V.T.

Nieuwe geschiedenis

H.A. Enno van Gelder, ed., *Gegevens betreffende roerend en onroerend bezit in de Nederlanden in de 16e eeuw* (RGP, Grote Serie, CXLI; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1973, 408 blz.) bevat de vierde en vijfde afdeling van het gepubliceerde materiaal, respectievelijk betreffende de industrie en de vrije beroepen. Over de keuze en de indeling van de opgenomen stukken werd reeds gesproken in de aankondiging van deel I, verschenen in 1972. Onder de rubriek vrije beroepen komen principale figuren voor als de advocaat van Holland Jacob van den Eynde, de raad van Vlaanderen Adolf van Meetkerke, de zoon van de bekende schout van Amsterdam Willem Bardesz, de pensionaris van Antwerpen Jacob van Wesembeke. Dit deel brengt ook indices van het gehele werk: namen van personen, plaatsnamen, beroepen, bijzondere onderwerpen en kerkelijke instellingen.

A.F.M.

Vlaamse kooplui hebben reeds vanaf het einde der vijftiende eeuw vanuit Lissabon en Andalusië een handel gedreven tussen de Atlantische eilanden, Madeira, de Azoren en de Kanarische eilanden, en Vlaanderen. Niet meer Brugge was voor de suikerhandel ons centrum bij uitstek, maar wel het opkomende Antwerpen. In de zestiende eeuw werd de Brabantse metropool de Europese draaischijf van die handel: zij stuurde suiker naar Frankfurt, Nürnberg en La Rochelle, wijn van de Kanarische eilanden naar Noorwegen en Engels laken naar Madeira. Families uit Brugge, Ieper, Brussel en Amsterdam hebben eveneens aan die handel deelgenomen. Spijts de concurrentie van de Braziliaanse suiker, wist de Kanarische zich in de zeventiende eeuw goed te verdedigen; naast dit produkt, behoorden ook de wijn, de orseillemos en de pastel tot het atlantische goederenpakket, dat in belang de tegenvracht overtrof. Alles bleef echter beperkt tot een eerder kleine handelsomvang. Een talrijke Vlaamse kolonie was aktief op dit gebied en ook in de koloniale nederzetting; ook voor die mensen waren de Atlantische eilanden een springplank naar Amerika. J.A. van Houtte en E. Stols illustreren deze situatie aan de hand van tientallen voorbeelden: 'Les Pays-Bas et la 'Méditerranée atlantique' au XVIe siècle; *Mélanges en l'honneur de Fernand*

Braudel, I, *Histoire économique du monde méditerranéen 1450-1650* (Toulouse, 1973) 645-659, ook verschenen als *Historica Lovaniensia*, IV (Leuven, 1973).

L.V.B.

De Amerikaan R.W. Unger, tegenwoordig verbonden aan de University of British Columbia te Vancouver, heeft tweemaal gedurende een jaar in ons land archiefonderzoek verricht naar organisatie en omvang van de Nederlandse scheepsbouw in de vijftiende en zestiende eeuw. Zijn Ph.D. graad verkreeg hij aan de Yale University in 1971 voor 'The rise of the Dutch Shipbuilding ca. 1400-1600. Technical and Institutional Sources of Dutch Economic Development' (verkrijgbaar in microfilmuitgave). Voortgezet onderzoek levert nog een paar artikelen op. In 'Selling Dutch Ships in the Sixteenth Century', *Maritime History*, III (1973) 125-146 gaat Unger in op de rol van de 'agent' als representant van de groep kopers van een schip. Daartoe schetst hij de gang van zaken zowel aan de zijde van de scheepsbouwer als bij die van de kopers. In de tweede helft van de zestiende eeuw komt daarbij de 'agent' - zij het voor korte tijd - naar voren als een figuur met grote invloed op het ontwerp van een schip en op het bouwproces zelf. Het is een stimulerend artikel, dat veel aanroert en soms tot het plaatsen van een enkel vraagteken noopt.

J.R.B.

H. Soly, 'Het "verraad" der 16de-eeuwse burgerij: een mythe? Enkele beschouwingen betreffende het gedragspatroon der 16de-eeuwse Antwerpse ondernemers', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVI (1973) 262-280). Ten onrechte neemt men aan dat de burgerij in de zestiende eeuw door onproductieve beleggingen in immobilia gestreefd heeft naar sociale opgang. Steeds was het onroerend kapitaal in het bezit der Antwerpse kooplui zeer belangrijk. Op die manier zochten zij inderdaad een deel van hun kapitaal veilig te beleggen en over regelmatige vaste inkomsten te beschikken. Ook de rol van de onroerende goederen in het kredietwezen moet beklemtoond worden, terwijl grondspeculatie evenmin verwaarloosd mag worden. De rush naar het grondbezit deed zich te Antwerpen pas voor na 1585 bij de commerciële stagnatie en de lage akkerprijzen. Niet alleen stuurden de Antwerpse kooplui voordien niet aan op het verlaten van de handel, maar zij hebben niet zonder trots zich kooplui gevoeld.

R.V.U.

H. Soly, 'Grondspeculatie en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw', *Economisch en sociaal tijdschrift*, XXVII (1973) 291-302 is grotendeels de samenvatting van een onuitgegeven doctorale dissertatie (Gent 1973). Na 1585 hebben de Antwerpse kooplui massaal hun kapitaal in gronden belegd wegens de stagnatie van de handel en de lage prijs der landbouwgronden. Voordien werden ook wel gronden aangeworven maar gezien het ontwikkelde kredietsysteem der renten zonder hiervoor binnen de stad Antwerpen veel kapitaal te moeten immobiliseren. Bij de grondspeculatie van Gilbert van Schoonbeke en anderen lag de klemtoon bovendien op de creatie van een economische infrastructuur. Het door immobiliën-transacties verworven kapitaal werd in de nijverheid geïnvesteerd en het onroerend bezit bood de basis voor het opnemen van nieuw kapitaal. Deze grondspeculanten hebben in de stad een 'modern' en rationeel urbanisme ingevoerd.

R.V.U.

Transactions of the Royal Historical Society, fifth series, XXIII (1973) 135-152 geeft een bijdrage van Peter Burke, 'Patrician Culture. Venice and Amsterdam in the

Seventeenth Century’. Hij gaat hierin in op de levensstijl der twee groepen, hun intellectuele belangstelling en hun beschermersrol ten opzichte van de kunst. Voor Venetië nam hij de 244 doges en procuratori di San Marco, voor Amsterdam de 319 leden van de vroedschap, in beide gevallen van 1580 tot 1720. Er zijn veel overeenkomsten en de verschillen zijn

vooral veroorzaakt door het feit, dat de Venetianen een adellijke, zij het gewoonlijk eenvoudige, levensstijl voerden, terwijl de Amsterdammers burgers waren en bleven. Het verschil in godsdienst had op de levensstijl minder invloed dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. Burke heeft enig archiefonderzoek verricht in beide steden; het interessante onderwerp zou nog meer kunnen worden uitgediept.

W.Ph.C.

S. Hart's grote kennis van de Amsterdamse notariële archieven, waarin hij anderen zo vaak laat delen, heeft ditmaal geleid tot het artikel 'Amsterdam Shipping and Trade to Northern Russia in the Seventeenth Century', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis* XXVI (1973) 5-30. Aan de hand van ongeveer 2100 bevrachtingscontracten uit de jaren 1594-1700 - waarschijnlijk ruim de helft van alle in deze handel afgesloten contracten - analyseert hij vele aspecten van de scheepvaart vanuit Amsterdam op Archangel en Kola in Lapland.

Het artikel bevat een schat aan informatie over zaken als vrachtprijzen, bodemerij, tonnages van schepen, reisduur, vaarseizoen of verdiensten van schippers. Op de activiteiten van een aantal kooplieden gaat het nader in. Vaststelling van hun winstmarges op rogge was een paar maal mogelijk. Een deel van de schepen voer vanuit het noorden rechtstreeks naar Italiaanse havens. Hart meent dat de Nederlanders de Engelse handel waarschijnlijk reeds aan het einde van de zestiende eeuw overvleugeld hebben, omdat onder meer hun contante betaling voor de Russische producten en hun verplichting tot voldoening van tolgelden hen voor de Russen tot waardevoller handelspartners maakten.

Terecht constateert Hart nog steeds onvoldoende kennis van omvang en organisatie van de Nederlandse zeehandel in de zeventiende en achttiende eeuw. Zijn artikel vult een witte vlek op.

J.R.B.

W.M. Grauwen, 'Een Nederlanse versie van de brief over de geboorte van de antichrist', *Ons geestelijk erf*, XLVII (1973) 229-232 ontdekte een brief van 1601 over de antichrist die in feite sterk afhankelijk blijkt van een dergelijke Latijnse brief uit de vijftiende eeuw die in de Nederlanden circuleerde. De tekst wordt in bijlage uitgegeven.

R.V.U.

Het artikel van Hervé Hasquin 'Sur l'administration du commerce dans les Pays-Bas Méridionaux aux XVIIe et XVIIIe siècles', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XX (1973) 430-443 doet ons de ambtenaren kennen die in die jaren de buitenlandse handel in bevoegdheid hadden, en de inhoud van hun functies, met name de veedor van de handel, later betiteld secretaris-generaal voor de handel, vanaf 1603 tot 1690, toen het ambt werd afgeschaft. Intussen was in 1673 voor het eerst een raadsheer voor de handel benoemd, welke functie met onderbrekingen vervuld bleef, sinds het midden van de achttiende eeuw zelfs door verschillende titelhouders tegelijk. Vanaf 1754 was het feitelijke beleid echter overgegaan op de regie van in- en uitvoerrechten.

J.A.V.H.

In 1971 was het vierhonderd jaar geleden dat de Amsterdamse cartograaf en uitgever Willem Jansz Blaeu werd geboren. De redactie van *Quaerendo* vatte daarom het voornemen op in dat jaar een bijzondere aflevering van het tijdschrift aan hem te wijden, die echter op grond van overwegingen van redactionele politiek eerst onlangs is verschenen

(*ibidem*, III (1973) ii). H. de la Fontaine Verwey schreef hierin over ‘Willem Jansz Blaeu and the Voyage of Le Maire and Schouten’, 87-105; W. Hellinga over ‘The Bookseller's Catalogue of Blaeu anno 1659’, 106-116; E. Crone over ‘The Luywagen bij Willem Jansz Blaeu’, 117-128; C. Koeman over ‘Willem Blaeu's Catalogus Librorum of 1633, Analysis of the Cartographic Books’, 129-140 en ten slotte nogmaals H. de la Fontaine Verwey, nu over ‘Willem Jansz Blaeu as a Publisher of Books’, 141-146.

W.R.H.K.

Na de Dordtse synode kregen remonstrantsgezinde predikanten de keus tussen onderwerping en schulderkenning, of het ondertekenen van een acte van stilstand. Tegen enkelen namen de Staten Generaal speciale maatregelen. P.M. Luca vraagt in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LIII (1973) 211-217 aandacht voor ‘De achtergrond van het banvonnis van 5 juli 1619 over een aantal remonstrantse predikanten’. Meestal wordt dit vonnis beschouwd als een rechtstreeks gevolg van de uitspraak van de synode en van hun herhaalde weigering om de acte van stilstand te ondertekenen. De schrijver wijst op een andere factor. Op 5 maart 1619 waren enige remonstrantsgezinde predikanten en ouderlingen in het geheim te Rotterdam bijeengekomen om na te gaan, hoe zij de zielzorg voor hun geestverwanten in stand konden houden. Zij begrepen dat het noodzakelijk werd om een afzonderlijke kerkelijke gemeenschap te vormen. Hun tegenstanders hoorden ervan en brandmerkten dit als een ‘ligue’, een complot. De Rotterdamse predikanten en de in Dordt aanwezige collega's die hun instemming met dit overleg hadden betuigd, werden daarom zo snel mogelijk het land uitgezet: de overheid wilde er niet nog een kerk bij hebben.

O.J.D.J.

In het Portugese koloniaal -historische tijdschrift *Studia*, XXXVI (1973) 117-166 vindt men een welkome aanvulling op de kennis van onze strijd in Brazilië in het op bronnenonderzoek in Portugal, Brazilië en Spanje berustende opstel ‘Matias de Albuquerque and the Defense of Northeastern Brazil, 1620-1626’, van de hand van Francis A. Dutra.

W.Ph.C.

Met een inleiding van C. de Jong wordt onder de titel ‘Jan van Riebeeck in Schiedam’, *Historia*, XVIII (1973) 108-112 de rede afgedrukt, die G. van der Feijst hield voor een aantal Afrikaners om hen duidelijk te maken dat Jan van Riebeeck meer betrekkingen had met Schiedam dan met Culemborg.

W.Ph.C.

A. Thijs, ‘Bronnen voor nijverheids- en familiegeschiedenis, II. De Antwerpse lakenververs 1625-1754’, *Vlaamse Stam*, IX (1973) 191-195 drukt de lijst af van de leerlingen die tussen 1625 en 1754 in het ambacht der lakenververs te Antwerpen werden opgenomen. Het betreft 37 aanvaardingen.

R.V.U.

Tijdens zijn onderzoek ten behoeve van de annotatie van de briefwisseling van Hugo de Groot stuitte C.M. Schulten op een aantal interessante gegevens rondom het thema

'handel op de vijand'. Hij zette deze bijeen in het artikel 'Het aflopen van de "Madonna de la Piedad" in 1639', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis*, XXVI (1973) 31-36. Een grotendeels Nederlandse bemanning muitte op een voor Spaanse

rekening varende koopvaarder en bracht hem in Rotterdam op, hetgeen tot allerlei complicaties leidde.

J.R.B.

In het nabij Stockholm gelegen slot Skokloster bevinden zich vijf portretten van zeventiende-eeuwse Nederlandse vlagofficieren. Deze werden in 1656 in Kopenhagen door Karel van Mander geschilderd, toen Van Wassenaer Obdam, Witte de With, De Ruyter, Pieter Florisz. en Cornelis Tromp aan boord van een Nederlandse vloot in het Oostzeegebied waren. Reeds in 1658 werden deze portretten als onderdeel van krijgsbuit door Zweedse troepen uit Frederiksborg weggehaald en kwamen ze terecht in bovengenoemd slot, dat aan admiraal Karel Gustaaf Wrangel behoorde. Tot voor kort werden zij verloren gewaand, totdat P. Eller ze identificeerde en nader beschreef - de geportretteerden als 'vijf zeehanen' betitelend - in 'Fem søhaner. Ett krigsbytte af Karel van Mander- billeder på Skokloster', *Skokloster-studier utgivna av Skoklosters slott*, III (z.j., 26 blz.). Deze in het Deens gestelde publicatie bevat een Engelse samenvatting en tevens kan in deze naar *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis*, XXVI (1973) 102-104 verwezen worden.

J.R.B.

J.C. Visagie toont in een bijdrage 'Die ontstaan van die Burgerraad' in het Zuidafrikaanse tijdschrift *Kleio* (september 1973) 33-36 aan, dat sedert 1657 een vrijburger in de politieke raad aan de Kaap zitting had. Toen de commissaris-generaal Van Reede in 1685 van die raad een raad van justitie afsplitste, met dezelfde leden evenwel, hadden daarin drie vrijburgers zitting. Het is zeker, dat die raden om de zich voordoende aangelegenheden onder elkaar te bespreken, in 1690 een zogenaamde burgerraad gevormd hadden. Visagie maakt het waarschijnlijk dat dit laatst-genoemde lichaam al in 1685 moet zijn ontstaan.

W.Ph.C.

In *Augustiniana*, XXIII (1973) 5-117, een uitgave van het Institut Historique Augustinien (Pakenstraat 109, Heverlee-Leuven), publiceerde A. de Meijer O.S.A. een studie onder de titel: 'De Brugse Augustijnen Franciscus van Muenincxhove (1659-1736) en Bernardus Désirant (1656-1725)'. Van Muenincxhove heeft te Amsterdam in de zielzorg gewerkt van 1710 tot aan zijn dood in 1736. Zijn levensbeschrijving confronteert de lezer met de problemen binnen de katholieke gemeenschap in Nederland, die geleid hebben tot het Nederlands schisma van 1723. In de binnenkerkelijke verhoudingen van de Hollandse Zending heeft Muenincxhove een bescheiden rol gespeeld. Wel gaf hij berichten over de ontwikkelingen in Katholiek Nederland door aan zijn ordesgenoot Bernardus Désirant 'een felle, driftige anti-jansenist, die door zijn zucht naar roem en erkenning, zijn scherpe, niets en niemand sparende pen voor talrijke mensen binnen maar vooral buiten de augustijnenorde een schrik en een lastpost was' (7).

De intriges te Rome, waarmee de naam van Désirant op een of andere wijze verbonden is, maken duidelijk dat de moeilijkheden in de verhouding tussen Utrecht en Rome, welke in het begin van de achttiende eeuw tot een openlijk conflikt uitgroeiden, niet allereerst van leerstellige of kerkordelijke aard waren. Een zekere 'incompatibilité d'humeur' tussen Romeinse prelaten en de Hollandse Zending werd

door intriganten en carrièremakers, die als vrome en de kerk toegewijde lieden werden beschouwd, voor eigen doeleinden uitgebuit. De tegenstellingen tussen persoon en karakter van beide Brugse Augustijnen doen dit scherp uitkomen. De studie van pater De Meijer wordt gedocumen-

teerd met een 40 bijlagen waarin onder andere een bibliografie van Désirant en een aantal brieven onder andere uit het Archief van de Oud-Bisschoppelijke Cleresie gegeven worden. Twee gedichten van Van Muenincxhove, in bijlage 25 en 26, geven ons een indruk van de vroomheid in die dagen.

E.R.

C. Sturgill beschrijft in 'La Flandre maritime et l'intendance de Claude Le Blanc en 1710', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XX (1973) 8-20, het quasi-eigenmachtig optreden van de intendantie tijdens de Spaanse Successieoorlog. Door het oprukken van de geallieerde legers naar Parijs was Le Blanc praktisch afgesneden van de hoofdstad en bijna op zichzelf aangewezen.

L.V.B.

Sinds de negentiende eeuw zijn periodieke vergaderingen van parochiepriesters ter bespreking van kerkelijke aangelegenheden een gevestigd instituut. P. Declerck kwam op het spoor van vroegtijdige 'Maandelijkse priesterconferenties in het bisdom Ieper', *Handelingen Société Emulation te Brugge*, CX (1973) 44-58. Zij werden door pastoors van de dekenij St.-Winoksbergen gehouden in 1731-1732, en mogelijk nog langer, naar het voorbeeld van het naburige bisdom St.-Omaars. In bijlage werden de statuten van het gezelschap afgedrukt, en een overzicht geboden van de, meestendeels kerkrechtelijke, behandelde onderwerpen, en van de door de deelnemers in de discussies meest geciteerde werken.

J.A.V.H.

Hans Ludwig Gumbert beschrijft in *Lichtenberg und Holland* (Utrecht: Haentjes Dekker & Gumbert 1973, 112 blz. *f* 30. -) de indrukken die de Göttinger physicus Georg Christoph Lichtenberg (1742-1799) van de Nederlandse Republiek had ontvangen. Diens oordeel over land, taal en volk was sterk afwijzend: zindelijke huizen, bewoond door bedrieglijke mensen, die een lachwekkend taaltje spreken. Het woord Nederland is bij Lichtenberg de verzamelterm voor alles wat oneerlijk, onnozel en lelijk is. 'Der Esel kommt mir vor wie ein Pferd ins Holländische übersetzt'. Zulke drastische epigrammen zijn karakteristiek voor Lichtenberg, meer dan zijn beoordelingen op zichzelf, die nauwelijks afwijken van de standaardpatronen, zoals ook Gumbert met citaten van andere reizigers illustreert. Ook zijn gunstiger mening over Den Haag, die zo fraai aangelegde stad, waar gelukkig de mensen wat minder Nederlands zijn, is in de achttiende eeuw een gangbare opvatting.

Wel heeft Lichtenberg waardering voor een aantal Nederlandse geleerden. Hij bewondert Petrus van Musschenbroek en Anthonie van Leeuwenhoek, en onder zijn tijdgenoten vooral Camper, Ingenhousz, Van Marum, Paets van Troostwijk, Van Swinden, en de jonge Utrechtenaar G.J. Wolff. Gumbert drukt in zijn boek vijftien brieven af, die Lichtenberg met Nederlandse correspondenten heeft gewisseld. De oogst is dus nogal mager, maar Gumbert merkt te recht op dat de Nederlandse bronnen nog bijna niet ontsloten zijn; mogelijk sluimeren er in Nederland nog verschillende Lichtenbergiana. Op de natuurwetenschappelijke vragen die Lichtenberg met zijn vakgenoten besprak gaat Gumbert verder niet in. Wie dat echter wel wil doen kan van het hier aangeboden materiaal profiteren.

A.Th.V.D.

Nieuwste geschiedenis

R. Desmed bestudeert 'Les loges militaires en France et en Belgique, et la loge des Amis Philanthropes', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XX (1973) 21-41. Over de vrijmetselarij in militaire kringen waren wij tot nu toe slecht ingelicht. De loges waren ambulant (naargelang de verplaatsingen van de eenheden) en voornamelijk bestemd voor officieren. Schrijver geeft een opsomming van alle dergelijke loges en behandelt dan één in het bijzonder. In België bestonden dergelijke loges tijdens de Oostenrijkse tijd; zij werden bij bepaling vervangen door de in de Franse regimenten ontstane broederschappen.
L.V.B.

P. Dresse, 'Pommes de terre à Embourg-Beaufays au XVIIIe siècle. Témoignages contemporaires', *La Vie Wallonne*, XLVII (1973) 29-36. In 1770 meende de pastoor van Chênée het gewettigd tienden te eisen van de zich uitbreidende aardappelteelt. Hij liet zich paaien daar elke teelt minder dan een dagmaal bedroeg. Vijf jaar later echter brak onder zijn opvolger een nieuw conflict uit. De tien gemeenten van de parochie verzamelden zich om gemeenschappelijk verzet te plegen. In die omstandigheden werd bij de oudere inwoners in de streek een onderzoek over de aardappelteelt ingesteld (februari-maart 1779). De tekst wordt ietwat ingekort in bijlage meegedeeld. Kooplui uit de Ardennen zouden vóór 1729 de aardappel in de streek hebben ingevoerd. De crisis van 1710 zou de teelt hebben gestimuleerd en vanaf 1746 werden de aardappelen regelmatig verhandeld.
R.V.U.

In *Mercurius. Tydskrif van die Departement Ekonomie van die Universiteit van Suid-Afrika*, XVIII (1973) 39-47 geeft C. de Jong onder de titel 'De Vereenigde Oost-Indische Compagnie in moeilijkheden' een verslag van het verloren gaan van vijf schepen van die compagnie door de aanval van de Engelsen onder Johnstone op 21 juli 1781. De aanleiding tot dit artikel was de verwerving van een schilderij van deze gebeurtenis van de hand van Thomas Luny, sinds korte tijd in het Africana Museum te Johannesburg en het weer op gang komen van opduikpogingen, die reeds een honderdtwintig stuks gaaf Chinees porselein opleverden.
W.Ph.C.

Toen de verlichte bisschop Brenart in 1786 aanstalten maakte om in de Brugse kerken de pralerige adellijke grafmonumenten en blazoenen op te ruimen, verwekte zijn plan hevig verzet bij families, die op de bewijskracht daarvan met betrekking tot hun edeldom wezen. J. Geldhof gaf een lange memorie van die kerkvoogd uit waarin hij zijn opzet verrechtvaardigt, met een paar andere bescheiden over de kwestie in: 'Brugse kerken en adellijke voorrechten op de vooravond van de Franse omwenteling', *Handelingen Société Emulation te Brugge*, CX (1973) 68-81.
J.A.V.H.

In het Zuidafrikaanse tijdschrift *Historia*, XVIII (1973) 2-18 vindt men een inzicht gevende bijdrage van H.B. Gilomee, 'Die Kaapse samenleving teen die einde van die Kompanjiesbewind'. Er woonden destijds ongeveer 25.000 slaven, 14.000

Hottentotten (San) en 22.000 christenen, onder wie 20.000 blanken, voorts een onbekend aantal Bosjesman-

nen (Khoi) en Bantoes. De slaven, wier herkomst niet wordt opgegeven - het waren Aziaten en mensen van Madagascar - speelden als ambachtslieden en groentekwekers een belangrijke rol in het economisch leven, vooral in het zuidwesten van Kaapland. De Hottentotten hadden hun eigen gronden verloren, leefden niet meer in stamverband en waren daardoor wel gedwongen als veewachters bij de blanken in het oosten in dienst te treden. Door bloedvermenging met de slaven gingen ze geleidelijk over in de latere groep der kleurlingen; hadden ook blanken tot de nakomelingschap meegewerkt dan sprak men van basters. De Khois aan de noordgrens waren niet geassimileerd, men vervolgde hen als veedieven onbarmhartig en ze waren daarom steeds in verzet. Het is bekend dat ze tussen 1786 en 1795 19.161 runderen en 84.094 schapen hebben buitgemaakt en 276 veewachters en kolonisten gedood. Het aantal van hun eigen doden was vele malen groter. In het noordoosten drongen de Xhosas, een onderdeel van de Bantoes, op. Gouverneur Van Plettenberg sloot in 1778 met drie van hun hoofden een contract, waarbij de Visrivier als grens tussen zwart en blank werd vastgesteld. Hij en zijn opvolgers vergaten echter dat de drie hoofden gezag hadden over hun eigen volgelingen en dat andere Bantoes vóór de afspraak en voordat zich er blanken vestigden al delen van het Zuurveld, ten zuidwesten van de Visrivier, bezet hadden. Dit was één van de oorzaken van de talrijke Bantoeoorlogen. Bij de blanken vond men de élite te Kaapstad onder het hogere VOC personeel en enkele rijke vrijburgers. Dan volgden de gewone burgers van de stad (Gilomee vergeet het lagere VOC personeel) en, het binnenland in, de wijn- en graanboeren van de districten Kaapstad en Stellenbosch. Zij allen zagen neer op de verderaf wonende, minder ontwikkelde, deels nomadische veeboeren in de rest van het land, die zich als eerste Afrikaners gingen noemen. Gilomee meent, wel terecht, dat voor het gevoel van Nederlanderschap in het algemeen niet een nationaal gevoel in de plaats kwam, maar een streekgevoel. Eerst later gingen de blanken van niet-Engelse herkomst zich door verschillende factoren hechter aaneensluiten om de natie der Afrikaners te vormen.

W.Ph.C.

Het historisch-demografisch belang van de studie van de Franse conscriptie wordt aangetoond door M. Dorban in zijn ‘Le destin de cinq mille Luxembourgeois, soldats de la France (1792-1815)’, *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XX (1973) 41-52 (met 1 kaart buiten tekst).

L.V.B.

In *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal*, III (november 1973) 49-62, geeft G.J. Schutte bijzonderheden over ‘Johannes Henricus Redelinghuys. Een revolutionair Kapenaar’. Men kan deze man, die als secretaris van een deputatie met Kaapse grieven naar Nederland kwam in 1785, globaal tot de zogenaamde Kaapse patriotten rekenen maar dan maken zijn gedrag en de uitdrukking, die hij aan zijn gezindheid gaf, wel duidelijk dat die ‘patriotschap’ een meer gecompliceerd verschijnsel is geweest dan C. Beyers, die de beweging beschreef, aannam. Men kan zich echter ook afvragen of Redelinghuys zijn extremisme pas in Nederland heeft ontwikkeld, voor en na 1795, of al van de Kaap meebracht, in eigen aanleg stellig maar misschien ook onder invloed van zijn omgeving daarginds. In het politieke leven van de Bataafse revolutie heeft hij tot de uiterste linkervleugel behoord. Men kan de sfeer der wijkvergaderingen,

de toon van de revolutionaire pers en ook het ambtsbejag van de kleine burgerij dier dagen uit 's mans omvangrijke publicaties goed leren kennen. Zijn aanval op Pieter Paulus heeft gerucht gemaakt. Een deel van zijn

geschriften is slechts in een enkel exemplaar bewaard gebleven. Op de inhoud daarvan gaat de schrijver daarom uitvoerig in.

P.J.V.W.

Onder de titel 'L'administration napoléonienne en Indonesie', *Revue française d'histoire d'outremer*, LX (1973) 27-44 geeft Joël Eymeret verslag van het bestuur van Daendels over Java. Heeft Daendels over het algemeen te lijden onder een wel eens wat overdreven kritiek, hier wordt hij daarvan schoongewassen en als een tweede Napoleon voorgesteld; de waarheid ligt in het midden. Eymeret maakt behalve van de bekende werken gebruik van enige niet gepubliceerde brieven, die echter geen nieuwe inzichten verschaffen.

W.Ph.C.

Toen na de Bataafse revolutie en de Franse tijd de hervormde kerk orde op zaken kon stellen, bleek hoe allerlei miniatuurgemeenten in roomskatholieke streken door het wegvallen van de overheidsdwang de verdwijning nabij waren. H. ten Boom illustreert dat aan 'De hervormde gemeente te Puiflijk, haar einde in het begin van de 19e eeuw', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LIII (1973) 160-170. Formeel heeft er in genoemd dorp inderdaad een gereformeerde ofwel hervormde gemeente bestaan sinds in 1609 een predikant zich in de pastorie had gevestigd en hij dienst was gaan houden in het koor van de oude dorpskerk. Maar het dorp bleef in overgrote meerderheid roomskatholiek en werd spoedig een centrum van Franciscaner activiteit. De protestantse gemeente lijkt nooit veel meer omvat te hebben dan de gezinnen van de predikant en van de schoolmeester. De predikantsplaats was gecombineerd met die van het naburige Leeuwen en daar waren inderdaad meer dan honderd protestanten gevestigd. Kunstmatig in stand gehouden verdween de hervormde gemeente van Puiflijk zodra de dorpsgenoten niet meer gedwongen konden worden om bij te dragen in het pastorieonderhoud. Het lag voor de hand dat toen in 1816 bleek dat de hele 'gemeente' enkel de domineesfamilie telde, na het vertrek daarvan alle gebouwen werden afgebroken en de fondsen werden overgeheveld naar Leeuwen.

O.J.D.J.

De bijdrage van Eddy Stols over 'Les investissements belges au Brésil (1830-1914)', *L'histoire quantitative du Brésil de 1800 à 1930. Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 11-15 octobre 1971*, 543 (s.a.) 259-267 brengt een voorlopige lijst van 34 Belgische in Brazilië tussen 1886 en 1911 werkzame ondernemingen. Een eerste golf van investeringen, met name in emigratie en ontginning, tussen 1844 en 1865, bleef bescheiden in haar resultaten. Tussen 1886 en 1911 werden een 100 miljoen BFrs. belegd, namelijk in spoorwegen, mijnbouw en rubberplantages.

J.A.V.H.

In 1847 stuurde de minister van binnenlandse zaken een schrijven aan de gouverneurs van de provincies, waarin hij opgave verzocht van het aantal weverijen 'van calicots en andere katoenen stoffen, uitsluitend ter verzending naar Neerlands Indië bestemd'. R.T. Griffiths B.Sc. heeft in *Textielhistorische Bijdragen*, XIV (1973) 80-100 het

resultaat van deze enquête gepubliceerd onder de titel: ‘Nederlandse Handel Maatschappij en Calicotweverijen in 1847’. De enquête werd gehouden, omdat ten gevolge van misoogsten in de voorafgaande jaren een groot aantal landbouwers werk in de katoenindustrie zocht. Er was echter geen markt voor de stijgende produktie van de katoenindustrie, omdat de handels-

crisis op Java in dezelfde jaren de vraag naar Nederlandse calicots deed inkrimpen. De enquête was zeer beperkt van opzet. Het resultaat ervan is dus ook van zeer beperkte betekenis. De waarde van de enquête is vooral gelegen in de informatie die zij biedt over de lokale omstandigheden vooral in kleinere gemeenten.

E.R.

De Vrije Fries, LIII (1973) is opgezet als een themanummer. De vraag die door een aantal schrijvers van verschillende zijden benaderd wordt, is of en op welke wijze de invloed van het rond 1848 zo algemene 'streven naar verandering' in Friesland heeft doorgewerkt. Uitgangspunt is hierbij een beschrijving van het 'broodoproer' van 25 juni 1847 te Leeuwarden van de hand van een gezeten tabakshandelaar. Dit nog niet eerder gepubliceerd verslag is, voorzien van een inleiding en personalia van de in het relaas figurerende Leeuwardenaren, uitgegeven door W. Dolk onder de titel 'Het broodoproer te Leeuwarden', *ibidem*, 15-26. In 'Rondom het broodoproer', *ibidem*, 7-14 verschaft Dolk aan de hand van krantenberichten enige achtergrondinformatie over het leven in Friesland in 1847. Wat meer relief aan de politieke verhoudingen van die jaren wordt gegeven door G. Bakker in 'It politike klimaet in Fryslân yn de jierren 1840-'50 (Het politiek klimaat in Friesland in de jaren 1840-'50). Men zou wensen dat Bakkers summiere beschouwing (27-31) over de verhouding tussen de oude regenten- en de nieuwe middenklasse nog eens nader uitgewerkt en aan de bronnen getoetst wordt. De slechte economische omstandigheden in de jaren veertig worden geschetst door J.J. Spahr van der Hoek (33-41) onder de moeilijk vertaalbare titel 'Ekonomy yn't ûnlân' (Economie in het 'onland'). J.J. Kalma constateert in 'De kerk en het broodoproer' (43-51) dat de kerkelijke acta van 1847 die hij raadpleegde, zwijgen over dit oproer en de maatschappelijke noden in het algemeen. Het hierdoor opgeroepen beeld kan door de schrijver enigszins gecorrigeerd worden, wanneer hij wijst op het verschijnen der armenkerken in dezelfde tijd. Van de verdere bijdragen, die niet altijd evenveel verband houden met het thema, moet het artkel van G. Elzinga, getiteld 'De opkomst van de belangstelling voor de archeologie van Friesland' (68-79) genoemd worden. Elzinga houdt zich in zoverre aan het thema dat hij zijn overzicht precies in 1847 laat eindigen!

O.V.

Mededelingenblad, orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis, XLIV (november 1973) 2-58 bevat een artikel van F.P. van Stam over het onderwerp: 'F. Domela Nieuwenhuis neemt ontslag als predikant'. In deze bijdrage wordt aandacht besteed aan de bij Domela reeds lang voor zijn afscheid als predikant in 1879 aanwezige preoccupatie met de sociale kwestie. Achtereenvolgens was hij vanaf 1870 bij de Lutherse gemeenten te Harlingen, Beverwijk en Den Haag werkzaam. De auteur heeft gebruik gemaakt van veel materiaal uit het F. Domela Nieuwenhuis-archief, onder andere van zijn briefwisseling met zijn broer Adriaan. F. Schreuder geeft (58-80) een levensschets van Dirk Donia (1859-1928), een figuur van het tweede plan in de SDAP, in 1903 als spoorwegman te Zuidhorn slachtoffer van represaille-maatregelen na de staking, later wethouder in het socialistische bolwerk Zaandam in de jaren 1913-1923.

A.F.M.

Nederland rond 1900 (Fibulareeks XXIX; Bussum, 1972 135 blz., *f* 8,90) is de titel van een bundel opstellen, waarin een beeld wordt geschetst van de vernieuwingen in Nederland in de periode 1880-1910. De nadruk valt daarbij op het culturele leven, dat in deze periode

een opvallende bloei kent. D. de Boer schreef een algemene inleiding ‘Enige aspecten van het leven rond 1900’. Mevr. B.H. Spaanstra-Polak behandelt de ontwikkelingen in ‘De kunst rond 1900’, waarbij zij aandacht besteedt aan symbolisme, jugendstil en gemeenschapskunst. G.W. Huygens geeft een beknopt overzicht van ‘De literatuur om 1900’, dat begint met de Beweging van Tachtig. ‘Het muziekleven’ wordt beschreven door C.C.J. von Gleich, vanaf de vernieuwing in de jaren Tachtig tot aan de eerste wereldoorlog. Het vijfde en laatste artikel van de bundel is A.H.B. Briels' ‘Over film en bioscopetheater’. Dit opstel is bedoeld als ‘een eerste poging tot een globaal overzicht van de cinematografische ontwikkelingsgang in Nederland’. Zowel door het beperkte onderwerp als door de gedetailleerde en feitelijke uitwerking ervan is dit stuk in deze bundel minder op zijn plaats.

IJ.B.

In het maartnummer van het Zuidafrikaanse tijdschrift *Historia*, XVIII (1973) 45-57 drukt C. de Jong onder de titel ‘Een Noors bewonderaar van de boeren’ de verslagen af, die de toen achttienjarige Jacob Worm-Müller, later hoogleraar in zeegeschiedenis te Oslo, maakte van zijn bezoeken in september 1902 aan Paul Krüger te Utrecht en aan Christiaan de Wet in Den Haag. Hij wist toegang tot hen te krijgen, doordat hij reeds een boek over De Wets krijgsverrichtingen had geschreven en gepubliceerd. Het bezoek aan deze laatste liep uit op een niet oninteressant interview. Het valt op, dat de belangstelling van het Haagse publiek in sterk dalende lijn liep van De Wet via Louis Botha naar Jacobus de la Rey, die als een gewoon toerist door de stad kon lopen.

W.Ph.C.

De visserij-bioloog S.J. de Groot ontdekte in het Rijksinstituut voor Visserijonderzoek te IJmuiden een collectie archivalia, verslagen, rapporten en tijdschriften van het vroegere Instituut voor de Zeevisscherij te Batavia. De neerslag van een onderzoek in deze bescheiden legde hij vast in een bijdrage in de *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis*, XXVI (1973) 43-54 getiteld ‘Het zeevisserij-onderzoek in Nederlands-Indië, 1904-1949’. In de jaren dertig kon veel bijgedragen worden tot hogere vangsten en betere afzet van verse vis en visserijprodukten.

J.R.B.

F. 'T Sas zet zijn onderzoek verder over de Duitse lange afstandsartillerie aan het IJzerfront (zie *BMGN*, LXXXVIII (1973) 558). Nu heeft hij het in het *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XX (1973) 179-203 over ‘A propos des canons de Leugenboom, de Predikboom et de Paris. La pièce de 38,1 cm. SK. L/45 de l'artillerie Allemande de Marine 1914-1944’. De niet door de marine gebruikte kanonnen werden inderdaad aangewend om te land verre doelen te bestrijken.

L.V.B.

In *Te elfder ure* wijdt G. Harmsen enige bijdragen aan een onderwerp waarover hij mede op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap in 1972 gesproken heeft: de geschiedenis van de eenheidsvakcentrale. In nr ii van 1973 behandelt hij bij wijze van inleiding het thema ‘Kommunistiese vakbewegingspolitiek tussen de

wereldoorlogen' (311-374), waarbij vooral de verhouding tot het anarchosyndikalistische NAS in de jaren twintig ter sprake komt en die tot het moderne NVV toen en later. Nr iv brengt een artikel van hem met L. Noordegraaf over 'Het ontstaan van de eenheidsvakcentrale' (791-853),

dat gedetailleerd ingaat op de wording van deze organisatie in de oorlogsjaren 1943-1945, met name in de mijnstreek en dan ook elders. B. Reinalda levert een case study ‘De Rotterdamse haven- en zeeliedenstakingen in 1945 en 1946’ (853-909), stakingen waarin de om erkenning strijdende EVC zulk een grote rol speelde. J. Frieswijk heeft een begrensder, maar karakteristiek thema gekozen: ‘1945, rietbewerkers in Noordwolde staken vijftien weken’ (909-920) - de achtergrond is hier de traditioneel-revolutionaire Zuidoost hoek van Friesland.

A.F.M.

Wim Zaal, *De Nederlandse fascisten* (Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij b.v., 1973). Dit boek is ondanks enkele onbelangrijke wijzigingen identiek aan *De Herstellers* van de hand van dezelfde auteur. De illustraties en foto's uit de eerste uitgave zijn nu weggelaten, hetgeen de waarde van het geheel nog kleiner maakt dan zij al was. Het boek brengt geen sensationeel nieuws zoals de flap suggereert. In wezen blijft het een structuurloos, saai verhaal waarin de ene politieke dwaas na de andere wordt opgevoerd. De Nederlandse fascisten, die Zaal beschrijft waren halve of hele zonderlingen, die hard schreeuwden en weinig zeggende uitspraken deden.

Zaal heeft zich beperkt tot de Herstellers die in zijn ogen geen nazi's waren; hiermee zichzelf het ondeugdelijke alibi verschaffend om de NSB weg te laten in zijn beschouwingen. De schrijver maakt namelijk een te subtiel onderscheid tussen fascisme en nationaal socialisme, zich hiervoor baserend op uitlatingen van mr. J.C. Baak, die over dit onderwerp voor de oorlog publiceerde in *De Gids* en in *Aristo*. Was dit onderscheid toen nog te handhaven, nu nauwelijks meer. Zeker geldt dit bij de beoordeling van een beweging als Zwart Front. Dit was volgens Zaal een typische Herstelbeweging, maar het notoire antisemitisme van de beweging vermag Zaal niet in te passen in zijn suggesties omtrent een ‘menslievend fascisme’. De laatste ietwat wonderlijke term wordt overigens direct toegepast op de priester Wouter Lutkie, wiens persoon en orgaan, *Aristo*, ten onrechte steeds weer als belangrijk en opinievormend worden vermeld. Het is een van de vele overdrijvingen in dit boek over een aantal onbenullige Nederlanders, die alleen maar niet gevaarlijk en daardoor niet belangrijk zijn geworden, omdat ze gelukkig nooit de macht in handen hebben gekregen.

S.V.

A. Schouteet deelt dagboekaantekeningen mee over ‘De laatste dagen van de Duitse bezetting van Brugge, 1-13 september 1944, door Jos. Reubens’, *Handelingen Société Emulation te Brugge*, CX (1973) 82-91.

J.A.V.H.

Naamlijst van medewerkers/sters

IJ. Botke, Aquamarijnstraat 673, Groningen
J.R. Bruijn, Prinses Irenelaan 54, Oegstgeest
L. van Buyten, Leopoldstraat 22, 3000 Leuven
R.C. van Caenegem, Veurestraat 18, St. Denijs-Westrem
M. Cloet, Brabançonnestraat 86, 3000 Leuven
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, Bilthoven
A.Th. van Deursen, Malsuslaan 11, Amstelveen
G. van Dievoet, Prinses Lydialaan 32, 3030 Heverlee
H. van Dijk, Bilderdijkstraat 69, Lekkerkerk
C.J.A. Genders, Pastoor Schelstraeteweg 19, Nijmegen
W.P. Gerritsen, Emmalaan 29, Utrecht
J.A. van Houtte, Leopoldstraat 22, 3000 Leuven
P.D.J. van Iterson, Torenmolen 71, Amsterdam
H.P.H. Jansen, Groenendaal 45, Groningen
T.S. Jansma, Raphaelplein 12, Amsterdam
O.J. de Jong, Marislaan 10, Utrecht
A.G. Jongkees, De Hullen 10, Annen
C. van de Kieft, Courbetstraat 28, Amsterdam
W.R.H. Koops, Van Ketwich Verschuurlaan 46, Groningen
J.A. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
A.F. Mellink, Rijksstraatweg 366, Haren
J.T. Minderaa, Drift 3, Utrecht
C.W. Mönnich, Amsteldijk 75, Amsterdam
G.N. van der Plaat, Karel Doormanlaan 190, Utrecht
W. Prevenier, Vlieguit 14, St. Martens-Latem
E. Roebroeck, Noorderstraat 1, Utrecht
J. Roegiers, Arendstraat 7, 3000 Leuven
L.J. Rogier †
B.H. Slicher van Bath, Gen. Foulkesweg 113, Wageningen
C.A. Tamse, Potgieterlaan 12, Haren
L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, 3030 Heverlee

S. Vellenga, Oortlaan 8, Utrecht
O. Vries, Keatlingwier 15, Westergeast
Y.P.W. van der Werff, Wilhelminasingel 21, Breda
A.W. Willemsen, Victor Hugoplantsoen 8 III, Utrecht
P.J. van Winter, Noorderhaven 15, Groningen
J. IJsewijn, Petrusberg 11, 3044 Haasrode

De auteurs

R.C. van Caenegem (1927) is gewoon hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Gent.
W.P. Gerritsen (1935) is hoogleraar in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.
C. van de Kieft (1918) is hoogleraar in de geschiedenis der middeleeuwen aan de Universiteit van Amsterdam.
C.W. Mönnich (1915) is hoogleraar in de geschiedenis van het christendom en van de christelijke leerstellingen in de Westerse middeleeuwen en de nieuwe tijd (800-1800) en de encyclopedie der godgeleerdheid aan de Universiteit van Amsterdam.
B.H. Slicher van Bath (1910) is directeur van het Interuniversitair centrum voor studie en documentatie van Latijns-Amerika.

De vertegenwoordiging van de geërfden in de wateringen van Zeeland bewesten Schelde in de middeleeuwen

C. Dekker

De Zeeuwse ambachtsheren

Wat de studie van de regionale geschiedenis zo boeiend maakt is de ontdekking van specifieke eigenaardigheden van een bepaald gewest in vergelijking met naburige gebieden. Ook al blijken het in de meeste gevallen bij nader inzien slechts variaties te zijn op een algemeen thema, toch dwingen zij de historicus om dieper te graven en de oorzaak van het eigene op te sporen en in de historische context te verklaren. In de middeleeuwse geschiedenis van Zeeland is een van de meest opvallende verschijnselen de grote macht van de ambachtsheren, die tot uiting komt in de eerste plaats en vanzelfsprekend in het politieke, bestuurlijke en rechterlijke vlak, maar daarnaast in bijna niet mindere mate op het terrein van de kerk en de waterstaat. Die macht is voor de sociaal-economische verhoudingen buiten de (weinige) steden grotendeels bepalend en doet zich zelfs gevoelen in de cultureel-literaire sfeer. Ambachtsheren zelf zijn niet specifiek Zeeuws, maar de grote macht, die zij collectief - een groot aantal onder hen trouwens ook individueel - bezitten, is dat wel. Ook in de naburige gewesten Vlaanderen en Holland trof men ambachtsheren aan en wanneer men even afziet van de term ambacht, plaatselijke heren bekleed met overheidsgezag en in het bezit van de lage rechtsmacht kwamen overal voor. Maar nergens in de wijde omgeving was hun macht zo groot als in Zeeland, nergens vormden zij zoals daar op bepaalde tijdstippen een reële bedreiging voor het grafelijk gezag, nergens was de landsheer in zijn handelingen zo afhankelijk van de medewerking van de lokale heren[1].

De juridische basis van waaruit de Zeeuwse ambachtsheren opereerden was niet ongewoon groot. Als plaatselijke executieambtenaren van de graaf namen zij in de rechterlijke organisatie van Zeeland een plaats van gewicht in, die in het laatste kwart van de twaalfde eeuw sterk in betekenis toenam door de instelling van lokale schepenvierscharen, voorgezeten door de ambachtsheren. Daarnaast fungeerden zij als inners van de grafelijke belastingen. De sterke positie, die zij zich wisten te verschaffen, is slechts te verklaren tegen de achtergrond van de politieke situatie, waar-

1. Zie voor de karakteristieken van de Zeeuwse ambachten en ambachtsheren C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen, 1971) 386-397 en de daar aangehaalde literatuur.

in Zeeland zich van de elfde tot de veertiende eeuw bevond. In politiek opzicht was Zeeland een gebied, dat door het ontbreken of tekortschieten van effectief hoger gezag aan lokale machthebbers grote kansen bood. Dat was al zo in de tiende eeuw toen het direct onder de Duitse koning stond, die zich op verre afstand van Zeeland bevond en er zelf nooit geweest is. Dat bleef zo in de elfde eeuw toen Zeeland beoosten Schelde[2.] zich in de invloedsfeer van de graaf van Holland bevond, die overigens de grootste moeite had zijn gezag zelfs in het eigenlijke Holland te effectueren, terwijl Zeeland bewesten Schelde[3.] sinds 1012 tot het graafschap Vlaanderen behoorde als een afzonderlijke kasselrij onder een eigen burggraaf en met een eigen schepenbank, maar welke schepenbank slechts kon functioneren door de aanwezigheid van plaatselijke executieambtenaren, waarvoor de graaf van Vlaanderen een beroep moest doen op de lokale aanzienlijken. Dezen hebben op hun beurt de inschakeling in het grafelijk bestuursapparaat benut voor verdere machtsuitbreiding. Zij wisten de afhankelijkheid, waartoe zij als grondheren de op hun grond wonende lieden hadden gebracht, uit te breiden over het district waarbinnen zij rechterlijke bevoegdheid hadden. Met het district zelf, het ambacht, handelden zij als met hun eigen grond, dat wil zeggen zij verdeelden het bij vererving, verkochten het, of vervreemdden het op andere wijzen. Hoewel de verhouding tussen de graaf en de ambachtsheren geconstrueerd was als een leenrechtelijke band, moest de graaf gedogen dat de districten, waarbinnen het overheidsgezag werd uitgeoefend, werden versnipperd tegen het oorspronkelijk principe van het leenrecht in.

De Vlaamse graaf kon waarschijnlijk niet anders, want zo sterk was zijn gezag in Zeeland bewesten Schelde niet, dat het omstreeks 1067 een opstand van de Zeeuwen kon voorkomen. Deze revolte, die zich uitte in de weigering om de grafelijke belasting te betalen en waarbij ook de abdij van Echternach, die grote belangen had in Zeeland, een rol speelde, werd door de Vlamingen bedwongen, maar Zeeland bleef politiek onbetrouwbaar. Toen ten gevolge van de crisis in het Vlaamse gezag, veroorzaakt door de moord op graaf Karel de Goede in 1127, de graaf van Holland vaste voet kreeg in Zeeland bewesten Schelde en de plaatselijke gezagsdragers in dit tot dan toe Vlaamse gebied voor zich moest zien te winnen, namen de mogelijkheden voor lokale machtsvorming alleen maar toe. In versterkte mate werd dit het geval toen in 1167 de Vlamingen terugkwamen en zij krachtens het verdrag van Brugge[4.] voortaan het gezag over Bewesten-Schelde met de Hollanders moesten delen, hetgeen er in feite op neer kwam dat dit gebied voor meer dan een eeuw

2. Bestaande uit de eilanden Schouwen, Duiveland en het westelijk deel van het latere eiland Tholen.
3. Bestaande uit de eilanden Walcheren, Zuid-Beveland, Noord-Beveland, Wolfaartsdijk, Borsele, Baarland en Rilland. De laatste drie eilanden zijn nog in de middeleeuwen aan Zuid-Beveland vastgedijkt.
4. A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, I ('s-Gravenhage, 1970) nr. 160 (1167 mrt. 7).

een twistappel tussen Vlaanderen en Holland bleef. Nog in de tweede helft van de dertiende eeuw zag de graaf van Holland zich genoodzaakt de ambachtsheren, om hen politiek aan zich te binden, een privilege terzake van de schotinning toe te staan. Dat had tot gevolg, dat zij een groot deel van de bede in eigen zak konden steken, hetgeen hun voor de toekomst een stevige economische basis verschafte[5]. Zelfs nog omstreeks 1290, toen het Hollandse gezag in feite gevestigd leek, probeerden de ambachtsheren de graaf van Holland naar hun hand te zetten, door massaal hun diensten aan de graaf van Vlaanderen aan te bieden. Hoewel deze opstand door de graaf van Holland bedwongen kon worden, moest deze ook in de veertiende eeuw bij alle maatregelen van binnenlands bestuur met de ambachtsheren rekening houden en dat niet alleen in het vroegere Vlaamse Bewesten-Schelde, maar in mindere mate ook in Beoosten-Schelde.

Behalve op politiek terrein deden de ambachtsheren zich in de veertiende eeuw vooral gelden in kerkelijke zaken en in waterstaatsaangelegenheden. Zowel ten aanzien van de uitoefening van het patronaatsrecht als van de zorg voor de dijkage en de afwatering voelden zij zich sterk in hun bevoegdheden bedreigd, maar zij slaagden er in, niet zonder veel moeite soms, hun positie te consolideren[6]. Wij beperken ons hier tot hun rol in de waterhuishouding.

Vooraf dient echter nog een kort woord van toelichting aan de term ambachtsheren te worden gewijd. Wij bezigen dit woord in zijn algemeenheid en gemakshalve zonder nuancering. Toch vormden in werkelijkheid degenen die tot de klasse der ambachtsheren behoorden geen monolietisch blok; er was wel degelijk een zekere gelaagdheid. De meesten van de vele honderden ambachtsheren hadden tengevolge van een eeuwenlang proces van ambachtssplitsing slechts zeer kleine ressorten en speelden individueel zelfs plaatselijk nauwelijks een rol. Maar aan de andere kant waren er ook de grote ambachtsheren, die door vererving, huwelijk en vooral koop steeds meer ambachten hadden weten te verwerven. Hoewel onderlinge controverses tussen de grote en kleine ambachtsheren niet zeldzaam waren, traden zij vooral tegenover de graaf meestal gezamenlijk op, waarbij de *potentes* de toon aangaven. Het machtsvertoon dat de ambachtsheren steeds opnieuw konden laten blijken was in hoofdzaak de macht der *potentes*, die echter des te sterker was, doordat de kleine ambachtsheren zich achter hen stelden en er niet op uit waren een tegenwicht te vormen en zodoende een breuk in de gelederen der ambachtsheren te veroorzaken. In het geheel van de Zeeuwse politiek vervulden de kleine ambachtsheren wel een rol, maar dan onder leiding van de grote.

5. Dekker, *Zuid-Beveland*, 462, 463.
6. De strijd om het bezit van de patronaatsrechten van de Zeeuwse kerken werd vooral gevoerd tegen de Onze Lieve Vrouwe-abdij te Middelburg en het kapittel van Oudmunster te Utrecht en eindigde in de meeste gevallen in een gedeeld patronaatsrecht. *Ibidem*, 362-381.

Zelfstandigheid en samenwerking van de ambachtsheren op het terrein van de waterstaat

De waterstaatkundige organisatie sloot in Zeeland nauw aan bij de ambachtelijke. De totstandkoming van ambachtsvierscharen is mede en wellicht vooral bevorderd door de behoefte aan een snelle en deskundige berechting van waterstaatsdelicten. In Zeeland behoorde namelijk vanouds de zorg voor de waterstaat tot de taak van de gewone, dat wil zeggen de ambachtsheerlijke overheid[7]. De geërfden waren verplicht naar rato van hun grondbezit bij te dragen in het onderhoud van dijken, wegen en watergangen. De ambachtsheer verrichtte de schouw en bij geconstateerde nalatigheid legde hij na schepenvonnis de schuldige een boete op. Om te ontsnappen aan de scherpe controle van de ambachtsheren streefden de Cisterciënserabdijen in de late twaalfde en in de dertiende eeuw er met succes naar - tegen hun regel in - zelf de ambachtsheerlijke rechten over hun gronden te verkrijgen[8]. Als ambachtsheer konden zij in waterstaatsaangelegenheden practisch autonoom optreden, want zo goed als in de Zeeuwse keuren het toezicht van de ambachtsheren op de geërfden geregeld was, zo slecht was dat het geval met het toezicht van de graaf op de ambachtsheren.

Een directe bemoeienis van de graaf met de dijkage en de afwatering treffen wij in de bronnen niet aan vóór de dertiende eeuw en dan aanvankelijk nog slechts bij uitzondering. Ongetwijfeld speelt hier echter de bronnenschaarste een rol, want het is niet aannemelijk dat de systematische bedijking van de Zeeuwse eilanden, die omstreeks het midden en in de tweede helft van de twaalfde eeuw plaats vond, uitsluitend het werk van de ambachtsheren en hun onderhorigen is geweest. Bij werken van een zo grote importantie en van zulke omvang, die bovendien tegelijkertijd op verschillende eilanden in Zeeland zowel als in Holland plaatsvonden, mag men wel denken aan een stimulering door de graven op de achtergrond[9]. In dit verband is het misschien tekenend dat er wel duidelijke aanwijzingen voorhanden zijn voor de rol die de graaf van Vlaanderen, Filips van de Elzas, en die van Holland, Floris III, hebben gespeeld bij de komst van de Cisterciënsers van Ten Duinen en Ter Doest op de eilanden Zuid-Beveland en Rilland in de jaren tachtig van de twaalfde eeuw, die de moeilijke sluitstukken van de bedijking hebben gelegd, waartoe de ambachtsheren blijkbaar niet in staat waren[10]. Maar toen de Zeeuwse eilanden eenmaal door dijken beveiligd waren en hun overtollig water loosden door talrijke in die dijken aangelegde sluisjes en de ambachtsheren toezagen op het onderhoud van

7. *Ibidem*, 506-512. Over het waterstaatsrecht in Zeeland en omgeving raadplege men P.H. Gallé, *Beveiligd bestaan. Grondtrekken van het middeleeuwse waterstaatsrecht in Z.W.-Nederland en hoofdlijnen van de geschiedenis van het dijksbeheer in dit gebied 1200-1963* (Delft, 1963).
8. Dekker, *Zuid-Beveland*, 147, 148.
9. *Ibidem*, 98-133, 522.
10. *Ibidem*, 43, 144.

watergangen en dijken, deden zich blijkbaar vooralsnog weinig of geen problemen voor, die ingrijpen van hogerhand noodzakelijk of wenselijk maakten.

Toch waren er wel problemen. De ontwatering van de landinwaarts gelegen poelgronden moet al spoedig moeilijkheden hebben opgeleverd. De ambachtsheren en geërfden van deze gronden waren voor hun waterlozing aangewezen op de medewerking van degenen, die aan de buitenkant van de eilanden waren geland, terwijl de onderhoudskosten van de sluizen juist op laatstgenoemden drukten als liggende in hun ambachten. Een samenwerking was noodzakelijk. Zo verenigden de ingelanden, vertegenwoordigd door hun ambachtsheren, zich om gemeenschappelijk de waterlozing van hun landen te regelen en de hiervoor benodigde kunstwerken op gezamenlijke kosten te onderhouden. Deze afwateringsgemeenschappen, tot stand gekomen op communitaire basis en zonder bemoeienis van de landsheer, werden in Vlaanderen en Zeeland bewesten Schelde 'wateringen' genoemd[11]. De gemeenschappelijke benaming alsmede het ontbreken ervan in Zeeland beoosten Schelde wijzen erop dat de totstandkoming van deze instelling zal gesitueerd moeten worden in de periode waarin de Vlaamse invloed in Zeeland bewesten Schelde nog sterk was. Vermoedelijk is de watering van de Vijf Ambachten, later ook wel de Noordwatering van Walcheren genoemd, de oudste van Zeeland. Hoewel zij pas in 1273 als Quinque Officia wordt vermeld[12], duidt haar omvang op een veel hogere ouderdom. Zij moet ontstaan zijn toen de twaalf ambachten (= parochies), waaruit zij later bestond, nog slechts vijf ambachten (= parochies) uitmaakten, een stadium in de parochiesplitsing dat gesitueerd kan worden in het einde der twaalfde eeuw. Voor de andere wateringen op het eiland Walcheren, de Oostwatering, de watering van Heyensluus, de Zuidwatering en de Westwatering, hebben wij niet zo'n duidelijk dateringsgegeven, maar zoals de Vijf Ambachten aan één zijde geheel door duinen waren afgesloten, zo was dat ook het geval met de Westwatering en veel later dan in de Vijf Ambachten zullen de ontwateringsproblemen zich daar dus niet hebben voorgedaan. Ook de twee grote wateringen van het eiland Zuid-Beveland, de watering van Bewesten-Yerseke en de watering van Beoosten-Yerseke zijn waarschijnlijk wel voor het midden van de dertiende eeuw gevormd.

De wateringen gingen het ambachtelijk kader te buiten, maar ze waren wel gebaseerd op de ambachten. Er kwam geen afzonderlijk bestuur en de grote zelfstandigheid, waarmee de ambachtsheren optraden in waterstaatszaken werd door de vorming van wateringen slechts in geringe mate beperkt. Voortaan moesten de ambachtsheren, die er in participeerden, bepaalde beslissingen gezamenlijk nemen, die zij anders afzonderlijk en elk voor zich hadden kunnen treffen. De wateringen

11. *Ibidem*, 512-520.
12. 'De hevina terre et dimidias iacenti in Quinque Officiis ac in officio de Brigdamme' in: L.P.C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* (2 dln; Amsterdam-'s-Gravenhage, 1867-1873) II, nr. 257 (1273 aug. 29).

kwamen tot stand op basis van vrijwilligheid en konden zoals op Zuid-Beveland dan ook grillige grenzen hebben, omdat lang niet voor alle ambachtsheren de noodzaak bestond, er in deel te nemen. De gezamenlijke wateringen omspanden dus niet het hele grondgebied, er bleven ambachten buiten wateringverband.

Binnen het territorium van de graaf van Holland hadden de afwateringsgemeenschappen in Zeeland bewesten Schelde een eigen verschijningsvorm en een aparte naam, maar ze waren overigens volstrekt niet uniek. Het gehele alluviale gebied van Nederland zag zich na de bedijking of ontginning in de elfde, twaalfde, dertiende eeuw, hier eerder, daar later voor de opgave geplaatst het overtollig hemelwater op een efficiënte manier te lozen. En overal, vroeg of laat naar mate de urgentie, ontdekte men dat de waterlozing slechts door interlokale samenwerking doeltreffend te regelen was. Fockema Andreae heeft gewezen op vroege belangengemeenschappen in de ontginningsgebieden van het Nedersticht en midden-Holland[13]. Zij gingen in hun bestuursvorm verder dan de wateringen en bestonden als afzonderlijke organen tot uitvoering van de waterstaatstaak, los van de gewone bestuursorganisatie met een eigen bestuur en eigen rechtsregels. Omdat echter evenals in Zeeland ook in grote delen van Holland de waterstaatstaak werd uitgeoefend door het gewone, lokale bestuur, dus in het kader van het ambacht, ontstonden ook daar afwateringsgemeenschappen als verbonden tussen ambachten, zoals bijvoorbeeld de Zeven Ambachten in het latere Delfland[14]. Onder welke verschijningsvorm de gemeenschappen zich ook openbaarden, zowel in Holland als in Zeeland, zij hadden dit gemeen dat zij ontstaan waren buiten de graaf om. De graaf erkende ze wel, maar bemoeide zich er aanvankelijk niet mee, ongetwijfeld omdat ze goed functioneerden.

Grafelijke bestuursmaatregelen en het verzet van de ambachtsheren daartegen

Een goed functioneren van de afwateringsgemeenschappen mag inderdaad verondersteld worden. Het zou verkeerd zijn te menen dat de graven van Holland geen belangstelling voor waterstaatszaken zouden hebben gehad of dat zij dit onderdeel van hun bestuurstaak zouden hebben verwaarloosd. Sinds graaf Floris III vóór 1165 de Oude Rijn door de Zwammerdam[15] had afgedamd om Holland te beschermen tegen wateroverlast uit het Utrechtse, hebben zijn dertiende-eeuwse opvolgers

13. S.J. Fockema Andreae, *Studiën over waterschapsgeschiedenis*, IV, *Het Nedersticht* (Leiden, 1950) 2-7; VIII, *Overzicht* (Leiden 1952) 2-4.
14. J.P. Winsemius, *De Zeven Ambachten en het hoogheemraadschap van Delfland* (Delft, 1962). Buiten Holland zie men bijvoorbeeld voor Groningen en Oost-Friesland S.J. Fockema Andreae, *Studiën over waterschapsgeschiedenis*, VI, *Oostelijk Groningen* (Leiden 1950) 6-13; voor Friesland M.P. van Buijtenen, *De Leppa. Een rechtshistorisch-waterstaatkundige bijdrage* (Dokkum, 1944).
15. Ongeveer halverwege tussen Leiden en Woerden, ten noorden van Gouda.

keer op keer met hetzelfde doel voor ogen ingegrepen in de waterhuishouding van dit gebied[16]. En ook op andere plaatsen hebben zij hun sporen nagelaten. Het aantal waterstaatswerken dat Fockema Andreae heeft toegeschreven aan graaf Willem I (1203-1222) is zonder meer respectabel[17], ook al heeft deze auteur Willems rol wel wat al te zeer beklemtoond en zal op diens prestaties door toekomstig detailonderzoek mogelijk wel het een en ander afgedongen worden. Het is echter duidelijk dat de graven, waar het nodig was, wel degelijk ingrepen, zonder evenwel, behoudens in een enkel geval, de bestaande bestuursvormen aan te tasten.

Dit enkele geval betreft de Grote of Zuidhollandse Waard - een in 1421 grotendeels ten ondergegaan en daarna slechts fragmentarisch herdijkt gebied ten oosten van Dordrecht -, die waarschijnlijk het eerste voorbeeld van grafelijk ingrijpen ten aanzien van het bestuur te zien geeft. In 1230, vermoedelijk een jaar of vijftien na het sluiten van de ringdijk, functioneert daar een hoog regionaal college met schouwbevoegdheid onder leiding van de graaf zelf als rechter[18]. Dat dit dan ook in Rijnland reeds het geval zou zijn is hoogst twijfelachtig. Er was daar wel een college van *scrutatores*[19], van *communis terre consiliarii qui hemenrade vulgariter nuncupantur*[20], maar waarschijnlijk hebben we hier te maken met het bestuur van een op genootschappelijke basis functionerend waterstaatslichaam. Uit niets blijkt dat de graaf of een vertegenwoordiger van hem als voorzitter fungeert[21]. Pas graaf Floris V (1256-1296) vestigt op 18 februari 1286 in Rijnland een landsheerlijk dijksbestuur door zijn baljuw van Rijnland aan het hoofd van het bestaande college van heemraden te stellen[22]. Hij zal schouw voeren, rechter zijn en executeren in

16. S.J. Fockema Andreae, *Het hoogheemraadschap van Rijnland*, *zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857* (Leiden, 1934) 27 vlg.; *idem*, *Willem I en de Hollandse hoogheemraadschappen* (Wormerveer, 1954) 7, 8, 21, 25-30. Zie ook van dezelfde auteur 'Waterschapsorganisatie in Nederland en in den vreemde', in: *Mededelingen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, afdeling Letteren, nieuwe reeks XIV, ix (1951) 309-330.
17. *Idem*, *Willem I*, 61.
18. Van den Bergh, *Oorkondenboek*, I, nr. 322 (1230 mei 7) Vgl. S.J. Fockema Andreae, *Studiën*, III, *De Grote of Zuidhollandse Waard* (Leiden, 1950) 14, 15.
19. K. Heeringa, *Oorkondenboek van het sticht Utrecht*, II ('s-Gravenhage, 1940) nr. 740 (1226 jan. 26).
20. Van den Bergh, *Oorkondenboek*, II nr. 621 (1255 okt. 11).
21. De zienswijze van Fockema Andreae over de aard van het in de dertiende eeuw in Rijnland functionerende bestuursorgaan is niet helemaal duidelijk. Aanvankelijk nam hij aan dat de hoogheemraadschappen landsheerlijke instellingen waren en hij sprak dan ook over de dertiende eeuwse heemraden in Rijnland als een grafelijk college. Zie *Rijnland*, 37. Later heeft hij de communitaire aspecten sterker benadrukt en ook ten aanzien van Rijnland spreekt hij in *Studiën*, IV, *Het Nedersticht*, 5 over een 'commune' oorsprong, hoewel hij iets verder (14) weer denkt aan het 'vermoedelijk bestaan' van een landsheerlijk college omstreeks 1230. Hoewel wij voor dit laatste ten aanzien van Rijnland geen aanwijzingen menen te zien, delen wij overigens het vermoeden van genoemde auteur, *ibidem*, 14, dat in Utrecht sinds ca 1230 al wel een bisschoppelijk, dus landsheerlijk dijksbestuur de schouw voerde over de Lekdijk Bovendams. M. van Vliet, *Het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams* (Assen, 1961) 65, neemt dit zelfs als zeker aan.
22. Van den Bergh, *Oorkondenboek*, II, nr. 583 (1286 febr. 18, gedateerd naar paasstijl).

het gehele territorium van het waterschap. Een aantal algemene en plaatselijke calamiteiten gaf Floris V aanleiding ook elders herhaaldelijk op te treden in zaken van dijksbeheer. Soms hadden zijn maatregelen alleen betrekking op het waterstaatsrecht, maar meermalen nam hij de gelegenheid te baat om bestaande regionale waterschapsbesturen voortaan aan zijn controle te onderwerpen en elders nieuwe landsheerlijke besturen in te stellen. Het doel dat hem daarbij voor ogen stond was zonder twijfel de verwezenlijking van een efficient waterstaatsbeheer, al was vermoedelijk de bijbedoeling niet geheel afwezig om daardoor tevens zijn greep op de lokale adel, die het in de waterschappen meestal voor het zeggen had, te vergroten. Hij maakte daarbij gebruik van zijn baljuwen. Behalve in 1286 in Rijnland zien we in 1270 in de Grote Waard[23.] een baljuw aan het hoofd van een dijkscollege optreden, maar daar was reeds in 1230 een landsheerlijk bestuur zoals we zagen. In 1273 mogen we voor Schieland hetzelfde veronderstellen[24.], in 1288 is dat het geval in Kennemerland, in 1292 in de Riederwaard[25.]. Een bijzonder duidelijk voorbeeld geeft de instelling van een landsheerlijk dijksbestuur onder leiding van de baljuw van Zuid-Holland in 1277 in de Alblasserwaard, waarvoor een overeenkomst nodig was met een aantal buiten Holland gelegen heerlijkheden[26.]. De afscheiding van de waterstaatstaak van het baljuwsambt en de aanstelling van een afzonderlijke grafelijke ambtenaar ter handhaving van het dijkrecht in een bepaald ressort, de dijkgraaf, is nu nog slechts een kleine stap. Het is weer de Grote Waard waar hij in 1275 voor het eerst wordt aangetroffen[27.] en in de keur van graaf Jan II voor Zuid-Holland van 9 juni 1303 wordt al van de algemeenheid van deze functionaris uitgegaan: 'Item in elcken waert sal men hebben eenen dijckgrave, die in den waert gegoet is tot drie hondert pont Hollandts of daer boven, heeren gelts'[28.]. Elders waar waterschap en baljuwschap geografisch geheel of grotendeels samenvielen, bleef de dubbele functie overigens nog lang gehandhaafd, zoals in Rijnland.

In tegenstelling met Holland zien wij Floris V zich in Zeeland niet mengen in het waterstaatsbeheer, op één uitzondering na, die Schouwen betreft, dus Beoosten-

23. *Ibidem*, nr. 208 (1270 dec. 21).
24. *Ibidem*, nr. 250 (1273 mei 14). Zie hierover: S. Muller Hz., 'Over de oudste geschiedenis van Schieland', *Verhandelingen Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, afdeling Letteren, nieuwe reeks XIV, iii (Amsterdam, 1914) 55-57.
25. Van den Bergh, *Oorkondenboek*, II, nrs. 641 (1288 aug. 16) en 814 (1292 mrt. 18).
26. *Ibidem*, nr. 331 (1277 apr. 1).
27. Hij wordt genoemd 'provisor magnae insulae dictae Groet Wart' in: *ibidem*, nr. 300 (1275 dec. 22). Uit ongeveer dezelfde tijd dateren de eerste gegevens over dijkgraven buiten Holland, in het Utrechtse en de Betuwe: 'iudex seu visitator aggerum' (Lekdijk Benedendams). F. Ketner, *Oorkondenboek van het sticht Utrecht tot 1301*, IV ('s-Gravenhage, 1954) nr. 1837 (1272 nov.); 'iudex et visitator aggerum' (Betuwe), *ibidem*, nr. 1905 (1276 juni 28); 'dikgrave' (Lekdijk Bovendams), *ibidem*, nr. 1938 (1277 mei 23).
28. F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland en Zeeland en heeren van Friesland* (4 dln; Leiden, 1753-1756) II, 31.

Schelde. Daar stelde hij twee maal, na de vloed van 1288 en nog eens in 1291, een tijdelijk college van gezworenen aan om de lasten van het herstel en het onderhoud van de dijken te verdelen[29]. In datzelfde Schouwen had een vorige graaf - wij weten niet welke - reeds eerder een indeling in zes zesdedelen aangebracht om het dijksonderhoud effectiever te maken[30]. Toen hadden de ambachtsheren hun volledige bevoegdheid behouden, maar nu, door de gezworenen van Floris V, werd hun verregaande autonomie in waterstaatszaken tijdelijk beknot. Een duidelijk verschil met Zeeland bewesten Schelde. De wateringen daar, hoewel gevormd met het oog op de waterlozing, zullen bij gelegenheden ook wel als passend kader voor het dijksonderhoud hebben gefunctioneerd en omgekeerd kunnen de zesdedelen van Schouwen ook de afwatering wel gereguleerd hebben, maar het grote onderscheid ligt hierin dat de wateringen een schepping van de ambachtsheren waren, terwijl de zesdedelen ontstaan waren door grafelijk ingrijpen. Ook Bewesten-Schelde leed erg onder de vloed van 1288, maar daar tastte Floris V de bestaande structuur niet aan, ook niet tijdelijk. In een tijd, waarin de twist tussen Vlaanderen en Holland om Zeeland bewesten Schelde zo hoog opgelaaid was en een groot deel der ambachtsheren partij koos voor graaf Gwijde van Vlaanderen, is dit trouwens ook niet goed denkbaar.

Echter de ambachtsheren dolven het onderspit en Floris V slaagde erin het Hollandse gezag definitief en effectief in Zeeland bewesten Schelde te vestigen. Onder de maatregelen, die hij en zijn opvolgers na de Hollandse overwinning namen, neemt de invoering van een landsheerlijk dijksbestuur naar Hollands voorbeeld een belangrijke plaats in. Belangrijk vooral, omdat de graaf in Zeeland geen regionale baljuwen had zoals in Holland en meende in die leemte, althans gedeeltelijk, te kunnen voorzien door de aanstelling van landsheerlijke dijkgraven. De dijkgraaf zou de ambachtsheren kunnen controleren op het terrein waarop zij tot dusver quasi autonoom hadden kunnen handelen: de waterstaat. Door de nieuwe functionaris echter bovendien bevoegdheden te geven in niet-waterstaatkundige aangelegenheden - het benoemen van schepenen in geval van onenigheid tussen de ambachtsheren en het vervolgen van schuldenaars - zou hij ook in het algemeen het landsheerlijk gezag kunnen versterken[31], De graaf heeft van zijn Zeeuwse dijkgraven meer willen maken dan uitsluitend ambtenaren in dijkzaken. Hij wenste hen tevens te gebruiken als een instrument om de naar autonomie strevende ambachtsheren te controleren en te corrigeren op een uitgebreider terrein dan dat van de waterstaat.

Wanneer de nieuwe maatregel precies werd doorgevoerd en of hij nog door Floris V getroffen werd, weten wij niet, maar sinds ca. 1317 treffen wij in de Zeeuwse

29. Van den Bergh, *Oorkondenboek*, II, nr. 762 (1291 febr. 26).
30. Dekker, *Zuid-Beveland*, 523, 524.
31. R. Fruin, *De keuren van Zeeland* ('s-Gravenhage, 1920) 118, 119 (1328 apr. 7).

teksten vermeldingen aan van landsheerlijke dijkgraven, die ieder met een college van gezworenen het dijkrecht hanteren in een bepaald ressort[32]. Merkwaardigerwijze komen in diezelfde tijd ook voor het eerst dijkgraven in West-Friesland voor[33]. Ook dit gebied was onder Floris V tot volledige onderwerping gebracht en ook hier behoorde het landsheerlijk dijksbestuur blijkbaar tot de door de graaf doelmatig geachte maatregelen om het land onder controle te brengen. De term 'heemraad', inheems in de Hollands-Stichtse laagvlakte zowel voor lokale als regionale waterstaatsfunctionarissen, werd wel in West-Friesland ingevoerd, maar niet in Zeeland bewesten Schelde. Daar was de graaf blijkbaar bang voor weerstand tegen deze sterk Hollands gekleurde term en heeft hij om psychologische redenen voor de neutrale benaming 'gezworen' (*iuratus*) gekozen.

De instelling van dijkgraafschappen betekende dat het beheer van dijkage en waterlozing, de controle op de door de geërfden te leveren prestaties in natura zowel als in geld en het vervolgen van degenen, die in hun plichten te kort schoten, werd verlegd van de ambachtelijke besturen van ambachtsheer (schout) en schepenen naar de regionale besturen van dijkgraaf en gezworenen. Ook in Holland waren de ambachtsheren met dit verlies aan bevoegdheid geconfronteerd, soms al heel vroeg door de instelling van besturen in de vrijwillig gevormde heemraadschappen, elders door de oprichting van de landsheerlijke dijksbesturen. Nergens echter werd het waterstaatsbeheer zodanig geconcentreerd dat de ambachten als districten geen rol meer bleven spelen. De belasting en het dijksonderhoud in natura bleven vrijwel steeds geregeld in ambachtelijk kader met bepaalde bevoegdheden voor de ambachtsheren of hun schouten[34]. Vaak ook wisten de ambachtsheren nog bepaalde bevoegdheden ten aanzien van de schouw te behouden: een voorschouw, een gedelegeerde schouw of een gemeenschappelijke schouw met het dijksbestuur[35]. In Zeeland stond de traditionele positie van de ambachtsheren er borg voor dat zij zich niet zonder meer zouden laten verdringen. Ook zij wisten de oude toestanden in de nieuwe te integreren en wat meer is, na zich hersteld te heb-

32. Dekker, *Zuid-Beveland*, 524-527.
33. G. de Vries Az., *Het dijks- en molenbestuur in Holland's Noorderkwartier onder de grafelijke regeering en gedurende de Republiek* (Amsterdam, 1876) 29.
34. Als voorbeelden zie men: Fockema Andreae, *Studiën*, III, *De Grote of Zuidhollandse Waard*, 18; *idem*, *Rijnland*, 95-112; Th.F.J.A. Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap Delfland* ('s-Gravenhage, 1939) 48-57; A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland voor 1795* (2 dln; 's-Gravenhage, 1905, 1907) onder de benamingen ambacht en ambachtsheer.
35. Voorschouw in de Alblasserwaard: Van den Bergh, *Oorkondenboek*, II, nr. 331 (1277 apr. 1); Van Mieris, *Groot charterboek*, III, 308 (1375 apr. 26); IV, 243 (1413 juli 26). In de Grote Waard: *ibidem*, II, 139 (1315 jan. 20). In de Krimpenerwaard: *ibidem*, IV, 658 (1422 sept. 20). Gedelegeerde schouw in Delfland: Dolk, *Geschiedenis Delfland*, 83. Gemeenschappelijke schouw van de Doeswatering in Rijnland door dijkgraaf en hoogheemraden en de besturen van 24 ambachten: Fockema Andreae, *Rijnland*, 29, 59.

ben van de na 1290 opgelopen slagen, gelukte het hun zelfs de landsheerlijke dijksbesturen terug te dringen.

In Holland had de graaf voor de vestiging van het landsheerlijk dijksbestuur gebruik gemaakt van de bestaande belangengemeenschappen, in Zeeland deed hij dat slechts ten dele. Daar dacht hij aanvankelijk in grotere kaders dan de wateringen. Zo stelde hij dijkgraven aan van heel Walcheren, van heel Noord-Beveland, waarschijnlijk van heel Schouwen en alleen in het grote Zuid-Beveland kwamen twee dijkgraven, één van Bewesten-Yerseke en één van Beoosten-Yerseke, waarbij hij zich voor de grens tussen beide ressorten inderdaad richtte naar de grens tussen de wateringen. Reeds in de jaren twintig van de veertiende eeuw kwam de graaf van deze grote eenheden terug en ging hij over tot splitsing van de dijkgraafschappen. Sinds 1323 fungeerden in Walcheren drie dijkgraven, één van de Noordzijde van Walcheren (Oostwatering en watering van Heyensluus), één van de Zuidzijde van Walcheren (Westwatering, Zuidwatering en enkele parochies buiten wateringverband) en één van de Vijf Ambachten (gelijknamige watering). In 1323 werd ook een apart dijkgraafschap in het zuid-oostelijk deel van Zuid-Beveland ingesteld waar geen watering bestond: het dijkgraafschap van Tussen Honte en Hinkele. In 1328 werd Noord-Beveland in twee dijkgraafschappen, Bewesten- en Beoosten-Wijtvliet, verdeeld, terwijl in diezelfde tijd ook het dijkgraafschap van Schouwen in drieën zal zijn gesplitst: de Noordzijde en de Zuidzijde van Schouwen en het Quaalambacht van Zierikzee. In 1357 werd het dijkgraafschap van de Zuidzijde van Walcheren nogmaals opgedeeld in een dijkgraafschap van de Zuidwatering en één van de Westwatering[36]. De conclusie uit dit alles is duidelijk: de graaf heeft zich in zijn landsheerlijke dijksorganisatie tegen zijn aanvankelijke bedoeling in geleidelijk aan geheel moeten richten naar de bestaande wateringen, de formaties van de ambachtsheren.

Dit komt nog duidelijker uit als wij ook de ambachten, die in de late twaalfde en dertiende eeuw buiten de wateringen waren gebleven, in de beschouwing betrekken. Uit een aantal teksten uit de eerste helft van de veertiende eeuw blijkt zonneklaar dat zij in de grote dijkgraafschappen begrepen waren. De dijkgraven en de gezworenen oefenden er hun functies uit. Maar in de tweede helft van de veertiende of de eerste helft van de vijftiende eeuw zijn de ambachtsheren van deze ambachten er in geslaagd de dijkgraven terug te dringen en hun vroegere zelfstandigheid in waterstaatszaken te herwinnen. Zij kregen zelfs grafelijke erkenning van deze feitelijke terugkeer naar de dertiende-eeuwse situatie. In de vijftiende eeuw kunnen dijkgraaf en gezworenen slechts in die dorpen schouw verrichten en de vierschaar spannen, die in de dertiende eeuw tot de watering behoorden. Het dijkgraafschap van Tussen Honte en Hinkele, dat zich uitstrekte over een aantal parochies, die

36. Dekker, *Zuid-Beveland*, 527, 528.

vroeger nooit een watering hadden gevormd, functioneerde in de vijftiende eeuw dan ook bijna uitsluitend theoretisch. Slechts in één parochie, Hinkelenoord, bezat het landsheerlijk dijksbestuur nog effectief gezag[37].

Ook binnen de wateringen lieten de ambachtsheren zich niet onbetuigd. Zo 'usurpeerden' zij al bijna onmiddellijk het ambt van dijkgraaf. In het begin recruteerde de graaf zijn Zeeuwse dijkgraven uit de grafelijke 'bedrivers', die in zijn dienst stonden om zijn persoonlijke en domaniale belangen in de verschillende delen van Zeeland te behartigen[38]. Waar hij in Holland in de regel de hoogste edelen met het ambt van dijkgraaf bekleedde, vond hij het uit taktische overwegingen raadzaam om in Zeeland voor deze functie mannen aan te zoeken, die hij ten volle kon vertrouwen en die al hun macht en waardigheid aan dit ambt zouden danken en het niet zouden misbruiken voor eigen belangen. Geen ambachtsheren dus. Juist in de tijd waaruit onze vroegste gegevens over de Zeeuwse dijkgraven dateren, begint de graaf hiervan terug te komen[39]. Het overwicht van de eerste dijkgraven op de ambachtsheren schijnt toch niet zo groot geweest te zijn als hij wenselijk achtte. Ook op dit punt moest hij zwichten voor de ambachtsheren, die waar zij de nieuwe instelling niet ongedaan konden maken, het dijkgravenambt zelf wilden uitoefenen, niet om de graaf van dienst te zijn, maar om een controle door derden te vermijden.

Vermoedelijk had de ambitie om het ambt van dijkgraaf in eigen kring te houden nog een andere reden, meer liggend in het waterstaatkundige vlak. Bij een gecentraliseerd dijkregiem hangt de veiligheid van het land en zijn bewoners voor een groot deel af van het beleid van de dijkgraaf. Men zal die afhankelijkheid des te sterker voelen naar mate men meer te verliezen heeft. Vandaar dat de grote ambachtsheren, die tevens de meeste grond bezaten en dus bij een slecht dijksbestuur het meest gedupeerd zouden worden, het ambt van dijkgraaf ambieerden. Aan de andere kant was hun eigenbelang voor de graaf een waarborg voor een goede uitoefening van het ambt. De dijkgraven stelden in Zeeland zelf hun gezworenen aan[40], zodat ook die voortkwamen uit de kringen van de ambachtsheren.

37. *Ibidem*, 529-533.
38. *Ibidem*, 534.
39. Dijkgraven, die tot de kringen der grote of middelgrote ambachtsheren gerekend kunnen worden zijn: in Beoosten-Yerseke Nikolaas van Reimerswale (1318), zie: H.G. Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche huis* (2 dln; Utrecht 1877-1880) I, 199. In Bewesten-Yerseke Gillis Pietersz. van Baarsdorp (1336), zie *ibidem*, 238, 256 en Pieter van Baarsdorp (1341), zie *ibidem*, II, 194, 202. In Tussen Honte en Hinkele Nikolaas van Waarde (1323), zie Van Mieris, *Groot charterboek*, II, 312. In Walcheren schijnt het tot het midden van de veertiende eeuw te hebben geduurd, vooraleer ook daar grote ambachtsheren uit de geslachten Van Brigdamme, Van der Hoge, Van Borsele etc., het ambt uitoefenden, vgl. C. de Waard, *Inventaris van de archieven der besturen van het eiland Walcheren*, *1511-1870* (Middelburg, 1914) bijlage VI, 798.
40. Dekker, *Zuid-Beveland*, 549.

Samenvattend kunnen we zeggen, dat de ambachtsheren in de veertiende eeuw, na een korte periode waarin de greep van de graaf op het waterstaatsbeheer zich sterk liet voelen, de positie, die zij in de dertiende eeuw innamen, hebben weten te herstellen. In de ambachten buiten de wateringen zonder beperking, binnen de wateringen slechts in zoverre aangepast aan de nieuwe situatie, dat terwijl in de dertiende eeuw iedere ambachtsheer deel had aan het waterstaatsbeheer, in de veertiende eeuw slechts een aantal van hen het daadwerkelijke bestuur uitoefende. Het zou overigens verkeerd zijn te menen dat de ambachtsheren, die geen deel uitmaakten van de landsheerlijke dijksbesturen zich ten aanzien van het waterstaatsbeheer zonder meer hebben laten uitschakelen. Integendeel, zij bleven de gehele veertiende en vijftiende eeuw een factor van belang vormen, waarmee zelfs de sterkste dijkgraven terdege moesten rekenen.

Het ontstaan van de staten van Zeeland

Mutatis mutandis kan men dit ook zeggen van de situatie op algemeen politiek terrein. De ambachtsheerlijke macht bereikt in de veertiende eeuw niet meer zulke hoogtepunten als in de dertiende, maar handig profiterend van bepaalde wijzigingen in de maatschappij, blijven de heren collectief en in veel gevallen ook individueel zo belangrijk dat de graaf niet om hen heen kan. Om hun positie ten opzichte van hun onderdanen zowel als ten opzichte van de graaf te kunnen begrijpen - en dat is van belang voor hetgeen volgt - dienen wij even stil te staan bij de drie gedaanten waarin de Zeeuwse ambachtsheren zich vertoonden: als edelen, als ambachtsheren en als leenmannen. Er waren in Zeeland van ouds twee standen: edelen en onedelen, *nobiles* en *ignobiles*. De ambachtsheren behoorden tot de stand van de edelen, ja sterker, als men even afziet van het vrouwelijke element kan men zelfs zeggen dat de stand der edelen en de klasse der ambachtsheren ongeveer samenvielen[41]. Dit was een gevolg van de splitsbaarheid *ad infinitum* van de ambachten. De ambachtsheren hielden hun ambacht in leen van de graaf en waren dus *homines comitis* en ook hier namen zij een exclusieve positie in: behoudens enkele zeer weinige leenlanden en - na 1300 - tienden waren er in Zeeland geen andere lenen dan ambachten, zodat ook de begrippen ambachtsheer en leenman in de praktijk elkaar dekten[42]. In hun hoedanigheid van *homines comitis* vormden de ambachtsheren een mannengerecht, de zogenaamde hoge vierschaar, die onder leiding van de graaf zelf of zijn oudste zoon, de hoge rechtsmacht in geheel Zeeland uitoefende[43]. Een

41. I.H. Gosses, *De rechterlijke organisatie van Zeeland in de middeleeuwen* (Groningen-Den Haag, 1917) 73; Dekker, *Zuid-Beveland*, 389.
42. Dekker, *Zuid-Beveland*, 438.
43. *Ibidem*, 400-402. Aan de hoge vierschaar is een monografie gewijd: L.W.A.M. Lasonder *Bijdrage tot de geschiedenis van de hooge vierschaar in Zeeland* ('s-Gravenhage, 1909). De daarin gehuldigde opvattingen ten aanzien van de middeleeuwen zijn voor een belangrijk deel gecorrigeerd door Gosses, *Rechterlijke organisatie*, 205-300.

van zijn taken was vonnis te wijzen inzake het schot, een oude, jaarlijkse belasting, drukkend op de grond, opgebracht door de geërfden, geïnd door de ambachtsheren en ten goede komend aan de graaf[44]. Voor deze heffing was geen toestemming van belanghebbenden vereist - Filips van Leiden noemt het Zeeuwse schot een van de drie 'verborgen schatten', die de graaf bezit[45] - slechts een formeel vonnis van de hoge vierschaar, dat de invordering door de graaf wettig maakte en wanbetalers in gebreke stelde[46]. In hun hoedanigheid van ambachtsheer (*scultetus*, *officiatus*, *dominus temporalis*) tenslotte namen de Zeeuwse heren niet alleen een belangrijke plaats in de rechterlijke organisatie in, maar vertegenwoordigden zij ook de onedele ingezetenen van hun ambacht in rechte naar buiten. Van ouds traden zij op als hun voogden[47]. Dit laatste kwam sterk naar voren toen de graaf in de veertiende eeuw herhaaldelijk een beroep deed op zijn onderdanen om hen met het oog op de *necessitas terre* financiëel bij te staan. Deze buitengewone beden kon de graaf niet zonder meer opleggen, zonder aan het eigendomsrecht van zijn onderdanen te raken. Zij moesten hem worden geconsenteerd. Omdat deze buitengewone beden volgens het oude patroon van het schot werden geheven, moest die toestemming gegeven worden door de geërfden, vertegenwoordigd door hun ambachtsheren. Met andere woorden bij de steeds veelvuldiger voorkomende buitengewone beden ging voortaan aan de formaliteit van het vonnis wijzen door de *homines comitis*, een deliberatie vooraf van de ambachtsheren - maar dat waren dezelfden als de *homines comitis* -, al of niet uitlopend op een consent, onvoorwaardelijk of onder bepaalde condities, waardoor de leenmannen-ambachtsheren de graaf aan zich verplichtten[48]. Daarnaast riep de graaf, zeker al in 1318, de *homines comitis* ook op om over bepaalde zaken te delibereren, zonder dat er direct een bede mee gemoeid was[49], waarschijnlijk op grond van de oude feodale wederzijdse verplichting tot verlening van *consilium* en *auxilium*.

44. Dekker, *Zuid-Beveland*, 426-430.
45. Filips noemt de *preces mensurarum* in Zeeland een *iocale*. De andere 'verborgen schatten' zijn de *servitia* in Zeeland en het woud van Mourmal in Henegouwen. Philippus de Leyden, *De cura reipublicae et sorte principantis*, R. Fruin en P.C. Molhuijsen, ed. ('s-Gravenhage, 1900) cas. 34, 15 (ed. blz. 176). Elders brengt hij het Zeeuwse schot in verband met *regalia*, *ibidem*, cas. 41, 4 (ed. blz. 167).
46. Oorspronkelijk werd dit vonnis gewezen door het schepengerecht van de kasselrij. Toen deze regionale schepenbank in de dertiende eeuw te niet ging is deze taak overgegaan op het mannengerecht. Gosses, *Rechterlijke organisatie*, 183, 184. Zie verder R. Fruin, *De provincie Zeeland en hare rechterlijke indeeling voor 1795* (Middelburg, 1933) 20.
47. Gosses, *Rechterlijke organisatie*, 91-96; Dekker, *Zuid-Beveland*, 387, 388.
48. Fruin, *Provincie Zeeland*, 19, 20; F.H.J. Lemmink, *Het ontstaan van de Staten van Zeeland en hun geschiedenis tot het jaar 1555* (Roosendaal, 1951) 49, 53.
49. Lemmïnk, *Ontstaan Staten van Zeeland*, 47, 48, 56, 57.

Een niet te verwaarlozen hoeveelheid land was in het bezit van poorters uit de steden. Zij hadden zich al lang aan de voogdij der ambachtsheren onttrokken en zo zij zich al vertegenwoordigd zagen, dan zeker niet door de ambachtsheren, maar door hun eigen stadsbestuur. Nu was de betaling van het schot zowel als de buitengewone bede zo geregeld dat de geërfden aan hun ambachtsheer betaalden en deze het geld op zijn beurt afdroeg aan de grafelijke rentmeester, waarbij hij - tenzij bij buitengewone beden anders was bepaald - een gedeelte voor zichzelf mocht behouden. In de loop van de dertiende en veertiende eeuw verwierven enkele geestelijke instellingen en poorters van enige steden het privilege van *leveringe*, dat wil zeggen zij mochten het verschuldigde geld direct aan de grafelijke rentmeester betalen en de ambachtsheer in wiens ambacht hun land gelegen was, passeren[50]. Ten aanzien van de steden werd het in de veertiende eeuw gewoonte dat het door de burgers verschuldigde belastinggeld als een bedrag ineens uit de stadskas werd betaald bij wijze van voorschot, terwijl het stadsbestuur dit dan wel weer op de belastingplichtigen verhaalde[51]. Deze omstandigheid, voordelig voor de graaf, die meestal snel over het toegezegde bedrag wilde beschikken, droeg ertoe bij dat hij sedert het tweede kwart van de veertiende eeuw ook de steden Middelburg en Zierikzee opriep om over de beden te beraadslagen[52]. Deze gang van zaken in Zeeland maakt deel uit van een algemeen verschijnsel. De landsheren hebben de steun van de economisch welvarende steden steeds meer nodig en op hun beurt zijn de steden bij hun ontplooiing gebaat bij een krachtig landsheerlijk bestuur. In Holland en Zeeland gaan vooral in de woelige tijd rond 1350, onder gravin Margareta (1345-1354) en graaf Willem V (1354-1358), de steden een belangrijke rol spelen. Zij worden herhaaldelijk in financiële en dientengevolge ook in politieke aangelegenheden van het graafschap geraadpleegd en zij maken zich sterker door de privileges, die ze in ruil voor hun steun van de graaf bedingen[53]. Hierbij is wel op te merken dat hun invloed vermindert zodra de graaf zich financieel onafhankelijk voelt.

Is het optreden van de steden een nieuw element, bij de raadpleging van de ambachtsheren loopt het oude en het nieuwe door elkaar heen. Als nieuw is te beschouwen de noodzaak voor de graaf de ambachtsheren als vertegenwoordigers van de onedele geërfden samen te roepen om een bede ingewilligd te krijgen, als oud het

50. Dekker, *Zuid-Beveland*, 440-449, 457-467. In de dertiende eeuw bezaten alleen de Middelburgse poorters het voorrecht van 'leveringe', in de eerste helft van de veertiende eeuw ook die van Zierikzee, op het eind van die eeuw die van Reimerswale en sedert 1421 die van Kortgene. De geerfde poorters van Goes hebben het privilege nooit bezeten.
51. Lemmink, *Ontstaan Staten van Zeeland*, 49; R. Fruin, 'Schot en bede in Zeeland', in: *Verslag algemene vergadering Historisch Genootschap* (Utrecht, 1903) 55-95, in het bijzonder 91.
52. Men kwam evenwel aanvankelijk in afzonderlijke vergaderingen bijeen. Lemmink, *Ontstaan Staten van Zeeland*, 49, 50, 57, 74.
53. J.F. Niermeyer, 'Henegouwen, Holland en Zeeland onder het huis Wittelsbach', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (12 dln; Utrecht, 1949-1958) III, 101 vlg. en de daar aangehaalde literatuur.

consulteren van de *homines comitis* ter verkrijging van het feodale *consilium*. Het enorme aantal ambachtsheren in Zeeland - in 1331 op het eiland Zuid-Beveland alleen al 410[54.] - maakt het hoogst onwaarschijnlijk zo niet ondenkbaar dat ze ooit ergens voltallig zijn verschenen, noch voor het spannen van de vierschaar noch voor het consenteren van de bede. Zelfs al zou slechts een tiende deel van hen zijn verschenen, dan nog viel er met een dergelijk log lichaam niet te werken. Over het gebruikelijke aantal deelnemers aan het consenteren van de bede zijn wij niet ingelicht. Voor zijn politieke hearings deed de graaf echter slechts een beroep op enige weinige *potentes* onder de ambachtsheren. Meestal waren dat er minder dan een tiental, niet steeds dezelfden en van verschillende geografische herkomst, zoals de heer van Veere uit het geslacht Van Borsele, leden van het geslacht Van Brigdamme, de abt van de O.L.V.-abdij van Middelburg (Walcheren), leden van de geslachten Van de Maalstede, Van Kruiningen en Van Reimerswale (Zuid-Beveland), leden van het geslacht Van Oostende (Borsele), de heer van Kortgene (Noord-Beveland), leden van het geslacht Van Haamstede (Schouwen), de heer van S. Maartensdijk (Tholen) etc.[55.]. Onder graaf Albrecht (regent sinds 1358, graaf 1389-1404) werden deze vertegenwoordigers van de ambachtsheren wel zijn Zeeuwse raad genoemd, zonder dat die raad vaste leden telde. In hun vergadering konden zij ook afgevaardigden van de steden naast zich hebben ('den raet ende steden van Zeelant')[56.]. In de vijftiende eeuw onder de Bourgondische vorsten groeide uit deze incidentele vergaderingen met onvaste samenstelling het steeds strakker omlijnde college dat Staten van Zeeland werd genoemd.

Bij Staten denkt men aan een meerledig standsgewijs ingericht representatief lichaam van de bevolking naast de landsheer, maar daar valt in Zeeland wel wat op af te dingen. Invloeden van elders - via de graaf uit Henegouwen en via Henegouwen uit Frankrijk[57.] - waar de standenstaat zich duidelijker aftekent, hebben in

54. Dekker, *Zuid-Beveland*, 472.
55. Lemmink, *Ontstaan Staten van Zeeland*, 67-71.
56. *Ibidem*, 74, 75. Fruin, *Provincie Zeeland*, 21, was van mening dat de Staten van Zeeland zijn ontstaan uit de hoge vierschaar. Lemmink vestigde er echter de aandacht op dat het spannen van de vierschaar onder andere met het oog op het vonnis wijzen inzake de bede op andere bijeenkomsten en wellicht ook met een ander - in ieder geval minder - aantal deelnemers geschiedde dan het consenteren van de bede en het beraadslagen over politieke zaken en dat bovendien de steden wel aan deze laatste vergaderingen deelnamen, maar niet aan die van de hoge vierschaar. 'Raad en steden', later de Staten van Zeeland, zijn de (vertegenwoordigers van de) ambachtsheren en de steden in hun bijeenkomsten voor het consenteren der bede en dientengevolge ter beraadslaging van politieke aangelegenheden, daarnaast bleven de *homines comitis* ook als hoge vierschaar bijeenkomen. Dat er overigens een verband zou bestaan tussen de 'raad en steden' onder graaf Albrecht en de aloude grafelijke raad *stricto sensu* en *lato sensu* waarmee de graaf zich placht te omgeven en die bestond uit edelen en sinds de late dertiende eeuw ook uit steden van het gehele graafschap, dus uit Holland en Zeeland beide, heeft Lemmink naar onze mening niet overtuigend aangetoond.
57. Lemmink, *Ontstaan Staten van Zeeland*, 51. Volgens D.Th. Enklaar, 'De opkomst van den grafelijken raad in Holland', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, I (1946) 16-30, hebben in een eerder stadium ook Engelse invloeden een rol gespeeld, hetgeen ons nogal vèrgezocht toeschijnt. Vergelijk ook de bespreking van Enklaars artikel door P.W.A. Immink, 'Landsheerlijke raad en statenvergadering', in: *ibidem*, 242-248.

Zeeland zeker inspirerend gewerkt, maar het gaat toch te ver om in dit gewest te spreken over de stand der edelen als lid van de Staten, de stand der geestelijkheid en de stand der steden, ook al heeft men zulks later wel gedaan. De steden vertegenwoordigden elk voor zich alleen zichzelf of zo men wil haar burgers. Er is geen sprake van dat Middelburg bijvoorbeeld ook Domburg en Westkapelle, steden die niet ter Staten werden opgeroepen, zou representeren. De opgeroepen *potentes* onder de ambachtsheren kan men - van de kant van de graaf bezien - wel als vertegenwoordigers van hun mede-ambachtsheren beschouwen en zelfs van de onedele ambachtsingezetenen. In ieder geval hadden zij zitting in de Staten als ambachtsheren, niet als edelen, en ook de abt van Middelburg - geen edele - behoorde als ambachtsheer van enkele ambachten op Walcheren tot hen. De andere geestelijken in Zeeland waren geen ambachtsheer - met uitzondering van de abt van Ter Doest, die echter als wonend buiten het graafschap nooit een rol in de Zeeuwse politiek heeft gespeeld - en uit niets blijkt dat de Middelburgse abt werd geacht als vertegenwoordiger der geestelijkheid mede namens hen op te treden.

Het ontstaan van de staten in de Wateringen

De vrij lange uitweiding over de ontwikkelingen op politiek gebied was noodzakelijk voor een beter begrip van de daarmee parallel lopende evolutie op waterstaatkundig terrein. Ook hier kunnen de ambachtsheren zich blijvend doen gelden, maar moeten zij de steden als geduchte mededingers naar de macht erkennen. Een belangrijke factor in de totstandkoming van de Staten van Zeeland was de bede. Daarmee vergelijkbaar in het waterstaatkundige vlak was de belasting voor het onderhoud van de waterstaatswerken: watergangen, sluizen, dammen, dijken, wegen, etc. Evenals de bede werden de waterschapslasten opgebracht in het kader van het ambacht. Het gewone dijksonderhoud werd door de geërfden in natura gepresenteerd onder verantwoordelijkheid van de ambachtsheren. Het onderhoud van de sluizen werd evenals de buitengewone dijkwerken bekostigd uit belastingen op te brengen door de geërfden, te innen door de ambachtsheren en te besteden door de landsheerlijke dijksbesturen[58]. Dit laatste alleen voor zover de bevoegdheid van die besturen reikte, dus in de wateringen. Daarbuiten zorgden de ambachtsheren zelf voor de besteding der gelden. De ambachtsheren namen in de financiële organisatie van de wateringen dus nog een gewichtige plaats in als zijnde verantwoordelijk voor de opbrengst van de door hun onderzaten verschuldigde gelden. Maar meer nog dan aan hun rol bij de inning dankten zij hun sleutelpositie aan de

58. Dekker, *Zuid-Beveland*, 579-581, 594.

omstandigheid dat voor de heffing van buitengewone contributies hun consent vereist was. Zoals de graaf niet eigenmachtig een buitengewone bede kon heffen zonder het eigendomsrecht van zijn onderdanen te schaden, maar de ambachtsheren bijeen moest roepen om zulks te verzoeken, zo was ook de dijkgraaf voor het opleggen van een buitengewone contributie aangewezen op de medewerking van de geërfden, vertegenwoordigd door hun ambachtsheren. Zoals bovendien de *homines comitis* door de graaf werden geraadpleegd inzake te nemen politieke beslissingen, zo werden de 'ghemene manne' gehoord ten aanzien van zaken het dijkrecht betreffende. Uit twee benoemingsakten van dijkgraven in uiteenlopende gebieden, de Zuidzijde van Walcheren en Tussen Honte en Hinkele op Zuid-Beveland, uit 1323 blijkt dat de ambachtsheren wetgevende bevoegdheid inzake het dijkrecht bezaten[59]. Een ander prerogatief van de ambachtsheren was waarschijnlijk het recht van inspraak bij de benoeming van de dijkgraaf. Ten aanzien van Noord-Beveland weten wij dat de ambachtsheren daar in 1328 dijkgraven ter benoeming aan de graaf mochten voordragen en waarschijnlijk was dat ook elders in Zeeland het geval, hoewel wij daarvan geen gegevens vóór de vijftiende of zestiende eeuw bezitten[60].

Het parallelisme van politieke en waterstaatkundige situatie is ook waarneembaar bij de 'leveringe'. Schijnbaar een detail, maar van belang voor de verhouding tussen het waterschapsbestuur en de steden. Hoewel de ambachtsheren het bedrag, dat zij van hun geërfden aan wateringgeld of dijkgeld hadden geïnd, in tegenstelling met de bede, geheel aan het dijksbestuur moesten afdragen en daarvan niets voor zichzelf mochten behouden, bestond ook hier het voorrecht van de 'leveringe' voor bepaalde kerkelijke instellingen en geërfde poorters van steden[61]. Zij mochten hun lasten direct aan het dijksbestuur betalen, hetgeen veel minder omslachtig was dan via de vele ambachtsheren in wier ambachten zij geland waren. Ook hier zien we nu de steden het door hun burgers verschuldigde bedrag ineens en soms als voorschot betalen en - vanzelfsprekend zouden wij haast zeggen - ook ten aanzien van de waterschapslasten gaan de steden meespreken in de toekenning ervan. Helaas bezitten wij te weinig bronnen om de rol van de ambachtsheren in de eerste helft van de veertiende eeuw nauwkeurig te kunnen bestuderen, maar vanaf het midden van die eeuw tonen de Walcherse bronnen een ontwikkeling, die veel overeenkomst vertoont met de evolutie op politiek terrein.

Het is niet toevallig dat die ontwikkeling juist uit Walcherse bronnen bekend is. Walcheren met de invloedrijke stad Middelburg en de machtige abt was in dit op-

59. Van Mieris, *Groot charterboek*, II, 312 (1323 mrt. 31) en 313 (1323 apr. 1). Vgl. Dekker, *Zuid-Beveland*, 568. In de Vlaamse wateringen hadden de geërfden (*probi viri*, meentucht) dezelfde bevoegdheid. Gallé, *Beveiligd bestaan*, 127-129.
60. Van Mieris, *Groot charterboek*, 11, 420 (mrt. 1); Dekker, *Zuid-Beveland*, 535; A.J.F. Fokker, *Het bestuur van het waterschap Schouwen* (Zierikzee, 1883) 13.
61. Dekker, *Zuid-Beveland*, 569.

zicht toonaangevend. Ook hier is het graaf Willem V, die de stad Middelburg voor het eerst een belangrijke rol laat spelen. Hij geeft haar in 1355 tijdelijk de leiding van de dijkage van geheel Walcheren en wel omdat de ambachtsheren en de dijksbesturen door onenigheid niet in staat waren het hoofd te bieden aan de noodtoestand, waarin de dijken op dat moment verkeren[62]. Indirect blijkt hieruit, dat niet alleen de dijksbesturen, maar ook de ambachtsheren met het dijksregiem te maken hebben. Omdat zij op een beslissend moment door uiteenlopende visies falen, laat de graaf het stadsbestuur ingrijpen. Tijdelijk weliswaar, maar het heeft gevolgen voor de toekomst. Evenals de stad waren er ook onder de ambachtsheren in Walcheren enkelen, die belangen hadden in alle wateringen van het eiland. Met de belangrijksten onder hen, te weten de heer van Veere en de abt van Middelburg, zien wij in de tweede helft van de veertiende eeuw de magistraat voortdurend contact houden en samenwerken. Het gezamenlijk optreden van de Walcherse *potentes* bevorderde de coördinatie in de waterstaatszorg, die tot dusverre beheerst werd door het eigenbelang van de verschillende wateringen. Hun feitelijke leiding werd door de graaf in tijden van nood bij herhaling in rechte erkend en versterkt. Zo belastte hij in 1396 en 1406 de magistraat, de abt, de heer van Veere en de rentmeester van Bewesten-Schelde met de opperste leiding van het herstel en onderhoud van de dijken van geheel Walcheren. In 1411 werd een dergelijke lastgeving aan de rentmeester alleen gegeven. Even afgezien van deze rentmeester is er een treffende gelijkenis met de politieke evolutie. Op staatkundig terrein bestaat in de tweede helft van de veertiende eeuw de hoge vierschaar en komen de ambachtsheren bijeen om gezamenlijk over de beden te delibereren, waarbij ook de steden meespreken. Incidentele zaken, die een snelle afdoening vereisen bespreekt de graaf daarentegen met enkele belangrijke vertegenwoordigers van de ambachtsheren en de steden. Op het terrein van de waterstaat hebben in diezelfde tijd in Walcheren de ambachtsheren in de wateringen keurbevoegdheid, wijzen zij buitengewone contributies toe en zijn zij aanwezig bij het sluiten van de rekeningen, waar ook het stadsbestuur van Middelburg aan deelneemt. Als echter de nood aan de man komt, laat de graaf het aan enkele aanzienlijke ambachtsheren - waaronder de abt - en de stad over om met de dijksbesturen, of desnoods zonder deze, het land te redden. Hoewel hun aantal de gehele vijftiende eeuw door nog niet vaststaat, zijn zij te beschouwen als een vertegenwoordigend lichaam van de geërfden van Walcheren en worden zij genoemd de ‘Staten van Walcheren’.

In de watering van Beoosten-Yerseke op Zuid-Beveland is eenzelfde ontwikkeling waarneembaar, die vergeleken bij Walcheren aanzienlijk later op gang komt. Van enige medezeggenschap van de stad Reimerswale vernemen wij de gehele

62. A. Meerkamp van Embden, ‘Nieuwe gegevens over het bestuur van Walcheren in den landsheerlijken tijd’, in: *Archief Zeeuwsch Genootschap* (1933) 81-96; Dekker, *Zuid-Beveland*, 570-572; De Waard, *Inventaris besturen Walcheren*, 51, 52.

veertiende eeuw niets. Toen het dijksbestuur in 1419 te kort schoot in zijn plichten gelastte Jan van Brabant drie van de grootste ambachtsheren, te weten Nikolaas Kervink van Reimerswale, Arnoud van Kruiningen en de abt van Ter Doest, en bovendien de magistraat van Reimerswale toezicht te houden op het dijksbestuur, een lastgeving die een jaar later door Jan van Beieren werd herhaald[63]. Uit het tweede en derde kwart van de vijftiende eeuw zijn enkele ordonnanties aangaande het dijkrecht en buitengewone contributies in Beoosten-Yerseke bekend, waaruit duidelijk naar voren komt, dat zij tot stand gekomen zijn met de goedkeuring van ambachtsheren, prelaten en de stad Reimerswale. Dat de prelaten afzonderlijk worden genoemd, is de opstellers in de hertogelijke kanselarij niet kwalijk te nemen, maar in de Zeeuwse verhoudingen had dit begrip weggelaten kunnen worden, zeker nu het bovendien nog in het meervoud staat. Alleen de abt van Ter Doest, ambachtsheer van Krabbendijke en omgeving, maakte deel uit van de Staten van Beoosten-Yerseke en niet als prelaat maar als ambachtsheer.

Veel later nog dan in Beoosten-Yerseke valt het ontstaan van de Staten van Bewesten-Yerseke[64]. Terwijl in eerstgenoemde watering in het midden van de vijftiende eeuw buitengewone dijklasten worden vastgesteld na overleg met de ambachtsheren, waaronder de abt van Ter Doest, en de stad Reimerswale, werd in Bewesten-Yerseke in 1452 tot een dergelijke contributie besloten op een bijeenkomst waar naast een gecommitteerde van de landsheer en het dijksbestuur slechts de ambachtsheren en de geërfden aanwezig waren. In 1501 blijkt het stadsbestuur van Goes ‘naer ouder costume’ wel aanwezig te zijn bij het sluiten van de rekening, maar ook daarna worden nog herhaaldelijk beslissingen genomen na overleg met uitsluitend de ambachtsheren en geërfden. Nu was de positie van de stad Goes op twee punten verschillend van die van Reimerswale. In de eerste plaats lag Goes niet in de watering van Bewesten-Yerseke, maar had het, als vanouds behorend tot de parochies buiten de watering, een eigen (ambachtsheerlijk, later stedelijk) dijksregiem. In de tweede plaats hebben de poorters van Goes van de graaf nooit het privilege van de ‘leveringe’ gekregen, zodat zij via de ambachtsheren moesten betalen en de stad in financieel opzicht voor de watering weinig betekenis had. In dit licht is het merkwaardig dat in verband met Bewesten-Yerseke wel steeds gesproken wordt van ambachtsheren en geërfden. Hoewel het stadsbestuur van Goes geen inspraak had in de watering, was dat waarschijnlijk wel het geval met een aantal grondbezittende Goese poorters.

Sinds het tweede decennium van de zestiende eeuw wordt het stadsbestuur van Goes in vrijwel alle financiële aangelegenheden gekend. Alleen, was de ligging buiten de watering voor Goes blijkbaar niet langer een beletsel om invloed uit te oefenen op de bestuurszaken van de watering, dan evenmin voor Middelburg, want

63. Dekker, *Zuid-Beveland*, 572-573.
64. *Ibidem*, 574-576.

ook deze stad had poorters die in Bewesten-Yerseke waren geërfd. Ook Middelburgs magistraat heeft nu voortaan inspraak. Naast ambachtsheren en vertegenwoordigers van genoemde twee steden nemen allengs ook meer geestelijken deel aan het sluiten van de rekeningen van de watering: de abt van Onze Lieve Vrouwe van Middelburg, de prior van de Kruisheren te Goes, de abt van Ter Doest (vertegenwoordigd door de *magister grangie* van Monsterhoek te Kattendijke) en de deken van het Onze Lieve Vrouwe-kapittel van Kapelle. Geen van deze geestelijken is ambachtsheer in de watering van Bewesten-Yerseke, maken zij desondanks deel uit van de Staten? Dit hoeft niet zo te zijn. In 1456 blijken in Walcheren naast de abt van Middelburg ook de proost van de Norbertinessen van Zoetendale, de commandeur van de Johanniters van Kerkwerve en de abdis van de Cisterciënserinnen van Waterlooswerve zeggenschap in waterstaatszaken te hebben, evenals naast de stad Middelburg ook de steden Domburg en Westkapelle[65]. Maar als de Staten van Walcheren in de zestiende eeuw een volgroeide instelling zijn, een welomlijnd college met een beperkt aantal leden, werkend volgens een landsheerlijk reglement en met een eigen griffier, dan blijkt er maar één prelaat te zijn en één stad[66]. De Staten van Beoosten-Yerseke waren nog in ontwikkeling toen de vloed van 1532 dit gebied blijvend inundeerde en de Staten van Bewesten-Yerseke zijn altijd onvolgroeid gebleven. Het begrip 'Staten' wordt in de bewaarde bescheiden van die watering uit de zestiende eeuw *passim* gebezigd, maar er is geen sprake van een gesloten college, men kan niet zeggen wie er precies lid van zijn. Wel komt in de zestiende-eeuwse teksten steeds de combinatie voor 'staten en geërfden', met andere woorden voor de tijdgenoten moet duidelijk zijn geweest dat niet ieder die inspraak had tot de Staten behoorde.

Inderdaad valt er in alle wateringen in de vijftiende en zestiende eeuw een emancipatie van de geërfden waar te nemen[67]. Werden zij aanvankelijk allen vertegenwoordigd door hun ambachtsheren, later voor zo ver zij in steden woonden, door hun stadsbestuur, langzamerhand verlangden zij zelf inspraak. De kloosters in de eerste plaats. In Walcheren hadden zij die blijkens het boven aangehaalde al in 1456 verworven, in Bewesten-Yerseke was het in de eerste helft van de zestiende eeuw zover. Maar ook andere, niet-geestelijke geërfden achtten zich nu niet langer meer door de ambachtsheren vertegenwoordigd. Immers de tijden waren veranderd. Het contact tussen de ambachtsheer en zijn onderzaten was sterk verminderd. De ambachtsheer behoorde in vele gevallen tot de hoge adel, die buiten Zeeland verbleef, en de betrokkenheid met het wel en wee van zijn ambachtsingezetenen was gering. Van een voogdij was al helemaal geen sprake meer. Bovendien was er een sociale middenklasse van boeren opgekomen, die in rijkdom

65. *Ibidem*, 573, 574 en noot 1.
66. De Waard, *Inventaris besturen Walcheren*, 51, 52, 792-798 (bijlage VI).
67. Dekker, *Zuid-Beveland*, 576, 577.

met menige kleine ambachtsheer konden wedijveren. Zij, de zeer rijke boeren, de 'brede geërfden', zijn het dan ook die naast de ambachtsheren, (prelaten) en steden bij het sluiten van de waterschapsrekeningen aanwezig zijn en inzake buitengewone dijkwerken worden geraadpleegd. Maar tot de Staten worden zij niet gerekend, omdat zij hun invloed pas verwierven in een tijd dat de inhoud van het begrip 'Staten' al niet meer voor wijziging vatbaar was. Staten betekende volgens het gangbare, politiek beïnvloede spraakgebruik: adel, geestelijkheid en steden, en de overige geerfden vielen buiten dit begrip. Het belette hun echter niet steeds meer invloed te verwerven. Zoveel zelfs dat in de tweede helft van de zestiende eeuw het onderscheid tussen Staten en overige geërfden op Zuid-Beveland verflauwde. Doordat bovendien de ambachtsheren in de zeventiende eeuw hun bijzondere positie niet meer konden handhaven, bleef er in de watering van Bewesten-Yerseke een vertegenwoordiging van geërfden van stad en platteland over, waarin die van de stad verreweg de boventoon voerden. In Walcheren was de ontwikkeling enigszins anders. Niet alleen verdween hier met de hervorming de prelaat, maar in 1574 werden ook alle ambachtsheren, behalve één, van de vertegenwoordiging uitgesloten: de zogenaamde eerste edele, de prins van Oranje als markies van Veere, zou voortaan alle ambachtsheren representeren. Naast de gedeputeerden van Middelburg kregen ook die van de steden Veere en Vlissingen zitting in de Staten van Walcheren. De invloed van de - in Walcheren geïnstitutionaliseerde, - gecommitteerden van de brede geërfden bleef tot het midden van de zeventiende eeuw gering[68]. Het representatieve lichaam zelf werd daarentegen zo machtig dat het de dijksbesturen geheel overvleugelde. Dit kon gebeuren door het persoonlijk aanzien van de leden, maar vooral door de dwingende noodzaak om tot een gecoördineerd dijksbeheer voor het hele eiland te komen, waarin alleen de Staten konden voorzien[69].

Al lijkt de ontwikkeling van de vertegenwoordiging van de geërfden in Zeeland bewesten Schelde zich te hebben voltrokken volgens een duidelijk patroon, ongeveer hetzelfde als dat waarop de Staten van Zeeland waren gebaseerd, toch zijn er nogal wat verschillen tussen de gebieden onderling. De vertegenwoordiging van de geërfden op Walcheren, aanvankelijk binnen het kader van de afzonderlijke wateringen en slechts bestaande uit de ambachtsheren, heeft zich ontwikkeld tot een college voor het hele eiland waarin meerdere standen vertegenwoordigd zijn. Op Zuid-Beveland ontstonden twee van dergelijke colleges, in het kader van de wateringen van Beoosten-Yerseke en Bewesten-Yerseke, beide duidelijk minder volgroeid dan het Walcherse. In Noord-Beveland en in het dijkgraafschap van Tussen Honte en Hinkele is de vertegenwoordiging door de ambachtsheren nooit tot Staten uitgegroeid wegens het ontbreken van steden (en prelaten). Trouwens alleen in Walcheren en Beoosten-Yerseke behoren de prelaten, respectievelijk de abt van

68. Fruin, *Provincie Zeeland*, 88; De Waard, *Inventaris besturen Walcheren*, 53-56.
69. *Ibidem*, 49, 50.

Middelburg en de abt van Ter Doest, als ambachtsheren duidelijk en van meet af aan tot de Staten. Voor Bewesten-Yerseke is dit niet zo duidelijk. Waarschijnlijk behoren ze hier tot de buiten de Staten gebleven brede geërfden. De reden van het tot stand komen van één vertegenwoordiging in Walcheren en twee in Zuid-Beveland ligt in de centrale positie die de stad Middelburg op Walcheren innam. Goes en Reimerswale waren elk het centrum van een deel van Zuid-Beveland, zoals Middelburg dat van geheel Walcheren was. Terwijl de belangen, welke Reimerswale had in Bewesten-Yerseke en die, welke Goes had in Beoosten-Yerseke te verwaarlozen waren, lagen de belangen van Middelburg in alle Walcherse wateringen. Immers Middelburgse poorters bezaten in alle wateringen grond en in geval van inundatie van een der wateringen zouden de andere onherroepelijk volgen. Er waren geen binnendijken, die een dergelijk rampzalig gebeuren tot een deel van het eiland zouden kunnen beperken. In zo'n geval zou zelfs het bestaan van de stad op het spel komen te staan. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het stadsbestuur voortdurend bekommerd was om de dijken van het eiland, evenals trouwens de abt van de Onze Lieve Vrouwe-abdij en enkele grote ambachtsheren, die in meer dan één watering geërfd waren. De andere ambachtsheren hadden nauwelijks aandacht voor hetgeen buiten hun eigen watering gebeurde en ook de dijksbesturen waren al even kortzichtig.

Vertegenwoordiging van de geërfden elders in het graafschap Holland

Waren de onderlinge verschillen tussen de vertegenwoordigingen van de geërfden in Zeeland bewesten Schelde gering, des te sterker is het onderscheid tussen dit gebied en de rest van het graafschap Holland. In enkele waterschappen in het eigenlijke Holland bestaat in de middeleeuwen niets dat enigszins op een vertegenwoordiging van geërfden lijkt, waar wel iets van dien aard aanwezig is, vormt het maar zelden een werkelijk tegenwicht ten opzichte van het landsheerlijk dijksbestuur en nergens komt men voor zulk een vertegenwoordiging de benaming 'Staten' tegen. Pas in de zestiende en vooral zeventiende eeuw kunnen de dan gevormde colleges van hoofdingelanden een vergelijking met het veertiende-eeuwse Walcheren doorstaan. Het bijzondere van Zeeland bewesten Schelde is, dat de vertegenwoordiging van de geërfden daar van meet af aan een rol heeft gespeeld. Hoewel in Holland de ambachten als districten in de organisatie van de waterschappen blijven meespelen, vormen de ambachtsheren als zodanig of als *homines comitis* er geen factor, waarmee de dijksbesturen in al hun doen en laten moeten rekenen, van wie zij van den beginne af met name in financiëel opzicht in sterke mate afhankelijk zijn. De bevoegdheden, die de ambachtsheren soms nog hadden behouden, waren minder verstrekkend, zoals het verrichten van bepaalde schouwen, of beperkten zich tot in-

vloed op het dijksbestuur zelf, zoals het recht van voordracht bij de benoeming van dijkgraven of de keuze van heemraden[70]. In tegenstelling tot de hoogheemraadschappen op het vaste land van Holland zoals Rijnland, Delfland en Schieland gaat de invloed van de ambachtsheren in de Zuid-Hollandse waarden nog wel iets verder. Zo hadden de ambachtsheren in de Lopikerwaard in het Hollands-Utrechtse grensgebied inspraak bij het nemen van beslissingen en controle op de bestedingen, als zij tenminste door het dijksbestuur werden opgeroepen[71], en in de Grote Waard vonden jaarlijks bijeenkomsten plaats van het dijksbestuur met de ambachtsheren en deputaten van de steden[72]. In de grote hoogheemraadschappen Rijnland, Delfland en Schieland speelden de ambachtsheren praktisch geen rol, wel was de hoge adel er sterk vertegenwoordigd in de dijksbesturen, die zichzelf door coöptatie aanvulden[73]. Als contactpersonen tussen de ambachten en het hoogheemraadschap traden daar sinds het eind van de veertiende eeuw de zogenaamde ambachtsbewaarders op, elders waarslieden (Woerden, Putten) of grootwaarslieden (Grote Waard) genaamd[74]. Het waren vertegenwoordigers een enkele maal aangewezen door de ambachtsheer, meestal door schout en schepenen en soms door de geërfden van een ambacht om hun belangen naar buiten, in het bijzonder bij de hoogheemraadschappen, te behartigen. Zij verrichtten in de meeste gevallen in opdracht van hoogheemraden de bestedingen van binnenlandse werken, waarvan de onderhoudsplicht op hun ambacht rustte, oefenden toezicht uit op de uitvoering ervan, inden van de geërfden de benodigde gelden en deden rekening en verantwoording aan het ambacht en soms aan hoogheemraden. De herkomst van het instituut van ambachtsbewaarder c.q. waarsman in Holland is nog onvoldoende bestudeerd. Ook licht de bestaande literatuur ons niet duidelijk in over de financiële verhouding tussen ambacht en hoogheemraadschap in de periode voordat in 1375 de eerste waarsman in de bronnen verschijnt[75]. Waar ambachtsbewaarders c.q. waarslieden

70. De keuze van heemraden was in Holland slechts zelden een zaak van de dijkgraaf (wel in de Zwijndrechtse Waard, zie: Van Mieris, *Groot charterboek*, II, 511 (1332, apr. 6) en enkele waterschappen in Noordholland, in: De Vries, *Dijks- en molenbestuur*, 485). Behalve de ambachtsheren speelden vooral de steden hierin een belangrijke rol. Een schitterend overzicht van de wijze van benoeming van heemraden in Holland vindt men bij Beekman, *Dijk- en waterschapsrecht*, 779-781 onder heemraad.
71. J. van de Water, *Groot placaatboek... 's lands van Utrecht*, II (Utrecht, 1729) 106, 107 (1328 juli 24), 109-114 (1454 aug. 10).
72. Fockema Andreae, *Studiën*, III, *De Grote of Zuidhollandse Waard*, 19, 20.
73. Fockema Andreae, *Rijnland*, 44; Dolk, *Geschiedenis Delfland*, 24, 27, 28, 59. Ook in de Grote Waard wordt in 1401 coöptatie ingevoerd, Fockema Andreae, *Studiën*, III, *De Grote of Zuidhollandse Waard*, 20.
74. Over de ambachtsbewaarders en waarslieden in het algemeen zie Beekman, *Dijk- en waterschapsrecht*, 71-74 onder ambachtsbewaarder. Verder onder meer Fockema Andreae, *Rijnland*, 100-112, 132.; *idem*, *Studiën*, III, *De Grote of Zuidhollandse Waard*, 17, 18; Dolk, *Geschiedenis Delfland*, 61-69, 73; J.L. van der Gouw, *De ring van Putten. Onderzoekingen over een hoogheemraadschap in het Deltagebied* ('s-Gravenhage, 1969) 64, 65.
75. Van Mieris, *Groot charterboek*, III, 315 (1375 nov. 14).

voorkwamen, waren de gevolgen van de financiële decentralisatie, waarmee hun optreden gepaard ging, geheel verschillend naarmate de greep van het waterschapsbestuur op de ambachtsbewaarders zwakker of sterker was. In de Grote Waard leidde het instituut er toe dat de gehele ambachtshuishouding volledig onder gezag en toezicht van hoogheemraden geraakte, in Delfland daarentegen degradeerde het de hoogheemraden op comptabel gebied tot een staat van feitelijke onmondigheid. Ongetwijfeld moet de opkomst van de ambachtsbewaarders gezien worden als uiting van het streven van de geërfden om medezeggenschap in waterstaatszaken te effectueren. Soms werden de ambachtsbewaarders als vertegenwoordigers van de geërfden al of niet samen met afgevaardigden van de steden door de dijksbesturen bij het nemen van beslissingen gehoord.

De vooral sinds de veertiende eeuw machtige Hollandse steden waren evenzeer gebaat bij een goede waterkering en een geregelde waterlozing als de Zeeuwse. Ook in Holland, misschien nog meer dan in Zeeland, hadden de stadspoorters uitgebreide gronden in de waterschappen in eigendom of gebruik. Al vroeg, sedert de dertiende eeuw, weten de steden op van plaats tot plaats verschillende wijzen en in van geval tot geval variërende mate invloed te verwerven op het waterschapsbestuur: Dordrecht in de Grote Waard, de Tieselijnswaard, de Zwijndrechtse Waard, de Alblasserwaard en de Krimpenerwaard, Gouda en Schoonhoven in de Krimpenerwaard, Rotterdam in Schieland, Delft in Delfland, Leiden en Haarlem in Rijnland, Amsterdam in de Diemer Zeedijk, enz. Soms is die invloed geïnstitutionaliseerd, soms ook slechts in feite aanwezig, hier komt zij tot uiting door deelname aan het bestuur, daar door controle op de bestedingen, nu eens door inspraak in beslissingen, dan weer door uitzonderingsposities voor de poorters.

Een vaste vertegenwoordiging van de geërfden, zoals die in Zeeland bewesten Schelde van het begin af aan bestond in de ambachtsheren en later in de Staten, treft men in Holland niet aan voor de zestiende eeuw, als in enkele waterschappen vergaderingen van hoofdingelanden worden ingesteld. In Rijnland ging aan deze instelling een lange aanloopperiode vooraf. In 1396 mag het waterschapsbestuur geen morgengeld heffen tenzij met instemming van de steden Haarlem en Leiden. In de vijftiende eeuw wordt voor bepaalde werken consent gevraagd van deze steden of van één ervan èn van de ambachtsbewaarders, in de zestiende eeuw bovendien van vertegenwoordigers van de hoge adel en enkele prelaten. Het vaste college van hoofdingelanden, dat hieruit in 1577 ontstond, vond omstreeks 1580 navolging in Schieland, in 1589 in Delfland en in de zeventiende eeuw in enkele andere waterschappen[76]. In Putten, waar het Onze Lieve Vrouwe-kapittel van Geervliet al in

76. Over de opkomst van de colleges van hoofdingelanden in het algemeen zie Beekman, *Dijk- en waterschapsrecht*, 845-854 onder hoofdingelanden. Verder onder meer Fockema Andreae, *Rijnland*, 130-132, 165-172. Dolk, *Geschiedenis Delfland*, 208-215.

1451 medezeggenschap in waterstaatszaken had verworven, ontstond een vaste vergadering van hoofdingelanden in 1516[77].

Een afzonderlijke vermelding verdient het dijksregiem van Schouwen, het voornaamste eiland in Zeeland beoosten Schelde. Wij hebben gezien dat daar in de eerste helft van de veertiende eeuw drie dijksbesturen optraden, respectievelijk van de Noordzijde van Schouwen, de Zuidzijde van Schouwen en het Quaalambacht. Later waren er vijf van zulke besturen, één voor ieder van de vijf vijfdedelen, waartoe inmiddels de zes zesdedelen van 1291 waren gereduceerd. De stad Zierikzee had het recht van voordracht bij de benoeming van de dijkgraaf van het Quaalambacht, een der vijfdedelen, waarschijnlijk hadden de ambachtsheren dit ten aanzien van de andere dijkgraven[78], maar hun rol is overigens in het dijksregiem gering. Onenigheid tussen de besturen onderling en slecht dijksbeheer waren ook hier aan de orde van de dag, maar ook in tijden van nood speelden de ambachtsheren geen noemenswaardige rol. Wel greep de landsheer in 1426 in, maar niet door aan enkele aanzienlijke vertegenwoordigers van de geërfden verstrekkende bevoegdheden te verlenen, maar door de instelling van een centraal dijksbestuur voor het gehele eiland, bestaande uit een opperdijkgraaf en zeven heemraden. De aanstelling van de heemraden, steeds voor één jaar, zou geschieden door het stadsbestuur van Zierikzee[79]. De macht van Zierikzee in waterstaatszaken nam steeds toe, die van de brede geërfden, of het nu wel of geen ambachtsheren waren, niet noemenswaard. In de zestiende eeuw spreekt men ook in Schouwen naar analogie van Bewesten-Schelde van ‘Staten’, maar uit een tekst van 1519 blijkt dat dit begrip daar een totaal andere inhoud heeft: het eerste lid van de Staten van Schouwen werd gevormd door de opperdijkgraaf, het tweede door de grafelijke rentmeester van Beoosten-Schelde en het derde door de dijksbesturen van de vijfdedelen. Deze drie vormen van landsheerlijk bestuur, samengebracht in één college, kan men moeilijk een vertegenwoordiging van de geërfden noemen. In 1543 worden de Staten als volgt gepreciseerd: de opperdijkgraaf met de zeven heemraden, de rentmeester van Beoosten-Schelde en de magistraat van Zierikzee, in 1563: de opperdijkgraaf met de dijksbesturen der vijfdedelen, de rentmeester van Beoosten-Schelde, de magistraat van Zierikzee met de brede geërfden. Ook hier is dus een tendens aanwezig naar meer invloed van de geërfden, maar meer door penetratie in, door samenwerking met, dan als tegenwicht voor de besturen[80].

77. Van der Gouw, *Ring van Putten*, 78, 79.
78. Fokker, *Waterschap Schouwen*, 13, 14.
79. *Ibidem*, 29, 30.
80. *Ibidem*, 32-35; Dekker, *Zuid-Beveland*, 567; Beekman, *Dijk- en waterschapsrecht*, 1528, 1529 onder Staten van den lande van Schouwen.

Conclusie

Het geheel onverziende blijkt overal in het gebied van de graaf van Holland in de middeleeuwen een streven naar medezeggenschap van de geërfden in waterstaatszaken aanwezig te zijn, een streven dat zich begrijpelijkerwijze het eerst en vooral uit ten aanzien van de vaststelling, de besteding en de afrekening van de door hen op te brengen belastingen. Overal wordt die medezeggenschap slechts geleidelijk, na verloop van tijd, en met moeite verwezenlijkt, behalve in Zeeland bewesten Schelde waar ze van het begin af aan, dat wil zeggen vanaf de eerste helft van de veertiende eeuw, vanzelfsprekend lijkt. Zij komt dan tot uiting in een vorm die bij die tijd past, namelijk in een vertegenwoordiging door de ambachtsheren. Die vorm ontwikkelt zich, conform de evolutie in de maatschappij, naar een meerdere standen vertegenwoordigend lichaam, het eerst in Walcheren, later ook in Zuid-Beveland. Het vroege bestaan van een duidelijk dualisme in de machtsverhouding in de waterschappen van Zeeland bewesten Schelde vloeit voort uit de tweeërlei herkomst van die waterschappen: de watering als schepping van de ambachtsheren en het dijkgraafschap als landsheerlijke instelling. In een van hoger hand ingesteld dijkgraafschap is een vertegenwoordiging van geërfden een niet noodzakelijk, zij het door de omstandigheden alleszins begijpelijk, maar toch in wezen vreemd element. In de watering ligt zij aan de basis van de instelling. In de als belangengemeenschappen ontstane waterschappen in Holland was dit evenzeer het geval, maar daar bestonden vóór het grafelijk ingrijpen al centrale besturen van belanghebbenden. De aanvulling van deze besturen door middel van coöptatie was later het enige dat nog aan de communitaire herkomst herinnerde. In Zeeland bewesten Schelde nam voorheen iedere ambachtsheer deel aan het bestuur en de traditionele macht van de collectiviteit der ambachtsheren en hun uit eeuwenlange controverses overgehouden onafhankelijkheidsstreven was er de oorzaak van dat de oude constellatie met een aantal aanpassingen in de nieuwe situatie behouden bleef. Daarbij speelden twee factoren in nauwe onderlinge samenhang een beslissende rol. Ten eerste de grote plaats die de ambachtsheren innamen in de toekenning en inning van de waterschapscontributies en ten tweede de omstandigheid dat bijna nergens elders dan in Zeeland de toestand van de dijken bij voorduring zo kritiek was, dat de buitengewone belasting zo veelvuldig geheven moest worden. Zeggenschap in belastingaangelegenheden wordt immers des te effectiever naarmate de heffingen frequenter vereist zijn. Was het samenkomen van (vertegenwoordigers van) de geërfden in Holland meestal een crisisverschijnsel, in Zeeland, dat in de middeleeuwen in een semi-permanente noodsituatie verkeerde, werd het al spoedig een regelmatige door de landsheer wettelijk gesanctioneerde instelling. In die Hollandse waterschappen waar de toestand het meest kritiek is, zien we eveneens een toename van de invloed van de geërfden, bijvoorbeeld in de Grote Waard in de late veertiende en

het begin van de vijftiende eeuw en in Putten in de zestiende eeuw. In dit laatste geval wordt zelfs evenals in Walcheren het dijksbestuur door het college van hoofdingelanden totaal overvleugeld[81]. In dit kader dient ook het slechte dijksbeheer van de landsheerlijke dijksbesturen te worden gememoreerd. In de late middeleeuwen was dit een algemeen verschijnsel, maar de gevolgen waren vooral in noodgebieden zoals Zeeland funest. Leek aanvankelijk in de veertiende eeuw de uitoefening van het ambt van dijkgraaf door de ambachtsheren een waarborg voor een goed bestuur te zijn, doordat later ambachtsheren buiten de wateringen of zelfs buiten Zeeland woonachtig als gunstelingen of schuldeisers van de graaf tot deze functie werden geroepen, vierden ongeïnteresseerdheid, onkunde, wanbeleid en eigenbelang hoogtij. En ook toen het dijkgraafschap louter een ereambt geworden was, dat bovendien in de tweede helft van de vijftiende en in de zestiende eeuw aan de hoogst biedende verpacht werd en aldus in handen kwam van de hoogste edelen - waaronder vrouwen -, de abt van Middelburg of stadsbesturen, bleven er nog zoveel mogelijkheden over om het ten eigen bate aan te wenden, dat de veiligheid van het land veelal afhing van de te genkrachten, die de vertegenwoordigingen van de geërfden boden[82].
Noodsituaties en slecht dijksbeheer kwamen in Zeeland beoosten Schelde evenzeer voor als in Zeeland bewesten Schelde en ook daar werd naar invloed van de geerfden op het bestuur gestreefd. De oplossing, die daar werd bereikt door een sterke penetratie van de stad Zierikzee in het landsheerlijk dijksbestuur was zeker voor de geërfde poorters voordelig, maar voor de plattelandsgeërfden was de vorm waarin de vertegenwoordigende lichamen in Bewesten-Schelde funktioneerden waarschijnlijk toch meer strokend met hun belangen. Het voorbeeld van Schouwen toont overigens duidelijk dat noodsituaties en slecht dijksbeheer de inspraak van de geërfden wel hebben bevorderd, maar dat de vorm van de inspraak bepaald werd door de historische ontwikkeling van het waterschap zelf. In Schouwen, waar op het eind van de twaalfde eeuw geen wateringen waren ontstaan, waar de ambachtsheren in de dertiende eeuw niet geprofiteerd hebben van de controverse tussen de graven van Vlaanderen en Holland over Bewesten-Schelde, waar de bemoeienis van de Hollandse graaf met de dijkage zich al in de dertiende eeuw deed gevoelen, was de collectiviteit van de ambachtsheren in de veertiende eeuw niet bij machte een reëel tegenwicht tegen de landsheerlijke besturen te vormen. De stad Zierikzee zou het alleen en op haar eigen wijze doen.

Wij moeten er ons overigens voor hoeden ons te laten verleiden door de schijn dat de vertegenwoordiging in Zeeland bewesten Schelde democratischer zou zijn geweest dan bijvoorbeeld in Schouwen. Wij hanteren dan een hedendaags begrip dat in de constellatie van de behandelde periode niet relevant is. Als wij er van uitgaan

81. Van der Gouw, *Ring van Putten*, 79-81.
82. Dekker, *Zuid-Beveland*, 537-548; De Waard, *Inventaris besturen Walcheren*, 805, 806, bijlage VI.

dat de grote meerderheid van de werkelijk belanghebbende geërfden bestond uit de boeren, dan moet de conclusie luiden dat er in de beste gevallen alleen maar medezeggenschap vóór maar niet ván de belanghebbenden bestond. In Zeeland bewesten Schelde, waar de geërfden vanouds door hun ambachtsheren, later door de Staten werden vertegenwoordigd, was hun onmondigheid waarschijnlijk nog groter dan in die gebieden waar de geërfden pas in de zestiende eeuw inspraak kregen, toen hun emancipatie verder voortgeschreden was. Een voorbeeld van de wet van de remmende voorsprong.

De waterstaatkundige organisatie van Zeeland bewesten Schelde omstreeks 1350
-.-.-. Grens tussen Bewesten- en Beoosten-Schelde
+ + + Grenzen tussen de landsheerlijke dijkgraafschappen
////// De wateringen

Enkele aanvullende gegevens omtrent de biografie van Hadrianus Junius

Ilja M. Veldman

Hadrianus Junius, oftewel Adriaen de Jonghe, medicus, filoloog, dichter en historicus, die door Justus Lipsius als de meest geleerde man op Erasmus na beschouwd werd, staat tegenwoordig niet erg meer in de belangstelling. Het belangrijkste dat er over hem geschreven is dateert voornamelijk uit de zeventiende, het midden van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw. Zijn oudste biograaf is Theodorus Velius (Dirck Seijlmaecker), evenals Junius een arts afkomstig uit Hoorn. In zijn *Chroniik van Hoorn*[1.] (1617) geeft Velius een opsomming van Junius' literaire werk en een korte levensbeschrijving. Deze blijkt echter niet altijd met de feiten te kloppen en geeft weinig of geen vaste data die een overzicht omtrent Junius' activiteiten zouden kunnen vergemakkelijken. Overzichtswerken als Samuel Ampzing's *Beschrijvinge ende lof der stadt Haerlem*[2.] (1628) en Theodorus Schrevelius' *Harlemias*[3.] (1648) baseren zich geheel op Velius' tekst. Verzamelbiografieën als Pieter Opmeer's *Opus chronographicum*[4.] (1611), Melchior Adam's *Vitae germanicorum medicorum*[5.] (1620), Valerius Andreas' *Bibliotheca Belgica*[6.] (1623) en Johannes Meursius' *Athenae Bataviae*[7.] (1625) geven slechts oppervlakkige informatie en nooit méér feitelijke gegevens dan Velius. Dit geldt eveneens voor de korte

1. Theodorus Velius, *Chroniik van Hoorn. Daer in particulierlyk verhaelt worden des selven stadts eerste begin*, *opcomen en ghedenckweerdighe geschiedenissen tot op dit teghenwoordighe jaer 1617*, IV (Hoorn: Willem Andriesz, 1617) 294-297. Velius, die ook de boven geciteerde mening van Lipsius vermeldt, schijnt zijn informatie over Junius gekregen te hebben van diens zoon Petrus († 1594) en dochter Clara, die hij naar zijn zeggen persoonlijk gekend heeft.
2. Samuel Ampzing, *Beschrijvinge ende lof der stadt Haerlem in Holland. Mitsgaders Petri Schriverii Laurekranz voor Laurens Koster* (Haarlem: Adriaen Rooman, 1628) 117-121.
3. Theodorus Schrevelius, *Harlemias ofte*, *om beter te seggen*, *de eerste stichtinghe der stadt Haerlem*, VI (Haarlem: Thomas Fonteyn, 1648) 346-348.
4. Petrus Opmeer, *Opus chronographicum orbis universi a mundi exordio usque ad annum MDCXI*, II (Antwerpen: Hiëronymus Verdussus, 1611) 26.
5. Melchior Adamus, *Vitae germanorum medicorum qui seculo superiori et quod excurrit claruerunt congestae ad annum usque 1620* (Heidelberg, 1620) 227-320.
6. Valerius Andreas, *Bibliotheca Belgica in qua Belgicae seu Germaniae inferioris provinciae*, *urbesque*, *viri item in Belgio vito scriptisque clari* (Leuven, 1623) 11.
7. Ioannis Meursius, *Athenae Bataviae sive de urbe Leidensi et Academia virique claris*, *qui utramque ingenio suo*, *atque scriptis*, *illustrarunt* (Leiden, 1625).

en summiere levensbeschrijving van een anonymus, die voorin de uitgave van een deel van Junius' brieven, de *Epistolae*[8] (1652) staat afgedrukt.

Deze brieven blijken een belangrijke bron te zijn voor informatie over Junius' werk, zijn reizen, zijn contacten met tijdgenoten en persoonlijke omstandigheden. Helaas zijn slechts zesendertig van de ongeveer tweehonderd brieven in de editie van 1652 van een datering voorzien - wat meer van de aanduiding van de plaats waar zij geschreven zijn - en zijn zij niet in chronologische volgorde gerangschikt. Ook al leveren de brieven enkele onmiskenbare feiten op, zoals de data waarop Junius in het buitenland verbleef, toch is ten gevolge van het ontbreken van de meeste dateringen de inhoud van de brieven vaak moeilijk te plaatsen in concrete situaties in de levensloop van de schrijver. De brieven worden voor het eerst als bron geraadpleegd door Pierre Bayle, die in zijn *Dictionnaire historique*[9] (1697) een geheel eigen en goed gedocumenteerde, zij het korte, levensschets van Junius geeft. Een uitvoeriger biografie, eveneens voor een groot gedeelte gebaseerd op Junius' *Epistolae* en aangevuld met een uitgebreide opsomming van Junius' literaire werk, treft men aan in de *Miscellaneae observationes*[10] (1751) van de hand van Van Oosten de Bruyn. Naar aanleiding van het vierhonderjarig bestaan van de uitvinding van de boekdrukkunst wijdde Loosjes[11] (1824) een artikel aan de uitgave van Junius' *Batavia* (1588), die de belangrijkste bron vormt voor het aandeel van de Haarlemmer Laurens Jansz. Coster in deze uitvinding. In 1836 publiceerde Scheltema een dissertatie over Junius' leven en werk, *Diatribe in Hadriani Junii*[12]. Behalve uit de *Epistolae* en het materiaal dat zijn voorgangers hem boden putte Scheltema zijn gegevens uit een ongepubliceerde verzameling brieven van Junius, die in een verzamelband in de Universiteitsbibliotheek van Utrecht bewaard wordt[13]. Deze verzamelband, die naast de ongepubliceerde brieven ook de in 1652 uitgegeven brieven bevat, een gedrukt exemplaar van de *Batavia* (1588), een onuitgegeven

8. Hadrianus Junius, *Epistolae quibus accedit eiusdem vita et oratio de artium liberalium dignitate* (Dordrecht: Vincentius Caimax, 1652).
9. Pierre Bayle, *Dictionnaire historique et critique*, II (Rotterdam: Reinier Leers, 1697) 205-208.
10. G.W. van Oosten de Bruyn, 'Vita Hadriani Junii Hornani medici eruditissimi. Ex epistolis illius familiaribus, aliisque monumentis, quidquid eo pertinet, per otium collegit, ac digessit', *Miscellaneae observationes criticae novae in auctores veteres et recentiores*, X-XII (Amsterdam, 1751) 390-434. Deze auteur noemt als enige het *Dictionnaire* van Bayle als bron. Daar hij echter slechts de naam van de auteur noemt en niet de titel van zijn werk, hebben wellicht latere biografen dit werk ongebruikt gelaten.
11. Vincent Loosjes, *Gedenkschriften wegens het vierde eeuwgetijde van de uitvinding der boekdrukkunst door Lourens Janszoon Koster*, *van stadswege gevierd te Haarlem den 10 en 11 Junij 1823* (Haarlem, 1824) 308-346.
12. P. Scheltema, *Diatribe in Hadriani Junii*, *vitam*, *ingenium*, *familiam*, *merita literaria* (Amsterdam, 1836). Een verkorte en soms iets gewijzigde Nederlandse versie hiervan vindt men in *idem*, *Oud en nieuw uit de vaderlandsche geschiedenis en letterkunde*, I (Amsterdam, 1844) 135-166.
13. *Idem*, *Diatribe*, 5 noot 2. Zie voor de verzamelband de *Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae universitatis* (Utrecht, 1887) 214, nr. 829.

voorwoord en index daarop, verschillende lofzangen op Junius en een op Velius gebaseerde en weinig nieuws opleverende levensbeschrijving, behoorde blijkens de inscriptie aan de filoloog Pieter Burman jr. (1713-1750), die in het genoemde voorwoord bij de *Batavia* vermeldt een nieuwe editie daarvan op het oog te hebben, vergezeld van een honderdtal nog niet gepubliceerde brieven. Het was Scheltema die in 1839 daadwerkelijk een deel van deze brieven onder de titel *Epistolae selectae* uitgaf, zij het dat hij merkwaardigerwijze hierin geen van de veertien brieven heeft opgenomen, die Junius aan zijn zeer goede vriend Janus Dousa schreef, aan wie hij ook zijn *Martialis* (1568) opdroeg[14]. De Crane[15] (1844) zette het misverstand over de data van Junius' geboorte- en sterfjaar recht, die verkeerd door Velius en anderen waren overgeleverd. De meest recente publicaties tenslotte zijn die van Gordon[16] (1939/40), die in een artikel over een door Geoffrey Whitney overgenomen motto en illustratie van een embleem van Junius de Engelse periode van de geleerde ter sprake brengt; Vermaseren[17] (1949), die het onstaan van de *Batavia* en de verwikkelingen daaromheen uitdiept; en Van Dorsten[18] (1970), die in groter verband Junius' betrekkingen met Engeland aanroert. Hiermee is de lijst van de belangrijkste literatuur over deze Nederlandse humanist ten einde.

Op grond van de hierboven genoemde auteurs en brieven kan men Junius' levensloop als volgt resumeren. Geboren op 1 juli 1511 te Hoorn als zoon van Petrus Junius, secretaris en later burgemeester van die stad, bezocht Junius aanvankelijk de Latijnse school in Haarlem en studeerde hij vervolgens twee jaar filosofie en medicijnen in Leuven. Omstreeks 1537 of 1538 begon hij aan een grote reis, die hem via Siena (1538) naar Bologna voerde, waar hij op 3 maart 1540 promoveerde in de filosofie en medicijnen[19]. In 1541/42 verbleef Junius in Parijs om zich verder in de geneeskunst te bekwamen[20], maar vanaf 1543 vindt men hem in Londen, waar hij optrad als lijfarts van Thomas Howard, derde hertog van Norfolk, en als leraar van diens kleinzoon Thomas[21]. Na de executie van de vader van de jongen, Henry Howard, graaf van Surrey, in 1547 werkte Junius nog enige tijd als lijfarts

14. P. Scheltema, *Hadriani Junii epistolae selectae nunc primum editae* (Amsterdam, 1839).
15. J.W. de Crane, 'Iets over het geboorte- en sterfjaar van Hadrianus Junius', in: Scheltema, *Oud en nieuw*, I, 167-175.
16. D. Gordon, '"Veritas filia temporis". Hadrianus Junius and Geoffrey Whitney', *Journal of the Warburg and Courtauld Institute*, III (1939-1940) 228-240.
17. B.A. Vermaseren, 'Het ontstaan van Hadrianus Junius' "Batavia"', *Huldeboek pater dr. Bonaventura Kruitwagen* ('s-Gravenhage, 1949) 407-426.
18. J.A. van Dorsten, *The Radical Arts. First Decade of an Elizabethan Renaissance* (Leiden-Londen, 1970) 131-134.
19. Een in Siena gedateerde brief vindt men in Junius, *Epistolae*, 342-343; één uit Bologna (1540) in *ibidem*, 25-26. Zie voor de datum van de promotie Scheltema, *Diatribe*, 12.
20. Junius, *Epistolae*, 96 en 98-101.
21. Zie *ibidem*, 178-179; Gordon, 'Veritas', 231 en Van Dorsten, *Radical Arts*, 131. Zie voor de argumentatie voor het jaar 1543 (de meeste auteurs nemen 1544 aan) Bayle, *Dictionnaire*, 206.

bij een dame in Londen maar, omstreeks 1550 moet hij weer in het vaderland teruggekeerd zijn, omdat hij in december van dat jaar een huis in Haarlem kocht[22].

In deze stad oefende hij het beroep van stadsgeneesheer uit[23] en wijdde hij zich aan zijn literaire werk. In die tijd verschenen bijvoorbeeld zijn *Philippeis sive Epithalamium* (1554), de *Adagiorum ab Erasmo omissorum centuriae octo* (1558), de *Emblemata* (1565), de *Nomenclator* (1567) en uitgaven van of commentaren op klassieke schrijvers als Seneca (1557), Nonius Marcellus (1565), Horatius (1566), Martialis (1568) en Eunapius Sardianus (1568)[24]. Op 14 september 1565 werd Junius door de Staten van Holland tot officieel geschiedschrijver benoemd[25]. Vanaf die datum werkte hij aan de *Batavia* die, gezien de datering van de opdracht in het oorspronkelijke handschrift, 10 januari 1570, en de uitbetaling op 23 februari 1570, reeds eind 1569 voltooid geweest moet zijn, maar die pas in 1588 postuum verscheen[26]. In februari 1573, twee maanden na het begin van het beleg van Haarlem, werd Junius door Willem van Oranje voor een ziekte naar Delft ontboden, waar hij tot 1574 in prinselijke dienst verbleef. Ondertussen werd bij de overgave van Haarlem, ondanks Junius' uitdrukkelijk verzoek aan de magistraat om zijn huis te sparen, zijn gehele bibliotheek door de Spanjaarden geplunderd, waarin zich nog verschillende onuitgegeven manuscripten bevonden, die hij in weerwil van zijn smeekbeden aan de graaf van Bossu ook later niet terug gekregen heeft. Slechts het gedeelte van zijn bibliotheek dat hij bij zijn vriend Pieter Meerhout in Alkmaar in bewaring had gegeven, bleef gespaard[27]. In 1574 vertrok Junius met zijn gezin naar Middelburg, waar hij het jaar daarop op 16 juli 1575 overleed.

Er hebben echter in het leven van Junius twee gebeurtenissen plaatsgevonden, waarover in de boven aangehaalde oudste literatuur een misverstand bestaan heeft, dat door vrijwel alle latere auteurs is overgenomen. Dit misverstand betreft het doel en de datum van Junius' reis naar Denemarken en de periode van zijn rectorschap aan de Latijnse school te Haarlem.

22. Transportregister 1546-1551, Gemeente Archief Haarlem (GAH), fol. 125v. Zie B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en werken van D.V. Coornhert* ('s-Gravenhage, 1928) 14. Getuige de datering van enkele brieven (Junius, *Epistolae*, 215 en 203) is Junius in elk geval in 1554 en in 1568 voor een kort bezoek in Engeland terug geweest.
23. Zie de Thesauriersrekeningen van 1552, GAH, fols. 28r en 30v, waarin Junius van stadswege als ‘phisicus ende medicyn’ salaris en kleedvergoeding krijgt.
24. Zie voor een uitgebreide lijst van publicaties, aangevuld met een opgave van nooit gerealiseerde uitgaven, Scheltema, *Diatribe*, 49-87.
25. Niet 1564, zoals in *ibidem*, 22 en *idem*, *Oud en nieuw*, 155 vermeld wordt. Zie de ‘Daghvaert van de gedeputeerden van de Staten, gehouden in den Hage den 14. september 1565’, opgenomen in de *Resolutien van de Heeren Staten van Holland en Westvriesland* (s.l., 1563-1565) 28. Dit werk is een voortzetting van het *Register gehouden bij Aert van der Goes van alle die dachvaerden bij de Staten 's Landts van Holland* (s.l., tot 1560).
26. Zie Loosjes, *Gedenkschriften*, 327-328.
27. Velius, *Chroniik*, 294; Scheltema, *Diatribe*, 24-25; Junius, *Epistolae*, 381-382.

Aangaande het eerste punt vertelt Velius, dat Junius op een gegeven moment door de Deense koning als ‘regent en onderwijsmeester’ van diens zoon naar Denemarken was geroepen, iets wat door de auteur van de levensbeschrijving in de *Epistolae*, door Bayle en Van Oosten de Bruyn herhaald wordt[28]. Vermaseren zegt, dat Junius in de loop van 1562 naar Kopenhagen vertrok, omdat hij daar ‘een betrekking wist te verwerven als opvoeder der prinsen’ en dat hij in 1563 weer terug was[29]. Bayle en Loosjes noemen 1564 als jaar van terugkeer[30]. Scheltema vermeldt, dat Junius via Albert Knoppert het aanbod had gekregen om als arts aan het Deense hof te komen werken, maar dat hij na slechts een kort verblijf in Kopenhagen weer vóór 10 mei 1563 in het vaderland terug was[31].

Hadden Bayle en Loosjes het bij het rechte eind wat betreft de datum van de reis, Scheltema was, ondanks zijn eigen twijfel en latere herroeping van zijn mening[32], als enige dicht bij het juiste doel van de onderneming. Uit een officiële acte, opgemaakt in Kopenhagen op 28 april 1564, blijkt, dat Junius beloofd heeft één jaar in Kopenhagen te blijven en dat hij daar de benoeming aanvaard heeft tot zowel lijfarts van koning Frederik II als hoogleraar in de geneeskunde aan de universiteit van Kopenhagen[33]. Deze plaatsen waren vacant na het overlijden van hofarts Conrad von Steinwick in januari 1564 en hoogleraar Elias Rempolt. De acte vermeldt de toelage die Junius op Pasen van dat jaar van de koning krijgt, namelijk honderdtwintig daalders en hofkleding voor twee personen. Hierbij moet nog het salaris van de universiteit opgeteld worden, dat zal doorlopen ook in het geval dat Junius het in 's konings dienst te druk zou hebben om colleges te geven. Wanneer Junius aan het eind van het jaar in Denemarken zal willen blijven, zal de koning hem in plaats van een toelage een kerkelijk leengoed geven. In de universiteits-verslagen over 1563-1564 vindt men nog een vermelding van het aanbieden van wijn aan Junius en in die van 1564-1565 een bericht van een geldelijke gift, beide uit naam van de ‘heren professoren’[34].

28. Velius, *Chroniik*, 294; Bayle, *Dictionnaire*, 207; Van Oosten de Bruyn, ‘Vita Hadriani’, 403.
29. Vermaseren, ‘Het ontstaan’, 407, 410.
30. Bayle, *Dictionnaire*, 207; Loosjes, *Gedenkschriften*, 329-330.
31. Scheltema, *Diatribe*, 19-20, neemt deze datum aan, omdat dit de datering is van een door Splinterus ab Hargenio (Splinter van Hargen?) aan Junius geschreven brief, die duidelijk aan de geleerde gericht is op een tijdstip dat deze zich in de Nederlanden bevond. Zie Junius, *Epistolae*, 648.
32. Scheltema, *Oud en nieuw*, 152 noot 2.
33. Zie H.F. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie* (Kopenhagen, 1868-1874) IV, 199 en *Kancelliets Brevbøger* (Kopenhagen, 1893) 432. Frederik II, die van 1559 tot 1588 aan de regering was, is tot 1572 vrijgezel gebleven. Zijn zoon Christiaan werd in 1577 geboren. Het is dus volstrekt onmogelijk, dat Junius, zoals de meeste auteurs menen, als opvoeder van koningszonen is opgetreden. Bovenstaande mededelingen verkreeg ik dankzij de vriendelijke medewerking van mr. H. Kargaard Thomsen, archivaris op het Rijksarchief in Kopenhagen, die de gegevens over Junius' verblijf in Denemarken verzameld heeft.
34. Rørdam, *Kjøbenhavns Universitets Historie*, II (1869-1872) 568.

In een te Kopenhagen geschreven brief aan Hiëronymus Thenner, een prominent ambtenaar in de Duitse kanselarij van Frederik II, beschrijft Junius zelf uitvoerig hoe de benoeming tot stand gekomen is en wat de moeilijkheden waren die erop gevolgd zijn:

> De vorige winter had de heer Knoppert mij naar Amsterdam ontboden, omdat hij een arts voor de koning zocht [Junius' landgenoot Albert Knoppert was in die tijd hoogleraar in de rechten aan de Kopenhaagse universiteit] en hij had uitvoerig naar mijn bereidheid daartoe geïnformeerd. Daar beloofde hij toen, behalve de vaste en bijkomende kosten uit naam van de universiteit, daarboven minstens tweehonderd daalders van de kant van zijne koninklijke majesteit én wat daar nog bij zou komen. En zo zijn wij uit elkaar gegaan, terwijl ik hem bijna mijn instemming gegeven heb, waar de brief van diezelfde koning getuige van is. In januari word ik weer door Knoppert, die ondertussen teruggekeerd is, ontboden. Ik snel toe en de wil van de koning wordt onveranderd herhaald, vergezeld van nog rijkere beloften voor de toekomst. Tenslotte verordent hij, dat ik mij met de mijnen tegen het begin van de vasten reisvaardig moet maken. Ik maak mijn uitrusting klaar en de dingen die ik voor een eervol vertrek nuttig acht. Op reis werd niet één maal maar verschillende keren de belofte van een eervol salaris herhaald en nog andere beloften ook, zelfs nog rijkere, opdat ik maar niet zou aarzelen. Nu, opdat ge weet wat er intussen is voorgevallen, zal ik u in weinig woorden vertellen hoe de vork in de steel zit. De geschiedenis is al aan meer mensen uitgelekt, zoals dat nu eenmaal gaat. Kort vóór het begin van de vasten snelt Rosenberg, die daar [in de Nederlanden] de zaken van de Zweedse koning behartigt, toe op ijlpaarden en zegt, dat hij gehoord heeft, dat ik ga verhuizen. Als ik erin toestem en in dienst van zijn koning wil treden, biedt hij mij vijfhonderd daalders aan en zeshonderd als ik de aankomst van Guldestern, die eerstdaags verwacht werd, wilde afwachten. Ik zei, dat ik wegens het ruwe klimaat, de onbeschaafdheid van het volk en de grote afstand buiten het contact met onze mensen, die taak niet op mij kon nemen. Nu moet je met mij eens nagaan of ik niet ernstig bedrogen word, want om er maar van te zwijgen dat ik dat verleidelijker aanbod heb afgeslagen, omdat ik de koning [van Denemarken] ter wille wilde zijn, wordt ook hier [in Denemarken] op de zelf gedane belofte beknibbeld en word ik voor de gek gehouden. Laat Knoppert in eigen persoon als getuige ondervraagd worden of ik er soms op betrapt ben dat ik m'n woord niet hou. Maar hoe het dan ook gebeurt, dit onrecht moet geheim blijven. Zou het niet billijk zijn, dat bij die grote duurte en de geldontwaarding hier mijn salaris terecht eerder verhoogd dan verlaagd werd? Opdat ik niet de gulheid van zijne majesteit iets vóór schijn te schrijven of al te veel aan mijn hebzucht lijk toe te geven, beveel ik nu de gehele zaak aan uw voortreffelijk oordeel en rechtvaardigheid aan, opdat u zowel de eervan de koning schijnt te redden als mij niets te kort doet[35].

35. Junius, *Epistolae*, 188-189.

Uit deze brief wordt duidelijk, dat Junius aanvankelijk op grond van mooie beloften in een benoeming bij de universiteit en als lijfarts van Frederik II had toegestemd, maar dat hij, toen hij eenmaal in Denemarken was aangekomen, een veel lager bedrag kreeg dan hem beloofd was. Dit stemt overeen met het bedrag van de

door Knoppert beloofde tweehonderd daalders of meer, waar Junius in zijn brief over spreekt, en de latere officiële toekenning van hondertwintig daalders in de acte van 28 april 1564. Dat Thenner's bemiddelingspogingen weinig vrucht hebben afgeworpen, is op te maken uit het feit, dat Junius, zonder het afgesproken jaar volgemaakt te hebben, reeds vóór 9 juni weer in het vaderland was teruggkeerd. Dit is de datum van een aan Johannes Sambucus geschreven brief, waarin Junius vertelt eindelijk uit de 'Deense duisternis' teruggekeerd te zijn. 'Gelukkig', zegt hij,

> heeft de aangename ontmoeting met mensen die mij dagelijks met mijn terugkeer gelukwensen en die met hun begroetingen de afkeer van mijn reis verzachten, de herinnering aan die lange en moeilijke tocht als een bevalling uitgewist. Een eervol jaargeld zou mij gemakkelijk verleiden daarheen te gaan, maar de ruwheid van het klimaat en van de zeden van dat volk schrikt mij af. Daar komt nog bij de geweldige duurte [daar] en voeg bij mijn ongeluk nog mijn gebrek aan geld[36].

De oorzaak van het misverstand over het tweede punt, Junius' rectorschap aan de Latijnse school in Haarlem, ligt eveneens in een verkeerde of verkeerd begrepen vermelding van de oudste bronnen over de humanist. Velius zegt, dat Junius na zijn Deense reis 'met seer eerlijcke conditien' benoemd werd tot 'Regent over de Latynsche Schole' in Haarlem[37]. De biograaf in de *Epistolae* neemt dit over, evenals Bayle en Van Oosten de Bruyn, welke laatste, waarschijnlijk op grond van een verkeerde lezing van de passage van Velius, hieraan toevoegt, dat Junius dit rectorschap tot aan 1572 bekleedt[38]. Van Dorsten laat Junius' ambtstermijn omstreeks 1563 ingaan[39]. Scheltema geeft geen datum, maar laat zijn rectorschap na de Deense reis ingaan en merkt op, dat Junius het ambt rond 1569 weer neergelegd heeft[40].

Het is echter niet geheel juist om Junius te beschouwen als één der beroemde rectoren van de Latijnse school in Haarlem, 'eindelijk een functie die hem paste' (Vermaseren), omdat zijn werkzaamheden aan de school maar van korte duur geweest zijn en niet van moeilijkheden ontbloot. In de Thesauriersrekeningen van de stad Haarlem van 1550 wordt aan een meester Jacob van Yperen, rector aan de Latijnse school aldaar, het salaris uitgekeerd, 'dat hem door de burgemeesters beloofd was, toen hij het rectorschap accepteerde'[41]. Het jaar daarop verschijnt in de re-

36. *Ibidem*, 385-386. Een brief aan Splinterus ab Hargenio (*ibidem*, 426) begint Junius met de woorden: 'Eindelijk ben ik dan uit de Deense smerigheid opgedoken'. Zie ook de tweede brief aan Sambucus in *ibidem*, 408-410.
37. Velius, *Chroniik*, 294.
38. Bayle, *Dictionnaire*, 207; Van Oosten de Bruyn, 'Vita Hadriani', 405-406, die het 'hier' van Velius als 'in de positie van regent' heeft geïnterpreteerd en niet als 'in Haarlem', zoals Velius bedoeld moet hebben.
39. Van Dorsten, *Radical Arts*, 132.
40. Scheltema, *Diatribe*, 20 en *idem*, *Oud en nieuw*, 156.
41. Thesauriersrekeningen 1550, GAH, fol. 101v.

keningen de naam van Hadrianus Junius als ‘rectoir inde plaetse van meester jacob van yperen die tvoorscreven rectoirscap verlaten hadden’. Eerst vindt men onder de post stedekleding over het jaar 1551 een uitbetaling aan Junius voor zijn ‘tabbaert’[42]; vervolgens onder andere uitgaven voor ambtenaren de uitbetaling van zijn salaris als rector, waarbij hij bezoldigd wordt voor één jaar dienst, eindigend Allerheiligen 1551[43]. Hieruit is op te maken, dat Junius' ambtstermijn op 1 november 1550 is ingegaan. In de rekeningen over 1552 treft men opnieuw een uitbetaling aan Junius aan, nu als rector voor een half jaar dienst, eindigend 1 mei 1552[44]. Dat na dit anderhalve jaar Junius' rectorschap definitief ten einde was, blijkt uit het vervolg van deze rekening, waarin weer salaris uitbetaald wordt aan meester Jacob van Yperen, ‘rectoir vanden grooten schoele binnen dese stede inde plaetse vanden voor*noemden* meester adriaen die byden burgermeesteren vanden voorscreven [stede] afgedanct was’[45]. De plotselinge wisseling wordt verderop in de Thesauriersrekeningen van 1552 verklaard en wel in de passage waarin een vergoeding van veertig pond aan Junius betaald wordt, die tijdens het tweede halve jaar van 1552, ingaande 1 mei, wegens ziekte het rectorschap niet had kunnen uitoefenen. Opdat tijdens die ziekte het rectorschap niet ‘vaceerde ende desolaet bleeve’, hadden de burgemeesters de vorige rector Jacob van Yperen, opnieuw aangesteld. Met Junius troffen zij een regeling, dat deze voor het bedrag van veertig pond geheel afstand van het rectorschap zou doen[46]. Dit is het einde van Junius' carrière aan de Latijnse school.

Het blijkt echter, dat Junius' ziekte, in elk geval voor hem zelf en misschien ook wel voor de magistraat van Haarlem, eerder een excuus dan een directe aanleiding voor zijn ontslag geweest is. Een brief van 4 juli, gericht aan zijn vriend Petrus Nannius (Pieter Nanninck), hoogleraar aan het college van Busleyden in Leuven, is een antwoord op een brief waarin Nannius zich afvroeg of hij Junius mocht feliciteren met het feit, dat deze nu bevrijd was van de zorgen om de school. Junius legt uit, dat Nannius hem wel degelijk mag feliciteren:

> Ik heb al lang rondgelopen met het plan om dat piekerzaakje (‘phrontisterium’) [namelijk de school] te verlaten, omdat ik een gelegenheid zocht om er beter aan toe te zijn. Deze gelegenheid kon zich niet beter voordoen dan zij zich voorgedaan heeft en ik heb haar met beide handen (bij de haarlok) aangegrepen, omdat ik mij die kans niet wou laten ontglippen. En net mooi van pas, zoals ik dat verklaar, was daar ook nog bijgekomen de ziekte die ik opgelopen had, waarvan de burgemeesters vreesden dat die lang zou duren en dat de school dan onbeheerd zou blijven. Daarom hebben zij een

42. *Ibidem* 1551, fol. 25. Deze plaats, evenals die in noot 43, opgegeven door Becker, *Bronnen*, 14.
43. *Ibidem*, fol. 28.
44. *Ibidem* 1552, fol. 31r.
45. *Ibidem*, fol. 32r.
46. *Ibidem*, fol. 108r.

> overeenkomst met mij gesloten. De ziekte echter, die ik reeds vóór de zondag voor Pasen had voelen aankomen, heb ik beslist opgelopen, deels uit overmatig lezen direct na de maaltijd, waartoe je, zoals je uit eigen ervaring weet, gedwongen wordt om daarmee om twaalf uur te beginnen, deels uit die ondragelijke stank van dat allegaartje daar [op school]. Overigens weet je, dat ik een man ben van een ongewone lichaamsconstitutie en van een weinig constant temperament, wat het werk aan de school dat ik niet gewend was nog eens verergerd heeft.... Er is dus reden, dat ik mij in mijn hart verheug en dat ik mijzelf feliciteer en ik er volkomen vrede mee heb, dat jij me feliciteert, niet alleen omdat ik nu, naar ik hoop, dreigend gevaar van ziekte vermeden heb, die (daar ben ik zeker van) ik nog erger en nog hardnekkiger opgelopen zou hebben, zo niet tenslotte de dood zelf, als ik nog langer aan die school verbonden was gebleven. Maar het allermeeste verheug ik mij over het herkrijgen van die waarlijk gulden vrijheid, die terecht door de juristen onschatbaar genoemd is[47].

Deze overeenkomst met de burgemeesters, waar Junius naar aanleiding van zijn ziekte en het niet vervullen van de rectorsplaats over spreekt, is ongetwijfeld de in de Thesauriersrekeningen van 1552 vermelde afkoopsom van veertig pond, waarmee Junius officieel afstand van het rectorschap gedaan heeft. Uit de beschrijving van Junius' rectorschap door Schrevelius, zelf één der rectoren van de beroemde Latijnse school in Haarlem, blijkt dat Junius' ambtstermijn ook aan die zijde als weinig succesvol ervaren is:

> Onder de Rectors is Adrianus Iunius wel de eerste geweest in wetenschap en geleertheyt niet in beleyt.... Ende nae desen is Jacob van Yperen hier rector geweest, dewelcke de sijne gheleert heeft, de bevelen des levens niet alleen op seggen als een Papegay, maar oock te doen en brengen tot de practijck[48].

In een opsomming van de verschillende rectoren enige bladzijden verder wordt Junius' naam in het geheel niet meer genoemd, wel echter met lof onder de lijst van beroemde doctoren van de stad[49]. Dat Junius' kwaliteiten als leraar geen overdonderend succes geweest zullen zijn, is eveneens te proeven uit de beschrijving die Velius van de geleerde geeft en die naar zijn zeggen berust op getuigenissen van mensen die Junius persoonlijk gekend hebben: ‘Hy hadde gheen groote gave van uyterlijcke welspreeckentheyt, want haperde een weynich in zijn reden, soo dat zijn gheleertheyt uyt een weinich byzijns niet wel voor d'onwetende te kennen was’[50]. Uit twee brieven

47. Junius, *Epistolae*, 192-194.
48. Schrevelius, *Harlemias*, V, 323. Deze mening wordt herhaald door B.W. Hofman, *Beknopte geschiedenis van het gymnasium te Haarlem* (Haarlem, 1889) die zonder het noemen van een bron Junius' ambtstermijn vermeldt als lopend van november 1550 tot mei 1552.
49. Schrevelius, *Harlemias*, V, 351-352 en 341-342.
50. Velius, *Chroniik*, 295.

waarin Junius zich verweert tegen de beschuldiging, dat hij zijn leerlingen afkerig trachtte te maken van het katholieke geloof, is bovendien

op te maken, dat zijn onderwijsmethode ook op dit punt kritiek te verduren had[51]. Het is echter niet duidelijk of deze brieven dateren uit de periode dat Junius officieel rector was, of dat zij betrekking hebben op Junius' latere privé-onderwijswerkzaamheden.

Ook al schijnen deze twee perioden, het rectorschap en de Deense reis, niet tot de gelukkigste van Junius' leven behoord te hebben, toch passen zij wonderwel in het levensverhaal van de constant door ziekte, geldnood of miskenning geplaagde geleerde. Voor een beter gefundeerd inzicht in het leven en werk van deze Nederlandse humanist lijkt echter vooral in de door hem gevoerde correspondentie nog een schat aan gegevens besloten te liggen.

51. Junius, *Epistolae*, 352 en 387.

België en het Nederlands-Indonesisch conflict 1945-1949*

S.L. van der Wal

Anders dan in Azië heeft de tweede wereldoorlog op de positie van de koloniale mogendheden op het Afrikaanse continent nauwelijk enige directe invloed gehad. Aan het einde van die oorlog verwierp Frankrijk nadrukkelijk de invoering van zelfbestuur voor zijn koloniale gebieden in Afrika en bleef bij zijn politiek van centralisatie en assimilatie. Engeland voerde in zijn Afrikaanse gebieden democratische hervormingen in op locaal niveau, maar zag het centraal bestuur nog voor onafzienbare tijd in Britse handen. Buiten Tunesië, Marokko en Algerije manifesteerde het Afrikaanse nationalisme zich nog niet als een anti-kolonialistische beweging, maar richtte het zich nog uitsluitend op het verwerven van betere levensvoorwaarden binnen het koloniale kader. Het werd door de koloniale mogendheden niet als een bedreiging gezien.

Dit met enkele lijnen geschetste beeld van het zwarte continent onder koloniaal bestuur omvat ook Belgisch Kongo. De koloniale positie van België was onaangetast. Er was in de Kongo een opmerkelijke economische vooruitgang en van een inheemse oppositie tegen het koloniaal bewind was nog geen sprake. De Kongolese werkelijkheid was er niet naar om aan het recht op autonomie of zelfstandigheid anders dan vrijblijvend aandacht te schenken, laat staan de dekolonisatie van dit gebied met zijn primitieve bevolking te bepleiten. Rudolf von Albertini schrijft in zijn bekende handboek over *Dekolonisation* dat de Tweede Wereldoorlog in België in tegenstelling tot Groot-Brittannië en Frankrijk geen eigenlijke 'Kolonialdiskussion' op gang heeft gebracht[1]. Ik zou wat het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk betreft bij deze bewering de kanttekening willen maken dat deze landen de discussie over de staatkundige toekomst van hun koloniën was opgedrongen door situaties, die zij aan het einde van de tweede wereldoorlog in hun koloniale gebieden in Azië aantroffen. Soortgelijke problemen deden zich in hun Afrikaanse koloniën (nog) niet voor en konden dan ook buiten beschouwing blijven.

Ten aanzien van België roept de stelling van von Albertini ernstiger bezwaren op. In de eerste plaats dient in aanmerking te worden genomen dat in België het beheer

* Voordracht gehouden te Utrecht op 25 mei 1974 voor het vierentwintigste Belgisch-Nederlands historisch congres.

1. Rudolf von Albertini, *Dekolonisation. Die Diskussion über Verwaltung und Zukunft der Kolonien 1919-1960* (Köln, 1966) 577. Dit boek heb ik met vrucht geraadpleegd.

van de Kongo juist na 1945 meer dan ooit ter discussie is gesteld, zij het niet in termen van dekolonisatie en onafhankelijkheid, waarin, zoals gezegd, Frankrijk en Engeland, voor hun Afrikaanse gebieden toen evenmin dachten. Maar ook de dekolonisatie als na-oorlogs verschijnsel van mondiale betekenis is aan België niet voorbij gegaan. Het werd ermede geconfronteerd niet wat de eigen kolonie betreft maar door zijn bemoeienis met de dekolonisatie van het Aziatisch koloniaal gebied van Nederland. Het meer dan vier jaren durend conflict, waarin België was gemengd, heeft, zoals we zullen zien, dit land niet onberoerd gelaten. En het is in dit opzicht dat de voorstelling van von Albertini correctie behoeft.

Deze schrijver maakt overigens wel melding van een aantal deelnemers aan de gedachtenwisseling in België over het Kongobeleid na 1945, als Moeller, Van der Kerken, Brasseur en Pierre Wigny, die zelfs 'L'avenir politique' en 'le destin politique du Congo belge' aan de orde heeft gesteld - maar dan zijn we reeds midden in de jaren vijftig[2]. Daarvóór kan het beleid van de gouverneur-generaal Pierre Rijckmans, die van 1934-1947 het bestuur over de Kongo voerde, representatief worden geacht voor de ontwikkeling van de koloniale politiek van België enige jaren vóór en na de oorlog. Het Belgisch beleid is gericht op verbetering van de bestaansvoorwaarden van de inheemsen. Rijckmans zet zich in voor uitbreiding van de gezondheidszorg, het onderwijs, bevordering van landbouw en veeteelt en wegenaanleg. Hij maakt in zijn geschriften het Belgische volk duidelijk dat het de zwarten nog aan alles ontbreekt en hij doet een beroep op de Belgische regering om de uitgaven voor de instandhouding van het Belgisch gezag in de Kongo voor rekening van het moederland te nemen, zodat meer geld voor het welvaartsbeleid beschikbaar zou komen. Wij horen in zijn vertogen de weerklank van de Nederlandse koloniale politiek omstreeks de eeuwwisseling. De 'white man's burden', in Nederland calvinistisch vertaald met 'de zedelijke roeping' van het moederland ten opzichte van zijn koloniën, inspireerde Nederland tot een beleid dat de ethische politiek werd genoemd, omdat het de geestelijke en materiële vooruitgang van de gekoloniseerde bevolking beoogde. Er was alleen dit verschil met het Kongobeleid van vlak na de tweede wereldoorlog, dat hierin van politieke emancipatie nog geen sprake was, terwijl deze in de Nederlandse koloniale politiek omstreeks 1900 reeds als doel was gesteld. Opvoeding tot zelfstandigheid was uitvloeisel van de toen aanvaarde gedachte dat Nederland de voogdij voerde over zijn koloniën en dat derhalve de koloniale verhouding een tijdelijk karakter droeg.

Ik meende de koloniaal-politieke denkbeelden in België aan het einde van de tweede wereldoorlog in herinnering te moeten brengen omdat deze van invloed zijn geweest op de houding van België in het Nederlands-Indonesisch conflict en op de richting van het regeringsbeleid nadat België bemoeienis had gekregen met de

2. *Ibidem*, 578.

Indonesische kwestie als lid van de Veiligheidsraad en door zijn deelname aan de door dit college ingestelde commissie van goede diensten. De rol die Belgische economische belangen in Indonesië daarbij hebben gespeeld kan niet groot zijn geweest omdat deze belangen betrekkelijk gering waren. Ze bleven beperkt tot een paar rubber- en palmolie-ondernemingen op Sumatra's Oostkust en geringere belangen op Java onder andere in de sigarettenindustrie. Ook het aantal in Nederlands-Indië woonachtige Belgen was niet groot. Tot ver in de negentiende eeuw hebben wel duizenden Belgen in het Nederlands-Indische leger gediend, maar in de laatste decennia voor de tweede wereldoorlog woonden toch nooit meer dan enkele honderden Belgen in de archipel.

Toen België officieel bemoeienis kreeg met de Indonesische kwestie waren de tegenstellingen al zo hoog opgelopen dat Nederland was overgegaan tot de eerste militaire actie tegen de republiek, waaraan om redenen van internationale politiek de naam politionele actie werd gegeven. Deze actie werd ingezet op 21 juli 1947, dus toen de confrontatie met de republiek al bijna twee jaar had geduurd. Nederland had na de capitulatie van Japan een geheel ander Indonesië aangetroffen dan het had verwacht. Wel waren de Nederlanders bij de afloop van de oorlog zich ervan bewust dat van een herstel van de koloniale verhouding, zoals die daarvoor bestond, geen sprake zou zijn. De regering in ballingschap had bij monde van koningin Wilhelmina reeds in december 1942 een nieuwe struktuur van het koninkrijk in uitzicht gesteld, die zou zijn gebaseerd op de vrijwillige aanvaarding van een ‘gelijkwaardig deelgenootschap’ der rijksdelen, een proclamatie waaraan de antikolonialistische invloed van de Verenigde Staten niet vreemd was. Deze proclamatie was in Indonesië niet bekend geworden, en bleek tevens niet adequaat voor de situatie in Indonesië na 15 augustus 1945 toen Japan zich overgaf, de republiek Indonesië werd geproclameerd en van enig geallieerd gezag nog geen sprake was. Toen dit laatste wel het geval was, eerst in de handen van Britse, veel later van Nederlandse militaire macht, had de republiek, waarvan de Nederlanders en ook de Britten zich maanden lang hadden afgevraagd of ze wel levensvatbaar was en of het zin had te trachten met haar leiders, met name met Sukarno tot overeenstemming te komen, zich al enigermate geconsolideerd. In elk geval was het duidelijk dat, althans voor Java en wellicht ook voor Sumatra aan haar de facto erkenning niet te ontkomen was. Dit inzicht leidde tegen het einde van 1945 tot veelvuldige informele contacten - aanvankelijk vaak na Britse bemiddeling - met de republikeinse leiders, in het begin met de zogenaamd gematigden onder hen als Sutan Sjahrir, sedert het najaar van 1946 ook met Sukarno. Inmiddels was medio 1946 op de eilanden buiten Java, waar de republiek geen gezag uitoefende, een begin gemaakt met een nieuwe staatkundige organisatie op federatieve grondslag. Met de republiek bleken de besprekingen telkens op een mislukking dan wel op schijnsuccessen uit te lopen. Het eerste was het geval met de besprekingen met de republikeinse

delegatie in Nederland, begin 1946; een resultaat in schijn was de zogenaamde Linggadjati-overeenkomst van december van dat jaar, die door de tweeërlei interpretatie van Nederlandse en Indonesische zijde onuitvoerbaar bleek. De directe aanleiding tot de Nederlandse politionele actie waren de schendingen van het bestand, dat de Nederlanders al vóór Linggadjati met de republiek waren overeengekomen[3].

België was lid van de Veiligheidsraad toen de Indonesische kwestie naar aanleiding van de eerste militaire actie[4] op 31 juli 1947 door Australië en India bij dit college aanhangig werd gemaakt. Het werd daarin vertegenwoordigd door de zeer bekwame en in de kringen van de Verenigde Naties gezaghebbende diplomaat Van Langenhove. België heeft het Nederlands standpunt in de Veiligheidsraad met kracht verdedigd. In aansluiting aan het betoog van de Nederlandse vertegenwoordiger Van Kleffens, dat de Veiligheidsraad niet bevoegd was zich over deze binnenlandse aangelegenheid uit te spreken, stelde Van Langenhove dat de competentie van het college onderzocht diende te worden en diende hij een resolutie van die strekking in, die door Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten gesteund, niettemin werd verworpen. België stemde met Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk tegen het Poolse voorstel om een vertegenwoordiger van de republiek toe te laten tot de beraadslagingen in de Veiligheidsraad. Toen dit voorstel was aangenomen, bleek België bereid een ontwerp-resolutie in te dienen, waarbij ook vertegenwoordigers van niet-republikeinse gebieden, namelijk de deelstaten Oost-Indonesië en West-Borneo, naast die van de republiek tot de Veiligheidsraad zouden worden toegelaten, een voorstel dat de steun kreeg van Frankrijk, Engeland en Amerika maar dat niet de vereiste meerderheid behaalde[5].

Het was vooral in het kader van de commissie van goede diensten, die ter uitvoering van de op 25 augustus 1947 aanvaarde Amerikaanse resolutie was ingesteld, dat de Belgische invloed zich deed gelden. De resolutie bepaalde dat de commissie uit drie leden zou bestaan, waarvan er door elk der beide partijen één zou worden benoemd, en het derde lid door deze beide leden.

Alleen al vanwege de houding die België in de Veiligheidsraad had aangenomen lag het voor de hand dat de keuze van Nederland voor zijn candidaatschap op dat land viel. De Nederlandse ambassadeur in Brussel Van Harinxma thoe Slooten kreeg dan ook aanstonds de opdracht minister Spaak hierover te benaderen, die alhoewel naar de mening van de ambassadeur ‘slechts matig enthousiast’ in prin-

3. Zie over de ontwikkelingen in Indonesië na de capitulatie van Japan: C. Smit, *De liquidatie van een imperium. Nederland en Indonesië 1945-1962* (Amsterdam, 1962) en S.L. van der Wal, ed., *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*. Rijksgeschiedkundige publicatiën, kleine serie (4 dln; Den Haag, 1971-1974).
4. De Belgische regering was omtrent deze actie vooraf niet officieel ingelicht.
5. Vergelijk *Indonesië in de veiligheidsraad van de verenigde naties (jan. 1946-sept. 1947)*. Uitgave ministerie van buitenlandse zaken no 5 (Den Haag, 1947).

cipe bereid was aan het Nederlandse verzoek te voldoen[6]. Na ruggespraak met de andere ministers stelde Spaak voor het lid van het Internationale Hof van Justitie De Visscher aan te wijzen als vertegenwoordiger van België in de commissie van drie. Toen dit bij de president van het Hof op bezwaren stuitte werd door de Belgische regering Paul van Zeeland aangewezen. Van Zeeland deelde het standpunt van de Nederlandse regering dat de vertegenwoordigers in de commissie zich als onpartijdige beoordelaars dienden te gedragen. Het Nederlandse belang was hiermede gediend vooral met het oog op de vertegenwoordiger van Australië, dat op verzoek van de republiek Indonesië aan de commissie deelnam en daarin de rechter Kirby had benoemd. Minister van Boetzelaer vond het dan ook nodig zijn vertegenwoordiger in Batavia er op te wijzen dat het niet juist was de positie van Van Zeeland als agent van Nederland en die van Kirby als agent van de republiek te zien. 'In feite zal dit - aldus de minister - uiteraard het geval zijn, doch de fictie, dat de drie mogendheden tezamen onpartijdig goede diensten zullen bewijzen, dient in theorie te worden volgehouden'. Met het oog hierop zag Van Zeeland er van af om naar Den Haag te komen voor overleg met de Nederlandse regering. Dit was zakelijk beschouwd, ook niet nodig want hij werd uitvoerig door de Nederlandse ambassadeur in Brussel Van Harinxma gedocumenteerd en op de hoogte gesteld van de inzichten van de Nederlandse regering inzake de taak van de commissie. Mediatie en arbitrage zouden uitgesloten zijn; de commissie zou slechts de partijen bijstaan voor het vinden van een nieuwe basis voor onderhandelingen en het bijleggen van het conflict. De commissie had dan ook geen bevoegdheid partijen bindende uitspraken op te leggen.

Over de Indonesische kwestie, over de houding van Australië en de rol van Engeland in het conflict had de Nederlandse vertegenwoordiger bij de Verenigde Naties Van Kleffens een langdurige gedachtenwisseling met Van Zeeland. Hij was door diens intelligentie opnieuw getroffen, berichtte hij aan Den Haag, maar vond dat Van Zeeland van de politieke verhoudingen in Oost-Azië maar weinig wist. Het lag voor de hand dat als derde lid van de commissie werd aangewezen een vertegenwoordiger van de Verenigde Staten, dat de resolutie indiende waaraan de commissie haar ontstaan dankte en dat in het conflict een gematigd tussenstandpunt innam. De keuze van de Amerikaanse regering viel op de president van de universiteit van North Carolina Frank P. Graham. Ook met hem had Van Kleffens een uitvoerig onderhoud. Met welk doel laat zich gemakkelijk raden, met welk resultaat moeilijker, het viel althans van Graham's 'poker face' niet af te lezen, rapporteerde Van Kleffens. Toen de commissie goed en wel aan het werk was bleek al gauw dat van Graham, hoewel gematigder dan het Australisch lid Kirby, voor het Nederlandse standpunt weinig steun viel te verwachten.

6. De gegevens over de samenstelling en het optreden van de commissie van goede diensten zijn ontleend aan het Archief ministerie van buitenlandse zaken, Den Haag, dossier 999.224.

Van Zeeland was de eerste voorzitter van de commissie, waarvan de leiding bij toerbeurt zou worden vervuld. Zijn eerste succes was dat hij wist te voorkomen dat de commissie zou zetelen in Singapore. Van Nederlandse zijde bestond hiertegen het bezwaar dat de sfeer aldaar ongunstig was. In Singapore was de Britse 'Far Eastern Publicity', die haar sympathie voor de republiek niet onder stoelen of banken stak, actief. Bovendien vreesde men dat de Britten, die met de opheffing van het geallieerd oppercommando in Zuid-Oost Azië op 30 november 1946 Indonesië hadden verlaten, zouden trachten hun invloed op de behandeling van het Indonesische vraagstuk te herwinnen. Batavia bleek als ontmoetingsplaats voor de republiek en dus voor Kirby onaanvaardbaar, ook indien deze stad met de republikeinse hoofdstad Djokjakarta werd afgewisseld. Eindelijk konden alle partijen elkaar vinden in het voorstel, dat van de luitenant gouverneur-generaal Van Mook afkomstig was, dat men op een Amerikaans schip zou bijeenkomen. Het werd het transportschip Renville, die de naam heeft gegeven aan de overeenkomst die tussen Nederland en de republiek op 17 januari 1948 tot stand kwam.

Van Nederlands standpunt bezien was het een grote verdienste van Van Zeeland dat hij bij de pogingen van de commissie van goede diensten om aan de staakt het vuren overeenkomst door beide partijen uitvoering te doen geven, zijn medeleden heeft weten te overtuigen dat van Nederland niet kon worden verwacht dat het zijn troepen zou terugtrekken uit gebieden, waar verspreid republikeinse groepjes ageerden. Daarentegen werd bereikt dat deze groepjes naar republikeins gebied zouden worden geëvacueerd. Van Mook beschouwde dit als een onverwacht succes. Hij verwachtte overigens van de commissie niet veel goeds, zoals blijkt uit de volgende passages uit zijn memoires:

> De commissie moest haar besluiten eenstemmig nemen, hetgeen... niet anders betekenen kon dan een opeenvolging van compromissen in de richting van de republiek. Het secretariaat bestond uit personeel van de Organisatie der Verenigde Volken; daaronder bevonden zich mensen met communistische of daaraan verwante neigingen. De talrijke militaire waarnemers, die de zwerm van vreemdelingen, welke zich met het geval bemoeide, aanzienlijk kwamen vergroten, vormden een zeer heterogeen gezelschap met zeer uiteenlopende opvattingen en bedoelingen. Bepaalde deskundigheid op Indonesisch terrein was in het gehele gezelschap nauwelijks aanwezig[7].

Van Mook was afkerig van internationale bemoeienis met de Indonesische kwestie, die zoals hij had ervaren vooral de republiek ten goede kwam. Vandaar zijn scepsis ten aanzien van de commissie van goede diensten. Dit verklaart ook zijn ongunstig oordeel over Van Zeeland, in wie hij was teleurgesteld. Overigens genoot Van Zeeland vanwege zijn bekwaamheid en grote internationale ervaring ook in Batavia een groot gezag. Het was aan de tact en het beleid van Van Zeeland te danken

7. H.J. van Mook, *Indonesië, Nederland en de wereld* (Amsterdam, 1949) 193.

dat de eerste fase van het optreden van de commissie een voorspoedig verloop heeft gehad, liet minister van Boetzelaer op 14 november 1947 aan de Belgische regering weten. Het werd in Batavia en in Den Haag dan ook in hoge mate betreurd dat hij een maand later naar Brussel terugkeerde in verband met de koningskwestie. Met hem, aldus werd zijn vertrek aangemerkt, viel de rem weg op de pressie die van Kirby en Graham op de Nederlandse delegatie uitging om concessies te doen die voor Nederland onaanvaardbaar waren. Dit verlies werd slechts ten dele goedgemaakt door zijn vervanger de jonge diplomaat Taymans en later door zijn opvolger de gezant Raymond Herremans en diens tweede man de jurist Paul Bihin. Zij waren benoemd nadat figuren van meer bekendheid en meer gezag zoals de secretaris van de prins-regent A. de Staercke en de gouverneur van de Kongo Rijckmans niet bereid waren gebleken Van Zeeland's plaats in te nemen.

Toch is de Belgische invloed in de commissie van goede diensten ook na Van Zeeland's vertrek soms nog duidelijk aan de dag getreden onder meer toen in het midden van 1948 de onderhandelingen met de republiek waren vastgelopen. De Australische en Amerikaanse vertegenwoordigers in de commissie dienden toen bij Van Mook informele voorstellen in om uit de impasse te geraken. Van Mook was van mening dat het *working paper*, waarin deze voorstellen waren vervat, ‘op enkele hoofdpunten volstrekt onaanvaardbare en onuitvoerbare passages bevatte’. Het stuk, dat op de dag waarop het de Nederlandse autoriteiten bereikte was gepubliceerd, werd door de Nederlandse delegatie niet in behandeling genomen en behoefde dat ook niet omdat de commissie niet bevoegd was voorstellen te doen zonder uitdrukkelijk verzoek van beide partijen, maar vooral omdat het Belgische lid zich er niet mede had verenigd, zodat het *working paper* niet als een stuk van de commissie van goede diensten als zodanig kon worden beschouwd. Ook toen tegen 1949 de commissie van goede diensten werd omgezet in de commissie van de Verenigde Naties voor Indonesië (UNCI) en toen meer bevoegdheden kreeg, bleek herhaaldelijk dat het Nederlandse standpunt met het Belgische lidmaatschap was gediend.

Het heeft geduurd tot begin 1949, dus nadat de tweede militaire actie in Indonesië had plaats gevonden, dat het Belgische parlement zich met de Indonesische kwestie is gaan bezighouden. De woordvoerder der socialisten in de kamer der volksvertegenwoordigers Bohy achtte de militaire actie in strijd met de ‘morale socialiste’ en sprak zijn verontrusting uit over de houding, die België in de Veiligheidsraad had ingenomen. Deze had, meende hij, in het buitenland met name in Azië de indruk gewekt, dat Nederland en de Benelux als 't ware samenvielen. Hij wees op de bedreiging van de Belgische belangen in dat werelddeel en op de repercussies, die de Belgische houding in het Nederlands-Indonesische conflict kon hebben op de positie van België in Afrika, met name in de Kongo en Ruanda-Urundi[8].

8. *Parlementaire handelingen. Kamer der volksvertegenwoordigers (18 jan. 1949)* 9 vlg.

Zijn Vlaamse partijgenoot Fayat onthield zich van kritiek op het Belgische beleid, maar vond in de Indonesische kwestie aanleiding voor een algemene beschouwing van het koloniale vraagstuk en een pleidooi voor samenwerking van de moederlanden in West-Europa om stelling te nemen tegen het anti-kolonialisme zoals dat in Amerika de boventoon voerde. Anderzijds bepleitte Fayat dat de landen van het verdrag van Brussel

> een gezamenlijke, progressieve, koloniale politiek zouden voeren, om militaire acties te besparen en om tegelijkertijd ook een te snelle breuk met onze koloniale rijken te vermijden, met het oog op het belang eerst en vooral van de koloniale volkeren zelve[9].

Minister Spaak, die uitvoerig op het betoog van Bohy inging, bestreed de bevoegdheid van de Veiligheidsraad en verdedigde het Nederlandse optreden in Indonesië. Hij wees daarbij op de brief van de Partij van de Arbeid aan de socialisten in het buitenland, waarin dit optreden werd verklaard en gerechtvaardigd[10]. Behalve van enige socialisten en uiteraard van de communisten ontmoetten de Belgische houding en het Nederlandse beleid in Indonesië in de Kamer geen kritiek. Bij de stemming over de begroting van Buitenlandse Zaken voor 1949 stemde een vijftal socialistische afgevaardigden tegen op grond van hun bezwaren tegen de houding van de Belgische regering met name van de Belgische delegatie in de Veiligheidsraad in het Nederlands-Indonesisch geschil.

De betrekkelijk geringe aandacht die de rol van België in het Nederlands-Indonesisch conflict in het parlement heeft gekregen is slechts een flauwe weerklank van de Belgische persstemmen over de ontwikkelingen in Indonesië en het standpunt van de Belgische regering ten aanzien van het Nederlandse Indonesië-beleid. Veel meer en ook veel eerder dan in het parlement houdt de pers zich bezig met de implicaties van de Indonesische kwestie voor de positie van België in Europa en als koloniale mogendheid in Afrika, een aspect dat in de volksvertegenwoordiging maar zelden en dan slechts zijdelings in de beschcuwingen werd betrokken.

In de liberale pers werd al begin 1946 aandacht geschonken aan de moeilijkheden die Nederland in Indonesië ondervond, waarbij werd gewezen op de ernstige gevolgen die een verlies van Nederlands-Indië voor Nederland zou hebben, waardoor zijn waarde als partner in een economische unie met België sterk zou verminderen[11]. De ondertekening van het accoord van Linggadjati vond in de Belgische pers over het algemeen een gunstig onthaal, zij het dat ten aanzien van de verdere ontwikkelingen van enige scepsis werd blijk gegeven. Realistisch constateerde de *Nieuwe Standaard*[12] dat bij een groot deel der publieke opinie nog te veel nationalistisch

9. *Ibidem*, 15.
10. *Ibidem*, 16.
11. *Nouvelle Gazette de Bruxelles* (20 mei 1946).
12. 26 maart 1947.

of kolonialistisch ressentiment aanwezig was om te verwachten dat de moeilijkheden nu van de baan zouden zijn.

Van de eerste politionele actie in juli 1947 werd in de Belgische pers uitvoerig verslag gedaan. Bladen als de *Gazet van Antwerpen* en *De Standaard* keurden dit optreden goed, het socialistische blad *Le Peuple* onthield zich aanvankelijk van commentaar maar trok later evenals het socialistische weekblad *Parool*, de wijsheid van het Nederlandse besluit tot de militaire actie die steeds meer het karakter kreeg van een koloniale oorlog, in twijfel. Het Gentse socialistische *Vooruit* schreef het te betreuren dat de Partij van de Arbeid tot de conclusie was gekomen dat een militaire actie onvermijdelijk was. Het Nederlandse optreden in de Veiligheidsraad met name het standpunt dat de Indonesische kwestie een binnenlandse aangelegeneid was en derhalve buiten de competentie van de Veiligheidsraad viel, vond bij socialistische en ook in enkele katholieke bladen weinig waardering. *Le Peuple*[13.] was van mening dat de Europese koloniserende mogendheden er geen belang bij hadden zich vast te klampen aan verouderde formules en de *Nieuwe Gids*[14.] was van oordeel dat het souvereiniteitsbeginsel, waarop Van Kleffens zich baseerde, niet langer bij de internationale verhoudingen paste. *De Standaard*[15.] vond bovendien dat de Nederlandse gedelegeerde 'nog een diplomaat uit de hoge school' niet de juiste toon wist te vinden en in zijn veroordeling van de Indonesische leiders veel te ver ging. Het blad zag het Nederlandse beleid als een 'tragisch spel van vergissingen'. De liberale en ook de katholieke dagbladpers beoordeelden de houding van Nederland over het algemeen welwillend en meenden dat het militaire optreden onvermijdelijk was. Een oproep aan alle Belgen om zich met Nederland solidair te verklaren kwam van het orgaan van de middenstand *Het Nieuws van de dag*[16.]. Het financiële dagblad *La Côte Libre*[17.] wenst dat de militaire actie tot de republikeinse hoofdstad Djokjakarta zal worden voortgezet en dat zonder verwijl onderhandelingen met de gematigde Indonesiërs zullen worden aangeknoopt. In verband met de betrekkingen tussen het blad *Soir* en de minister van Buitenlandse Zaken was het van belang dat dit blad het Nederlandse standpunt volledig onderschreef. Eigenlijk is het alleen het communistische orgaan *Le Drapeau Rouge*, in Vlaanderen *de Rode Vaan*, dat de Nederlandse 'agressie' scherp veroordeelt.

Ook in de weekbladen gaat de Indonesische kwestie na de eerste politionele actie een grotere plaats innemen. Het Antwerpse handels- en scheepvaartblad *L'Avernir Belge*[18.] geeft een overzicht van de publieke opinie in België, die in haar grote meerderheid gunstig staat tegenover de Nederlandse actie op Java. Het blad wijst er-

13. 19 augustus 1947.
14. 21 augustus 1947.
15. 25 augustus 1947.
16. 23 juli 1947.
17. 28 juli 1947.
18. 9 augustus 1947.

op dat de Belgische afgevaardige in de Veiligheidsraad door de Nederlandse stelling te verdedigen indirect de eigen koloniale souvereiniteit van België verdedigde, zulks om te vermijden dat een precedent zou worden geschapen, dat in analoge omstandigheden tegen de Belgen zou kunnen worden aangevoerd.

Parallel aan de ontwikkeling in Nederland, waar in het socialistische kamp de verontrusting over de Nederlandse houding veld won, laten ook in België de socialistische persstemmen een steeds kritischer geluid horen over de ontwikkelingen in Indonesië. Zo maant de *Volksgazet*[19] begin augustus 1947 de Nederlandse regering tot meer realisme. 'Nederland', aldus dit blad,

> zal er meer dan te blijven staan bij zijn formalistische bezwaren tegen de inmenging van de Verenigde Naties, mee winnen indien het voor het Indonesische probleem, dat gezien moet worden in de lijn der algemene evolutie naar ontvoogding der koloniale volken, internationale bemiddeling en zelfs arbitrage aanvaardt.

En het socialistische blad *Vooruit*[20] schrijft een maand later dat 'alle na-oorlogse experimenten ten spijt, Indonesië voor de Nederlanders en Indo-China voor de Fransen mettertijd verloren gaan'. En andere koloniën zullen wel volgen voegt het blad met het oog op de Kongo er veelbetekenend aan toe. Opmerkelijk is dat in de pers, ook in de socialistische steeds duidelijker tot uiting komt dat in Vlaamse kringen meer waardering bestaat voor het Nederlandse standpunt dan in Waalse kringen aan de dag wordt gelegd.

De berichtgeving over de Indonesische kwestie had na de eerste politionele actie in de Belgische pers een vaste plaats gekregen, maar het eigen commentaar werd naderhand schaarser toen de leidende bladen hun standpunt hadden bepaald en gebeurtenissen geen aanleiding gaven dat te herzien. Dat werd anders toen Nederland in december 1948 opnieuw tot militair ingrijpen overging[21]. In de liberale en ook in de katholieke pers blijft ook nu de toon voor Nederland over het algemeen gunstig. Maar de socialistische pers met name *Le Peuple* en *Vooruit* zijn nu aanzienlijk minder genuanceerd in hun kritische beoordeling van het Nederlandse beleid en de officiële Belgische adhesie aan dit beleid. Eerstgenoemd blad maakt er midden januari 1949 melding van dat de overgrote meerderheid van de socialistische kamerfractie haar verwondering heeft uitgesproken over de Belgische politiek ten opzichte van het Indonesische probleem[22]. De plaats die de Indonesische kwestie in de dag- en weekbladpers inneemt is nu veel groter dan voorheen. Zo worden debatten in de Veiligheidsraad in de dagbladpers uitvoerig verslagen en in

19. 4 augustus 1947.
20. 12 september 1947.
21. Over de tweede politionele actie werden de regeringen van Engeland, Amerika, Frankrijk, Canada en België ingelicht voordat deze actie werd ingezet.
22. *Le Peuple* (14 januari 1949).

vele gevallen van commentaar voorzien. De reactie van de Belgische publieke opinie zoals die in de pers tot uiting kwam op het resultaat van de op 2 november 1949 afgesloten Rondetafelconferentie die leidde tot de souvereiniteitsoverdracht op 28 december van dat jaar, was met uitzondering van die der communisten, eenstemmig. Algemeen werd het accoord redelijk geacht, maar welhaast even algemeen waren ten aanzien van de uitvoering van de overeenkomsten en de toekomst van Indonesië als onafhankelijke staat de verwachtingen niet hoog gespannen. In dit eindstadium van de Indonesische kwestie krijgt het werk van de commissie van de Verenigde Naties voor Indonesië, de UNCI opvallend weinig aandacht ondanks het Belgische lidmaatschap. Van Harinxma thoe Slooten rapporteerde dat slechts de Antwerpse *Matin* deze commissie lof toe zwaaide. En hij voegde daaraan toe dat de socialistische *Peuple* 'volstaat met een flauwe buiging voor het beginsel dat de Verenigde Naties verandering van een politieke structuur door bemiddeling hebben mogelijk gemaakt'[23], maar zonder voor de actieve rol van deze organisatie van veel waardering te doen blijken. De neiging de betekenis van de Verenigde Naties voor de dekolonisatie te verkleinen houdt wellicht verband met de bemoeienis van de Trustschapsraad met het Belgische mandaatgebied Ruanda Urundi, die in België bepaald nog niet vergeven of vergeten was[24].

De resultaten van het onderzoek naar de rol die België bij de dekolonisatie van Indonesië heeft gespeeld, naar het standpunt dat de regering te dien aanzien heeft ingenomen en naar de reacties in parlement en pers die de ontwikkelingen rond de Indonesische kwestie hebben begeleid, kunnen als volgt worden samengevat.

In de eerste plaats is gebleken dat de moeilijkheden die Nederland na 1945 in Indonesië ondervond, toen België hierin als lid van de Veiligheidsraad werd betrokken, hebben geleid tot een vruchtbare politieke samenwerking tussen de beide Benelux-partners.

In de tweede plaats lijkt de mate waarin de publieke opinie in België zich met het verloop van de Indonesische kwestie heeft bezig gehouden, waarbij vooral in vooruitstrevende kringen tot de kern van het dekolonisatievraagstuk werd doorgedrongen, de conclusie te rechtvaardigen dat deze kwestie in België de discussie over de dekolonisatie als één van de belangrijkste na-oorlogse verschijnselen op gang heeft gebracht. Hierbij kan ten slotte nog worden opgemerkt dat de standpunten in deze problematiek van de politieke partijen en van hun persorganen in België in hoofdzaak samenvallen met die van hun geestverwante pendanten in Nederland.

23. Brief van 5 november 1949 no 3064/2961, Archief ministerie van buitenlandse zaken, dossier 921.2.
24. Zie René Lemarchand, *Rwanda and Burundi* (New York-Londen, 1970) 79 vlg.

Kees Bertels, Geschiedenis tussen struktuur en evenement
F.R. Ankersmit

Kees Bertels, *Geschiedenis tussen struktuur en evenement* (Amsterdam: Wetenschappelijke uitgeverij, 1973, 381 blz., *f* 35. -; dissertatie Rijksuniversiteit Leiden).

Er bestaan twee verschillende manieren om over de geschiedbeoefening te schrijven. In de eerste plaats kan men zich beperken tot een analyse van wat historici in feite doen en daarbij onderzoeken, waarom hun aanpak zo en niet anders is. Maar men kan ook een stapje verder gaan en historici vertellen dat ze het meestal verkeerd gedaan hebben om ze vervolgens een aantal richtlijnen te geven voor hoe het eigenlijk moet. Bertels bewandelt in zijn boek beide wegen. In het eerste deel van zijn boek onderzoekt hij aanpak en werkwijze van een aantal historici, die naar zijn idee de 'avant-garde' van de moderne historiografie vormen: Febvre, Labrousse, Braudel, Goubert en Fogel. Tezamen omspannen deze historici alle 'belangrijke subdisciplines der historie - ekonomiese, sociale, demografiese en "kultuur"-geschiedenis' (10).

Om met Febvre te beginnen: deze komt er bij Bertels niet zo best af. De grondconceptie van Febvre's bekende 'Rabelais-boek' vindt Bertels onvoldoende doordacht (44); Febvre geeft geen verantwoording voor de keuze van zijn bronnenmateriaal; hij begaat de fout Rabelais af te schilderen als representatief voor de gemiddelde zestiende eeuwse Fransman; een kennissociologische benadering, tenslotte, blijft achterwege (46). Bovendien was Febvre geen structuralist (48-50).

Meer lof heeft Bertels daarom voor Labrousse, voor wie de geschiedschrijving dient te veranderen in een data-verwerkende wetenschap (54). Sociaal-economische, kwantitatieve analyses zijn de harde kern van zijn historisch onderzoek. Het meest interessante probleem hierbij is natuurlijk de vraag (en Labrousse stelt zichzelf die vraag ook), wat het belang, het nut en de waarde is van dergelijke kwantitatieve analyses ter verklaring van een politiek gebeuren als bijvoorbeeld de Franse Revolutie[1]. Bertels' behandeling van Labrousse

1. Inderdaad gaat het hier om een belangwekkend probleem, dat echter merkwaardig genoeg, door historici zelden of nooit als zodanig herkend wordt. Een wel heel sprekende illustratie daarvan is de historiografie van de Franse Revolutie. Een aantal historici blijkt dan als volgt te redeneren: aan de vooravond van de Franse Revolutie ging het met de Franse economie bergaf, dus (!) kon een revolutie niet uitblijven (toenemende armoede etc.). Andere historici zeggen echter: aan het einde van de achttiende eeuw ontwikkelde de Franse economie zich in gunstige zin, dus (!) moest de 'bourgeois'-revolutie wel komen ('rising expectations' etc.). Er zijn natuurlijk vele tussenposities. Lettend op het intrigerende woordje 'dus', blijkt, dat historici het onderling niet slechts over één, maar steeds over twee zaken oneens waren. In de eerste plaats verschilden ze van mening met betrekking tot de vraag, welke de juiste beschrijving is van de Franse economie aan het einde van de achttiende eeuw, en in de tweede plaats met betrekking tot de vraag welk politiek gebeuren met welk economisch gebeuren correspondeert. Nu gaat de discussie tussen historici opvallend genoeg vrijwel uitsluitend over het eerste twistpunt: aan de rationalisaties achter af als 'rising expectations' of 'armoede' besteden ze nauwelijks enige aandacht. En ik geloof, dat historici dat met goede reden doen, want waarschijnlijk is de vraag naar de relatie tussen het economisch en het politiek gebeuren even onzinnig als de vraag naar de relatie tussen de scheikundige- en de natuurkundige interpretatie van eenzelfde verschijnsel. In beide gevallen gaat het om twee verschillende benaderingswijzen, ieder met een eigen terminologie en deze terminologieën mogen onderling niet kortgesloten worden.

in dezen is wat onduidelijk: het blijft een gemodder tussen twee standpunten - soms wordt de sociaal-economische beïnvloeding van het politiek gebeuren als heel direct voorgesteld (65), elders wordt dat weer gerelativeerd (77, zie ook 61, 79, 81).

Het meest gaat Bertels' voorkeur uit naar Fernand Braudel en diens geschiedschrijving van de Middellandse Zee ten tijde van Filips II. Als ingrijpendste vernieuwing noemt Bertels Braudel's ontdekking van de gelaagdheid van de historische werkelijkheid: er zijn de drie niveaux: van evenementen, conjuncturen en structuren (97). Daarmee corresponderen ook weer drie 'tijdnivo's' (127). Bertels stemt in met de latere Braudel, wanneer deze het liefst de historicus zich ziet bewegen op het terrein van de structuur, van de 'longue durée', in een onderzoek naar wat lange tijd onveranderd blijft (141).

Fogel tenslotte wordt geprezen om zijn introductie van het model-begrip in de geschiedwetenschap. (181) Bertels is overigens niet blind voor de zwakke kanten in het werk van deze representant van de 'new economic history' (182)[2].

In het tweede deel van zijn boek tracht Bertels aan te tonen, waarom een geschiedschrijving die de pretentie heeft 'wetenschappelijk' te zijn er zo ongeveer uit zal moeten zien als die van bovengenoemde historici. De argumenten hiervoor ontleent Bertels vooral aan het structuralisme van Foucault (24)[3] en Lévi-Strauss[4], een eigenaardige intellectuele stroming, half filosofie, half sociaal-wetenschappelijke theorie (242)[5], die tegenwoordig in Frankrijk zeer populair is. Met behulp van het structuralisme van Foucault en Lévi-Strauss kan het 'zachte' vak geschiedenis veranderd worden in een 'hard-boiled' wetenschap (24), waar diagram en kwantificatie de plaats zullen innemen van eruditie en 'mooischrijverij'. Ja zelfs, door hantering van het voor het structuralisme zo belangrijke begrip 'structuur' 'wordt het mogelijk een kontinuum te ontwerpen tussen verleden, heden en toekomst' (315) - de historicus is daarmee in principe in staat de toekomst te voorspellen[6]. Maar voor de praktijk van de geschiedkundige vakbeoefening is volgens Bertels het belangrijkste winstpunt van het structuralisme gelegen in de, in verband met Braudel reeds vermelde, opsplitsing van de tijdsas in drieën en, nauw verwant daarmee, de gedachte van de

2. Het is daarom de vraag of Bertels met zijn keuze voor dit boek van Fogel wel zo'n gelukkige hand heeft gehad: door schaarste aan gegevens is Fogel gedwongen zijn juiste model op te geven en op een minder valide model terug te vallen.
3. 'De thematiek van Foucault is de ijsberg van dit boek'.
4. Voor de historicus is volgens Bertels het meest van belang Lévi-Strauss' postulaat van het 'gekodeerde' karakter van de boodschappen, die het verleden ons heeft nagelaten. Nu wil ik mij niet uitspreken over de waarde van deze metafoor voor het wetenschappelijk gebruik. Soms kunnen de meest bedenkelijke metaforen toch heel bevruchtend werken op het wetenschappelijk onderzoek. Maar vanuit een filosofische standpunt moet ik er toch bezwaar tegen maken. Deze metafoor suggereert namelijk, dat er in de eerste plaats een mysterieus rijk zou bestaan van betekenissen, bedoelingen etc. en anderzijds een cultureel codesysteem dat deze betekenissen, bedoelingen etc. 'omzet' in de publiek waarneembare handelingen, taaluitingen enzovoorts. Dit is wel een heel karakteristiek voorbeeld van die zogenaamde 'wire and pulley'-interpretaties van de werking van de menselijke geest waar Ryle zich in zijn bekende boek *The Concept of Mind* op zo een energieke en overtuigende wijze tegen verzet heeft.
5. Hier blijkt, hoe Lévi-Strauss zichzelf ook denkt als staande tussen wetenschap en filosofie in.
6. Bertels neigt ertoe, 'verklaren' en 'voorspellen' nauw aan elkaar te relateren.

‘gelaagdheid in de sociaal-kulturele werkelijkheid - per nivo is een andere boodschap aanwezig’ (235).

Om redenen van efficiency zal ik mij in deze recensie voornamelijk bezighouden met het tweede, theoretische gedeelte van Bertels' dissertatie: wat in het eerste deel aan de orde komt, vindt ook in dat tweede deel zijn meest fundamentele behandeling. Ik doe dat niet zonder spijt; want wat Bertels in de eerste helft van zijn boek onderneemt, verdient zowel lof als navolging. Te weinig houden geschiedfilosofen rekening met de praxis van de moderne vakbeoefening (zoals Bertels zelf opmerkt), terwijl juist voor de meeste historici een verslag daarvan van het grootste nut kàn zijn en ook behoort te zijn. In dit streven om aan de realiteit van de vak beoefening alle recht te doen wedervaren, ligt voor mij de grote waarde van Bertels' boek. Wanneer ik desondanks op de komende bladzijden met enige bezwaren kom, waar Bertels ongetwijfeld zijn weerwoord op hebben zal, dan mag daarbij dit belangrijke positieve punt geenszins uit het oog verloren worden.

Probleemstelling

'Geschiedenis is de dialektiek van onze anachronistiese analyse (konjunktureel, struktureel en transcendentaal) met de eigentijdse beleving van sociale groepen in hun kultuur' (16). Aldus definiëert Bertels. Met deze voor het hele boek centrale definitie zijn reeds de beide polen aangegeven, waarbinnen Bertels' onderzoek zich bewegen zal. Enerzijds is er de 'anachronistiese analyse', dat wil zeggen, de typisch wetenschappelijke interpretatie van het verleden, waarbinnen 'processen en strukturen (ontdekt worden), waarvan de tijdgenoot (i.e. de in het verleden levende mens) onmogelijk op de hoogte kon komen' (19). Het betreft hier dat eigenlijk zo verbazingwekkende feit, dat wij bereid zijn als adequate verklaring voor het menselijk handelen een verklaring te accepteren, welke termen of begrippen bevat, die aan de mens wiens handelen onderzocht wordt onbekend zijn. Zo kan men heel wel de geschiedenis van het middeleeuwse kapitalisme schrijven, zonder dat de middeleeuwse koopman zèlf het begrip 'kapitalisme' begreep of kende. Anderzijds is er dan de 'eigentijdse beleving', de zelfuitleg, de zelfinterpretatie van mensen en groepen in het te bestuderen verleden. Aan de ene kant staat de sociaal-wetenschappelijke aanpak, waar methodiek de geldigheid van de verkregen onderzoeksresultaten garandeert, aan de andere kant is er de voor-wetenschappelijke, nog ongestructureerde 'expérience vécue' (Bergson) of 'Erlebnis' (Dilthey) van mensen en groepen in hun eigen tijd. En deze laatste, deze 'eigentijdse beleving' kan niet uit de geschiedschrijving weggelaten worden, want, zo zegt Bertels, 'de ervaring, die mensen van hun eigen kulturele tijd en situatie hebben opgedaan... is ook een stuk werkelijkheid van het verleden' (21)[7].

Het veel geprostitueerde woordje 'dialektiek' tenslotte, bewijst reeds, dat het Bertels moeilijk valt de relatie tussen deze beide polen van geschiedkundig onderzoek nauwkeurig te omschrijven. Soms zegt hij, dat een verzoening tussen beide benaderingen onmogelijk is (22)[8], elders is hij van mening, dat het dilemma tussen beide ontlopen kan worden (27).

7. Dit argument veronderstelt wat het bewijzen moet: de anti-hermeneutici beweren juist, dat ervaringen als hier bedoeld geen deel uitmaken van de empirisch analyseerbare werkelijkheid.
8. Zie ook C.P. Bertels, 'Skepsis tegenover de "geschiedenis van de mentaliteit"', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXVI (1973) 166.

I. De hermeneutiek

Wat ik hierboven, met Bertels, aanduidde als het onderzoek naar de eigentijdse beleving van individuen en groepen in hun tijd, is het traditionele terrein van de hermeneutiek. De hermeneutische historicus is in de ware zin van het woord de ‘tolk’ van het verleden,

in zijn eigen geest reproduceert hij de gedachten van de mensen van vroeger (Collingwood), hij evalueert en beoordeelt hun handelen vanuit zijn eigen levenservaring en komt aldus tot een waarlijk verstaan, tot een 'verstehen' om met Dilthey te spreken van dat handelen en de eraan ten grondslag liggende motieven.

Bertels geeft een uitvoerige geschiedenis van deze hermeneutische interpretatieleer. Zijn oordeel over de grote hermeneutische theoretici is daarbij overwegend negatief. De kern van zijn verwijten aan de hermeneutici is steeds dat zij de hermeneutiek niet in - maar buiten de wetenschap plaatsen. Zo betreurt Bertels bij Dilthey diens stringent doorgevoerde antithese van 'Verstehen' (de hermeneutiek) en 'Erklären' (de wetenschappelijke, 'anachronistische' analyse), als gevolg waarvan de hermeneutiek apriori reeds buiten de wetenschap gesloten wordt. Heidegger wordt verweten de hermeneutiek van een aan te leren kundigheid of vaardigheid verbreed te hebben tot een wezenskenmerk van de mens (tegenover Heidegger staat Bertels overigens nog het minst afwijzend (203-6, 216-7)). Bultmann, de theoloog van de demythologisering van het Christendom die merkwaardig genoeg ook een plaats heeft gekregen op Bertels' lijstje van suspecte hermeneutici[9], wordt ervan beschuldigd de hermeneutiek gedenatureerd te hebben tot een 'existentiëel verfraaide stichting van de lezer' (209). En met Gadamer is het helemaal mis: die laat 'ruim baan voor allerlei tekstinterpretaties' (211), zijn verdediging van het 'altijd open betekenisveld' is 'de ideologie van het opengehouden wak' (222). Tegenover Gadamer een wat onrechtvaardig verwijt, vind ik, want Dumézil en Foucault mogen wèl ongestraft hetzelfde beweren (237)[10].

In weerwil van al deze kritiek acht Bertels de situatie van de hermeneutiek toch niet hopeloos. En met behulp van Foucault probeert hij dan aan de hermeneutiek een respectabel gezicht te geven: hermeneutiek moet semiotiek worden, dat wil zeggen een onderzoek naar de tekens, welke het verleden in diverse gedaantes aan ons heeft nagelaten en naar de wetten, die die tekens onderling verbinden (221). Meer concreet betekent dat een reconstructie van wat Foucault het 'episteme' of 'historisch apriori' van een tijd noemt; Foucault bedoelt daarmee het geheel van vooronderstellingen, op grond waarvan in een bepaalde historische periode mens, werkelijkheid en taal in één verband geplaatst worden (24). Bij deze reconstructie moet de historicus zich bedienen van het instrumentarium dat de moderne sociale wetenschappen hem kunnen aanbieden:

> hermeneutiek kan pas weer wetenschap worden wanneer men aksepteert, dat tekst, ongeacht de psyche (!) van haar auteur als een objekt voor ons ligt, als letter-ding, als gekodeerd objekt... Tekststatistiek, transformationele grammatika, informatietheorie, struktuuranalyse, semantiese en pragmatiese logika, zullen hun plaats opeisen (214).

Nu is dit alles ongetwijfeld heel mooi, zeer nuttig, en dit soort onderzoek moet men ook zeker niet laten, maar met hermeneutiek heeft het natuurlijk niets meer van doen.

9. Het is wel duidelijk, dat Bultmann met een geheel andere bedoeling de Bijbel benadert dan een historicus zijn teksten. Bultmann zegt dat zelf duidelijk genoeg. Zie R. Bultmann, *Jezus Christus en de mythe* (Utrecht, 1967) 70. Bertels verwijten aan het adres van Bultmann lijken mij daarom enigszins 'mal à propos'.
10. Zie ook, Bertels, 'Skepsis' 165.

Zouden we bijvoorbeeld een middeleeuwer met Bertels' ‘semantiese en pragmatiese logika’ te lijf gaan, dan is het resultaat uiteraard iets waar die middeleeuwer tittel noch jota van begrepen zou hebben, laat staan dat er hier nog sprake zou kunnen zijn van een reconstructie van zijn ‘expérience vécue’. Daarom, wat Bertels wil, is geen emendatie van de hermeneu-

tiek maar de vernietiging ervan. De hermeneutiek, de reconstructie van de eigentijds beleving wordt volledig opgeofferd aan de eerste pool in de definitie van geschiedenis, de 'anachronistische analyse'.

Het is merkwaardig, dat zo een eminent kenner van de hermeneutiek als Bertels heeft kunnen menen met behulp van zijn semiotiek de 'eigentijdse beleving' voor het geschiedkundig onderzoek gered te hebben. De verklaring daarvoor is naar mijn idee, dat Bertels in zijn werkelijk niets ontziende streven naar wetenschappelijkheid de hermeneutiek uitsluitend als een methode is gaan zien, onder weglating van een hermeneutische metafysica zonder welke laatste de hermeneutiek eenvoudigweg onzin is[11]. Ik bedoel daarmee de gedachte, die reeds bij Vico aangetroffen kan worden, dat namelijk de beoefenaar van de geesteswetenschappen bij de bestudering van zijn object (de mens) over een instrument beschikken kan dat in heel de natuurwetenschap zijn gelijke niet heeft: zichzelf. Kennend subject (de historicus) en het gekende object (de mens uit het verleden) zijn metafysisch identiek: beide 'zijn' zij mens. Dankzij die identiteit, dankzij een gedeelde levenservaring, kan de historicus op een veel intiemere wijze zijn object doorgronden en tot veel diepere waarheden komen dan de fysicus, voor wie de natuur steeds iets 'externs' blijft en die daarom aangewezen is op de zekerheid, die zijn methodiek hem bieden kan[12]. Nu is het ongetwijfeld zo, dat men zijn gerechtvaardigde bedenkingen tegen deze hermeneutische metafysica hebben kan; maar, nogmaals, wil men het zoals Bertels (201) inderdaad zonder die metafysica stellen dan moet men daarbij ook de pretentie opgeven nog een reconstructie van de 'eigentijdse beleving' te kunnen geven.

In een recent artikel in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* heeft Bertels zich in deze kwestie inderdaad nog wat radicaler opgesteld: hij blijkt nu ook reeds zijn twijfels te hebben aan Foucault's reconstructie van de epistemes. Het probleem waar hij mee worstelt betreft de vraag 'hoe de historicus met zijn eigen gedateerde "outillage mental" (of episteme[13]) toch toegang kan krijgen tot het psychies klimaat van een voorbije, diskontinu gescheiden, vroegere periode'[14]. Voor Bertels (en ook voor Braudel) levert dat blijkbaar de grootste moeilijkheden op: maakt ons eigen episteme ons niet blind voor dat van een vroeger tijd? Met andere woorden, is de kloof die ons scheidt van een vroeger episteme niet zo diep en zo breed, dat van overbrugging onmogelijk sprake kan zijn[15]?

11. Hier ligt waarschijnlijk ook de verklaring voor Bertels verbazing over het feit, dat Gadamer de 'hermeneutiek als methode' afwijst (209). Zie ook H.G. Gadamer, *Wahrheit und Methode* (Tübingen, 1972) 5-6. Maar heel de discussie rond de hermeneutiek draait juist om de vraag, of men als historicus van een wetenschappelijke methodiek gebruik moet maken. Niet onaardig zegt Faber dan ook, dat Gadamer zijn boek beter als titel had kunnen geven 'Wahrheit und *nicht* Methode'; zie K.G. Faber, *Theorie der Geschichtswissenschaft* (München, 1971) 116.
12. Y. Belaval, 'Vico and Anti-Cartesianism' in: G. Tagliacozzo, ed., *Giambattista Vico. An International Symposium* (Baltimore, 1969) 83 vlg. De gedachte, dat de mens alleen waarlijk begrijpen kan wat hij zelf gemaakt heeft, wat 'anthropomorf' is, kan vòòr Vico reeds bij Hobbes aangetroffen worden; zie L. Strauss, *Natural Right and History* (Chicago, 1968) 173.
13. Bertels ziet de verwantschap tussen het onderzoek van de 'outillage mental' en dat van de epistemes. Zie Bertels, 'Skepsis', 164.
14. *Ibidem*. In zijn dissertatie ging Bertels reeds dezelfde richting uit (51).
15. *Ibidem*. Hij spreekt daar weliswaar nog over 'smalle bruggen over de tijd der geschiedenis heen'. Maar hoe deze nu mogelijk zijn en waarom die bruggen liggen waar ze liggen, wordt niet duidelijk gemaakt.

Nu zijn we hiermee bij een hoogst curieuze vraagstelling terechtgekomen. Bertels spreekt hier over epistemes als over een mysterieus soort ‘unidentified epistemological objects’, waarvan we blijkens zijn vraagstelling alleen maar kunnen weten dat we er niets van kun-

nen weten. Maar gesteld, dat dat zo is, dan is er ook geen dwingende reden om aan te nemen, dat epistemes onderling radicaal verschillen. Want als de kloof tussen onderscheiden epistemes inderdaad zo onoverbrugbaar zou zijn als Bertels suggereert, dan kunnen we ook niet weten, dat het episteme aan de andere kant van de kloof zo radicaal verschilt van dat aan onze kant: wat we niet kunnen zien, kunnen we niet zien. De kwestie is dus, geloof ik, ongeveer deze. Ofwel we kunnen iets ontwaren van wat aan de andere kant van de kloof ligt, en dan kunnen we zonder enige twijfel constateren dat er een onderling verschil in epistemes is - maar, dan is die kloof blijkbaar ook niet onoverbrugbaar. Ofwel we kunnen niets van de andere kant van de kloof zien, maar dan mogen we ook niet spreken van verschillen in epistemes, want daar weten we dan niets van. En als we niet van verschillen in epistemes mogen spreken, dan mist ook de gedachte van de kloof tussen epistemes iedere grond. Kortom, in beide gevallen blijkt het 'geloof in de onoverbrugbare kloof' een mythe te zijn. Daar komt tenslotte nog bij, dat wanneer er inderdaad zo een kloof zou zijn, ook het gebruik van het begrip 'episteme' ongerechtvaardigd zou zijn: want hoe kunnen we op een betekenisvolle wijze woorden gebruiken, waarvan we per definitie reeds de verwijzing nooit zullen kennen?

Het is niet moeilijk te achterhalen wat de oorzaak is van Bertels' misvatting. Ik vestig daartoe de aandacht op het adjectief 'transcendentaal', dat Bertels (hier het slechte voorbeeld van Foucault volgend) verbindt met het begrip 'episteme'. Nu bedoelt men sinds Kant met het woord 'transcendentaal' het geheel van voorwaarden voor de mogelijkheid van alle ervaring of ervaringskennis überhaupt. Welnu, bij de structuralisten en bij Bertels is de taal de transcendentale voorwaarde bij uitstek - zonder de taal, waarin zij geformuleerd en vastgelegd wordt, is geen kennis mogelijk (in feite ligt de zaak iets ingewikkelder, maar voor zover de structuralisten iets zinvols bedoelen is deze vereenvoudiging gepermitteerd). Bedenken we dan het volgende. Waren, ondanks hun 'andere taal' de mensen in het verleden net als nu tot ervaring en kennis in staat (en ik neem aan, dat de structuralisten daar wel in mee zullen kunnen gaan), dan is blijkbaar zowel vroeger als nu aan de transcendentale voorwaarden voor kennis/ervaring voldaan. Dat betekent, dat het 'epistemisch' verschil tussen vroeger en nu geenszins in het transcendentale vlak gezocht behoeft te worden: het is eenvoudigweg een verschil in taal en niets meer dan dat. En de dagelijkse ervaring leert al, dat het gebruik van verschillende talen geen onoverbrugbare kloof tussen de mensen schept; we hebben de beschikking over grammatica's en dictionnaires om deze kloof te overbruggen. Zijn die in bepaalde gevallen niet voorhanden, dan is het de taak van de taalkundige of de historicus (als het om het verleden gaat) om ze samen te stellen. En dat laatste is in essentie een technisch of wetenschappelijk probleem - in ieder geval niet het filosofisch probleem waar Bertels blijkbaar aan denkt. Ik zie daarom niet in, waarom de geschiedschrijver van de 'histoire des mentalités' een transcendentaal filosoof zou moeten zijn.

Met zijn argumentatie is Bertels in de val gelopen van een vulgair taaltranscendentalisme. Wanneer er een transcendentale kloof is tussen een taalgebruiker en een niet-taalgebruiker (wat verdedigbaar is), dan, zo redeneren hij en Foucault, is er ook zo een kloof tussen de gebruikers van twee verschillende talen (wat niet waar is). Ter illustratie een analogie: als A niet tot enige kennis in staat is, maar B en C wel, hoewel de kennis van B en C onderling verschilt, dan impliceert

het bestaan van de communicatiekloof, die A scheidt van B en C, niet ook een zelfde communicatiekloof tussen B en C.

Recapituleren we een en ander. De hermeneutische reconstructie van de eigentijdse beleving is voor Bertels een onmisbaar bestanddeel van het historisch onderzoek. Maar door de hermeneutische metafysica aan een wetenschappelijke methodiek op te offeren, wordt

aan de hermeneutische interpretatieleer elke vaste grond onder de voeten weg getrokken. Zelfs krijgt de hermeneutiek geen rol toebedeeld bij de geschiedwetenschappelijke behandeling van het 'evenementiële' in de geschiedenis (terwijl de lezer half en half verwacht had dat het die richting uit zou gaan). Aangezien het 'evenementiële' bij Bertels ook niet als object van de 'anachronistische analyse' toegelaten wordt, komt deze laag van het historisch gebeuren onherroepelijk buiten het geschiedwetenschappelijk onderzoek te vallen. Tenslotte is het op zich vrij onschuldige foutieve gebruik van het begrip 'transcendentaal' voor Bertels aanleiding het even legitieme als waardevolle onderzoek van de mentaliteit van de in het verleden levende mens uit de geschiedwetenschap te verbannen.

Vergelijken we daarom het brood van de oude hermeneutici met de stenen, die Bertels in plaats daarvan te bieden heeft, dan is een keuze niet moeilijk. En schrijft Bertels zelf ook niet over die oude hermeneutici, dat hun teksten 'oude en meer recente trofeeën van jachtpartijen zijn, waarbij geen schot gelost werd omdat het wild altijd al voorbij was?' (226). Ik begrijp deze beeldspraak slecht, maar zij geeft desondanks een zeldzaam gunstig beeld van die vroegere hermeneutici; blijkbaar konden zij trofeeën behalen zonder een schot te lossen. Dan staat Bertels er slechter voor: die komt zonder een enkele trofee thuis, ondanks alle losse flodders die hij op het wild heeft afgevuurd.

II. De anachronistische analyse

We zullen ons nu bezighouden met het geschiedwetenschappelijk onderzoek als de anachronistische analyse van het verleden. In hoofdzaak brengt Bertels hier twee dingen tersprake: het zogenaamde 'covering-law model' en het 'hypothetisch-deductief model'. Het 'covering-law model' geeft antwoord op de vraag wat logisch vereist is voor een adequate (historische) verklaring; het 'hypothetisch-deductief model' geeft aan welke onderzoeksmethoden gevolgd moeten worden om tot zulke verklaringen en/of aanvaardbare theorieën te komen. Hoewel er zeker 'common ground' is in de problematiek, die bij beide modellen annex is, zijn het in wezen toch verschillende zaken (men bedenke bijvoorbeeld, wanneer een verklaring of theorie hetzij geldig of ongeldig is, zijn zij dat ongeacht de wijze waarop ze verkregen zijn). Ik zal daarom beide modellen apart bespreken, dit in tegenstelling tot Bertels die in zijn boek de modellen op een enigszins hinderlijke wijze door elkaar behandelt.

A. 'Covering-law model'

Volgens het 'covering-law model' (afkomstig van Popper en Hempel) is een verschijnsel van het soort E verklaard, wanneer men beschikt over een algemene wetmatigheid, die verschijnselen van het soort als C en E verbindt en wanneer bovendien een verschijnsel van het soort C is waargenomen. De algemene wetmatigheid overdekt, 'covers', om zo te zeggen, verschijnselen van het soort als

C en E. Als ik Bertels hier goed begrijp, dan acht hij het ‘covering-law model’ voor de geschiedwetenschap onaanvaardbaar omdat het ‘ofwel ongelooflijk scherpe eisen stelt, ofwel de gehele geschiedwetenschap gebouwd lijkt op zuilen van bordpapier’ (309). In plaats van het ‘ofwel, ofwel’ zal Bertels wel een ‘en, en’ bedoelen; maar dat terzijde. In zijn werk over de kentheorie becommentariëert Danto een dergelijke gedachtengang aldus: ‘but this is not an argument against the model. It reflects rather on our presumptuousness in supposing we have actually provided adequate explanation when we have not’. Indien er inderdaad een verschil bestaat tussen de logisch vereiste vorm van adequate verklaringen en de verklaringen die we in de praktijk aanvaarden, dan is het zeker zo, dat

> we could debase the concept of explanation, should we wish to, and bring our model into line with actual practice. But what would be served by this inflationary move? It would be merely flattery to scientists to say that they had really explained an event when the fact is that it (i.e. 'the event') could have happened otherwise under the very conditions they propose as explanatory[16].

Vervolgens beweert Bertels dan Hempel en Popper openingen in hun theses toelaten. Wat Hempel hier precies in de schoenen geschoven wordt, is jammer genoeg niet te achterhalen[17]. Popper zou het 'covering-law model' gerelativeerd hebben met zijn notie van de 'logic of situations'. Waarom dat zo zou zijn, begrijp ik eerlijk gezegd niet. Bertels heeft zeker gelijk, dat Popper zich hier niet erg exact uitdrukt, maar zijn bedoeling is desondanks wel duidelijk. Met zijn 'logic of situations' beoogt Popper een isolatie van die factoren, welke het historisch gebeuren wel een beslissende wending gegeven hebben zonder dat zij echter ontvankelijk zijn voor bewuste individueel-menselijke beïnvloeding (bijvoorbeeld: 'sociale bewegingen als wetenschappelijke en sociale vooruitgang'[18]). Nu lijkt mij dat juist bij uitstek het terrein, waarop het sociaal-wetenschappelijk onderzoek van de geschiedenis dat Bertels zo voorstaat, zich bewegen zal. En waarom dan dit idee van de 'logic of situations' noodzakelijkerwijs zondigen zou tegen de wetenschappelijke code, welke het 'covering-law model' voorschrijft, blijft mij een raadsel.

Bertels' behandeling van het standpunt van Walsh, Gardiner, Dray en Danto inzake het 'covering-law model' maakt ons helaas ook niet veel wijzer. Ik wil best met Bertels' bezwaar tegen deze vier instemmen, dat zij slecht op de hoogte zijn met de moderne historiografie sinds de tweede wereldoorlog. Zij het, dat Bertels er nog wel goed aan gedaan zou hebben dan ook aan te geven wat het precies is wat ze daardoor gemist hebben. Want het zou goed kunnen zijn, dat wat deze vier heren over de geschiedenis te zeggen hebben dusdanig fundamenteel is, dat het geldt zowel voor de oudere als de modernere historiografie. Voor het overige blijkt wel uit de tonaliteit van Bertels' betoog dat hij ongelukkig is met het 'covering-law model', maar waar dat nu precies in ligt zou ik niet durven zeggen. Soms krijgt men trouwens de indruk, dat hij toch weer wel met het model in kan stemmen (319). Tenslotte, wat is er toch de reden van, dat Bertels in het geval van Danto niet het hoofdstuk uit diens boek bespreekt, waar het 'covering-law model' expliciet aan de orde wordt gesteld[19]?

16. A.C. Danto, *Analytical Philosophy of Knowledge* (Cambridge, 1968) 124.
17. Wat Bertels Hempel hier in de mond legt is op zich volkomen onschuldig (311). Vergelijking met de betreffende passage van Hempel is helaas niet mogelijk aangezien Hempel niet in de literatuurlijst is opgenomen. In zijn bekende werk *Aspects of Scientific Explanation* behandelt Hempel op 461-2 (waarnaar Bertels verwijst) in ieder geval iets anders.
18. K.R. Popper, *De armoede van het historisme* (Amsterdam, 1967) 143-5.
19. A.C. Danto, *Analytical Philosophy of History* (Cambridge, 1968). Zie hoofdstuk x: 'Historical Explanation'. Uitgaande van de overweging dat 'phenomena as such are not explained. It is only phenomena as covered by a description which are capable of explanation' (218) komt Danto tot een heel elegante herformulering van het 'covering-law model'.

B. 'Hypothetisch-deductief model'

Het 'hypothetisch-deductief model', ook wel genoemd de 'empirische cyclus' geeft de methode aan die bij ieder wetenschappelijk onderzoek gevolgd dient te worden: vijf fasen moeten doorlopen worden, waarnemen, vermoeden, verwachten, toetsen, evalueren[20].

20. A.D. de Groot, *Methodologie* (Den Haag, 1972) 6.

Nu is een eigenaardigheid van het 'hypothetisch-deductief model', dat het de wetenschapsman volkomen vrij wil laten in het opstellen van zijn hypothesen (globaal de eerste twee à drie fasen). Eerst dan en pas dan als de wetenschapsman die hypothesen bedacht heeft (het doet er niet toe hoe hij er aan gekomen is), wordt geëist dat achteraf herformulering en rechtvaardiging van die hypothesen in overeenstemming met het 'hyperthetisch-deductief model' mogelijk is. Kortom, het model onderscheidt 'sharply between the process of conceiving a new idea (bijvoorbeeld een hypothese) and the methods and results of examining it logically'[21.] (Popper).

Bertels verwerpt Popper hier (niet als enige trouwens[22.]):

> Popper... staat nog aan de kant van de traditionele methodologie der rechtvaardiging achteraf... Een jongere garnituur wetenschapsfiolosofen wil... in de wetenschapsleer vastleggen wat de logika is van de researchpraxis (313).

Bertels wil een 'verruiming' (335) van het 'hypothetisch-deductief model', een emendatie daarvan allereerst met Marx[23.] en vervolgens met Foucault en Kuhn. In de methodologie dient men zich rekenschap te geven van de heuristiek en van de historische dimensie in het wetenschappelijk onderzoek. De vier Marxistische begrippen 'historiciteit, klassestrijd, praxis en ideologie' (336), het door Kuhn ontdekt paradigmatisch karakter van de zogenaamde 'normal-science' beoefening en Foucault's archeologisch trapezewerk dragen bij tot deze bewustwording van de historiciteit van iedere (dus ook Poppers) methodologie. Eerst met deze emendaties kan 'geschiedenis inderdaad wetenschap (losse flodder) en de wetenschapsfilosofie histories worden' (313).

Nu vraag ik me af, waar dat allemaal heen moet. Wanneer Bertels die 'logika van de researchpraxis' wil, verlangt hij dan een codificatie van de feitelijke historische ontwikkeling van de wetenschap met alles wat daar mooi en lelijk aan is, om vervolgens te kunnen zeggen: 'en zo behoort men wetenschap te bedrijven'? Dat is allereerst in het geheel geen 'verruiming', maar juist een verenging: waar bij Popper absolute vrijheid heerste, wordt hier een conformeren aan de feitelijke ontwikkeling van de wetenschap afgedwongen. Bovendien, op wat voor grond wordt hier het 'is' van de researchpraxis verheven tot het 'ought' van een wetenschappelijke methodologie? Want net als de logica is ook de methodologie geen beschrijving van iets (van wat voor mysterieus object dat zelf buiten de logica en de methodologie ligt zouden zij ook de beschrijving kùnnen zijn?) maar een voorschrift, beide hebben zij een quasi-normatief karakter en heel hun waarde en bestaansrecht ligt juist in dat normatief karakter.

21. K.R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery* (Londen, 1972) 31.
22. Men zie voor de discussie over dit probleem I. Lakatos & A. Musgrave, ed., *Criticism and the Growth of Knowledge* (Cambridge, 1972).
23. Dat Bertels zoveel van Marx verwacht, verbaast enigszins. Want in zijn hoofdstuk over Marx, dat overigens tot de meest geëquilibreerde en evenwichtige van het boek behoort, laat hij van Marx weinig overeind. Opvallend is alleen de vrij orthodoxe interpretatie van de verhouding onderbouw-bovenbouw (290, 302).

Maar elders krijgt men de indruk, dat Bertels misschien ook nog iets anders voor ogen heeft (339). Hij wil de wetenschapsman en de methodoloog het besef bij brengen van de tijdelijkheid van alle wetenschappelijke theorieën. Zeker is dat besef van groot belang, wil de wetenschapsman zijn kritische zin behouden. Maar het is noodzakelijk hierbij wel aan te tekenen, dat dit besef van de tijdelijkheid van theorieën en methodologieën op zich genomen geen enkel argument is tegen de juistheid van welke theorie, methodologie, of wat

dan ook. Of zou voor Bertels het feit, dat hij tien jaar geleden in een ander huis dan nu woonde en in de toekomst misschien nog wel eens keer zal gaan verhuizen, al voldoende reden zijn om vannacht in een hotel te gaan logeren?

Bertels sluit zijn boek af met een korte uitweiding over het model-begrip, dat voor hem het alternatief biedt van zowel 'covering-law model' als 'hypothetisch-deductief model'[24]. Hij hanteert het model-begrip van Apostel:

1. er bestaat een bekend systeem M
2. er bestaat een (te onderzoeken) systeem O
3. M is onafhankelijk van O
4. als M in structuur overeenkomt met O
5. kan M informatie geven over O
6. M is dan model van O (345-6).

Nu vraag ik mij in al mijn naïveteit af, waar dat alles toe dient, wanneer als voorwaarde voor de hanteerbaarheid van het model-begrip in een bepaald geval geldt, dat men zekerheid over (4) hebben moet. Of we kennen de structuur van O niet en dan mogen we ook niet met M vergelijken, òf we kennen de structuur van O wel en dan mag er wel vergeleken worden, maar dat lijkt mij dan verder een vrij zinloze tijdspassering.

Om Bertels recht te doen, hij erkent zeker, dat er moeilijkheden zijn met het modelbegrip. De oplossing zoekt hij in een versoepeling van het begrip 'structuur' (349-50); maar wat men dan aan toepasbaarheid wint, verliest men weer aan betrouwbaarheid van de verkregen informatie, zou ik zeggen. Daarom, zonder een moment de grote waarde van het model-begrip te betwijfelen, krijg ik na Bertels' exposé niet de indruk, dat nu juist Apostels model-begrip voor de historische wetenschap zo een uitkomst zal zijn.

Wederom een korte recapitulatie. Bertels wil het traditionele 'covering-law' - en 'hypothetisch-deductief model' historiseren door er op één of andere wijze de researchpraxis in te verwerken. Het gevolg daarvan is, dat het kritisch karakter van de traditionele methodologie verloren gaat en dat we uitkomen bij een apologie ten gunste van het apriori aanvaarden van de eenmaal bestaande en verder ongecontroleerde wetenschapspraxis. Het instrument dat deze verandering bewerken moet, zoekt Bertels in een model-begrip dat waarschijnlijk eerder in de wiskunde of de formele logica, dan in de empirische wetenschappen thuishoort. En om het heel eerlijk te zeggen, zijn keuze ervoor lijkt mij voor een groter deel op sympathie, dan op argumenten te berusten. Tenslotte, over het structuralisme horen we niets meer in dit verband, hoewel het mijns inziens toch voor de hand gelegen had de begrippen 'model' en 'structuur' naast en tegenover elkaar te plaatsen.

Het structuralisme

> Teksten waaraan behoorlijk gewerkt is, zijn als spinnewebben: dicht, concentrisch, transparant, goed in elkaar gezet en stevig. Ze halen alles

24. Het model-begrip maakt kennisoverdracht mogelijk 'zonder een beroep te doen op algemene wetten' (331). Zie voor de methodologie 344-5.

> naar zich toe wat maar kruipt en vliegt. Metaforen die vluchtig door haar heen snellen, worden haar tot voedzame buit. Materialen komen haar toegevlogen[25].

Aldus Adorno in dat zo bittere en clairvoyante boekje, zijn *Minima Moralia*. Er is door anderen reeds veel gezegd over Bertels' schrijfwijze, zijn taal- stijl- en stelfouten, zijn ko-

25. Th.W. Adorno, *Minima Moralia* (Utrecht, 1971) 77.

mieke metaforen, zijn veelvuldige zwerftochten zonder bestemming in Terra Philosophica. Ik zal daar maar niet weer over beginnen en volstaan met dit citaat van Adorno over hoe het eigenlijk zou moeten. Dit temeer, omdat de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor deze zwakke kant van Bertels' boek waarschijnlijk elders gezocht moet worden - bij hen die hij zo bewondert, bij Foucault, Braudel, bij Lévi-Strauss. Wie kent niet het verschijnsel, dat men geneigd is de stijl te assimileren van de auteur met wie men graag mee wil denken? En is nu niet juist een man als Foucault er het trieste bewijs van hoe die zo veel geprezen Cartesiaanse helderheid van het Franse proza heeft kunnen degenereren tot een broeierig en ongearticuleerd gebrabbel, waar zelfs de meest benevolente lezer geen touw aan vast kan knopen?

Wie onduidelijk schrijft heeft doorgaans wat te verhullen. Alles wat gezegd kan worden kan duidelijk gezegd worden en wat niet duidelijk gezegd wordt wekt daarom automatisch reeds ons wantrouwen. Inderdaad ben ik van mening dat een dergelijk wantrouwen met betrekking tot het structuralisme van Foucault en Lévi-Strauss (andere structuralistische varianten worden hier nadrukkelijk van uitgezonderd!) meer dan gerechtvaardigd is. Inderdaad ben ik van mening, dat de onduidelijkheden en dubbelzinnigheden in schrijven en denken van Foucault en Lévi-Strauss de kalk, de mortel en de saus zijn, die een even fundamentele als onherstelbare scheur in het structuralistische gebouw moeten verhullen. Een scheur, die zijn oorzaak heeft in de omstandigheid, dat het structuralisme in laatste instantie eigenlijk weinig meer is dan een mislukte en onevenwichtige poging om te komen tot een synthese van de twee grote stromingen, die in de negentiende en twintigste eeuw het Europese intellectueel klimaat beheerst hebben: het historisme en het positivisme. Een en ander zal hieronder nader toegelicht worden. Of het structuralisme zelf aan de inzichten van deze twee grote stromingen, aan het historisme en aan het positivisme, nog iets extra's heeft toegevoegd dat de moeite waard is, waag ik te betwijfelen. Ik stem hier van harte in met het oordeel van Runciman: ‘structuralism... should not be claimed to constitute a novel, coherent and comprehensive paradigma for social and anthropological theory’[26]. Wat goed is in het structuralisme is niet nieuw en wat er nieuw in is, is niet goed. Dat dit hybridisch mengsel van historisme en positivisme zich desondanks in Frankrijk als iets heel revolutionairs heeft weten aan te dienen, kan waarschijnlijk deels verklaard worden uit de betrekkelijke blindheid, die Franse intellectuelen altijd gehad hebben voor wat er zich buiten Parijs afspeelt of afgespeeld heeft. En voor een ander gedeelte uit de wat krampachtige geneigdheid van onze tijd iedere filosoof maar om de hals te vallen, die pretendeert nu eindelijk ‘de’ methode ontdekt te hebben met behulp waarvan mens en maatschappij wetenschappelijk geanalyseerd kunnen worden.

Nu wil ik hier onmiddellijk aan toevoegen, dat het geenszins in mijn bedoeling ligt af te dingen op het wetenschappelijk belang van de publicaties van Lévi-Strauss of Foucault. De geweldige betekenis van Lévi-Strauss voor de ethnologie in het bijzonder en de sociale wetenschappen in het algemeen zal door geen zinnig mens in twijfel getrokken worden. Ook Foucault's *Les mots en les choses* is, wat men er ook op tegen mag hebben, als schildering van de geschiedenis van de relatie van taal (teken) en werkelijkheid een mijlpaal in de twintigste eeuwse historiografie. Waar ik mij echter tegen verzet, is de gedachte dat het wetenschappelijk belang van

26. W.G. Runciman, ‘What is Structuralism’ in: A. Ryan, ed., *The Philosophy of Social Explanation* (Oxford, 1973) 188.

Lévi-Strauss of Foucault noodzakelijkerwijs met zich mee zou brengen, dat dan ook hun filosofie wel iets heel opmerkelijks moet zijn. En ik heb daar een heel goede reden toe, want wetenschap en filosofie zijn gewoon twee totaal

verschillende zaken. Zo zijn er excellente wetenschappelijke onderzoekers die tegelijkertijd de meest erbarmelijke filosofen zijn, en omgekeerd. Dat een belangrijk wetenschapsman bovendien ook een groot filosoof is komt slechts bij hoge uitzondering voor. Veel meer namen dan die van een Descartes, een Leibniz of een Marx zou ik in dit verband niet zo durven noemen.

A. Het historisme in het structuralisme

Het zal waarschijnlijk reeds enige verbazing gewekt hebben, hier het structuralisme in verband gebracht te zien met het historisme. Zo vaak verwijt men juist immers aan het structuralisme zijn gebrek aan gevoel voor historiciteit, zijn 'dévalorisation de l'histoire'[27]. Een kleine explicatie is daarom zeker op zijn plaats. Welnu, verstaan we onder historisme de overtuiging dat de sociaal-culturele werkelijkheid steeds een product van zijn geschiedenis is, ook als zodanig slechts verstaan kan worden en dat dientengevolge iedere historische periode zijn eigen historische individualiteit bezit en slechts vanuit de erkenning van die individualiteit begrepen kan worden, dan is dat een gedachte die evenzeer in het structuralisme aanwezig is. Ook voor het structuralisme is het historisch proces een opeenvolging van periodes met elk hun eigen individualiteit. Het enige verschil tussen historisme en structuralisme in dezen ligt daarin, dat voor het historisme het historisch proces een continu vloeiende beweging is, terwijl het structuralisme spreken wil van een 'schoksgewijze', discontinue ontwikkeling. De structuralisten komen tot deze 'cataract'-interpretatie van de stroom van het historisch gebeuren door die andere, positivistische pool in hun denken, welke hen er toe brengt zich in de epistemes of de dieptestructuren een onderzoeksobject te construeren dat lange tijd hetzelfde blijft, in zekere zin dus 'algemeen' is en daarmee toegankelijk voor positief-wetenschappelijk onderzoek. Maar het kader waarbinnen dit alles gebeurt blijft dat van een traditioneel historistische geschiedopvatting.

Lévi-Strauss' historisme is evident in de voor zijn werk centrale gedachte, dat alle samenlevingsvormen (op het terrein van taal, cultuur en samenleving) als transformaties van eenzelfde formeel systeem opgevat moeten worden; derhalve allen een analoge structuur vertonen. Ze hangen zeer nauw met elkander samen en moeten/kunnen uit elkaar afgeleid en begrepen worden[28]. Nog duidelijker is het historisme aanwezig in Foucault's leer van de epistemes en in het onderzoek naar het 'outillage mental' van een vroeger tijd, zoals dat door Foucault's voorganger Febvre verricht is (de verwantschap tussen het onderzoek van Febvre en dat van Foucault wordt door Bertels goed ingezien[29]). En wat Febvre betreft, waarin verschilt zijn procédé de mentaliteit van de zestiende eeuwer te reconstrueren vanuit het besef van de geestelijke kloof, die de zestiende van de twintigste eeuw scheidt, van het reeds hondervijftig jaar oude historisme van een Ranke of een von Savigny, dat er immers ook steeds op aan drong 'een tijd vanuit zichzelf te verstaan'? Wat overigens Febvre niet verhindert om op een verbazingwekkende wijze zijn eigen programma te doorkruisen: want wanneer hij zegt, dat de zestiende eeuwer Rabelais niet

27. J. Piaget, *Le Structuralisme* (Parijs, 1972) 114.
28. P. Ricoeur, *Wegen van de filosofie* (Bilthoven, 1970) 67 vlg., 90 vlg.
29. Zie noot 13.

‘ongelovig’ zijn kòn, dan hanteert hij natuurlijk een twintigste eeuwse interpretatie van ‘ongeloof’. Febvre's boek is daarom niet zozeer een toepassing van zijn programma, alswel het bewijs ervan.

En wat zijn Foucault's epistemes (die Bertels als zo iets heel origineels ziet (220)) anders dan een modieuze replica van de romantische begrippen ‘Zeitgeist’ of ‘Objektiver Geist’? In beide gevallen gaat het om een intellectuele dispositie, die alle culturele en maatschappe-

lijke vormen doorademt en vanuit zijn manifestaties daarin gereconstrueerd kan worden. Bovendien betwijfel ik, of Foucault's episteme zelfs wel een even grote heuristische waarde heeft als zijn romantische voorouders. Foucault heeft namelijk zijn epistemes zodanig gemodelleerd, dat een in het oog lopende vervalsing van de werkelijkheid vrijwel onvermijdelijk is. Ik doel hiermee op de even onnodige als verwerpelijke starheid die hij aan het begrip toekent: de epistemes verstijven tot volkomen statische kennisgehelen welke zelfs een honderdvijftig à tweehonderd jaar onveranderlijk blijven[30]. Gevolg van deze karikaturale vertekening van de mentale disposities van de Europese mens in nieuwe en moderne tijd is, dat 'la succession des "épistémès" devient de ce fait entièrement incompréhensible, et cela de façon délibérée: leur créateur semble même en éprouver une certaine satisfaction'[31]. Wanneer daarom Lévi-Strauss en Foucault zo vaak en met zoveel graagte de discontinuïteit stellen tegenover de 'onkritiese kontinuiteitsgeschiedenis' (45, 262), waar die naïeve niet structuralistische historici zich steeds maar aan bezondigen, dan ligt de grond daarvan niet in een onbevooroordeelde analyse van wat het verleden ons te zien geeft, maar in de tyrannie van een concept.

Door de geschiedenis aldus op het Procrustes-bed van de transcendentale epistemes te leggen is in het denken van Foucault de door zovele critici van het structuralisme gelaakte antithese van structuur en evenement ontstaan. En ook Lévi-Strauss zegt het heel onomwonden: 'men kan niet tegelijkertijd processen en strukturen bestuderen' (244). Maar als de historicus nu juist in processen geïnteresseerd is? Het maximum aan subtiliteit, dat Lévi-Strauss in deze kwestie op weet te brengen, zal wel zijn suggestie zijn het onderscheid structuur - evenement (waarin zich het proces-matige verwerkelijkt) te laten corresponderen met dat tussen het noodzakelijke en het contingente: 'la science toute entière s'est construite sur la distinction du contingent et du nécessaire, qui est aussi celle de l'événement et de la structure' (260). Maar wat wil Lévi-Strauss nu in Godsnaam met zo een oude koe? Moet dan heel die discussie sinds Windelband en Croce nog eens overgedaan worden?

B. Het positivisme in het structuralisme

De positivistische elementen in het structuralisme kunnen daar aangetroffen worden waar het er om gaat het onderzoek naar de sociale werkelijkheid van zijn geloofsbrieven van wetenschappelijkheid te voorzien. Juist als in het positivisme brengt dat ook in het structuralisme allereerst met zich mee het postulaat van de wetenschappelijke analyseerbaarheid van mens en samenleving (244). En vervolgens, meer in het bijzonder, gelijkschakeling van de methodes van de sociale wetenschappen aan die van de andere empirische/exacte wetenschappen. Kortom de aanvaarding van het voor het postivisme kardinale principe van de 'unity of science' (233)[32] - de wetenschap is één omdat, ongeacht haar verschillende studie-objecten (kosmos,

30. Zie voor alle bezwaren, die Foucault's epistemes met zich mee brengen het uitstekende artikel van K. Vanstraelen, 'De strukturalistische methode in de geschiedenis van de wetenschappen', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXVI (1973).
31. Piaget, *Structuralisme*, 114.
32. Bertels, *Geschiedenis*, 233. Zie ook P. Bourdieu, 'Structuralism and Theory of Sociological Knowledge', *Sociological Research*, XXXV, iv (1968) 682.

levende en dode natuur, de mens) steeds éénzelfde methodologie gehanteerd wordt (bijvoorbeeld het 'hypothetisch deductief model'), die garant staat voor de wetenschappelijke en intersubjectieve aanvaardbaarheid van haar onderzoeksresultaten.

Ik noem nog een paar andere overeenkomsten: het probleem van de verificatie (of falsificatie) (318 vlg.) de these van de theoretische gebondenheid van empirische waarne-

mingen[33], de aandacht voor taal en de geneigdheid tot taaltranscendentalisme, scepsis ten aanzien van de metafysica (door de structuralisten tenminste met de mond beleden) en bijgevolg ten aanzien van de hermeneutiek. Maar er is nog een laatste overeenkomst, waar ik iets uitvoeriger over wil zijn, omdat het hier gaat om iets dat het gezicht van het positivisme en het structuralisme wel heel sterk bepaald heeft. Ik bedoel het probleem van de logische status van theoretische begrippen. Zowel positivisme als structuralisme verzetten zich tegen het zogenaamde 'ontologiseren' van theoretische begrippen als 'kapitalisme' of 'structuur', dat wil zeggen, tegen de (in oorsprong Platonische) veronderstelling als zou met dergelijke begrippen net zo iets in de werkelijkheid corresponderen als met de notie 'deze schrijfmachine'. Als bezwaar tegen ontologiseringen bracht men in, dat deze het universum naast de bekende stoelen, tafels etc. schenen te bevolken met een nieuw, mysterieus soort objecten, welke als referentie moesten fungeren voor die theoretische begrippen. Vooral de positivisten van de 'Wiener Kreis' zijn zo in de jaren vlak voor de tweede wereldoorlog geweldig van leer getrokken tegen ontologiseringen en metafysica (de termen 'ontologie' en 'metafysica' kunnen hier als synoniem gezien worden)[34]; men vermoedde daar toen de meest formidabele vijand van de ontwikkeling van de wetenschap. Tegenwoordig echter is de Angelsaksische wereld een stuk toleranter ten opzichte van metafysica en ontologie: een zeer duidelijke indicatie van deze nieuwe attitude tegenover de metafysica is wel bijvoorbeeld Feyerabend's uitspraak, dat 'elimination of all metaphysics, far from increasing the empirical content of... theories, is liable to turn these theories into dogmas'[35]. Dat betekent echter geenszins, dat de seinen weer op groen staan voor een speculatieve metafysica; veeleer is het zo, dat men zich is gaan realiseren, dat het gevaar van metafysica niet zozeer schuilt in de metafysica zelf, alswel in wat men er mee wil doen of wat voor houding men tegenover een metafysisch systeem inneemt. Meer in concreto, men mag een metafysisch of ontologisch systeem zeker gebruiken (en dat schijnt zelfs onontkoombaar te zijn), maar, men mag er geen dogma van maken; een ontologie heeft slechts zijn beperkte waarde binnen de theorie of het perspectief op de werkelijkheid welke zij fundeert en niet daarbuiten. Men mag daarom nooit onderscheiden ontologieën tegen elkaar uitspelen door één ervan tot de 'ware' ontologie te decreteren.

En het is nu dat laatste wat de structuralisten juist wel voortdurend doen met hùn ontologie. Want hoe vaak de structuralisten (en ook Bertels) tegen ontologische illusies te keer mogen gaan, hoe sterk Bertels ook het 'conceptualisme' of het 'nominalisme' van het structuralisme beklemtonen mag, keer op keer blijkt de natuur sterker dan de leer en wordt vergeten, dat theoretische begrippen (als 'structuur' of

33. Bourdieu, 'Structuralism', 686.
34. Een goed voorbeeld van deze kritiek op de metafysica is R. Carnap, 'The Rejection of Metaphysics', in: M. Weitz, ed., *20th-Century Philosophy. The Analytic Tradition* (New York, 1966).
35. P.K. Feyerabend, 'How to Be a Good Empiricist - A Plea for Tolerance in Matters Epistemological', in: B. Baumrin, ed., *Philosophy of Science. The Delaware Seminar* (New York, 1963) II, 37. En reeds in 1948 schreef de Amerikaanse logicus Quine, dat qua ontologie een theorie steeds 'is committed to those and only those entities to which the bound variables of the theory must be capable of referring in order that the affirmations made in the theory be true'; zie W.V. Quine, 'On What There is', in: *Idem*, *From a Logical Point of View* (Cambridge, 1964) 14.

'systeem') alleen instrumenten zijn om een bepaald studie-object voor wetenschappelijke analyse geschikt te maken en dat ze *buiten* de theorie waar ze als variabele in voorkomen of in een ander taalgebruik onmiddellijk hun zin en betekenis verliezen. Het meest krasse voorbeeld daarvan is wel Foucault's bekende 'gag' over het aanstaande verdwijnen van de mens: 'l'homme n'est qu'une invention récente, une figure qui n'a pas deux siècles, un simple pli dans notre savoir,

et... il disparaîtra dès que celui-ci aura trouvé une forme nouvelle'[36]. Kort en goed: vòòr 1800 en na 2000 geen mensen maar structuren, daartussen is er de mens. Welnu, wat is dit anders dan een monstrueuze ontologisering van het begrip 'structuur', waarmee blijkbaar slecht te werken valt voor de periode AD 1800-2000. Hier wordt op een werkelijk magistrale wijze de ontologie van een wetenschappelijke taal tegen die van het gewone taalgebruik opgezet.

Ook het spreken van de 'dwang, die structuren op de mens uitoefenen' anders dan waar de mens zich van deze structuren bewust is als dwang (iets wat de structuralisten graag en veel doen), is het ontologiseren van een verklaringsmechanisme. Want als we ter verklaring van iemands handelen een regelmaat, een 'structuur' zo men wil, in dat handelen ontdekken, dan is het misleidend te zeggen, dat die persoon 'onder dwang' van die regelmaat staat. Het betekent alleen dat de beschrijving of de verklaring van het handelen van die persoon goed geslaagd is. Hume's biljartballen staan ook niet 'onder dwang' van de stootwetten: het is niet zo, dat die stootwetten een biljartbal iets toeroepen als: 'en als je nu niet maakt, dat je weg komt...'. Het gevolg tenslotte van dit foutieve taalgebruik is, dat men komt tot dat wonderlijke beeld van die omnipotente structuren, die het menselijk en sociaal handelen onverbiddelijk afdwingen.

Het practisch nut, dat dit inzicht in het tweeslachtig karakter van het structuralisme oplevert, ligt daarin, dat het nu niet meer moeilijk is de fundamentele zwaktes van het structuralisme op het spoor te komen. Men behoeft daartoe slechts te bedenken op welke punten historisme en positivisme met elkaar in conflict zullen komen. Welnu, waar ligt zo een conflict meer voor de hand dan waar het historisme als 'eigenwaarde-theorie' de historicus voorschrijft iedere periode slechts vanuit haar 'eigen waarde', vanuit haar specifieke historische individualiteit te begrijpen, terwijl de positivist, loodrecht daarop, van geen 'historische individualiteit' weten wil en uitsluitend bereid is te werken met het wetenschappelijk instrumentarium dat hem hier en nu ten dienste staat? Voor de historist is het postulaat van de 'historische individualiteit' van iedere epoche uitgangspunt en leidraad van heel zijn onderzoek; indien het voor de positivist al iets betekent, dan 'toont' het zich slechts in een bepaalde waarde die de variabelen bij het eindresultaat van zijn sociaal-wetenschappelijk onderzoek aannemen. Dat dit alles zich in de hermeneutiek toespitst ligt voor de hand: hier staat de 'eigen waarde' van het vroegere leven het meest onverzoenlijk tegenover de 'anachronistische reconstructie' ervan. Zo lang het nog gaat om een onderzoek naar culturen die ons zeer vreemd zijn, zoals in Lévi-Strauss' ethnologie, blijft de scheur verhuld: de vreemdheid van die culturen is een barrière voor het hermeneutisch 'Verstehen'. Maar naar mate we meer en meer onze eigen samenleving naderen, zoals dat bijvoorbeeld het geval is bij het geschiedkundig onderzoek van de Europese geschiedenis van de laatste drie-vierhonderd jaar, dan dringt ook het hermeneutisch perspectief zich meer en meer op aan de historicus. En het is dan dat het structuralisme zijn Janus-gezicht gaat tonen. Het is daarom achteraf gezien niet verwonderlijk dat Bertels in zijn boek juist met de hermeneutiek de grootste brokken gemaakt heeft.

De mogelijkheid van een synthese van positivisme en historisme wil ik apriori niet uitsluiten. Ik heb alleen gezegd, dat het structuralisme die synthese niet biedt.

36. M. Foucault, *Les mots et les choses* (s.l., 1966) 15.

Het tot stand brengen van een dergelijke synthese tussen de historistische en positivistische denkwereld, beide met een zo heel verschillende en elkander zo vijandige traditie, is in ieder geval een

immense opgave. Alleen een filosoof van de ontzagwekkende statuur en genialiteit als een Kant zou hier misschien kunnen slagen. Van de zijde van structuralisten als Foucault valt dan dus weinig te verwachten. Want als filosoof staat Foucault tot Kant in zo ongeveer dezelfde verhouding als een pantoffel tot een straalvliegtuig.

Een kleine mogendheid in de grote politiek. België's buitenlands beleid (1830-1940)

C.A. Tamse

H. Lademacher, *Die belgische Neutralität als Problem der europäischen Politik 1830-1914* (Veröffentlichung des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn; Bonn, 1971, 536 blz.) en D.O. Kieft, *Belgium's Return to Neutrality. An Essay in the Frustrations of Small Power Diplomacy* (Oxford, 1972, viii + 201 blz.).

De geschiedenis van de Belgische buitenlandse politiek oefent bepaald aantrekkingskracht uit op buitenlandse historici. Wellicht boeit zij sterker dan die van de Skandinavische landen en Nederland wegens de vaak dramatische weerslag van de internationale politiek op de Belgische positie. Buitenlands onderzoek op het gebied van de Belgische diplomatieke geschiedenis resulteerde onlangs in twee interessante studies waarvan het de moeite loont nader op de inhoud in te gaan.

De tijd van 1830-1914

Voor de Eerste Wereldoorlog streefde de regering in Brussel er steeds naar om diplomatiek een zo groot mogelijke onafhankelijkheid te bewaren ten opzichte van naburige grote mogendheden. De Belgische belangen leken haar daarmee het beste gediend. Dat was juist; ook andere kleine landen gaven er gezien de toenmalige internationale verhoudingen de voorkeur aan om op zichzelf te staan. Bovendien kon een verplicht-neutrale staat als België geen ander beleid voeren. Een ongebonden positie leek speciaal voor België nuttig wegens zijn bijzondere Europese ligging; het werd immers omringd door vaak met elkaar in onmin levende eersterangsstaten die op bepaalde ogenblikken trachtten hun positie te verbeteren door België van zich afhankelijk te maken of te gebruiken als springplank voor hun militaire operaties.

In de jaren 1830 en 1840 hoopten regeringskringen in Parijs België ekonomisch en politiek aan zich te binden en zo een hereniging voor te bereiden. België werd in die jaren trouwens algemeen beschouwd als een tijdelijke diplomatieke schepping. Napoleon III keek tijdens zijn regering uit naar een geschikte gelegenheid om Brussel van Parijs afhankelijk te maken, terwijl ook een gehele of gedeeltelijke inlijving van de kleine buurstaat hem aantrok. De slechte Belgische herinnering aan dit streven naar uitbreiding en de Franse onvrede met de territoriale amputatie van 1871 maakten dat veel Belgen ook de buitenlandse politiek van de Derde Republiek niet vertrouwden. Daarbij kwam dat het anticlericalisme van de Derde Republiek en de arrogantie van de Franse diplomatieke vertegenwoordigers in Brussel katholieke Belgische staatslieden en hoge ambtenaren van Buitenlandse Zaken kwetsten. Van hun kant vroegen Franse diplomaten zich vol wantrouwen af hoe België op een Duitse inval zou reageren; zij vreesden dat het Belgische leger met zijn vele pro-Duitse officieren alleen voor de vorm verzet zou bieden en zodoende de Franse noordelijke grens onvoldoende beschermde. In ieder geval scheen men te mogen verwachten dat België bij een preventieve Franse invasie partij voor Duitsland zou kiezen.

De Duits-Belgische relaties werden tijdens de *Kulturkampf* vertroebeld door de verontwaardigde reacties van Belgische katholieken en de irritatie die daardoor weer in Berlijn ontstond. Toen die episode echter was afgesloten ontstond in Brussel veel waardering

voor het confessionele, conservatieve Duitse Rijk, dat door hoge Belgische diplomaten, militairen en katholieke politici uitdrukkelijk geprezen werd. Op het departement van Buitenlandse Zaken in Brussel was de stemming zodanig dat secretaris-generaal Arendt en zijn opvolger Van der Elst, de directeur van de Politieke Afdeling Basompierre en de bijzonder invloedrijke gezant in Berlijn Greindl, meer vertrouwen bezaten in de Duitse politiek dan in het beleid van de Entente. Schending van de Belgische onzijdigheid onder het mom van een preventieve interventie ter bescherming van die status, vreesden zij speciaal van Franse en Engelse kant. Duitsland daarentegen was volgens Greindl de beste steun voor de handhaving van de Belgische neutraliteit. De Duitse regering had evenals de Engelse en de Franse plannen voor een schending van de Belgische onzijdigheid in het geval van een oorlog; in tegenstelling tot Londen en Parijs gaf Berlijn die opzet niet op. Daarom zag de Duitse regering met welgevallen hoe Brussel toenaderingspogingen van de Entente van de hand wees en rond 1911 weigerde om de Brits-Belgische militaire besprekingen over de gezamenlijke defensie van België te hervatten.

De Engels-Belgische betrekkingen ondergingen in de periode 1831-1914 een aanzienlijke verandering; ook zij illustreerden hoezeer de relatie van België met een grote mogendheid afhing van de verhoudingen in de grote politiek. België dankte aan Groot-Britannië's diplomatie in hoge mate het behoud van zijn prille onafhankelijkheid en zijn bijzondere volkenrechtelijke status. Toch trad Engeland na 1839 niet steeds op als diplomatieke beschermengel. In 1840, 1859, 1866 en 1867 was het bovendien onduidelijk of Londen bereid was België ook militaire bijstand te verlenen. De ontwijkende Britse antwoorden op Belgische vragen aangaande eventuele gewapende hulp maakten de regering in Brussel soms nerveus - niet zonder reden. Sinds de Krimoorlog een periode van herziening der Wener verdragen inluidde, was van de vijf garanderende eersterangsmogendheden Groot-Britannië de enige die nog belang had bij het behoud van de Belgische onzijdigheid.

Vóór 1871 kon de relatie met Londen Brussel niet nauw genoeg zijn en betreurden Belgische staatslieden de Britse terughoudendheid. Daarna werd zij geleidelijk koeler. De Britse ontstemming over het koloniale beleid van Leopold II droeg daaraan ook bij. Maar doorslaggevend voor deze ontwikkeling was de vorming van de internationale blokken. Toen Parijs en Londen namelijk op goede diplomatieke voet met elkaar raakten en de internationale crises van 1905 en 1911 hun vriendschap onderstreepten, werd het de regering in Brussel langzamerhand duidelijk dat de Belgische positie een stuk moeilijker was omdat Engeland niet meer tegen elke schender van de Belgische onzijdigheid te hulp kon worden geroepen. De Entente verzwakte de Belgische positie ook in ander opzicht, want sinds haar ontstaan had Duitsland niets meer te winnen bij de eerbiediging van de Belgische onzijdigheid: Engeland zou in ieder geval de Franse kant kiezen als een Frans-Duits conflict uitbrak. De Belgische staatslieden die zich speciaal met de nationale veiligheid bezig hielden, vreesden van Duitse kant evenwel weinig gevaar, maar waren sedert 1908 bepaald beducht voor een preventieve interventie van de Franse en Engelse legers. Militaire besprekingen met Londen wees de regering in Brussel in 1911 resoluut van de hand uit vrees op die manier door Engeland zoetjesaan in het kamp van de Entente gebracht te zullen worden. Hoever de twee landen toen van elkaar waren vervreemd, bleek uit het Belgische voornemen om elke ongevraagde Britse hulpverlening aan België gewapenderhand terug te slaan.

Lademacher's studie besteedt veel aandacht aan de ideeën van Belgische staatslieden die in de periode 1876-1914 de gevolgen van een Frans-Duits militair conflict trachtten te voorzien en poogden na te gaan wat België's positie voor, tijdens en na afloop van de strijd zou kunnen zijn. De schending van de neutraliteit leek hun onvermijdelijk. In dat opzicht

maakte het toen weinig meer uit of België zich voor het uitbreken van de oorlog met één der partijen verbond of dat het nog een tijdje vermeed om een keuze te doen. In ieder geval was het hun duidelijk dat België op een bepaald ogenblik van de strijd een beslissing niet langer zou kunnen uitstellen. Maar het leek de plannenmakers verstandig als de regering het vermeed stelling te nemen totdat tijdens gevechten duidelijk was geworden hoe de krachtsverhoudingen lagen, aangezien België in ieder geval aan de kant van de overwinnaars diende te staan. De samenwerking met een belligerent moest natuurlijk een beperkt doel dienen, want het ging Brussel niet om deelname aan een wereldoorlog maar om het herstel van de Belgische neutraliteit. België kon het zich niet veroorloven op het verkeerde paard te wedden; dan immers kon het wel eens door zijn bondgenoot in diens val worden meegesleept. Maar ook al slaagde de Belgische regering erin tijdig de kant van de overwinnaars te kiezen, dan bleef het nog de vraag of haar positie na de oorlog erg comfortabel kon zijn. Zou een zegevierend Frankrijk of een oppermachtig Duitsland geen satelliet van België willen maken? Het leek aannemenlijk dat de overwinnaars in ruil voor hun hulp politieke concessies van Brussel zouden vragen. Om de risico's van een Belgische stellingname en van de na-oorlogse tijd te verminderen poneerden sommige plannenmakers dat België op beperkte schaal aan de oorlog moest deelnemen, verzoek om hulp zo lang mogelijk moest uitstellen en van militaire hulpverlening slechts op beperkte schaal gebruik diende te maken. Reeds het begin van de oorlog maakte aan deze illusies een einde. De Belgische behoefte aan een ongebonden positie bleef echter bestaan en zo vermeed de regering in ballingschap het om formeel bondgenoot van de Entente-landen te worden.

De verplichte, gegarandeerde Belgische neutraliteit overleefde de Eerste Wereldoorlog niet. Al geruime tijd voor 1914 manifesteerde zich in de door Lademacher zo zorgvuldig bestudeerde kring van staatslieden en diplomaten afkeer van de neutrale status. Voor generaal Brialmont was de onzijdigheid in 1901 het ‘mauvais cadeau’ van 1831. Omstreeks diezelfde tijd poneerde Greindl dat de grote mogendheden alleen uit eigenbelang de zware last van de neutraliteit op de Belgische schouders hadden gelegd, terwijl de Belgische volkenrechtsgeleerde Nys erop aandrong dat België het verdrag van 1839 eenzijdig opzegde. Zij behoorden tot de pleitbezorgers van een sterke Belgische defensie die niet op een huns inziens verouderde garantie vertrouwden, maar de landsverdediging wensten te versterken door aanleg van forten langs de Maas, de invoering van de algemene dienstplicht en de verhoging van de defensieuitgaven. Daar tegenover stond een politiek eveneens heterogene groep tegenstanders van grote militaire inspanningen. Zij verdedigden hun standpunt onder andere met het argument dat de neutraliteit België wel degelijk een redelijke mate van veiligheid verschafte. De voor- en tegenstanders van grote defensieuitgaven trof men zowel onder katholieke als onder liberale politici aan. Optimistische en pessimistische opinies over de waarde van de neutraliteit waren eveneens in beide kampen te vinden. In dit debat over de betekenis van de verplichte, gegarandeerde neutraliteit weerspiegelden zich de steeds veranderende internationale omstandigheden.

Lademacher's studie is hoofdzakelijk gewijd aan de analyse van de wisselende interpretaties van de Belgische onzijdigheid in Europa en België. Een dergelijke uitvoerige studie was nog niet voorhanden; zij is van groot belang voor dit onderwerp, omdat de auteur ruimschoots gebruik maakte van Belgische, Engelse, Duitse, Franse

en soms ook van Nederlandse diplomatieke stukken en literatuur en de betekenis van de neutraliteit steeds relateert aan de internationale verhoudingen. Bovendien analyseert de auteur op scherpzinnige wijze de talrijke logische implicaties van de diverse opinies betreffende de Belgische onzijdigheid.

De neutralisering van België was volgens Lademacher een maatregel waarbij het legi-

timiteitsbeginsel werd opgegeven ten gunste van een politiek van noninterventie. Toch herinnerde de onzijdigheidsverklaring zijns inziens nog aan de voorgaande periode, want de grote mogendheden mochten ook in de toekomst althans waar het België betrof, interveniëren ten gunste van het behoud van de status quo van 1839. De onzijdigheid onderstreepte in die eerste tijd van de Belgische onafhankelijkheid de bufferfunctie van het land; België gold als een rustpunt in de Europese politiek en daarom lag bij de interpretatie van de neutraliteit de klemtoon op de Belgische plichten. Nu kon er gemakkelijk verschil van mening ontstaan over de vraag hoever de rechten en plichten van België en van de garanderende landen gingen, want de tijdgenoten verschilden van mening over de vraag in welke mate de Belgische soevereiniteit door de neutraliteit werd beperkt. In Brussel bijvoorbeeld ging men ervan uit dat het recht tot interventie onderworpen was aan een Belgisch verzoek om militaire hulp ter handhaving van de onzijdigheid. Buitenlandse bemoeienis met de binnenlandse politiek wees de regering er natuurlijk van de hand. Maar verschillende grote mogendheden trachtten in de jaren 1840 hun interventierecht ruimer te interpreteren; zij meenden dat België nieuwe defensieve maatregelen, zijn perswetgeving en zijn diplomatie moest laten afhangen van hun opvattingen. Toch bleek de gegarandeerde neutraliteit geen bruikbaar instrument te zijn voor een voortdurende bevoogding door de eersterangsmogendheden. Brussel hoefde wegens de verdeeldheid van de grote staten nooit te vrezen voor een vijfvoudige pressie. Ja, het kon meestal de ene partij tegen de andere uitspelen en een eigen buitenlands beleid blijven voeren. Dat kwam neer op een actieve neutraliteitspolitiek ter handhaving van zijn ongebonden positie.

Na 1850 bestond, aldus de auteur, de evenwichtsfunctie van het neutrale België eigenlijk al niet meer. Daarom werd sindsdien minder aandacht geschonken aan de wijze waarop België diende te handelen en viel de klemtoon wat meer op de vraag hoe de garanderende mogendheden hun plichten zouden nakomen - of zij bijvoorbeeld gewapenderhand de Belgische neutraliteit wilden handhaven. Die vraag klemde sinds de Noordse Hoven niet meer optraden voor het behoud van de Europese status quo en revisionistische mogendheden diverse kleine landen liquideerden. Alleen van Londen kon Brussel nog steun verwachten. De onzijdigheid bleef ook toen van belang: omdat haar schending een plausibel argument voor Engels ingrijpen kon opleveren. Ook bleef de enigszins overleefde neutrale status voor Brussel nuttig om Franse toenaderingspogingen van de hand te wijzen. Hoezeer evenwel de politieke betekenis van de gegarandeerde neutraliteit van 1839 was versleten bleek toen Londen tijdens de Frans-Duitse oorlog nieuwe verdragen meende te moeten sluiten met de belligerenten ter handhaving van de Belgische onzijdigheid.

Sindsdien boezemde de Belgische neutraliteit nog maar weinig respect in bij de generale staven der grote mogendheden; bepaalde Belgische pogingen om 's lands politiek in geval van oorlog reeds van te voren te doordenken leidden sinds 1887 evenwel tot verfijnde, maar futiele hypotheses aangaande de beperking van de strijd op Belgisch territoor. Rond 1911 ontwierp secretaris-generaal Arendt de tekst van een verdrag dat België in geval van oorlog kon sluiten en waarbij op zeer beperkende voorwaarden aan een garanderende mogendheid werd toegestaan om zich van zijn plicht jegens België te kwijten. Sinds dat jaar bleef het standpunt van het Belgische departement van Buitenlandse Zaken wat dit betrof onveranderd. Dat kwam erop neer dat ook Belgische staatslieden die de beschermende functie van de neutraliteit

laag aansloegen, geen geheel nieuwe buitenlandse politiek voorstonden, maar binnen het kader van de traditionele onzijdigheidspolitiek een zekere mate van veiligheid en zelfstandigheid poogden te vinden. Het is mogelijk dat een besef van Belgische onmacht bij deze plannenmakers leidde tot die weinig originele voorkeur voor een handhaving van de vrijehandspolitiek, want vroeger verzette Brussel zich altijd tegen

nauwe samenwerking met een grote mogendheid uit vrees dat zo'n coöperatie tot een hoge mate van afhankelijkheid zou leiden. Maar er bestonden wellicht nog andere overwegingen om de onzijdigheid niet voetstoots op te geven.

De auteur schijnt de neutralisatie van België te betreuren. Al spoedig kon de bijzondere Belgische status immers zijn oorspronkelijke Europese functie niet meer vervullen en werd hij een blok aan het been van de Belgische diplomatie. De gereserveerde buitenlandse politiek die een dergelijk servituut voorschreef, stak zijns inziens schril af bij de dadendrang van de naar volledige vrijheid van handelen hunkerende jonge, industriële natie. Het verbaast hem dan ook enigszins dat zelfs de intelligente Arendt er aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog niet voor pleitte om de neutraliteit prijs te geven, want 'die Geschichte der Neutralität' is toch 'im grossen ganzen eine Leidensgeschichte der Neutralen'. Inderdaad bracht de verplichte, gegarandeerde onzijdigheid het risico met zich mee van een ongewenste militaire interventie, terwijl zij België naar men vermoedde niet kon behoeden voor een invasie en de daarmee gepaard gaande confrontatie met de grote politiek. In dat opzicht was de bijzondere Belgische positie niet erg voordelig. Bovendien belette zij de regering om zich door middel van een alliantie voor het uitbreken van de oorlog te verbinden met een van de twee rivaliserende blokken. Het is echter de vraag of Brussel wat dit betrof door de neutraliteit in zijn buitenlands beleid werd gehinderd. Lademacher toont overtuigend aan dat de Belgische regering haar handen zo lang mogelijk vrij wilde houden en uit trouw aan de verdragen en met het oog op de onduidelijke Europese machtsverhoudingen en de moeilijke procedure van een prijsgave van de neutraliteit, terugschrok voor een volledige heroriëntatie van het buitenlands beleid. Het komt mij voor dat ook een positieve overweging kan hebben bijgedragen tot die handhaving van de onzijdigheid. Ook rond 1900 vormde een zelfstandigheidspolitiek het meest wezenlijke kenmerk van neutraliteit; zij verschafte de regering in Brussel nog steeds het formeel juiste argument om toenaderingspogingen van de Entente af te wijzen. De behoefte aan een politiek van 'les mains libres' was kenmerkend voor het Belgisch buitenlands-politieke denken zowel voor als na de Eerste Wereldoorlog. Ook de door Lademacher geciteerde realistische staatslieden zullen mijns inziens de neutraliteitspolitiek toch zijn blijven waarderen wegens de ongebonden positie die eruit voortvloeide. Men kan zich bovendien afvragen of hun steun aan Leopold II's koloniale politiek met succes zou zijn bekroond als België geen kleine, neutrale, ongebonden mogendheid zou zijn geweest. Het tragische element in de Belgische geschiedenis van de laatste decennia voor de Eerste Wereldoorlog lag daarom niet in de beperking die de onzijdigheid oplegde aan het buitenlands beleid, maar in de dwangpositie waarin België als klein land buiten zijn toedoen was geraakt. Het deed er namelijk weinig toe of het allianties sloot dan wel aan een vrijehandspolitiek de voorkeur gaf, want zijn liefste wens, namelijk om buiten een oorlog te blijven, kon niet worden vervuld. En op deelname aan de strijd volgde de dan zo gevreesde afhankelijkheid van de grote mogendheden.

Lademacher poneert dat België in tegenstelling tot Zwitserland (en ik ben geneigd eraan toe te voegen: Nederland) op het eind van de negentiende eeuw niet pretendeerde een bolwerk van het volkenrecht in de jungle van de internationale betrekkingen te zijn. België bleef volgens de auteur te zeer gebiologeerd door zijn kwetsbare geografische positie om een dergelijk missiebesef te kunnen ontwikkelen. Hoewel Lademacher steeds merkwaardige symptomen van een Belgisch nationaal

zelfbewustzijn in het buitenlands beleid opmerkt en enkele bladzijden wijdt aan het Belgische irredentisme en semi-expansionisme, onderstreept zijn studie vooral hoe België door de internationale omstandigheden in het defensief werd gedrongen. Leopold II, Lambermont, Banning en Brialmont wensten in-

derdaad versterking van de Belgische defensie omdat anders de militaire zwakte van hun land naburige mogendheden kon verleiden tot avonturen; het is ook juist dat zij de gevolgen van een invasie vreesden. Maar toch waren zij niet volslagen pessimistisch wat de Belgische positie in de wereld betrof, want onverdroten bouwden zij aan een ‘grande Belgique’ dat boven de enge Europese grenzen uitsteeg. De souverein van de Kongostaat en zijn medestanders meenden dat hun land niet louter als object van grote politiek hoefde te dienen, maar in Afrika zelf handelend kon optreden. Banning en Lambermont wensten hun land zelfs een humanitaire missie in het Kongobekken te laten vervullen. De auteur wijst hierop in enkele regels. Zodoende wordt het niet steeds duidelijk dat Belgische staatslieden met een open oog voor de precaire Europese positie van hun land, tegelijkertijd met groot zelfvertrouwen naar territoriale en ekonomische expansie in Afrika streefden en daar soms een grootse missie meenden te vervullen.

Een groep Belgische politici bleef steeds vertrouwen op de beschermende functie van de neutraliteit maar aan hun opinies besteedt de auteur slechts zelden aandacht; de door hem geanalyseerde memories vertolken juist de opvattingen van de groep pessimistische realisten. Wat dat betreft schijnt dit werk bedoeld te zijn als een correctie van de mening dat België aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog blind was voor gevaar. De auteur keert zich ook tegen theorieën van Duitse auteurs volgens wie België al voor 1914 door contacten met de Entente zijn neutraliteit de facto prijsgaf, zodat de Duitse inval slechts bezegelde wat al eerder op Brussels initiatief had plaats gevonden.

De auteur besteedt ruimschoots aandacht aan de periode die voorafging aan de Eerste Wereldoorlog, toen Brussel met geen mogelijkheid buiten de maalstroom van de grote politiek kon blijven en de regering volhardde in de zelfstandigheidspolitiek. Die decennia vertonen in dit opzicht een merkwaardige overeenkomst met de jaren 1930, toen Brussel het geheime militaire akkoord met Parijs opzegde, door Engeland en Frankrijk werd ontslagen van de Europese verplichtingen die het bij het verdrag van Locarno op zich had genomen en een met ophef aangekondigde zelfstandigheidspolitiek ging voeren. Kieft's boeiende studie behandelt die laatste periode en voegt allerhande informatie over de Belgische binnenlandse verhoudingen en de Europese ontwikkelingen samen tot een interessant geheel.

De tijd van 1918-1940

België kon zich na de Eerste Wereldoorlog maar niet van die mate van veiligheid verzekeren die het verlangde. In ruil voor de opheffing van de verplichte neutraliteit kreeg het geen strategische grenzen, terwijl ook een defensieve alliantie met Parijs en Londen of een Brits-Franse garantie van het Belgisch territoor onbereikbare diplomatieke idealen bleken te zijn. In de jaren 1920 was dat eigenlijk niet zo'n ramp, want toen was er van een Duits gevaar geen sprake. Toch wenste de regering haar internationale positie te versterken; dat was wellicht een van de redenen dat zij in 1920 toegaf aan krachtige Franse druk en met Parijs een geheim militair akkoord sloot. Van die beslissing hebben de Belgische staatslieden weinig plezier beleefd.

Het akkoord was namelijk bijzonder vaag geformuleerd en kon wat de *casus foederis* betrof op verschillende manieren worden uitgelegd. Parijs kon zodoende de Belgische plichten en de Franse rechten veel ruimer interpreteren dan Brussel wenselijk vond. Daar de bepalingen van het akkoord geheim waren en de Belgische regering niet openlijk haar zienswijze durfde te doen blijken uit angst om haar enige bondgenoot voor het hoofd te stoten, deden uitlatingen van Franse staatslieden interna-

tionaal en in het Belgische parlement de mening postvatten dat Frankrijk te allen tijde België kon gebruiken als springplank voor militaire operaties ten behoeve van zijn Oosteuropese bondgenoten. Het leek alsof België een Franse satelliet was geworden, vooral toen Brussel aan de Franse bezetting van het Ruhrgebied (1923-1924) meewerkte. De vrees voor een beperking van de Belgische vrijheid van handelen uit de jaren voor de Eerste Wereldoorlog leek gerechtvaardigd te zijn geweest.

Het eigenaardige van de situatie was dat het niettemin steeds de Belgische opzet bleef om als het maar enigszins mogelijk was buiten een nieuwe oorlog te blijven. Als de strijd niet meer te vermijden viel, wilde Brussel in ieder geval met Parijs en Londen geallieerd zijn. Nu was België sedert 1920 niet geheel vrij maar ook weer niet aan een alliantie gebonden die vertrouwen inboezemde. Daarom trachtte de Belgische regering in 1922 vergeefs ook met Londen een militaire overeenkomst te sluiten. Locarno scheen tenslotte de oplossing te bieden voor België's problemen, omdat de eenzijdige Belgische verplichtingen jegens Frankrijk leken te kunnen opgaan in collectieve Europese afspraken. Bovendien werd de oostelijke Belgische grens door vier grote mogendheden gegarandeerd. In Parijs meenden regeringskringen evenwel dat er nog steeds een bijzondere Frans-Belgische relatie bestond met unieke wederzijdse militaire verplichtingen. Sedert die tijd wensten hoge ambtenaren van het Belgisch departement van Buitenlandse Zaken en vooraanstaande officieren het militaire akkoord te zien verdwijnen. Zij vertegenwoordigden de neutralistische traditie in het Belgisch buitenlands-politieke denken; naarmate de Europese situatie in de jaren 1930 gevaarlijker werd leek ook anderen de traditionele zelfstandigheidspolitiek het minste risico voor België te bieden. De Franse diplomatie nam de Belgische bezwaren tegen het militair akkoord evenwel niet ernstig en beschouwde ze als blijken van opportunistische inschikkelijkheid jegens Vlaamse agitatie tegen de band met Frankrijk.

Ook om binnenlands-politieke redenen was het akkoord van 1920 voor België eerder hinderlijk dan nuttig. Belgische socialisten en Vlaamse katholieken wezen de conventie om uiteenlopende redenen af, wat de parlementaire behartiging van de landsverdediging schaadde. Onder andere daarom trachtte Hymans in 1931 de wederzijdse militaire verplichtingen zodanig te preciseren en af te zwakken dat het akkoord ondergeschikt werd aan Locarno. Parijs wilde evenwel zover niet gaan en het resultaat van de besprekingen was dat twee verschillende interpretaties van het akkoord mogelijk bleven. Met dit incident begon de geleidelijke verwijdering tussen de twee landen. Die ontwikkeling was op het eerste gezicht paradoxaal. In de veilige jaren 1920 liet België zich immers een onduidelijk geformuleerd geheim akkoord aanleunen, terwijl het zich in het daarop volgende gevaarlijke decennium van zijn enige bondgenoot dissocieerde en tenslotte ook de multilaterale garanties van Locarno opgaf.

Zoals gezegd meende Brussel dat er twee situaties waren die het een redelijke mate van veiligheid verschaften: een zelfstandigheidspolitiek die het land hield buiten geschillen die het niet direct aangingen of een alliantie met Frankrijk en Engeland om het hoofd te bieden aan een oorlog die niet meer te vermijden viel. Veiligheid was in de jaren 1930 evenwel niet op Belgische voorwaarden verkrijgbaar. De twee potentiële geallieerden trokken niet een lijn tegenover het remilitariserende Derde Rijk, zodat België zich niet bij een hecht diplomatiek front kon aansluiten. Een

defensieve alliantie met Londen en Parijs was onmogelijk, omdat de Britten zich niet wilden binden; dat bleek in 1934 en het daarop volgende jaar toen Belgische staatslieden vergeefse pogingen in het werk stelden om Londen tot een militair bondgenootschap of besprekingen van generale staven te bewegen. Waarom hield België dan tenminste de eenzijdige band met Frankrijk niet aan?

Die relatie werd in Belgische ogen steeds gevaarlijker. Toen in Parijs het Volksfront re-

geerde en een pact met Moskou sloot, vonden de Franstalige burger kringen in België die tot dan toe in hun conservatief-patriottisme een op Parijs georiënteerde politiek hadden gesteund, het onaantrekkelijk om in een ideologisch verdeeld Europa met Frankrijk aan de linker zijde te staan. In dit milieu leek het gevaarlijk om door de band met Parijs partij te moeten kiezen in Europese geschillen die men er interpreteerde als een strijd tussen communisme en nationaal-socialisme. Hoe kon immers het intern verzwakte Frankrijk zich ooit tegen Duitsland staande houden? Natuurlijk had België er geen bezwaar tegen om door andere landen gegarandeerd te worden, maar de internationale situatie leek te dreigend om het land nog langer de risico's van militaire verplichtingen jegens Frankrijk te laten lopen. Er pleitten dus verschillende overwegingen tegen de bijzondere relatie met Frankrijk. Maar er was meer. Toen Duitsland uit de Volkenbond trad en het Rijnland remilitariseerde en Italië wegens het avontuur in Ethiopië met dat instituut in botsing kwam zonder dat het lidmaatschap van de Bond het slachtoffer van de Italiaanse agressie voor de ondergang behoedde, leken het verdrag van Locarno en het lidmaatschap van de Volkenbond voor België hun waarde grotendeels te verliezen. De grond ontzonk aan het stelsel van collectieve veiligheid en nu leek alleen een strikte zelfstandigheidspolitiek nog uitkomst te kunnen bieden. Brussel verzocht Parijs bruusk om België te ontslaan van de verplichtingen van 1920; daarna werkten Engeland en Frankrijk mee aan de Belgische opzegging van Locarno zodat België niet meer garant stond voor de Franse oostelijke grens. Met ophef kondigden Spaak en Leopold III in 1936 de ‘zuiver Belgische’ buitenlandse politiek aan die men in Brussel sinds dat ogenblik wilde voeren. De nadruk waarmee dit beleid werd geannonceerd mag ons niet uit het oog doen verliezen dat deze politiek bij gebrek aan beter werd gekozen; toen de collectieve veiligheidspolitiek mislukte viel België terug op de traditionele diplomatieke panacee van de zelfstandigheidspolitiek die aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog nog minder gelegenheid bood buiten gewapende Europese conflicten te blijven dan in de decennia voor 1914.

Zowel de internationale verhoudingen als binnenlands-politieke overwegingen schenen rond 1936 om een enigszins andere oriëntatie van het Belgisch buitenlands beleid te vragen. Met het oog op de Europese toestand leek het Belgische staatslieden noodzakelijk om de landsverdediging drastisch te verbeteren. Nu hoopte de regering het verzet van socialisten, Vlaamse katholieken en VNVers tegen een daartoe strekkend wetsontwerp te kunnen verminderen met het argument dat de verhoogde militaire uitgaven en de verlenging van de dienstplicht louter Belgische belangen dienden; daarom moet het kabinet tijdens de parlementaire debatten kunnen meedelen dat het akkoord van 1920 niet meer bestond. Het wetsontwerp bleef eindeloos in behandeling. Toen het in 1937 tenslotte werd aangenomen had België ook zijn uit 1925 daterende verplichtingen opgezegd. Ter wille van de nationale defensie werden internationale militaire afspraken abrupt ongedaan gemaakt en kreeg het reeds verzwakte stelsel van collectieve veiligheid opnieuw een zware slag.

In zijn voorwoord poneert Kieft dat de Belgische regering rond 1936 speciaal door de binnenlands-politieke situatie werd genoopt om zich geheel los te maken van haar verdragsverplichtingen. Volgens de auteur leidden de ideologische tegenstellingen in Europa tot een revisie van de Belgische buitenlandse politiek omdat zij binnenslands verdeeldheid zaaiden. De ideologische controversen waren in België na de sensationele verkiezingen van 1936 zo hoog opgelopen dat Brussel zich geen

omstreden buitenlands beleid meer kon veroorloven. Zodoende was de zelfstandigheidspolitiek het land van groot nut en diende zij tegelijkertijd de reorganisatie van de defensie. Hitler's revisionistische politiek en de zwakke Franse en Engelse reacties daarop vormden volgens de auteur slechts

het raam waarbinnen het Belgisch buitenlands beleid gestalte kreeg. Nu valt niet te ontkennen dat de binnenlandse verhoudingen rond 1936 bepaalde beslissingen over de buitenlandse politiek sterk beïnvloedden. De auteur meent dat de verkiezingsoverwinning van extreem rechts in Wallonië en Vlaanderen het neutralisme in hoge mate begunstigden; wellicht was de gewijzigde houding van de Franstalige burgerij van even grote betekenis. Ook onderstreept Kieft hoe een deel der socialisten de nieuwe buitenlands-politieke koers in de hand werkte. Het zou evenwel interessant zijn geweest ook van de auteur te vernemen in hoeverre hun enthousiasme voor het nationale plan-socialisme de sympathie van een deel der socialisten voor het 'zuiver Belgisch' buitenlands beleid van Spaak kan verklaren.

In ieder geval bestond er een opmerkelijke samenhang tussen de verschillende stadia waarin het wetsontwerp betreffende de legerreorganisatie werd behandeld en de abrupte Belgische stappen in Parijs en Londen. In zijn beschrijving van de gebeurtenissen zwakt Kieft zijn extreme stelling evenwel weer af, want daar blijkt hoe het buitenlands beleid het resultaat vormde van sterk met elkaar verweven factoren van binnenlands-politieke en buitenlands-politieke aard. Zo koos de Belgische regering volgens de auteur pas voor een zelfstandigheidspolitiek toen alle pogingen om Londen tot militaire samenwerking met Parijs en Brussel te bewegen, waren mislukt. De Belgische regering kon zich toen niet meer vleien met de gedachte dat de Kamer het wetsontwerp wel zou aannemen omdat een multilaterale militaire samenwerking tot stand was gekomen. De regering offerde het akkoord met Frankrijk dus pas op aan de parlementaire oppositie toen zij het geschokte stelsel van collectieve veiligheid niet meer kon restaureren.

Het staat dus te bezien of de binnenlandse factor wel als de hoofdoorzaak van de nieuwe koers mag worden bestempeld. Vormde het nieuwe beleid van 1936 bovendien wel een radicale breuk met de vroegere politiek? Al sinds 1931 trachtte Brussel de band met Parijs te laten vieren; bovendien was een eenzijdige relatie met Frankrijk nooit een Belgisch ideaal. De regering ging tenslotte in 1936 een consequente zelfstandigheidspolitiek voeren toen haar niet anders overbleef. De klemtoon van de auteur op de betekenis van de binnenlandse politiek moet men wellicht beschouwen als een reactie op de traditionele diplomatiek-historische verklaringswijze waarbij op die factor weinig wordt gelet. Misschien ook gaat Kieft teveel af op de argumenten waarmee Belgische staatslieden en diplomaten tegenover Londen en Parijs hun beleid rechtvaardigden. Tenslotte raadpleegde hij de archieven in het buitenland uitvoerig maar moest hij zich wat België betreft beperken tot gedrukte bronnen en memoires.

Kieft komt in zijn conclusie tot de slotsom dat de Belgische zelfstandigheidspolitiek het land niet voor oorlog kon behoeden, maar wel de binnenlandse tegenstellingen zozeer afzwakte dat België door dit beleid voor uiteenvallen werd gespaard. Het is een twijfelachtig compliment. Van een auteur die zo'n sterke invloed van de binnenlandse op de buitenlandse politiek veronderstelt zou men de vraag mogen verwachten of de Belgische zelfstandigheidspolitiek wel om de juiste diplomatieke overwegingen weer in ere werd hersteld. Was het gezien de internationale verhoudingen een verstandig beleid? Kieft zwijgt hierover. Wel poneert hij dat België met Frankrijk en Engeland een collectieve verantwoordelijkheid droeg voor de opkomst van Hitler's Derde Rijk. Het komt hem voor dat de drie landen gewapenderhand de remilitarisatie van het Rijnland in 1936 hadden kunnen verhinderen. De verwachtingen die veel Belgen van de zelfstandigheidspolitiek

hadden waren zijns inziens volslagen illusoor, omdat ook deze koers het land niet voor oorlog kon behoeden.

De episode is wellicht nog om een andere reden interessant. België wenste in 1936 alleen

te staan - evenals het aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog allianties vermeed. Eigenlijk was de Belgische positie in de jaren 1930 moeilijker dan aan het begin van de eeuw, omdat Brussel zelfs niet meer de theoretische keuze tussen twee min of meer gelijkwaardige kampen bleef. De beslissing van 1936 getuigde daarom niet alleen van omslag in het buitenlands-politieke denken in België maar ook van jammerlijke hulpeloosheid in de grote politiek. Noch de zelfstandigheidspolitiek noch de eenzijdige band met Parijs waren politieke opties die Brussel enige veiligheid konden bieden. De kleine staat was onmachtig in de grote politiek omdat eersterangsmogendheden geen bondgenootschappelijk stelsel vormden waar België steun kon vinden en zodoende restte het slechts een machteloos neutralisme dat duurde tot de grote mogendheden het kleine land in de oorlog meesleepten. De Belgische neutraliteitspolitiek leed schipbreuk in 1940 en het is geen wonder dat België sindsdien zijn heil zoekt in de deelname aan grote multilaterale bondgenootschappen en poogt langs die weg een zekere invloed op de grote politiek uit te oefenen. Het probleem van de wanverhouding tussen de materiële potenties van grote en kleine staten wordt daarmee natuurlijk niet opgelost. Maar het is duidelijk dat het ontbreken van dergelijke allianties op bepaalde kritieke momenten in de internationale betrekkingen een land van de tweede garnituur kan nopen tot een zelfstandigheidspolitiek die noch met echte zelfstandigheid noch met een zinvolle deelname aan de grote politiek iets te maken heeft.

Recensies

C. Douxchamps-Lefèvre en Ph. Godding, *Enquêtes par turbe du Conseil de Namur (1496-1630)* (Coutumes de Namur et de Philippeville IV; Brussel: Ministerie van justitie, 1972, xxi + 343 blz., BF 400. -).

In de Verzameling der oude costumen van België, van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België, verschenen reeds drie delen voor het graafschap Namen: de tekst van de gehomologeerde costumen van Namen en Philippeville en een groot aantal bijlagen evenals twee verzamelingen van rechtspraak uit de vijftiende eeuw, met een inleiding van J. Grandgagnage (2 dln; Brussel, 1869-1870) en een Naams formulierboek uit de veertiende eeuw, verzorgd door L. Genicot en J. Balon (Brussel, 1955). Thans wordt deze reeks aangevuld met de uitgave van 198 'enquêtes par turbe' van de Raad van Namen uit de periode 1496 tot 1630. Mevrouw C. Douxchamps heeft deze teksten ontdekt bij het inventariseren van het archief van de raad namelijk de *Inventaire analytique des Enquêtes judiciaires du Conseil de Namur* (2 dln; Brussel, 1966-1967).

Sedert de late middeleeuwen bestond het gebruik in een aantal rechtbanken om, ter gelegenheid van processen, nadere inlichtingen in te winnen over het bestaan, de betekenis en de draagwijdte van regels van het gewoonterecht, door middel van een getuigenverhoor. Hiertoe werd een beroep gedaan op een aantal getuigen (turbe) die de rechtshorigen van de plaats vertegenwoordigden. In de Naamse verhoren varieert het aantal leden van de turbe van zes (nrs 169, 175, 186) of zeven (nrs 26, 28, 34, 35, 39, 40, 188, 190, 192, 193) tot zeventien (nr. 7). Bij uitzondering heeft men genoegen genomen met vier getuigen betreffende de gebruikelijke wijze van handelen van de griffiers bij de registratie van de overeenkomsten (nr. 73), met vijf betreffende de afwezigheid van plaatsvervulling in de zijlijn in de Leuvense costume (nr. 181) en betreffende de noodzakelijkheid van 'relief" voor de erfgenamen in het gewoonterecht van Namen (nr. 196). In de meeste gevallen bedraagt het aantal getuigen negen, tien, elf of twaalf. Hierbij is dus niet altijd voldaan aan de regel, zoals hij door W. van der Tanerijen aan het eind van de vijftiende eeuw werd geformuleerd, dat in een turbe tenminste tien getuigen eenparig dezelfde stelling moesten verdedigen om een afdoend bewijs te leveren. Zie E.J. Strubbe, ed., *Boec van der loopender practijken der Raidtcameren van Brabant*, II (Brussel, 1952) 180.

In de inleiding wordt het belang van de 'enquêtes par turbe' toegelicht. De auteurs hebben meer gevallen gevonden van vóór 1564, jaar van de homologatie van de Naamse costume, dan van de latere tijd. Na de homologatie rezen nog problemen in verband met de interpretatie van de regels van het Naamse gewoonterecht, maar het bewijs van het bestaan van de costumiere bepalingen diende meestal door partijen niet meer te worden geleverd, tenzij over punten die niet in de gehomologeerde tekst voorkwamen. Ter staving van hun verklaring beriepen de getuigen zich soms op de handboeken (manuels) van griffiers of op 'records de coutumes', veelal op de algemene bekendheid of op hun persoonlijke ondervinding.

Slechts weinig getuigen werden opgeroepen wegens hun gevorderde leeftijd, de meeste op grond van hun juridische en rechterlijke onderlegdheid. Het zou verkeerd zijn te menen dat onder de 'juristen' veel academisch geschoolden voorkomen. Het zijn meestal praktizijnen: burgemeesters, schepenen, provoosten, meiers, procureurs, notarissen, griffiers enz. Over het beroep van de getuigen worden precieze inlichtingen bezorgd door de auteurs (xiii-xvii).

De meeste verhoren hebben betrekking op de generale costume van stad, land en graafschap Namen, zelfs na de homologatie ervan in 1564. De auteurs menen, vermoedelijk terecht, dat de behoefte aan voorlichting over de costume van het land mede veroorzaakt werd door de relatieve onbekendheid ermee van de leden van de Raad, die afkomstig waren uit andere gewesten. De traditionele voorzichtigheid van juristen is op zichzelf geen voldoende verklaring.

De behandelde onderwerpen waren vooral van privaatrechtelijke aard, in de moderne zin van het woord. Bovendien hadden de meeste verhoren betrekking op onroerende goederen en onroerende zakelijke rechten. De bondigheid van de samenvatting van de besproken juridische vragen (inleiding, xviii-xx) wordt ruimschoots goedgemaakt door het systematisch overzicht van de juridische onderwerpen (table systématique des matières, 337-340) en vooral door de uitvoerige index van de rechtstermen met verwijzing naar de nummers van de verhoren (index des termes juridiques, 325-335). De historici en topografen zullen hun gading vinden in de zeer verzorgde en gedetailleerde index van persoonsen plaatsnamen (index onomastique, 265-324).

De tekst van de 'enquêtes par turbe' (5-262) is uitgegeven met inachtneming van de gebruikelijke voorschriften. De verhoren zijn afgedrukt in chronologische volgorde. Telkens gaan de datum, de vindplaats in het archief van de Raad van Namen en een korte samenvatting van de rechtsregel aan de tekst van de 'enquête' vooraf.

Deze voortreffelijke bijdrage tot de kennis van het Naamse costumiere recht is te danken aan de samenwerking tussen een archivaris, mevrouw C. Douxchamps en een rechtshistoricus, Prof. Ph. Godding.

G. van Dievoet

Heinz Schilling, *Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert. Ihre Stellung im Sozialgefüge und im religiösen Leben deutscher und englischer Städte* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte Nr. LXXXVII, Jahrgang LXXVIII/LXXIX; Gütersloh: Gerd Mohn 1972, 200 blz.).

Deze studie is een bewerkte dissertatie van de universiteit van Freiburg im Breisgau, waarin de schrijver het vestigingsproces van godsdienstige ballingen van Nederlandse afkomst (veelal uit de zuidelijke gewesten) in een zestal Duitse steden en te Londen tijdens de zestiende eeuw nagaat. De keuze viel op de Duitse centra Aken, Emden, Frankfort, Hamburg, Keulen en Wezel, waarmee wel de meest typische Noord- en West-Duitse steden in dit verband zijn getroffen. Men mist dan wel een vestigingsgebied als het Pruisische Danzig en omgeving, waar Nederlandse vluchtelingen reeds in de eerste fasen der Hervorming tijdens de jaren twintig en dertig zich vertoonden (voorstudies ontbreken hiervoor niet). Maar Schilling heeft, ook voor centra als Emden en Wezel, het jaar 1544 als begintermijn aangenomen en

aldus de sacramentistische en anabaptistische ballingen van vroegere perioden buiten beschouwing gelaten, om zich te beperken tot de min of meer calvinistische uitwijkelingen van later jaren, hoogstens wat eenzame luthersen hier of daar aan-

stippend. Het gaat er daarbij om de religieuze en sociaal-economische spanningen te onderzoeken die zich met allerlei varianten in de vluchtelingencentra voordeden. Kernprobleem is de wisselwerking van de reële en ideële factoren in de ontwikkeling, een bekend vraagstuk der hervormingsgeschiedenis, dat hier object wordt van detailonderzoek op een scherp afgebakend terrein.

De schrijver heeft zijn boek - na een algemeen oriënterende afdeling A - gesplitst in een gedeelte B, dat de sociaal-economische relaties tussen immigranten en inheemsen der zeven steden onderzoekt en een deel C, dat zich op de godsdienstige verhoudingen aldaar concentreert. Bij deze wijze van behandeling komen dezelfde centra meermalen in de loop van het verhaal in andere context ter sprake, ook weer in het slotgedeelte D, dat de resultaten formuleert. Voor de lezer is dit, ondanks de vele verwijzingen, niet de gemakkelijkste manier om te volgen hoe nu precies de concrete toedracht in een bepaalde stad is geweest. De verschillende facetten der ontwikkeling worden achtereenvolgens stad voor stad belicht met het doel ten slotte een beeld te krijgen van de 'Interferenz wirtschaftlicher und religiöser Faktoren' in uiteenlopende situaties.

Alleen in Emden, Wezel en Aken voltrekt zich de vestiging der ballingen zonder ernstige sociale spanningen en dragen deze in zeer positieve zin bij tot de economische opbloei van deze steden (van een *Wirtschaftswunder* is zelfs sprake bij Emden met zijn overwegend Nederlandse bevolking in die tijd, 68). Zij stimuleren hier de ontwikkeling der reformatie in de geest van het calvinisme, zeer sterk weer te Emden met zijn min of meer zwingliaanse voorgeschiedenis.

Elders deden zich de sociale ressentimenten van de in gilden georganiseerde handwerkerskringen vooral tegen de vroeg-kapitalistische ondernemers onder de ballingen gelden, zij het dat de stedelijke magistraat uit ruimer inzicht veelal een remmende werking uitoefende ten aanzien van deze neigingen der onderlagen. Dit was het geval te Londen, Frankfort, Keulen en ook Hamburg. In verband hiermee vallen hier veelal krachtige pogingen op te merken om de verbreiding van de religieuze opvattingen der Nederlanders tegen te gaan, behalve te Londen, waar de politiek der staatskerk in de praktijk tot soepele regelingen met de gemeenten der gereformeerde immigranten leidde. Zowel te Keulen als te Frankfort werd de invloed van het calvinisme binnen de perken gehouden door het sterke katholicisme respectievelijk lutheranisme. Hamburg was een bijzonder geval in zoverre hier in een lutherse omgeving de andersgezinde vreemdelingen gaandeweg om economische redenen toch volledig geaccepteerd werden.

Als belangrijke conclusie formuleert Schilling de betekenis van de presbyteriaal-synodale organisatievorm der calvinisten en van hun politieke energie (in de zin van het politiseren der reformatie), vergeleken met zowel doperse als lutherse tijdgenoten, die in deze opzichten tekortschoten (169 vlg.). Het resultaat van hun optreden toonde zich ook in een stad als Aken, waar de keuze voor het protestantisme ernstige politiek-economische consequenties meebracht voor de ingezetenen. Terecht wordt op de aantrekkingskracht van het calvinisme op zich zelf hier een zwaar accent gelegd.

Het boek berust op intensieve gebruikmaking van gepubliceerde bronnen en literatuur, ook van Nederlandse herkomst, waarvan de lijst op de bladzijden 182 tot 200 getuigt.

A.F. Mellink

L. Brummel, *Twee ballingen 's lands tijdens onze opstand tegen Spanje. Hugo Blotius (1534-1608). Emanuel van Meteren (1535-1612)* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972, 190 blz., *f* 37,45).

Misschien roepen de jaartallen in de titel de gedachte op, dat de twee behandelde figuren een homogene inhoud opleveren; dat is niet het geval, want zij hebben niets met elkaar van doen, kennen elkaar niet eens. De eerste is een echte humanist, die in Wenen na lang zwerven eindelijk zijn beroep vindt, de tweede is koopman in Londen, die als aartsverzamelaar en herkomstig van Antwerpen belangstelling heeft voor het verloop van de Nederlandse opstand.

Toch is de heterogene inhoud verenigd door de belangstelling en de speciale kennis van de schrijver: geschiedenis van het bibliotheekwezen en van het boek. Blotius, tot nu toe hier nauwelijks bekend, werd ‘praefect’ der keizerlijke bibliotheek te Wenen (1575), waar hij heldere ideeën over de taak van bilbiotheek en bibliothecaris formuleert. Met hem komen we in de wereld der humanisten, boven-nationaal gericht en tegelijk nationaal prikkelbaar, van zeer geschakeerde godsdienstzin, waar de scheiding ‘ketter’ of ‘nietketter’ moeilijk aan te geven is; de briefwisseling is er zeer levendig, die belangrijk bronnenmateriaal voor zeer uiteenlopende gebieden levert; boeken waren hun hartstocht en Blotius legt de grondslagen voor de hanteerbaarheid er van, als ze zijn opgeslagen op de planken.

Eén boek heeft Emanuel van Meteren op die plank gelegd: de beroemde *Memorien der Belgische ofte Nederlantsche Historie*. Daarover is door Fruin, Sneller, en anderen geschreven; daaraan heeft Verduyn zijn proefschrift gewijd (1926), een aanwinst voor tal van gegevens voor Van Meteren en zijn kring, waarin zijn volle neef Abraham Ortelius, de grote popularisator der cartografie, een belangrijke plaats innam. Hij was het ook, die Van Meteren een stoot gaf: maak van je berg materiaal een boek. Was er nog plaats voor twee hoofdstukken over Van Meteren, nadat Brummel zelf al enige tijdschriftartikelen over hem had geschreven?

Het antwoord is zonder meer: zeer zeker. Verduyn had eigenlijk zijn studieobject niet helemaal ernstig genomen; met tal van laatdunkende kenschetsen kleineert hij Van Meteren, die een ‘brekebeen in 't schrijven van zijn moedertaal’ is (59), een ‘geschiedenisliefhebber’ (128) en dan nog een ‘leek in zijn liefhebberij’, een ‘weinig begaafde man’ op het niveau van ‘lager onderwijs met een beetje Latijn’ (43), met een ‘manie van boekjes verzamelen’ (151). Dat is natuurlijk zijn goed recht, was het niet, dat er dan toch anachronismen zijn binnengeslopen: het Nederlands was in het algemeen nog niet zo beslepen, dat het genre der geschiedschrijving als volwaardig instrument kon dienen; de kennis van het Latijn bij de humanisten stond toen op een plan, waarbij vergeleken een doctorandus in de Latijnse taal- en letterkunde van nu een beginner is. Als Van Meteren in de Antwerpse gevangenis (1575) een Latijns boek van Johannes Ludovicus Vives (1492-1540) leest ter voorbereiding op zijn terechtstelling - hij was gevangen genomen, mee omdat hij een psalmboek van Eobanus Hessus (1488-1540) in ‘Latijns veers’ bij zich had -, moet men voorzichtig zijn met onderschatting van zijn Latijn.

Brummel is voorzichtig; hij wil hem ‘noch een kunstenaar noch een geleerde’ noemen, en hij heeft hem herkend en positief gewaardeerd als een harde werker: ‘... bezield... door een geestdrift en gedreven door een brandende ijver, die elk volbloed historicus zouden gesierd hebben’ (121).

In dit ernstig nemen heeft Brummel de hefboom gevonden - op grond van geduldig vergelijken van verschillende edities (1599, 1608, 1614) - de sedert Fruin voortwoekerende

legende uit haar voegen te tillen dat Van Meteren heel wat heeft toegegeven aan officieel ingrijpen in zijn geschiedverhaal. Integendeel hij trachtte aan die greep te ontkomen; veranderingen, uitbreidingen, die hij onvermoeibaar en steeds maar weer aanbracht, waren gebaseerd op eigen bevindingen en overtuiging, en op zijn streven 'niet partiael' te zijn. De bescheiden man diende zich zelf een dienende rol toe: de beschrijving der dramatische gebeurtenissen in de Nederlanden was niet het werk van één mens. Een 'perfecte' historie vereiste 'stoffe, oordeel ende conste'.

'Stoffe' heeft Van Meteren als eerste geleverd en zoveel, dat zijn boek voor de lateren nog steeds bron is. 'Conste' wordt door Van Meteren verlangd in overeenstemming met het toenmalige besef, dat een geschiedschrijver een artistiek-literair product moest leveren. Daarvoor was een Latinist nodig, of - later! - een P.C. Hooft.

En wat te zeggen van 'oordeel'? Heeft Van Meteren dit element verwerkt in zijn boek? Het is net alsof Brummel zich zelf hier tegenspreekt: enerzijds (121) acht hij Van Meterens streven naar onpartijdigheid zo ver te gaan, 'dat eigen identiteit in zijn verhaal vrijwel geen rol speelde'; anderzijds zet hij ons een vent voor, die oprecht is, geestdriftig, tolerant, afkerig van dogma's, een irenicus, een man vol distantie ten aanzien van en betrokkenheid bij zijn onderwerp.

Zou het niet kunnen zijn, dat de identiteit van Van Meteren in de geestelijk ingewikkeld gestructureerde wereld der emigranten te Londen zo moeilijk te attraperen is? Hij neemt afstand van de rooms-katholieken, van 'die van de Ghereformeerde Religie', van de 'Hollandsche' gereformeerden, van de 'Politijcken'. Brummel overweegt nog, of hij geestelijk onder te brengen is bij de aanhangers van het 'Huis der Liefde'. Dat verdient overweging, want Verduyn - Brummel verwijst daar overigens niet naar - had Van Meteren in dat verband voorgesteld als een onnozele hals die niet eens in de gaten had, dat zijn vertrouwensman Ortelius in dat 'huis' behoorde. Brummel meent (128), dat het onmogelijk is na te gaan, of Van Meteren tot de aanhangers van deze secte behoorde. Maar heeft deze niet duidelijk in zijn voorrede tot de editie van 1599 er op gewezen, dat God 'niet te vergheefs sijn gheboden gheeft, maer dat hy wil inde werelt met ziel ende lichame, beyde ghedient ende gheeert wesen'? Is dat geen afstand nemen van hen voor wie vormen van eredienst geen betekenis hadden? Mogelijk is er toch nog ruimte voor een onderzoek naar opsporing en voor geleiding der identiteit van Van Meteren op grond van diens boek.

Maar niemand zal zo treffend de betekenis van Van Meteren raken als Brummel dat gedaan heeft in zijn ritmische trits: 'Wat voor de godsdienst de Statenbijbel, voor de letteren Cats was, bleef een eeuw lang Van Meteren voor onze geschiedenis' (171); de lezer zal begrijpen, dat Brummel hiermee niet een anti-climax van niveau bedoelt; over het idee, dat Cats niet meer zou geven dan platvoerse allemanswijsheid is men wel heen.

E.H. Waterbolk

Th.J. Meijer, ed., *Album Promotorum Academiae Franekerensis (1591-1811)* (Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden; Franeker: T. Wever [1972] 159 blz., *f* 30. -).

Het Franeker *Album Promotorum* stelt mij voor een raadsel: hoe heeft de auteur van een boeiende dissertatie over Perizonius de verantwoordelijkheid voor dit haastwerk op zich kunnen nemen? Praktisch alles wat in dit boek mis kon gaan is ook werkelijk mis gegaan. Naast een hele reeks omissies telt het *Album* namelijk honderden meer en minder ernstige fouten: de transcripties van namen, van titels van dissertaties en van in de noten geciteer-

de aantekeningen uit het Diarium van de academische senaat zijn vaak allesbehalve feilloos; een serie asterisken is volstrekt willekeurig door het boek gestrooid - ze hebben geen enkele betekenis; toen ik in totaal 443 promoties controleerde bleek de datering tientallen keren ondeugdelijk.

Het was mij uiteraard niet mogelijk alle gepresenteerde informatie na te trekken, maar de resultaten van een uitvoerige steekproef zijn veelzeggend genoeg. Ik heb de opgaven over de jaren 1606-1626 (87 promoties) en de periode december 1657-maart 1679 (356 promoties) op hun juistheid getoetst. Deze 42 jaar omvatten één vijfde van de periode van 210 jaar die het *Album* bestrijkt; het aantal gecontroleerde promoties (443) is ongeveer 21,3% van het totaal: Meijer zegt de namen van 2072 gepromoveerden te hebben achterhaald '(waarvan 59 theologen, 1345 juristen, 438 medici, 98 litteratoren en filosofen alsmede 132 landmeters en ingenieurs)' (7). Wat de keuze van de periode 1606-1626 betreft: vóór 1606 hebben de Franeker hoogleraren geen aantekening van promoties gehouden: daarom ben ik bij dat jaar begonnen. Het tijdvak december 1657-maart 1679 heb ik gecontroleerd omdat dit de eerste periode is gedurende welke de geleerde die mijn bijzondere belangstelling heeft, Ulrik Huber, aan de Franeker Academie verbonden is geweest. Bij de op pagina 55 vermelde promotie van 9 april 1679 trad niet, zoals door de samensteller wordt vermeld, Huber op als promotor, maar Schelkens. Om me nu maar tot de omissies te beperken: in meer dan 150 gevallen bleek de naam van de promotor in het *Album Promotorum* te ontbreken, ofschoon die in het academisch archief gemakkelijk te vinden is. Ik vond een kleine veertig niet door Meijer vermelde titels van *pro gradu* verdedigde disputaties. Vier promoties zijn niet in het *Album* geregistreerd, daarentegen moeten er tenminste drie worden geschrapt. In twaalf gevallen heeft de bewerker vergeten te vermelden dat de promotie 'remissa disputatione' (of 'sine disputatione') is geschied, enkele keren verzuimde hij aan te tekenen - in andere gevallen deed hij dat wel - dat de promotor optrad 'in plaats van' of 'wegens afwezigheid van' een collega; een enkele keer heeft de bewerker iemand tot een verkeerde graad gepromoveerd en dan laat ik nog buiten beschouwing dat er vreemd wordt omgesprongen met de in de vierde faculteit verleende titels: Meijer gelooft toch zelf niet dat de afkorting L.A.M. 'linguarum artiumque magister' zou betekenen? Maar over de fouten zou ik het verder niet hebben.

Bij de bovenstaande opgaven heb ik niet steeds de precieze uitkomsten van mijn tellingen opgegeven. Dat leek daarom al niet nodig, omdat ik me bij het tellen misschien wel eens heb vergist. Bovendien zal ik wel eens een oneffenheid over het hoofd hebben gezien, en tenslotte - en dit is verreweg het belangrijkste - heb ik niet alle daarvoor in aanmerking komende materiaal geraadpleegd. De hoogleraren van de Franeker Academie hebben zelf niet een lijst van promoties bijgehouden. Ook is er geen verzameling van *pro gradu* verdedigde disputaties aangelegd. Meijer heeft daardoor gebruik moeten maken van:

a) Het Album Academiae Franekerensis, het zogenaamde Album Inscriptionum of Rectorsalbum, waarin niet alleen nieuw aankomende studenten werden ingeschreven maar ook promoties zijn aangetekend: dit Rectorsalbum berust niet, zoals Meijer (7) vermeldt, in de Provinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden maar in het eveneens in de Friese hoofdstad gevestigde Rijksarchief in Friesland. De Provinciale Bibliotheek bezit wel microkaarten van deel I van het Rectorsalbum.

b Het Diarium van de senaat waarin volgens Meijer sedert 1643 aantekening van promoties werd gehouden.
c Het door prof. dr. S. van der Woude (bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek te Amsterdam) aangelegde kaartsysteem van disputaties.
d Gegevens die hij toevallig tegenkwam. Zie bijvoorbeeld de promotie van Anthonius Ka*nn* (5-12-1639).

Bij het controleren van de jaren 1606-1626 heb ik alleen gebruik gemaakt van het Rectorsalbum; voor de periode december 1657 - maart 1679 gebruikte ik hoofdzakelijk het Diarium: slechts voor de periode december 1657 - mei 1660 is ook het Rectorsalbum vergeleken. Daardoor ben ik tot de overtuiging gekomen dat de boven genoemde cijfers hoger, misschien zelfs veel hoger zouden uitvallen, als ik ook voor de rest van deze periode het Rectorsalbum er bij had gehaald.

Het materiaal waaruit het *Album Promotorum* is samengesteld, is op een arbitraire en inconsequente manier bewerkt, zo ongeveer volgens de principes die in de vorige eeuw bij het uitgeven van teksten werden gehanteerd. Hoe komt dat? Heeft Meijer hulp van studenten gehad en hun aandeel in het project niet gecontroleerd? Zo zou men het vrij grote aantal fouten in de Latijnse transcripties misschien kunnen verklaren. Of is het boek niet op eigen nasporingen gebaseerd maar op aantekeningen van onderzoekers die in het verleden reeds een lijst van Franeker promoties hebben willen aanleggen? Hoe dit ook zij, het *Album* is door zijn geringe betrouwbaarheid helaas niet goed bruikbaar. Het Fries Genootschap zou er mijns inziens het best aan doen het uit de handel te nemen. Het zou er ook voor dienen te zorgen dat we een betere versie ter beschikking krijgen. Die zou dan naar mijn mening heel anders moeten worden opgezet dan het onderhavige werk.

T.J. Veen

B.L. Meulenbroek, ed., *Briefwisseling van Hugo Grotius*, IX, *1638* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, nr. XLII; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1973, 879 blz., *f* 98,80).

In 1973 verscheen het negende deel van de Grotiuscorrespondentie, het zevende deel dat sinds 1961 door dr. B.L. Meulenbroek en zijn medewerkers van het Grotius Instituut is uitgegeven. Dit negende deel bevat brieven geschreven door en gericht aan Grotius uit het jaar 1638: 506 brieven, waarvan er 214 nooit eerder in druk zijn verschenen. Daarbij een twaalftal bijlagen - bijlagen bij brieven, brieven niet door Grotius geschreven of aan hem gericht, documenten - die voor een belangrijk gedeelte eveneens nooit eerder zijn gepubliceerd. Een en ander kort en krachtig ingeleid en toegankelijk gemaakt voor raadpleging door de vier gebruikelijke registers. Wat gold voor het voorafgaande deel geldt in nog sterker mate voor dit deel: het aantal brieven van zuiver diplomatieke aard is aanzienlijk groter dan de hoeveelheid brieven van bijvoorbeeld persoonlijke of wetenschappelijke aard. Enkele getallen kunnen dit duidelijk illustreren. Tegenover 258 brieven geschreven aan en door diplomaten, politici en vorstelijke personen, staat Grotius' briefwisseling met geleerden en vrienden, die slechts 76 brieven omvat. De correspondentie met familieleden telt 172 brieven, waarbij dan wel moet worden opgemerkt, dat de briefwisseling met Nicolaes van Reigersberch en, in mindere mate, die met Willem de Groot, respectievelijk 80 en 58 brieven, voor een groot gedeelte handelen over politieke en diplomatieke onderwerpen.

De eerste brief van dit deel is een concept opdracht aan koningin Christina van Zweden van Grotius' *Annales et historiae de rebus Belgicis*. De uitgever dateert deze concept opdracht eind 1637, begin 1638. Het werk verscheen echter pas voor het

eerst in druk in 1657. De auteur, aldus een brief van hem aan Nicolaes van Reigersberch, kwam in 1638 tot de conclusie, dat het toch beter was het werk uit te breiden en nog eens om te werken. Bovendien schreef hij: ‘Ik zie ook wel, dat de dank, die ik daar mede behalen zoude, niet groot zoude zyn, en dat myn arbeid tot de verbreiding van de eer van Zweden beter zal worden

erkend'. Maar ook de hiermee bedoelde *Historia Gotthorum*, *Vandalorum*, *et Langobardorum*, waaraan Grotius in deze jaren werkte, verscheen pas in 1645. Het enige werk dat hij in 1638 het licht deed zien was zijn *Dissertatio de Coenae administratione ubi Pastores non sunt. Item An semper communicandum per symbola* (Amstelodami: Apud I. Columnam, Anno Domini 1638). Het eerste van deze twee tractaten was reeds geschreven in 1630 en het was een bijdrage van de auteur in een theologische controverse tussen Nicolas Rigault en Gabriel de l'Aubespine, bisschop van Orléans. Het tweede tractaat betoogde, dat een christen niet onder alle omstandigheden verplicht is deel te nemen aan het avondmaal. Deze twee studies verschenen echter anoniem, want, schreef Grotius in 1645 in zijn *Rivetiani Apologetici discussio*, 'addita sunt quae Grotius nec scripsit, nec probat; et quae ab ipso congesta erant, eo erant tempore congesta... non animo quicquam defendendi, sed inquirendi eruditorum sententias'. Andere publicatieplannen werden in 1638 niet gerealiseerd, deels doordat de diplomatieke werkzaamheden bijna alle beschikbare tijd in beslag namen, deels door moeilijkheden met uitgevers als de leden van de familie Blaeu, die, getuige een brief van Vossius aan Grotius, alleen dan diens literaire werk wilden uitgeven, als zij ook de *Annales et historiae* en de *Annotationes in libros Evangeliorum* op de markt mochten brengen.

Op het diplomatieke front heerste grote bedrijvigheid. Frankrijk stuurde aan op een verbond tussen Frankrijk, Engeland, de Republiek, Zweden en Denemarken. De onderhandelingen werden te Hamburg gevoerd en resulteerden op 15 maart 1638 in een herziening, uitbreiding en ratificatie van het verdrag van Wismar van 1636. In de dertigjarige oorlog begunstigde de fortuin beurtelings beide oorlogvoerende partijen: na de overwinning van Bernhard van Saksen-Weimar bij Rheinfelden op de keizerlijke troepen, waarbij vier bevelhebbers gevangen werden genomen, scoorde de tegenpartij twee overwinningen, bij Kalloo en Landrecies, terwijl het jaar eindigde met de inname van Breisach door Bernhard van Saksen-Weimar, een overwinning die in de volgende jaren de oorzaak van een serie conflicten tussen de overwinnaars zou worden, conflicten waarbij ook Grotius als ambassadeur van Zweden intens betrokken zou raken. Maar ook reeds in het jaar 1638 bezorgde de ambassade Grotius de nodige problemen. Peter Abel Schmalz, secretaris van Grotius' opdrachtgever Axel Oxenstierna, werkte de ambassadeur in Frankrijk op allerlei manieten tegen. Terugkerend van een audiëntie bij de koning van Frankrijk in juli 1638 werd de koets van Grotius bij het dorp Chaltou tegengehouden door een volksoploop, waarbij schoten vielen en de koetsier van de ambassadeur dodelijk werd gewond, terwijl een lakei van Grotius eveneens ernstig letsel opliep. Ternauwernood aan de dood ontsnapt pleitte Grotius echter bij de koning voor clementie voor de daders. Tenslotte moet hier nog melding gemaakt worden van de blijde gebeurtenis aan het Franse hof, de geboorte van een dauphin, de latere Lodewijk XIV, waarbij Grotius enkele malen de gelukwensen van de Zweedse regering mocht aanbieden en tevens in enkele brieven voorspellingen lanceerde, die in het leven van de Zonnekoning waarheid zouden worden.

Dit negende deel van de Grotiuscorrespondentie is weer een rijke bron. Dat neemt echter niet weg, dat er steeds iets te wensen overblijft. Op één punt zou ik even willen ingaan en dat betreft de annotatie van de brieven, in het bijzonder de manier waarop de afzenders en de ontvangers van de gepubliceerde brieven worden geïdentificeerd. In de meeste gevallen, waarin dit nodig is, worden in een korte noot de betreffende

personen thuis gebracht. Dit gebeurt echter lang niet altijd systematisch. Een paar voorbeelden. Bij alle 55 brieven van en aan Ludwig Camerarius wordt in een steeds herhaalde noot vermeld: ‘Ludwig Camerarius was Zweeds gezant in Den Haag’. Bij 38 van de 44 brieven door Charles Marini aan Grotius geschreven, keert steevast de annotatie terug: ‘Charles Marin(i)

was Zweeds nieuwsagent betreffende Zwitserland en naburige landen'. Deze misschien wat overdreven aandoende consequente annotatie is echter niet te vinden bij een aantal andere personen. Daar wordt de gebruiker van dit deel niet ingelicht over de personen in kwestie of wordt hij op een vrij willekeurige plaats verwezen naar andere plaatsen in dit deel of in een van de voorafgaande delen. Als eerste voorbeeld de 13 brieven van Paulus Pels (het register van brieven geeft maar 12 brieven, brief nummer 3853 wordt daarin niet vermeld). Alleen bij de zesde brief (nr. 3792) wordt geannoteerd: 'Paulus Pels was Staats agent in Dantzig'. Bij de andere brieven wordt over de afzender niets gezegd, terwijl men uit de brieven zelf moet opmaken, dat diens zoon Pieter Pels in 1638 Grotius secretaris was. Een ander voorbeeld vormen de twee brieven van en aan Christian Cassius (1609-1676), die hoogleraar aan de universiteit van Lund is geweest. In een van de twee brieven wordt verwezen naar een noot in deel V, waar echter alleen wordt vermeld, dat Cassius tijdens zijn studie te Parijs bij Grotius woonde en in 1633 als student te Leiden werd ingeschreven. Een wat grotere eenvormigheid op dit punt zou te wensen zijn en zou de toch al tot grote dankbaarheid verplichte gebruiker van deze brievenuitgave nog meer verplichten aan de directeur van het Grotius Instituut en zijn medewerkers.

C.S.M. Rademaker

J.P. van der Voort, *De Westindische plantages van 1720 tot 1795. Financiën en handel* (Eindhoven: Drukkerij de Witte, 1973, 367 blz., *f* 32,10; proefschrift te verkrijgen bij de auteur, Amalia van Solmslaan 6, Vlaardingen).

The economic policy of the Republic towards the Dutch West Indian plantation-colonies was in some respects a classic example of mercantilism. It was expressly formulated in the Surinam *octrooi* of 1682, and it was maintained unflinchingly over a century later - at a time when Spain, France and England were liberalising their colonial policies - when the States of Holland affirmed in a resolution of the 16 May 1788:

> dat als een vasten grond en onwrikbaar beginsel diende aangenomen te worden, dat de Handel van de colonien geheel in handen van de Ingezetenen van den Staat behoort te blijven, met zoo weinig uitzonderingen als de natuur van de zaak toelaat, zoo dat de Producten van de Colonien geen andere Markt hebben dan het Moederland, en alle de benodigdheden van de Colonisten hun door de Ingezetenen moeten worden aangebragt.

However, if the Republic, like seventeenth-eighteenth century France and England, strove to lay restrictions on its own colonial trade and shipping, it followed a completely different policy in allowing foreign colonial commodities to enter the Republic on payment of very moderate duties; whereas France and England erected very high tariff barriers to keep out foreign colonial goods or else excluded them *in*

toto. The Dutch West-Indian planters, and their agents and creditors in the Netherlands, never formed - nor could they ever form - a ‘West-India interest’ with powerful political ‘clout’, such as operated in England.

Despite the competition which they always had to endure from massive foreign imports of sugar, coffee, cocoa, tobacco and other tropical products into the home-country, the Dutch West-Indian plantations did enjoy periods of considerable development and prosperity in the first three-quarters of the eighteenth century. In 1713, Surinam could count 171 sugarplantations, and a few for other crops. In 1737 the total number of plantations, including those for sugar, coffee, cocoa etc, had risen to some 400, and in 1742 to about 500. This expansion naturally sparked a great increase in the slave-trade, most of the slaves

being bought on credit. In 1713 Surinam had a total of about 12,000 slaves of all ages, and in 1738 more than 40,000 over the age of twelve. The development of Bernice, Demerary, and Essequibo was not so spectacular, but picked up after 1732 for the first named. Demerary and Essequibo owed their somewhat later development primarily to the efforts of Laurens Storm van 's Gravensande, rightly termed 'by far the ablest administrator who ever had to deal with the Guianas', and who was directly connected with them from 1738 to 1772. English planters from the overcrowded Caribbean islands emigrated to these two regions in considerable numbers, forming a majority of the white population by 1753.

Despite the impressive development of the Dutch Guianas, it could not satisfy the demands of the staple-market in the Netherlands. The Dutch sugar-refineries, which exported 15/16 of their refined sugar and syrup, received, only 1/3 of their needs from the Dutch West-Indies. The balance came chiefly from France, and to a lesser extent from England. Sugar, coffee and indigo from the French West-Indies for the markets of North East Europe had originally been shipped mainly from Bordeaux to Amsterdam and Rotterdam for redistribution; but by 1750, Hamburg had drawn ahead of the two Dutch entrepôts. The author suggests, no doubt rightly, that the desire of the merchant-financiers in the Republic to get back some of the entrepôt-trade in colonial products which they were losing to Hamburg, was a motive for them to advance large-scale loans to the planters of Surinam, Essequibo, and Berbice. These planters had not got the resources to finance further expansion of their plantations or to buy larger numbers of slaves. Slaves which cost 250 guilders a head in 1718 were being sold for 500 in 1787.

From 1753, beginning with the famous merchant-banking firm of Deutz at Amsterdam, the planters took up mortgage-loans provided by the merchant-financiers in the Republic. The persons interested in this type of business established so-called 'negotiations' for this purpose, a kind of company for lending money. They got the money from debenture-loans, and the plantations of the West-Indian planters were securities for these loans. The practice flourished chiefly between 1765 and 1773, when the Amsterdam financial crisis broke out. The author describes in great detail exactly how the system worked (or failed to work), together with its repercussions on the financing of the slave-trade with West-Africa, which was mainly in the hands of the Zeelanders, whereas the creditors of the planters were mostly Amsterdammers.

Van der Voort estimates that upwards of 69 million guilders were issued for plantationloans in the period 1753-94, more than 83% of this sum being done through Amsterdam firms and houses. For reasons carefully analysed by the author, including Dutch involvement in the American War of Independence, greatly increased coffee production in the French Antilles, conflicts between Hollanders and Zeelanders, etc., the system ended in a resounding failure, and the debenture-holders suffered great losses. It seems virtually certain that before 1800 they had got back no more than a quarter of their capital, although it should have been redeemed completely by that time. On the other side of the Atlantic, the planters saw their plantations pass into the hands of their overseas creditors, more especially in Surinam. These new owners did not settle there but remained absenteeproprietors, thus inaugurating the era of plantation-administrators, who from Paramaribo sometimes managed scores of plantations for overseas-owners.

The book is unavoidably technical in parts and thus intended for the specialist rather than the general reader. But it is a most valuable contribution to the history of colonial financial theory and practice. It has twenty useful appendixes, two rather inferior maps, and a very valuable list of plantation-loans, arranged alphabetically (269-323).

C.R. Boxer

G.W. Huygens, *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld* (Rotterdam-'s-Gravenhage: Nijgh & Van Ditmar, 1972, 305 blz., *f* 57,50).

Weinig lezers van de *NRC* zullen de wijzigingen die het redactioneel beleid van hun lijfblad de laatste jaren heeft ondergaan negatief beoordelen. Het zou me echter niet verbazen als hun aantal overtroffen werd door hen die het betreuren dat zij blijkbaar voortaan verstoken zullen blijven van de beschouwingen die de neerlandicus G.W. Huygens zo nu en dan mocht wijden aan figuren uit onze oudere, meest negentiende-eeuwse letterkunde, wier artistieke betekenis weliswaar meestal zeer gering was, maar die historisch gezien vaak lang niet onbelangrijk zijn. De verdienste van Huygens was, dat hij, waar een litteraire rehabilitatie niet mogelijk was, die ook niet forceerde, maar er vaak wel in slaagde door zijn bijzondere historische benadering belangstelling voor zijn schrijvers te wekken.

Deze kwaliteiten vindt men terug in het boek over Tollens: niet alleen dat de bewonderde 'volksdichter' (volk = het Nederlandse volk) als mens en als poëet interessanter is dan zijn reputatie - of misschien nu zijn onbekendheid - doet verwachten, maar de lectuur van Huygens' studie heeft althans bij mij de wens doen opkomen de omslag van 'de 18e eeuw' naar 'Biedermeier en Victoria' eens nader te bekijken. Huygens stelt zich uitdrukkelijk op een zuiver 'cultuur-historisch standpunt', beproeft geen 'moderne literair-estetische benadering' (11), bij welke verklaring hij zelf aantekent: 'Zo is dit dus in zeker opzicht een ouderwets boek geworden'. Dat is juist. Maar men moet er niet aan denken wat een 'closereader' of structuralist gewrocht zou hebben.

Huygens' biografie (en tijdsbeeld) van de Rotterdamse dichter Hendrik Tollens (1780-1856), volksdichter bij uitstek door zijn naar kwantum geweldig oeuvre van huiselijk dicht en ondicht en zijn expressie van vaderlandsliefde in epen (Nova Zembla met regels als 'En Nova Zembla hoort de psalmen van Datheen..., Hier houdt de spreker stil - hij snikt, hij kan niet meer...') en liederen (Wien Neêrlands Bloed) is de eerste levensbeschrijving na ds Schotels *Tollens en zijn tijd*, verschenen in 1860, het jaar waarin in Rotterdam's dichters standbeeld in tegenwoordigheid van koning, prins Frederik en verscheidene ministers onthuld werd. Schotels boek was trouwens óók een monument voor de nationale instelling die de dartele patriotse jongeling van de jaren 1790 geworden was: een hagiografie (aldus Huygens) die in de eerste plaats dichtwerk en samenvattingen geeft met daaromheen feiten uit Tollens' leven, en dat alle zeer kies geselecteerd. Ofschoon als levensschets en tijdsbeeld mislukt (zie Van Vlotens recensie 'Tollens en zijn ongeroepen levensbeschrijver', *De Nederlandsche Spectator*, 22 september 1860, 300-330) is Schotels boek nog steeds van belang door de contemporaine reacties op het werk van Tollens die het geeft en dáárdoor voor begrip van diens geweldige reputatie.

Maar voor het overige is Huygens' studie nu wel de definitieve biografie geworden waarbij evenwel Busken Huets 'Tollens' in *Litterarische Fantasien en Kritieken*, VI, 97-200 niet gemist kan worden, al was het maar om passages als '(Hij geeft categorieën van dingen en beelden:) Hem lezend, blijft men zich in eene wereld van klassen en algemeenheeden bewegen; en zelfs wanneer hij een bepaald tijdvak of eene bepaalde handeling op het oog heeft, ontbreekt den individueelen stempel' (*ibidem*, 132). Dit citaat zegt meer over Tollens' neo-classicisme en vreemd zijn van

echte romantiek, ook al was hij gevoelig en zelfs wel sentimenteel, dan de verspreide passages die Huygens aan de plaats van de dichter ten opzichte van Aufklärung en Romantiek wijdt.

Maar ook Huet zag Tollens teveel zoals hij geworden was; en juist op dit punt onderscheidt zich Huygens gunstig van zijn beide voorgangers. Hij legt de nadruk in zijn boek

op de groei van Tollens' dichterschap tot 1823, het jaar waarin *Avondmijmering* ontstond (‘zijn meest persoonlijke creatie’, 185), waarin de dichter zijn poëtisch falen erkent, en dat als afsluiting zou mogen gelden van een levensverhaal als ‘drama van roeping, beperkt talent, leerjaren, successen en teleurstelling (185, 190); het jaar ook waarin hij op het ‘Costerfeest’ te Haarlem (een grootse nationale manifestatie) een Feestzang voordroeg, waarin hij zijn tot chauvinisme geworden vaderlandsliefde beleed en met ‘voltairiaanse kortzichtigheid’ (Huet, *Litterarische Fantasien*, 130) de middeleeuwen verdoemde in frasen als ‘Een zware walm hing over d'aardbol heen,/Een bare nacht, zoo ver de blik zich strekte...’. Tollens, van huisuit katholiek, werd in 1827 met zijn gezin remonstrants.

In dit eerste deel van het boek verdwijnen standbeeld en caricatuur en komt een figuur naar voren die als exponent van zijn tijd belangstelling wekt. Wat Huygens zegt over Tollens' bemoeienis met het toneel doet verlangen naar een studie over de politieke betekenis die dit op het eind van de achttiende eeuw en de Franse tijd gehad moet hebben. Ook overigens heeft het goed verteld verhaal soms het effect van een nuttige suggestie. Twee voorbeelden:

Tollens' ontwikkeling van democratisch patriot tot lofzanger van Oranje is niet ongewoon, maar wat Huygens vermeldt over deze politieke ontwikkeling èn over Tollens' groeiend nationalisme - sinds 1800 - met zelfgenoegzaamheid en afkeer van respectievelijk Engeland en Frankrijk als keerzijde, doet vermoeden dat een onderzoek naar de relatie tussen beide processen sterk zou kunnen bijdragen tot een beter inzicht in de groei van het negentiende-eeuwse Nederlandse nationalisme.

En tot slot dit: Huygens laat zien hoe Tollens opgroeide in een burgerlijk milieu, dat niet zelden opereerde ‘on the wrong side of the blanket’. Hij ging er zelf met een actrice vandoor en trouwde haar. Die liefde bleek bestendig en zo werd hij de liefhebbende echtgenoot en vader die model zou staan voor Victoriaanse oppassendheid. Maar behalve de ‘brave’ gedichten, zijn er ook andere en veel aardiger erotische, die - soms als gelegenheidsgedicht - aantonen dat preutsheid nog niet het gezinsleven een stempel opgedrukt had. Terecht oppert Huygens dat ook in dat opzicht in de Franse tijd de normen gingen veranderen.

Dit alleraardigste boek is verschenen als het twaalfde deel in de reeks historische werken over Rotterdam, die verschijnt onder auspiciën van het Historisch Genootschap Roterodamum. Papier en lay-out zijn uitstekend; evenals de illustraties, maar de prijs is wel héél hoog!

C. Offringa

H.P.R. Rosenberg, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* ('s-Gravenhage: Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Staatsuitgeverij, 227 blz., 208 afb. zw.w., *f* 26,60).

Tot op de dag van heden ontbreekt ons een genuanceerd, wetenschappelijk verantwoord overzicht van de Hollandse bouwkunst en stedebouw in de negentiende eeuw. Een dergelijke studie is ook nog niet zo gauw te verwachten door het gemis aan behoorlijke monografieën over architecten en afzonderlijke gebouwen. In feite zijn we nauwelijks toe aan het afronden van een indertijd grondig opgezette

inventarisatie (*Coöperatieve Dokumentatie van de 19de-eeuwse Bouwkunst*), waardoor het eigenlijke bestand aan monumenten met de daarbij behorende documentatie, nog niet te overzien is. H.P.R. Rosenbergs boek, *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, is dan ook een belangrijke bijdrage tot onze kennis van het negentiende-eeuwse bouwen, maar draagt tegelijkertijd alle kwalijke sporen van ons relatief beperkte inzicht in deze materie.

Het boek is in de eerste plaats de vrucht van een door de auteur, als ambtenaar van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, uitgevoerde inventarisatie van de negentiende-eeuwse kerken ten behoeve van het officiële monumentenregister. In totaal beschrijft en documenteert Rosenberg 379 kerkgebouwen, waarbij die voor de katholieken en protestanten (Nederlands Hervormde, Gereformeerde, Doopsgezinde, Evangelisch-Lutherse kerken, etc.) alle tezamen zijn geteld. Van dit aantal worden er totaal ca. 200 afgebeeld, meestal met één plaatje, hetzij van voorgevel, interieur of plattegrond, in enkele gevallen met twee, een heel enkele keer met drie illustraties. Deze cijfers worden sprekend als men zich realiseert, dat volgens Gerard Brom, in zijn *Herleving van de kerkelike kunst in Katholiek Nederland* uit 1933, alleen al in de eerste vier decennia van de vorige eeuw 140 nieuwe katholieke kerken zijn gebouwd; in 1903 kwam J.C. Alberdingk Thijm S.J. over de periode 1853-1903 - ook weer alleen geldend voor het katholieke kerkgebouw - tot een aantal van 509[1]. Het zou wel eens kunnen zijn, dat wij na de laatste wereldoorlog meer kerkgebouwen hebben afgebroken dan er in de eerste helft van de negentiende eeuw zijn gebouwd, ook al ga ik er vanuit dat Rosenberg lang niet alle, nog bestaande gebouwen heeft opgenomen. Hoe voortvarend men met het afbreken is, blijkt wel uit de door De Roy van Zuydewyn gepubliceerde lijst van in 1972 afgebroken of serieus bedreigde monumenten[2], waaronder niet minder dan zes door Rosenberg genoemde gebouwen zijn (nrs. 22, 134, 141, 142, 156, 184); hierbij komen de beide kerken van B. Hooykaas te Rotterdam, te weten de Koninginnekerk (1905) en de Wilhelminakerk (1895), die niet door Rosenberg zijn opgenomen.

Vandaar dat Rosenbergs inventarisatie van gebouwen, als voorbereiding op een wettelijke bescherming als monument, uiterst welkom en noodzakelijk is. Als documentatie van een stuk negentiende-eeuwse architectuur is het boek dan ook voortreffelijk opgezet en levert het allerlei nieuwe gegevens en gezichtspunten op. In dit verband zijn de beide alfabetische registers van de architecten en van de kerken uiterst waardevolle bijdragen, vooral ook omdat we hier voor het eerst een reeks goed gedocumenteerde biografieën van Nederlandse architecten hebben, die in kwaliteit die van de Rotterdamse catalogus *Nederland bouwt in baksteen 1800-1940* (1941) ver achter zich laat. Belangrijk is ook dat Rosenberg deze profielen heeft aangevuld met gegevens over niet-kerkelijke architectuur, waardoor ons beeld van de gemiddelde architecten-praktijk in de vorige eeuw aanzienlijk is genuanceerd. Zolang nog niemand zich durft te zetten aan de bewerking van de belangrijkste negentiende-eeuwse architectuurtijdschriften, zullen Rosenbergs registers voor zowel kerkelijke als profane architectuur de voornaamste en onmisbare sleutels tot de bronnen blijven.

Niettemin vertoont het boek een aantal tekortkomingen en onjuistheden, die enerzijds kunnen worden teruggevoerd op het gebrek aan detailstudies, anderzijds op Rosenbergs gemis aan een eigentijdsevisie op dit type monument. Met name de reeks inleidende hoofdstukken (historische achtergrond; de liturgie in de kerken; neoklassicisme; kerken in de traditionele trant; de verdere ontwikkeling van het

1. J.C. Alberdingk Thijm S.J., 'Kerken en kapellen, in onze Nederlandsche kerkprovincie. Geconsacreerd sedert het herstel der Bisschoppelijke Hiërarchie 1853-1903 (maart)', *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, XXVIII (1903) 1-7.
2. H.J.F. de Roy van Zuydewyn, '1972 rampjaar voor onze architectuur uit 1820-1940', *Heemschut*, L (1973) 63-64.

klassicisme; stuccadoorsgotiek; Cuypers en Alberdingk Thijm; Cuypers eerste periode; Cuypers tweede periode; het Bernulphusgilde, Tepe en Cuypers; Tepe; Cuypers leerlingen en ander neogotici; protestantse neogotische kerken uit de tweede helft van de negentiende eeuw; het eclecticisme in de

kerkenbouw; neorenaissance en neobarok; Josef Cuypers en Stuyt) gaven mij de indruk dat de auteur zich bij het schetsen van de historische, architectuurhistorische en liturgische kaders van zijn studie, nauwelijks heeft weten los te maken van de vaak speculatieve en gedateerde visies van Josef Alberdingk Thijm, Jan Kalf en Gerard Brom.

Ook al zijn in de registers en afbeeldingen de diverse protestantse kerkgebouwen redelijkerwijs vermeld, in het totale beeld komen ze nauwelijks uit de verf en doet het geheel toch wel denken aan een verbeterde uitgave van Jan Kalfs *Katholieke kerken in Nederland* (1906). Het lijkt erop dat de auteur met deze verwaarlozing van de niet-katholieke kerken uit de negentiende eeuw M.D. Ozinga volgt, die in 1929, aan het eind van zijn *De protestantsche kerkenbouw in Nederland van hervorming tot Franschen tijd* schreef: 'En wanneer na de groote omwenteling (1796), de overheid de Hervormde Kerk vrijwel geheel loslaat, geraakt aldra de Protestantsche kerkenbouw geheel in verval, om eerst in onze dagen tot nieuw leven te ontwaken'. Rosenberg had toch op zijn minst even moeten wijzen op het mislukte initiatief van A.J. van der Meulen, die de ambitie had een protestantse pendant te maken van Kalfs *Katholieke Kerken*. Van der Meulens opzet is echter grotendeels mislukt: hij kwam niet verder dan een eerste aflevering, die in 1909 onder de titel *De kerkgebouwen van protestantsch Nederland in woord en beeld* verscheen. Uit de bestaande literatuur en (protestantse) bronnen moeten nog voldoende gegevens te halen zijn om het door Rosenberg getekende beeld van het protestantse kerkgebouw meer kleur te geven. Verhelderend is in dit verband een opmerking over de bouw en aankleding van de protestantse kerk aan het einde van de eeuw, van de architect C. Muysken, bouwmeester van de Grote Kerk te Hoorn (1880-83)[3.]:

> Dat de Protestantsche kerk een ander aanzien moest krijgen dan de gepolychromeerde, met altaren, beelden en symbolen rijk getooide Katholieke Kerk, en de bouwmeester hier in de eerste plaats heeft te zorgen voor rustigen, stichtelijken eenvoud, ligt voor de hand. Maar deze voorwaarden behoeven de kunst en een artistieke behandeling van het uit- en inwendige der kerk geenszins in den weg te staan. Bosboom [bedoeld wordt de architetuurschilder Johannes Bosboom, 1817-1891; E.T.] de groote meester, die zoo juist die stichting en stemming in een protestantsche kerk wist weer te geven, heeft ons dit geopenbaard.

Niet alleen wordt er weinig essentieels verteld over de geschiedenis van de dispositie van het protestantse kerkgebouw, ook de roomse kerken komen er niet best af. Sprekend over 'de liturgie der kerken' citeert Rosenberg een prachtig stukje retoriek van L.J. Rogier (*Katholieke Kerken*, 1956) over de praktijk van de traditionele zangkoren, maar nauwelijks een woord over de relatie tussen vorm en (liturgische) functie, over de buitenlandse bronnen voor Thijms visie op dit punt, niets over de mogelijke invloed van bijvoorbeeld *The Ecclesiologist*, of over de wenken en

3. C. Muysken, 'Bouw- en Beeldhouwkunst', P.H. Ritter, *Een Halve Eeuw 1848-1898. Nederland onder de regering van Koning Willem den Derde en het Regentschap van Koningin Emma*, II (Amsterdam, 1896) 146.

voorschriften van allerlei diocesane commissies in binnen- en buitenland[4]. Wat Rosenberg aan informatie levert, bevat niet meer dan wat Brom veertig jaar geleden met groter gezag en een bredere visie heeft verteld.

4. Een goed voorbeeld van de diverse beschikbare en ook gebruikte bronnen is B. Kruitwagen, *Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem* (Amsterdam, 1913) nrs. 879-1161.

Mijn grootste bezwaren gaan echter uit naar de hoofdstukken, waarin de negentiende-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland wordt geplaatst in een breder architectuurhistorisch verband. Als men de architectuur van de vorige eeuw af wil helpen van het stigma van stijlnabootsing, is het niet verstandig haar te behandelen onder de traditionele hoofdjes als neoclassicisme, neogotiek, neobarok en neorenaissance, zeker niet als aan deze begrippen geen duidelijk herkenbare inhoud wordt gegeven. In Rosenbergs summiere schets van het internationale neoclassicisme worden Soufflot's Pantheon te Parijs (1755-1792), Chalgrin's Saint-Philippe-du-Roule (1774-1784) min of meer in één adem genoemd met de beide kerken van James Gibbs te Londen (St. Martin-in-the-Fields 1721-1726 en St. Mary-le-Strand 1714-1717)[5]. De laatste twee gebouwen tonen weliswaar een verwantschap aan motieven, maar zijn in hun toepassing van de zuilenorden, door hun ranke opbouw en palladiaanse elegance, nauwelijks met het officiële neoclassicisme van na 1760 in verband te brengen.

Het is jammer, dat in de verrassend lange lijst van architecten, die in de jaren tachtig van de achttiende eeuw geboren zijn, niet wat meer reliëf is gebracht door te wijzen op de kwaliteitsverschillen tussen bijvoorbeeld de plannen voor een kerkgebouw van Jan de Greef (nr. 180) en vooral Pieter Huijsers (nrs. 63, 312, 376) enerzijds en het werk van Zocher (nr. 326) of Dansdorp (nr. 155) anderzijds. In dat geval zou de door Rosenberg geciteerde heftige uitval van de criticus Servaas de Jong (in de *Bouwkundige Bijdragen* van 1845) tegen de Haarlemse St. Josefkerk van Dansdorp, toch wel begrijpelijker zijn geweest.

Rosenbergs karakteristiek van de zogenaamde stuccadoorsgotiek (dat wil zeggen de nietconstructieve opvatting van de gotiek, waarvan Theo Molkenboer de belangrijkste representant was en waartegen Thijm en Cuypers zich na 1850 heftig hebben verzet) gaat niet verder dan een veelvuldig herhaald 'in de trant van Schinkel'. En daarbij wordt vrijwel uitsluitend de Friedrich-Werdersche Kirche te Berlijn (nu Berlin-Ost), Schinkel's 'Schmerzenkind' van 1828, bedoeld. In feit is Schinkel's invloed hier ter lande voorlopig nog nauwelijks te traceren, met uitzondering misschien van bepaalde, door Hekker al geciteerde handboeken, waaronder dat van de Schinkel-leerling J.J. Penn, *Handboek der Schoone Bouwkunst*, uit 1840-1841. Om Molkenboers wispelturigheid bij het hanteren van zowel gotische als klassieke vormen te vergelijken met Schinkel's stijlplurisme[6], getuigt van een weinig genuanceerde visie op het wezen van het negentiende-eeuwse historicisme en is in ieder geval denigrerend ten opzichte van het talent van Schinkel.

Centraal in Rosenbergs uiteenzettingen staan de figuren van Josef Alberdingk Thijm en de architect P.J.H. Cuypers. Thijms stellingname als architectuurcriticus komt onvoldoende uit de verf en daarmee blijft ook Cuypers' onverwacht snelle ontwikkeling nog teveel in het duister. Thijm had, evenals Cuypers trouwens, veel internationale relaties, was voortreffelijk op de hoogte van de Engelse, Duitse en

5. Voor afbeeldingen van beide gebouwen te Parijs zie: *The Age of Neo-Classicism*. The Royal Academy. The Victoria & Albert Museum (Londen, 1972) nrs. 1038-1040, 1352-1354. De kerken van J. Gibbs worden besproken en afgebeeld bij J. Summerson, *Architecture in Britain 1530 to 1830* (2e druk; Harmondsworth, 1955) platen 124, 125, 146a.
6. Zie bijvoorbeeld H. Kauffmann, 'Friedrich Schinkel und seine Stellung in der Architekturgeschichte', *Stil und Überlieferung in der Kunst des Abendlandes*, I (Berlijn, 1967) 29-45; N. Pevsner, *Some Architectural Writers of the Nineteenth Century* (Oxford, 1972) 62 vlg.

Franse opvattingen en studies op het gebied van liturgie, gotiek, kerkenbouw en kerkinrichting. Niemand in Nederland vóór hem heeft met zoveel klem gewezen op de noodzaak zich als architect veelzijdig en internationaal te oriënteren. Zelf schrok hij er niet voor terug in te spelen op de beide beruchte

'stijl-schandalen' van de eeuw, te weten de officiële veroordeling van de gotische stijl door de Franse Academie des Beaux-Arts in 1848 en Lord Palmerstons weigering van Scotts gotisch ontwerp voor de Government Offices te Londen (1859).

Thijm schreef, nadat de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst klakkeloos het Franse voorbeeld had gevolgd, dat wil zeggen de 'spitsboog-stijl' gelaakt had, een woedend stuk in *De Spektator*[7]. Minder bekend is het, dat hij via zijn Engels-Belgische geestgenoot James Weale snel geïnformeerd was omtrent de Engelse 'Battle of Styles' en onder het pseudoniem van Markies van Carabas een venijnig pamflet schreef: *Kleene proeve van ketel- en kattemuziek*, *uitgevoerd onder het Italjaansche balkon van de voortreffelijke kunstkenner Lord Palmerston*, *nadat zijn Lordschap in de Parlementszitting van 4 augustus j.l. zich allerkrachtigst tegen de Gothische Architectuur had doen horen*[8]. Zonder een genuanceerd inzicht in de rol en betekenis van Thijm blijft het een raadsel, dat - gezien het ontegenzeggelijk provincialistisch karakter van de Nederlandse bouwkunst in de eerste helft van de eeuw - Cuypers vroege werk al direct internationaal de aandacht trok, een verschijnsel waaraan Rosenberg geheel voorbij is gegaan. Cuypers eerste Amsterdamse kerk 'De Posthoorn' (1860-1863) werd al één jaar na de voltooiïng door Engelse Ecclesiologisten als Bereford-Hope en J.L. Pearson, beschouwd als het meest vooruitstrevende continentale product van neogotische bouwkunst[9].

Rosenbergs rubricering van Cuypers ontwikkeling in twee perioden (de eerste tot ca. 1870 met als kenmerk een sterke oriëntatie op de vroege Franse gotiek; de tweede, 1870-1892, vooral getypeerd door een 'virtuoos eclecticisme' met ontleningen aan de eigen Hollandse, Duitse, Italiaanse en Scandinavische gotiek) is veel te sterk gefixeerd op één aspect van Cuypers' werk, namelijk de respons op de uitdaging van de grote voorbeelden uit het verleden. Door de ijver naar het speuren van architectuurhistorische motieven worden althans een aantal bijzondere kwaliteiten van de gebouwen niet of nauwelijks genoemd.

Bij de merkwaardige versmalling van het schip van de inmiddels afgebroken Amsterdamse Magdalenakerk (1889-1891) komt Rosenberg nodeloos aandragen met Baltards Saint-August in Parijs (1860-1869). Nergens echter wijst hij op Cuypers functionele benadering van de weinig ideale driehoekige bouwgrond, een aanpak die de fysionomie van veel Cuypers-kerken in belangrijke mate heeft bepaald. Rosenberg zwijgt ook over Cuypers specifieke ontwerptechnieken en proportiesystemen, die bijvoorbeeld iets wezenlijks zeggen over zijn relatie tot Viollet-le-Duc; niets over Cuypers verschillende opvattingen over de functionaliteit en toepassing van kleur of over Cuypers werkelijk geniaal vermogen tot componeren van bouwmassa's, zijn gevoel voor de plasticiteit van de wand, kortom over al die kenmerken, die hem doen uitsteken boven zijn Hollandse tijdgenoten en hem op hetzelfde niveau brengen als William Butterfield, Edmund Scott en Friedrich von Schmidt.

7. *De Kunst in Nederland*, I, *De Kunst en Archeologie in Holland*, door J.A. Alberdingk Thijm (uit het Fransch vertaald) (Nijmegen, 1855) 32 vlg.
8. J.F.M. Sterck, 'W.H. James Weale, de kunsthistoricus van Middeleeuwsch Vlaanderen', *Het Gildeboek. Tijdschrift voor kerkelijke kunst en Oudheidkunde*, I (oktober 1918) 116-117.
9. S. Muthesius, *The High Victorian Movement in Architecture 1850-1870* (Londen-Boston, 1971) 148-150.

Ik heb ook moeite met de door Rosenberg geconstrueerde tegenstelling, eigenlijk vijandschap, tussen de 'Utrechtse School' van het Bernulphusgilde met Van Heukelum aan het hoofd en Alfred Tepe als architect enerzijds en de groep rond Cuypers anderzijds[10].

10. H.P.R. Rosenberg, 'De neogotiek van Cuypers en Tepe', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, LII (1971) 1-14.

Het is onwaarschijnlijk dat Cuypers het principieel oneens is geweest met de drie stellingen aan het einde van een voordracht, die Tepe in juli 1871 voor het genoemde gilde hield (53). Hierin werd gepleit voor een grotere gevoeligheid en openheid ten opzichte van de historische architectuur uit het eigen nationale verleden. Monografische studies van individuele gebouwen, zoals recentelijk in Groningen verricht, wijzen juist op Cuypers vaak bewust inspelen op de lokale gegevens en tradities van stad, dorp of provincie. Als theoreticus was Cuypers heel wat minder doctrinair dan de geleerde kunstkenners van het Utrechtse gilde en als architect in ieder geval creatiever dan Alfred Tepe, die eigenlijk zelden in zijn werk het niveau van Cuypers' beste leerlingen haalt.

Rosenbergs boek is onevenwichtig doordat de grote hoeveelheden nieuwe gegevens in de registers niet zijn gebruikt als basis voor een fris ontwerp van de geschiedenis van de kerkelijke bouwkunst in de vorige eeuw. Aangezien het boek door zijn structuur en opzet toch iets heeft van een reisboek dat door een groter publiek gehanteerd kan worden, valt dit des te meer te betreuren.

Ed. Taverne

Lutgard Wagner-Heidendal, *Het Filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden 1821-1829*. Een bijdrage tot de studie van de publieke opinie in het begin van de negentiende eeuw (Verhandelingen Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België XXXIV nr. 71; Brussel: Paleis der Academiën, 1972, 432 blz.).

In een lijvige dissertatie heeft mevrouw Wagner-Heidendal bijzonder veel wetenswaardigheden bijeengebracht over weerklank en reacties in de Nederlanden met betrekking tot de Philhellenistische beweging in de jaren twintig van de vorige eeuw. De opstand van de Grieken tegen hun Turkse overheersers veroorzaakte in een groot deel van Europa een golf van medeleven met het geknotte Griekse volk. Overgeleverde klassicistische gevoelens en een ontwakend romanticisme, van huis uit elkander minder goed verdragend, gingen hand aan hand, waar het geestdrift voor de Grieken betrof. De liberalen verheerlijkten het Griekse vrijheidsstreven, vele conservatieven waren bewogen met het lot van door Islamieten onderdrukte christen-geloofsgenoten. De Philhellenistische vonk sloeg over van Engeland naar Frankrijk, van Zwitserland naar Duitsland, Scandinavië, de Nederlanden en Amerika. Ze werd overal ervaren als een appèl aan medemenselijkheid. In kranteartikelen, boeken en brochures werd het hart gelucht. Comité's werden opgericht om de benarde Grieken te hulp te komen met ideële en materiële hulp. Het was vooral de gegoede burgerij, de middenklasse, die zich door oproepen liet overhalen tot actie. In sommige landen zoals Beieren en Pruisen, gaf het hof het voorbeeld. In andere staten werd van officiële zijde het streven zoveel mogelijk tegengewerkt, omdat het een gevaar zou inhouden voor de gevestigde orde, ook binnenslands. Vooral Oostenrijk (Metternich) was tegenstander van steunverlening aan de Griekse opstandelingen. De politiek van eensgezindheid der grote mogendheden, belichaamd in de Heilige Alliantie, liep stuk op de Griekse klippen, toen Rusland, Engeland en Frankrijk, ieder weer op zijn eigen wijze, tot interventie overgingen. Die interventie (Navarino!),

waardoor het Griekse probleem eindelijk werd opgelost, betekende tegelijk het einde van het Philhellenisme.

De grote belangstelling voor de Griekse Vrijheidsoorlog was in vele gevallen een getolereerde uitlaatklep voor gevoelens van nationalisme en liberalisme. Mevrouw Wagner toont dat in haar werk duidelijk aan voor zover het de zuidelijke Nederlanden betreft. Er hadden daar zelfs in Philhelleens kader manifestaties plaats, waarvan we naderhand, in

1830, een herhaling zien, maar dan niet meer gericht tegen de Turkse dwingelandij maar tegen die van koning Willem I (La muette de Portici). De vooraanstaande Griekenvrienden in het zuiden ontpopten zich in juli 1830 als fervente tegenstanders van het wettig gezag in eigen land.

Binnen de Philhelleense beweging in Nederland is een groot onderscheid waarneembaar tussen de argumentering door de vooruitstrevende liberalen in het zuiden en de gematigde liberalen in het noorden. In het noorden lieten zich vele protestantse en katholieke conservatieven voor het Philhellenisme winnen met het argument dat de opstand eigenlijk een soort kruistocht tegen de Halve Maan was. De katholieke geestelijkheid in het zuiden deed niet mee, omdat er tussen haar en de liberalen tengevolge van de schoolstrijd een sterk antagonisme was ontstaan. De zuidelijke liberalen bekenden daardoor in hun Philhellenisme veel meer revolutionaire kleur dan hun noordelijke gelijkgezinden.

Het is een grote verdienste van mevrouw Wagner dat zij in haar boek zo helder de verschillen in de geaardheid van het Philhellenisme in noordelijke en zuidelijke Nederlanden beklemtoond heeft.

Zij heeft fenomenaal veel speurwerk verricht, niet alleen in de litteratuur, maar ook in de pers en in de archieven. Wie wel eens met personderzoek te maken heeft gehad, weet hoeveel tijd het kost hele leggers van begin tot eind door te moeten werken. In de bibliografie, die niet minder dan 32 bladzijden beslaat, trof ik 25 dag- en weekbladen (6 in de Nederlandse en 19 in de Franse taal) en ook nog eens 25 tijdschriften en almanakken (10 in de Nederlandse, 14 in de Franse en 1 in de Duitse taal) aan. Vergeefs werk was het allerminst, want de kranten blijken een kostelijke bron te zijn om de publieke opinie te peilen. Een rechtvaardiging voor het buitenmatig raadplegen van Franstalige persorganen door de schrijfster, is het feit dat toentertijd bijna alle toonaangevende kranten in het zuiden (ook in Vlaanderen) in de Franse taal verschenen en dat de persstrijd juist in het zuiden het felst woedde. Het ligt overigens voor de hand dat de schrijfster, die zelf Belgische is, met name veel aandacht besteed heeft aan de ontwikkelingen in het zuiden. Toch heeft zij het noorden allerminst verwaarloosd in haar diepgaand onderzoek. De *Arnhemsche Courant*, het liberale persorgaan bij uitstek in het noorden, heeft zij haast gespeld. De beweegredenen van enige tegenover het Philhellenisme negatief ingestelde prominente protestanten, als Bilderdijk, Groen van Prinsterer, Willem de Clercq en Da Costa, heeft zij uitstekend onderkend.

De honderden vermelde tijdsgeschriften - in proza en in poëzie - zijn even zovele bewijzen van de belangstelling die, ook in de Nederlanden, voor de Griekse vrijheidsstrijd bestond. Mevrouw Wagner heeft ze minutieus nageplozen. Naast de bibliografie is het notenapparaat van haar boek van grote waarde. Biografische bijzonderheden zonder tal zijn achterhaald en erin verwerkt. Veel achtergrondkennis, met name ook over de kranten, is erin te vinden. Een belangrijke verdienste van het boek is dan ook mijns inziens dat het de Philhelleense beweging plaatst in het bredere verband van de denkwereld van de tijd.

Over het Nederlandse Philhellenisme was tot nu toe weinig gepubliceerd. Het was ten onrechte een vergeten zaak. Vrijwel niemand wist meer dat het gedurende een decennium de geesten zozeer bezig gehouden heeft, dat het hartelijk medeleven merkbaar was tot op de straat toe. De publieke opinie werd wakker geschud in de stad en op het platteland. Overal kwam het tot hulpacties. Mevrouw Wagner beschrijft

evengoed wat ze ontdekte aan kleine activiteitjes in Hoorn, Zwartewaal of Flénu als de belangrijke rol, die de locale comité's te Amsterdam (een der oudste comité's van Europa) en te Luik gespeeld hebben, en de grote successen in de provincies Groningen, Friesland en Henegouwen. Van vele

plaatsen in de Nederlanden en in Luxemburg harkte ze niet alleen de financiële resultaten bijeen, maar weet ze ook precies te vermelden welke particuliere personen zich ingezet hadden en wat ieders reden geweest was. Dank zij haar combinatievermogen is ze in staat geweest een gedetailleerd totaaloverzicht van de hulpverlening in de Nederlanden samen te stellen, zoals er van nog geen ander land bestaat.

Wat zij, in weerwil van het ontbreken van zo goed als alle comité-archieven, aan gegevens geproduceerd heeft, is een gelukwens waard. Met uiterste preciesheid is alles verwerkt. Een staaltje van nauwgezetheid is te vinden op bladzijde 253 noot 2, waar als foutief opgemerkt wordt dat in een rekening een bedrag voorkomt van *f.* 13.346,20 in plaats van *f.* 13.346,19 (een verschil van 1 cent!). Naast de opgave der opgebrachte geldbedragen vinden we in het boek de doeleinden, waaraan die gelden besteed werden en de wederwaardigheden van alle naar het strijdtoneel getogen Nederlandse vrijwilligers. Maar ook vele andere soms met moeite opgespoorde facetten van het Philhellenisme, zoals de invloed die ervan uitging op de schilder- en beeldhouwkunst en op de muziek, en omgekeerd de bevruchtende werking van de schone kunsten op het Philhellenisme, komen tot hun recht.

Mevrouw Wagner heeft enorm veel buitenlandse litteratuur onder ogen gehad. Dat in België vele impulsen kwamen uit het deels taalverwante Frankrijk, is haar zeker niet ontgaan. In het Nederlandstalig gebied vonden vertalingen uit het Frans en uit het Duits een wijde verspreiding. Merkwaardig is het dat, andersom, practisch geen enkel Nederlands litterair product vertaald is in een andere taal. Uit de lengte van de litteratuurlijst (ca. 825 opgaven!) valt te concluderen naar welk een (overigens onbereikbare) volledigheid de schrijfster gestreefd heeft.

Haar uitgebreid archiefonderzoek betroftientallen fondsen, departementsarchieven, persoonlijke verzamelingen enz. in de rijksarchieven te Brussel, 's-Gravenhage, Parijs en Munchen, het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage en de stadsarchieven van Brussel en Rotterdam, alsmede de archief- en handschriftenverzamelingen van enige bibliotheken. Onder de geraadpleegde stukken waren ook politie-archivalia en (geheime) gezantschapsarchieven.

Natuurlijk zijn er ook enige onvolkomenheden te signaleren. Zo is aan het beleid van de Koning en van de Nederlandse regering ten opzichte van het Philhellenisme wat minder aandacht geschonken dan aan de gevoelens van het Nederlandse volk. De anglophiele koning Willem I zou niet met de Grieken gesympathiseerd hebben, de prins van Oranje en diens Russische echtgenote, prinses Anna Pawlowna, waren daarentegen russophiel en zeer anti-turks. In de nadagen van de Griekse opstand werd prins Frederik als een der serieuze candidaten naar de Griekse troon naar voren geschoven. Het komt mij evenwel voor dat het hoe en het waarom van de officiële Nederlandse politiek in het boek allerminst uitputtend behandeld is, maar ik neem aan dat de schrijfster ook niet de bedoeling gehad heeft dat te doen.

Aan de helderheid van de weergave van wat zich met betrekking tot Griekenland in de grote politiek in deze jaren heeft afgespeeld, ontbreekt eveneens het een en ander. Er zijn nogal wat hiaten, zodat de onderzoeker er niet goed uitkomt en gedwongen is zijn noodzakelijke voorkennis hieromtrent uit andere bronnen te putten. De schrijfster zal daar trouwens wel op gespeculeerd hebben.

Het moet mij van het hart dat de zinsconstructie en de woordkeuze van het boek in het algemeen wat gewrongen is en dat het daardoor soms enige moeite kost de

juiste bedoeling te vatten. Vanzelfsprekend is dit euvel het meest voelbaar in de hoofdstukken over de internationale politiek, waar haar aangeboren zucht naar perfectionisme de schrijfster in de steek gelaten heeft.

Tenslotte: er is een 'Zusammenfassung' in het Duits toegevoegd. Uiteraard bijzonder nuttig, maar waarom ook geen samenvattingen in het Engels en vooral in het Frans? In het boek zijn zo vele Philhelleense relaties tussen de zuidelijke Nederlanden en Frankrijk beschreven dat openlegging voor toekomstige Franse en Frans sprekende Belgische onderzoekers welkom geweest zou zijn. Het risico van het verschijnen van een belangrijke wetenschappelijke publicatie van meer dan Nederlands belang alleen in de Nederlandse taal, is altijd dat ze niet opgemerkt wordt door buitenlanders. En deze studie van mevrouw Wagner reken ik gaarne tot die publicaties van boven-nationaal belang, die bepaald door meerdere onderzoekers geraadpleegd zou worden, indien hun een Engelse of Franse samenvatting ter beschikking zou staan.

R.A.D. Renting

K.A. Zeefuik, *Hernhutter zending en Haagsche maatschappij 1828-1867. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van zending en emancipatie in Suriname* (Utrecht: Elinkwijk, 1973, 192 blz., *f* 30. -).

In 1828 werd te Den Haag op aandrang vanuit Suriname een 'Maatschappij ter bevordering van het Godsdienstig Onderwijs onder de slaven en verdere heidensche bevolking in de kolonie Suriname' opgericht, die kortweg als de 'Haagsche maatschappij' bekend zou worden. Zij ging gelden in Nederland verzamelen en die ter beschikking stellen van de Moravische Broeders, alias de Hernhutter zending, alias de Broedergemeente, omdat deze naar het oordeel van Surinaamse en Nederlandse notabelen het beste instrument was tot ontwikkeling van de slavenbevolking. Haar archief raakte na haar opheffing (of overgang in stilte naar het Hernhutter zendingswerk? Uit dit boek blijkt de toedracht niet) aan het zwerven, is met steun van het Prins Bernhardfonds teruggewonnen uit de Verenigde Staten en berust thans op het Utrechtse rijksarchief.

De schrijver ziet in deze maatschappij een organisatie die de emancipatie van de negerslaven heeft bevorderd. Hij ontsluit een interessante bron en is als afstammeling van de geëmancipeerden emotioneel sterk bij de Surinaamse gebeurtenissen betrokken. Bovendien beheerst hij de landstaal en heeft hij zo de Nederlandse gegevens vanuit Suriname kunnen aanvullen en toelichten. Dat geeft aan deze studie een eigen kleur en waarde. Maar in deze Utrechtse dissertatie (promotor was J.M. van der Linde) maakt de auteur zeer duidelijk, dat veel plantagebezitters die Hernhutter zending inzonderheid waardeerden omdat zij, anders dan bijvoorbeeld de methodisten, een rustige mentaliteit bij de slaven aankweekte. Het centrum van die zending lag echter in Duitsland en stond dus niet onder het Nederlands gezag: dat waarborgde toch een zekere onafhankelijkheid. Na de emancipatie in 1863 verloor de maatschappij haar eigenlijke taak. Haar archief houdt in 1867 op.

Het boek is summier aangaande Nederlandse ontwikkelingen in genoemde periode. Hier blijft ruimte voor nader onderzoek. Een maatschappij, die in haar eerste jaren J.D. Janssen, de departementale reglementsontwerper van allerlei protestantse kerken, tot bestuurslid had, en die later door Groen van Prinsterer werd gesteund, heeft immers geestelijk geen kleine ommezwaai gemaakt. De lezer zou willen weten hoe dat Haagse bestuur in de loop der jaren was samengesteld en wie zijn plaatselijke

contactpersonen werden. In die latere tijd zag de hervormde kerk in Suriname het optreden van de broedergemeente niet meer met zoveel welgevallen als in 1828 en stuurde zij klachten naar de hervormde synode in Den Haag. Deze synode beschuldigde de broedergemeente daarop van illegitiem proselitisme, maar het bestuur van de Haagse maatschappij bestond toen kennelijk uit Réveil-

mensen en dat ging de broedergemeente krachtig verdedigen. Uit de archivalia blijkt voorts de betekenis van de procureur-generaal J.W. Gefken (1807-1887) in Suriname. Deze hoorde sinds zijn Leidse studietijd tot het Nederlandse Réveil, verdedigde als advocaat de afgescheidenen na 1834, was een geestverwant van Groen en ijverde voor afschaffing van de slavernij. In oktober 1856 werd hij benoemd in zijn Surinaamse functie. Zijn benoeming hoorde tot de eerste daden van het kabinet Van der Brugghen en werd opgevat als een teken dat deze regering ernst wilde maken met de emancipatie en bij de Surinaamse gezagsdragers een geestelijke heroriëntatie wilde bewerkstelligen.

Al dit materiaal wacht nog op een wetenschappelijke uitwerking. Dan zullen ook de samenhangen met de theologische verschuivingen binnen Nederland in deze periode duidelijk worden. De auteur beperkte zich - en gezien zijn achtergrond zeer terecht - tot de ontwikkelingen binnen Suriname en verdient voor dat pionierswerk veel waardering.

O.J. de Jong

Henk van Daele, *Geschiedenis van het stedelijk lager onderwijs te Antwerpen van 1830 tot 1872* (Historische uitgaven nr XXXI; Brussel: Pro Civitate, 1972, x + 367 blz., 4 pl.).

Gesticht in 1961 door het Gemeentekrediet van België, stelt het Centrum *Pro Civitate* (Pachecolaan 44, 1000 Brussel) zich tot doel bij te dragen tot een betere kennis van de gewestelijke en plaatselijke instellingen in België. Het is verheugend dat in de reeks der historische uitgaven een studie gepubliceerd werd over het onderwijs. Zonder twijfel is het werk van Henk van Daele een belangrijke bijdrage tot de kennis van het lager onderwijs en z'n methodiek in de negentiende eeuw. De auteur die deze studie in haar oorspronkelijke vorm voorgedragen heeft tot het bekomen van het doctoraat in de psychologische en pedagogische wetenschappen aan de Rijksuniversiteit van Gent, heeft zich beperkt tot het grondig bestuderen van het stedelijk lager onderwijs te Antwerpen vanaf 1830 tot aan de overwinning van de liberalen op de meetingpartij in 1872. Zich baserend op een indrukwekkende hoeveelheid geschreven en gedrukte bronnen, analyseert hij achtereenvolgens de schoolpolitiek van de stedelijke overheid, de toestand van het onderwijs, de aanwerving en de situatie van het onderwijzend personeel, de recruteringsvoorwaarden van de leerlingen, om te eindigen met een kort overzicht over het zogenaamde 'adulten-onderwijs'

Tussen 1819 en 1832 bestond er slechts één stedelijke lagere jongensschool, gelegen in de Keizerstraat. Alhoewel reeds twee nieuwe lokalen opgericht waren vóór de onafhankelijkheid, werden deze slechts na de terugtrekking van de Hollandse troepen voor het onderwijs geopend. Bedoeld voor mutueel onderwijs, bestonden deze scholen uit één groot lokaal. Alhoewel deze vorm van onderwijs door de Organieke Wet van 23 september 1842 afgeschaft werd, werden de scholen slechts in 1844 aangepast voor het herbergen der verschillende klassen in afzonderlijke lokalen. In 1849 wordt de eerste volwaardige meisjesschool opgericht. Tevoren moesten de meisjes zich tevreden stellen met een 'middagsmeisjesschool'.

Opvallend is het feit dat de schoolexpansie maar werkelijk zal beginnen in 1860. ‘Waar vóór 1860 slechts sporadisch een school kon ingehuldigd worden, volgden na 1860 de nieuwe complexen elkaar op’ (31). Alhoewel er onder het burgemeesterschap van de liberaal Loos al heel wat inspanningen gedaan werden ten voordele van het lager onderwijs, is het toch duidelijk dat de meetingpartij, na haar electorale overwinning in 1863, een belangrijke bijdrage geleverd heeft tot de ontplooiing van het stedelijk primair onderwijs. De wedden van het onderwijzend personeel werden gevoelig aangepast, het aantal

leraars werd in belangrijke mate uitgebreid, vier nieuwe scholen werden gebouwd enz. Zo beschikt de stad Antwerpen in 1872 over elf stedelijke jongensscholen en zes volwaardige meisjesscholen, waarbij men nog tien scholen voor volwassenen moet voegen.

De ontwikkeling van het stedelijk lager onderwijs blijkt nog duidelijker uit de stijging van het aantal leerlingen. In 1830 zijn er ruim 430 jongens en meisjes ingeschreven in de stedelijke scholen terwijl het aantal stijgt tot 6.700 in 1872. Henk van Daele wijdt dit onderandere aan de omwenteling die teweeggebracht werd door de organieke wet van 1842. Vóór deze wet is het onderwijs een gunst, verkregen door bemiddeling van de geestelijkheid en het 'Bureau de Bienfaisance'. Na 1842 wordt het een recht van het onbemiddeld gezinshoofd. Tot dat 'recht' werden de armen sinds 1867 in zekere mate gedwongen door de steun van het 'Bureau de Bienfaisance' afhankelijk te maken van het al of niet inschrijven van de kinderen in een stedelijke lagere school (305). De invloed van de wet van 1842, mag ons inziens, niet overschat worden. De auteur constateert zelf dat ze aanvankelijk geen grote stijging van het aantal leerlingen veroorzaakte (273). Ten andere, na 1842 moet men nog zeven jaar wachten tot er een nieuwe jongensschool opgericht wordt. Het is ook in 1849 dat de eerste meisjesschool tot stand komt. Dat het aantal leerlingen vooral na 1863 steeg is te wijten aan de dynamische schoolpolitiek van de meetingpartij die aan het bewind was.

Het boek handelt verder over het leerprogramma en de methodiek van het onderwijs. Alhoewel het bronnenmateriaal, wat dit betreft, eerder beperkt is, heeft de auteur een merkwaardige analyse kunnen maken van de verschillende leervakken en van de wijze waarop ze onderwezen werden (49-190). De uitgebreidheid van het programma en de diversiteit van de aangewende methodes laten ons niet toe een bondig overzicht te geven van dit deel van de studie. Het schijnt ons echter wel duidelijk te zijn dat het onderwijs vooral bedoeld was als een voorbereiding tot de latere beroepsaktiviteiten. Typerend is het feit dat er ook een vak was dat handelde over de zeevaart. Dat men in dit praktisch onderwijs niet altijd slaagde blijkt onder andere uit het feit dat het onderwijs van het Frans als spreektaal haast onbekend was. Men beperkte zich tot lees- en vertaaloefeningen (224).

De auteur behandelt vervolgens de toestand van het onderwijzend personeel. Het is duidelijk dat de gemeentelijke overheid er erg op gesteld was welgevormde en gediplomeerde leerkrachten aan te werven. In principe werden slechts afgestudeerden van de normaalscholen van Lier, voor de leraars, en van Herentals, voor de leraressen, benoemd. Nochtans wijzen aanduidingen erop dat tot in 1872 leerlingen als moniteurs gebruikt werden, dit ten gevolge van een ernstig gebrek aan gediplomeerde krachten. Deze moniteurs moesten soms een afwezig leraar vervangen, maar waren vooral medeverantwoordelijk voor de tucht en het klaarleggen van het didactisch materiaal: schikken van boeken en schriften, slijpen der griffels enz. Men mag echter wel zeggen dat de leerkrachten in het algemeen zeer behoorlijk presteerden, zonder nochtans te beweren dat hun beroepskwalificaties uitzonderlijk waren.

Wat het 'adultenonderwijs' betreft, blijkt uit de studie van Henk van Daele, dat reeds in 1854 de eerste scholen voor volwassenen ingericht werden, terwijl de wetgever pas vanaf 1866 door middel van koninklijke besluiten dit onderwijs regelde. Hierdoor werd ingegaan op hetgeen de organieke wet van 1842 reeds voorzien had. In feite was het onderwijs voor volwassenen een afdeling van het lager onderwijs

voor analphabeten en een aanvulling ervan voor diegenen die vroeger wel de gelegenheid gehad hadden de lagere school te volgen. Met meer dan 1000 leerlingen, verdeeld over tien scholen, was dit onderwijs een belangrijke tak geworden van het stedelijk lager onderwijs te Antwerpen in 1872.

Tot besluit veroorloven we ons enkele opmerkingen.

De *terminus ad quem* van deze studie is 1872. De auteur baseert zich op het feit dat de verkiezingen van dit jaar de liberalen weer aan de macht brachten. Vanaf dit ogenblik begint een waar laïciseringsproces. Het eerste belangrijk besluit van de nieuwe gemeenteraad betrof het afschaffen van de bezoldiging die aan de priesters werd uitgekeerd voor het onderwijs van de christelijke godsdienst. Dat 1872 werkelijk een begin is van een nieuwe phase in de eigenlijk onderwijspolitiek blijkt echter niet duidelijk uit deze studie. De auteur beperkt er zich toe te verwijzen naar het boek van A. van Laar, *De Geschiedenis van het Openbaar Onderwijs te Antwerpen sedert 1872* (3 dln; Antwerpen, 1937-1939). Graag hadden we een meer uitgebreide verrechtvaardiging gehad van deze *terminus ad quem*.

Wanneer de auteur het aantal leerlingen in de armenscholen wil evalueren, denkt hij dat hij weinig belang dient te hechten aan de 'concurrentie' van de andere scholen. Hij denkt dat hun invloed niet overschat dient te worden. 'Ze waren om zo te zeggen allemaal betalende scholen, en richtten zich dus tot een andere laag van de bevolking' (259). We stellen ons de vraag of de redenering wel juist is. Voor Brussel, bijvoorbeeld, zou ze erg misleidend zijn. In deze stad waren er heel wat lagere scholen, geleid onder andere door de broeders der christelijke scholen, die zich ook uitsluitend richtten tot de arme bevolking en zeer veel leerlingen telden. Het zou ten andere zeer interessant geweest zijn indien de auteur enkele vergelijkende statistische gegevens zou gepubliceerd hebben waardoor we het stedelijk lager onderwijs zouden kunnen situeren ten overstaan van het vrij of privé onderwijs. Het archief van het aartsbisdom te Mechelen bevat een dossier (Relatio Status Scholarum) dat ons toelaat daarover heel wat gegevens te verzamelen.

Zoals de auteur het zelf schrijft (blz. ix) valt hij soms in herhaling. Dit is vooral waar wanneer het over historische feiten gaat. Daarbij komt nog dat de auteur soms te veel uitwijdt over minder belangrijke details ten koste van een meer overzichtelijke synthese.

Graag hadden we naast het register van de persoonsnamen ook eenzakenregisterge zien, wat het consulteren van dit belangrijk werk erg zou vergemakkelijken.

Deze enkele opmerkingen beletten niet dat deze studie zeer merkwaardig is en een belangrijke bijdrage vormt tot de kennis van de historische pedagogiek van de negentiende eeuw.

Herman Boon

C.B. Wels, ed., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919. Eerste periode*, *1848-1870*, I, *1848* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie CXXX IX; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972, xxxi + 714 blz., *f* 83,20).

De jaren 1840 waren voor Nederland in veel opzichten een moeilijke tijd; de binnenlandspolitieke ontwikkeling stagneerde, terwijl de kleine staat economisch en politiek in een kwetsbare positie ten opzichte van de vreemde verkeerde. Verschillende Nederlanders twijfelden in die tijd bovendien aan de toekomst van hun land. 1848 bracht tegelijkertijd een interne crisis en een aantal Europese revoluties, maar daarna ging Nederland bergopwaarts. De binnenlands-politieke impasse werd doorbroken,

de politieke elite aanvaardde Nederland's positie als kleine mogendheid, terwijl de wrijving met het buitenland afnam.

In 1848 viel het bepaald niet te voorzien dat de revolutionaire crisis in Europa en de ontwikkeling in Nederland zelf een zo gunstige wending zouden nemen. In tegendeel, het leek alsof de val van de Julimonarchie op 24 februari de Franse veroveringszucht zou aanwakkeren waarvoor in de afgelopen jaren overal in Europa werd gevreesd. Dat was op zich-

zelf zo'n schrikbeeld dat Willem II en zijn ministers in die maand over hun bezwaren tegen Leopold I en België heenstapten en een (overigens kortstondige) entente met Brussel tot stand brachten - zeer tot genoegen van de vier niet-revolutionaire grote mogendheden, natuurlijk. De goede verstandhouding tussen Brussel en Den Haag bekoelde in de loop van het jaar enigszins toen de buitenlandse politiek van het revolutionaire Frankrijk het niet gemunt bleek te hebben op België en Leopold I en zijn regering vergeefs probeerden van de welwillende Nederlandse stemming gebruik te maken om enkele economische concessies te verkrijgen. Ook in latere jaren zou Brussel trachten uit toenadering tot Den Haag zowel diplomatieke als handelspolitieke munt te slaan. Aan de nieuwe hartelijke relatie van de twee kleine landen werd trouwens ook afbreuk gedaan door de ontwikkelingen in Duitsland. Daar werd met de maartrevolutie een poging ondernomen om grootscheepse staatkundige hervormingen door te voeren die de nationale eenheid gestalte moesten geven en tegelijkertijd liberale staatsvormen dienden te vestigen. Op dit schijnbare keerpunt in zijn geschiedenis slaagde Duitsland er niet in deze idealen te realiseren. In ieder geval stond het liberale België bij de Duitse 1848'ers in tegenstelling tot Nederland hoog in aanzien. Het grote Belgische prestige in en de tegemoetkomende houding van Brussel jegens het nieuwe Duitsland waren voor Nederland niet alleen politiek bedenkelijk; daar de buitenlandse handelsbetrekkingen van de Bondsstaat in wording geregeld moesten worden stonden voor België en Nederland in Duitsland ook grote materiële belangen op het spel. De reeds voor 1848 zo duidelijke Nederlands-Belgische commerciële rivaliteit op het stuk van de Duitse doorvoerhandel bleef zodoende ook in dat jaar bestaan. Tegenover Duitsland stond Nederland dus betrekkelijk geïsoleerd. Engeland was van de ernst van de Duitse situatie minder doordrongen dan de Nederlandse regering; van de conservatieve Noordse hoven bleef tenslotte alleen het Russische vrij van revolutionaire invloeden. Niettemin ging Nederland in en na 1848 zonder grote schokken de staatkundige weg op die België al eerder had betreden. Na de impuls van dat jaar groeiden staat en maatschappij geleidelijk in het aanvankelijk wat te moderne grondwettelijke kader en kreeg de liberale staat er gestalte. Binnen dat raam voltrok zich de verdere emancipatie van godsdienstige en sociale minderheden en ontwikkelde zich aan het eind van de eeuw een goed functionerend parlementair stelsel, een moderne economische en een unieke politieke en sociale structuur. Mede dankzij de geringe aandacht van de internationale politiek voor Nederland kon die evolutie plaatsvinden.

In de jaren 1840 echter, leek de toekomst aan het nieuwe Duitsland te zijn. In 1848 bemoeide het zich zeer duidelijk met Nederland, terwijl Den Haag in het besef van zijn machteloosheid slechts kon trachten met een uiterst behoedzame diplomatie een directe confrontatie met het machtige buurland te vermijden. Toen Duitsland sinds maart in beweging kwam werd de Nederlandse regering namelijk geconfronteerd met een herleefd separatisme in Limburg en de activiteiten van het Frankforter parlement. Nederland had immers in Limburg een raakvlak met de Duitse Bond, omdat het hertogdom samen met Luxemburg lid van de Bond was en tegelijkertijd als provincie een integrerend onderdeel van Nederland vormde. Problemen ontstonden reeds toen Den Haag moest beslissen of deelname van de Limburgse bevolking aan allerlei vormen van Duitse politieke activiteit was toegestaan. Een bijzonder netelige situatie ontstond toen de Frankforter vergadering en het Voorlopig Centraal Bewind in het voetspoor van een rapport van de parlementaire commissie voor Buitenlandse

Zaken sedert 19 juli eisen stelde die neerkwamen op de uittreding van Limburg uit de Nederlandse staat. De Frankforter commissie ging er eigenlijk vanuit dat al voor de afkondiging van de nieuwe Duitse grondwet een Duitse bondsstaat de oude statenbond had vervangen. Den Haag redeneerde doorgaans dat de Duitse

hypotheek op Limburg niet zwaarder mocht drukken dan de Bondsacte en het verdrag van 1839 toelieten. Wegens de precaire Europese toestand vermeed de Nederlandse regering het om Frankfort openlijk tegenspel te geven en bijvoorbeeld te protesteren tegen het besluit van 19 juli. Hoewel in juni het keerpunt in de Europese revolutionaire beweging al was bereikt, kon Den Haag niet op daadwerkelijke steun van de grote mogendheden rekenen want drie van de vijf eersterangs staten kampten zelf met grote binnenlandse problemen. Het was trouwens niet duidelijk wanneer een diplomatieke of zelfs een militaire confrontatie over Limburg zou plaats hebben, want het VCB maakte weinig haast om de Limburgse kwestie tot een eind te brengen. Den Haag liet de zaak natuurlijk slepen; men herinnerde zich hoe Europa Nederland in 1830 in de steek had gelaten toen tractaten ten aanzien van het Verenigd Koninkrijk gehandhaafd dienden te worden. Deze pijnlijke herinnering leefde zowel bij ministers als diplomaten. De zwakke Nederlandse positie, de problemen rond de interpretatie van verdragsbepalingen waarop het Limburgs-Luxemburgse lidmaatschap van de Bond berustte en de geringe achting van de Frankforters voor tractaten, pleitten er tegen om een officieel Nederlands protest in Frankfort te doen horen. Het streven van het Duitse parlement naar een groot-Duitse douane-unie en de opheffing van belemmeringen van de Rijnvaart maakten het trouwens gewenst om parlement en VCB te vriend te houden, daar Nederland van economische hervormingen in Duitsland veel voordeel kon hebben. Den Haag kon Frankfort in deze niet openlijk steunen, want dan zou het de regeringen van de Rijnoeverstaten passeren en werd de Nederlandse verdragstrouw in de Limburgse kwestie inconsequent. Deze twee netelige kwesties verloren in het najaar hun actualiteit toen de politieke terugslag in Wenen en Berlijn en de woelingen in Frankfort zelf de positie van het Duitse parlement en het VCB steeds meer ondergroeven; het werd duidelijk dat Frankfort met zijn behandeling van de Limburgse kwestie naast andere en dringender problemen teveel hooi op de vork had genomen.

Van de geschiedenis van het Nederlandse buitenlandse beleid in 1848 ten aanzien van Duitsland, België en Frankrijk kan men kennis nemen dankzij Nederlandse en buitenlandse monografieën en bronnenuitgaven. Vooral de klassieke studie over de relatie van Nederland en de Duitse Bond belicht het belangrijkste onderdeel van de Nederlandse buitenlandse politiek in 1848 heel duidelijk. Met de publicatie van zijn eerste deel in een waarschijnlijk nog lange reeks bronnenuitgaven aangaande het Nederlandse buitenlandse beleid gedurende de periode 1848-1870, stelt Wels zijn lezers onder andere in staat de door Boogman geciteerde stukken in extenso na te lezen. Natuurlijk bestrijkt hij met zijn uitgave een veel breder terrein, maar toch vormen de Nederlands-Duitse betrekkingen in dit deel het belangrijkste onderwerp van diplomatie. In dat opzicht weerspiegelt dit werk de betrekkelijk enge horizon van de diplomatie van een tweederangsmogendheid. Nederland bleef ook in 1848 vrijwel buiten de grote politiek; de meeste aandacht en energie besteedden regering en diplomatie aan het onmiddellijke belang van de handhaving der nationale integriteit. Kenmerkend voor dit beperkte blikveld lijkt mij ook het geringe aantal depeches waarin Nederlandse diplomaten op even hoog niveau als de gezant in Wenen dat deed, de algemene politieke situatie in een bepaald land of in Europa analyseerden.

De auteur gaat er terecht vanuit dat de diplomatie van een kleine mogendheid als Nederland voornamelijk reageerde op wat elders plaatsvond en zelden eigen initiatieven nam. Op grond van deze redenering selecteerde hij de stukken voor zijn

uitgave. Hij liet ze afdrukken in hun volgorde van binnenkomst en zo ziet de lezer als het ware met de ogen van de minister van Buitenlandse Zaken de meldingen uit de Europese hoofdsteden arriveren. Dat het verhaal daarmee nog niet af is, blijkt uit het volgende: de val van Louis Philippe

(24 februari) werd op 27 februari in Den Haag bekend, maar depeche nr. 5 bracht die mededeling uit Brussel op de 29ste, terwijl verlate depeches uit Parijs ook pas op 29 februari de troonsafstand meldden. Nu stond de Nederlandse regering niet vooraan in de Europese politiek en werden niet van dag tot dag snelle beslissingen vereist; daarom kan men er vrede mee hebben dat de vraag wanneer en hoe het nieuws van de val van de Julimonarchie, van de Parijse Junidagen en de oproeren in Frankfort eigenlijk de regering bereikte met het beschikbare diplomatieke materiaal niet beantwoord wordt.

Van veel meer belang is het natuurlijk dat de lezer in deze uitgave kan volgen hoe decisies werden genomen, want de auteur nam ook fragmenten van notulen en kladnotulen der kabinets- en ministerraden op en plaatste eveneens interessante memories van departementsambtenaren tussen de depeches. Ook aarzelde hij niet om enkele belangwekkende particuliere brieven op te nemen. Zo kan de lezer nagaan in welke sequentie ambtelijke en privé-informatie minister en regering bereikte en op welke termijn en na welke beraadslagingen daarop stappen volgden- of beslissingen werden aangehouden. Hij zal er goed aan doen reeds door andere auteurs gepubliceerde teksten (Huisman, Posthumus, De Ridder en Van Santen) te herlezen en in ieder geval Boogman's monografie bij de hand te houden om de bijzonder rijke informatie verder aan te vullen en te interpreteren. Dankzij een bijzonder geslaagde inleiding over de revoluties en de internationale verhoudingen in 1848 en over allerlei aspecten van de Nederlandse diplomatieke werkzaamheid kan men zich trouwens in dit deel op uiteenlopende gebieden goed oriënteren - verschillende bijlagen en indices zullen daarbij ook hun diensten bewijzen. Deze bronnenuitgave getuigt dus ook van de deskundigheid die de auteur op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse diplomatieke en consulaire diensten bezit. Wie deze bijzonder goed verzorgde uitgave ter hand neemt zal ingenomen zijn met het resultaat van Wels streven naar perfectie, ook al zal hij wel eens op een drukfoutje stoten.

C.A. Tamse

J. Woltring, ed., *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland. Tweede periode 1871-1898*, VI, *1895-1898* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie CXXXVIII; 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972, 846 blz., *f* 78. -).

Dit wederom zeer lijvige deel bevat 270 stukken, allen afkomstig uit het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken, op een zestigtal na, die uit gezantschapsarchieven komen, van ‘Koloniën’ of uit de particuliere collecties Roëll en Tets van Goudriaan. De bewerker heeft zich strict gehouden aan de vorm van de vorige uitgaven, zodat in dit opzicht weinig nieuws te zeggen valt. Inleiding, uitvoerig register en een overzicht van de Nederlandse vertegenwoordigers in het buitenland evenals van de buitenlandse vertegenwoordigers in Den Haag kunnen de gebruiker wegwijs maken in deze zee van documenten, die weer zuiver chronologisch gerangschikt zijn (met uitzondering van de collectie-Roëll) dat wil dus zeggen: zonder enig inhoudelijk verband, net zoals ze Den Haag binnenkwamen of verlieten. Ondanks de bekende lofwaardige verzorgdheid van dit alles blijf ik het notenapparaat wel eens

wat mager vinden. Althans voor een lezer, die nog niet dieper in de diverse zaken is ingewerkt.

Wat ik naar aanleiding van de periode 1891-94 schreef, geldt ook voor de hier gedocumenteerde jaren: Nederland bevond zich in stricte neutraliteit op de plaats van de toeschouwer en was bovenal aan behoud van de internationale status-quo geïnteresseerd. Hoe minder er in de wereld gebeurde, hoe liever! De grenzen van de territoriale zee, de

afschaffing van suikerpremies, een telegraafconferentie te Boedapest, de kwestie van literaire eigendom, dat waren zo de dingen waar men zich op Buitenlandse Zaken mee bezig moest houden. Geen stof voor kopzorgen, laat staan hartinfarcten, al zullen zich de betreffende ambtenaren dat destijds nog niet zo hebben gerealiseerd. Waar grote kwesties ontbreken worden kleine kwesties automatisch groter. Wat niet wegneemt dat in het rustige Den Haag de heren op Buitenlandse Zaken wel in de rustigste hoek zaten. Men krijgt ook niet de indruk, dat er een overmatige behoefte bestond aan informatie. En de gezanten vielen hun chefs dan ook gewoonlijk niet lastig met diepere beschouwingen over het land, waar zij geaccrediteerd waren.

Want over de internationale horizon dreven in deze laatste jaren van de eeuw toch wel enkele zwarte wolken, die de wereldopinie bezig hielden. Daar was eind-vijfennegentig de beruchte Jamesonraid, het begin van een anti-Engelse stemming in de meeste Europese landen, met name in het Duitse keizerrijk. Wilhelms Krügertelegram veroorzaakte de nodige opschudding maar het ontlokte aan Krüger prompt de opmerking ‘waar blijft Holland?’, zoals de Nederlandse consul-generaal in Pretoria, Domela Nieuwenhuis, berichtte. Den Haag haastte zich Krüger met de succesvolle beëndiging van de inval in voorzichtige termen geluk te wensen, maar waakte er overigens voor om alles na te laten, wat de Engelsen kon prikkelen.

Vreemd genoeg of misschien juist weer typerend genoeg ontbreekt elke respons op het toch vrij gevaarlijke Fashoda-incident. Men zoekt er in het register tevergeefs naar. Wel hebben de Dreyfus-affaire en de Spaans-Amerikaanse oorlog voor enig schrijfwerk gezorgd. Minister Hanotaux deed nogal geprikkeld over de opvoering van een stuk, dat het voor Zola opnam en ook de Nederlandse pers, met name het *Handelsblad* en de journalisten Israëls en Boissevain wekten zijn ergernis.

Opmerkelijker zijn enkele stukken van Knobel en Haver Droeze; de minister-resident in Peking en de consul-generaal in Hongkong. De opdeling van de reusachtige Chinese pudding neemt in deze jaren steeds duidelijker vormen aan, hetgeen de beide vertegenwoordigers natuurlijk niet ontgaat. Moet Nederland volmaakt werkeloos toezien hoe de groten zich meester maken van alle goede hapjes? Met name Knobel pleit voor verwerving van Swatow plus achterland. Het gaat hierbij niet uitsluitend om prestigekwesties en vlagvertoon om de Chinezen in herinnering te brengen dat er ook nog Nederlanders bestaan, maar om de werving van Chinese krachten ‘werkvolk’ voor Nederlands-Indië. Voor de toekomstige ontginning en industrialisatie op Java en Sumatra is Zuid-China het reservoir van arbeidskrachten. De inheemse bevolking wordt daartoe veel minder geschikt geoordeeld. Wanneer echter een andere Europese mogendheid in Swatow de lakens gaat uitdelen, dan zou dat reservoir wel eens verloren kunnen gaan. Volgens Knobel heeft men in Buitenzorg hier meer begrip voor dan in Den Haag. Het laat zich denken. Knobel ziet met name de Duitse expansie in China met ergernis en stelt samengaan voor met Rusland en de anderen.

Opmerkelijk dus, omdat hier expansie wordt bepleit met het oog op de economische ontwikkeling van Nederlands-Indië. Opmerkelijk ook omdat Den Haag van dit plan niets wil weten. Noch Roëll, noch zijn opvolger De Beaufort voelen voor koloniale avonturen, die het risico van internationale wrijvingen kunnen meebrengen. De politiek van neutraliteit en behoud triomfeert over elk expansionisme, zelfs als dat economische perspectieven biedt. Knobels activiteiten worden weinig op prijs gesteld. Hoe zeer men elk risico schuwde, blijkt het mooist misschien nog bij een totaal

onbeduidende zaak. Van Turkse zijde vraagt men op een gegeven moment officieren voor het legioen in Cyprus. Om zich niet in het wespennest van de grote machtstegenstellingen te begeven, polst men enkele kleine

mogendheden, zoals België en Nederland. Dat zal immers nergens aanstoot geven. Maar wat, als er eens op Cyprus moeilijkheden ontstaan en toevallig een Nederlands officier er mee te maken krijgt? Men bedankt beleefd voor de eer.

Natuurlijk was deze passiviteit in hoge mate structureel bepaald. Het was bovendien in het belang van Den Haag, dat de tijd zoveel mogelijk stil stond. Maar de grootmoedermentaliteit, die dit weer aankweekte zou ook zijn schaduwzijde hebben.

H.W. von der Dunk

G. Kurgan - Van Hentenrijk, *Léopold et les groupes financiers belges en Chine. La politique royale et ses prolongements (1895-1914)* (Brussel: Palais des Académies, 1972, 969 blz.).

Vrijwel sedert het begin van hun Belgisch koningschap hebben de Saxen-Coburgs gedroomd van een imperium overzee, waar ter wereld dan ook. Hun motieven daarvoor mochten in de loop der jaren variëren als de voor hun diverse plannen beurtelings gekozen windstreken, de vestiging zelf van een koloniaal rijk, onder andere minstens vergelijkbaar met wat Nederland bezat op Java, bleef als een soort idée fixe onaantastbaar voor mislukkingen, immuun voor tegenwerking en tegenslagen. Zonder success werd expansie nagestreefd in Midden-Amerika (Guatemala), in de Pacific (de Nieuwe Hebriden), in Afrika (Ethiopië) of nog elders. Met al even weinig effect zouden in een wat latere periode de Philippijnen, Serawak, Fidji-eilanden en Salomonsarchipel en andere gebieden in Oost-Afrika dan Ethiopië in de beschouwing en in de pogingen worden betrokken. Het uitblijven van enig positief resultaat ontmoedigde intussen de onvermoeibare koninklijke plannenmakerijen niet in het minst. Zo kwamen nog tijdens de regering van Leopold I de vorstelijke blikken, speurend naar mogelijkheden in het Verre Oosten, te rusten op China - een ogenblik ook, maar zonder consequenties, op Japan.

De afbrokkeling van het Hemelse Rijk, het verval van zijn traditionele weerstandskracht tegen invloeden van de buitenwereld, scheen in het midden van de negentiende eeuw definitief begonnen. Opiumoorlog en daarop volgende Chinese oorlogen (1840-60), het tijdelijk gezamenlijk doortasten van Frankrijk en Engeland, de ontwikkelingen rond het verdrag van Tientsin dat een eerste westerse entrée in China betekende, de kleine en grote opstanden daarnaast binnen China zelf (TaiPing), waar de Mantsjoe-dynastie haar kracht en gezag ernstig zag aangetast: dat alles kon de verwachting wekken, dat straks een belangrijke buit te verdelen zou vallen, hetzij in de vorm van lucratieve concessies, hetzij zelfs rechtstreeks territoriaal.

Maar de pogingen van Leopold II, eerst nog als hertog van Brabant, dan als souverein, om België voor de te verwachten kansen in China te interesseren, ontmoetten bij de natie al even weinig geestdrift en geneigdheid tot medewerking als alle voorafgaande (en latere) pogingen tot penetratie en expansie elders. In weerwil van lang niet onbekwame propaganda en op zichzelf zeer redelijke argumenten slaagde de koning er niet in publieke opinie en parlement in voldoende mate te beïnvloeden om ze te winnen voor zijn denkbeelden; en de Belgische regering wees zelfs elke schijn van officiële inmenging in Chinese zaken van de hand, ook omdat die onverenigbaar werd geacht met de neutraliteit van België. Dat sloot dan ook een

eventueel meegaan met het optreden van Frankrijk en Engeland in China uit. De Belgische zakenwereld, tenslotte, bleef in overgrote meerderheid terughoudend. Haar voorliefde bleef, een enkele uitzondering daargelaten, tot aan het einde der eeuw voornamelijk gericht op Europa en afkerig van zaken-overzee.

En toch was aan het einde van de eeuw de Belgische haute finance diep verwikkeld in Chinese zaken, was de 'présence Belge' in China een feit van betekenis, en was de invloed van deze ontwikkelingen op België zelf in een aantal opzichten aanzienlijk. Die 'présence' droeg overigens een totaal ander karakter dan Leopold zich ooit had voorgesteld. Hij had in het Chinese geval niet in de eerste plaats aan financiële operaties gedacht maar aan commercie: export van Belgische industrieproducten, afzet in het bijzonder voor de Belgische ijzerindustrie, waarvan ook Cockerill positieve verwachtingen had. Maar de mogelijkheden in die richting bleven uiterst beperkt. Ook enige deelname in ijzerfabrieken van Hanyang had relatief maar geringe betekenis.

Pas toen in de jaren negentig de behoefte aan spoorlijnen (Peking-Hankow; Hankow-Canton) China noodzaakte middelen te vinden op de internationale kapitaalmarkt, lag België, immers bekend als neutraal en niet-imperialistisch, in een onverwacht gunstige positie. De koning was vastbesloten de geboden, unieke gelegenheid niet te laten voorbij gaan. Hij had al tientallen jaren zitten vlassen op de kans om in China Belgische invloed te vestigen. Weliswaar bleef de terughoudendheid van particuliere beleggers en zakenwereld in België, wat zij altijd geweest was, temeer gegeven de nieuwe attractie, die van Rusland uitging. Maar als de vooreerst benodigde 100 miljoen frs. in België zelf niet te verkrijgen waren - alleen de Société Générale toonde interesse - dan kon men ook nog trachten als intermediair op te treden voor van elders aan te trekken kapitaal, op basis van samenwerking. Ook zelf was de koning, misschien met het voorbeeld van Willem I voor ogen, bereid aanzienlijk bij te dragen. Zo verwierven de Belgen in 1898 de concessie voor constructie en exploitatie van 1200 km. spoorweg met grote economische en strategische betekenis. Weldra raakten zij daarmee betrokken in allerlei andere, verderreikende affaires.

Niet met imperialistisch geweld maar in de vorm van vreedzame penetratie werd aldus, vaardig manoeuvrerend, de economische expansie doorgezet. Toch beantwoordde dat alles niet aan de conceptie en de ambities van Leopold II. Daaraan immers had vanouds het standpunt ten grondslag gelegen, dat het voor België een zaak van leven-of-dood was afzetmarkten te vinden voor zijn industriële productie indien mogelijk zelfs territoria; Leopold had China daarvoor als een ideaal land beschouwd. Maar de met groot financieel en diplomatiek vernuft verworven concessies verwezenlijkten de gedroomde export in geen enkel noemenswaardig opzicht. Wel groeiden de Belgische leveranties aan China na 1895 snel, maar niet in proportie tot de totale groei van de Belgische export. China bleek geen belangrijk afzetgebied voor België te worden; alleen een belangrijk opnemingsgebied voor Belgische investeringen. De financiële betrekkingen hielden volstrekte voorrang boven de commerciële die niet tot de gehoopte ontplooiing kwamen.

De Boxersopstand had verstrekkende gevolgen. Westerse gedachten aan een mogelijke 'verdeling van China' dienden definitief opgegeven. Het leven en de activiteiten van kleine buitenlandse ondernemingen in xenophoob China werden bijzonder precair. Alleen de krachtige 'groupes financiers' kwamen ongeschonden uit de crisis tevoorschijn, al dwongen de omstandigheden nog meer concentratie af dan tevoren. Onder diplomatiek uiterst moeilijke omstandigheden slaagde de Belgische vertegenwoordiging in Peking er wel in door goed manoeuvreren de Chinese welwillendheid jegens België te behouden. Niettemin werden in de volgende jaren

de spoorlijnconcessies - eerst Hankow-Canton, dan ook Peking-Hankow - door China teruggeëist. De alle proporties te buiten gaande prijs, die daarvoor werd bedongen en verkregen, legde de concessionnaires van weleer ongetwijfeld allesbehalve windeieren. Maar van de ambitieuze plannen van Leopold kon eens te meer niets meer terecht komen. De koning verloor dan ook gaandeweg zijn intresse in verdere Chinese avonturen en de Belgische activiteiten in China waren voortaan nog uit-

sluitend die van enkele ‘groupes financiers’ als de Société Générale, de Banque d'Outremer, de Groupe Empain.

De hoogst gecompliceerde ontwikkelingen rond dit alles - sedert de eerste koninklijke initiatieven en pogingen, via talloze financiële, politieke en diplomatieke trouvailles en combines waarin Leopold II even weergaloos was als onuitputtelijk vindingrijk, tot aan de besproken slotsom aan de vooravond van de tweede wereldoorlog - zijn door mevrouw Kurgan op werkelijk magistrale wijze uitgezocht en ontleed tot op het gebeente. Haar dissertatie is een indrukwekkend stuk klassiek archiefonderzoek geworden, dat archivaal beschouwd niets meer te wensen over lijkt te laten. Niets lijkt haar te zijn ontgaan, niets aan haar speurzin en zin voor volledigheid te zijn ontsnapt. Dat zij zich daarbij op weinig voorstudies van anderen kon baseren legt op die prestatie nog extra nadruk.

Intussen ligt de grote betekenis van dit boek toch naar mijn mening niet in de eerste plaats in de vorstelijke overvloed van nieuwe gegevens omtrent de gedachtengangen, de ambities en manipulaties als zodanig van Leopold II. Veel belangrijker is, wat het Chinese hoofdstuk in de Leopoldiaanse expansiepogingen bijdraagt aan nieuw inzicht in de merkwaardige structuur, werking en positie der Belgische ‘haute finance’ en de dominerende rol der portefeuilleholdings, met sterk internationale spreiding, in het geheel van het economisch leven van België.

Dat in België, een enkele uitzondering daargelaten, elk bedrijf van enige omvang onder de contrôle van een dergelijke *holding* valt en dat daarmee het financiële karakter der interessen volstrekte voorrang heeft boven het commerciële en industriële (om van de territoriale dromen des konings nog maar te zwijgen): dat berust op grondslagen, die grotendeels in de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste gelegd zijn. De problemen, die met deze structuur en haar wordingsgeschiedenis samenhangen, hebben de laatste jaren onder verschillende optiek nadrukkelijk aandacht. De volumineuze dissertatie van mevrouw Kurgan fourneert aan die aandacht een schat van nieuw en knap geanalyseerd materiaal. Wie toch nog jammer vindt (zoals ik - een beetje), dat zij in die analyse niet meer in het bijzonder ingaat op een vergelijking met eventuele alternatieve ontwikkelingsmogelijkheden - waren die voor België, zonder marine, zonder handelsvloot van enige betekenis, zonder commerciële traditie en ervaring, toch reëel of droomde en dramde de eigenzinnige koning louter maar wat in het wilde weg, de ene chimère najagend na de andere?: die verlangt meer dan redelijk mag heten.

H. Baudet

A.F. Manning, ed., *Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1973. Een Documentenboek* (Publicaties van het Katholiek Documentatie Centrum III; Bilthoven, 1974, 511 blz.).

Dit boek biedt fascinerende en soms verbijsterende lectuur. Met een weinig verhullende openheid worden brieven, notulen en verslagen gepubliceerd, niet alleen uit de typisch universitaire archieven, waaronder dat van de Sint-Radboudstichting, maar ook uit bisschoppelijke archieven. Ze worden aangevuld en toegelicht met reeds gedrukt materiaal en voorzien van een uitvoerig en bijzonder volledig commentaar.

De documenten zijn verdeeld over vijf afdelingen: A. Bestuursstructuur, B. Rooms-Katholieke Universiteit, C. Oorlog, D. Studenten, E. Revolutie.

Vooral in de afdelingen B en D zijn staaltjes opgenomen van de vergaande bemoeienissen der universitaire autoriteiten ter bewaking van het godsdienstig en zedelijk peil van studenten en hoogleraren. Het is in het licht daarvan dan ook niet verwonderlijk dat het

studentenverzet, toen het eenmaal losbarstte, juist in Nijmegen zo'n virulent karakter kreeg en de laatste afdeling over de ‘revolutie’ doet daarvan verslag, overigens vooral met documenten van de kant van de aangevallenen, de universitaire autoriteiten. Deze afdeling heeft me echter het minst geboeid; in de afgelopen jaren zijn we wat allergisch geworden voor dergelijke eindeloze stukken vol afkortingen en sloganachtige begrippen.

De ‘Terugblik’ van prof. Rogier, als inleiding voor de vijf afleveringen met documenten geplaatst, steekt daartegenover scherp af. Het is het laatste wetenschappelijk artikel door Rogier geschreven, een maand voor zijn dood en zoals hij zelf zegt ‘in te grote haast en met een doodziek lichaam’, maar ook hier zien we toch nog alle kwaliteiten van de historicus en de schrijver Rogier opvonken met zijn vrijmoedige persoonsbeschrijving en zijn ironische en klinkende stijl. In deze ‘Terugblik’ beschrijft hij de eerste vijfentwintig jaren en geeft daarin met duidelijke voor- en afkeur karakteriseringen van alle hoogleraren aan de drie faculteiten waaruit de universiteit toen bestond. Duidelijk blijkt zijn tegenstand tegen te sterke overheersing van het clericale element met de uitsluitend voor geestelijken docerende theologische faculteit, die slechts heel bescheiden pogingen deed ‘ook heilbegerige leken wat kruimels van de gewijde tafel te bieden’. Maar de ontwikkeling na 1968 is Rogier te snel gegaan. Wel houdt hij rekening met de mogelijkheid dat in Nederland geen behoefte meer is aan een confessionele universiteit, maar, zo luiden zijn slotwoorden, ‘Ik voor mij hoop het niet meer te beleven’. Voor allen, die geïnteresseerd zijn in de Nijmeegse universiteit, - hoe die er in de toekomst ook uit mag zien, - is dit documentenboek onmisbaar, mede door de bijlagen, waaronder bijvoorbeeld een naamlijst van alle hoogleraren en lectoren sinds 1923. De redactie onder voorzitterschap van A.F. Manning heeft bijzonder nuttig werk gedaan en we mogen als voordeel van de ‘Revolutie’ dan toch noteren, dat een dergelijk boek nu mogelijk is geworden en de autoriteiten niet meer angstig hun archieven voor de ogen van buitenstaanders gesloten houden.

H.P.H. Jansen

Kroniek

Algemeen

In zijn nota ‘Raymond De Roover, historien de la pensée économique’, in: *Revue historique*, XCVII (1973) 19-34, commentarieert G. Fourquin De Roover's lezing op de Conférence Albert-le-Grand (1970) over ‘La pensée économique des scolastiques; doctrines et méthodes’, in feite een reactie op J.A. Schumpeter's opvattingen inzake de scholastieke denkwijze met betrekking tot de moraal in economische aangelegenheden.

L.V.B.

In 1974 heeft de Brugse stadsarchivaris Albert Schouteet de pensioenleeftijd bereikt. Bij die gelegenheid heeft het Westvlaams verbond van kringen voor heemkunde hem een *Album Albert Schouteet* (Brugge, 1973, 262 blz., geïll.) aangeboden. E. Buysse schreef een korte biografische schets (7-11); J. de Groote stelde de bibliografische lijst op (13-22).

L.V.B.

Over de activiteiten van de Historisch Wetenschappelijke Commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen zouden vele bladzijden van dit tijdschrift vol te schrijven zijn. Haar ambitieuze plannen om alle takken van de geschiedbeoefening te inventariseren en daarvan uitgaande een bepaalde wetenschappelijke planning op te stellen, zullen immers diep ingrijpen in het wetenschappelijk werk van alle historici, die aan een universiteit of vergelijkbare instelling verbonden zijn. De redactie heeft zich niet geroepen gevoeld om hierop zelf in te gaan, maar voor zo ver mij bekend heeft ook geen van de talrijke lezers van de *BMGN* zelfs niet met een kort ingezonden stuk gereageerd. In de redactieverklaring van 1969 werd gezegd, dat dit tijdschrift een ‘markplaats moest zijn, waar men elkaar spreekt en op elkaars opinies reageert’. Maar het is tot nog toe erg stil op onze markt. Ik ben tot deze ontboezeming gekomen door de toezending van de Werkrapporten deel drie van bovengenoemde commissie, waarin de verslagen zijn opgenomen over: geschiedschrijving en geschiedwetenschap, kunsthistorie, volkskunde, genealogie, geschiedenis van de techniek, wetenschapsgeschiedenis, kartografie, historische geografie en ideeëngeschiedenis. Ik heb ook enige andere rapporten onder ogen gehad, die kennelijk in vroegere delen zijn opgenomen. Ze zijn alle in mineur gesteld, maar wat een ongeëvenaarde bloei zou de Nederlandse geschiedwetenschap gaan beleven, als alle ontvouwde plannen uitgevoerd werden.

H.P.H.J.

De opzet van de serie *Acta Historiae Neerlandica* is gewijzigd. Er verschijnen nu uitsluitend artikelen in die betrekking hebben op de geschiedenis der Nederlanden. Bovendien worden alle bijdragen in het Engels gepubliceerd. Nieuw zijn eveneens de kritische biblio-

grafische overzichten van recent verschenen werken betreffende de Nederlandse en Belgische geschiedenis. De Acta beoogt buitenlandse historici te informeren over het historisch onderzoek in de Nederlanden. B.H. Slicher van Bath en J.A. Kossmann, ed., *Acta Historiae Neerlandicae. Studies on the History of the Netherlands*, VI ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1973, viii + 220 blz., *f* 55. -) bevat de volgende artikelen: W. Brulez, 'Bruges and Antwerp in the 15th and 16th Centuries: an Antithesis?' (1-26); A.C.F. Koch, 'The Reformation at Deventer in 1579-1580. Size and social Structure of the Catholic Section of the Population during the Religious Peace' (27-66); E.H. Kossmann, 'Enlightened Conservatism: the Case of Elie Luzac' (67-82); F.C. Spits, 'Ideology and Constitution' (83-111); Joh. de Vries, 'From Keystone to Cornerstone. Hoogovens IJmuiden 1918-1968. The Birth and Development of a basic Industry in the Netherlands' (112-145); P.L. Geschiere, 'The Education Issue in the Dutch East Indies in the Twentieth Century. Opinions on the Question of 'Western Education' versus 'National Education' (146-174); Alice C. Carter, ed., 'Survey of recent Dutch Historiography' (175-200); J. Dhondt, 'Belgian Historiography written in Dutch, 1969-1971' (201-219).

G.N.V.D.P.

Ter gelegenheid van de opening op 8-11-1973 van de Erasmus-universiteit te Rotterdam verscheen J. van Herwaarden, ed., *Lof der historie*, een bundel met veertien 'opstellen over geschiedenis en maatschappij' (Rotterdam: Universitaire pers, 1973, 412 blz., *f* 52. -). Een feestbundel, gelegenheidsgeschrift en visitekaartje van de historici die thans nog in de diaspora van veel Rotterdamse faculteiten hun vak beoefenen. En daarmee is hun tragiek geschetst, al was het wellicht juist die diversiteit die hen tot het vormen van een falanx bracht. Ze hebben gelijk als ze bedoelen te zeggen, dat een universiteit eigenlijk niet af is zonder geschiedenisopleiding.

In hun voorwoord zijn de auteurs bescheiden: ze spreken van een wat schriele oogst maar ze hopen dat de voorwaarden voor een goede opbrengst zullen worden geschapen. Misschien dachten ze en denken ze bij zo'n zin vooral aan de maatschappijgeschiedenis waar ze als Rotterdammers hun hart aan hebben verpand; ze hopen vanuit hun specialismen naar een geïntegreerde aanpak van het vak te komen. Dat spelen op de klavieren van het specialisme maakt een algemene bespreking hier onmogelijk. Ik volsta daarom met een aantal losse opmerkingen en geef onder de diverse rubrieken een overzicht van de inhoud. De opstellen zijn van zeer uiteenlopende kwaliteit. Boeiend schrijven zonder vreemdewoorderigheid is niet alle auteurs gegeven; evenmin het vermogen om foutloos het parcours der druk- en taalfouten uit te rijden. Het op eigen specialisme gericht zijn veroorzaakte een vergeten van de periode 1200-1800. Dit zijn geen bezwaren die men al te zwaar mag laten wegen want men voelt ze bij de beste bundels artikelen opkomen. Bij deze bundel heb ik wel zeer gemist een artikel dat aan de maatschappijgeschiedenis en de stand van zaken in de discussie daarover is gewijd. Een gemis in een boek dat de verzuchting rechtvaardigt 'ik wilde dat er meer universiteiten werden geopend'.

P.D.'TH.

Eén van de thema's die het zesde Internationale Congres voor Economische Geschiedenis in augustus 1974 in Kopenhagen behandeld heeft, had als titel 'Urbanisatie en Milieu'. Het thema is wel erg aan de actualiteit ontleend, want het

lijkt me moeilijk verder te komen dan wat algemene waarheden. Dat het vroeger in de steden zonder riolering gemeen moet hebben gestonken, weten we allen wel. J.A. Faber, H.A. Diederiks, S. Hart, ‘Urbanisering, industrialisering en milieuaantasting in Nederland in de periode van 1500

tot 1800', *A.A.G. Bijdragen*, XVIII (1973) 251-271, zijnde het Nederlandse rapport voor dit congres, bevat dan ook niet veel meer dan wat excerpten over stank en vervuiling die bepaalde bedrijfstakken hebben veroorzaakt, ontleend aan een beperkt aantal studies. Wel hebben de auteurs een indrukwekkende formule opgesteld om de watervervuiling te meten, maar daar het uiteraard onmogelijk is de factoren te kwantificeren, helpt die ons weinig verder. Slechts over Amsterdam horen we veel pertinente bijzonderheden, waar achter men de grote kennis van dr. Hart mag vermoeden.

H.P.H.J.

Het *Jaarverslag 1972. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1973, 88 blz., offset) bevat niet slechts een overzicht van de aanwinsten, doorgevoerde klassering en inventarisering in het bewuste jaar, maar ook een lijst van de wetenschappelijk publicaties van de archivarissen en zelfs van de voorgenomen onderzoeken.

R.V.U.

L.P.L. Pirenne, ed., *De rijksarchieven in Nederland* (2 dln; 's-Gravenhage, 1973. 754 blz. *f* 52. -) wordt niet aangekondigd als de tweede druk van het gelijknamige werk uit 1953 en dit is terecht, lijkt me. Wel is de opzet van het werk hetzelfde. Er worden overzichten gegeven van de inhoud van alle rijksarchieven in Nederland, voorafgegaan door een korte inleiding over de geschiedenis van de diverse archiefbewaarplaatsen, maar de opgaven zijn ontegenzeggelijk veel rijker, vollediger, bruikbaarder en overzichtelijker gegroepeerd dan in het boek van 1953. Ik noteer als verbetering met name: de veel vollediger literatuuropgaven; vaak is ook bij getypte inventarissen of inventarissen in handschrift de naam van de samensteller opgegeven; bijzonder verhelderend is dat van ieder afzonderlijk archief is aangegeven hoeveel strekkende meter kastruimte het beslaat; veel duidelijker dan voorheen is aangegeven welke functie werd vervuld door de diverse instellingen, waarvan archieven zijn bewaard gebleven. Ik heb de moeite genomen de opgaven voor enige provincies uit de uitgave van 1953 te vergelijken met die van de nieuwe. Ik heb eigenlijk doorlopend verbeteringen kunnen constateren, met name voor Gelderland was het verschil opvallend. Slechts kon men in 1953 zich nog veroorloven alles orthodox te drukken, waarbij men ook gebruik kon maken van vetgezette en cursieve regels, kleiner letterype en dergelijke. Nu in 1973 is het offset geworden, maar dat zal de bruikbaarheid niet veel schade doen. Ik was gehecht geraakt aan mijn oude exemplaar en gebruikte het veel, maar ik zal het zonder gewetensbezwaar uit mijn boekenkast verwijderen en vervangen door de nieuwe uitgave. De lezers van dit tijdschrift kunnen rustig hetzelfde doen, zij zullen er niet door verliezen en alleen maar ruimte door winnen en dat is tegenwoordig ook een eis van efficiënt bibliotheek- en archiefbeheer.

H.P.H.J.

De lotgevallen van de Rijksarchiefschool zijn voor de Nederlandse historici doorgaans heel instructief. *Rijksarchiefschool. Verslag en bijdragen 1971-1972* (Utrecht, 1973) verschijnt zelfs met een summary in het Engels. Stimulerend voor de leerlingen is ongetwijfeld dat ook enkele artikelen van hun hand, delen van inleidingen op door hun geïnventariseerde archieven zijn opgenomen.

H.P.H.J.

In deze kroniek is wel eens voorzichtige kritiek geuit op de kostbare uitvoering van de

jaarverslagen van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis. *Jaarverslag 1973* ('s-Gravenhage, 1974) is in een eenvoudiger vorm verschenen en ik meen dat men daar verstandig aan gedaan heeft, want in dit goedkope jaarverslag ontbreekt niets essentieels. Het geld kan beter voor de essentiëlere bronnenuitgaven gebruikt worden en kopij daarvoor is in een verheugende veelheid voorhanden. Vijf delen zijn in 1973 verschenen, negen delen zijn ter perse voor publicatie in 1974 en dan ligt er nog kopij gereed voor een tiental delen die ter perse zullen gaan, zodra de nodige geldmiddelen daarvoor beschikbaar zijn. Helaas zijn in 1973 geen nieuwe opdrachten verleend.

H.P.H.J.

De door A. Lens gepubliceerde *Inventaris van het Oude Archief van de stad Lier* (Archief- en Bibliotheekwezen in België. Inventarissen, nr. III; Brussel, 1973, 118 blz.) is gebaseerd op een klassement uit de jaren 1903-1907. De beschrijving der 2230 nommers werd zeer summier gehouden, zo summier zelfs dat de begrijpbaarheid soms is zoek geraakt. Ofschoon hij op archiefeconomisch vlak geen schoolvoorbeeld te noemen is, vult deze inventaris zeker een leemte. In de inleiding wordt een schets geboden van de Lierse stedelijke instellingen en van de lotgevallen van de oude archieven.

L.V.B.

L. van Meerbeeck, *Archives ecclésiastiques du Brabant. Supplément. Inventaires sommaires d'archives déposées par de fabriques d'églises de la province de Brabant* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1973, 125 blz., offset) behandelt in werkelijkheid alleen zeventien parochies uit het Brusselse en uit Waals-Brabant. De parochies uit Vlaams Brabant zullen later worden gepubliceerd. Deze fondsen zijn alle aanwinsten van na 1955 van het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Klaarblijkelijk werden de inventarissen naar gelang zij klaar gekomen zijn aan mekaar geregen. Het betreft volgens de inhoudstafel: Anderlecht, St.-Pieters; St.-Gielis-Brussel; Elsene, H. Kruis; Brussel, St.-Michiel- en St.-Goedele; Waver, St.-Jande-Doper; Geldenaken, St.-Medardus; Perwez, St.-Maarten; Ottignies, St.-Remigius; Monstreux, St.-Michiel; Nodebais, St.-Waudru; Neerheylissem, St.-Sulpice; Brussel, St.-Jan te Molenbeek en de St.-Katharinakapel, St.-Katharinakerk en O.L. Vrouw der Rijke Klaren; Autre-Eglise, O.L. Vrouw; Ittre, St.- Remigius; Brussel, St.-Géry. Vooral de fondsen van Anderlecht, St.-Jans-Molenbeek en de Brusselse kerk van St.-Géry zijn bijzonder rijk en vangen reeds in de middeleeuwen aan.

R.V.U.

Een bijzonder nuttig werkinstrument voor genealogen, demografen, naamkundigen, enz. werd geleverd door het Rijksarchief te Kortrijk door E. Warlop en N. Maddens die een *Inventaris van de parochieregisters* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1973, 119 blz. offset), die te Kortrijk kunnen geraadpleegd worden, samenstelden. In de inleiding herinneren zij aan de geschiedenis van de parochiale doop-, huwelijks- en begrafenisregisters en aan het territorium dat door het Rijksarchief Kortrijk wordt bestreken. Gemeente per gemeente volgt dan een overzicht in tabel van de aanwezige parochieregisters, eventuele dubbels en microfilms. Zij signaleren ook het bestaan

van andere bronnen met analoge inhoud (communicantenlijsten, *status animarum*, etc.) en registers van de protestantse gemeenschappen, onder meer te Menen.

Een dergelijke gids verdient navolging!

R.V.U.

E. Houtman, *Inventaris van het oud archief van de stad Aalst* (Archief- en Bibliotheekwezen in België, Inventarissen, IV; Brussel, 1974; 334 blz. en 12 illustraties) bewijst dat stadsbesturen nog belang hechten aan hun oude archieven. Het stadsarchief van Aalst verdient deze belangstelling ook want het is bijzonder rijk en vele van de gewoonlijke reeksen als rekeningen, schepenregisters, etc. klimmen tot de vijftiende eeuw op. Het geheel beslaat 2311 nommers, waarvan de laatste tweehonderd echter betrekking hebben op het Land of Kasselrij Aalst. De auteur bezorgde ook een regestenlijst van de reeks van 326 oorkonden, die inzet met het stadsprivilege van 1174. De raadpleging wordt vergemakkelijkt door een register van eigennamen en een *index rerum* die echter alleen de regesten bestrijkt.
R.V.U.

P. Mangano-le-Roy, *Inventaire des archives de la seigneurie d'Enghien* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1973, 56 blz., offset) is een deelinventaris van het belangrijke Arenbergfonds dat sinds 1918 op het Algemeen Rijksarchief te Brussel berust. De Arenbergs waren sinds 1606 in het bezit van de heerlijkheid Edingen, maar de hier beschreven 569 nommers lopen van de veertiende tot het einde van de achttiende eeuw. De stukken betreffen vooral de gemeenten en dorpen Enghien, Petit-Enghien, Ronquières, Hoves, Bassily, Deux-Acres (ontbreekt in het alfabetisch register), Vollezele, Castre en Bierghes. Het fonds betreft vooral leendenombrementen, cijnsregisters en een indrukwekkende reeks domeinrekeningen.
R.V.U.

R. Wellens, *Inventaire des archives de la paroisse de Sainte-Elisabeth à Mons (XIVe-XIXe siècle)*. (Brussel: Alg. Rijksarchief, 1973, 61 blz., offset) geeft een overzicht van een volledig archief van een Bergense parochie vanaf haar oprichting in 1516 tot in 1815. Deze 747 nommers werden in 1952 op het Rijksarchief te Bergen gedeponeerd. Zij zijn aldus bijzonder belangrijk om de religieuze geschiedenis aan de basis te bestuderen. De talrijke reeksen rekeningen en de parochieregisters van 1796-1813 verdienen een bijzondere vermelding.
R.V.U.

M.A. Arnould en D. van Overstraeten, *Inventaire des archives communales de Ville-Pommeroeul et de Pommeroeul 1489-1949* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1973, 116 blz.). Toen in 1964 de wetgever besliste de Henegouwse gemeenten Pommeroeul en Ville-Pommeroeul bij mekaar te voegen, herstelde zij daarmee de eenheid van een oude heerlijkheid. In 1972 werd de nieuwe gemeente echter op haar beurt opgeslorpt door Bernissart. De archieven van beide dorpen, die nu berusten op het Rijksarchief te Doornik (2506 nommers) hebben een bewogen geschiedenis achter de rug en moesten daarom met brokstukken die van overal gekomen zijn, weder samengesteld worden. Zij beslaan in hoofdzaak de moderne en hedendaagse tijden. Talrijke reeksen rekeningen, niet slechts van de dorpsbesturen en beden, maar ook van de kerkfabriek, de weldadigheidsinstellingen, van wezengoederen, enz. lijken bijzonder dankbaar materiaal.
R.V.U.

P.F.A. Vrolijk, *Inventaris van het familiearchief Repelaer* (Dordrecht: Gemeentelijke Archiefdienst, 1973) beschrijft de papieren van deze Dordtse familie, die in 1547 voor het eerst wordt vermeld. De leden hebben in de stad veel functies bekleed en ook wel in het landelijk bestuur. Het lijkt me een rijk archief, ik zou bijvoorbeeld best geïnteresseerd zijn in een twintigtal bewaard gebleven reisverslagen uit de jaren 1768-1851.

H.P.H.J.

De kerkelijke archieven van Brabant op het Algemeen Rijksarchief te Brussel groeien steeds maar aan. In 1970 werd zo een belangrijk fonds verworven van de St-Pietersparochie te Ukkel. Zoals P. Muret in het voorwoord van zijn *Archives ecclésiastiques du Brabant. Supplément (nos. 31.263-31.890). Inventaire des archives de la paroisse Saint-Pierre à Uccle et du doyenné d'Uccle* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1973, 72 blz., offset) uitlegt, betroffen deze documenten echter ook de dekenij Oost-Brabant, later Ukkel genoemd. De inventaris viel dan ook uit een in twee delen, respectievelijk aan de parochie en aan de de dekenij gewijd. De documenten lopen van de zeventiende tot het begin der twintigste eeuw. Hun belang voor de religieuze geschiedenis is wel duidelijk, maar het dient wel benadrukt dat dit fonds toelaat de werking van de landdekens concreet te bestuderen en vooral dat het fonds een rijke verzameling sermoenen in het nederlands vanaf 1682 tot 1899 bevat. De decanale visitatieverslagen en tal van andere documenten zijn niet zonder belang voor de demografische geschiedenis terwijl heel wat stukken de parochiescholen betreffen.

R.V.U.

Geïnteresseerd opende ik C.O.A. Schimmelpenninck van der Oye, *Inventaris van het archief van de familie van Spaen tak Biljoen* (Arnhem: Rijksarchief in Gelderland, 1973) in de hoop daarin stukken te vinden afkomstig van de bekende Gelderse historicus W.A. van Spaen. Helaas, met familiearchieven weet je het nooit, de papieren van de historicus berusten bij de Hoge Raad van Adel en in 1953 is daarvan al een inventaris verschenen van de hand van S.M. van Zanten Jut. Hier hebben we slechts de tak die zich noemde naar het landgoed Biljoen onder Velp en zich eind zeventiende eeuw definitief in de Republiek vestigde. Het archief van deze oorspronkelijk uit het Kleefse komende familie is niet rijk. Slechts van J.F.W. van Spaen (1746-1827) die een groot aantal functies bekleedde, zijn een behoorlijk aantal stukken bewaard gebleven.

H.P.H.J.

De diverse functies die baron de Stassart (1780-1854) heeft bekleed en het feit dat hij zelf autografen collectioneerde maken zijn briefwisseling zeer belangrijk, zowel kwantitatief als kwalitatief. Men krijgt thans een overzicht daarvan dank zij M.R. Thielemans, *Inventaire des archives du baron de Stassart*, I, *Correspondance reçue par le baron de Stassart* (Brussel,: Archives générales du Royaume, 1973). De inventaris telt 2.043 nummers. Onder elk daarvan hoort een correspondent thuis.

M.D.V.

Archives communales, *Inventaires*, I (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1972) betreft de aan het Rijksarchief te Doornik overgemaakte, hoofdzakelijk negentiende-eeuwse archieven van achttien Henegouwse gemeenten.

M.D.V.

F. Keverling Buisman, *Inventaris van het archief van de hypotheekbewaarder te Assen*, *1811-1948* (Assen: Rijksarchief in Drenthe, 1973) is mede belangrijk vanwege de uitvoerige inleiding. Van dit soort archieven bestaat hoogstens een getypte inventaris ter plaatse, behalve voor Noord-Brabant die in offset gepubliceerd is.

(Inventarisreeks Rijksarchief in Noord-Brabant V). Maar deze bevat slechts een summiere inleiding, terwijl in het aangekondigde werk nader wordt ingegaan op de vrij ingewikkelde regeling van de hypothecaire administratie, zelfs met verscheidene facsimile's van de diverse bescheiden die men

kan aantreffen. Deze inleiding is daarom ook van belang voor degenen die de archieven van de hypotheekbewaarders in andere provincies willen raadplegen.
H.P.H.J.

A.M.C. Zon, *Inventaris van de archieven en inspecties en kantoren van het staatsbedrijf der P.T.T. in Noord-Brabant 1814-1926* (Den Bosch: Rijksarchief in Noord-Brabant (inventarisreeks XI 1973) beschrijft een kleiner archiefbestand dan men gezien het onderwerp mocht verwachten. Sinds 1970 is het gedeponeerd op het Rijksarchief in Den Bosch. De archieven uit de Franse tijd berusten in het Algemeen Rijksarchief en van de rest is omstreeks 1890 veel vernietigd, daar de directeuren van de kantoren de opdracht kregen de archieven flink uit te dunnen, en alleen te bewaren wat belangrijk was, zonder deze kwalificatie nader te omschrijven. Van de diverse kantoren zijn niet eens zo veel stukken over, wel een grote verzameling bouwtekeningen.
H.P.H.J.

Omstreeks 1850 waren er vele plannen voor het aanleggen van kanalen dwars door Drenthe zowel om een verbinding tussen Zuiderzee en Eems tot stand te brengen als om de onontgonnen venen in de Zuid-Oosthoek te ontsluiten. In 1853 richtten Jasper Klijn, aannemer van Publieke Werken en enige vrienden een maatschappij op, die in 1858 de voltooiing van het Oranjekanaal mocht beleven. Na de oorlog is de maatschappij opgeheven en de archieven zijn overgedragen aan het Rijksarchief te Assen. P. Brood, *Inventaris van de archieven van Jasper Klijn Compagnie en de N.V. Drenthsche Veen- en Midden-Kanaal-Maatschappij 1850-1957* (Assen: Rijksarchief in Drenthe, 1972) heeft ze beschreven, blijkens de titel samen met de stukken door Jasper Klijn ter voorbereiding van de oprichting vervaardigd. Er is nogal wat verloren gegaan van het archief, maar toch zou er best een aardige scriptie of studie mee zijn samen te stellen.
H.P.H.J.

Het nummer drie van de Inventarissen van het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog werd verzorgd door J. Gallant en betreft het *Archief J. Grauls* (Brussel: Ministerie van Nationale Opvoeding en van de Nederlandse Kultuur, Ministerie van Nationale Opvoeding en van Franse Kultuur. Algemeen Rijksarchief, 1973, vi + 43 blz., offset). J. Grauls (1887-1960), befaamd taalkundige en dialectoloog, was in 1940 adjunct van de secretaris-generaal van het ministerie van Openbaar Onderwijs; achtereenvolgens gouverneur ad interim van de provincies Limburg en Antwerpen (1940-1942), werd hij in 1942 burgemeester van Groot-Brussel. Zijn vrij volledig bewaard archief is bijzonder interessant onder andere voor het probleem van de collaboratie. De bundels betreffende zijn wetenschappelijke en literaire activiteiten werden in deze inventaris niet opgenomen.
L.V.B.

Van belang voor de geschiedenis van België tijdens de Tweede Wereldoorlog is het archief van Oscar Plisnier, sedert 1937 secretaris-generaal van het ministerie van Financiën en sedert maart 1941 voorzitter van het comité der secretarissen-generaal.

Het werd toegankelijk gemaakt door M.R. Thielemans, *Inventaire des papiers de Oscar Plisnier* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1973).

M.D.V.

De ploeg van J. Bartier heeft in *Revue du Nord*, LV (1973) 251-293 een nieuwe aflevering gepubliceerd van haar kroniek der Belgische historiografie: 'Bulletin d'histoire de Belgique (1971-1972)'.

L.V.B.

In 1952 gaf H. van Werveke een overzicht van de verhandelingen tussen 1892-1951 ingediend bij de sectie geschiedenis aan de universiteit te Gent. In 1968 volgde een aanvulling voor de periode 1952-1967 door J. Dhondt. Voor de daaropvolgende vijf jaar bezorgde W. Prevenier nu een *Lijst van de doctoraats- en licentiaatsverhandelingen voorgelegd aan de sectie geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Gent van januari 1968 tot mei 1973 en publikaties daaruit voortgevloeid* (met addenda voor de vroegere jaren) ook verschenen als *Studia historica Gandensia*, CLXIII (Gent, 1973; 52 blz., offset). De inleiding signaleert de nieuwe tendenzen die zich in het onderzoek te Gent aftekenen.

R.V.U.

De werklust van pater L. Ceyssens zou zijn collega's soms tot wanhoop brengen. Het was dan ook een gelukkig initiatief van S. De Munter ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van de specialist van het jansenisme een overzicht te geven van 'Les publications du père Lucien Ceyssens concernant le jansénisme (1962-1972)', *Augustiniana*, XXIII (1973) 118-129. De voorafgaande publicaties van L. Ceyssens vindt men in een bibliografie door hetzelfde tijdschrift in 1963 gepubliceerd.

R.V.U.

R. Rentenaar verzorgt in het tijdschrift *Holland* jaarlijks een 'Regionaal historische bibliografie van Holland'. Van deze bibliografie zijn uitgezonderd de gegevens met betrekking tot de geschiedenis van Alkmaar, Amsterdam, Den Haag, Haarlem en Rotterdam, die in de locale historische tijdschriften te vinden zijn. De bibliografie van Rentenaar is tot nu toe verschenen in *Holland*, II (1970) 69-81; III (1971) 106-108; IV (1972) 58-75; V (1973) 196-216; VI (1974) 127-146.

F.J.B.

Wat in 1970 aan historische en niet-historische publicaties in verband met Belgisch-Limburg het licht heeft gezien, vindt men opgenomen in de *Bibliografie Limburg* (Hasselt: Provinciale Bibliotheek, 1972, gestencileerd). Het is de bedoeling andere afleveringen te laten volgen.

M.D.V.

J. Paquet, 'Bibliographie des Universités de Belgique (Université de Louvain)', *Bibliographie internationale de l'histoire des Universités*, I (Genève: Librairie DROZ, 1973) 103-164 en 225-229 is praktisch volledig gewijd aan de Leuvense Alma Mater vóór haar afschaffing in 1797 door het Directoire. Zij herneemt de gegevens die door Rashdall waren samengebracht over de publicaties van vóór 1900 en vult deze aan tot 1970. Op te merken valt dat ook onuitgegeven verhandelingen werden gesignaleerd en zelfs studies die slechts ten dele over de universiteit handelen. Zo nodig wordt na

de titel de inhoud verduidelijkt. Een systematische indeling en talrijke verwijzingen vergemakkelijken de raadpleging.

R.V.U.

R. van Eenoo en A.J. Vermeersch, *Bibliografisch repertorium van de Belgische pers 1789-1914*, II (Leuven-Parijs: Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis, Bijdragen, 74, 1973, 116 blz.) is een eerste voortzetting en aanvulling van het in 1962 onder dezelfde titel verschenen repertorium. Titel en terminologie werden tot vier talen uitgebreid. De indeling is dezelfde gebleven. De lezer zij er attent op gemaakt dat de titels uit de eerste editie niet worden hernomen, tenzij uitzonderlijk.

M.D.V.

Onder de titel *Persoonlijke documenten. Nederlands-Indië/Indonesië* (Leiden: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, 1973, 241 blz.) publiceerde Dorothée Buur een keuze bibliografie van egodocumenten die betrekking hebben op Nederlands-Indië/Indonesië en die vanaf het begin van de negentiende eeuw tot en met 1970 in boekvorm in de Nederlandse taal zijn verschenen.

G.N.V.D.P.

Van de *Mededelingen van het Belgische Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* verscheen aflevering IV (maart 1973). De aflevering bevat een overzicht van de activiteiten van het centrum sedert zijn stichting in 1967, de vermelding van de namen en van de activiteiten van het wetenschappelijk comité en van het wetenschappelijk personeel, de aanwinsten van archief en bibliotheek, kroniek- en bibliografische nota's en een ‘Bibliografie van de in 1971 verschenen publikaties betreffende België tijdens de Tweede Wereldoorlog’ door W.C. Meyers.

L.V.B.

Het *Jaarboek van de ‘Oranjeboom*’, XXVI (1973) bevat dit keer slechts artikelen van hoofdzakelijk lokaal belang, die niet voor aankondiging in deze kroniek in aanmerking komen. Vermelding verdient wel dat in dit deel naam- en zakenregisters over de jaren 1968-1972 en de complete inhoudsopgave 1958-1972 zijn opgenomen.

H.P.H.J.

Van belang voor de Nederlandse geschiedenis maar vooral voor de geschiedenis van het Oosten van ons land is in vele gevallen de ‘Inhaltsverzeichnis der Bände 1-36, 1931-1972’ van de *Rheinische Vierteljahrsblätter* te vinden in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XXXVII (1973) 1-90.

F.J.B.

A. van Nieuwenhuysen, *Relevé d'archives roumaines relatives à l'histoire de la Belgique précédé d'un aperçu historique* (Miscellanea archivistica I; Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1973, vi en 70 blz., offset) schetst een geschiedenis van de politieke, culturele en economische betrekkingen tussen België en Roemenië vanaf het einde der veertiende eeuw. Vervolgens signaleert zij de diverse archiefbewaarplaatsen in Roemenië waar documenten hierover bewaard worden. Eens te meer blijkt dat de Zuidnederlandse lakenhandel naar Centraal-Europa tot in de zestiende eeuw heeft stand gehouden. Het merendeel der gesignaleerde feiten

betreffen echter de negentiende eeuw en zijn niet onbelangrijk voor de kennis van de toenmalige Belgische economische expansie.

R.V.U.

Het Gemeentearchief te Rotterdam organiseerde in mei/juni 1974 een tentoonstelling *Archiefschatten uit Keulen* waarvan ook een catalogus verschenen is onder dezelfde tite-(Rotterdam, 1974). Verschillende tentoongestelde stukken houden verband met de Nederlanden. Als 'hoofdstukken' van de catalogus vallen te noemen 'De handel met de Nederlanden', 'Nederlandse vluchtelingen in Keulen', 'De familie van den Vondel in Keulen' en 'Een Nederlands regiment in Keulen (1671-1672)'.
F.J.B.

In *Verre naasten naderbij*, VII (1973) (Tijdschrift van het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden) publiceert H.S. van der Straaten een kort overzicht van de geschiedenis van Suriname respectievelijk op de bladzijden 1-20 'De ontdekking van Suriname en wat er aan voorafging'; 33-52 'Hollandse pioniers op de wilde Kust van Zuid-Amerika' en op 65-84 'Suriname, een volksplanting, van Willoughby tot Crijnssen'.
F.J.B.

J.F. Brigode en E. Mérenne behandelen het ingewikkelde probleem van 'Les enclaves communales en Ardenne Namuroise', in: *Mémoires et Publications de la Société des sciences*, *des arts et des lettres du Hainaut*, LXXXIV (1971-1973) 87-118. Hun artikel is een belangrijke bijdrage voor de historische geografie.
L.V.B.

Het door het Belgische Commissariaat-Generaal voor toerisme tot jaar van de abdijen en begijnhoven uitgeroepen 1973 inspireerde N. Huyghebaert tot het schrijven van 'Abdijen in West-Vlaanderen', *Biekorf*, LXXIV (1973) 193-201, waarin een overzicht geboden wordt van de abdijen vanaf ca. 1559 tot de negentiende eeuw.
L.V.B.

In elke jaargang van *Franciscana* verschijnt een aflevering van A. Houbaert, 'Minderbroederskloosters in de Zuidelijke Nederlanden. Kloosterlexicon'. Tot nu toe verschenen de kloosters Aalst (XXVI (1971) 51-55), Aat (XXVII (1972) 27-36) en Antwerpen (XXVIII (1973) 44-62). De notities zijn volledig opgevat naar het model van deze in het *Monasticon belge*.
R.V.U.

Regelmatig krijgt de redactie de publicaties toegezonden van de serie Spoor en Tramweguitgaven van Wijt te Rotterdam. Deze richten zich allereerst op een verrassend groot publiek van treinomanen, die verlekkerd kunnen proeven van de oude dienstregelingen en plaatjes van locomotieven met hoge schoorstenen. N.J. van Wijck Juriaanse, *De Nederlandse Centraal Spoorwegmaatschappij* (Rotterdam: Wyt, 1973, 112 blz., *f.* 10,25) heeft door het onderwerp ook historici wat te bieden. Genoemde maatschappij exploiteerde van 1863-1918 voornamelijk de lijn Utrecht-Zwolle-Kampen. Het viel mij op dat deze in de historie toch beroemde maatschappij een zo weinig omvangrijk net bediende, dat de prijzen voor die tijd vrij hoog waren (vóór 1867 Utrecht-Amersfoort, 1e klasse *f.* 1,25) en dat er in de eerste decennia zulke primitieve gebruiken waren, zo stopten de treinen vlak voor het station aan een zogenaamd controleplankier om het treinpersoneel de gelegenheid

te geven de plaatskaarten te controleren zonder dat wanbetalers onmiddellijk de benen konden nemen.

H.P.H.J.

In *Het huis 'De Dubbele Arend*' (Amsterdam: Vereeniging 'Zuid-Afrikaansche Stichting Moederland', 1973, 92 blz.) beschrijft W.Ph. Coolhaas de geschiedenis van een Amsterdams grachtenhuis (Keizersgracht 141) en zijn bewoners gedurende drieëneenhalve eeuw. Onder die bewoners bevonden zich, voordat het in 1917 in institutionele handen overging, een tweetal oud-gouverneurs-generaal van Nederlands-Oost-Indië, namelijk Laurens Reael en Jacques Specx, en vele leden van Amsterdamse patricische families. De schrijver heeft terecht geen dorre rijtjes opeenvolgende bewoners en verbouwingen van het huis gegeven, maar een vertelling van de levensloop der betrokkenen in goede en kwade dagen; niet slechts de beide Oud-Indiëgangers waren goed voor een interessant verhaal. Voor liefhebbers van Amsterdam is dit boek uiteraard een fraai geschenk, maar ook genealogen en beoefenaren der sociale geschiedenis zullen er veel in kunnen vinden. Ook de kunsthistorici, die niet slechts belangstelling zullen hebben voor de bouwgeschiedenis, maar vooral ook voor de uitvoerige beschrijving van de uitgebreide collectie schilderijen en andere kunstvoorwerpen die de na een leven vol variatie in de Oost rentenierende Specx bezat. Het boekje is fraai uitgegeven en bevat een voorbeeldig register.

G.J.S.

A.A. Alberts, *Leven op de rand. Uit de geschiedenis van Apeldoorn* ('s-Gravenhage: Kruseman, 1973 (serie Stad en Dorp) 144 blz.) is een heel instructief boek, maar het zou veel waardevoller zijn geworden, als de auteur er wat meer zorg aan had besteed. A.A. Alberts is een vruchtbaar schrijver met een vlotte stijl, maar hij had meer met zijn materiaal kunnen doen. Dit materiaal bestaat vooral uit bijzonder aardige gegevens, waarschijnlijk hem aangereikt door het gemeentearchief dat volgens de titelpagina heeft 'meegewerkt'. Maar de auteur heeft het vrij slordig over vier hoofdstukken verdeeld, respectievelijk handelend over: de omgeving, de politieke gebeurtenissen, de vorstelijke residentie Het Loo en de industrieën in Apeldoorn. Er staan geen verwijzingen in de tekst die het terugvinden van de vaak curieuze stukken mogelijk maken, het aantal slordigheden is vrij groot, de transscripties van enkele afgebeelde facsimilé's zitten vol fouten en er wordt soms wat ongelukkig geschreven over vroegere instellingen als marken en vroonhoven. Ik word altijd huiverig als een auteur in de titel niet 'de geschiedenis' durft te beloven, maar slechts iets 'uit de geschiedenis' en die huiver bleek hier wel terecht. Maar dat neemt niet weg dat in dit boekje veel wetenswaardigs staat en met name de illustratie lof verdient.

H.P.H.J.

Bij de gevechten in 1944 en 1945 werd de Arnhemse binnenstad bijna volledig verwoest. Wel zijn daarna de voornaamste monumenten van geschiedenis en kunst gerestaureerd, maar de stadskern heeft sindsdien toch veel meer het kille karakter van zakengebouwen en administratiekantoren gekregen. De topografische atlas van het Gemeentearchief is echter uitstekend geschikt om zich voor te stellen, hoe het er vóór de oorlog heeft uitgezien. Er is zelfs een boek verschenen K. Schaap en A.S. Stemphen, ed., *Arnhems oude stadshart* (Arnhem: Gemeentearchief, 1973, 182 blz.) met rechts foto's van diverse gebouwen en straatgezichten, hoofdzakelijk uit de periode 1890-1940 en links de zeer deskundige tekst van de staf van het archief. Arnhem gold als een stad van statige singels en rijke huizen; die zijn er wel geweest

natuurlijk, maar ik heb toch de indruk dat de stad vóór 1940 al aardig aan het verkrotten was, gezien de armoedige indruk die vele plaatjes achterlieten.

H.P.H.J.

P. Soetaert geeft een overzicht (dertiende tot negentiende eeuw) van ‘De oude pandhuizen in Brugge’, in: *Album Albert Schouteet* (Brugge, 1973) 187-196. Het gaat hier vooral om vestigingsplaatsen en behuizing.
L.V.B.

J. Lauwerijs, ‘Hoogstraatse Potbakkers (16e-20e eeuw)’, *HOK*, XLI (1973) 121-162. De potbakkerij te Hoogstraten had in de moderne tijden een meer dan regionale betekenis. Meer dan een eerder genealogisch getinte lijst van potbakkersfamilies en het daarbij horend materiaal aan data biedt deze bijdrage helaas niet.
R.V.U.

In *BMGN*, LXXXIX (1974) 157 werd een fotoboek over Leiden aangekondigd, waarvan de historische waarde niet hoog werd aangeslagen, maar dat uitstekend geschikt leek als cadeau voor een fervent Leidenaar. Blijkbaar heeft het boek wel in een behoefte voorzien, want er is nu een tweede deel verschenen: Herman Kleibrink en Ruud Spruit, *Leiden*, *een Hollandse erfenis*, II (Leiden: Jan de Kler, 1973, 208 blz.). Werd in het eerste deel de pretentie nog aangehouden om in de tekst een doorlopende stadsgeschiedenis te schrijven, in dit tweede deel komen bepaalde capita selecta aan de orde: Pieterskerk, Gasthuizen, stadspoorten, openbaar vervoer in de loop der eeuwen, criminele rechtspraak en dergelijke. Weer vormen echter foto's, waaronder veel uit de negentiende eeuw, de hoofdschotel, maar meer dan in het eerste deel worden nu ook oude gravures, schilderijen en tekeningen afgedrukt. Ook wordt weer een gelukkig gebruik gemaakt van kaarten, waarbij opvalt, dat sterk vergrote kaartfragmenten veel illustratieve waarde kunnen hebben. Ik vermoed dat de schrijvers dit keer meer een beroep hebben gedaan op het onvolprezen Leidse gemeentearchief. Ik sla dit tweede deel zeker niet lager aan dan het eerste; een minnaar van Leidens historie moet dit keer maar niet wachten tot hij het cadeau krijgt, maar het zelf kopen, niet om de tekst, maar om de illustraties.
H.P.H.J.

E. van Autenboer, ‘Tin en Tingieters te Turnhout’, *Noordgouw*, XIII (1973) 53-87 is een interessante bijdrage tot de geschiedenis van een lokale industrie die bijzonder conjunctuur gevoelig bleek te zijn. Tevens worden tal van gegevens vermeld die de materiële cultuur van het ancien régime scherper belichten.
R.V.U.

Het *Jaarboek Oud Utrecht* (1973) is weer aan een bijzonder thema gewijd. Deze vereniging heeft haar vijftig jarig bestaan te baat genomen om een aantal facetten uit het culturele leven van stad en provincie Utrecht uit de periode 1923-1973 te laten beschrijven. Clio opent deze musische bundel met drie bijdragen, verzorgd door respectievelijk J.E.A.L. Struick, J.W.C. van Campen en L. van Tongerloo, over de stad, de geschiedenis van de vereniging zelf en de ontwikkeling van de andere historische verenigingen in de provincie, waarvan de meeste na de oorlog zijn opgericht. Aan de hele provincie wordt verder alleen aandacht besteed in het grote overzicht over de monumentenzorg, samengesteld door W. Stooker, W. Thoomes, C.J. Bardet en C.L. Temminck Groll. De overige bijdragen houden zich uitsluitend met de stad Utrecht bezig. C.A. Schilp heeft het toneel voor zijn rekening genomen,

Hans van Straten de literatuur en Wouter Paap het muziekleven. Dergelijke artikelen hebben de extra aantrekkelijkheid, vanuit eigen meebeleven geschreven

te zijn. J.M. van Winter schetste tenslotte het beleid van de nog bestaande en intussen alweer verdwenen musea in de stad.
L.V.T.

Middeleeuwen

D.J.L. van der Gouw publiceert in *Hollandse Studien*, III (1972) 77-118 'De blaffaard van de memorielanden van Poortugaal' met een inleiding over de begrippen memorielanden, memorien, memorieboek en blaffaard.
F.J.B.

M. van der Kooy schrijft in *Holland*, IV (1972) 36-50 over 'De hof te Schie'. Het grondbezit van de abdijen Egmond, Rijnsburg, de grafelijkheid en enkele andere wordt nagegaan in verband met de ontginningen.
F.J.B.

C.H. de Cock-van Meer publiceert in *Holland*, IV (1972) 76-111, 'Capelle aan de IJssel in de middeleeuwen: reconstruering van het grondbezit'. De schrijfster tekent de verkaveling in op de kaart van het hoogheemraadschap Schieland van Jan Stampioen uit 1660.
F.J.B.

De godsdienstige en caritatieve aspecten van de middeleeuwse doorsnee-corporatieve instellingen en andere beroepsverenigingen zijn welbekend. Voor de vereniging der Hansekooplui in Vlaanderen waren deze facetten onontgonnen gebied. H. Leloux heeft deze lacune weggewerkt: 'Kirche und Caritas im Leben der Genossenschaft des deutschen Kaufmanns zu Brügge', *Hansische Geschichtsblätter*, XCI (1973) 34-45.
L.V.B.

A. Dewitte, *De geneeskunde te Brugge in de middeleeuwen* (Brugge: Heemkundige Kring M. van Coppenolle, 1973, 77 blz. en talrijke buitentekstplaten) is de tekst van een lezing, die grotendeels een synthese van verspreide aantekeningen en artikelen van lokale vorsers over het onderwerp bedoeld te zijn. Onze verwachtingen die hooggespannen waren door de lezing van een eerste hoofdstukje over het medisch personeel werden echter door het vervolg niet ingelost. Met name het kapittel over de ziekten gaf blijk van een ergerlijk misprijzen van alle algemene literatuur over de pestplagen en speciaal over de Zwarte Dood van 1347-49, door de auteur als cholera aangeduid. Ook het nut van een glossarium van medische termen, zonder één enkele woordverklaring, is ons inziens hoogst betwistbaar.
R.V.U.

H. Kesters en G. Heynen geven een kort overzicht van de geschiedenis van 'Sint-Truiden van abdij tot stad' in het *Bulletin KNOB*, LXXII (1973) 63-70. In de zevende eeuw schonk Trudo grond aan de kerk van Metz om een kerk op te bouwen. De kerk ontwikkelde zich tot een abdij die in de twaalfde eeuw het hoogtepunt in

zijn ontwikkeling bereikte. Bij de abdij ontstond een stedelijke agglomeratie die in de elfde eeuw versterkt werd.

F.J.B.

Op het eind van de tiende eeuw schreef Heriger van Lobbes op verzoek van abt Werinfrid van Stavelot een 'Vita Remacli' ter vervanging van een ouder vita van de stichter van het bekende dubbelklooster Stavelot-Malmédy. Hij vertelt daarin een curieus verhaal over de plaats waar het klooster Malmédy zouverrijzen. De heilige trof daar namelijk omstreeks 648 stenen van Diana aan, stenen, die met omineuze namen bedekt, tot beelden waren gevormd en aan de demonen gewijde bronnen. De heilige deed dan de nodige wonderen en stichtte een bedehuis. De plaats noemde hij Mal-mundarium, omdat hij ze gereinigd had van de boze geesten (malus en mundare). Een curieus verhaal maar vrij stereotiep in een heiligenvita. We kunnen niet uitmaken of Heriger dit verhaal al in een ouder verloren vita heeft gevonden; onmogelijk is dat niet. Ludwig Drees, 'Die Kult des Mannus in den Ardennen. Die heidnische Kultstätte von Malmédy und ihre Christianisierung', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, CLXXV (1973) 7-63, heeft echter uit deze passage veel meer willen halen. Omstreeks 1135 werd namelijk een altaarstuk vervaardigd, waarop ook de stichtingslegende van Malmédy stond afgebeeld en daarvan is een zeventiende-eeuwse tekening bewaard gebleven. We zien daarop duidelijk een altaar van Diana afgebeeld met daarvoor een vrouwelijk afgodsbeeld met twee koppen. Prof. Drees meent in dat afgodsbeeld nu de Germaanse godheid Mannus te herkennen. Malmédy zou dan oorspronkelijk Manmundarie geheten hebben, waarin de naam Mannus + een vocatief te herkennen zou zijn, dus 'Mannus, o beschermer'. Eveneens meent de schrijver de naam Mannus aan te treffen in de 'via mansuarisca' die in drie oorkonden van vóór het jaar 1000 is overgeleverd, dat zou de 'weg der Mannuszonen' moeten zijn. Aan het artikel is veel filologische geleerdheid besteed, waarvan ik de juistheid door onvoldoende deskundigheid gelovig moet aanvaarden. Als historicus meen ik echter bij de interpretatie van de bron enkele vraagtekens te moeten plaatsen. Het altaarstuk uit de twaalfde eeuw is kennelijk geïnspireerd door de vita van Heriger en kan daarom moeilijk dienen om de tekst te verklaren. Daar de historische waarde van de 'Vita Remacli' zeer gering is, lijkt het overspannen om daaraan zo vergaande consequenties te verbinden. Moderne toponymici werken met groepen plaatsnamen en zijn er terecht huiverig voor heel hun redenering aan een enkel specimen op te hangen.

H.P.H.J.

In het artikel van Arnold Angenendt, 'Willibrord im Dienste der Karolingen', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, CLXXV (1973) 63-113 komt overtuigender en vollediger dan ooit gebeurd is naar voren, hoe sterk de apostel der Friezen van de Karolingen afhankelijk was. De schrijver maakt een maximaal gebruik van de uiteraard schaarse bronnen door ze in het kader te zetten van de hele vroeg-middeleeuwse kerkgeschiedenis, waarbij zijn kennis van de kerkelijke en wereldlijke instellingen te bewonderen is. Het is bekend dat Willibrord in 690 en 695 naar de paus in Rome is gegaan, maar daarbij is het wel gebleven. Onmiddellijk na de aankomst had hij zich immers ook gewend tot de hofmeier Pepijn II en de Karolingen hebben hem tot een instrument van hun machtspolitiek gemaakt, in tegenstelling bijvoorbeeld tot zijn voorganger Wilfried en zijn opvolger Bonifacius, die zich in eerste instantie naar de koningen der Friezen hadden begeven. Het klooster Echternach stond in een speciale trouwverhouding tot de Karolingen, terwijl Pepijn II mogelijk op synodes in de Frankische kerk al een zelfde rol heeft gespeeld als later

Pepijn III en Karloman gedaan hebben; Karel Martel wordt in Willibrords testament senior genoemd en men kan Willibrord als een soort eigen priester van deze hofmeier beschouwen. Willibrord was tot een dergelijke positie mede bereid, omdat deze beter aanknoopte bij wat in het Ierse christendom gebruikelijk was. Van Romeinse in-

vloed is in zijn instellingen dan ook weinig te merken en zijn kloosters ademden al evenmin de echte Benedictijnse geest; met het territoriale begrip diocees stond hij op gespannen voet, Echternach leek een Iers-Angelsaksisch familieklooster te worden waar steeds verwanten van de stichter als abten werden verkozen en hij weigerde zich in zijn prediking tot de Friezen te beperken. In het geleerde artikel met meer dan 300, soms uitvoerige voetnoten, komen de zaken aanzienlijk genuanceerder over dan in deze korte samenvatting mogelijk is; het voegt min of meer een nieuwe dimensie toe aan ons begrip van Willibrord.

H.P.H.J.

R.C. van Caenegem, 'The Sources of Flemish History in the Liber Floridus', *Liber Floridus Colloquium* (Gent, 1973) 71-85, ook verschenen als *Studia historica Gandensia*, CLII, beperkt zich niet tot een korte karakteristiek van de historische teksten die Lambert van St-Omaars in zijn werk heeft opgenomen, maar beklemtoont ook hoe zij voor een drietal problemen niet onverdienstelijk materiaal bevatten. Een tekst vermeldt reeds versterkingen te Sint-Omaars in 846, meer dan dertig jaar vóór de algemeen aanvaarde datum hiervoor. In de zeer omstreden geschiedenis van de overbrengst van relieken van de abdij van Saint-Wandrille naar St-Pietersabdij te Gent in de negende-tiende eeuw verdient de getuigenis van Lambert over de aanwezigheid van deze relieken te Sint-Omaars enige aandacht. Het Liber Floridus bevat ook enkele annalistische teksten over een zekere Lidric als eerste graaf van Vlaanderen in 792.

R.V.U.

Het artikel van A. Verhulst over 'De vroegste geschiedenis van het ontstaan van de stad Gent', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, XXVI (1972) 5-39 is belangwekkend niet slechts omdat het een grote stad met een rijk verleden betreft, maar vooral om de inhoud zelf. Verhulst biedt immers niet alleen een confrontatie en een synthese van wat eminente geleerden als F. Blockmans, S. de Laet, M. Gysseling, H. Van Werveke, hijzelf en anderen over dit onderwerp geschreven hebben, maar zoekt bovendien, vooral in enkele vitae, nieuwe gegevens op. Zijn studie van de vrij ingewikkelde historische en archeologische onderzoekingen eindigt met de conclusie dat de nabijheid van de beroemde Abdij St.-Baafs voor het ontstaan van de stad Gent vanaf het begin van de negende eeuw slechts onrechtstreeks belangrijk geweest is: dat ontstaan is met andere woorden in grote mate een zelfstandig proces geweest.

M.C.

N. Huyghebaert O.S.B., 'L'abbé Runold de Berges, auteur de la vie interpolée de S. Winoc?', *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, LXVIII (1973) 5-28, is een interessant voorbeeld van de moderne stijlanalyse toegepast op heiligenvita's. Dom. Huyghebaert houdt zich al enkele jaren bezig met de hagiografische geschriften afkomstig uit de abdij van Sint Winnoksbergen. Van het 'vita antiqua Winnoci' uit de negende eeuw bestaat een geïnterpoleerde versie in een handschrift van ongeveer 1200, waarin ook diverse miracula en een preek naar aanleiding van de genezing van een blind meisje zijn opgenomen. De schrijver betoogt dat deze preek alsmede de interpolaties afkomstig moeten zijn van abt Romuald van Sint Winnoksbergen, de bekende

hervormer uit de tweede helft van de elfde eeuw. Interessant is zijn poging om uit stijl en onderwerpen van deze geschriften, iets over het karakter van de abt zelf af te leiden.

H.P.H.J.

Wie nog zou twijfelen aan het wetenschappelijk nut van historische en kunsthistorische tentoonstellingen zal er goed aan doen *Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800-1400*, II, *Berichte*, *Beiträge und Forschungen zum Themenkreis der Ausstellung und des Katalogs* (Keulen: Schnütgen-Museum, 1973, 510 blz. en talrijke reproducties) ter hand te nemen. Dit indrukwekkend volume bundelt de bevindingen en conclusies van een groep internationale specialisten in verband met de in 1972 georganiseerde gelijknamige tentoonstelling te Keulen en Brussel. Ofschoon de meeste bijdragen meer gespecialiseerde studies op gebied van de kunstgeschiedenis en archeologie zijn, kan iemand die zich voor de cultuuren ideëengeschiedenis der Nederlanden, speciaal van de Maasstreek, interesseert ze niet ongelezen laten. Ter illustratie doen wij een greep in de rijke inhoud: de bekende geelgieter Renier van Hoei, Maaslandse emails en boekverluchting, de beroemde bijbel van Floreffe, het gebedenboek van Maria van Gelre, etc.

R.V.U.

Bijzonder tekenend voor de genealogische en feodaal-politieke lotgevallen van het Vlaamse grafelijke huis is de spreiding van de grafmonumenten van zijn leden, waarvan de meeste echter verdwenen zijn. In *Biekorf*, LXXIV (1973) 5-38 geeft A. Viaene een overzicht van ‘Abdijen en Kapittelkerken als laatste rustplaats van de graven van Vlaanderen 879-1455’.

L.V.B.

Als Beiheft XVI van de *Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung* ver scheen in 1972 ‘Die Heiratsurkunde der Kaiserin Theophanu 972 april 14, Rom’. Deze oorkonde is onder andere opgenomen als nr. 42 in Kochs *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* in verband met de schenking van Walcheren. De uitgave is in de vorm van een catalogus van de tentoonstelling die werd georganiseerd door het Staatsarchiv te Wolfenbüttel. De oorkonde werd hierbij benaderd vanuit het gezichtspunt van de kanselarij, de hofkunst en de compositie.

F.J.B.

J.G.N. Renaud heeft in *Bulletin KNOB*, LXXII (1973) 112-115 ‘Enige aantekeningen betreffende de ruïne van Valkenburg’ gepubliceerd. De schrijver wijst Goswinus I van Heinsberg als de bouwer aan van de oudste burcht die in 1122 werd verwoest.

F.J.B.

C. Hoek geeft in *Holland*, IV (1972) 273-294 zijn visie op ‘De regeling van het dijkonderhoud in Schieland’. De dijken werden vooral in de twaalfde eeuw aangelegd; de onderhoudsregeling kwam pas ten tijde van Floris V tot stand. In het artikel worden correcties aangebracht op de publicatie van S. Muller Hzn. over de oudste geschiedenis van Schieland die uit 1914 dateert. Beide auteurs gaan daarbij uit van de hoefslagregisters.

F.J.B.

R. Bijl, ‘Les services et le ressort territorial du droit coutumier de Louvain et de Bois-le-Duc’, *Handelingen Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, XXV (1971-1972) 323-386, spoort de oudste

vermeldingen van de *leges lovanienses* in de twaalfde eeuw op en de bronnen die moeten toelaten hun inhoud te bepalen. De auteur vergelijkt uitvoerig de opeenvolgende optekeningen van het Leuvens recht (1546-1547, 1570 en 1622) te Leuven en in de andere centra die dit recht volgden. Hij gaat

de territoriale verspreiding ervan na en suggereert de mogelijkheid dat het in feite gegroeid is uit het recht van het immunitaire domein van St-Pieterskapittel te Leuven.
R.V.U.

R. Bijl, 'Contribution à l'étude de la succession ab intestat et du régime matrimonial en droit coutumier de Louvain et de Bois-le-Duc', *Handelingen Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, XXV (1971-1972) 387-493 richt zich ondermeer tegen de karakteristieken die E.-M. Meyers en M.J. Yver van het Leuvens recht hebben gegeven.
R.V.U.

W. Steurs, 'Les franchises du duché de Brabant au moyen âge', *Handelingen Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, XXV (1971-1972) 139-295 is luidens de ondertitel een reeds lang gewenste 'Catalogue alphabétique et chronologique provisoire' van de Brabantse zogenaamde vrijheden, dat wil zeggen met speciale vrijheden en privileges begunstigde dorpen en kleinere stedelijke centra. Een kaart geeft een overzicht van hun verspreiding. Voor elke vrijheid wordt een datum van toekenning, een summiere bibliografie en een woordje geschiedenis over de oprichting gegeven. Het geheel slaat op 129 lokaliteiten. Daarna volgt een chronologisch gerangschikte bijlage van uitvoerige regesten.
R.V.U.

J.P. Peeters, 'Bloei en verval van de middeleeuwse stadsvrijheid Vilvoorde', *Eigen Schoon en de Brabander*, LIV (1971) 1-26, 135-144, 236-305, 457-468, LV (1972) 117-135, 212-228, 303-319, 468-483, LVI (1973) 56-64, 274-283, 370-382 en LVII (1974) 15-28 is in feite een volwaardige economische geschiedenis van het middeleeuwse Vilvoorde. Zij is des te meer welkom daar studies over de kleinere Brabantse steden nagenoeg afwezig zijn. De auteur had daarbij te kampen met de ernstige handicap dat het grootste deel van het middeleeuwse stadsarchief is vernield geworden. Met klem wordt betoogd dat de verlening van een vrijheidscharter in 1192 uitsluitend te zien is in het kader van de territoriale politiek van Hendrik I en dat het geen erkenning is van een volgroeide handelaarsnederzetting. De Vilvoordse draperie, niet onbelangrijk in de veertiende eeuw, kon slechts ten dele vervangen worden bij haar verval door het zennevervoer, speciaal van steen. Als stad ging Vilvoorde op het einde der vijftiende eeuw praktisch ten onder. Hopelijk zullen wij op deze belangrijke bijdrage tot de economische en stedelijke geschiedenis van Brabant nader kunnen ingaan, wanneer de in het vooruitzicht gestelde bundeling van deze talrijke verstrooide afleveringen zal verschijnen.
R.V.U.

Naar aanleiding van het gereedkomen van de restauratie van de Sint-Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen (1957-1972) verschenen in het *Bulletin KNOB*, LXXI (1972) artikelen van de hand van C.N. Fehrmann die 'De bouwgeschiedenis van de Sint-Nicolaas of Bovenkerk te Kampen naar de archivalische-gegevens' behandelt (65-71) en van E.H. ter Kuile: 'De bouwgeschiedenis van de Sint Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen naar de gegevens van de restauratie' (72-86). Ter Kuile onderscheidt vijf periodes waarvan de eerste te dateren is eind twaalfde, begin

dertiende eeuw; in de derde periode heeft Rutger van Keulen aan de kerk gewerkt (contract 1369); de laatste periode valt in de vijftiende eeuw.

F.J.B.

C. Hoek concludeert in ‘De ontwikkeling gedurende de dertiende eeuw van het verdedigbare bakstenen huis in het Maasmondgebied’ (*Holland*, IV (1972) 201-239) dat in deze periode een groot aantal verdedigbare huizen gebouwd werd door ridders meer als statussymbool dan omdat zij belangrijk zijn uit militair oogpunt. De architectonische verbeteringen, waardoor de militaire waarde vergroot wordt, worden uiteengezet. Een overzichtskaart van de ongeveer dertig huizen, een overzicht van de leenkamers en van de beschikbare litteratuur completeren dit artikel.
F.J.B.

E. Warlop geeft in *Album Albert Schouteet* (Brugge, 1973) 221-234 een belangrijke aanvulling op de lijst van ‘De baljuws van Brugge (van 1209) tot 1300’.
L.V.B.

In het *Cultuurtechnisch Tijdschrift*, XI (1972) 210-219 publiceert R. Wartena ‘De Veluwe, ontginningen en “Wüstungen” in de veertiende eeuw’. De grote ontginningen langs de randen van de Veluwe in het begin van de veertiende eeuw vormen geen uitbreiding van de cultuurgrond maar dienen ter compensatie voor niet meer te bewerken gronden in verband met dalende graanprijzen, uitputting en verstuivingen. De bevolking verplaatst zich van de hooggelegen gronden naar de randen.
F.J.B.

J.P. Sosson behandelt in ‘Pour une approche économique et sociale du bâtiment. L'exemple des travaux publics à Bruges aux XIVe et XVe siècles’, *Bulletin de la Commission royale des monuments et des sites*, II (1972) 131-152, het Brugse bouwbedrijf vanuit de gezichtshoek van de oorsprong der gebruikte materialen en vanuit deze der tewerkgestelde bouwvakarbeiders. De korte bijdrage wordt verlucht met treffend kaarten- en cijfermateriaal.
L.V.B.

In 1972 verscheen in de Cahiers des Annales als nr. XXXIV van de hand van Marian Malowist, *Croissance et régression en Europe*, *XIVe- XVIIe siècles* (Parijs: A. Colin, 1972, 227 blz.), een bundel herdrukte en/of uit het Pools vertaalde artikels. Interessant voor de geschiedenis der Nederlanden zijn vooral: ‘Les changements dans la structure de la production et du commerce du drap au cours du XIVe et du XVe siècle’ (53-62); ‘L'expansion économique des Hollandais dans le bassin de la Baltique aux XIVe et XV siècles’ (91-138) en ‘Les produits des pays de la Baltique dans le commerce international au XVIe siècle’ (139-173).
L.V.B.

In de *Handelingen Société d'Emulation te Brugge*, CX (1973) 105-167, maakt D. van den Auweele ‘Een komparatieve analyse’ van ‘De Brugse gijzelaarslijsten van 1301, 1305 en 1328’. Ook verschenen als *Historica Lovaniensia*, XVIII (Leuven, 1974). Na de negen bewaard gebleven lijsten qua karakter en datering kritisch gesitueerd te hebben in het kader van de Brugse positie in de politieke en sociale onlusten in de Vlaamse steden tijdens de genoemde periode, bespreekt de schrijver hun inhoud, met het oog op de bepaling van het aandeel der onderscheiden klassen

in de onlusten en van het relatieve numerieke belang van het aantal gijzelaars ten opzichte van het totaal der verschillende volksgroepen. De

publicatie van de gecombineerde naamlijsten, met een klasse- of beroepsopgave, zal in de toekomst als identificatiemateriaal ongemeen nuttig blijken te zijn.
L.V.B.

F. Hendrickx, 'De handschriften van de Kartuis Genadendal bij Brugge (1318-1580)', *Ons Geestelijk Erf*, XLVII (1973) 3-63 en 241-290 behandelt zo wel nog bestaande als verdwenen handschriften. Eigenlijk konden slechts vier codices met zekerheid als dit het klooster stammend geïdentificeerd worden. De auteur plaatst ook het copieerwerk in het geheel van het kartuizerleven.
R.V.U.

A.A. Arkenbout en H.v.d. Graaf publiceren aan de hand van rekeningen van de rentmeester van Voorne gegevens over bouw, onderhoud, inrichting en inkomsten van 'De kapel en het kapittel van Sint Pancreas op het Hof te Oostvoorne' (*Holland*, IV (1972) 240-263). De oorspronkelijke kapel werd in 1349 door Machteld van Voorne verheven tot kapittelkerk.
F.J.B.

Philips Persoenressone is de hoofdfiguur in twee artikelen in het tijdschrift *Holland*. J.G. Smit schetst in 'Philips Persoenressone, rentmeester van Noord-Holland in 1351' (IV (1972) 1-4) zijn afkomst uit Delft en deelt mee dat hij een welgestelde Kabeljouw was en niet bedreven in financiële zaken. Later trad hij nog op als baljuw van Den Haag maar werd in 1359 verbannen. D.E.H. de Boer geeft in zijn artikel 'Nogmaals Philips Persoenressone' (V (1973) 158-160) nog enkele aanvullingen onder andere dat Philips schepen van Delft geweest is. Ook worden gegevens vermeld uit de periode van de verbanning.
F.J.B.

T. Coun wijdt een diepgaand codicologisch onderzoek aan 'De Middelnederlandse handschriften van de regula S. Benedicti uit de abdij te Vorst (Brussel)', *Handelingen XXIXe Vlaams Filologencongres* (Antwerpen, 1973) 271-276. De oudst bekende middelnederlandse vertaling van de Regel werd door de zogenaamde bijbelvertaler van 1360 vervaardigd in opdracht van een Brussels patriciër, wiens zuster religieus was te Vorst en werd voltooid in 1372. Het handschrift moet van kort daarna zijn. Een tweede afschrift kwam tot stand tussen 1375-1380. Ook de latere afschriften worden besproken en de auteur deelt tevens gegevens mee over de kloosterbibliotheek.
R.V.U.

W. Prevenier behandelt 'Les perturbations dans les relations commerciales anglo-flamandes entre 1379 et 1407. Causes de désaccord et raisons d'une réconciliation', *Economies et sociétés du Moyen Age*, *Mélanges Eduard Perroy* (Parijs, Sorbonne, 1973) 477-497, ook verschenen als *Studia historica Gandensia*, CLXXXII. Het betreft hier een van de talrijke conflictsituaties tussen Vlaanderen en Engeland, maar de documentatie over de gevoerde onderhandelingen is bijzonder rijk. Opvallend is het samenspel van economie en politiek. Uiteraard vond de pro-Engelse partij in Vlaanderen haar belangrijkste woordvoerders onder de Brugse groothandelaars, speciaal in de persoon van Lubrecht Scutelare.

R.V.U.

Mejuffer P. Briegleb en mevrouw A. Laret-Kayser publiceerden belangrijke *Documents relatifs au Grand Schisme*, VI, *Suppliques de Benoît XIII* (*1394-1422*) (Analecta Vaticano-Belgica, XXVI) I, *Textes et analyses* (Brussel-Rome: Institut historique belge de Rome, 1973, 835 blz.), II, *Table des noms de lieux et de personnes* (*Ibidem*, 1973, 312 blz.). Het gaat om 3718 supplieken uit de eerste éénentwintig pontificaatsjaren (11 oktober 1394-11 oktober 1415) van deze paus.

L.V.B.

A. Schouteet, 'Jan van Hilten en andere onbekende Brugse drukkers uit de XVe en de eerste helft van de XVIe eeuw', *De Gulden Passer*, L (1972) 11-25. Naast de enkele Brugse vroege drukken die bewaard gebleven zijn, moeten er heel wat verloren gegaan zijn, want de archieven van de schilders- en van de librariërsgilden vermelden tal van namen van Brugse drukkers, van wie geen nagelaten werken bekend zijn.

R.V.U.

De stadsrekeningen van Deventer, III, *1411-1415*, G.M. de Meyer, ed. Teksten en Documenten XII (Groningen, 1973, 299 blz., *f* 56,50) vullen een aanzienlijk dunner boek dan de voorgaande twee delen. Het behelst dan ook de rekeningen van slechts vijf jaar in plaats van de gebruikelijke tien, maar dit staat in verband met wijziging van het drukprocédé zoals de redactie cryptisch meedeelt. Interessant voor de financiële administratie van de stad zijn een aantal kleine rekeningen van gruitmeesters, timmermeesters, straatmeesters en weidegraven. Immers in de rekeningen van de kameraars zelf komen sinds 1326 of een later datum doorgaans slechts globale posten onder dit hoofd voor, die slechts het netto resultaat bevatten. Maar hier hebben we de deelrekeningen waarin alle kosten en baten zijn opgetekend. Het zijn overigens geen kladrekeningen, ze zijn geschreven door Jan van Ummen, die ook de kameraarsrekeningen zelf schreef. Het 'Pandboek van de Kameraar van 1413' is mij niet geheel duidelijk. Het lijkt me een opgave van alle pandnemingen die bij wanbetalers genomen zijn. Daar de oogst van één jaar meer dan 200 panden oplevert, geeft dit geen hoge dunk van de burgerzin der Deventenaren. De meeste onderzoekers zullen toch vooral geïnteresseerd zijn in de posten betreffende reizen en bodelonen met hun veelsoortige inlichtingen over politieke en andere geschiedenis. In haar inleiding van één bladzijde stipt Mevr. de Meyer enkele punten aan, maar desondanks zal het gebruiken van de rekeningen voor bovengenoemde doeleinden toch erg tijdrovend blijven. Ik wil niet blijven zeuren om meer annotatie, ik begrijp ook wel dat daar redactionele moeilijkheden aan verbonden zijn, maar het betekent wel dat men alleen gewapend met Grotefend, het Middelnederlands Woordenboek, een uitgebreide bibliotheek over de geschiedenis van Oost-Nederland en een grondige kennis van de hele materie, het volle profijt van deze waardevolle bron kan trekken. Dat neemt niet weg dat de huidige en de toekomstige generaties mevr. de Meyer dankbaar moeten zijn voor haar onversaagde arbeid.

H.P.H.J.

In *Holland*, V (1973) 273-282 geeft A.A. Arkenbout een overzicht van 'Het kasteleinschap van de burcht van Oostvoorne', dat voor het eerst vermeld wordt in 1419. Het artikel is gesplitst in twee delen. Het eerste deel betreft het kasteleinschap met toebehoren, waarin een opsomming wordt gegeven van inkomsten, rechten en

verplichtingen; het tweede deel geeft een opsomming van de bekende kasteleins van 1419-1536. In dit laatste jaar werd het kasteleinschap verkocht.

F.J.B.

M. Vanroose heeft in *Handelingen Société d'Emulation Brugge*, CX (1973) 168-177, 'Twee onbekende 15de-eeuwse dokumenten in verband met de Brugse *Beildesniders*' uitgegeven. Het gaat om de keure van het ambacht der timmerlieden uit het eerste kwart der vijftiende eeuw en om een ordonnantie van 1431 (o.s.) betreffende het monopolierecht van beeldsnijders en schilders-beeldenstoffeerders. Niet alleen voor de kunstgeschiedenis, maar ook voor de economische geschiedenis der kunstambachten is deze - spijtig genoeg niet altijd even kritische - publicatie interessant.

L.V.B.

J. IJsewijn en Pl. Lefèvre publiceerden in *Zetesis. Bijdragen op het gebied van de klassieke filologie*, *filosofie*, *Byzantinisme*, *patrologie en theologie*, *door collega's en vrienden aangeboden aan prof. dr. Emile de Strijcker*, *naar aanleiding van zijn zestigste verjaardag* (Antwerpen en Utrecht: De Nederlandsche Boekhandel, 1973) 416-435 de vermoedelijk oudste bewaarde redevoering uitgesproken bij het begin van een academisch jaar te Leuven. De rede zou gehouden zijn in de Sint-Pieterskerk te Leuven, op 1 oktober 1435 door magister Jan Snavel uit Zwolle, in september van dat jaar benoemd tot professor in de faculteit van het kerkelijk recht: 'Collatio de Laudibus Facultatum Lovanii saeculo XV (1435?) habita, nunc primum typis edita'.

L.V.B.

J. IJsewijn, W. Lourdaux en E. Persoons publiceren gegevens over 'Adam Jordaens (1449-1494). An Early Humanist at Louvain', *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin studies*, XXII (1973) 83-99. Ook verschenen als *Historica Lovaniensia*, XVI (Leuven, 1973). Het gaat om een confrater van de priorij van Sint-Maartensdal in de universiteitstad, die interessante contacten had met en actief deelnam aan de Brabantse humanistische beweging ca. 1470-1490. Tien van zijn epitaphia worden hier gepubliceerd.

L.V.B.

J.M. Duvosquel heeft in *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLIII (1973) 377-399 'Fragments d'un compte de la Fabrique de la cathédrale de Tournai (1455) à la Bibliothèque Vaticane' gepubliceerd. Sinds de ramp van 1940 de archieven van Doornik bijna volledig vernield heeft, blijft het kathedraalarchief aldaar het voornaamste geschiedkundig fonds voor de geschiedenis van de stad en het diocees Doornik. Vermits dit fonds in 1566 door de beeldenstorm bijna volledig vernield werd, betekent de minste vondst van archieven van vóór 1566 een aanwinst, dus ook deze fragmentarische rekening gebruikt als binnenkaft van een boek uit de bibliotheek van kardinaal Ferry de Clugny, bisschop van Doornik († Rome, 1483).

L.V.B.

In 1471 werd te Herentals een klooster van franciscaner-observanten gesticht, mede door tussenkomst van hertogin Isabella van Portugal. Daar hierbij de rechten van de bisschop en de lokale clerus over het hoofd waren gezien, volgde een jarenlang conflict. B. de Troeyer, 'Hendrik Herp en het excommunicatiegeval te Herentals (1471-1474)', *Franciscana*, XXVIII (1973) 3-43 publiceert vijftien documenten die over het geval bewaard worden in het Provinciaal Archief der minderbroeders

(Sint-Truiden) en licht ze in de inleiding uitvoerig toe. Enkele charters en hun zegels werden ook fotografisch gereproduceerd.

R.V.U.

A. van Nieuwenhuysen, geeft een aantal beschouwingen ten beste over 'Les ordonnances de Philippe le Hardi', *Handelingen Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, XXV (1971-1972) 75-138. Als mede-uitgeefster van deze ordonnaties weet zij met gezag hun juiste aard en betekenis en uitzicht toe te lichten en verder onderzoek te suggereren. Opvallend is het ontbreken van verordeningen voor het geheel der Bourgondische bezittingen.
R.V.U.

Commynes blijft voor de kennis van de geschiedenis van de Bourgondische hertogen een essentiële bron. Velen zullen dan ook met vrucht kennis nemen van het kritisch overzicht dat J. Voss wijdde aan 'Philippe de Commynes und sein Memoirenwerk in Forschung seit 1945', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, XXIX (1973) 224-235.
R.V.U.

In *Brabants Heem*, XXIV (1972) wordt tweemaal aandacht gevraagd voor Brabantse handschriften. P. Gerlach schrijft op 56-62 over 'Een Brabants handschrift uit het Augustinessenklooster in de Haghe te Helmond' dat een afschrift bevat uit het jaar 1529 van de 'Fasciculus Myrrhae'. L. van Dijck publiceert een mededeling op 113-114 over 'Een Middeleeuws getijdenboek het land uit'. Het laatste betreft de 'Horae beatae Mariae Virginis' dat omstreeks 1480 in de schildersfamilie Priem te Den Bosch gemaakt werd.
F.J.B.

De voeding in de middeleeuwen is een onderwerp dat bij gebrek aan quantificeerbare gegevens over het algemeen moeilijk te bestuderen is. Toch heeft mejuffer D. Roelandt het gewaagd te publiceren over 'De voeding in de Gentse Sint-Pieters- en Sint-Baafsabdij tijdens de late middeleeuwen', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, XXVI (1972) 41-68. Hoewel de bruikbare rekeningen van deze abdijen ook grote leemten vertonen zodat er bijvoorbeeld geen evolutie kon aangetoond worden, valt over de voedingsprodukten (brood, vlees, vis, zuivel, groenten en fruit) en over de eetgewoonten heel wat te leren. Het dagelijks voedselpakket (vooral brood, vlees en vis) van de monniken was ruimschoots voldoende.
M.C.

Aan de hand van drie boekhoudingsregisters van 'Wouter Ameyde, een Brugs waard-makelaar op het einde van de 15de eeuw' in: *Album Albert Schouteet* (Brugge, 1973) 117-132 gelukte het O. Mus de belangrijke rol der waarden-makelaars in de industrie van het Brugse nog verder te preciseren.
L.V.B.

Klaus Friedland, 'Der hansische Shetlandhandel', *Stadt und Land in der Geschichte des Ostseeraumes. Festschrift Wilhelm Koppe* (Lübeck, 1973) 66-80 bevat niet zoveel stof voor de geschiedenis der Nederlanden. In de late middeleeuwen waren de eilanden bekend om de export van stokvis, die aanvankelijk via Bergen, later rechtstreeks geschiedde. De Hanzesteden aan de Zuiderzee waren daar ook bij betrokken. In de

zeventiende en achttiende eeuw lagen belangrijke haringgronden bij de Shetlands en als zodanig hadden zij groot belang voor de Nederlandse vissers. De aandacht van de Nederlandse historici van de Hanze wordt verder gevraagd voor deze feestbundel, die een bewijs is van het hoge peil waarop de geschiedenis der Hanze heden ten dage in Duitsland staat.

H.P.H.J.

Nieuwe geschiedenis

In *Festschrift Hermann Wiesflecker* (Graz: Selbstverlag des Historischen Instituts der Universität Graz, 1973) heeft Othmar Pickl het over 'Routen, Umfang und Organisation des innereuropäischen Handel mit Slachtvieh im 16. Jahrhundert' (143-166). Onderhavige bijdrage is interessant voor de geschiedenis der Nederlanden onder andere wegens het behandelen van de ossenhandel vanuit Denemarken naar het gebied van Nijmegen en Amsterdam langs de landroute en vanuit Jutland naar Holland langs de zeeweg.

L.V.B.

W. Verleyen, 'De monniken van Affligem in de 16e eeuw', *Eigen Schoon en De Brabander*, LVI (1973) 409-424 bespreekt achtereenvolgens het aantal en de sociale herkomst der kloosterlingen, de kloostertucht en de nefaste invloed daarbij van de prelaten Croy, de activiteiten der religieuzen, speciaal op intellectueel gebied, hun leeftijd en gezondheidstoestand, hun kleding en voeding.

R.V.U.

Voor de geschiedenis van de wederdopers zijn van enig belang de artikelen in *Amstelodamum*, LX (1973) van J.G. Kam 'Over twee merkwaardige huizen op de postzegelmarkt, vroeger genaamd de Deventer houtmarkt' (15-19) en H.F. Wijnman 'Nogmaals de huizen met de zogenaamde Palladiaanse gevel aan de Nieuwe zijds Voorburgwal en het Platte Huis aan de Spuistraat' (37-40). Het platte huis is een vergaderplaats van de Amsterdamse anabaptisten geweest, waar door Jacob van Campen gedoopt werd.

F.J.B.

In een prettige en geïllustreerde brochure, *Les Colloques d'Erasme*, *choisis*, *traduits et présentés* (Brussel: Presses Académiques Européennes, 1971, 127 blz.), biedt L.-E. Halkin een vertaling aan van enkele Samenspraken van Erasmus, die hij laat voorafgaan door een inleiding over Erasmus en over de *Colloquia* en door een bondige bibliografie. Eerst verschenen in 1942, herdrukt in 1946, is de huidige 'nouvelle édition revue et augmentée' vermeerderd met de vertaling van nog drie Samenspraken, wat het totaal brengt op elf. De bijgekomen stukken zijn: de bekende Schipbreuk en twee dialogen over het huwelijk en de vrouw. De Franse vertaling wil de wijdlopigheid van de oude vertalingen vermijden en dichter bij de tekst blijven; daarin is de auteur, uitgever van de *Colloquia* in de nieuwe Amsterdamse editie van Erasmus' werken, werkelijk geslaagd zonder aan het Frans tekort te doen.

M.A.N.

M.A. Nauwelaerts, 'Grammatici, summularii et autres auteurs, réprouvés: Erasme et ses contemporains á la remorque de Valla', *Paedagogica Historica*, XIII (1973) 471-485, gaat na welke de middeleeuwse auteurs waren die door Erasmus en zijn humanistische tijdgenoten, in het spoor van Valla, werden gewraakt en waarop dat afwijzen berustte.

M.D.V.

De artsen hebben Erasmus steeds als een interessant onderwerp van hun studie beschouwd zo ook H. Brabant: *Erasme humaniste dolent* (Brussel: Presses Académiques Européennes, 1971, 111 blz.). Erasmus' ziekten worden ter sprake gebracht: wat hij de pest noemde,

misschien sifilis, zeker het graveel, dikwijls koorts, nog ischias en een menigte kleine kwalen. Dat heeft Erasmus ertoe gebracht in het bijzonder zorg te dragen voor zijn gezondheid en herhaaldelijk een beroep te doen op artsen, onder andere op Thomas Linacre, Guillaume Cop, zijn landgenoot Gerardus Listrius, de Antwerpse stadsarts Henricus Afineus, de Italiaan Nicolaus Leonicenus en de beruchte Paracelsus. Een benadering van het bekende onderwerp vanuit de werken en brieven van de beroemde patiënt, in wie, naar de mening van Brabant, talrijke intellectuelen zich zullen herkennen. Bibliografie aan het eind van de brochure.

M.A.N.

Wat de karakterisering van Brugge als een 'Athenae Belgicae' reëel betekende, wordt door A. de Witte, 'Het humanisme te Brugge. Een overtrokken begrip', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXVII (1973) 5-26, synthetisch toegelicht. Het gaat niet om een eigen Brugse aanbreng in het Zuidnederlandse humanisme, maar wel om een kwalitatief niet onaanzienlijk medewerken aan de cultuurreformatie in het algemeen en om een stedelijke politiek die erom bekommerd was geen talenten te laten verloren gaan.

M.D.V.

J. Kluyskens, 'Twee zestiende-eeuwse werken, één verreikende strekking: *Cassander en Lipsius*', *De Gulden Passer*, L (1972) 1-10. In de kring rond Plantijn leefde een ganse reeks humanisten. Onder hen speelde Lipsius een belangrijke rol. Zoals zijn medestanders pleitte hij voor een terugkeer tot de eenheid der primitieve kerk. Hij leunde sterk aan bij de ideëen van G. Cassander (1513-1566) over de vrije mening, maar was bereid te aanvaarden dat de staat om veiligheidsredenen mocht optreden tegen andersdenkenden.

R.V.U.

R. Wellens illustreert treffend de betrekkingen tussen onderdanen en vorst wanneer dezen met betrekking tot een bedestemming rotsvast op hun eigen standpunt bleven: 'Les états de Hainaut et le vote de l'aide en 1514-1515,', in: *Mémoires et Publications de la Société des sciences*, *des arts et des lettres du Hainaut*, LXXXIV (1971-1973) 119-133.

L.V.B.

In *Album Albert Schouteet* (Brugge, 1973) schreef A. de Smet 'De Leuvense astroloog Hendrik Baers of Vekenstyl maakt publiciteit voor zijn drukkerij in 1530' (49-56). De korte bijdrage is interessant voor de kennis betreffende het humanistische wetenschappelijke milieu in de Brabantse universiteitstad.

L.V.B.

J. van Rompaey, 'De keuren en statuten van de stad Gistel in de versie van 1532', *Handelingen Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, XXV (1971-1972) 298-321 is voor de rechtsgeschiedenis van dit Vlaamse stadje bijzonder kostbaar daar zo weinig andere documenten bewaard werden. De uitgave wordt voorafgegaan door een inleiding over de juiste aard van dit stedelijke reglement, dat in de loop der eeuwen geleidelijk is aangegroeid.

R.V.U.

A. Derolez, ‘Aantekenigen omtrent structuur, datering en betekenis van het kostuumboek van Lucas de Heerde (Gent, Universiteitsbibliotheek, hs. 2466)’, *Handelingen XXIXe Vlaamse Filologencongres* (Antwerpen, 1973) 261-271. De bekende Gentse schilder en rederijker De Heere (1534-1584) moest voor zijn religieuze overtuiging uitwijken naar Engeland, waar hij voor hoog-admiraal E. de Clinton een galerij versierde met voorstellingen van de klederdracht van verschillende volkeren. Hij vervaardigde er ook een album van: *Théatre de tous les peuples*... Het ontbreken van enig anticlericalisme maar een uitgesproken anti-Spaans gevoel schijnen te wijzen dat bepaalde delen ontstaan zijn nadat Heere, in Gent teruggekeerd, met Oranje contacten had. Hij heeft echter uiteindelijk zijn werk opgedragen aan de Spaansgezinde Anton van Bourgondië.

R.V.U.

Men kan bezwaarlijk beweren dat de rechtsgeschiedenis de meest beoefende tak zou zijn van het tegenwoordige historisch onderzoek: artikelen over dat onderwerp zijn, relatief gesproken, niet zó talrijk. J. Monballyu doet de rechtsgeschiedenis eer aan door zijn heldere studie over ‘De gerechtelijke bevoegdheid van de Kortrijkse schepenen over hun poor ters (1540-1600)’, *De Leiegouw*, XV (1973) 283-306. Het is een interessante bijdrage tot de studie van het zestiende-eeuwse schependom in Vlaanderen.

M.C.

H.J. Zantkuyl gaat aan de hand van de kaart van Amsterdam van Cornelis Antoniszoon het aantal huizen en de verschillende soorten na. Een vergelijking wordt gemaakt met de huizentellingen van 1543, 1557 en 1562. Het artikel getiteld ‘De kaart van Cornelis Antoniszoon als informatiebron voor de studie van het Amsterdamse woonhuis’ is verschenen in *Amstelodamum*, LXI (1974) 6-11.

F.J.B.

B.A. Vermaseren, ‘De Spaanse uitgaven op godsdienstig gebied van M. Nutius en J. Steelsius. Een voorlopige orientatie’, *De Gulden Passer*, L (1972) 26-99. Beide Antwerpse drukkers hebben vooral tussen 1543 een grote activiteit ontplooid. Zij drukten slechts veel gelezen Spaanse auteurs. Mogelijk was een verschil in prijsniveau tussen Spanje en Antwerpen hun bijzonder voordelig. Het strenge optreden van de Spaanse inquisitie in de late jaren vijftig stelde snel een einde aan de invoer in Spanje van religieuze werken in de volkstaal. De Antwerpse drukkers bleven echter wel profane werken invoeren.

R.V.U.

K. Duncan-Jones en J. van Dorsten, ed., *Miscelaneous Prose of Sir Philip Sidney* (Oxford: Clarendon Press, 1973, 239 blz., £ 4.50). Internationaal gezien is Sir Philip Sidney (1554-1586) vooral bekend als renaissance-poëet. Voor Nederland is hij waarschijnlijk in de eerste plaats iemand die een rol - van bescheiden aard overigens - gespeeld heeft in de Opstand. Zijn oom de graaf van Leicester bracht hem in 1585 mee naar de Nederlanden. Hij had zijn neef eerder, na zijn studietijd te Oxford, aan het hof van koningin Elisabeth geïntroduceerd. Sir Philip werd gouverneur van Vlissingen, pandstad van de Engelsen. Hij raakte op 22 september 1586 gewond

voor Zutphen, bij een van de vele belegeringen die deze Gelderse frontierstad had te doorstaan. Aanvankelijk leek dat niet dodelijk; op 17 oktober stierf de Engelsman echter te Arnhem. Op goede gronden wordt een beschijving van het sterfbed, in verband met het gepubliceerde testament onder de Appendices opge-

nomen, tot de devotionele lectuur gerekend. Sarcastisch bedoeld is wel de opmerking: 'This may indeed have been the way in which Elisabethan noblemen died' (163).

Van Sir Philip wordt hier onder andere herdrukt: 'A Letter to Queen Elisabeth' (33-57), waarmee de schrijver zich mengde in de discussie rond de - al dan niet serieuze - huwelijksplannen van de koningin met de hertog van Anjou. Hij adviseerde op niet mis te verstane wijze contra. De inleiding toont overtuigend aan dat Sir Philip daarmee de koninklijke gratie niet verspeelde zoals vaak wordt aangenomen. De Engelsman zat met zijn veel gelezen geschrift niet op de politieke lijn van Oranje, die met het binnenhalen van de Franse lichtgewicht het vertrouwen van een deel van zijn aanhang in de waagschaal stelde. De 'Defence of the Earl of Leicester' (123-141), waarmee de schrijver weinig eer inlegde, welk geschrift oorspronkelijk ook alleen in geschreven vorm circuleerde, heeft betrekking op de periode voorafgaande aan de ongelukkige participatie van de graaf in de Nederlandse aangelegenheden.

De inleidingen bij de geschriften-in-proza van Sir Philip (zijn brieven en twee 'Arcadia's' werden niet opgenomen), zeer strak en overzichtelijk geredigeerd, zijn alle van K. Duncan-Jones, op één na, die bij: 'A Defence of Poetry', dat als het meest bekende prozastuk van Sidney geldt. Van de acribie der uitgevers getuigen bijzonder de annotaties die achter in het werk een plaats kregen (175-225).

P.A.M.G.

R. Lauwaert, 'De handelsbedrijvigheid van de Officina Plantiniana op de Büchermessen te Frankfurt am Main in de XVIe eeuw', *De Gulden Passer*, L (1972) 124-180. Antwerpenaars bezochten reeds van bij het begin der zestiende eeuw de beroemde boekenbeurs. Onder de klanten aldaar van de Bazelse uitgevers Froben en Episcopius vindt men daarenboven ook Leuvenaars en Noord-Nederlanders. Dank zij de bekende 'Mess-Katalogen' kan men bepalen dat tussen 1564 en 1599 1728 uitgaven uit de Nederlanden (276 werken uit tien steden van het Noorden en 1452 boeken uit elf centra uit het Zuiden) te Frankfurt op de markt kwamen. Antwerpen, Leiden en Leuven zijn vrij behoorlijk vertegenwoordigd. De belangrijkste uitgeverij te Frankfurt bedrijvig was de Plantijnse drukkerij, die er reeds in 1558 aanwezig was. In de Plantijnse archieven is de boekhouding van deze Frankfurtse handel bewaard zodat een gedetailleerde analyse ervan mogelijk wordt. In bijlagen worden de gegevens in tabellen verwerkt. Deze studie brengt niet slechts over het geestesleven maar ook over de economische geschiedenis van de zestiende eeuw tal van belangwekkende gegevens aan.

R.V.U.

L. Voet 'De Antwerpse Polyglot-bijbel', *Noordgouw*, XIII (1973) 33-52. In juni 1572 voltooide Plantijn de vijftalige bijbeluitgave. Deze monumentale uitgave wordt gesitueerd tegen de achtergrond van de geschiedenis van de Plantijnse drukkerij en van het geestesleven van de tijd.

R.V.U.

D. Donnet biedt een uitgave, met spaarzame inleidende nota's, van 'Un travail inédit de l'humaniste Nicaise van Ellebode. Notes sur le traité de grammaire de Michel le Syncelle', in *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLIII (1973) 401-457.

Van Ellebode was afkomstig van Cassel (Vl.), verbleef tot in 1572 te Padua en stierf te Presburg (Hongarije) in 1577.

L.V.B.

L. Dupont, ‘La bibliothèque de Torrentius: Les livres d'un prélat humaniste du XVIe siècle sur l'empire ottoman’, *De Gulden Passer*, L (1972) 100-123. Aanvankelijk vicarisgeneraal van het bisdom Luik was Torrentius tussen 1587 en 1595 bisschop van Antwerpen. In 1572 en 1574 wijdde hij gedichten aan het Turks gevaar. Naar aanleiding daarvan onderzoekt de auteur welke iwerken over dit onderwerp Torrentius in zijn bibliotheek had.
R.V.U.

Ten einde de arme inwoners van Brugge te beschermen tegen de uitbuiting door woekeraars, werd op initiatief van enkele burgers in 1573 de Berg van Charitate ingesteld, waar men in ruil voor kleine panden zonder interestbetaling geringe geldsommen kon lenen. De sociaal-economische aspecten van de activiteiten van deze instelling worden overzichtelijk geschetst door P. Soetaert in ‘Banco de préstamos a los pobres de Flandes. El “Monte de Caridad” de Brujas (Siglos XVI-XVIII)’, *Boletin de documentacion del fondo para la investigacion economica y social*, V (1973) 1-7.
L.V.B.

A. de Witte leverde in *Album Albert Schouteet* (Brugge, 1973) een interessante bijdrage over ‘Bonaventura Vulcanius en Philips Marnix van Sint-Aldegonde 1577-1606’ (57-74). Het gaat hier over het aandeel van de Brugse filoloog en hoogleraar te Leiden in het secretariaatswerk voor Marnix en over Vulcanius' aandeel in de publicatie van Marnix' *Boeck der Psalmen Davidis*.
L.V.B.

F. Verbiest, zet zijn geschiedenis van ‘De Lierse Kartuizer’ verder. Hij schetst de ‘Reglementering van het kloosterleven’, *Noordgouw*, XI (1972) 21-62 en geeft in bijlage het kloosterreglement van na 1580 uit. ‘Het necrologium van de Kartuizers van heer’, *Noordgouw*, XI (1971) 93-129 wordt eveneens door hem uitgegeven.
R.V.U,

Als eerste nummer van de publicaties van het ‘Centrum voor Antwerpse cultuurgeschiedenis (1550-1780) aan de Universitaire Faculteiten St-Ignatius te Antwerpen’ publiceerde de directeur A. Keersmaekers van *Jan David Heemssen* (*1581-1644*). *Een biografie* (Antwerpen, 1973; oorspronkelijk verschenen in *Noordgouw*, XII (1972) 1-52). Deze studie over een renaissancistisch auteur is niet slechts van belang voor de literatuurgeschiedenis, maar schetst tevens de opgang van een Antwerpse familie van eenvoudige ingeweken perkamentbereiders tot vooraanstaande kooplui en tekent aan een typisch voorbeeld het Antwerps sociaal en cultureel milieu.
R.V.U.

J. Roegiers ontdekte ‘Quelques pièces égarées des archives de la Nonciature de Flandre’, *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLIII (1973) 561-573; ook verschenen als *Historica Lovaniensia*, nr. XIV (Leuven, 1973). Hij vond die terug in de papieren van de nuntiaturen van Napels, Venetië, Frankrijk, Portugal, Keulen,

Duitsland en Polen in de Vaticaanse archieven. De documenten in kwestie betreffen de periode 1596-1795.

L.V.B.

A. Bicker Caarten geeft in ‘Transportabele legerkorenmolens en het beleg van Lochem en Grol’ in *Gelders Oudheidkundig Contactbericht*, LIX (dec. 1973) 42-44 een kort overzicht van een aantal besluiten van de Staten-Generaal met betrekking tot de logistiek in het begin van de zeventiende eeuw.

F.J.B.

Aan de hand van de collectie-Piccolomini, bewaard in het rijksarchief te Zámrsk, deelt Z. Šimeček, ‘The first Brussels, Antwerp and Amsterdam Newspapers. Additional Information’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, L (1972) 1098-1115, nadere bijzonderheden mede betreffende de Nederlandse pers en de berichtgeving in de zeventiende eeuw.

M.D.V.

H. de Schepper onderzoekt ‘De besluitvorming in de regering van de Katholieke Nederlanden rond 1600’, *Nederlands Archievenblad*, LXXVII (1973) 174-185 en pleit voor meer nuancering van de gangbare zienswijze die het voorstelt alsof het vorstelijk abolutisme na de scheiding in het Zuiden triomfeerde. Normaal immers waren onder de aartshertogen de besluiten van de collaterale raden beslissend. De rol van de Staten bij het bedebeheer en de adviezen van de gewestelijke instellingen werkten eveneens remmend op het centrale gezag. Waar dit laatste meer macht scheen uit te oefenen was dit niet zelden onder druk van onder af. Slechts de buitenlandse politiek en defensie ontsnapten aan de eigen regeringsinstellingen der Zuidelijke Nederlanden en zelfs aan de aartshertogen en waren praktsich in handen van de Spaanse koning.

R.V.U.

J. Kluyskens geeft ‘Twee onuitgegeven brieven van Justus Lipsius aan Oliverius Manareus uit 1605’, *Ons Geestelijk Erf*, XLVII (1973) 408-423 uit. Lipsius had vele relaties met jezuïeten. Voor een van hen, O. Manare uit Douai, schreef hij zijn devotieboekjes over Halle en Scherpenheuvel.

R.V.U.

L. Ceyssens en S. de Munter, ‘Correspondance de Chrétien Lupus avec Augustin Favoriti’, *Augustiniana*, XXIII (1973) 131-217 en 369-421. C. Lupus (1611-1681), een Zuidnederlandse augustijn, sloot tijdens zijn verblijf te Rome vriendschap met de pauselijke secretaris Favoriti. Tussen beide ontstond een drukke correspondentie vooral na 1661. Deze brieven handelend over het jansenisme en over de culturele en religieuze situatie in de Nederlanden werd in extenso of in regestvorm als bijlage afgedrukt.

R.V.U.

‘La Collégiale Sainte-Croix à Liège en 1614 d'après les Archives Vaticanes’, in *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLIII (1973) 459-508 is een uitgave en een vertaling in het frans door J. Hoyoux van de statuten van de collegiale kerk in kwestie, gepromulgeerd door nuntius Albergati in 1614. Het document (Vaticaans archief, Keulse nunciatuur, no. 141) biedt een normatief beeld van de toestanden in kerk en kapittel.

L.V.B.

A. Welkenhuysen, ‘Benedicti Regula Belgice. Over bibliografie van Benedictus-vertalingen en oude drukken van de ‘Regel, in het Nederlands’, *Zetesis* (= Miscellanea E. de

Strycker) (Antwerpen-Utrecht, 1973) 396-415 bespreekt vijf oude drukken van de Benedictijnse orderegel in het Nederlands: Brugge, G. de Neve, 1625; Douai, G. Pichon, 1629 (2 edities); Antwerpen, G.E. Gymnicus, 1694; Antwerpen, wed. van der Hey (ca. 1768).

R.V.U.

L. Ceyssens geeft in *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLIII (1973) 545-559 een biografische schets van 'Ferdinand Nipho (1626-1659), secrétaire à la nonciature de Bruxelles et internonce ad interim'. Geboren te Ardooie (W.Vl.) uit een Vlaamse adellijke moeder en een Florentijnse vader, die de zoon was van een kapitein in het leger van Alexander Farnèse, heeft F. Nipho carrière gemaakt in het antijansenistische kamp.

L.V.B.

K. Porteman, 'Nederlandse mystici uit de 17e eeuw of de mystici van "den Nied"', *Ons Geestelijk Erf*, XLVII (1973) 386-407. De mystieke herleving in de Zuidelijke Nederlanden in het tweede kwart van de zeventiende eeuw staat sterk onder invloed der Capucijnen en speciaal van 'La Règle de Perfection' van de Fransman Benedictus van Canfeld. Auteurs als Joannes Evangeliste van 's-Hertogenbosch en Lucas van Mechelen hebben de leer van deze laatste echter in de terminologie van de traditionele Rijnlands-Vlaamse mystiek gehuld.

R.V.U.

Het artikel van onze medewerker C.J.A. Genders, 'De bevestiging van de vrede van Munster door Gerard ter Borch', *Spieghel Historiael*, VIII (1973) 641-650 besteedt alle aandacht aan het bekende schilderij over dit onderwerp, thans in de National Gallery te Londen. Ter Borch bevond zich al sinds 1645 in de stad Munster in de verwachting (die vervuld zou worden) dat hij daar veel opdrachten zou krijgen van de aanwezige diplomaten. Sinds 1647 maakte hij zelfs deel uit van het gezelschap van de Spaanse afgevaardigde Pen□aranda. Het grote schilderij met zijn opvallende madonnabeeld op de kroonluchter heeft veel navolging gehad juist in genoemd détail, dat aan de fantasie van Ter Borch moet worden toegeschreven. De in *Spiegel Historiael* gebruikelijke illustraties zijn bij dit artikel wel zeer functioneel.

H.P.H.J.

A. de Meyer, 'Brugse Augustijnen Franciscus Van Meunincxhove (1659-1736) en Bernardus Désirant (1656-1725)', *Augustiniana*, XXIII (1973) 5-117 beschrijft met tal van bijzonderheden het leven en het werk van de bekende anti-jansenist Désirant en diens oudleerling Meuninckxhove. Deze laatste was werkzaam in de Hollandse missie, onder meer te Amsterdam, en heeft Desirant tal van inlichtingen doorgespeeld over het Utrechtse schisma. In bijlage vindt men de bibliografie van Désirant (74 nommers), talrijke brieven uit de jaren negentig der zeventiende eeuw en een paar vrome gelegenheidsgedichten.

R.V.U.

In de zeventiende eeuw hadden vele kloosters uit de Nederlanden de gewoonte aangenomen hun religieuzen naar het prinsbisdom Luik te sturen om er de hogere

wijdingen te ontvangen. A. Deblon publiceert de lijst van ‘Religieux franciscains ordonnés à Liège en 1671’, *Franciscana*, XXVIII (1973) 71-79.

R.V.U.

W. Zondervan publiceert in *Archief, het orgaan van de oudheidkundige vereniging de Graafschap* (1972) 72-79 een 'Ooggetuige-verslag van de laatste dag van de belegering van Doesburg in 1672' van de hand van een van de officieren van het garnizoen, Rudolf Frederik van Isselmuden uit het regiment van de Kolonel van Ittersum. Hetzelfde tijdschrift bevat naast de gebruikelijke artikelen over de geschiedenis van de streek een artikel van H.J. Steenbergen: 'Het rampjaar 1672 en Oost-Gelderland'.

In het *Gelders Oudheidkundig Contactbericht*, LIII (1972) 1-18 vat W. Kotte de positie van Gelderland tijdens de Franse inval samen in 'Gelderland in het rampjaar 1672'. Aan de orde komen kwesties als belastingen, souvereiniteit en spionnage.

F.J.B.

Het artikel van N. Rouche, 'Le pont de Huy entre 1686 et 1716', in: *Annuaire d'Histoire liégeoise*, XXXVIII (1973) 55-102, bevat naast anecdotische details ook interessant materiaal voor de financiële en economische geschiedenis van de Maasstreek.

L.V.B.

J. Walgrave, 'Zuidnederlandse Chine de Commande', *Noordgouw*, XI (1971) 67-73 is een bijdrage tot een speciaal aspect van de Zuidnederlandse handel op China in de achttiende eeuw.

R.V.U.

S. Hart publiceert in *Jaarboek Amstelodamum*, LXV (1973) 73-83 'Een sociale structuur van de Amsterdamse bevolking in de 18e eeuw'. De structuur wordt opgebouwd aan de hand van de impost op het trouwen en het begraven, die in 1695 werd ingesteld. Aan de hand van de demografische gegevens zou blijken dat de Amsterdamse bevolking in de tweede helft van de achttiende eeuw niet in aantal achteruit is gelopen. In enkele bijlagen worden de kwantitatieve gegevens in tabellen en grafieken verwerkt.

F.J.B.

Over het personeel van de nuntiatuur van Vlaanderen is weinig of niets gekend. L. Demoulin vond enige informatie betreffende secretarissen: 'Autour de quelques secrétaires des nonces de Flandre au XVIIIe siècle, notamment Guiseppe Maria Adami, de Bolsena (1700-1761)', *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLIII (1973) 575-594. L. Demoulin belicht enige facetten uit de diplomatieke carrière van Giuseppe Spinelli vóór zijn internuntiatuur, daarna nuntiatuur van Vlaanderen (1721-1731): 'La mission á Vienne et les séjours en Rhénanie et à Paris de Giuseppe Spinelli, ou comment on devient internonce de Flandre (1720-1721)', *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLIII (1973) 595-645.

L.V.B.

Het artikel van E.G.R. Ossieur over 'J.B. Jacobs, chirurgijn, verloskundige en auteur (1734-1790)', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, XXVI (1972) 69-91) is vooral belangrijk als bijdrage tot de studie van de verloskundige opleiding op de vooravond van de Brabantse Revolutie.

M.C.

De heemkundige kring Het Land van Beveren organiseerde te Beveren-Waas (O.Vl.) van 18 tot 25 november 1973 een *Herdenking en tentoonstelling Jan Frans Van de Velde*

(1743-1823). 'Eximius Dominus ac Magister', de bekende Leuvense theologieprofessor en leider van het anti-jozefistische verzet aan de Alma Mater. J. Roegiers verzorgde de catalogus (111 nrs.) (Beveren-Waas, 1973, 80 blz., geïll.) en schreef er een inleiding op: 'Jan Frans Van de Velde en zijn geboortestreek'.

L.V.B.

Over het onderwijs in Amsterdam handelt het posthuum verschenen artikel van F. Grewel: 'De Amsterdamse armenscholen en de Amsterdamse methode' in *Amstelodamum*, LXI (1974) 73-78. De eerste Amsterdamse armenscholen dateren uit 1745, waarvoor grote ruimten werden ingericht. In 1785 bestonden er tien scholen voor 3000 kinderen die op vrijwillige basis en kosteloos een eenvoudig schoolprogramma te verwerken kregen. Dit programma werd in 1795-98 aan de nieuwe inzichten aangepast.

Ter beloning van de geleverde prestaties werden geschenken gegeven door de curatoren in de vorm van horloges en boeken. Zie respectievelijk J.H.v.d. Hoek Ostende 'Zilveren horloges als ereprijzen voor leerlingen van openbare lagere scholen', *ibidem*, LVIII (1971) 198-202 en I.H. van Eeghen 'De boekprijzen van de stadsarmenscholen', *ibidem*, LXI (1974) 78-84.

F.J.B.

Nieuwste geschiedenis

J. Lauwerijs, 'De tienden van Antwerpens O.-L.-Vrouw-kapittel onder Hoogstraten, Rijkevorsel en Wortel', *HOK*, XLI (1973) 163-213, brengt tal van wetenswaardigheden uit verschillende archieffondsen (in bijlage worden enkele akten afgedrukt). Belangrijk zijn de gegevens over de tiendenopbrengsten vanaf het midden tot het einde der achttiende eeuw en over de betwistingen nopens de aardappeltienden.

R.V.U.

G. Hansotte publiceerde *La principauté de Stavelot-Malmédy à la fin de l'ancien régime. Carte de la principauté en 1789*, *dénombrement des maisons*, *des chevaux et des bestiaux vers 1750* (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, in-4°; Brussel: Paleis der Academiën, 1973, 63 blz. en één gekleurde kaart buiten tekst). De begeleidende tekst is ons inziens interessanter dan de kaart zelf; een paar belangrijke elementen van de inleiding komen inderdaad te weinig of helemaal niet grafisch uit de verf: de territoriale omkadering van het grondgebied en de interne kerkelijke en administratieve indeling. De auteur besteedde terecht veel aandacht aan de bevolking, het gebruik van de grond, de grote verkeerswegen en de betwiste territoria. Het denombrement van ca. 1750, bewaard in het oorlogsarchief te Vincennes, had misschien wel qua datering en oorsprong exacter kunnen omschreven worden. Al bij al een lovenswaardige prestatie!

L.V.B.

B. Windels behandelt 'Het geniekorps in de Oostenrijkse Nederlanden, enkele sociologische gegevens', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XX (1973)

234-257. De officieren van de geniebrigade waren geboren in de Belgische gewesten, waren vaak onderling verwant en genoten met een degelijk inkomen welvaart en aanzien. Na de Zevenjarige oorlog werden zij vooral belast met het onderhoud van de garnizoeninstallaties,

met opdrachten van algemeen nut in dienst van steden en provinciën, en met de aanleg van verkeerswegen.
L.V.B.

J. Martens, 'De baronie Rummen in 1763', *Eigen Schoon en De Brabander*, LVI (1973) 289-307 is de summiere weergave van een volkstelling.
R.V.U.

C. Lemoine-Isabeau heeft het in het *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, XX (1973) 258-271 over 'La Carte de la Fôret de Soignes par Ferraris et Cogeur (1767-1770)'. De opmetingen voor deze kaart waren in feite een generale repetitie vóór de aanvang van de bekende kabinetskaart. Onderhavig artikel is een nieuwe bijdrage tot de betere kennis van de befaamde cartografische ploeg militaire geografen uit het genie- en artilleriemilieu der Oostenrijkse Nederlanden.
L.V.B.

C.A. van Swigchem noemt 'Het Nieuwe Werkhuis van 1778', *Amstelodamum*, LX (1973) 9-11, een voorbeeld van moderne gestichtsarchitectuur uit de tijd van de verlichting. Het ontwerp voor het nieuwe verbetergesticht is van de stadsarchitect Abraham van der Hart, die om zich te oriënteren onder andere Gent bezocht. Het Amsterdamse gebouw kan tot voorbeeld hebben gediend voor Hannover en Wenen. Het ontwerp valt op door een rationele plattegrond, terwijl nieuwe vindingen worden toegepast op het gebied van de hygiëne.
F.J.B.

J.Z. Kannegieter vermeldt een experiment met 'Een stoomwerktuig op de buitenplaats van een Amsterdams regent in het jaar 1781', *Amstelodamum*, LX (1973) 27-29 op een landgoed van John Hope te Heemstede in verband met een betere bevloeiing gebouwd door Rinse Brouwer.
F.J.B.

J.J. Hoebanx, 'Quelques aspects de la vie d'une loge bruxelloise, les Amis Philanthropes, sous le Directoire, le Consulat et l'Empire 1798-1813', *Cahiers bruxellois*, XVII (1972) 139-196. In 1798 werd deze loge van vrijmetselaars te Brussel onder impuls van Franse militairen opgericht. Hij telde in doorsnee een honderdtal leden. De auteur onderzoekt in uitvoerige statistieken de sociale samenstelling van de groep, die vooral adepten had bij officieren, ambtenaren en handelaars. Een zekere pro-Franse beïnvloeding vanuit dit milieu schijnt waarschijnlijk.
R.V.U.

Het tijdschrift *Ons Amsterdam* heeft een geheel nummer gewijd aan Amsterdam in de negentiende eeuw (XXVI (1974) 33-64). Het bevat artikelen van Th. van Tijn: 'Berusting en beroering: aspecten van Amsterdams sociale geschiedenis in de negentiende eeuw (34-42); H.L.C. Jaffé, 'Amsterdam als kunst centrum tussen de Franse tijd en de eerste wereldoorlog' (43-49); R. Geurtsen 'Sociaal ontbonden, cultureel verbonden: aspecten van woningbouw- en stedebouwpractijk in de

negentiende eeuw' (50-58) en G.F. Walburg 'Liefdadigheid in de negentiende eeuw' (59-64).

F.J.B.

M.J. van Lieburg geeft in zijn bijdrage aan de *Lof der historie* getiteld ‘Gerrit Jan Mulder: docent der Clinische School te Rotterdam’ (211-240) een niet erg bevredigend overzicht over de Rotterdamse periode van deze Utrechtse wetenschapper uit de negentiende eeuw.

P.D.'T H.

J. Hemels, ‘De utopische journalistiek als reactie op de inertie van de Noordnederlandse pers (1814-1820)’, *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taalen Letterkunde en Geschiedenis*, XXVII (1973) 137-150, vestigt de aandacht op de *Utopiaansche Courant*, het *Utopiaansch Weekblad* en de *Liliputsche Courant*, maatschappijkritische ‘marginale journalistiek met beperkte draagwijdte, maar van een buitengewone felheid’, van de hand van J.B.D. Wibmer.

M.D.V.

Th. Luykx, ‘De ontwikkeling van de Vlaamse pers en haar houding tegenover de taalpolitiek van Willem I tijdens het Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)’, *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXVII (1973) 207-230, betoogt dat de Nederlandse perspolitiek in Vlaanderen duidelijk afsteekt tegen de aldaar gevoerde taalpolitiek in het algemeen. Nederlandstalige dagbladen werden niet in het leven geroepen; alleen heeft de koning enkele initiatieven gesteund tot oprichting van Nederlandstalige kranten die een paar maal per week verschenen, maar voor welke bij de Vlaamse massa succes niet was weggelegd. Vanwege de verfransing van de hogere klassen kon de Nederlandse perspolitiek in Vlaanderen moeilijk belangrijke resultaten boeken. De Nederlandstalige neutrale en oppositiepers heeft aan de taaldwang aanvankelijk geen aanstoot genomen. Ze heeft zich wel in meerdere of mindere mate tegen het vervangen van het ‘Vlaams’ door het ‘Hollands’ gekant. Van 1828 af hebben de Vlaamse katholieke kranten, hoewel geen voorstanders van de verfransing, ook de terugkeer van de vrijheid van taalgebruik geaccepteerd of gestimuleerd. Het verschil tussen ‘Hollands’ en ‘Vlaams’ werd toen terwille van de godsdienst aangedikt.

M.D.V.

In het *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, XLII (1973) 333-455 beschrijft mevrouw L. Hens-Vercauteren ‘De topografische kaarten van de Zuidelijke Nederlanden (1815-1830)’ bewaard in het archief van de Topografische Dienst te Delft. Drie reeksen, interessant voor de historische geografie, kunnen onderscheiden worden: 1) op schaal 1:25.000 door de Militaire Verkenningen (tweede afdeling van het topografische bureau) uitgevoerde kaarten (1816-1830); 2) de kartering van de grens tussen Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden op schaal 1:14.000 (1816-1820) en 3) de kaarten van de opname van de Belgisch-Nederlandse grens op schaal 1:10.000 (1843). Deze documenten vullen het hiaat tussen de Ferrariskaart van 1771-1777 en de carte topographique de la Belgique door Ph. Vandermaelen (1837-1853).

L.V.B.

H. van Daele, ‘De leesmethode van P.J. Prinsen en haar invloed in Vlaanderen’, *Paedagogica Historica*, XIII (1973) 120-151, licht vooreerst de genoemde methode toe en probeert vervolgens, aan de hand van de in Vlaanderen gepubliceerde leerboekjes voor aanvankelijk lezen, na te gaan welke invloed ze aldaar tussen ca. 1818 en ca. 1845 heeft gehad.

M.D.V.

De graanbevoorrading en -consumptie van de steden Gent en Brussel met respectievelijk 68.000 en 84.000 inwoners in 1820-1825 vertoont gelijkenissen en verschillen. Voor Gent kwamen nagenoeg alle graanleveringen uit een zone van 20 à 30 km. voor tarwe en van minder dan 10 à 15 km. voor rogge. De rogge voor Brussel werd voor 80% aangevoerd van uit een zone binnen de 20 km. van de hoofdstad, de tarwe voor ca. 70%. De aanvoer van broodgranen uit productiecentra meer dan 40 km. van Brussel verwijderd bedroeg nauwelijks 5%. Te Gent bestond de graanconsumptie voor 65% uit tarwe, te Brussel voor 85%, wat vooral voor Brussel veel meer was dan in de meeste Zuidnederlandse steden. Dat en nog meer interessante gegevens kan men lezen bij Ch. Vandenbroecke, 'Graanbevoorrading en graangewassen te Gent en Brussel tijdens de eerste helft der 19de eeuw', *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, XXVI (1972) 93-115.

M.C.

H. Hasquin behandelt in *Mémoires et publications de la société des sciences*, *des arts et des lettres du Hainaut*, LXXXIV (1971-1973) 173-193 de expansieve 'L'industrie charbonnière belge de la fin du régime français à 1830'. Schrijver belicht de douane-wetgeving, de productie, de export, het binnenlands verbruik en de tewerkstelling en publiceert voor de bekkens van het Centrum en de Borinage interessante statistieken.

L.V.B.

Er bestaat weinig literatuur over een onderwerp als dat van L. Viré, *La distribution publique d'eau à Bruxelles 1830-1870* (Collection Histoire, série in 8°, XXXIII, s.l.: Pro Civitate, 1973, 238 blz.). Daarin wordt uitvoerig belicht wat er in een grote stad zoal om het hoekje kan komen kijken bij de aanleg van een moderne openbare waterleiding. Vooreerst krijgt men een overzicht van de oudere, deficiënte situatie inzake watervoorziening. Vervolgens komen de diverse ontwerpen (1844-1852) aan de beurt, waarna de organisatie en de exploitatie van de nieuwe dienst wordt beschreven. Een hygiënisch, sociaal, technisch en financieel bilan rondt de studie af.

M.D.V.

In de serie 'Unofficial History' publiceerde Hans van der Hoeven in 1973 *De Belgische Beroerte. De Tiendaagse Veldtocht en de scheuring der Nederlanden 1830-39* (Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij, 1973, 206 blz., *f* 22,50). In deze serie onder redactie van Martin Ros verschijnen, zoals de folder vermeldt, boeken over 'figuren en gebeurtenissen die niet of nooit goed of altijd vanuit een zeer bepaalde optiek in de officiële geschiedschrijving zijn terechtgekomen'. De schrijver zegt zelf van zijn boek dat het niet de pretentie heeft meer te zijn dan 'een beschrijving van de reeds bekende ontwikkeling, met het accent op de voor velen zo onduidelijke oorsprong en ontwikkeling van de Tiendaagse Veldtocht. In zoverre geeft het boek toch een stuk "unofficial", althans vrijwel nimmer gereleveerde geschiedenis'.

Veel aandacht wordt inderdaad besteed aan een (feitelijke) beschrijving van de tiendaagse veldtocht (91-154). Van der Hoeven signaleert aan Belgische zijde 'grof

strategisch onbegrip' maar ook 'een schitterende charge'; 'onze troepen' komen wel eens 'danig in de verdrukking'.

Interessanter zijn de hoofdstukken gewijd aan het Verenigd Koninkrijk, de revolutie van 1830, de conferentie van Londen, en de volhardingspolitiek. De behandeling van de economische en sociale aspecten is echter wat stiefmoederlijk. De belangrijke tariefwet van 1822 wordt niet eens genoemd en de analyse van de sociale onrust, die Van der Hoe-

ven van doorslaggevende betekenis acht voor de gebeurtenissen van 1830, valt wel erg summier uit. Een goed gebruik maakt de schrijver, die verbonden is aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, van de pamfletten uit de catalogus van Knuttel.

Al met al heeft dit boek vakhistorici weinig te bieden. Als publicatie voor een groter publiek, waarvoor het ook bedoeld is, kan het zeker geslaagd worden genoemd.

G.J.H.

In *Lof der historie* toont H. van Dijk in zijn bijdrage over ‘De beroepsmobiliteit in Rotterdam in de negentiende eeuw’ (185-210) aan, dat tussen 1830 en 1880 blijkens het door hem gebruikte kwantitatieve materiaal in toenemende mate opwaartse mobiliteit mogelijk werd.

P.D.'T H.

Niet alleen tijdgenoten meenden, dat door de hoge prijs van de turf de ontwikkeling van de fabrieksnijverheid in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw in sterke mate werd afgeremd. In de bundel *Lof der historie* toont J. Teyl in zijn artikel ‘Brandstofaccijns en nijverheid in Nederland gedurende de periode 1834-1864’ (153-183) aan, dat deze mening onjuist is.

P.D.'T H.

Uit de mededeling van A. Duchesne over *Le prince Philippe de Belgique*, *comte de Flandre*, *1837-1905* (Kon. Acad. voor Overzeese Wet., Klasse Morele en Polit. Wet., n.r., XLII, afl. 2; Brussel, 1972, 33 blz.), blijkt dat de jongere broer van Leopold II, vader van de latere koning Albert, geen rol van betekenis in het openbare leven speelde. Zijn persoonlijke voorkeur ging naar een rustig, teruggetrokken leven, en zijn broer hield hem ook bewust op de achtergrond. Onder meer wees hij kordaat de Griekse en de Roemeense troon af, en stelde hij geen belang in de Kongo-onderneming van Leopold.

J.A.V.H.

F. Roelants Du Vivier beschrijft in *De woonstede door de eeuwen heen*, XX (1973) 1-15 (Vlaamse en Franse tekst), ‘Bois du Luc, een industriewijk’ te Houdeng (Heneg.), gebouwd van 1838 tot 1853 en vergroot na 1864 met het oog op de huisvesting van werkkrachten voor de Société des charbonnages du Bois-du-Luc et d'Havré (gest. 1807). Deze wijk, Bosquetville genoemd, gelegen in de onmiddellijke nabijheid van het werkterrein der arbeiders, bestaat uit - voor die tijd - zeer confortabele woningen en uit realisaties van openbaar dienstbetoon: een medisch centrum, een park (1840), een fontein, een feestzaal, een beenhouwerij (1850), een school (1855), een bloemmolen. Paternalistisch qua conceptie, blijkt deze realisatie een interessant en bewarenswaard voorbeeld van een industriële stedebouw uit de periode van de industriële revolutie. Op het initiatief van de Belgische Nationale Maatschappij voor Huisvesting zal de wijk gerestaureerd worden.

L.V.B.

Vooral steunend op de briefwisseling met J. van Dam, belicht L. Valcke, ‘Johan-Michel Dautzenberg één lid van het Klaverblad Van Duyse - Van Dam -

Dautzenberg', *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXII (1973) 159-168, een aantal aspecten uit het leven van de Vlaamsgezinde dichter.

M.D.V.

Gedenkboeken van ondernemingen worden slechts zelden aangekondigd in deze kroniek. Er verschijnen er te veel, de diverse vaktijdschriften op dit gebied moeten er zich maar over ontfermen. We willen een uitzondering maken voor F.J.M. van Puyenbroek, *125 jaar VAN PIEREmenten om de cultuur en de krenten 1848-1873* (Eindhoven, 1973, 80 blz.) Het handelt over de boekhandel Van Piere te Eindhoven. Men kan er uit leren welke belangrijke culturele functie een betrekkelijk kleine winkel in een groeiende stad kon hebben. Karakteristiek is dat al gauw een drukpers werd aangeschaft en een krant voor Eindhoven en omgeving werd uitgegeven. Als een rode draad loopt door de hele geschiedenis de bemoeienis van de kerkelijke instanties met het boek als massa artikel.

H.P.H.J.

J. Giele en G.J. van Oenen geven in *Mededelingenblad*, orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis, XLV (mei 1974) een voorlopig verslag van de werkzaamheden van de werkgroep sociale stratificatie (van het Documentatiecentrum voor nieuwste geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam). Het onderwerp van het onderzoek vormt in het bijzonder ‘de sociale struktuur van de Nederlandse samenleving rond 1850’, (2-32) aan de vooravond van de industrialisatie. Met verwerping van andere stratificatietheorieën wordt gekozen voor een klasse-stratificatie naar marxistisch model op grond van maatschappelijke verschillen. Met het bestaan van tussenklassen in de vroeg-kapitalistische fase wordt duidelijk rekening gehouden. De gelaagdheid binnen de arbeidende klasse blijkt een probleem op zich te vormen: er is scherp onderscheid te maken tussen de gezeten handwerksman en de losse arbeider. Uit de kring van de ‘werklieden’ kwam in feite de eerste organisatie voort als het ANWV, de beweging onder de ‘arbeiders’ begon pas in de jaren tachtig met de SDB vorm aan te nemen. Behalve van eigentijdse literatuur is bij het onderzoek met name voor het kwantitatieve aspect gebruik gemaakt van de uitkomsten van de beroepentelling van 1849. Op grond hiervan wordt een schematisch beeld van de sociale structuur van Nederland rond 1850 ontworpen. Th. van Tijn geeft ‘Voorlopige notities over het ontstaan van het moderne klassebewustzijn in Nederland’, *ibidem*, 33 vlg. Uitgaande van de negentiende-eeuwse standenmaatschappij met inherent standsbewustzijn wordt de nadruk gelegd op de bij de lagere standen aanwezige defensieve reflex, die tot uitbarstingen van verzet kon leiden. Modern klassebewustzijn vertoont zich het eerst bij liberale economen nog voordat een werkelijke maatschappelijke vernieuwing optrad. Bij de werklieden openbaart zich aanvankelijk een gekrenkt standsbesef, dat tot de vorming van de eerste vakverenigingen leidt, waarin een vorm van economisch klassebewustzijn tot uitdrukking komt. Dit laatste bleek op de duur in zijn progressief-liberale vorm niet bestand tegen de zuigkracht van de socialistische propaganda, die er nieuwe ideologische inhoud aan gaf. Ook deed zich de tegenkracht van een confessionele reflex gelden, die in feite de oude standenmaatschappij idealiseerde.

A.F.M.

J. Art vindt in het feit dat de zielzorg in de eerste plaats zou gericht geweest zijn op de stoffelijke consolidatie van het kerkinstituut, zowel op politiek als op financieel vlak, de ‘Socio-religieuze achtergronden van de twist tussen seculiere en reguliere clerus rond 1850’ in België in: *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLIII

(1973) 663-691 en publiceert desbetreffend twee interessante documenten uit de Vaticaanse archieven.

L.V.B.

Sinds 1970 mag het in de Gentse universiteitsbibliotheek bewaarde dagboek van Paul Fredericq (1850-1920), hoogleraar te Gent, liberaal strijder en ziel van het Willemsfonds

na Vuylsteke's terugtrekking in 1895, geraadpleegd worden. H. van Werveke belicht aan de hand ervan Fredericqs contacten met koning Albert, onder andere in verband met de poging tot verbetering van de sociale situatie der Vlaamse vissers: 'Koning Albert in de spiegel van Paul Fredericqs dagboek', *De Vlaamse Gids*, LVII (1973) vi, 66-75.

L.V.B.

In het domein van de Belgisch-Duitse verhoudingen situeert zich de bijdrage van A.C. Coppens, 'Bij een brief van dr. Reismann-Grone. Paul Fredericq en het pangermanisme', *Wetenschappelijk Tijdingen*, XXXII (1973) 215-226.

M.D.V.

H. Seeling, 'Belgische Ziegel-Wallonen und Feldbrandziegelei am Niederrhein', *Düsseldorfer Jahrbuch*, LIV (1972) 115-129, vestigt de aandacht op de seizoenarbeiders uit Luik en Limburg die in de negentiende eeuw in het Rijnland werkzaam waren in de baksteennijverheid. Omstreeks 1861 bijvoorbeeld waren in het gebied Dusseldorf ten minste 2.100 Belgen en Hollanders daarbij betrokken.

R.V.U.

R. van Nuffel bespreekt in 'Jules Destrée e l'Intervento', *Archivio Storico Messinese*, 3e reeks, XX/XXII (1969-1971, verschenen in 1973, 24 blz.) de actie van de bekende Belgische socialist, letterkundige en kunstkenner (1863-1936) tijdens de periode 1914-1915 om de Italiaanse massa te sensibiliseren voor een deelname aan de oorlog aan de zijde van de geallieerden. Door zijn kennis van de Italiaanse taal, kunst en volksgeest was hij uitermate geschikt voor deze opdracht.

L.V.B.

In *Album Albert Schouteet* (Brugge, 1973) heeft L. Schepens het over 'Guido Gezelle en de verkiezingen in Brugge' (177-186), met andere woorden over het optreden van de Westvlaamse dichter als journalist in dienst van de negentiende-eeuwse kiespropaganda.

L.V.B.

E. Witte, 'Het debuut van het liberale flamingantisme in de hoofdstad (1869-1875)', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXVII (1973) 311-352, gaat uit van de vraag welke voorwaarden moeten worden vervuld om een politieke actiegroep toe te laten zich als drukkingsgroep binnen een andere partij te laten gelden en onderzoekt in dat verband de ontwikkeling die zich in het flamingantische milieu te Brussel heeft voorgedaan. De onmacht van een onpartijdige Vlaamse formatie, gelet op de polarisatie tussen klerikalen en antiklerikalen, heeft in 1873 de tevoren overwegend neutrale Vlaamsgezinde beweging de progressistisch-liberale richting doen inslaan, dank zij de weliswaar te nuanceren vlaamsgezindheid die hier aanwezig was. De overgang werd mede door de actie van brugfiguren mogelijk gemaakt. Tot karakterisering van de groep Vlaamsgezinden uit links-liberale milieus zowel als van de groep flaminganten worden in bijlage identificatiegegevens verstrekt.

M.D.V.

In het artikel van H.W. Heyman ‘De juristen-vereniging en de aanzet tot vermaatschappelijking van het privaatrecht’ wordt aan de hand van de ‘handelingen’ van deze vereniging over de eerste tien jaar van zijn bestaan geschetst, hoe men in die kringen in de jaren

1870-80 tot een algemene rechtsovertuiging probeerde te komen. In *Lof der historie* (241-286).

P.D.'TH.

Mejuffrouw D.E. Devreese behandelt in 'La proscription en Belgique (1871-1880)', in: *International Review of Social History*, XVII (1972) 253-271 (ook verschenen als *Studia Historica Gandensia*, CLXXI, Gent 1972), de houding van de Belgische staat enerzijds en van de socialisten hier te lande anderzijds ten opzichte van de uitgeweken en door de Franse regering vogelvrij verklaarde communards. In België hebben deze politieke vluchtelingen meestal geen veilige wijkplaats gevonden. Ons land heeft vooral als tijdelijke halte gefungeerd, als draaischijf en als postbus voor de boden der verschillende deelgroepen van de beweging en als propagandacentrum voor Frankrijk, vooral dan door de Belgische uitgaven van commune-literatuur. De proscriptie schijnt op de Belgische werkliedenbeweging geen diepgaande invloed uitgeoefend te hebben, ofschoon sommige ingewekenen belangrijke acties gevoerd hebben; zij heeft daarentegen wel het solidariteitsbegrip versterkt en de eerste contacten gelegd van de verstandhouding der Franse en Belgische socialisten na de stichting van de Tweede Internationale te Parijs in 1889.

L.V.B.

V. Martiny, 'La Société Centrale d'Architecture de Belgique depuis sa fondation (1872-1972)', *Cahiers bruxelles*, XVII (1972) 5-138, is een chronologisch overzicht van het bestaan van een Brusselse architectenvereniging aan de hand van de bewaarde procesverbalen en publicaties van het genootschap. De auteur verontschuldigt zich over zijn gebrek aan literaire vlucht en over het feit dat de nog levende leden niet allen met name in zijn relaas worden vermeld! Door de uitvoerige citaten en tal van personalia (onder meer in bijlage een lijst van de opeenvolgende beheerders) is het stuk niet volledig waardeloos.

R.V.U.

Bij haar honderdste verjaring heeft de Bank van Parijs en de Nederlanden - België N.V. een herinneringsalbum uitgegeven: J.H. Pirenne, *Un siècle de présence en Belgique*, *1872-1972* (Brussel, 1972, 56 blz., geïll.). De Bank van Parijs en de Nederlanden is ontstaan uit de fusie van de Franse Banque de Paris (1869) en de Banque de Crédit et de Dépôt des Pays-Bas, die sedert 1863 de bankbelangen van de familie Bischoffsheim in Nederland, Frankrijk, Zwitserland en België gehergroepeerd had. Nadat zij na Wereldoorlog I haar actieveld uitgebreid had in de Franse kolonies en in Centraal- en Oosteuropa, en tijdens 1939-1945 in dit net van internationale betrekkingen zwaar getroffen was geworden, zou de bank zich vanaf 1947 allereerst ontwikkelen tot een belangrijke industriebank en zou zij vervolgens met haar filialen op internationaal vlak vermenigvuldigen. In 1968 ging de groep tot een herstructurering over, die onder andere ontstaan gaf aan de Paribas International, een groep tot dewelke onze bank, het vroegere Belgische filiaal, ging behoren.

L.V.B.

W.E. Hegman, 'Vlaanderens Zuidafrikaanse droom (1875-1908)', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en*

Geschiedenis, XXVII (1973) 123-136, belicht een aantal Vlaamse reacties op de gebeurtenissen in Zuid-Afrika tijdens de aangegeven jaren. In de belangstelling van de Vlaamsgezinden voor de Zuidafrikanen vallen vijf golvingen te onderscheiden, telkens met crisismomenten samenvallend. De gebeurtenissen van 1899-1902 zouden in Vlaanderen alle lagen van de be-

volking hebben aangesproken. In de Vlaamse Beweging werd de Boerofilie tot aan de Tweede Wereldoorlog een constante waarde.

M.D.V.

J. Gillis levert een bio-bibliografische bijdrage over *Paul Mansion en George Sarton*, twee belangrijke figuren op het gebied van de geschiedenis van de wetenschappen; de eerste († 1919) was hoogleraar te Gent, de tweede (1884-1956) Belgisch inwijkeling in de USA en professor te Harvard (Mededelingen Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Wetenschappen, XXXV (1973) ii; Brussel: Paleis der Academiën, 1973, 21 blz.).

L.V.B.

V. van den Berghe, 'Het studententijdschrift De Goedendag (1891-1940)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXI (1972) 141-152, trekt de aandacht op een nog weinig gebruikte, maar cultuurhistorisch belangrijke bron: het orgaan van de Vlaamsgezinde leerlingen uit de instellingen voor middelbaar onderwijs in de Vlaamse provinciën. Het is onder wisselende redacties en met diverse onderbrekingen verschenen. Men krijgt een overzicht van de medewerkers en van de belangrijkste aangesneden themata.

M.D.V.

F. de Bueger-van Lierde, 'Louis Frank, pionnier du mouvement féministe belge', *Revue belge d'histoire contemporaine*, IV (1973) 377-392, gaat, steunend op de door Frank nagelaten papieren, vooral in op twee van zijn publicaties: zijn bekend *Essai sur la condition politique de la femme* (1892) en *La Femme dans les emplois publics* (1893). Het artikel loopt vooruit op een studie over de 'Ligue belge du droit des femmes', die mede door Frank werd gesticht en waarvan hij korte tijd algemeen secretaris was.

M.D.V.

Het begin van de Jezuïeten-missionering in Kongo en de inplantingsmethode aan de hand van de kapelhoeven wordt beschreven door G. Ciparisse in een lijvig artikel 'Les origines de la méthode des fermes-chapelles au Bas Congo (1895-1898)', in: *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLIII (1973) 693-839. In die in de nabijheid van dorpen gecreëerde kapelhoeven, die onder de leiding van een inlands catechist werden geplaatst, werd de beter bekeerbare jeugd agrarisch gevormd en leerde zij te leven volgens nieuwe beschavingsnormen. Afgezien van het feit dat inlandse kaders gevormd werden, die later hulp aan eigen mensen zouden kunnen bieden, kan tegen de methode opgeworpen worden dat zij een kloof verwekte tussen ouderen en jongeren en de band met de plaatselijke leefnormen verbrak.

L.V.B.

Gebruik makend van de archieven van het ministerie van Buitenlandse Zaken, belicht R. van Nuffel de houding van de Belgische diplomatie in de kwestie-Fiume op het einde van Wereldoorlog I: 'I diplomatici belgi e la questione di Fiume', *Archivio Storico Messinese*, 3e reeks, XX/XXII (1969-1971, verschenen in 1973).

L.V.B.

G. Provoost, ‘Ward Hermans en zijn tijd’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXI (1972) 347-362, is een biografische schets van de beruchte Vlaams-nationalist.

M.D.V.

Het ontstaan van het activisme is het hoofdprobleem in het boek van L. Wils, *Flamenpolitik en aktivisme. Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog* (Davidsfonds, Keurreeks, nr. CXXVI; Leuven, 1974). Het zal afzonderlijk worden besproken. Inmiddels zij de aandacht getrokken op L. Buning, 'De vooravond en het begin van het radicale activisme te Gent', *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXII (1973) 193-216. Dank zij onuitgegeven materiaal uit het archief van ds. J.D. Domela Nieuwenhuis Hyegara komt deze figuur niet alleen beter uit de verf, maar kan men de prille actie van 'Jong-Vlaanderen' ook van meer nabij volgen.
M.D.V.

Persoonlijke getuigenissen en commentaren van een ooggetuige die de ontwikkeling heeft meegemaakt geeft L. Elaut, 'Reminiscenties uit de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit', *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXII (1973) 65-76.
M.D.V.

In de groei van het Nederlandstalige onderwijs aan de Universiteit te Leuven vallen drie perioden te onderscheiden: een zeer bescheiden begin tussen 1911 en 1914, een vernieuwde aanpak tijdens de beginjaren 1920 en een reeks omvangrijke realisaties tijdens de eerste helft van de jaren dertig. Die ontwikkeling en meer bepaald welke rol de vereniging 'Vlaamse Leergangen' daarin heeft gespeeld, wordt beschreven door M. Verleyen, 'Vlaamse Leergangen en het begin van de vernederlandsing te Leuven 1924-1935', *Onze Alma Mater*, XXVI (1972) 184-196, 247-263; XXVII (1973) 123-135, 189-200.
M.D.V.

Dank zij onuitgegeven bronnen - het verslagboek van het in 1910 gestichte Algemeen Nederlandsch Studentenverbond - is L. Buning, 'De Vlaamse en Grootnederlandse studentencongressen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXII (1973) 13-28, en *idem*, 'Drie Grootnederlandse studentencongressen', *ibidem*, 75-98, erin geslaagd een gedetailleerd overzicht te geven van de vijf algemeen-Nederlandse studentencongressen die tussen 1910 en 1914 respectievelijk in Antwerpen, Leiden, Leuven, Amsterdam en Gent werden georganiseerd. De meeste gegevens liggen voor betreffende het Gentse (1914). Ze zijn ook van belang in verband met de achtergronden van het activisme.
M.D.V.

L. Devliegher, ed., *Oorlogsdagboeken uit de streek tussen IJzer en Leie*. Bijdragen tot de geschiedenis van West-Vlaanderen uitgegeven door het Genootschap voor geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge, nr. IV; (Brugge, 1972, 247 blz.) bevat een reeks dagboeken en aantekeningen betreffende gebeurtenissen uit de Eerste Wereldoorlog te Mesen, Wervik, Diksmuide en Poperinge.
M.D.V.

M. Nauwelaerts, 'De socialistische syndikale beweging na de Eerste Wereldoorlog (1919-1921)', *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, IV (1973) 343-376, analyseert de socialistische syndicale structuren in België vóór 1914 en onmiddellijk

na 1918 en beschrijft de eerste na-oorlogse acties. De syndicale commissie brak toen met de traditie, door zelf leiding te geven aan de strijd. Deze was gericht op verkorting van de arbeidsduur, het bekomen van een gewaarborgd minimumloon en de erkenning van de syndicaten. Deze erkenning verhoogde de machtspositie van de syndicaten, maar bracht ook de versterking

mee van het reformisme in het socialistische syndicalisme, dat elke revolutionaire taktiek afwees. De stakingslust werd afgeremd. De syndicaten wisten echter geen oplossing. te vinden voor concrete moeilijkheden als die uit stijging van de levensduurte en werkloosheid voortvloeiden, zodat ze hun invloed verloren.
M.D.V.

In de Rotterdamse bundel *Lof der historie* behandelt P. Boomgaard 'Stakingen, vakbondslidmaatschap en conjunctuur gedurende het interbellum in Nederland' (337-373). Met behulp van vrijwel uitsluitend kwantitatief materiaal onderzoekt de auteur in een 'voorlopige verkenning van het uiterst omvangrijke materiaal' of er een correlatie aantoonbaar is tussen de eerste drie in zijn titel genoemde substantiva.
P.D.'T H.

Pas sedert 1922 worden vrouwen, in het bezit van het diploma van doctor in de rechten, in België tot de advocatuur toegelaten. Een verzoek daartoe werd voor het eerst in 1888 ingediend, maar door de rechterlijke instanties verworpen. Daarover handelt F. de Bueger-van Lierde, 'A l'origine du mouvement féministe en Belgique, 'L'Affaire Popelin', *Revue belge de philologie en d'histoire*, L (1972) 1128-1137.
M.D.V.

De sterk gewijzigde en uitgebreide tekst van de diësrede van P.W. Klein uit 1971 is in de bundel *Lof der historie* opgenomen: 'Depressie en beleid tijdens de jaren dertig. Kanttekeningen bij de ontwikkeling van de Nederlandse volkshuishouding in de jaren dertig' (287-335). Klein constateert, dat niet zozeer de fouten van de overheid verantwoordelijk waren voor de lange duur en de ernst van de economische depressie in de jaren dertig in Nederland, als wel tekorten in de economische structuur van ons land.
P.D.'TH.

H.H. Vleesenbeek gebruikt in zijn bijdrage tot *Lof der historie* als bron voornamelijk de Handelingen van de Staten-Generaal om de diverse standpunten op de eerste stap naar kartelwetgeving in Nederland weer te geven. De lange titel van zijn stuk is 'Overheid, parlement en economische mededinging. Analyse van de parlementaire discussie n.a.v. de wet tot het algemeen verbindend en onverbindend verklaren van ondernemersovereenkomsten, 1934/1935' (375-390).
P.D.'TH.

Op 17 februari 1973 had, met medewerking van het Gemeentekredit van België, te Brussel een symposium plaats over België bij de aanvang van de Tweede Wereldoorlog. De tekst van de inleidingen en van de discussie vindt men, onder de titel 'Belgium in 1940 and the Problems of Recent History', afgedrukt in het *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, IV (1973) 231-262.
M.D.V.

Waarom heerste er in de Rotterdamse regio tussen 1945 en februari 1965 betrekkelijke rust op het arbeidsfront en waarom ontstonden er toen juist felle stakingsgolven die in de volgende jaren telkens weer werden gevolgd door nieuwe arbeidsonrust? In

Lof der historie stelt J.M.W. Binneveld deze vragen aan de orde in zijn bijdrage ‘Arbeidsverhoudingen aan de Maas’ (391-412). Helaas komt hij aan een beantwoording nauwelijks toe.

P.D.'T H.

Ingezonde mededeling

Met niet geringe verbazing las ik wat op pag. 144 van de *BMGN* (deel 89, afl. 1, 1974) door A.W.W. geschreven is over mijn *Herinneringen aan Geyl*.

Ik wil protesteren tegen deze denigrerende aankondiging. A.W.W. schuift mij n.b. eerst in de schoenen dat ik gesuggereerd zou hebben 'zo'n belangrijke positie' te hebben ingenomen tussen Geyl en Gerretson, om dat vervolgens met het gezag (of moet ik *met het monopolie* schrijven?) van 'iemand die prof. dr. P. Geyl goed gekend heeft', met een beminnelijk 'het wil er bij mij niet in' fijntjes te ontkennen. Maar aangezien wat A.W.W. suggereert door mij noch ooit begeerd noch ooit beweerd is, *verwerp* ik zulk een verdachtmakende aankondiging, die niet wordt goedgemaakt door de honingzoete afsluiting: dat het 'best een aardig geschrift' is.

Ik had verwacht en aanvaard dat de redactie mijn zeer persoonlijke herinneringen aan Geyl, die uiteraard geen enkele wetenschappelijke pretentie beoogden (ik had geheel andere oogmerken!) niet voor beoordeling geschikt achtte in een vaktijdschrift voor geschiedenis. Maar nu aan mijn publicatie aandacht werd gewijd, en A.W.W. mij in feite beschuldigt van *duimzuigerij* - het ergste wat men in een vaktijdschrift voor geschiedenis omtrent iemand kan suggereren - nú had ik van hem mogen *verwachten* dat hij *zakelijk* had *aangetoond* waarin mijn geschrift zou hebben gefaald. A.W.W. had namelijk geen confidentiële suggesties moeten doen over wat er al of niet bij hem in wil - dát is nu eens volgens *mij* een manier 'waarop de schrijver zichzelf in het middelpunt plaatst' - maar had behoren aan te tonen wat concreet onjuist was in mijn boekje.

Ik constateer dat hij dit heeft nagelaten, en zonder enig bewijs mijn naam in een vaktijdschrift in discrediet brengt, iets waarmee hij de beoordelingsnormen van de vakwetenschap heeft overschreden. Want met zulke onverantwoorde suggesties als waarmee A.W.W. mij aanvalt vult men hoogstens 'beoordelingen' in de populaire weekbladpers. In een vakblad dient ook 'iemand die prof. dr. P. Geyl goed gekend heeft' *gronden* aan te geven aleer hij zijn irritaties openbaart en anderer integerheid als historicus aantast - en dat laatste heeft A.W.W. gedaan! Hij heeft daarmee zowel zich zelf als dit tijdschrift tekort gedaan. Waarom mag Joost weten!

Niemand verwachte in wat hij als historicus schrijft enige hulp, reclame of sympathie van 'vakgenoten', een ieder ga eigen weg in zijn métier en ondervinde de daaraan verbonden voldoening en teleurstellingen; maar tegen onbewezen insinuaties bestaat recht en plicht tot verzet, ter bewaring van de integerheid van vaktijdschrift en morele verhouding der vakgenoten.

September 1974
G. Puchinger

Ik betreur het zeer, dat mijn persoonlijke reactie op Puchingers *Herinneringen aan Geyl* de indruk heeft gewekt, bij hem en wellicht ook bij anderen, als zou ik zijn integriteit als historicus in twijfel trekken. Het spijt me dan ook bijzonder, dat de bewoordingen van mijn stukje hiertoe blijkbaar aanleiding hebben kunnen geven. Ik verzeker, dat dit geenszins mijn opzet is geweest.

A.W. Willemsen

Naamlijst van medewerkers/sters

J. Aalbers, Van Gendtlaan 14, Woudenberg
F.R. Ankersmit, Oosterweg 65, Haren
F.J. Bakker, P.J. Troelstralaan 102, Groningen
H. Baudet, Kamplaan 5, Groningen
H. Boon, Hollestraat 5, 1860 Meise
IJ. Botke, Aquamarijnstraat 673, Groningen
C.R. Boxer, p.a. Department of History, University of Missouri-St-Louis, 8001 National Bridge Road, St. Louis Missouri 63121, USA
J.R. Bruijn, Prinses Irenelaan 54, Oegstgeest
L. van Buyten, p.a. Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven
R.C. van Caenegem, Veurestraat 18, St. Denijs-Westrem
M. Cloet, Brabançonnestraat 86, 3000 Leuven
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, Bilthoven
C. Dekker, Singel 103, Odijk
A.Th. van Deursen, Maluslaan 11, Amstelveen
G. van Dievoet, Prinses Lydialaan 32, 3030 Heverlee
H.W. von der Dunk, Nicolailaan 20, Bilthoven
H. van Dijk, Bilderdijkstraat 69, Lekkerkerk
J. Erkelens, p.a. Casuarisstraat 16, Den Haag
J. Everaert, Vogelenzang, 21, 9620 Zottegem/Grotenberge
C.J.A. Genders, Pastoor Schelstraeteweg 19, Nijmegen
W.P. Gerritsen, Emmalaan 29, Utrecht
P.A.M. Geurts, Mesdagstraat 8, Nijmegen
P.D. 't Hart, Renesselaan 36, De Meern
G.J. Hooykaas, Van Goyenlaan 2, Bilthoven
J.A. van Houtte, p.a. Blijde Inkomststraat 21, 3000 Leuven
J.J. Huizinga, Willem de Zwijgerstraat 10, Harlingen
F. Hijszeler, Venuslaan 75, Groningen
P.D.J. van Iterson, Torenmolen 71, Amsterdam
H.P.H. Jansen, Groenendaal 45, Groningen
T.S. Jansma, Raphaelplein 12, Amsterdam
G. Janssens, Van Maerlantstraat 7, B 2000 Antwerpen
O.J. de Jong, Marislaan 10, Utrecht
J.A. de Jonge, Watercirkel 330, Amstelveen
A.G. Jongkees, De Hullen 10, Annen
C. Koeman, Park Arenberg 71, De Bilt
C. van de Kieft, Courbetstraat 28, Amsterdam

W.R.H. Koops, Van Ketwich Verschuurlaan 46, Groningen
J.C. Kort, p.a. Bleyenburg 7, Den Haag
E.H. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
J.A. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
A.F. Mellink, Rijksstraatweg 366, Haren
G.J. Meijer, Nieuwe Kerkstraat 8, Vlaardingen
G.M. de Meyer, Wilhelminalaan 6, Schalkhaar
J.T. Minderaa, Drift 3, Utrecht
C.W. Mönnich, Amsteldijk 75, Amsterdam
M.A. Nauwelaerts, Spiekelei 3, 2820 Bonheiden
C. Offringa, Karel Doormanlaan 204, Utrecht
G.N. van der Plaat, Karel Doormanlaan 190, Utrecht
W. Prevenier, Vlieguit 14, St. Martens-Latem
G. Puchinger, Jozef Israelslaan 27, Den Haag
C.S.M. Rademaker, Van Ostadestraat 270, Amsterdam
R.A.D. Renting, Rozenburglaan 52a, Rotterdam
E. Roebroeck, Noorderstraat 1, Utrecht
J. Roegiers, Arendstraat 7, 3000 Leuven
L.J. Rogier†
H. Sarfatij, Muurhuizen 209, Amersfoort
I. Schöffer, Aart van Neslaan 329, Oegstgeest
J.W. Schulte Nordholt, Groot Hoefijzerlaan 32a, Wassenaar
G.J. Schutte, Comeniushof 43, Hilversum
B.H. Slicher van Bath, Gen. Foulkesweg 113, Wageningen
E. Stols, L. Mettewielaan 75M23, 1080 Brussel
C.A. Tamse, Potgieterlaan 12, Haren
Ed. Taverne, p.a.O. Boteringestraat 75-79, Groningen
L. van Tongerloo, Euterpedreef 52, Utrecht
Th. van Tijn, Patmosdreef 66, Utrecht
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, 3030 Heverlee
T.J. Veen, Burefen 7, Drachten
Ilja M. Veldman, p.a. Joh. Vermeerstraat 2, Amsterdam
S. Vellenga, Oortlaan 8, Utrecht
O. Vries, Keatlingwier 15, Westergeast
M. de Vroede, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode
S.L. van der Wal, Veenbesstraat 732, Soest
E.H. Waterbolk, Rijksstraatweg 98g, Haren
J.M. Welcker, Roemer Visscherstraat 21 II, Amsterdam
Y.P.W. van der Werff, Wilhelminasingel 21. Breda
A.W. Willemsen, Victor Hugoplantsoen 8 III, Utrecht

P.J. van Winter, Noorderhaven 15, Groningen
A.V.N. van Woerden, Albert Schweitzerlaan 9, Castricum
J. IJsewijn, Petrusberg, 11, 3044 Haasrode
H.H. Zwager†

De auteurs

F.R. Ankersmit (1945) is medewerker bij het instituut voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen.

C. Dekker (1933) is hoofdchartermeester van het Rijksarchief te Utrecht en docent paleografie bij het instituut voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht.

C.A. Tamse (1937) is hoofdmedewerker bij het instituut voor geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen.

Ilja M. Veldman (1944) is medewerkster bij het kunsthistorisch instituut van de Universiteit van Amsterdam.

S.L. van der Wal (1910) is hoogleraar in de geschiedenis der betrekkingen van Nederland (en andere Europese landen) met de overzeese wereld aan de Rijksuniversiteit Utrecht

Erratum

In het artikel van H. Baudet dient men op bladzijde 111, het vijfde woord (onafhankelijkheid) van de elfde regel van boven te wijzigen in afhankelijkheid.